AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
M. FÜZULİ adına ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU

FİLOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

№ 14

Toplu Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən rəsmi qeydiyyata alınmışdır (Filologiya elmləri bölməsi, №13).
Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir. Reyestr №3222.

«Elm və təhsil»
Bakı – 2023

REDAKSİYA HEYƏTİ: akademik İsa Həbibbəyli, akademik Teymur Kərimli, akademik Nizami Cəfərov, akademik Rafael Hüseynov, akademik Möhsün Nağısoylu, AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, prof. Əbülfəz Quliyev, filologiya elmləri doktoru, prof. Nadir Məmmədli, filologiya elmləri doktoru, prof. Rüfət Rüstəmov, filologiya elmləri doktoru, prof. Fəxrəddin Veysəlli, filologiya elmləri doktoru, prof. Qəzənfər Kazımov, filologiya elmləri doktoru, prof. Əsgər Rəsulov, filologiya elmləri doktoru, prof. Məsud Mahmudov, filologiya elmləri doktoru, prof. Əbülfəz Rəcəbli, filologiya elmləri doktoru, prof. Cəlil Nağıyev, filologiya elmləri doktoru, prof. İsmayıl Məmmədli, filologiya elmləri doktoru, prof. Həbib Zərbəliyev, filologiya elmləri doktoru, prof. İlham Tahirov, filologiya elmləri doktoru, prof. Tofiq Hacıyev, filologiya elmləri doktoru, prof. Mübariz Yusifov, filologiya elmləri doktoru, prof. Qəzənfər Paşayev, filologiya elmləri doktoru, prof. Kamilə Vəliyeva, filologiya elmləri doktoru Paşa Kərimov, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dos. Nəzakət Məmmədli

Redaktor: akademik Teymur Kərimli
Buraxılışa məsul: filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədli

Filologiya məsələləri. Bakı, 2023, №14

ISSN 2224-9257

© ”Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2023

www. filologiyameseleleri.com

DİLÇİLİK

SEYİDOVA NƏRGİZ RAMİZ QIZI
filologiya elmlər doktoru, dosent
Azərbaycan Dillər Universiteti
Rəşid Behbudov küçəsi, 60
Seyidova.sardarova@gmail.com

MÜASİR FRANSIZ DİLİİNDƏ İDMAN DİSKURSUNUN BƏZİ XÜSUSIYYƏTLƏRİNƏ DAİR

Xülasə

Fransız dilində idman diskursu ölkənin dilinin və mədəniyyətinin fərdiliyini təcəssüm etdirir, Fransada idman aləmində iştirak edənlər üçün unikal təcrübə yaradır. Fransız dilində idman diskursu yalnız idmanın texniki tərəflərini əks etdirmir, həm də özündə mədəni və emosional nüansları cəmləşdirir və onu Fransanın linqvistik irsinin mühüm elementinə çevirir.

Məqalə Fransa idman diskursunun hazırkı vəziyyətinin öyrənilməsinə həsr olunub. Diskurs tədqiqatı sahəsində, xüsusən də idman diskursunda müxtəlif baxış nöqtələri təhlil edilir. Əsas tərif mədəni amillərlə müəyyən edilən tematik ünsiyyət prosesi və nəticəsi kimi diskursun kommunikativ-dinamik tərifidir, onun xüsusiyyətləri müvafiq diqqətin mətnləri və ifadələri korpusunda özünü göstərir. İdman diskursu fransız dilinin və ünsiyyətinin milli konseptual məkanının tərkib hissəsi kimi şərh olunur.

Məqalədə müəllif idman diskursunun spesifikliyinin əsas aspektlərini, onun müxtəlifliyini, nəzəri aspektlərini, o cümlədən sosial-mədəni və kommunikativ faktorları araşdırır.

İdman Fransada mədəniyyətin mühüm tərkib hissəsidir və fransız dilində idman diskursu bununla bağlı hisslərin ifadə olunmasında əsas rol oynayır. İdmanın futbol növündən alpinizmə qədər idman terminologiyası fransız dilini zənginləşdirir və özündə bu xalqın özünəməxsus xüsusiyyətlərini əks etdirir.

Məqalədə müəllif idman terminologiyası nümunələrinin, xüsusən də Fransada çox məşhur olan futbol və tennis azarkeşlərinin leksikası nümunələrinin kifayət qədər zəngin arsenalını təqdim edir.

Açar sözlər: leksikologiya, sport, diskurs, futbol, terminologiya, şərhlər.

İdman sahəsində kommunikasiya insan fəaliyyətinin nəhəng bir sahəsini, o cümlədən sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi, maliyyə fəaliyyətini, sosial-fəlsəfi, tarixi, psixoloji-pedaqoji, tibbi və bioloji problemləri əhatə edir.

İdman diskursu anlayışı ilk dəfə fransız yazıçısı Fransua Mauriak tərəfindən müəyyən edilmişdir: "XX əsr idman əsridir". İdman ünsiyyətinin əhəmiyyəti təkcə "məqsədlər, xallar, saniyələr" deyil, həmçinin "sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi, maliyyə problemləri də daxil olmaqla, insan fəaliyyətinin nəhəng sferasıdır." (Jurnal "Fizkul'-tura i sport v sovremennyh usloviyah: sostoyanie, tendencii, perspektivy", 1, 2000)

Beynəlxalq Frankofoniya Təşkilatının (OIF) 2008-ci ildə apardığı araşdırmaya görə, fransız dili beynəlxalq idman təşkilatların və federasiyaların 68%-nin rəsmi dilidir. (J. Boniface i J. Étienne,2008, 2, 130)

Beynəlxalq təşkilatların və ya federasiyaların rəhbərlərinin böyük bir hissəsi fransız dilini mükəmməl bilirlər. Bu, xüsusilə Zepp Blatter (FIFA), Mişel Platini (UEFA), Jak Roqq (IOC), Lamine Diack (IAAF) və Pat McQuaid (UCI). (Annette Boudreau, 2012, 3, 43)

Fransız dilində **idman diskursunun** Fransanın mədəni xüsusiyyətləri və ölkədə idmana olan azarkeşliyi ifadə edən özünəməxsus spesifikası vardır. Bu **spesifikliyin bəzi mühüm cəhətlərini** qeyd etmək istərdik:

1. Eleqantlıq. Fransızlar öz idman dillərinə xüsusi zəriflik verirlər. Məsələn, tennis və ya qolfda istifadə olunan terminlər onun zərifliyini əks etdirir.

2. Kulinariya analogiyaları: Kulinariya analogiyalarına fransız dilində idman diskursunda da rast gəlmək olar. Məsələn: idman şərhçiləri hədəfin dəqiq vurulmasını təsvir etmək üçün "coup de fourchette" (çəngəllə vurmaq) kimi ifadələrdən istifadə edir.

3. Frazeologiya və idiomlar: Fransız dilinin frazeoloji vahidləri və idiomlarından idmanla bağlı müzakirələrdə müntəzəm olaraq istifadə olunur, onlar nitqə kolorit və obrazlılıq verir. Bu, idman kontekstinə gətirilən gündəlik nitqdəki ifadələri əhatə edə bilər.

4. Ədəbiyyata sevgi: Fransız dilində idman diskursu bəzən idman meydanındakı hadisələri bədii səhnələr kimi təcəssüm etdirir. Şərhçilər dramatik məqamları təsvir etmək üçün metafor və bənzətmələrdən istifadə edə bilər.

5. Struktur və qrammatika: Fransız dilinin özünəməxsus struktur xüsusiyyətləri mövcuddur, bu da idman diskursunda özünü büruzə verir. Şərhlər kontekstdən asılı olaraq daha formal və ya zərif ola bilər.

6. Tarixə və ənənələrə hörmət: İdman diskursunda həm tarixə, həm də ənənələrə hörmət mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Şərhçilər də, azarkeşlər də baş verən hadisələrin əhəmiyyətini diqqətə çatdırmaq üçün keçmiş nailiyyətlərə, yaxud tarixi anlara müraciət edə bilər.

Fransız dilində idman diskursu Fransada idmana olan hədsiz həvəsin və marağın unikal aspektlərini ifadə edən müxtəlif növləri əhatə edir. (Zil'bert A. B., Zil'bert B. A., 2001, 131) **İdman diskusunun bir neçə növünə** nəzər salaq:

1. Şərhlər və yayımlar (Commentaires et retransmissions): ekspertlər və şərhçilər oyun vəziyyətlərini, komandaların taktikalarını təhlil etmək və yayımlarda əsas məqamları vurğulamaq üçün formal dildən istifadə edirlər. İnsan və ictimai elmlərin idmana artan marağı da müəyyən janrlara, xüsusən də şərhçiliyə diqqət yetirir. İdman şərhləri medianın informasiya diskursuna aiddir. (Bonnet et Desmarchelier, 2008, 162)

2. Fanat diskursu (Discours des supporters): Azarkeşlər stadionlarda öz komandalarını dəstəkləmək üçün emosional qışqırıqlardan, mahnılardan və orijinal şüarlardan istifadə etməklə stadionlarda oyun atmosferinin yaradılmasında fəal iştirak edirlər.

3.Müsahibə və press-konfranslar (Interviews et conférences de presse): İdmançılar, məşqçilər və idman dünyasının digər iştirakçıları jurnalistlərlə və ictimaiyyətlə ünsiyyət zamanı formal və informativ dildən istifadə edirlər.

4.İdman ədəbiyyatı (Littérature sportive): fransız dilində kifayət qədər zəngin idman ədəbiyyatı mövcuddur, burada müəlliflər idman aləmindəki hadisələri, emosiyaları, dramları təsvir edir.

5.İdman reportajları (Reportages sportifs): idman reportajları zamanı jurnalistlər yarışların abu-havasını çatdırmaq və oxucuların diqqətini cəlb etmək üçün canlı və dinamik dildən istifadə edir.

6.Formal idman sənədləri (Documents sportifs formels): idman federasiyalarının qaydaları və reqlamenti kimi sənədlərdə texniki terminlərdən və formal dildən istifadə olunur.

7.İdmanla bağlı əyləncəli proqramlar (Émissions de sport divertissantes): idmanla əlaqədar televiziya və radio verilişlərində tamaşaçılar üçün əyləncəli məzmun yaratmaq məqsədilə əsasən danışıq dilindən və ümumxalq dilindən istifadə olunur.

Fransız dilində idman diskursunun nəzəri aspektləri özündə yalnız linqvistik xüsusiyyətləri deyil, sosial-mədəni və kommunikativ cəhətləri də ehtiva edir. Nəzərə alına biləcək bəzi nəzəri aspektlər:

1.Leksikanın və linqvistik vasitələrin spesifikası: unikal idman terminlərinin təhlili, onların mənşəyi, metaforik işlənməsi və fransız dili kontekstində terminoloji sistem.

2.Semiotika və işarələr sistemi: dildə istifadə olunan xüsusi dəyərlərin və emosional çalarların çatdırılması məqsədilə idman rəmzlərinin, işarələrin və semiotik elementlərin nəzərdən keçirilməsi.

3.Sosial-mədəni kontekst və eynilik: fransız dilində idman diskursunun sosial-mədəni şəxsiyyətləri necə formalaşdırdığını, cəmiyyətin dəyərlərini və stereotiplərini əks etdirdiyini, idmançının, yaxud komandanın imicinin qurulmasına necə təsir etdiyini təhlil etmək.

4.Koqnitiv və ritorik strukturlar: linqvistik konstruksiyaların arqumentasiyanın, ritorik fiqurların qurulmasında istifadə olunmasının, həmçinin onların idman aləmində baş verənlərin dərk olunmasına təsirinin nəzərdən keçirilməsi.

5.Mediakommunikasiya və yayımlar: media yayımlarında, şərhlərdə və müsahibələrdə dilin rolunun, o cümlədən üslub, ünsiyyət taktikası və auditoriyanı cəlb etmək üçün dil vasitələrindən istifadə məsələlərinin araşdırılması.

6.Fanat diskursunda kommunukativ strategiyalar: azarkeşlər tərəfindən çılğınlıqların ifadə edilməsində, komandaya dəstək və stadiondakı atmosferə təsir göstərmək məqsədilə dil strategiyalarından necə istifadə olunduğunun təhlili.

7.Psixolinqvistika və emosional aspektlər: iştirakçıların və tamaşaçıların emosional vəziyyətinə idman diskursunun dilinin təsirinin, həmçinin linqvistik konstruksiyalarda emosiyaların necə əks olunduğunun araşdırılması. (Christophe Benzitoun, 2006, 6,72)

Fransız dilində idman diskursunun nəzəri aspektlərinin öyrənilməsi müəyyən bir cəmiyyətdə dil, mədəniyyət və idman təcrübəsi arasında mürəkkəb əlaqələrin dərk olunmasına kömək edir. İdman Fransanın mədəniyyətində əhəmiyyətli rol oynayır, bu, **müxtəlif idman terminologiyasında** da öz əksini tapmışdır. Fransız dili özündə müxtəlif idman növlərini, məşqləri, yarışmaları təsvir etmək üçün zəngin söz və ifadələr arsenalı ehtiva edir.

1.Futbol (Football): Fransızların idmana olan həvəsinin əsas hissəsi futbolla bağlıdır. Terminlərə daxildir: “but” (top), “buts” (vurulan qollar), və “hors-jeu” (oyundan kənar vəziyyət).

2.Tennis (Tennis): Tennisdə “coup droit” (sağ zərbə) və “revers” (cavab zərbəsi) kimi sözlərdən, həmçinin “balle de match” (matçbol) və “avantage” (üstünlük) kimi ifadələrdən istifadə olunur.

3.Alpinizm (Alpinisme): Fransada dağ idman növlərinə “alpinisme”, “escalade” (qayaya dırmanma) və “randonnée” (piyada gəzinti) terminləri daxildir, “ascension” (yoxuş), və “piolet” (buz qıran) sözləri idman romantizminin və problemlərinin bir hissəsinə çevrilmişdir.

4.Yüngül atletika (Athlétisme): Fransız dilinin terminologiyasına “saut en hauteur” (hündürlüyə tullanma), “lancer de poids” (çəki daşlarının atılması) və “course de fond” (uzaq məsafələrə qaçış) daxildir.

5.Futbol azarkeşlərinin istifadə etdiyi leksika (Lexique du Football): Fransada idmana qarşı milli çılğınlıq futbolla bağlıdır, Coup “d'envoi” (matçın başlanğıcı), “tir au but” (qapıya zərbə) və “un match nul” (heç-heçə bitən matç) kimi ifadələr gündəlik danışıqların bir hissəsinə çevrilmişdir.

6.Estafetlər və qaçış (Relais et Course): Yüngül atletika fransızların sürət və dözümlülüyə heyrətini ifadə etmək üçün dilə “relais 4x100 mètres” (4x100 metr estafet) və “sprint” (sprint) kimi terminləri gətirmişdir.

Fransada çox populyar idman növü olan **tennis dilinin üzərində** dayanmaq istərdik. Fransız dilində bu idman növünün xüsusiyyətlərini ifadə etmək üçün spesifik terminlər mövcuddur. Onlardan bir neçə söz və ifadələri qeyd etmək istərdik:

1.**Service (Servis):** Oyunçu topu meydançanın öz tərəfindəki müəyyən xətdən rəqibinə doğru atır.

2.**Revers (Cavab zərbəsi):** coup droit (sağ zərbə) zərbəsindən fərqli olaraq raketin arxası ilə endirilmiş zərbədir.

3.**Jeu Blanc (Ağ oyun):** Rəqibə bir xal belə qazandırmaq imkanı vermədən aparılan oyundur.

4.**Avantage (Üstünlük):** Bir oyunçunun deyudvandan sonra (40-40) oyunu qazanmasına bir addım qalan situasiyadır.

5.**Break (Breyk):** Rəqib serveri tərəfindən oyunda qalib gəlmək əlavə üstünlük yaradır.

6.**Double Faute (İkili səhv):** Eyni oyunda topu atmaq üçün hər iki cəhddə oyunçunun səhvi.

7.**Coup Droit (Sağ zərbə):** Raketin əsas tərəfindən zərbə.

8.**Ligne de Fond (Arxa sahə xətti):** Kortun arxa hissəsini müəyyən edən xətt.

Qeyd etdiyimiz bu terminlər fransız dilində idmanın intensivliyini və eleqantlığını tamamlayan zəngin tennis leksikasının kiçik bir hissəsidir. Fransız dilinin idman leksikası barədə bəhs edərkən **futbol azarkeşlərinin leksikası** üzərində də dayanmaq doğru olardı. Fransız dilində azarkeşlərin emosiyalarını və futbola olan həvəsini ifadə edən kifayət qədər termin mövcuddur. Fransada furbol fanatlarının çox işlətdiyi bir neçə ifadəyə nəzər salaq:

1.**Chants de supporters (Azarkeşlərin mahnıları):** Fransız futbol azarkeşləri həm də komandanın oyun ruhunu qaldırmağa xidmət edən parlaq və enerji dolu mahnıları ilə tanınır.

2. **Tifo (Tifo):** Tez-tez bayraqlar, bannerlər və afişalardan istifadə edərək matçdan əvvəl azarkeşlər tərəfindən yaradılan kreativ displeylər.

3.**Coup d'envoi (Matçın başlanğıcı):** əksər vaxtlar alqışlar və çağırışlarla müşaiyət edilən oyunun başlanma anı.

4.**Supporters (Azarkeşlər):** Fəal şəkildə öz komandasını dəstəkləyən və stadionda oyun abu-havası yaradan azarkeşlər.

5.**Célébration de dut (Vurulmuş qolun bayram edilməsi):** Azarkeşlərin vurulan qoldan sonrakı sevinc hisslərinin emosional şəkildə ifadə olunması.

6.**Arbitre (Hakim):** Bəzən azarkeşlər oyunu idarə edən hakim barəsində "arbitre" terminini işlədərək onunla bağlı öz münasibətlərini ifadə edirlər.

7.**Égalisation (Tarazlığın bərpa olunması):** Komandanın rəqib komandanın qapısından topu keçirərək hesabı bərabərləşdirmə anı. (Pierre-Édouard Deldique, 2019, 7, 89)

Nəticə hissəsində əminliklə qeyd edə bilərik ki, fransız dilində idman diskursunun intertekstuallıq dərəcəsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İdman diskursunun qurul-

ması ilə bağlı hər dildə diskursiv yaxınlaşma qələbə və məğlubiyyətin konseptuallaşdırılması baxımından eyni döyüşkən metaforik məntiqə tabedir. (POLGUÈRE Alain, 2008, 8, 214)

O, elmi, pedaqoji, biznes, hüquqi, siyasi, hərbi, teatr və səhnə institusional diskursu və məişət personal diskursu ilə bağlıdır. Fransız dilində media diskursu idman məzmunlu materiallar çərçivəsində idman diskursu ilə faktik olaraq qovuşmuşdur. Kütləvi kommunikasiya kanalları və ilk növbədə idmanı müasir həyatın və mədəniyyətin müstəqil, dəyərli bir hissəsi olaraq formalaşdırmış televiziyalar müasir dövrümüzdə idman diskursiv kommunikasiyasının həyata keçirilməsi işində əsas vasitələrdir.

Ədəbiyyat

1. Fizkul'tura i sport v sovremennyh usloviyah: sostoyanie, tendencii, perspektivy. Omsk, 2000.
2. J. Boniface i J. Étienne. “Le discours sportif médiatique: Regards.” (2012), Paris. 130 s.
3. Annette Boudreau. "Discours et légitimation du sport: Analyse des discours médiatiques sur la candidature Paris 2012". (2012), Paris, 43 s.
4. Zil'bert A. B., Zil'bert B. A. “Sportivnyj diskurs: bazovye ponyatiya i kategorii; issledovatel'skie zadachi. Yazyk. Soznanie. Kommunikaciya.” (2001), Vyp.17. M., 121 s.
5. Bonnet et Desmarchelier, “ Le francais dans le sport”, (2008), Paris, 162 s.
6. Christophe Benzitoun. “Parlons Sport: Langue, Discours et Médias.” (2006) Paris, 72 s.
7. Pierre-Édouard Deldique. "Le discours sportif dans les médias en ligne: approche sémio-pragmatique". (2019), Paris, 89 s.
8. POLGUÈRE, Alain. “Lexicologie et sémantique lexicale. Notions fondamentales. Nouvelle édition.” (2008), Montréal: Les Presses de l’Université de Montréal. 214 s.

Nargiz Seyidova

Some features of sports discourse in modern French

Summary

Sports discourse in French embodies the individuality of the country's language and culture, creating a unique experience for those involved in sports in France. Sports discourse in French not only reflects the technical aspects of sports, but also includes cultural and emotional nuances, making it an important element of the linguistic heritage of France.

The article considers various formation ways of politically correct vocabulary in English language. The question of the political subtext acquisition in word meanings is scrutinized by way of example. The article informs about the dependence of the subtext and word meanings of politically correct vocabulary.

The problem of distinction between the politically correct vocabulary and euphemisms is touched upon. In the article, the author examines the main aspects of the specificity of sports discourse, its diversity, theoretical aspects, including sociocultural and communicative factors.

Sport is an important part of the culture in France, and sports discourse in French plays a key role in expressing feelings about it. From football to mountaineering, sports terminology enriches the French language and reflects the unique characteristics of this nation.

In the article, the author presents a fairly rich arsenal of examples of sports terminology, in particular, examples of the lexicon of football and tennis fans, which are very popular in France.

Keywords: lexicology, sport, discourse, football, terminology, interpretations.

Наргиз Сеидова

Некоторые особенности спортивного дискурса в современном французском языке

Резюме

Французский спортивный дискурс олицетворяет индивидуальность языка и культуры этой страны, создавая уникальный опыт для тех, кто вовлечен в мир спорта во Франции. Спортивный дискурс на французском языке не только отражает технические аспекты спорта, но и вкладывает в себя культурные и эмоциональные оттенки, делая его важным элементом языкового наследия Франции.

Статья посвящена исследованию современного состояния французского спортивного дискурса. Анализируются различные точки зрения в области исследования дискурса, в частности, спортивного дискурса. Базовым определением выступает коммуникативно-динамическое определение дискурса как процесса и результата тематической коммуникации, обусловленной культурогенными факторами, специфика которой манифестируется в корпусе текстов и высказываний соответствующей направленности. Спортивный дискурс трактуется как неотъемлемая часть общенационального концептуального пространства французского языка и коммуникации.

В данной статье автор рассматривает ключевые аспекты специфики спортивного дискурса, его разновидности, теоретические аспекты, включающие социокультурные и коммуникативные факторы.

Спорт во Франции является неотъемлемой частью культуры, и спортивный дискурс на французском языке играет ключевую роль в выражении этой страсти. От футбола до альпинизма, спортивная терминология обогащает французский язык и отражает уникальные черты этой нации.

В данной статье автором предоставляется достаточно богатый арсенал примеров спортивной терминологии, в частности футбольной фанатской лексики и тенниса, которые очень популярны во Франции.

Ключевые слова: лексикология, спорт, дискурс, футбол, терминология, комментарии.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.12.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.12.2023
Rəyçi: Filologiya elmləri doktoru, professor Gülnarə Sadıxova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ABDULLAYEV AYYƏT ƏHMƏD
AZMİU-NUN müəllimi, adu-nun doktorantı
Ayyatabdullayev@gmail.com

MÜASIR FRANSIZ DİLİNİN İQTİSADİ LEKSİKASI VƏ ONUN FUNKSİONALLIĞI

XÜLASƏ

Məqalədə nəzəriyyələri yer alan görkəmli dilçilərin fikirlərindən məlum olur ki, leksikologiyanın əsas tədqiqat obyekti sözdür. Leksikologiya sözün mənasını (həqiqi və məcazi) müəyyən edir, üslubi adliyini (neytral qata), mənşəyini (yerli və alınma) öyrənir, sözün uyğun sinonim və antonimini seçir. İnkişafın müəyyən mərhələlərində dilin vəziyyəti - leksik, qrammatik, fonetik elementlər bütöv sistemi kimi araşdırılır. Leksikologiya morfologiya və söz yaradıcılığına daha yaxındır, çünki bunların hər üçü dilin lüğət tərkibi, onun leksik-qrammatik təsnifi, sözün semantik və morfoloji strukturları ilə bağlıdır. Əgər morfologiyada sözün qrammatik strukturu, morfem tərkibi, söz yaradıcılığında sözlərin yaranma yolları araşdırılırsa, leksikologiyada sözlərin dilin leksik sistemində yeri, mənşəyi, işlədilməsi, ekspressiv- üslubi səciyyəsi öyrənilir. Leksikanın inkişafında dilin ictimailiyi və sistemliliyi də əsas rol oynayır.

Açar sözlər: söz, iqtisadi, leksika,cümlə, morfem, fonem, fel, ifadə

Məlumdur ki, müasir fransız dilində leksikologiya dilçiliyin cavan sahəsi kimi qiymətləndirilir. Bu mənada dilin lüğət tərkibinə daxil olan bütün söz, termin vo frazeologizmlərin toplusu leksika adlanır. Dilin leksikasını, bütövlükdə leksik vahidləri sistemli şəkildə öyrənən elm leksikologiya adlanır. Leksikologiyanın əsas tədqiqat obyekti sözdür. O, sözün mənasını (həqiqi və məcazi) müəyyən edir, üslubi adliyini (neytral qata), mənşəyini (yerli və alınma) öyrənir, sözün uyğun sinonim və antonimini seçir. Ümumilikdə dilin vəziyyəti - leksik, qrammatik, fonetik elementlər bütöv sistemi kimi araşdırılır. Leksikologiya morfologiya və söz yaradıcılığına daha yaxındır, çünki bunların hər üçü dilin lüğət tərkibi, onun leksik-qrammatik təsnifi, sözün semantik və morfoloji strukturları ilə bağlıdır. Əgər morfologiyada sözün qrammatik strukturu, morfem tərkibi, söz yaradıcılığında sözlərin yaranma yolları araşdırılırsa, leksikologiyada sözlərin dilin leksik sistemində yeri, mənşəyi, işlədilməsi, ekspressiv- üslubi səciyyəsi öyrənilir.

Görkəmli rus dilçi-alimi LA.Boden de Kurtene leksikologiyanın elmin qrammatikasının ayrıca bir budağı kimi XX əsrin yaradılışı olacağını qabaqcadan söyləmişdir. Onun bu fikri həqiqətə çevrilmişdir. Həqiqətən, XX əsri leksikologiyanın bir elm kimi inkişaf dövrü adlandırmaq olar. İndi artıq leksikologiya dilçiliyin bir sahəsi kimi formalaşımış və müasir dilçiliyin ən

məhsuldar inkişaf dövrünə qədəm qoymuş sahələrindən biridir. O, dilçilik fənləri sistemində mühüm yer tutur.
Leksikanın inkişafında dilin ictimailiyi və sistemliliyi əsas rol oynayır.

Leksikologiya" anlayışı dar və geniş mənalarda

"Leksikologiva" anlayışını dar və geniş mənada islətmək olar. Dar mənada leksikologiyanın əsas bölmələri bunlardır: 1) dilin lüğət tərkibi və lüğət fondu; 2) onun mənşə etibarilə bölgüsü; 3) aktiv və passivliyinə görə tərkibi; 4) dilin istifadə dairəsinə görə leksikası; 5) ekspressiv-üslubi cəhətdən tərkibi.
Geniş mənada leksikologiya dilçiliyin aşağıdakı bölmələrini əhatə edir:

1) dilin leksikası; 2) semasiologiya; 3) etimologiya; 4) onomastika, 5) frazeologiya; 6) leksikoqrafiya, 7) söz yaradıcılığı.

Məşhur dilçi alim Cabré, M. Teresa "Terminology: Theory, methods and applications" əsərində yazır ki, leksikologiya sözlərin, terminologiya və cümlə üzvlərinin öyrənilməsi ilə məşğul olur.

Denis Le Pesant et Michel Mathieu-Colas. «Langage » adlı dərsliklərində yazırlar ki, leksik vahidlər cümlələrin kontekstində istifadə baxımından müəyyən edilməlidir. Çünki onlar mürəkkəb semantika və ya morfoloji təzahürləri nəzərə almaqla leksikanın funksiyasına aid edilir və "təbii dilə xas olan çoxmənalılıq" fenomeni ilə induksiya olunur.[1]

Fransız dilində söz və cümlələrdən danışıb, fransız dilçi alim Lucien Tesnière "Eléments de syntaxe structurale" əsərinə toxunmamaq olmaz. Bu mənada ki, onun adı çəkilən əsəri və əsərində ortaya qoyduğu tezis olduqca mühümdür. Lucien Tesnière yazır ki: -
"Struktur sintaksis danışıq kanalında dilin xətti görünüşünün arxasında yatan struktur reallıq dərinliyini müəyyən etməyi hədəfləyir. Başqa sözlə, o, cümləni təşkil edən sözləri kateqoriyalara ayırmağa və bu sözlər arasında mövcud olan əlaqələri müəyyən etməyə çalışır.
L.Tesnièrin ideyaları demək olar ki, bütün dünyada tanınır. "Eléments de syntaxe structurale" adlı əsərinin adından da göründüyü kimi strukturalizm cərəyanına aiddir. O, bu nəzəriyyəni tətbiq etməyə çalışır ki, dilin qrammatikası təşkilat və fəaliyyət qanunlarından azad olunmuş sistem kimi öyrənilsin. O, dövrünün ənənəvi konsepsiyası olan sintaksis "formaların istifadəsinin öyrənilməsi"ndən ibarətdir yanaşmasını tənqid edir və onu "morfoloji sintaksis" adlandırır. L. Tesnière üçün struktur sintaksisin tədqiqat obyekti cümlənin öyrənilməsi olmalıdır. O yazır: "Sintaksis morfologiyadan əvvəldir. Danışarkən, niyyətimiz əvvəldən mövcud olan fonemlər silsiləsi üçün bir məna tapmaq deyil, əvvəlcədən mövcud olan və onun yeganə varlıq səbəbi olan düşüncəyə asanlıqla ötürülə bilən forma verməkdir.

L.Tesnière hesab edir ki, cümlənin qurulması onun elementləri arasında müəyyən əlaqələrin olmasından asılıdır, çünki cümlədə sözlər lüğətdəki kimi təcrid

olunmur, lakin onlar bir-birinə bağlanır və cümlə elementləri arasında əlaqələr yaranır.

Tesnière yazır: "Cümləni başa düşmək müxtəlif sözləri birləşdirən bütün əlaqələri qavramaqdır" və cümlədə həmişə "əlaqələr iyerarxiyası" mövcuddur.

L.Tesnière "Eléments de syntaxe structurale" əsərində sintaksisdə "funksiya" anlayışında təkid edir və o, statik sintaksisi (kateqoriyaları) dinamik sintaksisdən (funksiyalardan) fərqləndirir. Alim hesab edir ki, birinci ikinciyə tabedir.

Dinamik sintaksisi izah edərək L.Tesnière əlaqə, birləşmə və tərcüməni fərqləndirir. O, onları struktur sintaksisin bütün faktlarının təsnif edildiyi üç böyük baş adlandırır. L.Tesnièr cümlənin struktur təhlilini asanlaşdırmaq üçün "Stemma" adlı sxematik təsvirdən istifadə edir. Buna əsaslanaraq, L.Tenyerin nəzəriyyəsi diskursun inkişafının iki müstəvisini fərqləndirməyə imkan verir. O yazır: "Cümlənin kökünü qurmaq onun xətti sırasını struktur quruluşa dəyişmək deməkdir"

Məsələn: Xətti qayda: les petit ruisseaux font les grands rivières.

(kiçik axınlar böyük çaylar əmələ gətirir.

Struktur qaydası:

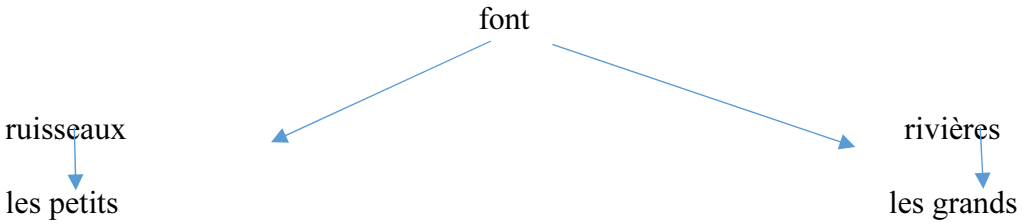

L. Tesnière üçün dildə danışmaq "struktur nizamı xətti nizama" çevirmək, dili anlamaq isə "xətti nizamı struktur nizama çevirməkdir". [2]

Bundan başqa, Azərbaycanın görkəmli dilçi alimi Bilal İsmayılov "Syntaxe 1" kitabında sintaksisin vahidlərinə diqqət çəkir. Alim qeyd edir ki, sintaksis qrammatikanın bir qolu olub, sözü birləşmələri, cümlə üzvləri, sadə və mürəkkəb cümlələri öyrənir.

Məsələn: Un des hommes de garde est en train de manger du pain et du saucisson.

Onu da vurğulamaq yerinə düşər ki, yuxarıda bəhs olunan bütün mövzular ən sonda dilin leksikasını təşkil edir. Leksika yunan sözüdür: lexikos - lüğət, loqos - təlim anlamını verir. Leksikanı öyrənən dilçilik bölməsi isə leksikologiya adlanır. Leksikologiyada sözlərin mahiyyəti, onların kəsb etdiyi məna yükü, forma və məzmunca əmələ gətirdiyi qruplar, sözlərin mənşəyi və işlənmə dairəsi ehtiva olunur. Fransız dilindəki sözlərin həm leksik, həm də qrammatik mənası mövcuddur. Sözün birbaşa ifadə etdiyi mənaya onun leksik mənası deyilir. Başqa sözlə desək, sözün leksik mənası onun məzmununu bildirməsi, hər hansı bir anlayışı ifadə etməsidir. Məsələn, fransız dilində "un stylo" - "avtoqələm" sözünün leksik mənası yazı alətidir. Sözün leksik mənasını bir neçə yolla izah və izhar edə bilərik:

1.Verilən sözə yaxın mənalı söz seçməklə. Məsələn: la libérté - azadlıq, l'indépendance - müstəqillik.
2.Verilən sözə əks mənalı söz seçməklə. Məsələn: le nord – şimal, le sud-cənub.
3.Əşyanın, hərəkətin əlamətlərini izah etməklə. Məsələn: «un agriculteur » -əkinçi – C' est une personne qui procède professionnellement ou non à la mise en culture de la terre ou à l'élevage d'animaux.
4.Sözün hissələrinin mənasını açmaqla. Məsələn: « la garde à vue » – saxlanma kamerası - c'est une mesure privative de liberté prise lors d'une enquête judiciaire à l'encontre d'une personne suspectée d'avoir commis une infraction: Acte interdit par la loi et passible de sanctions pénales. « La garde » - mühafizə etmə, qoruma, « vue » - göz önündə

Ümumiyyətlə, bütün dillərdə olduğu kimi fransız dilində də sözün leksik mənası ilə yanaşı, onun qrammatik mənası da olur. Sözün qrammatik mənası onun hər hansı bir əşyanın adını, əlamətini, miqdarını və s. bildirməsidir. Məsələn: "un stylo rouge" - "bir qırmızı avtoqələm" ifadəsində "avtoqələm" - sözü əşyanın adını, « qırmızı » əlamətini, « bir » isə miqdarını bildirir. Buna görə də bu sözlərdən birincisi isim, ikincisi sifət, üçüncüsü isə saydır. Misaldan da aydın görünür ki, sözün qrammatik mənası onun hansı nitq hissəsi olması deməkdir. [3]

Sözün leksik və qrammatik mənalarının fərqi

Sözün leksik və qrammatik mənaları arasında qarşılıqlı əlaqə olsa da, bunlar biri-birindən fərqlənir. Bu mənaları fərqləndirən əlamətləri sözün məzmununda deyil, ifadə formalarında axtarmaq lazımdır:

1.Leksik məna sözün fərdi mənasıdır. Qrammatik məna leksik mənanı müşayiət edərək, söz qruplarının eyniləşdirilməsini, biri- birinə qarşı qoyulmasını və ya sintaktik konstruksiyalarını formal əlamətlərlə ifadə edir.

2.Leksik məna sözün ilkin, başlanğıc mənasıdır, qrammatik məna sonra yaranır.

3.Sözün leksik mənasını hamı başa düşür.

4. Sözün leksik mənası xarici aləmin əşya və hadisələrinin dərk edilməsi prosesində əmələ gəlir. Qrammatik məna isə bunların münasibətini əks etdirir.

5.Qrammatik məna sözün leksik mənasını əksetdirmə üsuludur. Məsələn, « le livre »- « kitab » « le cahier -dəftər » sözləri leksik mənalarına görə müxtəlifdir, çünki müxtəlif əşyaları ifadə edir, qrammatik mənalarına görə isə cynidir, hər ikisi bir kateqoriyaya – ismə aiddir.

6. Leksik məna həm tək-tək, həm də bir qrup əşyanın adı olan sözü, qrammatik məna isə sözün bütöv bir formasını, kateqoriyasını əhatə edir. Məsələn, « cv » sözü həm konkret bir əşyanın, həm də ümumiyyətlə, həmin əlamətlərlə səciyyələnən əşyaların-cvlərin adıdır. Deməli, sözün leksik mənası konkret, qrammatik mənası abstraktdır.

7.Leksik məna tək-tək sözlərə, qrammatik məna isə bütöv bir nitq hissəsinə aid olan sözlərə xasdır.

Sözün qrammatik mənalarını müəyyən etmək mümkündür, onları bilmək vacibdir. Amma onun leksik mənalarını (əsas mənadan başqa) başa düşmək və onu tələb etmək də olmur, çünki leksik mənalar müxtəlif səkildə işlədilir.

9.Leksik məna ancaq müstəqil sözlərə aiddir, yalnız ınüstəqil sözlər (əsas nitq hissələri) leksik mənaya malikdir. Qrammatik məna həm müstəqil, həm də köməkçi sözlərdə vardır.

10.Söz dil vahidi kimi bir neçə leksik mənaya malik olsa da, nitqdə, mətndə konkret mənada işlədilir. Qrammatik cəhətdən isə bir neçə qrammatik mənalı kimi ifadə olunur.

11.Leksik məna əsas, qrammatik məna isə əlavə informasiyadır.

12. Leksik məna sözün əsası, kökü ilə, qrammatik məna isə qrammatik vasitələrlə əlaqədardır. [4]

Müasir Fransız dilinin leksikası

Fransız alimlər Jacques Moeschler, Antoine Auchlinlə birgə nəşr etdirdikləri « Introduction à la linguistique contemporaine » - «Müasir dilçiliyə giriş » kitabında qeyd edirlər ki, leksikoloqlar morfolologiya, semantika və sintaksisi ciddi araşdırırlar və tədqiqatın nəticəsi olaraq leksik sistemin quruluşunu və fəaliyyətini morfoloji, semiotik və semantik baxımdan izah edirlər.

Leksik vahid anlayışına dair müxtəlif fikirlərin olmasına rəğmən nəzəri və yaxud praktiki baxımdan ondan istifadə zərurətə çevrilir. Lakin leksik vahidlər funksiyalarını və ifadə etdikləri mənaları zaman-zaman dəyişə bilirlər.

Leksika özü istifadə arealına görə bir neçə sahəyə bölünür :

iqtisadi, hərbi, hüquqi, mədəni, idman və poetik leksika mövcuddur ki, bu leksik vahidlərin düzəlməsi üçün «Les locutions verbales» dan (felli ifadə) istifadə olunur. «Les locutions verbales» dilin hərəkət semantikalı leksik vahidi hesab olunur və fransız dilində yuxarıda sadalanan sahələrlə bağlı çoxsaylı ümumişlək hal alan «Les locutions verbales»lar mövcuddur ki, onların vasitəsilə hər hansı bir fikir daha dəqiq, daha səlis və daha estetik ifadə edilir. Bu mənada iqtisadi leksika da müasir fransız dilinin lüğət tərkibində geniş yer tutur. İqtisadi leksika daha çox istehsalat prosesində, alqı-satqı mərkəzlərində, böyük iqtisadi layihələrin təşəkkülü zamanında istifadə olunur. Bu məqamda bir məsələni nəzərə almaq lazımdır ki, bəzən ictimai leksikada istifadə olunan eyni söz iqtisadi leksikda tamam başqa mənanı ifadə edir. Məsələn ictimai leksikdada “les articles” - məqalələr kimi tərcümə olunursa, iqtisadi leksikada bu “məhsullar” mənasını verir.

. **İqtisadi leksikanı təşkil edən «Les locutions verbales»lar aşağıdakılardır.**

Ouvrir le compte bancaire - bank hesabı açmaq (Vous pouvez ouvrir le compte bancaire au comptoir de HITRO). **Vérifier la facture** - fakturanı yoxlamaq (Veux-tu vérifier la facture à ma place, je n'ai que 20 minutes pour déjeuner aujourd'hui?). **Vérifier les coordonnées** - Bağlantıları yoxlamaq (Vous pouvez

maintenant vérifier les coordonnées de contact fournies par l'utilisateur). **Etablir une facture** -faktura tərtib etmək(Comment établir une facture?). **Régler une facture** - fakturanı qaydaya salmaq (Pour pouvoir régler une facture, veuillez tout d'abord saisir le nom de votre domaine dans la case suivante s'il vous plait).

Faire le bilan annuel - illik yekun hazırlamaq (Faire un bilan annuel permet de prendre du recul et de la hauteur pour analyser ce qui a été fait et ce qui ne l'a pas été pour en tirer récompenses et apprentissages). **Faire du commerce en ligne**- onlayn biznes (İl fait du commerce en ligne à l'échelle planétaire). **Faire une remise** - endirim etmək (Le copilote a suggéré en temps opportun de faire une remise des gaz). **Faire la vente directe** -birabaşa satis (Thalaspa a fait le choix de la vente directe pour optimiser ses tarifs : plus d'intermédiaire, c'est un gain de temps et d'argent pour vous).

Faire la vente en ligne - onlayn satış həyata keçirmək (De plus, nous vous proposons de faire la vente d'oeuvres en ligne).

Choisir un emballage - qablaşdırma seçmək (nous donnons aux consommateurs la possibilité de choisir un emballage favorable à lenvironnement.). [5]

Expédier une commande - sifarişi göndərmək(Peut-on faire expédier une commande à l'extérieur du Canada?). **Recevoir la moitié de la commande** - sifarişin yarısını qəbul etmək (Lorsque nous avons reçu nos deux palettes, les dates de validité de plus de la moitié de notre commande étaient dépassées). **Recevoir le reste de la commande** - sifarişin qalanını qəbul etmək (Bayerischer Rundfunk recevra ses 20 premiers caméscopes PDW-700 début 2009, et le reste de la commande d'ici à 2012). **Échanger et rembourser les produit defectueux** - Xarab məhsulu geri qaytarmaq (Achat : comment obtenir le remboursement ou l'échange d'un produit défectueux ?). **Payer les frais de retour** - qaytarma xərclərini ödəmək (Si vous avez loué un véhicule durant votre voyage, nous payons les frais de retour à l'agence de location.). **Annuler votre achat** - alışı-verişi ləğv etmək (Vous avez le droit de changer d'avis et d'annuler votre achat pendant une période de sept jours.). **Avoir un droit de retraction** - Qaytarmaq hüququna malik olmaq(Vous avez un délai de 14 jours pour changer d'avis. C'est le droit de rétractation). **Mettre sur le marché** - bazara çıxarmaq (L'idée est de mettre sur le marché, le moment venu, le produit attendu). **Respecter le délais de livraison** – çatdırılma vaxtına əməl etmək (Il permet d'assurer la disponibilité d'une large gamme de produits et de respecter les délais de livraison annoncés).

Expédier en express - tez göndərmək (Si vous êtes particulièrement pressés, nous pouvons toujours expédier en mode express!).

Expédier par courrier normal - normal poçtla göndərmək

être âpre au gain - pulu hərisi olmaq (Messieurs, je ne vais pas vous dire que je ne suis pas âpre au gain). [6]

Livrer à l 'heure - vaxtında çatdırmaq (Ainsi le produit fini atteint le niveau requis et est livré à l'heure.) **Créer un compte** - hesab yaratmaq (Il vous sera

demandé de saisir vos coordonnées afin de créer un compte.). **Valider la commande** - sifarişi təsdiqləmək (Je ne dispose pas encore de mon code « 3D Secure » pour valider ma commande). **Ajouter au panier** - bazarlıq zənbilinə əlavə etmək (Entrez le nombre de livres que vous voulez commander, puis cliquez sur ajouter au panier.). **Retirer un article** - sifarişi geri çəkmək (Cette variante s'utilise pour retirer un article d'une étagère et le placer dans une autre.). **Passer la commande** - sifariş etmək (Après avoir choisi Visa House, vous pouvez passer la commande et contrôler son statut n'importe quand et n'importe où dans le monde entier.). **Prendre une commande** - sifariş qəbul etmək (J'ai toujours dit que n'importe qui peut prendre une commande, c'est la partie facile). **Prendre rendez-vous** - görüş müəyyənləşdirmək (Vous pouvez prendre rendez-vous avec votre médecin qui vous conseillera un traitement adapté). **Commander en ligne** - onlayn sifariş etmək (On peut aussi consulter ou commander en ligne plusieurs publications de l'Office de l'efficacité énergétique). **Calculer le prix -** qiymətləri hesablamaq (L'une des choses que j'y ai notée, c'est sa formule pour calculer le prix de l'essence). **Payer la taxe sur la valeur ajoutée** - əlavə dəyər vergisini (ƏDV) ödəmək (En tant qu'auteur, dois-je payer la taxe sur la valeur ajoutée sur les redevances que je reçois?). **Négocier les tarifs** - qiymətləri müzakirə etmək (Elle peut aussi négocier les tarifs et un meilleur service pour les membres). **Promouvoir vos biens** - yaxşıları önə çəkmək (tilisez ce répertoire pour vous faire connaître et promouvoir vos biens auprès des responsables des achats de Travaux publics). **Vendre en gros** - topdan satiş etnək (Enfin, elle pourrait vendre en gros aux autres radiodiffuseurs les droits sur les films diffusés en clair dans le cadre). **Vendre au détail** - pərakəndə satmaq (En outre, ces établissements peuvent vendre au détail un nombre limité d'œuvres d'art originales).

Donner de l'argent de poche - cib pulu vermək (Dès qu'ils savent compter, on peut donc leur donner de l'argent de poche). **Se cotiser de l'argent (**Il est difficile de répondre à cette question puisque les raisons pour lesquelles les gens cotisent ou retirent de l'argent ne sont pas connues). **Donner rendez-vous** - görüşə razılıq vermək (J'en profite pour y donner rendez-vous à tous ceux qui voudraient être témoins de la vitalité). **Donner vos coordonnées** - Əlaqə vasitələrini vermək (Merci de nous donner vos coordonnées personnelles). **Forcer la pénurie** -yoxsulluğu sürətləndirmək (Les guerres forcent la pénurie dans le monde entier). **Payer en espèce -** nəğd ödəmək (Lors d'une visite atelier il est aussi possible de payer en espèce). [7]

Payer en avance - əvvəlcədən ödəmək (Vous n'étes pas obligé de payer en avance). **Se serrer dans l'étau des pénibilités materielles -** iqtisadi çətinliklər məngənəsində sıxılmaq (Dans ce pays les gens se serrrent dans l'étau des pénibilités materielles)**. Gagner sa vie** - dolanmaq (Je lui souhaite beaucoup de chances dans cette modeste entreprise qui, je l'espère, lui permettra de gagner sa vie).

Gagner son pain à la sueur de son front - alın təri ilə pul qazanmaq (

L'obligation de gagner son pain à la sueur de son front suppose en même temps un droit). **Semer l'argent** - pul xərcləmək (Voilà comment un gouvernement fort aide le Canada en offrant des fonds et des programmes au lieu de semer l'argent aux quatre vents dans l'espoir que les problèmes se règlent par magie). **Fixer la date** - tarixi dəqiqləşdir (Il fallait également fixer la date à laquelle ce comptage serait effectué).

Reporter un rendez-vous - görüşü yenidən təşkil etmək (Le numéro de confirmation de 16 chiffres émis par Prometric est nécessaire pour confirmer, annuler ou reporter un rendez-vous d'examen). **Annuler un rendez-vous** -görüşü ləğv etmək (Préavis de 24 heures est nécessaire pour annuler un rendez-vous). **Renforcer l'esprit de l'équipe** - komanda ruhunu gücləndirmək (Comme les autres programmes de cadets, ce programme vise à renforcer le leadership, l'esprit d'équipe et l'estime de soi). [8]

ƏDƏBİYYAT

1. Həsrət Həsənov, Müasir Azərbaycan dilinin leksikası, Bakı, "Nurlan" 2005, 452 səh.
2. Lagane et Jacqueline Pinchon, Langue française, n°1, 1969. La syntaxe, Paris, Larousse, 126 səh.
3. B.B İsmayılov, Grammaire française Syntaxe 1. Bakı, "Nurlan", 2008, 256 səh.
4. Roland Eluerd tome-1 Pour aborder la linquistique, Les Editions ESF, 17, rue, Viète, 75017 Paris, 160 səh.
5.Henri Van Den Bussche, Starting French 2, Warmoesberg 26, 1000 Brussel, 2021-2022, 165 səh.
6. Margaret Mitchell, Ariane Fleuranceau, Pour parler affaires (Méthode de français commercial), Ernst Klett Sprachen GmbH, Stuttgart 2017, 160 səh.
7. https://www.linguee.fr/francais-anglais/traduction/exp%C3%A9 dier+la+ commande .html
8.https://educaloi.qc.ca/capsules/annuler-un-achat-en-ligne/

АБДУЛЛАЕВ. А.А

ЭКОНОМИЧЕСКИЙ СЛОВАРЬ СОВРЕМЕННОГО ФРАНЦУЗСКОГО ЯЗЫКА И ЕГО ФУНКЦИОНАЛЬНОСТЬ

РЕЗЮМЕ

Из мнений видных лингвистов, идеи и теории которых включены в статью, видно, что основным объектом исследования лексикологии является слово. Лексикология определяет значение слова (прямое и переносное), изучает его стилистическое название (нейтральный класс), его происхождение (родное и заимствованное), подбирает соответствующий синоним и антоним слова. На определенных этапах развития состояние языка - лексические, грамматические, фонетические элементы - рассматривается как целостная система. Лексикология ближе к морфологии и словотворчеству, поскольку все три из

них связаны со словарным составом языка, его лексико-грамматической классификацией, семантической и морфологической структурой слова. Если в морфологии исследуются грамматический строй слова, морфемный состав, способы словообразования, то в лексикологии изучаются место, происхождение, употребление, экспрессивно-стилистические характеристики слов в лексической системе языка. Социальность и системность языка также играют ключевую роль в развитии словарного запаса.
Ключевые слова: слово, экономическое, лексика, предложение, морфема, фонема, глагол, выражение

ABDULLAYEV.A.A

ECONOMIC VOCABULARY OF MODERN FRENCH AND ITS FUNCTIONALITY

SUMMARY

It is clear from the opinions of prominent linguists, whose ideas and theories are included in the article, that the main research object of lexicology is the word. Lexicology determines the meaning of a word (literal and figurative), studies its stylistic name (neutral class), its origin (native and borrowed), chooses the appropriate synonym and antonym of the word. At certain stages of development, the state of the language - lexical, grammatical, phonetic elements - is examined as a whole system. Lexicology is closer to morphology and word creation, because all three of them are related to the vocabulary of the language, its lexical-grammatical classification, semantic and morphological structures of the word. If in morphology the grammatical structure of the word, morpheme composition, ways of word creation are investigated, in lexicology the place, origin, usage, expressive-stylistic characteristics of words in the lexical system of the language are studied. The sociality and systematicity of the language also play a key role in the development of vocabulary.
Key words: word, economic, lexicon, sentence, morpheme, phoneme, verb, expression

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.12.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.12.2023
Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Nərgiz Seyidova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ƏSƏDOVA NÜŞABƏ NƏCƏF QIZI,
asadova.nushabe@rambler.ru
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
Bakı ş. Ayna Sultanova, 5

AZƏRBAYCAN DİLİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİNİN ALINMA SÖZLƏRLƏ ZƏNGİNLƏŞMƏSİ

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində alınma sözlərin yeri göstərilir. Dilimizin əsasən hansı xalqların dillərindən bəhrələndiyi diqqətə çəkilir. Əcnəbi sözlərin dilimizə hansı yollarla daxil olması probleminə toxunulur. Müəllif bu sözlərin Azərbaycan dilinin leksikasına inteqrasiyasının əsas səbəblərindən söz açır. Məqalədə həmçinin alınma sözlərin dilimizin inkişafındakı rolu göstərilir. Bu sözlərin lüğət tərkibinə daxil olmasında daha çox siyasi, iqtisadi, mədəni və s. əlaqələrin rolu olduğundan danışılır. Bununla yanaşı, dilin alınma sözlərlə zənginləşməsinin günümüzdə doğurduğu bəzi mənfi cəhətlərə də toxunulur. Daha çox KİV-in dilində alınma sözlərin lüzumsuz işlənməsi qeyd olunur. Bunun ana dilimizin inkişafında hansı problemləri yaratdığı nəzərə çatdırılır. Dildə olan sözlərin əcnəbi sözlərlə əvəz olunması dilin kütləvi anlaşıalılığına mane olan əsas səbəb kimi göstərilir.

Açar sözlər: leksika, alınma sözlər, dilin zənginləşməsi və təkmilləşməsi, zəngin mənbə, çevik uyğunlaşma, yersiz istifadə, natiqlik, publisistik üslub

Keywords: vocabulary, loan words, the enrichment and improvement of the language, a rich source, flexible adjustment, inappropriate use, eloquence, journalistic style.

Ключевые слова: лексика, заимствованные слова, обогащение и усовершенствование языка, богатый источник, гибко подстраиваться, неуместное использование, красноречие, публицистический стиль.

Zamanın bütün mərhələlərində leksika dilçiliyin ən inkişafda olan, dinamik sahəsi olub və buna görə də dilin lüğət tərkibi daima zənginləşib, təkmilləşib. Dilin leksik-terminoloji potensialının zənginləşməsinə real zəmin yaranmasında əsas rolu cəmiyyətin iqtisadi, siyasi, ictimai-mədəni həyatındakı inkişafı oynayır . Dilin yeni sözlərlə zənginləşməsi və mövcud mənalarının dəyişilməsi ictimai həyatda və ictimai fikirdə yaranan yeni inkişafla əlaqədardır. Yəni dilin lüğət tərkibi tələbatla bağlı müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalır. Odur ki, ədəbi dilin lüğət tərkibinin tərcümə hesabına zənginləşməsi milli dil əlaqələri zəminində mühüm istiqamətlərdən biri hesab olunur. Zənginləşmə elə bir prosesdir ki, burada lüğət tərkibinin diaxron mənzərəsi açılır, tarixi-mədəni inkişafın dildə faktlaşma üsulları meydana çıxır. Dilə daxil olan sözlərin müəyyən bir hissəsi (hətta bəzən böyük bir hissəsi) müxtəlif sahələrdə fəal istifadə olunur, bəzilərininsə işlənmə dairəsi məhdudlaşır.

Bütün dillər kimi Azərbaycan dilinin də lüğət tərkibi daima təkmilləşir. İndiki zamanda bu proses ən çox alınma sözlərin hesabına baş verir. Nəzərə alsaq ki, dil cəmiyyətin tələbinə uyğun çox tez və çevik uyğunlaşır, bu gün alınma sözlərin Azərbaycan dilinə daxil olması xeyli çoxalıb. Buna səbəb,yəqin ki, müasir dövrdə əcnəbi leksikaya tələbatın olduqca yüksək olması və alınma sözlərin nitqdə daha tez-tez istifadə olunmasıdır.

K.M.Musayev yazır: «Türk dillərinin leksik tərkibinin zənginləşməsi məsələləri haqqında nəzəri tədqiqatlar lazımdır. Məlumdur ki, türk dilləri leksikasının zənginləşməsi həm daxili imkanlardan, materiallardan, vasitələrdən və yollardan istifadə yolu ilə sözdüzəltmə hesabına, həm də dünyanın başqa dillərindən sözalma hesabına olur. Sözdüzəltmə və onun müxtəlif yollarının (sintetik, analitik, fonetik, leksik) mahiyyətini aydınlaşdırma və alınmalara nəzəri və praktiki qiymət – onları daha da dərindən öyrənmək üçün geniş imkanlar açır» [12].

Dilin zənginləşməsi və formalaşması mürəkkəb, çoxpilləli və dayanmayan prosesdir. Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində həm əsl Azərbaycan (yəni türk mənşəli), həm də alınma sözlər mövcuddur. Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibinin inkişafında ictimai-siyasi hadisələrin təsiri böyükdür. Dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsi bir tərəfdən öz daxili imkanları hesabına gedirsə, digər tərəfdən alınma sözlərin hesabına olur.

Müasir dövrdə elmin və texnikanın bütün sahələrində, həmçinin iqtisadiyyatda və sosial mühitdə gedən inkişaf, dəyişikliklər və müxtəlif proseslər hər bir dildə alınma sözlərin sürətli inteqrasiyasına səbəb olur. Bir çox xarici dilçilər bu prosesə görə dilin zənginləşməsində əsas amil kimi alınma sözləri götürürlər və dilin lüğət tərkibinin öz daxili vəsaiti hesabına zənginləşməsini ikinci plana çəkirlər. Lakin, məlumdur ki, hər bir dilin lüğət tərkibi ilk növbədə öz daxili imkanları hesabına zənginləşir.

Dilimizin lüğət tərkibində olan sözlərin bir qismini təşkil edən alınma sözlər mənşəyinə görə müxtəlifdir. Bu sözlər bir dildən başqa dillərdən həm şifahi şəkildə, həm də yazı vasitəsilə keçirlər.

Dünyada əcnəbi sözlərin təsirindən uzaq olan heç bir dil yoxdur. Aydındır ki, insan cəmiyyəti yaranan gündən onun kollektivləri – icmalar, qəbilələr, xalqlar, millətlər və hətta ayrı-ayrı fərdlər arasında əlaqə və münasibətlər başlamış və getdikcə daha da inkişaf etmişdir. Ölkələr, xalqlar arasındakı uzun sürən siyasi, iqtisadi, hərbi, mədəni münasibətlər bu xalqların dillərini alınma sözlərlə zənginləşdirmişdir. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində də leksik yolla sözlərin əmələ gəlmə prosesi üçün başqa xalqların dilləri də zəngin bir mənbəyi təşkil edir.

Dünyanın başqa xalqları kimi Azərbaycan xalqı da tarix boyu müxtəlif xalqlarla yaxın və uzaq bir şəkildə əlaqə və münasibətdə olduğundan, həmin xalqların dillərindən dilimizə minlərlə söz keçmişdir. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibindəki alınma sözlər muxtəlif dillərdən – fars, ərəb, rus, fransız, ingilis, ispan, italyan, gürcü və s. dillərdən keçmişdir.

Türk dillərinin leksik tərkibində özünü göstərən alınma sözlər təbəqəsinin tarixilik baxımından belə sıralamaq mümkündür: monqol (qismən də tunqus-mancur), Çin, sanskrit, fars, ərəb və slavyan (XIX əsrdən sonra rus və rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən alınmış sözlər) mənşəli sözlər.

Əcnəb dillərdən dilimizə keşən sözlər, xalqımızın həmin dillərdə danışan xalqlarla olan müxtəlif tarixi və ictimai münasibətlərdən asılı olaraq, ya biləvasitə mənsub olduğu dildən, ya da başqa dildən gələ bilər. Məsələn, *"universitet"* sözü ingilis dilindən *(university)* rus dilinə keçdikdən sonra bu dildən bizim dilimizə gəlmişdir. Digər bir misal: fars sözü olan "çamədan" "çamadan" şəklində rus dilinə keçib oradan dilimizin lüğət tərkibinə daxil olmuşdur.

Ümumiyyətlə, rus dilindən dilimizə keçmiş sözlərin çoxu öz mənşəyi etibarilə yunan, latın, ingilis, fransız, alman, italyan, ərəb və s. dillərə mənsubdur. Hətta dilimizə başqa dillərdən gələn sözlərin içində elə sözlərə təsadüf edilir ki, onlar vaxtilə bu dildən digər dilə keçmiş, sonra həmin dilin qanunları əsasında dəyişməklə yeni ifadə forması və yeni məzmun kəsb edərək yenə bu dilə qayıtmışdır. Məsələn, farscadan dilimizə gəlmiş *"tüfəng"* sözü əslində Azərbaycan (türk) mənşəli söz olub *"tüfmək" (tullamaq, atmaq)* mənasını verirdi. Farslar bu sözü qəbul etdikdən sonra öz dillərinin fonetik xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdıraraq *"tüfəng"* şəklinə salmışlar. Elə bu mənada və bu dəyişikliklə söz yenidən dilimizin iüğət tərkibinə yenidən daxil olub.

Qədim tarixə malik olan Azərbaycan dili də tarixin obyektiv inkişafı axınında öz xalqı ilə brlikdə bütün mərhələlərdən keçmiş müasir inkişaf etmiş dillərdən sayılır. Bu inkişafda Avropa mənşəli sözlərin rolu böyükdür. Bu sözlər Azərbaycan xalqının məişətində və ictimai-siyasi həyatında fəal iştirak edir. Funksiya etibarı ilə elə bir sahə yoxdur ki, Avropa sözləri orada işlənməsin. Ümumiyyətlə, hətta ən qədim tarixə malik olsa belə, bir dilin başqa bir dilin hər hansı təsirinə məruz qalmamasını təsəvvür etmək çox çətindir.

Kökü çox qədim dövrlərə gedib çıxan Avropa mənşəli leksika xalq dilində olduğu kimi ədəbi-bədii və elmi ədəbiyyatda da geniş işlənir və ədəbi dilimizin lüğət fondunun üzvi tərkibi kimi özünü göstərir və dilin ümumişlək fondunda geniş işlənir[9] . Bu proses həm elmi sahədə, həm siyasətdə, həm iqtisadiyyatda, həm mədəniyyətdə, ümumiyyətlə həyatın bütün sahələrində durmadan baş verir.

Elm və texnikanın sürətlə inkişaf etməsi hesabına alınma sözlərin dilimizə inteqrasiyası Azərbaycan dilinin lüğət tərkibini xeyli zənginləşdirmişdir. Bu gün çox az adam tapılar ki, televizor, radio, jurnal, qəzet, klip, kompyuter, prezident, deputat, mobil telefon və s. bu kimi sözlərin mənasını başa düşməsin və öz nitqində işlətməsin. Əgər alınma sözlər xalqın həyatının bütün sahələrində fəal işlənirsə, şübhəsiz ki, bu cür sözləri dildə tam mənimsənilmiş sözlər hesab etmək olar. Belə sözlər dildə müəyyən semantik qruplar yaradır, yəni həyatın müxtəlif sahələrini əhatə edən sözlər kimi qruplaşır. Məsələn:

1. Elm və onun müxtəlif sahələrinə aid olan sözlər (akademiya, deduksiya, eksponat, kantata, filarmoniya, qrafika, akvarel, amplua, debüt, vestibül, obelisk, kalsium, assimiliyasiya, mutasiya, amper, aforizm və s.);
2. Məişətə aid sözlər (məişət əşyaları, avadanlıq, parçalar, kulinariya, ərzaq, adət-ənənələr və s. məzmunlu sözlər);
3. İncəsənət və mədəniyyətə aid olan sözlər (diafilm, teatr, balet, ariya, opera, uvertüra, klip, serial və s.);
4. İctimai-siyasi məzmunlu sözlər (respublika, monarxiya, prezident, nota, parlament, bürokratizm, veto və s.);
5. Texnikaya aid sözlər (ekskovator, velosiped, televizor, telefon, skuter, raket, kompas və s.);
6. Dəniz, nəqliyyat və rabitəyə aid sözlər (tanker, kater, avtobus, metro, telefon, poçt, teleqram və s.);
7. Dinə aid sözlər (aşura, Ramazan, namaz, ibadət, tövbə, fətva, zəkat və s.);
8. Adlar (bura insan, xalq, ölkə, heyvan adları, coğrafi və s. adlar daxildir).

Başqa dildən keçmiş sözlər bir müddətdən sonra o dilin lüğət tərkibindən onun lüğət fonduna keçərək mənsub olduğu dilin xüsusiyyətlərini qismən itirir və düşdüyü mühitdə yeni dilin xüsusiyyətlərini qəbul edərək, özünə elə yer tutur ki, nəticədə tanınmaz bir şəklə düşür. Məsələn, dost, tələbə, ağıl, lampa, fənər, qiymət, aptek, atestat, şose vı s.

Alınma sözlərin bir qismi bir çox dünya dillərində işlədilir. Belə sözlərə beynəlmiləl sözlər deyilir: demokratiya, parlament, kompyuter, monitor, morfologiya, operetta, peyzaj və s.

Alınma sözlər nitqi zənginləşdirir, onun daha dəqiq və ifadəli olmasına imkan yaradır. Amma dilin alınma sözlərlə zənginləşməsi bu dilin (həmçinin Azərbaycan dilinin) korlanmasına, daha doğrusu, kasıblaşmasına gətirib çıxartmamalıdır. Bu gün əcnəbi sözlərin yerli – yersiz müntəzəm istifadə edilməsi əsil Azərbaycan sözlərinin işlənmə dairəsini məhdudlaşdırır. Ötən əsrdən leksikamıza daxil olmuş bir sıra sözlər vardır ki, onların dilimizdə qarşılığı olsa da, çox zaman gəldiyi dildə olduğu kimi işlənməkdədir: olay (hadisə), durum (vəziyyət), uçaq (təyyarə, samalyot), çağdaş (müasir), açıqca (otkrıtka), sərinkeş (ventilyator), nəfəslik (fortoçka), dabankeş (rajok), soyuducu (xolodilnik), tozsoran (pılesos), yelçəkər (skvoznyak), çimərlik (plyaj), zəncirbənd (zamok), çəkmə (sapoşki), işıqfor (svetofor), soyqırım (genosid), səndəl (bosonojka), göstəriş (təlimat, instruksiya), səhər yeməyi (zavtrak), günorta yeməyi (obed) və s. sözlərdən bu kimi istifadə halları dildə yolverilməzdir. Alınma sözlərin dilin leksikasına inteqrasiyası onun alınma sözlər hissəsini zənginləşdirir, əsas hissə, yəni Azərbaycan mənşəli sözlər toxunulmaz – passiv qalır, nəticədə get-gedə unudulur.

Əcnəbi sözlərin lüzumsuz işlənməsi dilçilərimizin haqlı olaraq narahat olduğu problemdir. Bu barədə akademik Ağamusa Axundov da təəssüfedici məqamlara toxunmuşdu: “Fərəhləndirici nəticə belədir ki, adı çəkilən dövlət müəssisələrində

kargüzarlıq işləri bütünlüklə Azərbaycan Respublikasının dövlət dilində aparılır. Bu, dövlət dilimizin, həqiqətən, böyük müvəffəqiyyətidir və qələbəsidir.

Bununla belə, həmin dilin fəaliyyət sferasında nöqsanlarımız da, təəssüf ki, az deyil.Son zamanlar nəinki dövlət dilimizin, hətta ədəbi dilimzin xarıcı dillərin təzyiqinə məruz qalması barədə tez-tez şikayətlər eşidilir. ...

Doğrudan da, şəhərin elan, lövhə və reklamlarında, istehlak mallarının etiketlərində, radio və televiziya dilində dilimizin mövqeyinin müəyyən mənada məhdudlaşdırılması hallarına tez-tez rast gəlmək olur" [6].

Ölkəmizin 44 günlük müharibədə Ermənistan üzərində çaldığı zəfərdən sonra nəinki Qafqazda, habelə dünyada artdığı nüfuz, hər sahədə olduğu kimi, elmdə, xüsuslə də dilçilikdə azərbaycançılığımıza dəyər verməyimizə, dilimizi, milli-mənəvi dəyərlərimizi qorumağa borclu olduğumuzu qarşımıza vəzifə kimi qoyur. Bu gün nəinki müxtəlif müəssisələrin, obyektlərin, hətta qəzet və yurnalların, televiziya və radio kanallarının, orada gedən verilişlərin adları belə əcnəbi dildədir. Aparıcılar yayım zamanı tez-tez Azərbaycan dilinə yad olan sözlərdən (OK, tamam, zatən, malisəf və digər bu tipli rus, ingilis mənşəli, Türkiyə türkcəsindən olan sözlərdən) istifadə edirlər. Bu gün hır hansı bir kanalda "Xəbərlər" proqramına baxanda və ya qulaq asanda monitorinq (müşahidə), kvorum (yetərsay), lisenziya (icazə), kreativ (yaradıcı), delimitasiya (sərhədlərin müəyyənləşdirilməsi), demarkasiya (sərhədlərin xəritəyə salınması), devalvasiya (manatın dollara görə ucuzlaşması və ya milli valyutanın dəyərinin digər olkələrin pul vahidinə görə aşağı düşməsi), infilyasiya (bahalaşma) və s. kimi sözləri tez-tez eşidirik. Ümumiyyətlə, kommunikasiya prisesində sözün döğma dildə ekvivalenti varsa, onun əcnəbi variantının gen-bol istifadəsindən qaçmaq lazımdır. Bir şeyi yaddan çıxarmaq olmaz ki, dildə işlənən alınma sözlər ünsiyyət qurulan qarşı tərəfə aydın olmalıdır. Nəzərə alsaq ki, KİV əhalinin bütün təbəqələri üçün nəzərdə tutulub, demək burada publisistik üsluba mütləq riayət olunmalıdır ki, ekranın və yaxud radionun digər tərəfində oturan hər bir kəs deyilənləri başa düşsün. Amma bugünkü KİV-nin dilini çətin ki, kütlə başa düşsün. Buna görə dilimizin təmizliyinə ciddi riayət olunmalıdır. Dildə əcnəbi sözlərdən yerli-yersiz istifadə etmək nəinki danışanı savadlı göstərmir, hətta həmin şəxsin natiqlik bacarıqsızlığından xəbər verir. Dili qorumaq hər kəsin vətəndaşlıq borcudur.

İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT

1. Sadıqova S. "Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi". http://wwwtranslit.az>,
2. Исконно русские и заимствованные слова – Amazon AWShttps://uchiru-presantations.83.amazonans.com>ru,
3. Xudiyev N. "Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibinin inkişafı". Seçilmiş əsərləri, II cild, "Elm və təhsil", Bakı, 2013. http:// anl.az>kitab>xn_se2,
4. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. http:// www. korpus.azerbaycan-dili/az>Download,

5. Azərbaycan dilində işlənən söz qrupları. https://kayzen.az>blog>azer,– Kayzen.az
6. Axundov A.. Seçilmiş əsərləri, II cild, "Elm və təhsil", Bakı, 2012, 464 səh.
7. Köprülüzadə Mehmet Fuad. Azərbaycan dilçiliyinin müntəxəbatı. Türk xalqlarında ədəbi dilin inkişafı. I cild, Bakı, 2013, 310 səh.
8. Cəfərov S. Azərbaycan dilçiliyinin müntəxəbatı. Leksik yolla sözlərin əmələ gəlməsi prosesi. II cild, Bakı, 2013, 440 səh.
9. Zeynalov F. Azərbaycan dilçiliyinin müntəxəbatı. Türk dilinin leksik tərkibi II cild, Bakı, 2013. 440 səh.
10. Qarayev A. Azərbaycan dilçiliyinin müntəxəbatı. Müasir Azərbaycan dilində Avropa mənşəli sözlərin semantikası, I cild, Bakı, 2013. 440 səh.
11. Musayev M.M., Cəfərov Q.H. Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: morfologiyaya yeni baxışlar leksematika, II cild, Bakı, 2014, 328 səh.
12. Мусаев К.М., Основные проблемы изучения лексики тюрских языков, СТ, 1978, №3.
13. Гончарова Н. А., Швецова В. М. Иноязычные слова в родной речи: обогащение языка или символ чужой? https://cyberleninka.ru/article/n/inoyazychnye-slova- …,
14. Черепанова М. А., Тенденции развития языка современной деловой прессы. Белгород- 2018, с.71. https://core.ac.uk/download/pdf/333602574.pdf,

Asadova N. N.

The Enrichment of the Vocabulary of the Azerbaijan Language with Loan Words

Summary

In the article the place of the loan words in the enrichment of the vocabulary of the Azerbaijani language is spoken about. It is noted that our language is mostly enriched due to the languages of some nations. The problem of the penetration of foreign words into our language is touched upon. The author deals with the main reasons for the integration of these words into the lexicon of the Azerbaijan language. The article also shows the role of borrowings in the development of our language. It is also mentioned that political, economic, cultural and other ties play a greater role in passing of these words into the vocabulary. In addition, some negative aspects caused by the enrichment of the language with loan words are also dealt with. The inappropriate use of borrowings in the language of mass media is often noted. It is considered what problems this causes in the development of our native language. Replacing words in the language with foreign words is shown as the main reason that prevents the mass understanding of the language.

Асадова Н. Н.

Обогащение словарного запаса азербайджанского языка заимствованными словами

Резюме

В статье показано место заимствованных слов в обогащении словарного запаса азербайджанского языка. Отмечается, что наш язык в основном обогащается за счет языков каких народов. Затронута проблема пути проникновения иностранных слов в наш язык. Автор говорит об основных причинах интеграции этих слов в лексикон азербайджанского языка. Также в статье показана роль заимствованных слов в развитии нашего языка. А также говорится о том, что в включении этих слов в состав словарного запаса большую роль играют скорее политическая, экономическая, культурная и др. связи. Кроме того, затрагиваются и некоторые негативные моменты, вызванные обогащением языка заимствованными словами. Чаще отмечается неуместное использование заимствованных слов в языке средств массовой информации. Учитывается, какие проблемы это вызывает в развитии нашего родного языка. Замена слов в языке иностранными словами показана как основная причина, препятствующая массовой понятности языка.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.12.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.12.2023
Rəyçi: Əhmədova Salatın, dosent, filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

QASIMOVA EMİLIYA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru.Dosent
qasimova-emiliya@hotmail.com

BÖYÜK BRİTANİYANIN ETNİK TARİXİNİN İNGİLİS ANTROPONOMİYASINDA ƏKSİ

İngilis dilinin antroponomiyasının tədqiqində böyük praktiki əhəmiyyət vardır.İngilis şəxs və soyadları həm ingilis dilinin, həm də ingilis xalqının tarixini özündə birləşdirir.

Şəxs və soy adlarının dilçilik baxımından əhəmiyyəti ondandır ki,bu adlarda müasir ingilis dilində istifadədən çıxmış qədim ingilis leksik təbəqəsi aşkar olunur və bununla da qədim ingilis dilinin leksikası haqqında bızə geniş təsəvvür yaranır.

İngilis şəxs və soy adlarının araşdırması onların müxtəlif dillərə aid oldugunu üzə çıxarır.Onların arasında ölkənin etnik tarixinin müxtəlif dövrləri ilə baglı olan adlar vardır.

Latın mənşəli adlar yeni eranın 1-4 əsrlərində Britaniya adalarında hakimiyyətdə olmuş romalılarla baglıdır.

İngilis antroponomiyasında rastlanan Skandinav mənşəli şəxs və soyadları 9 ve 10 əsrlərdə Britaniyanın Şimal hissəsini işgal etmış skandinavların təsiri ilə əlaqədardır.

Daha sonra ölkə fransız dilli normanların işgalına məruz qalmışdır.9 cu əsrin ortalarında Britaniyanı işgal etmış normanlar ingilis dilinin tərkibinə çox təsir göstərməklə bərabər,ölkənin onomastikasında öz izlərini buraxmışlar.Bu təsir xüsusilə şəxs və soy adlarında ifadə olunmuşdur.

Xristianlıgın 6 əsrlərdə yayılması ilə baglı olaraq ingilis dilinə latın elementlərinin axını davam etmış ,bu təsir antroponomiyada da özünü göstərmişdir.Xristian dini ilə baglı olaraq ingilis dilinə xeyli yəhudi mənşəli şəxs adları daxil olmuşdur.

Antroponimlər ingilis xalqının tarixi ,etnik tərkibi ,həyat tərzi,mədəniyyəti haqqında zəngin məlumatı özündə birləşdirən bir mənbədir.Antroponimlər dilin tarixi leksikasını və morfologiyası haqqında bizə zəngin məlumat verir.

Antroponimlər şəxs və soy adlarını,ləqəb və təxəllüsləri özündə birləşdirir.Onların araşdırması təkcə praktik baxımdan deyil,etnoqrafiya,ölkəşünaslıq ,tarix,mədəniyyətşünaslıq elmlərinin müxtəlif problemlərinin görülməsi baxımından da əhəmiyyət daşıyır.Xalqın tarixi ,məişəti ,adət və ənənələri ,cəmiyyətin sosial quruluşunun izlərini özündə saxlayan antroponimlərin öyrənilməsi ,beleəliklə böyük aktuallıq kəsb edir.İngilis antroponimlərinin öyrənilməsi həm dilçilik baxımından

,yəni onların qoruyub saxladıgı dilin qədim leksik və morfoloji xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq üçün ,həm də onlarda həkk olunan xalqın mədəni ,etnik həyatı,adət və ənənələri ilə baglı tarixi xüsusiyyətləri üzə çıxarmaq baxımından böyük aktuallıq kəsb edir.Antroponimlərin etnik laylarını araşdırmaqla ingilis xalqının formalaşmasında hansı xalqların iştirakını ,onların ölkənin hissəsində məskunlaşdıgını ,mənəvi aləmini ,qədim Britaniyada xalqın məşguliyyət və peşələrini ,qədim ingilislirin astronomik və dini baxışlarını aşkara çıxarmaq olar.Buna görə də ingilis antroponimlərinin öyrənilməsi bir çox nöqtəyi nəzərdən aktualdır.

İngilis dilində antroponimlərin ayrı- ayri növlərinin yaranma xüsusiyyətlərini ,onların semantikasını və ingilis xalqının tarixi ilə baglı olan xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmaqdır.

Elmi yenilik ondan ibarətdir ki ,ingilis dilinin antroponimləri daha geniş öyrənilməklə onların etnik –tarixi vəictimai cəhətlərinə daha qabarıq yer verilmiş və ingilis antroponimlərin bölgüsündə daha çox semantik çalarlıqlara əsaslanmışdır.

İngilis antroponimlərinin semantik təsnifat prinsipləri ,onların tarixi –mədəni aspektləri antroponimikanın müxtəlif sahələrinin öyrənilməsində leksikoloqlar tərəfindən istifadə oluna bilər.Elmi işin nəticələri həmçinin tarixçi və etnoqraflar üçün mənbə ola bilər.

İngilis antroponimlərinin inkişaf edib formalaşmasını şərtləndirən mənbə və mərhələlər,həmçinin ingilis antroponomiyasının araşdırılmasında əsas məqamlar nəzərdən keçirilir. İngilis antroponomiyasına daxil olan şəxs və soy adları və ləqəblər semantik xüsusiyyətlərinə görə təsnif edilir.

Antroponimika –antroponimlərin (şəxs adı,soy adı,ləqəb təxəllüs ,titul,fəxri ad,əzizləmə və kiçiltmə adlar) əmələ gəlməsi qanuna uygunluqlarını ,ad sistemində yerini,inkişafını dəyişməsini digər ad kateqoriyalari ilə qarşılıqlı əlaqəsini ,leksik –semantik və qrammatik xüsusiyyətlərini öyrənir.

Öz funksiyalarına və antroponimik sistemdə tutduqları yerə görə Azərbaycan antroponimlərini iki qrupa ayırmaq olar.1 Əsas ad kateqoriyası ,2 .Köməkçi ad kateqoriyası.

Anadan olandansonra uşagın rəsmi sənədlərində -dogum haqqında şəhadətnaməsində ,böyüyəndə isə onun təhsil haqqında sənədlərində əksini tapan əsl adı,ata adı və soy adı əsas ad kateqoriyasına daxildir.

Şəxsin yuxarıda adları çəkilən rəsmi sənədlərdə əksini tapmayan ,ən çox canlı danışıqda ,bəzən də digər rəsmi sənədlərdə əksini tapan əsl adları-təxəllüs ,ləqəb ,titul,fəxri ad,əzizləmə və kiçiltmə mənalı adlar köməkçi ad kateqoriyaları bütövlükdə şəxs adları termini ilə ifadə olunur.

Müxtəlif xalqların istifadə etdikləri antroponimlər dayanıqlıgı və ənənəviliyi ilə seçilir.Bu cəhət müəyyən amillərlə səciyyələnir.İqtisadi coğrafi ,tarixi və s amillərin ümumiliyini xalqdan istifadə etdiyi xüsusi adlarda öz əksini tapır.İnsanın bioloji təbiəti ,onun antropoloji xüsusiyyətləri şəxs adların keçərək onlarda

yaşayır.Antroponimlərdə zahiri görkəmə həm müsbət ,həm də mənfi mənada münasibət təzahürünü tapır.

Adların yaranmatarixi çox qədimdir.Müasir dilçilikdə adların insan birliklərin əmələ gəldiyi dövrdə yaranması qəbul edilmişdir.Aydındır ki ,şəxs adlarının verilməsində ən birinci məqsədi adamları bir birindən fərqləndirmək olmuşdur.Bu adlar şərti səciyyə daşımış ,yalnız fərqlənmə funksiyasını yerinə yetirmişdir.İlk dəfə qədim insanların cəmiyyət şəkilində birləşdikləri dövrlərdə adamları bir birindən fərqləndirmək zərurətini hiss etmişlər.

Adlar cəmiyyət üzvlərini bir –birinə qarışdırmamaq məqsədilə meydana çıxmışdır.Hal –hazırda onlar rəsmi şəkil almışlar.

Zaman keçdikcə yeni-yeni amillərin təsiri ilə antroponimlərdə də dəyişmələr baş verir.Tarixi şərait və hadisələr nominasiyalar prosesinə nüfuz edir.Hər bir tarixi dövrdə ad özünəməxsus funksiyasını yerinə yetirir və müxtəlif dövrlərdə insanların adlara münasibətində dəyişiklik yaranır.

Araşdırmalar göstərir ki,adamlar bir birindən müəyyən keyfiyyətlərinə görə fərqlənirlər .Bu keyfiyyətlər həm zahiri ,həm daxili xüsusiyyətlərlə fərdin ətraf mühitə ,real gerçəkliyə ,eleəcə də başqalarının fərdi və daxili keyfiyyətlərinə münasibəti ilə təyin olunur.Qədim insanın zahiri və daxili keyfiyyətlərinə görə seçilməsi ,onun başqa predmet və məhrumlara münasibət əsasında da formalaşmışdır.Qədim dövrlərdə ad adlandırılana bir qayda olaraq onun şəxsi keyfiyyətlərinə ,daxili təbiətinə ,fiziki xüsusiyyətlərinə görə verilsə də ,müəyyən münasibətlə baglı olmuşdur.Göstərilən amillərin izləri müasir dövrə qədər gəlib çıxmış bir sıra adlarda açıq aydın hiss olunur.Qədimdə ad heç də hamıya verilməmişdi.Adlandırma qəbilə və tayfada bir şəxsin başqalarındam müəyyən keyfiyyətlərinə görə seçilməsi ,üstün olmasını mərkəzə çəkmək üçün aparmışdır.Müasir dövrdə adın bu rolu qismən qorunur.İndi ad hamıya məcburi verilir.Adlar daha çox şəxsin hüquqi leqallaşması funksiyasını yerinə yetirir,sanki bu adda bir şəxs var.İndi ad uşaq dogulan kimi verilir.

İnsan zahiri xüsusiyyətləri,təbiəti ,fiziki və daxili keyfiyyətləri onun adında ifadəsini tapa bilmir.Bu adlardakı informasya yalnız valideynlərin arzu və fikirləri ilə baglı olunur,çox zaman onların şərhindən sonra aydınlaşır.

Müəyyən tarixi dövrlərdə bir sıra xalqlarda adların dəyişməsi yolverilməz sayilmışdırsa,başqa dövrdə başqa xalqlarda müəyyən yaşda adın qanunvericiliyə uyğun dəyişdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Dilçilər bele hesab edirlər ki,qədim antroponimik sistem onomastik orbitə təsadüfən daxil edilmiş sözlər yığını olmamışdır.Ad qədim insan üçün onun ruhunun obrazı və ya kölgəsi kimi çıxış etmişdir.

Cəmiyyət təbəqələşmənin baş verməsi ,dini siyasi institutlarının yaranması bilavasitə özü ilə bağlı cəhətlər ,keyfiyyət və xüsusiyyətlər əsasında yaranan adlar sırasına yeni səciyyəli adların daxil olmasına imkan yaradır.

Bəzi xalqlarda tarixi inkişafın müəyyən mərhələlərində şəxsin adınını çəkilməsinə qadağan qoyulması ,uşaq doğulan kimi onun adının qulağına pıçıldaması ,bəzi adların müəyyən səbəblərə görə uşağa qoyulmaması ,uşağa bir neçə adın qoyulması artıq məlum həqiqətdir.

EMILIYA GASIMOVA

SUMMARY

THE ETHNIC HISTORY OF GREAT BRITAIN REFLECTED IN ENGLISH ANTHROPOLOGY

Formulating of the English antroponomy has been caused by customs , cultures ,language system ,politico –sociological links of the British nations.English antroponomy has distinguished and similar feature with the so-named of other nations.All these features appeared during several decades and different historical events.The present translation is dedicated to the problem of transliteration of proper names especilaly antroponyms.The ways of translation of proper names deals with the ways of rendering of the proper names into foreign language.Nicknames had been a magnificent cause for the English surnames to appear gradually during the centuries.Untill 11 century surnames were not popular among the civilians.But the nicknmames had great value , though they did not cover the whole family and were not inherited by the generation .After Norwegian surnames began to spread rapidly and it had its highest level during French occupation .

Key words.Language ,anthroponyms ,meaning development,nations ,history

ЭМИЛИЯ ГАСИМОВА

РЕЗЮМЕ

ОТРАЖЕНИЕ ЭТНИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ ВЕЛИКОБРИТАНИИ В АНГЛИЙСКОЙ АНТРОПОТОНИИ

Формулировка английской антропономии вызвана обычаями культурой, системой языка, и политика социологической связи Британских наций. Английская антропономия имеет отличительные и схожие черты с так называемыми другими нациями. Все эти черты появились в течении нескольких десятилетий и различных исторических событий. Перевод посвешена проблеме транслитерации имен собственных, в особенности антропонимов и в переводе художественной литературы. Способы перевода имен собственных «рассматривают пути перевода имен собственных на иностранные языки.»

До 11 века фамилии не были популярны среди граждан, но прозвища имени несли огромную ценность, хотя не охватывали всю семью и не наследовались следующим поколениям. После захвата Норвегии фамилии стали быстро распространяться и поднялись до своего пика во время захвата Францией.

Ключевые слова. Язык, антропоним, разница развития, нация, история.

XÜLASƏ
BÖYÜK BRITANIYANIN ETNIK TARIXININ İNGILIS ANTROPONOMIYASINDA ƏKSI.

İngilis antropononimlərinin yaranması Britaniya xalqlarının adət -ənənələri , mədəniyyəti , dil sistemi , ictimai –siyasi və dil əlaqələri ilə baglı olmuşdur.İngilis antroponimləri həm forma , həm də məzmunca başqa xalqların ad sistemi ilə oxşar və fərqli cəhətlərə malikdir.Bütün bu əlamətlər bir çox əsrlər ərzində meydana gəlmişdir.Tərcümə tarixi göstərir ki insan adlarının soyadlarının bir dildən digər dilə tərcümə edilməsi daha dəqiq desək verilməsi zərurəti mütəxəsislərin diqqətini çoxdan cəlb etmişdir.İngilis soy adlarının meydana gəlməsində ləqəblər əsas mənbələrdən biri olmuşdur.12 ci əsrədək İngiltərədə soy adları hələ formalaşmamışdır.Həmin əsrədək ləqəblər geniş geniş şəkildə istifadə edilirdı.Lakin onların ailə üzvlərinə aid edilmirdi.Norman işgalından sonra yəni 11 ci əsrlərdə ingilis antroponomiyasında əsaslı dəyişiklər baş verdi .Fransız dili normanların təsiri altında soy adları yaranmaga başladı.

Açar sözlər . Dil antroponim ,mena ,inkişaf ,millət ,tarix

İstifadə edilmiş ədəbiyyat.

1.Barber H-British family names .London 1903
2.Black G.W-Surnames of Scotland .New York 1946.
3.Bardsley C.W-A dictionary of English and Welsh surnames with special American instances .Baltimore 1967.
4.Bender J.F-NBC Handbook of Pronouncation .New York 1951
5.Cameron K.English Place –Names .London 1963
6.Dunkling L.A –First names, London 1963
7.Campbelle R.-Proper Names,Oxford 1968

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.12.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.12.2023
Rəyçi: Aysel Xəlilova Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru.Dosent tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ДЖАМИЛЯ АББАСГУЛИ ГЫЗЫ САФАРОВА
доктор философии по филологии,
Бакинский славянский университет
Süleyman Rüstəm küç., 33
jamiliasafarova@gmail,com

ПРИНЦИПЫ СОЧЕТАЕМОСТИ СЛОВ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена изучению структурных и семантических особенностей глагольных конструкций на практических занятиях по русскому языку как иностранному. Актуальность темы связана с устранением ряда ошибок студентов-азербайджанцев при изучении принципов сочетания слов в русском языке. Особое внимание уделяется образованию синтаксических конструкций глагола при сочетании дательного и винительного падежей существительного. Лучшие результаты дает выполнение заданий на материале глагольных конструкций, представляющих собой слова, выражающие отношения даяния, сообщения, волеизъявления и содействия. Поэтому считается необходимым подбор опорных слов-глаголов для построения моделей, выражающих определенные синтаксические отношения. Также важную роль играет раздача студентам карточек, содержащих эти опорные слова. Интерпретируются лексико-грамматические и функциональные особенности этих сочетаний. Освоение механизма построения и обработки сочетаний слов этого типа создает благоприятные условия для развития речи студентов-азербайджанцев на русском языке. Сопоставление падежных форм существительных в глагольных конструкциях активизирует познавательную деятельность студентов. Правильное освоение учащимися глагольных конструкций является одним из важных факторов.

Ключевые слова: *глагольные конструкции, дательный падеж, винительный падеж, сочетаемость слов, структура предложения, моделирование синтаксических конструкций*

В русском языке сочетаемость слов в структуре предложения представляет особый интерес как для разработки синтаксической теории, так и для практики. При выяснении основных правил сочетаемости слов и при составлении в структуре предложения студенты, изучающие русский язык как иностранный, сталкиваются с определенными трудностями [2; 3; 5].

В настоящей статье рассматриваются некоторые наиболее эффективные приемы обучения студентов-азербайджанцев одному из важных вопросов синтаксической структуры русского языка – конструировании предложений с

соподчинительным отношением дательного адресата и других объектных элементов. Выбор данной темы обусловлен тем, что при изучении русского языка как иностранного усвоение правил сочетаемости представляет определенные трудности и вследствие этого студенты-азербайджанцы допускают речевые ошибки типа («ей не было дома» вместо «ее не было дома», « я его сочувствую» вместо «я ему сочувствую», «приказал его» вместо «приказал ему» и т. п.).

Известно, что дательный падеж в структурах синтаксических единиц с функциональной точки зрения отличается богатством и разнообразием: этот падеж характеризуется определенными позиционными положениями. Необходимо отметить и большую вспомогательную роль дательного падежа по отношению к другим падежам. В этом смысле особое значение имеет винительный падеж без предлога, так как дательный и винительный падежи вступают в соподчинительную связь на уровне сильного и слабого управления: *подарить книгу сыну, купить тетради сестре* и т. п.

Опыт показывает, что значения падежей сравнительно легко воспринимаются студентами при изучении многокомпонентных структур, в которых основная структура представляет собой оппозицию по отношению к следующей структуре.

А.М.Пешковский, рассматривая основное значение дательного падежа «значение дальнейшего объекта», «адресата», кому предназначается предмет или действие, подчеркивает, что данное значение «выступает ясно только при тех глаголах, которые одновременно управляют и винительным (*давать* кому что, *говорить* кому что, *делать* кому что и т. д.)» [6, с. 299]. В.А.Богородицкий писал: «Когда в предложении требуется в качестве дополнения указать тот предмет, для которого совершается действие, то в этом случае глагольные и частью именные названия распространяются дательным падежом, например: «даю книгу тебе» [1, с. 226].

Логика этих языковедов свидетельствует о структурах, в которых дательный падеж вступает в определенную связь с аккузативом прямого дополнения. В структурах данного типа аккузатив по отношению к основному слову располагается в более центральные части, чем дательный падеж. Следовательно, и А.М.Пешковский в дательном падеже выделяет «значение дальнейшего объекта» [6, с. 299]. Такого рода позиции элементов в структуре предложения осуществляют и сопоставление двух падежных форм, создавая как бы их оппозицию друг другу. Подобное противопоставление способствует четкому освещению отличительных особенностей этих двух падежных форм.

Наиболее важным в данном случае является выполнение заданий по глагольным структурам с зависимым дативом, которые выражают значения предоставления, сообщения, волеизъявлении и содействия. Такие языковые

структуры функционируют и в родном языке студентов (т. е. в азербайджанском языке).

Выполнение упражнений с такими структурами на практических занятиях имеет большое значение для изучения русского языка как иностранного. В этом смысле преподавателю нужно подобрать опорные слова-глаголы, которые конструируют модели с теми или иными синтаксическими отношениями. Это следующие лексико-семантические группы глаголов: а) глаголы со значением даяния (*давая, дать, передать, передавать, вручить, вручать, поручить* и т. д.); б) глаголы со значением сообщения (*говорить, сказать, сообщить, рассказать* и т. д.); в) глаголы со значением волеизъявления (*приказать, повелеть, велеть, разрешить* и т. д.); г) глаголы со значением содействия (*помогать, способствовать, содействовать* и т. д.), управляющие дательным падежом без предлога.

На практическом занятии преподаватель предлагает вниманию студентов эти группы глаголов и просит определить, чем объединяются глаголы каждой группы в отдельности. Здесь важно определение группы в плане семантическом [4, с. 72]. При затруднении можно дать перевод на родной язык. После перевода студенты легко разграничивают группы глаголов по значению: определяют семантическую их дифференциацию. После выполнения этого задания студентам сообщается, что глаголы, объединяющиеся общностью значений, принято называть лексико-семантическими группами. Не мешает при этом говорить о синонимичности глаголов, составляющих лексико-семантическую группу.

Все это делается под непосредственным наблюдением преподавателя. Ведь практические занятия – одна из самых эффективных форм самостоятельной работы студента: именно в аудитории студент учится работать над языком. Наблюдения над живой системой языка, накопление фактических знаний в ходе самостоятельного анализа языковых фактов, формирование навыков использования справочной литературы – таково в основном содержание аудиторных практических занятий. Преподаватель, заранее продумав задание, направляет мысль студента, организует обобщения по материалу, помогает в анализе, контролирует интенсивность работы каждого.

Далее студентам раздаются карточки с опорными словами (сначала с глаголами даяния, затем – с глаголами сообщения, волеизъявления и содействия). Перед раздачей карточек желательно составить по одной конструкции при помощи какого-нибудь глагола каждой группы. Конструкция послужит образцом выполнения упражнений.

На первых порах преподаватель должен показать студенту, какие мыслительные и лингвистические операции он должен делать, чтобы обнаружить существенные признаки исследуемых конструкций, а затем

требовать от самого студента выделения тех элементов, из которых складывается наиболее сложное синтаксическое объединение – предложение.

В данном случае преподаватель ставит перед собой цель научить студентов составлению синтаксических конструкций и разграничению значений винительного и дательного падежей.

В качестве визуальной экспозиции (зрительного показа) примеров для предварительного анализа на доске могут служить следующие предложения:

1. С. Мироновым говорить не стал, попросил сразу *передать трубку члену Военного Совета,* если он еще там (К. Симонов. Последнее лето. кн. I. гл. 2, 6).

2. Серпилин *велел Дурдыеву прочесть* еще раз приказание и сам во время чтения следил по карте (К. Симонов. Последнее лето. кн. 2. I).

3. Офицер охраны *решил сообщить начальникам* о неожиданной активности землян (И. Ефремов. Час быка. гл.VIII).

4. Миша *помог отцу задвинуть ящик* на место (С. Крутилин. Косой дождь, 16).

Каждое из этих предложений пишется студентом, вызванным к доске; характеризуются выделенные конструкции; определяется лексико-семантическая группа, в которую входит стержневой глагол. После такой работы внимание студентов обращается на зависимые компоненты выделенных конструкций; студентам предлагается определить формы зависимых компонентов. Студенты определяют формы дательного и винительного падежей и инфинитива как объектных уточнителей. В данном случае необходимо активное вмешательство преподавателя: небольшие сообщения его по теории в одних случаях предваряют, в других – завершают изучение языкового материала. Для воспитания лингвистического мышления студентов важно направлять их деятельность на осмысление новых для них, ранее не изученных языковых фактов.

Студенты выполняют упражнения в основном правильно, хотя у большинства объектный уточнитель в конструкциях со значением сообщения, волеизъявления и содействия бывает выражен придаточной частью типа *Он рассказал ему, что…, Он приказал ему, чтобы…,* и т. д. Эти сложные конструкции объясняются недостаточным знанием студентами русского языка падежных значений.

Употребление сложных конструкций дает основание сделать вывод, что объектный уточнитель может быть выражен и придаточной частью.

В процессе упражнений студенты с помощью преподавателя выясняют значение дательного падежа – адресата действия, т. е. что датив в этих

конструкциях обозначает лицо или предмет, к которому обращена речь, которому предназначено действие глагола.

Несколько сложнее обстоит дело с объектными уточнителями, которые чаще всего грамматически отличаются в конструкциях с различными глаголами из различных лексико-семантических групп. Это непосредственно связано с синтаксическим поведением исходного глагола. Учитывая эту особенность, преподаватель предлагает студентом определить семантические и структурные компоненты каждой разновидности конструкций в отдельности и вывести их модели. При этом каждая модель должна быть доминантой для данной разновидности конструкций [7, с. 10].

Практика показывает, что студенты после специальных упражнений без особого затруднения определяют эти компоненты и составляют их модели.

1. Конструкции, образованные глаголами даяния, выражают совокупность следующих семантических компонентов: «даяния – объект даяния + адресат». В зависимости от содержания и модели этих конструкций трехчленны в структурном отношении: «глагол – винительный падеж + дательный адресата».

2. Конструкции, образованные глаголами со значением сообщения, выражают совокупность следующих семантических компонентов: «сообщение + объект сообщения + адресат». Их модель: «глагол + *о (об)* + предложный падеж + дательный падеж».

В данном случае преподаватель должен подчеркнуть студентам, что объект сообщения может быть выражен и формами других падежей: винительного без предлога и с предлогом *про,* родительного с предлогами *насчет, по поводу.* В связи с этим и структура модели может несколько осложняться согласно вариативному управлению:

Сравним: *Он нам сообщил интересную историю (об интересной истории, про интересную историю).*

3. В конструкциях со значением волеизъявления наличествует совокупность следующих семантических компонентов: «побуждение +адресат побуждения + действие, к которому побуждается адресат». Модель конструкций: «глагол + адресат + действие адресата, выраженное инфинитивом». Важно подчеркнуть, что инфинитив выражает действие не подлежащего, а адресата, поэтому этот инфинитив называют объектным инфинитивом.

4. В конструкциях, образованных глаголами со значением содействия, наличествуют следующие семантические компоненты: «содействие + объект, адресат содействия + сфера содействия». Их модели: «глагол + дательный падеж + *в* + предложный падеж (или инфинитив)».

Студенты с помощью преподавателя приходят к выводу о том, что в зависимости от лексико-грамматических факторов конструирующих глаголов

эти модели почти всегда трехчлены, что в этих конструкциях форма дательного падежа вступает в соподчинительные отношения с различными объектными уточнителями. Общими для подобных конструкций особенностями являются а) многочленность, б) наличие дательного адресата, а отличительными – а) семантическая сторона конструкций, б) характер объектного распространителя.

Таким образом, в настоящей статье подчеркивается лишь один из частных, порой незаметных моментов обучения студентов-азербайджанцев конструированию синтаксических моделей. Но этот частный вопрос во многом помогает преподавателю в обучении студентов-азербайджанцев законам синтаксического строя русского языка, а студентам-азербайджанцам – в умении конструировать синтаксические модели, правильно передавать свои мысли на русском языке.

ЛИТЕРАТУРА

1.Богородицкий В.А. Общий курс русской грамматики. Москва. – Ленинград, 1935.

2.Зарубина Н.Д. Методика обучения связной речи. Москва: Русский язык, 1977.

3.Звегинцев В.А. Предложение и его отношение к языку и речи. Москва: МГУ, 1976.

4.Изюмская С.С. Русский язык и культура речи. Учебник для вузов. Москва, 2010.

5. Костомаров В.Г., Митрофанова О. Д. Методическое руководство для преподавателей русского языка иностранцам. Москва: Русский язык, 1988.

6.Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. Москва: Учпедгиз, 1956.

7.Романова Г.В. Анализ текста как средства развития речи учащихся // Русский язык в школе, 1989, № 1, с. 9-13.

RUS DİLİNDƏ SÖZLƏRİN BİRLƏŞMƏ PRİNSİPLƏRİ

XÜLASƏ

Məqalə rus dilinin xarici dil kimi praktik məşğələlərdə feli kontruksiyaların struktur və semantik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə həsr edilir. Mövzunun aktuallığı rus dilində sözlərin birləşməsinin prinsiplərinin öyrənilməsi zamanı azərbaycanlı tələbələrin bir sıra səhvlərinin aradan qaldırılması ilə əlaqədardır. İsmin yönlük və təsirlik hallarının birləşməsi ilə feilin sintaktik kontruksiyalarının yaranmasına xüsusi diqqət yetirilir. Verilmə, məlumat, iradə və yardım münasibətlərini ifadə edən sözlər olmaqla, feli konstruksiyaların materialı əsasında tapşırıqların yerinə yetirilməsi daha yaxşı nəticə verir. Bundan ötrü müəyyən sintaktik münasibətləri ifadə edən modelləri qurmaq üçün dayaq feli sözlərin seçilməsi zəruri hesab edilir. Sonra tələbələrə bu dayaq sözlərdən ibarət vərəqələrin

paylanması da mühüm rol oynayır. Bu birləşmələrin leksik-qrammatik və funksional xüsusiyyətləri şərh edilir. Bu tipli sözlərin birləşməsinin qurulma mexanizmi və işlənməsinin mənimsənilməsi azərbaycanlı tələbələrin rus dilində nitqinin inkişafına şərait yaradır. İsmin hal formalarının feli konstruksiyalarda bir-biri ilə qarşılaşdırılması tələbələrin idrak fəaliyyətini fəallaşdırır. Feli konstruksiyaların tələbələr tərəfindən lazımi səviyyədə mənimsənilməsi vacib amillərdən biridir.

Açar sözlər: *feili konstruksiyalar, yönlük hal, təsirlik hal, sözlərin birləşməsi, cümlənin quruluşu, sintaktik konstruksiyaların modelləşdirilməsi*

PRINCIPLES OF WORD COMPATIBILITY IN THE RUSSIAN LANGUAGE

SUMMARY

The article is devoted to the study of structural and semantic features of verbal constructions in practical classes in Russian as a foreign language. The relevance of the topic is related to the elimination of a number of mistakes made by Azerbaijani students when studying the principles of combining words in the Russian language. Particular attention is paid to the formation of syntactic constructions of the verb when combining the dative and accusative cases of a noun. The best results are obtained by completing tasks based on verbal constructions, which are words expressing relationships of giving, communication, expression of will and assistance. Therefore, it is considered necessary to select reference words-verbs for constructing models expressing certain syntactic relationships. Distributing cards containing these key words to students is also important. The lexico-grammatical and functional features of these combinations are interpreted. Mastering the mechanism for constructing and processing combinations of words of this type creates favorable conditions for the development of speech of Azerbaijani students in Russian. Comparison of case forms of nouns in verbal constructions activates the cognitive activity of students. Correct mastery of verb constructions by students is one of the important factors.

Key words:*: verbal constructions, dative case, accusative case, word compatibility, sentence structure, modeling of syntactic constructions*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.12.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.12.2023
Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Qalina Udalıx tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

MƏMMƏDOVA GÖZƏL ƏLİBABA QIZI
ADU,
gozel.memmedova1961@gmail.com

İNGİLİS DİLİNİN ƏHƏMİYYƏTİ VƏ TƏDRİSİNDƏ EFFEKTİV METODOLOGİYALARIN TƏDQİQİ

Xülasə

İngilis dilinin tədrisi metodologiyası təhsil tədqiqatlarına və texnoloji irəliləyişlərə cavab olaraq inkişaf etməyə davam edən çoxşaxəli bir sahədir. Uğurlu dil təlimi çox vaxt öyrənənlərin xüsusi ehtiyaclarına və üstünlüklərinə uyğunlaşdırılmış metodologiyaların birləşməsini əhatə edir.Nəticə etibarilə, effektiv ingilis dili tədris strategiyası müxtəlif öyrənmə üslublarına, üstünlüklərə və mədəni mənşələrə cavab vermənin vacibliyini qəbul edir. Şagirdlərin fəal iştirak etdiyi, əməkdaşlıq etdiyi və mənalı kontekstlərdə dili tətbiq etdiyi tələbə mərkəzli yanaşma çox vacibdir. Texnologiyanın, orijinal materialların və real dünya tapşırıqlarının daxil edilməsi dil təliminin effektivliyini daha da artıra bilər.

Açar sözlər: *ingilis dili, tədris, metodlar, texnika, öyrənmə bacarıqları*
Key words: *English language, teaching, methods, techniques, learning skills*
Ключевые слова: *Английский язык, преподавание, методы, приемы, навыки обучения*

İngilis dili qlobal dil olaraq müxtəlif dil və mədəniyyət mənşəli insanları birləşdirən körpü rolunu oynayır. Effektiv ingilis dili tədrisi təkcə dil bacarıqlarını deyil, həm də tənqidi düşüncəni, mədəni anlayışı və ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirir. Bu məqalədə ingilis dilinin tədrisinin əhəmiyyətini, dil təlimində inkişaf edən metodologiyaları və ingilis dili təhsilinin fərdlərə və cəmiyyətlərə daha geniş təsirini araşdıracağıq. İlk öncə belə bir sual yaranır? İngilis dili tədrisinin əhəmiyyəti nədir? Niyə bu qədər önəmlidir?

İngilis dili biznes, elm, texnologiya və diplomatiyanın beynəlxalq dili kimi tanınır. İngilis dili biliyi fərdlər üçün daha geniş auditoriya ilə əlaqə qurmaq, qlobal məlumatlara çıxış əldə etmək və qlobal iqtisadiyyatda iştirak etmək üçün imkanlar açır. İngilis dili biliyi tez-tez təhsil və peşəkar irəliləyişdə əsas amildir və bu, müasir, bir-biri ilə əlaqəli dünyada onu vacib bacarıq halına gətirir.

İngilis dilinin tədrisi təkcə dilin mənimsənilməsi ilə məhdudlaşmır; eyni zamanda tənqidi təfəkkür və analitik bacarıqların inkişafını əhatə edir. Ədəbiyyat, müzakirələr və yazı tapşırıqları vasitəsilə tələbələr fikirlərini aydın ifadə etməyi, tənqidi düşünməyi və məlumatları effektiv təhlil etməyi öyrənirlər. Təhsilə bu vahid yanaşma fərdləri getdikcə daha mürəkkəb və bir-birinə bağlı olan dünyanı idarə etmək üçün lazım olan amillərlə təchiz edir.

Texnologiya həm də ingilis dili təhsilinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. İnteraktiv multimedia, onlayn resurslar və dil öyrənmə proqramları tələbələrə dil bacarıqlarını artırmaq üçün müxtəlif və interaktiv alətlər təqdim edir. Virtual sinif otaqları və əməkdaşlıq platformaları tələbələrə qlobal miqyasda həmyaşıdları ilə əlaqə saxlamağa imkan verir, mədəniyyətlərarası anlaşma və ünsiyyəti gücləndirir. İngilis dili təhsilinin formalaşmasında texnologiya da mühüm rol oynamışdır. İnteraktiv multimedia, onlayn resurslar və dil öyrənmə proqramları tələbələrə dil bacarıqlarını artırmaq üçün müxtəlif və interaktiv vasitələr təqdim edir. Virtual sinif otaqları və əməkdaşlıq platformaları tələbələrə qlobal miqyasda həmyaşıdları ilə əlaqə saxlamağa imkan verir, mədəniyyətlərarası anlaşma və ünsiyyəti gücləndirir.

Müasir dövrdə ingilis dilinin tədrisi dinamik və inkişaf edən bir prosesdir və pedaqoqlardan tələbələrin dili mənimsəmələri üçün müxtəlif metodologiyalardan istifadə etməyi tələb edir. İngilis dilinin tədrisi metodologiyası təhsil psixologiyası, dilçilik və texnologiyadakı irəliləyişlərə uyğunlaşaraq illər ərzində əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Burada biz ingilis dilinin effektiv tədrisini asanlaşdırmaq üçün müəllimlər tərəfindən istifadə olunan bəzi əsas metodologiyalara nəzər salaq:

●*Qrammatik-Tərcümə Metodu:* İngilis dilinin tədrisinə ənənəvi yanaşmalardan biri olan qrammatik-tərcümə metodu qrammatik qaydaların açıq şəkildə öyrədilməsinə və hədəf dil ilə ana dil arasında cümlələrin tərcüməsinə diqqət yetirir. Bu üsul dil istifadəsində dəqiqliyi vurğulasa da, ünsiyyət bacarıqlarına daha az əhəmiyyət verdiyi üçün tənqidlərə məruz qalıb.

Qrammatik-tərcümə metodu qrammatik qaydaların və strukturların öyrədilməsinə mühüm diqqət yetirir. Tələbələrdən fel birləşmələri, isim halları və cümlə strukturları ilə bağlı qaydaları əzbərləmələri gözlənilir.

Qrammatik-Tərcümə Metodunun aşağıdakı xüsusiyyətləri var:

Müəllim Mərkəzli Təlimat: Qrammatik Tərcümə Metodunda müəllim nüfuzlu şəxs kimi mərkəzi rolu öz üzərinə götürür. Təlim əsasən müəllim mərkəzlidir, müəllim izahat verir, modelləşdirmə aparır və təlim prosesini istiqamətləndirir.

Lüğətin- söz ehtiyyatının artırılması: Söz ehtiyatının öyrənilməsi çox vaxt formal və geniş xarakter daşıyır, söz siyahılarının, onların mənalarının və tərcümələrinin yadda saxlanmasını əhatə edir. Lüğət tematik və ya qrammatik kateqoriyalarda təqdim olunur.

Şifahi Ünsiyyətə daha az diqqətin verilməsi: Digər dil öyrətmə metodları ilə müqayisədə Qrammatik Tərcümə Metodunda şifahi ünsiyyət bacarıqlarının inkişafına daha az diqqət yetirilir. Danışıq qabiliyyətinə üstünlük verilmir və əsas diqqət yazılı dildə qalır.

Qrammatika-Tərcümə Metodu tarixi əhəmiyyətə malik olsa da və müəyyən kontekstlərdə uğurla tətbiq edilsə də, onun məhdudiyyətləri dil tədrisi metodologiyalarının yenidən qiymətləndirilməsinə səbəb olmuşdur. Müasir dil təhsili

getdikcə daha çox kommunikativ və interaktiv yanaşmaları əhatə edir, dildən praktik istifadəni və mədəni yanaşmaları vurğulayır. Bununla belə, Qrammatik Tərcümə Metodu, dilin öyrənilməsi və öyrədilməsi ilə bağlı əvvəlki perspektivlərə dair fikirlər təqdim edərək, dil tədrisi metodlarının tarixi təkamülünün bir hissəsi olaraq qalır.

●*Kommunikativ Dil Tədrisi (CLT) yanaşması:* qrammatik-tərcümə metodunun məhdudiyyətlərinə cavab olaraq Kommunikativ Dil Tədrisi (CLT) yanaşması ortaya çıxdı. Bu metodologiya dil öyrənmənin əsas məqsədi kimi ünsiyyətə üstünlük verir. Tələbələr dil bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün rol oyunları, müzakirələr və problem həlli tapşırıqları kimi mənalı və kontekstlə zəngin fəaliyyətlərlə məşğul olurlar. Kommunikativ Dil Tədrisi (CLT) yanaşması ənənəvi dil tədrisi metodlarının çatışmazlıqlarını aradan qaldırmaq üçün inkişaf etdirilmiş tədris metodologiyasıdır. Bu metodun əsas prinsipi tələbələrin real həyat vəziyyətlərində effektiv ünsiyyət qurmaq bacarığını inkişaf etdirməkdir. Bu, təkcə linqvistik səriştəni deyil, həm də sosiolinqvistik və praqmatik səriştələri əhatə edir ki, bu da öyrənənlərə müxtəlif kontekstlərdə dildən düzgün istifadə etməyə imkan verir.

Kommunikativ Dil Tədrisinin aşağıdakı xüsusiyyətləri var:

Cütlük və Qrup işi: İki nəfərlik və qrup işi kimi birgə fəaliyyətlər KDT-nin mərkəzidir. Şagirdlər həmyaşıdları ilə ünsiyyət qurmağa, mənaları müzakirə etməyə və dildən sosial kontekstdə istifadə etməyə təşviq olunurlar.

Rol Oyunları: KDT-in bu növündən sinif otaqlarında real həyat ünsiyyətini əks etdirən ssenarilər yaratmaq üçün adətən müxtəlif rol oynamalar istifadə olunur. Bu, öyrənənlərə istənilən kontekstdə dil tətbiq etməyə kömək edir və onların müxtəlif vəziyyətləri idarə etmək bacarıqlarını artırır.

Dilin Səlis ifadəsinə diqqət yetirilməsi: dil öyrənmənin ilkin mərhələlərində dəqiqliyə deyil, rəvanlığa daha çox diqqət yetirir. Şagirdlər dildən istifadə edərkən qrammatik cəhətdən mükəmməl olmasa belə, özlərini ifadə etməyə təşviq olunurlar.

●*Tapşırıq Əsaslı Dil Tədrisi (TBLT):* tapşırıq əsaslı dil tədrisi tələbələrin real dünya ünsiyyətinə bənzəyən tapşırıqlarla məşğul olduqları zaman dilin öyrənilməsinin ən təsirli olması ideyası ətrafında cəmlənir. Bu yanaşmada tələbələr ingilis dilindən real vəziyyətlərdə istifadə etməyi tələb edən xüsusi tapşırıqlar və ya layihələr üzərində işləyirlər. Bu üsul təkcə dil əldə etməyi deyil, həm də tənqidi düşünmə və problem həll etmə bacarıqlarını inkişaf etdirir. Dil öyrənmənin mənalı, məqsədyönlü tapşırıqlar kontekstində baş verdiyi zaman ən təsirli olacağı inancına əsaslanan TƏDT əzbərləmədən daha çox praktik tətbiqə diqqət yetirir.

Tələbələri real dünya ünsiyyətini əks etdirən məqsədyönlü tapşırıqlara cəlb etməklə, TBLT təkcə linqvistik bacarıqları artırmır, həm də tənqidi düşüncəni, problemləri həll etməyi və əməkdaşlığı təşviq edir.

●*Birbaşa metod:* Təbii öyrənmə metodu kimi də tanınan Birbaşa Metod 19-cu əsrin sonlarında o dövrdə dil təhsilində üstünlük təşkil edən qrammatik tərcümə metoduna qarşı olaraq ortaya çıxdı. Dil öyrənməyə daha kommunikativ və immersiv

yanaşmanı müdafiə edən birbaşa Metod 20-ci əsrin əvvəllərində daha geniş formada yayıldı və dil tədrisi metodologiyalarını formalaşdırdı.

Birbaşa Metodun əsas prinsipi şifahi ünsiyyətdir. Bu metoddan istifadə edən müəllimlər danışıq və dinləmə vasitəsilə dil bacarıqlarını öyrətməyə üstünlük verirlər və insanın ilk dilini mənimsəməsinin təbii prosesini təkrarlamaqla hədəfə çatırlar.

Birbaşa Metod tələbələrə gündəlik lüğət və real həyat vəziyyətlərində istifadə olunan ifadələri öyrətməyə yönəlib. Təcrid olunmuş sözləri və qrammatik qaydaları əzbərləmək əvəzinə, öyrənənlər dili kontekstdə mənimsəməyə təşviq edilir ki, bu da onlara ondan daha sadə şəkildə istifadə etməyə imkan verir.

Birbaşa metod şifahi ünsiyyətə diqqət yetirməklə lüğət və qrammatikanı induktiv şəkildə öyrədir. Bu yanaşma tələbələri öz ana dilindən tərcümə etməkdənsə, hədəf dildə düşünməyə sövq edir. Bu dildə düşünərək tələbələr ingilis dilini başa düşmək və ünsiyyət qurmaq üçün təbii qabiliyyətləri inkişaf etdirirlər.

●*Audio-Lingual Metod*- avtomatik dil vərdişlərini inkişaf etdirmək üçün təkrarlamağa daha güclü diqqət yetirir. Bu metodologiya tez-tez öyrənənləri orijinal tələffüz və intonasiya nümunələri ilə tanış etmək üçün yazılar və dialoqlar kimi audio materialları özündə birləşdirir. Danışıq və dinləmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün bu metod nə qədər effektiv olsa da, tənqidçilər bunun anlama və ünsiyyətin əhəmiyyətinə təsir edəcəyini də iddia edirlər.

Audio-Lingual Metod xüsusilə tarixi kontekstində dilin tədrisinə əhəmiyyətli töhfələr versə də, onun məhdudiyyətləri müasir dil təhsilində etiraf edilir. Tənqidçilər onun əzbərləməyi həddən artıq sövq etməyə meylli olduğunu və mənalı ünsiyyətə diqqət yetirmədiyini iddia edirlər. Bununla belə, onun təsiri hələ də müəyyən dil öyrətmə təcrübələrində müşahidə oluna bilər və metodun aspektləri daha müasir, kommunikativ yanaşmalara inteqrasiya olunub. Dil tədrisi metodologiyaları təkamül etməyə davam etdikcə, Audio-Lingual Metod dil təhsilinin zəngin öyrətmə vasitəsinin bir hissəsi olaraq qalır və dil öyrətmə təcrübələrinin tarixi inkişafı ilə bağlı fikirlər verir.

Bu metodların hər birinin öz güclü və zəif tərəfləri var və müəllimlər çox vaxt tələbələrin ehtiyaclarına, bacarıq səviyyələrinə və öyrənmə kontekstinə əsaslanan yanaşmaların birləşməsindən istifadə edirlər. Effektiv dil tədrisi çevikliyi, yaradıcılığı və tələbələrin fərdi öyrənmə üslublarını və üstünlüklərini dərk etməyi əhatə edir.

Sürətlə dəyişən təhsil mənzərəsində yeni metodologiyaları uyğunlaşdırmaq və inteqrasiya etmək istəyi ingilis dilinin tədrisinin dinamik, aktual və öyrənənlərin inkişaf edən ehtiyaclarına cavab verən olmasını təmin edir. Pedaqoqlar öz yanaşmalarını tədqiq etməyə və təkmilləşdirməyə davam etdikcə məqsəd dəyişməz olaraq qalır: tələbələri bir-biri ilə əlaqəli qlobal cəmiyyətdə inkişaf etmək üçün lazım olan dil və kommunikativ bacarıqlarla gücləndirmək.

Xülasə, ingilis dilinin tədrisi yalnız dil bacarıqlarını öyrətməkdən daha çoxunu əhatə edir; o, mədəni anlaşmanı təşviq etməyi, inkişaf edən təhsil mənzərələrinə uyğunlaşmağı və dil öyrənməyə ömürlük həvəsi ilhamlandırmağı əhatə edir. Effektiv ingilis dili müəllimləri öyrənənlərin ingilis dilinin qlobal ünsiyyət vasitəsi olduğu dünyada mövcud olmaları üçün bacarıq və inamla irəliləməsində və inkişaf etməsində mühüm rol oynayır.

Müəllimlər tələbələri üçün dinamik və effektiv öyrənmə mühiti yaratmaq üçün müxtəlif yanaşmaları özündə birləşdirərək yeni metodlar yaratmağa çalışırlar. Təhsilin mənzərəsi dəyişməyə davam etdikcə, ingilis dilini öyrətmək üçün istifadə olunan metodologiyalar, şübhəsiz ki, gələcəyin çağırışlarına və imkanlarına da uyğunlaşacaq.

ИССЛЕДОВАНИЕ ВАЖНОСТИ И ЭФФЕКТИВНЫХ МЕТОДИК ПРЕПОДАВАНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

РЕЗЮМЕ

Методика преподавания английского языка — это многогранная область, которая продолжает развиваться в ответ на образовательные исследования и технологические достижения. Успешное преподавание языка часто предполагает сочетание методологий, адаптированных к конкретным потребностям и предпочтениям учащихся.

В конечном счете, эффективная стратегия преподавания английского языка признает важность учета разнообразных стилей обучения, предпочтений и культурных традиций. Подход, ориентированный на учащихся, при котором учащиеся активно участвуют, сотрудничают и применяют язык в значимом контексте, имеет первостепенное значение. Использование технологий, аутентичных материалов и реальных задач может еще больше повысить эффективность обучения языку.

A STUDY OF THE IMPORTANCE AND EFFECTIVE METHODOLOGIES IN TEACHING ENGLISH

SUMMARY

English language teaching methodology is a multifaceted field that continues to evolve in response to educational research and technological advances. Successful language teaching often involves a combination of methodologies tailored to the specific needs and preferences of learners.

Ultimately, an effective English language teaching strategy acknowledges the importance of catering to diverse learning styles, preferences, and cultural backgrounds. A student-centered approach, where learners actively participate, collaborate, and apply language in meaningful contexts, is paramount. Incorporating

technology, authentic materials, and real-world tasks can further enhance the effectiveness of language instruction.

Ədəbiyyat

1. Al-Ghasab, G. B. (2022). Reality of using modern teaching methods in teaching English language among teachers. International Journal of Education in Mathematics, Science, and Technology (IJEMST), 10(2), 512-527. https://doi.org/10.46328/ijemst.2411
2. D. İsmayılova: "English Teching Methodology" Baku,Mutarjim 2021 ISBN:978-9952-28-537-6
3. Glisan, E.W., & Donato, R. (2017). Enacting the work of language instruction: High-leverage teaching practices. Washington, D.C.: ACTFL.
4. Malikovna, Karimova Yulduz, Uzokov Bahodir Hamidullayevich, Khojamova Naima Abdurashitovna, and Zoirova Tabarruk Abdugafforovna. "Foreign Language Teaching Methods." American Journal of Social Science and Education Innovations 03, no. 04 (April 30, 2021): 695–700. http://dx.doi.org/10.37547/tajssei/volume03issue04-112.
5. Railianova, Viktoriia. "METHODS OF FOREIGN LANGUAGE TEACHING: PSYCHOLOGICAL CONTEXT." Scientific Notes of Ostroh Academy National University: Psychology Series 1 (June 25, 2020): 136–40. http://dx.doi.org/10.25264/2415-7384-2020-11-136-140.
6. https://americanenglish.state.gov/files/ae/resource_files/community-language-learning.pdf
7. https://www.researchgate.net/publication/305709182_Modern_Approaches_and_Methods_in_Teaching_English_Language
8. https://americanenglish.state.gov/files/ae/resource_files/audio-lingual-method.pdf

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.12.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.12.2023
Rəyçi: Fil.f.d. Səbinə Əsgər qızı Zeynalova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SALMANOVA NAİZƏ
HƏNİFƏYEVA DİLŞAD
Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitut
Polad Həşimov, 18
salmnvanaizə@gmail.com

XARİCİ DİL ÖYRƏNƏNLƏR ÜÇÜN LÜĞƏTİN TƏDRİS EDİLMƏSİ VƏ ONUN ÖYRƏNİLMƏSİNİN YENİ ÜSULLARI

Xülasə

Bu məqalə lüğətin dil öyrənmək üçün nə qədər vacib olduğundan bəhs edir.

Biz lüğətin dil öyrənmək üçün nə qədər vacib olduğunu bilirik, lakin onu öyrətmək və öyrənməyin yollarını necə həyata keciririk? Bu məqalədə biz lüğəti öyrətməyə və öyrənməyə kömək etmək üçün hazırlanmış bir sıra üsullara nəzər salaq.

Tələbələrə öyrənmə strategiyalarını öyrətmək tədrisin vacib hissəsidir. Şagirdlərin sinifdən kənarda keçirdiyi vaxtın miqdarını nəzərə aldıqda, onların müstəqil öyrənmələrinə kömək etmək çox vacibdir.Yeni sözlər haqqında öyrənməyin ən yaxşı və yəqin ki, ən asan yollarından biri lüğətdən (xüsusilə də Macmillan Dictionary kimi yaxşı birdilli lüğətdən) istifadə etməkdir.

Məsələn, mətni oxuyarkən şagirdləri sinifdə lüğətdən istifadə etməyə həvəsləndirmək onlar üçün son dərəcə faydalı olar. Söz ehtiyatını inkişaf etdirmək üçün gözəl bir lüğət fəaliyyəti tələbələrə bu yaxınlarda öyrəndikləri sözü tapıb sözün tərifini oxumaqdır, daha sonra başa düşmədikləri təqdirdə sözü lüğətdə tapıb sonra onun tərifini , yəni sözün izahını oxuyub anlamaq məqsədə uyğun hesab edilir. Cütlüklə işləmək və "istiqaməti" izləyib götürdükləri yeni lüğəti öyrənmək və mənalar üzərində düşünmək üçün son dərəcə məhsuldar bir dövrə səbəb ola bilər.

Açar sözlər: söz ehtiyatı, tərcümə, lüğət, birdilli, həvəsləndirmək, dil bacarığı

Lüğət öyrənmək üçün texnikalarüğəti təqdim etməyin müxtəlif üsulları var: vizual və reallıq, mimika və qısa hekayələr, nağıllar,təhlil və kontekstlər, sinonim və antonimlər,tərcümə.

Giriş. Lüğət təqdim edildikdən sonra (çox vaxt sözləri məşq etməzdən əvvəl), tələbələr onu öyrənməyə başlamalıdırlar. Lüğətdən istifadə etmək və sözləri məşq etmək öyrənmə prosesinin bir hissəsidir, lakin tələbələr adətən lüğət elementini də nəzərdən keçirmək üçün vaxta ehtiyac duyurlar. Birinci mərhələ sözün müxtəlif aspektlərini qeyd etməyin yollarını tapmaqdır. Sözü asanlıqla tapıla bilən bir yerdə qeyd eymək yaxud onu yadda saxlamaq vacibdir. Hətta zehni sənədlər(6) kabinetlərimiz (beynimiz) əşyaları saxladıqları və əldə etdikləri bir sistemə sahib olmalıdırlar. Tələbələrə istifadə edə biləcəkləri bir sistemi inkişaf etdirməkdə kömək etmək vacibdir. İkinci mərhələ tələbələrə bu əşyaları sadəcə hərflər dəsti kimi deyil, mənalı bir dil parçası kimi əldə edə bilməyə kömək edir. Burada bəzi ideyalar var:

Qeydiyyat üsulları

Lüğəti qeyd etməyin bir çox yolu var və tələbələr onlara uyğun bir yol tapmalıdırlar.

Bununla belə, tələbələrə müəllimin nümayiş etdirdiyi hər hansı bir söz haqqında nə yaza biləcəklərini və bu barədə necə davam edə biləcəklərini göstərmək yaxşı fikirdir. Ən sadə yol, ehtimal ki, aşağıdakıları bir növ ehtiva edən (əhatə edən) diaqramdan istifadə etməkdir:

Vocabulary item - Lüğət elementi, a cat; Grammar - Qrammatika a noun; Pronunciation - Tələffüz /kæt/Meaning (Definition / Picture) Photo of a cat - pişik şəkli Example: Tom has got two cats and a dog. Collocations: a young cat.Translation: pişik

(Word for word this means: To make the rabbit jump out of the bush.) Kiməsə sirri söyləmək. Məna hərfi olmasa da, ifadəni yadda saxlamağınıza kömək etmək üçün şəkildən istifadə etmək olduqca faydalıdır.

Əlaqələrin qurulması

Lüğətin qeyd edilməsi onu yadda saxlamaq və passiv biliyi aktiv biliyə çevirə bilmək üçün mühüm addımdır. Bununla belə, lüğəti aktivləşdirmək üçün tələbələr onu əldə etməli, mənasını və cümlədə necə istifadə olunduğunu yadda saxlamalıdırlar. Bunun üçün tez-tez əlaqə qurulur; bu əlaqələr sözü, onun mənasını və necə istifadə edildiyini xatırlamağa kömək edir. Belə əlaqələrin üç yolu var:

1. Açar sözlər və şəkillər. Bu, bəzi insanların iddia etdiyi bir texnikadır ki, sözü və onun mənasını yadda saxlamağa kömək edir.Bu texnika L2-dəki yeni sözü L1-də, L2 sözü ilə müəyyən əlaqəsi olan (tez-tez səslənən) sözlə birləşdirən zehni təsvirin yaradılmasına əsaslanır. Məsələn, çin dilində 'Səni sevirəm' sözlərini demək istəyəndə həmin ifadəni təşkil edən Çin sözlərini ingilis dilində üç söz/şəkillə əlaqələndirmək olar - wall, eye and knee -divar, göz və diz.(5) Bu ingilis sözlərini birləşdirəndə Çin dilində “I love you” ifadəsini yarada bilir! Əgər açar sözü düşünmək çətindirsə, onda çox vaxt sadə bir şəkil sizə sözü və onun mənasını xatırlatmağa kömək edər.

İlk baxışda iyirmi sözdən ibarət olan belə bir cümləyə nəzər yetirək:

I like looking for bits and pieces like old second-hand record players and doing them up to look like new. - Köhnə ikinci əl qramafon valı kimi əşyaları yığıram və onları təzəyə oxşar kimi təmir edib yeniləməyi sevirəm.

Təbii ki, bu cümlədə iyirmi fərqli söz yoxdur. Bu iyirmi sözdən ən azı iki söz təkrarlanır: and bir dəfə təkrarlanır, lıke üç dəfə: like looking for bits and pieces like ... look like new. Digər tərəfdən, birinci lıke feldir, digər ikisi isə sözönləridir - bu həqiqətənmi eyni sözün təkrarlanması halıdır? Sonra looking və look sözlərini götürək: bunlar fərqli sözlərdir? Yoxsa eyni sözün iki fərqli formasıdır?

Sonra second-hand - "ikinci əl" sözü var: bir söz düzəltmək üçün iki söz birləşməsidir? Güman ki, defis bizə sözün iki sözdən yarnıb bir söz olduğuna işarə edir.

A disabled soldiger hasn't got a second hand. Bu cümlədəki ayrı-ayrı yazılmış second hand sözlərinin defislə yazılmış second-hand sözündən fərqli olduğunu göstərir. Bəs record player sözü haqqında nə demək olar? İki söz birləşərək bir anlayışı ifadə edir, elə deyilmi?

Məsələ daha da qəlizləşir. Bəs bits and pieces (xırda-para əşyalar, hissələr) haqqında nə demək olar? Bu, müstəqil bir vahid deyilmi? Axı biz pieces and bits və yaxud things and pieces demirik. Əgər biz lüğətdə looking for sözünü axtarsaq tapa bilmərik, çünki lüğətdə look, look for, look after sözləri var. Üç fərqli məna - üç fərqli söz? Və nəhayət, doing them up: baxmayaraq ki, onlar iki fərqli do və up sözlərindən əmələ gəlmişdir, ancaq bir mənanı "yeniləmək" yəni renovate sözünün mənasını bildirir. (8) Söz ilk baxışda göründüyündən daha mürəkkəb bir hadisədir.

• sözlər müxtəlif funksiyalara malikdir, bəziləri əsasən qrammatik məna daşıyır, digərləri isə

daha çox məlumat xarakteri daşıyır.

• eyni sözün müxtəlif formaları ola bilər

• sözlər əlavə oluna və ya yeni sözlər əmələ gətirə bilər

• sözlər birləşərək vahid söz əmələ gətirən vahidlər yarada bilər və s.Sözlər necə öyrənilir.Qrammatika olmadan çox az şey ifadə etməmək olar, lüğət olmadan heç bir şey ifadə etmək olmaz.“Vaxtınızın çox hissəsini qrammatika öyrənməyə sərf etsəniz, ingilis diliniz çox da yaxşılaşmayacaq. Əgər daha çox söz və ifadə öyrənsəniz, ən yaxşı nəticə görəcəksiniz. Çox deyə bilərsiniz qrammatika ilə az, ancaq sözlərlə demək olar ki, hər şeyi deyə bilərsiniz!'

Söz “bilmək” nə deməkdir? Sözün mənasını bilmənin bir hissəsi onun qammatik funksiyasını bilməkdir. • onun müxtəlif mənalarını bilmək.

• onun nitq hissəsini bilmək [məs. isim, fel]

• düzgün tələffüz etməyi bacarmaq

• düzgün qrammatik formada cümlə daxilində düzgün istifadə edə bilmək

• texniki sözləri kontekstdə tanımaq üçün

• ingilis dilinin müxtəlif növlərini tanıya bilmək, məsələn, boot/trunk, lift/elevator və s. [Britaniya/Amerika variantı] deməkdir.

Sözün mənasını bilmənin əsas hissələrindən biri də onun qrammatik funksiyasını bilməkdən ibarətdir. Aşağıda verilmiş cümlələrdə swerve- yayınmaq sözünün işlənmə yerinə və qrammatik funksiyasına diqqət yetirək.

What makes you swerve your car? - Sizi avtomobilinizi sürüşdürməyə nə vadar edir?

The limo surges forward and starts to swerve wildly over the road.- Limuzin qabağa doğru ləngərlədi və yolun üstündən vəhşicəsinə sürüşməyə başlayır.

The bus driver swerved to avoid hitting the cyclists.- Avtobus sürücüsü velosipedçiləri vurmamaq üçün yoldan çıxdı.

She is one of those rare politicians whom one can trust not to swerve from policy and

principle.- O, siyasətdən dönməyən və hər kəsin etibar edə biləcəyi nadir və prinsipial siyasətçilərdəndir.

Hitting the brakes would make the bikes swerve more.- Əyləclərə basmaq velosipedlərin daha çox sürüşməsinə səbəb olardı.

The driver made no attempt to swerve out of their path. - Sürücü onların yolundan çıxmağa cəhd etməyib.

Nothing could swerve him. - Heç nə onu döndərə bilməzdi.

Today, Savannah has had a black mayor, you can live anywhere you can afford, and racial

relations in this visual candy store of a city are mostly upbeat. Last and surprisingly, for such a small town you can still get your swerve on with the nightlife.- Bu gün Savannahın qaradərili meri var, siz pulunuz çatan yerdə yaşaya bilərsiniz və irqi bir şəhərin bu vizual şirniyyat mağazasında münasibətlər əsasən nikbindir. Sonuncu və təəccüblüsü odür ki, belələri üçün kiçik bir şəhərdə hələ də gecə həyatı mövcuddur.

He managed to pass with a perfect body swerve.- O, mükəmməl bədən hərəkəti ilə yolu keçməyi bacardı. (özünü bir istiqamətdə hərəkət edirmiş kimi göstərərək, sonra cəld surətdə əks istiqamətə hərəkət edərək o biri yola atmaq; həmçinin, bu hərəkət, futbolda topu driblinq edərkən alınan bir hərəkətdir)

Söz biliyi necə təşkil olunur?

Yuxarıdakı “sürüşmək” sözü üçün "ağıl xəritəsi" sözlərin zehndə saxlanma qaydasını göstərir bir növ şəbəkə və ya tordan daha az lüğətə bənzəyir. Bu münasib bir görüntüdür: zehnin sözləri təsadüfi və ya siyahı şəklində deyil, yüksək səviyyədə təşkil edilmiş və bir-birinə bağlı şəkildə saxladığı görünür — bu da "mental (əqli) leksikon" adlanır.

Bizim "fikir lüğətimiz" yüksək səviyyədə yaradılmışdır və çox səmərəlidir.

Tədqiqatçıların zehni lüğətin necə qurulduğunu araşdırmağın bir yolu

insanların obyektləri xatırlaya bilmə sürətinin müqayisəsidir. Ümumiyyətlə əgər bəzi təklif növləri digərlərinə nisbətən daha tez cavablandırıla bilərsə, o zaman bu əks olunacaq leksik sistem kimi qəbul edilir. Fredman və Loftus (1971) imtahan götürdükləri insanlardan iki fərqli növ tapşırıq icra etmələrini söylədilər: məsələn

1. P hərfi ilə başlayan hər hansı bir meyvə adı deyin.
2. P hərfi ilə başlayan və meyvə adı bildirən bir söz deyin.

Test iştirakçıları birinci suala ikincidən daha tez cavab verə bildilər. Bu “p” hərfi ilə başlayan meyvələrin “meyvə” başlığı altında təsnif edildiyini göstərir, yəni ilk öncə meyvə adları yada düşür lakin "p ilə başlayan sözlər" başlığı altında əvvəlcə sözlər sonra meyvə adları yada düşür. Bundan əlavə, tədqiqatçılar sonrakı testlərdə, test iştirakçılarının meyvə kateqoriyasına daxil olduqda, digər meyvələri də daha sürətli tapa bildiklərini kəşf etdilər.(2)

Bu, görünür semantik cəhətdən əlaqəli olan "bir yerdə toplanmış" əşya adlarını əlavə sübutlar kimi təchiz edir. Əksər tədqiqatçılar maddə adlarının bir əlaqədar

şəbəkələr seriyası şəklində düzüldüyü ilə razılaşırlar. Bütün elementlər böyük bir "əsas qovluq"da yığılmışdır və orada orfoqrafiya, fonologiya, sintaksis və məna haqqında məlumatları ehtiva edən müxtəlif "periferik qovluqlar" da var. Əsas fayldakı qeydlərə də məna əlaqəsi baxımından çarpaz istinad edilir.

Braun və Mak Neil tərəfindən həyata keçirilən bəzi çox maraqlı təcrübələr və lüğətin öyrənilməsi və tədrisi prinsipləri (1966) bu məqamı güclü şəkildə misal gətirir və bizə leksik mütəşəkkillik haqqında ipucu verir. Tədqiqatçılar test iştirakçılarına aşağı tezlikli lüğət elementlərinin tərifləri verdilər və onlardan elementi adlandırmağı xahiş etdilər. Bir tərif belə idi: "Bucaq məsafələrini, xüsusən də dənizdə günəşin, ayın və ulduzların hündürlüyünü ölçmək üçün istifadə olunan naviqasiya aləti". Bəzi test iştirakçıları düzgün cavab verə bildilər (bu, "sekstant" yəni "60 dərəcə bucaq altında" idi), lakin tədqiqatçılar daha çox "dilin ucunda" cavabı olan test iştirakçıları ilə maraqlandılar. Bəziləri "kompas" cavabını verdilər, bu da onların düzgün semantik sahəyə daxil olduqlarını, lakin səhv element tapdıqlarını göstərirdi. Digərləri əşyanın "forma"sı haqqında çox aydın təsəvvürə malik idilər və tez-tez onun neçə hecadan ibarət olduğunu, ilk hərfin nə olduğunu və s. deyə bilirdilər. Belə görünür ki, bu sistemlər bir-biri ilə bağlıdır; çox sadə səviyyədə fonoloji sistem, məna əlaqələri sistemi və orfoqrafiya sistemi görünür. (1)

Deməli, biz mental leksikonu sözlərin üst-üstə düşən "ikiqat giriş" sistemi kimi olduğunu düşünə bilərik - bir giriş məna haqqında, digəri isə forma haqqında məlumatdan ibarətdir.

Bu fərdi söz mənbələri daha sonra oxşar xüsusiyyətləri paylaşan sözlərlə əlaqələndirilir

istər məna, istərsə də forma cəhətdən yaxud hər iki cəhətdən. Bu əlaqələrin sayı çox

böyükdür. Söz tapmaq, şəbəkədə bir cığıra düşmək kimidir yaxud daha yaxşısı, eyni anda bir neçə yolu izləmək kimidir. Bununla da izləmə vaxtına qənaət etmək üçün bir neçə izlənən yol eyni vaxtda aktivləşdirilir. Deməli, sözü bilmək bütün bu əlaqələrin cəmidir - semantik, sintaktik, fonoloji, orfoqrafik, morfoloji, koqnitiv, mədəni və avtobioqrafik. Bu ona görə də hər hansı iki natiqin bir sözü eyni şəkildə "bilməsi" çətindir.

Salmanova Naiza
Hanifayeva Dilshad

New methods of vocabulary teaching and learning for foreign language learners

Summary

Key words: vocabulary, translation, vocabulary, monolingual, motivation, language skills

This article talks about how important vocabulary is to learning a language.

We know how important vocabulary is to language learning, but how do we go about teaching and learning it? In this article, we look at a number of techniques that have been developed to help teach and learn vocabulary.

Teaching students learning strategies is an important part of teaching. Given the amount of time students spend outside the classroom, it is very important to help them learn independently. One of the best and probably the easiest ways to learn about new words is to use a dictionary (especially a good monolingual dictionary such as the Macmillan Dictionary).

For example, encouraging students to use vocabulary in class while reading a text can be extremely helpful for them. A good vocabulary activity for developing vocabulary is to ask students to find a word they have recently learned and read the definition of the word, then if they do not understand it, it is considered appropriate to find the word in the dictionary and then read the definition, i.e. the explanation of the word and understand it. Working in pairs and following their "direction" can lead to an extremely productive period of learning new vocabulary and thinking about meanings.

Наиза Салманова
Дильшад Ханифаева

Новые методы преподавания и изучения лексики для изучающих иностранный язык

Аннотация

Ключевые слова: словарный запас, перевод, лексика, одноязычие, мотивация, языковые навыки.

В этой статье рассказывается о том, насколько важен словарный запас для изучения языка.

Мы знаем, насколько важен словарный запас для изучения языка, но как нам его преподавать и изучать? В этой статье мы рассмотрим ряд методов, которые были разработаны, чтобы помочь преподавать и изучать словарный запас.

Обучение студентов стратегиям обучения является важной частью преподавания. Учитывая количество времени, которое учащиеся проводят вне класса, очень важно помочь им учиться самостоятельно.Один из лучших и, вероятно, самый простой способ узнать новые слова — использовать словарь (особенно хороший одноязычный словарь, такой как Macmillan). Словарь). Например, поощрение учащихся использовать словарный запас в классе при чтении текста может быть для них чрезвычайно полезным. Хорошее словарное занятие для развития словарного запаса — попросить учащихся найти слово, которое они недавно выучили, и прочитать определение этого слова. Если они его не понимают, считается целесообразным найти это слово в словаре, а затем прочитать его. определение, т. е. объяснение слова и его понимание. Работа в

парах и следование их «направлению» может привести к чрезвычайно продуктивному периоду изучения новой лексики и размышлений о значениях.

Ədəbiyyat

1.Analyzing the features of publicistic style. Political metaphor in t

2. http://dspace.khazar.org › bitstream.

3. "Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri" mövzusunda Respublika elmi-praktiki konfransının tezisləri(11-12 may, 2017) - Bakı Mütərcim, 2017, -520s.

4. (Chall, 1983; Blachowicz-də qeyd edildiyi kimi Fisher, & Watts-Taffe, 2005) Орьт7

5.https://www.giftedguru.com/strategies-teaching-vocabulary-theory-technique/

6. https://www.infobloom.com/what-are-the-different-types-of-vocabulary.htm

7. https://www.toppr.com/guides/business-correspondence-and reporting/ vocabulary/ vocabulary -and-types-of-vocabulary/

8. https://en.wikipedia.org/wiki/Dictionary

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.12.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.12.2023
Rəyçi: f.f.d, dosent Cavadova Təvəkgül
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

NAĞIYEVA GÜLNAR
Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitut
Polad Həşimov, 18
nagiyevagulnar8@gmail.com

MÜASİR İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ OXUNUN ROLU VƏ MƏRHƏLƏLƏRI

Xülasə

Reseptiv bacarıqlar (həmçinin "Passiv Bacarıqlar" və ya oxuma və dinləmə kimi tanınır) çox vaxt produktiv bacarıqlarla (danışma və yazma) ziddiyyət təşkil edir. Yeni bir dil öyrənərkən öyrənənlər ilk növbədə öz reseptiv bacarıqlarını inkişaf etdirməyə, daha sonra isə produktiv qabiliyyətlərə yiyələnməyə meyllidirlər. Bu, ikisi arasında mürəkkəb bir əlaqədir, çünki onların hamısı digər bacarıqların inkişafında köməkçi rol oynayır. Məsələn, oxu bacarıqları yazının inkişafı üçün dəstəkləyici amil ola bilər, dinləmə isə nitqin səlisliyini artıra bilər. Əsas oxunu öyrənənlərin çap anlayışlarını, fonoloji şüurunu, fonikasını və sözün tanınmasını, sözlərin tərkibini (orfoqrafiyasını) və səlis danışıq qabiliyyətini dərk və biliklərini inkişaf etdirən bacarıqlar toplusu kimi müəyyən etmək olar; bu bacarıqlar ardıcıldır və oxumaqda sonrakı sərişta və bacarıqlar üçün platforma rolunu oynayır.Oxu bacarıqları öyrənənlərin oxuma qabiliyyətinə töhfə verir - başqa sözlə, onlar oxuduqlarını nə qədər yaxşı oxuyub başa düşə bilməklərinə kömək edir. Uşaqların ibtidai təhsili boyu və ondan sonrakı dövrdə inkişaf etdirdiyi və üzərində işlədiyi çoxlu oxu bacarıqları var. Bu bacarıqlar dörd əsas kateqoriyaya yerləşdirilə bilər: deşifrə, səlis oxu, lüğət və cümlələri başa düşmək.Bu əsas oxu bacarıqları uşağın oxu qabiliyyətinin əsas hissəsini təşkil edir. Ümumiyyətlə, onlar uşaqları oxuduqlarının mənasını başa düşmək bacarığı ilə silahlandırmaq məqsədi daşıyır. Bu, təkcə onların ingilis dili dərsləri və digər məktəb fənləri üçün deyil, həm də onların təhsilindən kənar həyatın bütün sahələri üçün vacibdir.

Açar sözlər: reseptiv bacarıqlar, məhsuldar bacarıqlar, nitq, fonika, sözün tanınması.

Oxunun inkişaf mərhələləri hansılardır. Oxunun inkişafı mərhələləri oxumağı öyrənmə prosesini təsvir edən çərçivədir. Bu proses anadan olanndan başlayır və yetkinliyə qədər davam edir. O, beş fərqli mərhələyə bölünür: təcili oxuma, erkən oxuma, keçid oxu, səlis oxu və təkmilləşmiş oxu. Ev tikməzdən əvvəl təməl qoymaq lazımdır. Eyni şəkildə, uşaqların oxuma sənətinə yiyələnmələri mümkün olmamışdan əvvəl əldə etməli olduqları hazırlıq və dəstəkləyici bacarıqlar var. Biz hazırlıq və dəstəkləyici oxu bacarıqlarının müxtəlif növlərini, oxu bacarıqlarının inkişafının dörd mərhələsini, dörd növ oxu çətinliklərini və oxu bacarıqlarını necə inkişaf etdirəcəyini müzakirə edirik.Müxtəlif hazırlıq və dəstəkləyici oxu bacarıqları var:

(1.) Şifrənin açılması

Yaxşı oxucu olmaq üçün sözlərin şifrəsini açmağı bacarmalısan. Deşifrə hərf-səs münasibətləri və hərf nümunələri haqqında biliklərinizi tətbiq etmək və yazılı sözləri düzgün tələffüz etmək bacarığıdır. Sözün şifrəsini açmaq üçün,

(a.) siz hər hərfin hansı səsi və ya səsləri çıxardığını bilməlisiniz, məsələn, g hərfi game sözündə necə səslənir və gym sözündə necə səslənir;

(b.) sözdə ayrı-ayrı səsləri necə ayırıb qarışdırmaq olar, məsələn, man sözündə ilk səs /m/, sonrakı səs /ă/, son səs isə /n/;

(c.) hərf qrupları ship sözündə sh kimi tək bir səs yaratmaq üçün necə birlikdə işləyə bilər.Hərf-səs münasibətlərini başa düşmək uşaqlara tanış sözləri tez tanımağa və tanımadığı sözləri anlamağa imkan verir. Buna görə deşifrənin avtomatik olması vacibdir. Uşaqlar bəzən hərf-səs münasibətlərini özləri müəyyən edə bilsələr də, uşaqların əksəriyyəti açıq təlimatdan faydalanır. Fonika tələbələrə hərf-səs münasibətlərinin prinsiplərini, sözlərin necə səsləndirilməsini və bu prinsiplərə istisnaları öyrədən oxu təlimatına bir yanaşmadır.

2.) Fonoloji və fonemik şüur

Deşifrə əsasən fonoloji məlumatlılığa əsaslanır ki, bu da insanın dilin səs quruluşu haqqında məlumatlılığına istinad edir. Dinləmə bacarığı, fonoloji şüur, qafiyələr, sözlərdə hecalar və hecalarda fərdi fonemlər kimi nitq vahidlərini ayırd etmək bacarığıdır.

Fonoloji şüur çox vaxt fonika ilə qarışdırılır. Sonuncu tələbələrdən hərfləri və ya hərf nümunələrini səslərlə bilməyi və uyğunlaşdırmağı, orfoqrafiya qaydalarını öyrənməyi və bu məlumatdan sözlərin şifrəsini açmaq (oxumaq) və kodlaşdırmaq (yazmaq) üçün istifadə etməyi tələb edir. Fonoloji şüur yalnız nitq səslərinə aiddir, əlifba hərfləri və ya səs yazılarına deyil.

Fonemik şüur, ən kiçik səs vahidləri olan fonemləri tanımağa və manipulyasiya etməyə yönəlmiş fonoloji şüurun alt hissəsidir. İki mühüm fonemik məlumatlılıq bacarığı seqmentləşdirmə və qarışdırmadır.

(3.) Səlis oxumaq. Hər sözü səsləndirmək və ya deşifrə etmək çox səy tələb edə bilər. “Sürət, dəqiqlik və düzgün ifadə” kimi təyin olunan səlislik, oxu təlimatı üzrə milli səviyyəli tədqiqat sintezinə beş əsas oxu bacarığından biri kimi daxil edildikdə ön plana çıxır. Sərbəst oxumaq üçün oxuculara söz tanıma bacarıqları lazımdır. Sözün tanınması, bütün sözləri eşitmədən dərhal görmə qabiliyyətidir.Səlis oxumaq onların mətni oxuyub başa düşmə sürətini sürətləndirir. Oxuyanı anlama Oxuyanı anlama oxucunun mətni uğurla şərh etmək və mətndəki fikirləri öz əsas bilikləri ilə əlaqələndirmək bacarığına aiddir. Bütün oxumağın məqsədi çap olunmuş səhifədən məna toplamaq olduğundan, oxuyub anlama oxumağın ürəyi və məqsədidir. Duffinin fikrincə, əgər mesajı başa düşməsək, oxumuruq. Oxumağı yaxşı başa düşən oxucular oxuduqları barədə nəticə çıxara bilərlər – əsas mesaj nədir, fakt nədir, hadisənin baş verməsinin səbəbi və hansı personajların gülməli olduğu. Beləliklə, anlama oxumağı düşünmə və düşünmə ilə birləşdirməyi əhatə edir.

4) Lüğət Anlamanın böyük bir hissəsi lüğət biliklərdir, yəni kifayət qədər sözlərin mənalarını bilməkdir.

Bir sözü düzgün tələffüz edə bilmək onun mənasını başa düşməsinə zəmanət vermir. Məsələn, Norveçin Norland qraflığında yerləşən Lofoten arxipelaqı haqqında parçanı oxuyarkən arxipelaq sözünü düzgün tələffüz etmək o qədər də faydalı olmayacaq; sözün mənasını, yəni bir ada qrupunu başa düşmək çox vacibdir. Onilliklər ərzində aparılan tədqiqatlar oxuyanda və tələbələrin ümumi akademik uğurunda lüğət bacarıqlarının əhəmiyyətini təsdiqləmişdir.

5)Yaddaş Qısamüddətli yaddaş qısa müddət ərzində zehnində az miqdarda məlumatı aktiv, hazır vəziyyətdə saxlamaq, lakin manipulyasiya etmək qabiliyyətidir. İşləyən yaddaş beyindəki müvəqqəti yapışqan qeyd kimidir. O, yeni məlumatları saxlayır ki, beyin onu manipulyasiya edə və ya digər məlumatlara və ya əvvəlki biliklərə bağlaya bilsin. Bu, çoxumuzun gündəlik istifadə etdiyi vacib bir yaddaş sistemidir.

6) Məntiqi təfəkkür

Məntiqi təfəkkür, bir nəticəyə gəlmək üçün ardıcıl olaraq mülahizələrdən istifadə etdiyi prosesdir. Məntiqi təfəkkürlə bağlı problemlər və ya vəziyyətlər strukturu, faktlar arasında əlaqələri və "məntiqli" mülahizə zəncirlərini tələb edir.

Məntiqi təfəkkür və oxu arasında əlaqə yaxşı qurulub. "Düşünmədən oxumaq olmaz" deyirlər, hətta oxumaq da düşüncədir. Bu oxu bacarığı uşağa öz fon biliklərini yeni biliklərlə əlaqələndirməyə, nəticə çıxarmağa, nəticə çıxarmağa və sətirlər arasında oxumağa kömək edir.

7)) Sürətli adlandırma

Sürətli adlandırma, bir şeyi dərhal və səy göstərmədən tanıdığınız və nə olduğunu söylədiyiniz zaman baş verir. Ən sadə səviyyədə obyektlər, simvollar və rənglər ola bilər. Daha yüksək səviyyədə bu sözlər və ifadələri əhatə edə bilər. Disleksik oxucular tez adlandırma qabiliyyəti testlərində zəifliklər göstərirlər. Əsas çatışmazlığın vizual və ya fonoloji olması ilə bağlı mübahisələr davam edir. Bununla belə, disleksiya ilə sürətli adlandırma ilə bağlı çətinliklər arasında güclü korrelyasiya onun oxu bacarıqları siyahısına daxil edilməsinə haqq qazandırır.

Digər oxu bacarıqları

Fonoloji və fonemik şüur, sürətli adlandırma və iş yaddaşına əlavə olaraq, koqnitiv psixologiya indi bir neçə beyin əsaslı bacarıqları disleksiya kimi oxu çatışmazlıqları ilə əlaqələndirir:Bu bacarıqlar qabaqcadan planlaşdırma və hədəflərə çatmaq, özünə nəzarət göstərmək, müdaxilə edildikdə belə bir neçə addımlı istiqamətlərə əməl etmək və diqqəti yayındırsa da diqqəti cəmləmək qabiliyyətinin əsasını təşkil edir.

Vizual məkan vizual nümunələri və şəkilləri qavramaq, təhlil etmək, sintez etmək, manipulyasiya etmək və çevirmək qabiliyyətinə aiddir. Oxu sürəti aşağıdakı funksiyalardan birini və ya bir neçəsini əhatə edir: məlumatı qəbul etmək və cavabı formalaşdırmaq və ya tətbiq etmək üçün lazım olan vaxtın uzunluğu.

Savadlılıq sadəcə olaraq baş verən bir şey deyil. İnsan yeriməyi öyrəndiyi kimi nə savadlı oyanır, nə də savadlı olur. Bu, ətraf mühitdən intuisiya edilmir və ya sadəcə fiziki yetkinlik məsələsi deyil. Savadlılığın öyrənilməsi təlimat və təcrübə tələb edir və bu öyrənmə ayrı-ayrı mərhələlərdə baş verir. Aşağıdakı qeydlər Maryanne Wolfun (2008) "Prust və kalamar" kitabında təklif etdiyi kimi oxu inkişafının beş mərhələsini araşdırır: oxuma beyninin hekayəsi və elmi. Bu beş mərhələ bunlardır:

"Hər bir müəllimin bildiyi kimi, emosional məşğulluq mütaliə həyatına sıçrayış arasında dönüş nöqtəsidir... Uşaqlıqda qavrayışın inkişafına çox mühüm təsir biz xatırladıqdan, proqnozlaşdırdıqdan və nəticə çıxardıqdan sonra baş verənlərdir: biz hiss edirik, müəyyənləşdiririk və bu prosesdə daha dolğun başa düşürük və səhifəni çevirmək üçün səbirsizlənirik. Uşağın ... daha çətin oxu materialına zərbə vurmaq üçün çox vaxt müəllimlərin, repetitorların və valideynlərin ürəkdən təşviqinə ehtiyacı var." (5)

"Effektiv investisiya və öhdəlik olmadan sözlərimiz anlaşılmaz və boş olur; bu öhdəliklə sözlər hərfi məna və uyğunluq səltənətindən kənarda başqa məna növlərini göstərməyə başlayır". (Krebs, 2010, səh 138)"Oxuya bildiyimi bildiyim ilk anı xatırlamıram, amma xatirələrimdən bəziləri – səkkiz sinif və iki müəllimi olan kiçik, iki otaqlı məktəblə bağlı – dilin gözlədiyi şeylərdən bir çox parçanı xatırladır, Entoni Bəşir "təbiət tarixi" adlandırır. ' oxu həyatından. Oxumağın təbii tarixi sadə məşğələlər, təcrübələr və dəqiqliklə başlayır və əgər qismət olarsa, alətlər və "transsendensiyaya sıçrayış" qabiliyyəti ilə başa çatır" (5).Yaranan mütaliə illərin qavrayışlarından, artan konseptual və sosial inkişafdan və şifahi və yazılı dilə məcmu məruz qalmalardan yaranır". (5)

"Hiss və yaddaş bölgələrinin hər biri miyelinləşsə də və insanın beş yaşına çatmamışdan əvvəl müstəqil fəaliyyət göstərsə də, vizual, şifahi və eşitmə məlumatlarını sürətlə inteqrasiya etmək qabiliyyətimizin əsasını təşkil edən beynin əsas bölgələri - angular girus kimi - - insanların əksəriyyətində beş yaşa qədər və sonra tam miyelinləşmir...Bu araşdırmadan əldə etdiyimiz nəticə budur ki, uşağa dörd və ya beş yaşına qədər oxumağı öyrətmək üçün edilən çoxsaylı səylər bioloji çöküntüdür və bir çoxları üçün potensial olaraq əks-məhsuldardır. uşaqlar." (5)

Bu mərhələnin sonunda uşaq oxumağa "iddia edir", kitabın səhifələrinə baxarkən vaxt keçdikcə hekayəni təkrar danışa bilir.Oxumağın inkişafı hansı mərhələlərdən ibarətdir?

Mütaliənin inkişafı mərhələləri oxuduğumuz ömür boyu davamlı olaraq irəliləyir. Çap və söz oyununa müsbət erkən məruz qalma ilkin oxu uğuru üçün zəmin yaradır. Bu, tez-tez daha tez-tez oxumağa və yeni öyrənməni öz bilikləri ilə birləşdirə bilən oxuculara çevrilir.

Oxumağın inkişafı iki əsas mərhələyə bölünə bilər: Oxumağı öyrənmək və öyrənmək üçün oxumaq. Oxumağı öyrənmək danışıq dilinin səs quruluşunu mənimsəməyi, əlifba prinsipini başa düşməyi, sözlərin şifrəsini açmağı və səlis

danışmağı əhatə edir. Ancaq bu o demək deyil ki, uşaq öyrənmək üçün oxumur. Burada uşaq həzz almaq, yeni söz ehtiyatı əldə etmək, konteksti başa düşmək və ətrafdakıları tanımaq üçün oxuyur. Oxucular səlis danışmağa başladıqdan sonra oxumağın koqnitiv tələbləri səs-simvol əlaqələrini deşifrə etmək və sözlərin şifrəsini açmaq cəhdindən başa düşməyə, mövzuya dair başqa və ya bir neçə baxış nöqtəsini dərk etməyə və bilik əldə etməyə keçir.

Təcili oxucular: Oxumağın inkişafı əslində uşaqlar çap edilmiş hərf və sözlərdən xəbərdar olmamışdan əvvəl başlayır. Əlifbanı öyrənməzdən əvvəl uşaqlar şifahi dil bacarıqlarında uğur qazanmalıdırlar. Bu şifahi dil bacarıqları uşaqlara sözlərin səslərinə qulaq asmağa kömək edən uşaq mahnılarına məruz qalmaqla başlayır. Uşaqlar söz səslərinə qulaq asdıqdan sonra onları oxşar və ya fərqli edən komponentlərə diqqət yetirməyə başlayırlar. Buna qafiyə deyilir. Qafiyə fonoloji şüurun inkişafı üçün zəmin yaradır. Şəkilli kitabları oxumağa başlayırlar, gördüklərini, şəkildə baş verənləri təsvir edir və danışırlar.

Erkən oxucular: Erkən oxucular səsləri çap edilmiş hərflərə və sözlərə necə bağlamağı öyrənməyə başlaya bilərlər. Onlar tezliklə hərflərin səsləri təmsil etdiyini başa düşürlər və hərf birləşmələrinin müxtəlif səslər yaratdığını fərq edirlər.

3. Proqressiv Oxucular: Proqressiv oxucular səlis danışmağın başlanğıc mərhələsindədirlər. Onlar adətən sözləri səsləndirməkdə daha effektivdirlər və sözlərin hissələrini tanımaqda və onların şifrəsini açmaqda getdikcə daha avtomatik olurlar. Bu mərhələdə oxucular səmərəliliyi artıraraq sözlər arasında köçürə biləcəkləri sözlərin ümumi hissələrini necə parçalamağı öyrənirlər. Onların axıcılığı artdıqca, erkən oxucular oxuduqlarını başa düşmək üçün daha çox bilişsel proseslərə sahib olurlar. Bu, oxumağın inkişafında mühüm addımdır, çünki oxucular bir məqsəd üçün oxuduqlarını dərk edərək strateji olmağa başlayırlar. Proqressiv oxu mərhələsi adətən ikinci sinfin sonuna qədər davam edir.

4. Qısamüddətlioxucular:Keçid dövrü oxucuları dekodlaşdırma bacarıqlarını təkmilləşdirir və genişləndirir, sözlərin tanınmasının avtomatikliyini artırır, oxuma sürətini artırır, lüğət biliklərini artırır və anlama səviyyəsini artırır. Bu mərhələ ilkin oxucu mərhələsinin davamı və ya rəvanlıq mərhələsinin prequel kimi nəzərdən keçirilə bilər.

5. Müstəqil oxucular: Müstəqil oxucular anlayan oxuculardır. Bu mərhələdə onlar oxumağı öyrənməkdən öyrənmək üçün oxumağa keçirlər. Bu mərhələdə oxumaq daha məqsədyönlü olur. Tələbələr yazılı mətn haqqında fikir əldə etmək və onunla əlaqə yaratmaq üçün öz fon biliklərinə daxil ola bilirlər. Bu mərhələdə oxucular açıq şəkildə ifadə olunmayan mənalar haqqında anlayışlarını daha dolğun şəkildə inkişaf etdirməyə başlayırlar. Müstəqil oxucular oxuduqlarını başa düşmək üçün istifadə edə biləcəkləri strategiyalara məruz qalırlar və onlar başa düşməyə kömək edən yeni sözlər öyrənməyə davam edirlər.

NAGIYEVA GULNAR

THE ROLE AND STAGES OF READING IN TEACHING MODERN ENGLISH

SUMMARY

Key words: Receptive skills, productive skills, speech, phonics, word recognition.

Receptive skills (also known as “Passive Skills” or reading and listening) are often contrasted with productive skills (speaking and writing). When learning a new language, learners tend to develop their receptive skills first and then their productive skills. It is a complex relationship between the two as they all play a supporting role in the development of other skills. For example, reading skills can support the development of writing, while listening can improve speaking fluency. Basic reading can be defined as a set of skills that develop learners' understanding and knowledge of print, phonological awareness, phonics and word recognition, word composition (spelling), and fluency; these skills are consistent and serve as a platform for later competence and skills in reading.

Reading skills contribute to learners' reading ability—in other words, how well they can read and understand what they read. Children have many reading skills that they develop and work on throughout elementary school and beyond. These skills can be placed into four main categories: decoding, reading fluency, vocabulary, and sentence comprehension.

ГЮЛЬНАР НАГИЕВА

РОЛЬ И ЭТАПЫ ЧТЕНИЯ В ОБУЧЕНИИ СОВРЕМЕННОМУ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: рецептивные навыки, продуктивные навыки., речи, фонетика, распознавание слов.

Рецептивные навыки (также известные как «пассивные навыки» или чтение и аудирование) часто противопоставляются продуктивным навыкам (говорению и письму). Изучая новый язык, учащиеся, как правило, сначала развивают рецептивные навыки, а затем продуктивные навыки. Между ними существуют сложные взаимоотношения, поскольку все они играют вспомогательную роль в развитии других навыков. Например, навыки чтения могут способствовать развитию письма, а умение слушать может улучшить беглость речи. Базовое чтение можно определить как набор навыков, которые развивают у учащихся понимание и знание печатного текста, фонологическую осведомленность, фонетику и распознавание слов, состав слов (правописание) и беглость; эти навыки последовательны и служат платформой для дальнейшего развития навыков и навыков чтения. Навыки чтения влияют на способность учащихся читать, другими словами, насколько хорошо они могут читать и понимать то, что читают. У детей есть множество навыков чтения,

которые они развивают и совершенствуют в начальной школе и за ее пределами. Эти навыки можно разделить на четыре основные категории: декодирование, беглость чтения, словарный запас и понимание предложений.

Ədəbiyyat:
1.Fisher, D., Frey, N., & Hattie, J. (2016). Visible learning for literacy (Grades K-12): Implementing the practices that work best to accelerate student learning. Thousand Oaks, CA :Corwin Literacy
2.Humphrey, N. (2006). Seeing red: a study in consciousness. Cambridge, MA: Belknap Press
3.Krebs, V. (2010). The bodily root: seeing aspects and inner experience. In W. Day and V. Krebs (Eds), Seeing Wittgenstein anew. (pp. 120 - 139). Cambridge: Cambridge University Press.
4Van den Broek, P., Tzeng, Y., Risden, K., Trabasso, T., and Basche, P. (2001) Inferential questioning: Effects on comprehension of narrative texts as a function of grade and timing. Journal of Educational Psychology, 93(3), 521-529.
5. hWolf, M. (2008). Proust and the squid: the story and science of the reading brain. Cambridge: Icon Books.
6. https://www.edubloxtutor.com/reading-skills/
7. .https://www.theliteracybug.com/stages

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.12.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.12.2023
Rəyçi: f.f.d, dosent Cavadova Təvəkgül tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ƏSGƏROVA ZEYNƏB
Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitut
Polad Həşimov, 18
zeynabaskrv@gmail.com

LÜĞƏTLƏRİN NÖVLƏRİ QOHUM SÖZLƏRİN TƏZAHÜRÜNDƏ İŞLƏNMƏSİ

Xülasə

Bu məqalə lüğətlər və onların növlərindən bəhs edir. Lüğət "müəyyən bir dildə istifadə olunan sözlər toplusu" kimi təyin edilir. Bu, bir şey oxuduğunuz, yazdığınız zaman və ya kiminsə danışığını dinlədiyiniz zaman başa düşdüyünüz bütün sözlərdən ibarətdir.Yəni bizim lüğətimiz düzgün kontekstdə anladığımız, hiss etdiyimiz və ya dərk etdiyimiz bütün sözlərdən ibarətdir. Beləliklə, bir sözün mənasını başa düşmək üçün nə qədər çox səy göstərsəniz, söz ehtiyatınız bir o qədər güclənir. Lüğətin müxtəlif növləri hansılardır? Lüğətin dörd əsas növü var. Bunlar oxuma, yazma, dinləmə və danışma lüğətləridir. Lüğət həm sözlərin siyahısı, həm də hər

hansı bir şəxs tərəfindən tanınan sözlərin əhatə dairəsi deməkdir. İnsanın lüğət ehtiyatı onun yaşı və öyrənməsi ilə inkişaf edir Lüğət ya da sözlük — bəlli üslubla düzülən, anlamı ya da tərcüməsi verilən və deyilişi göstərilən sözlərin toplusudur. Çağdaş sözlüklər daha çox əlifba sırası ilə düzülür. Sözlüklər praktik xarakter daşısa da, onlarda ədəbiyyat nəzəriyyəsinin inkişafı da öz qarşılığını tapır və elmin normativ vəziyyətini əks edən qaynağa çevrilir.

Açar sözlər: lüğət, kontekst, kateqoriya, vizual, söz ehtiyatı, tərcümə, tezaurus, reallıq

Lüğətlər semantikanın müxtəlif sahələrində olduğu kimi, duyğular, rənglər, heyvanlar və insan bədən hissələri kimi müxtəlif kateqoriyalara bölünə bilər. Söz ehtiyatının növləri ilə məşğul olarkən, oxu və yazı da daxil olmaqla dörd növ ən çox istifadə olunur.

Bir insanın sözlər haqqında bildiyi iki geniş söz ehtiyatına bölünür: aktiv və passiv. Aktiv söz ehtiyatı insanın istifadə etdiyi sözdür, passiv söz insanın başa düşdüyü, lakin istifadə etmədiyi sözdür. Bir sözü başa düşməkdən sözün mənasında, formaları və ondan necə ediləcəyi barədə tam billiyə qədər bir neçə bilik var.Oxunan lüğət passivdir. Bu o deməkdir ki, oxucu yazılı mətni oxuyarkən başa düşdüyü sözlərdir. İnsan hərfinin necə başa düşülməsini və bir-birinin necə başa düşülməsini bilmək lazımdır. Bu, həm də sözün yazılışını, mənasını və kontekstindəki dəqiqliyi anlamaqdan. İnsan hərflərin düzülüşünü tanımağı bacarmalıdır necə başa düşülməsi*i və bir-birinin necə başa düşülməsini bilmək lazımdır.

Dinləmə də passiv lüğət növüdür. Dinləyici danışılan sözü ilə əlaqədar olaraq bilir. Bu anlama səviyyəsinə konteksdəki sözlər, intonasiyan, və əgər danışanla

vizual əlaqə varsa o zaman jestlər yəni əl-qol hərəkətləri və ya üz ifadələri kömək edir. Dinləmə, oxumaq kimi, lüğətin şərh formasıdır. Yazı oxumağa qədər olan aktiv lüğətdir.

Yazı oxunuş fəal lüğət ehtiyatına bərabərdir. Yazıçı öz əhəmiyyəti baxımından sözün öz biliyi və necə yazılır və düzgün istifadə etmək nümayiş etdirir.(7)

Danışmaq insanın sözlər haqqında biliyini nümayiş etdirən lüğət növlərindən biridir. Bu, başqalarına onun mənasını anlamağa kömək etmək üçün üz ifadələri, intonasiya, ton və jestlər kimi digər elementlərə də etibar edə bilən aktiv nümayişdir.Məqalə iki geniş bölməyə ayrılır: birincisi həm yeni, həm də köhnə (yaxud tanış) lüğəti öyrətmək üçün nəzərdə tutulmuş müxtəlif üsul və fəaliyyətlərə nəzər salmaq; və ikincisi, lüğəti öyrənməyə yönəlmiş üsul və fəaliyyətlər. Bu sonrakı üsul və fəaliyyətlər tələbələrə təqdim edilməlidir (və ya öyrədilməlidir), lakin tələbələr lüğəti öyrənməyin üsul və vasitələrini mənimsədikdən sonra müəllimdən asılı olmayaraq müstəqil şəkildə davam etdirə bilərlər. Lüğətin öyrədilməsi üsulları

Fərqli texnikalar müxtəlif lüğət elementləri və həmçinin müxtəlif növ öyrənənlər üçün uyğundur. Fərqli texnikalar vsitəsilə oxuyarkən, bu texnikadan istifadə etməklə hansı sözlərin ən yaxşı şəkildə öyrədiləcəyini və hansı sözlər üçün çox yaxşı işləməyəcəyini düşünməyə çalışmaq lazımdır.

Visual and reality (Vizual və reallıq)

Lüğət öyrətməyin ən təsirli yollarından biri də tələbələrə sözü göstərməkdir. Konkret sözlər (əsasən isimlər) adətən şəkillər və ya reallıq (real obyektlər) vasitəsilə ötürülə bilər. Məsələn, stul kimi bir sözü stula işarə etməklə və ya şəkil göstərməklə öyrətmək olduqca asandır. Eynilə taburet, kreslo, divan, şezlonq (gəminin göyətəsində istifadə olunan açılıb-bükülən taxta kətillər) və s. kimi oxşar sözlər də uyğun şəkildə öyrədilə bilər və onların hər birinin arasındakı fərq aydınlaşdırıla bilər. Hətta bəzi mücərrəd sözləri də vizual vasitələrlə çatdırmaq olar - məsələn, bir kişi və qadın şəklinin arasında ürək varsa o, love yəni məhəbbət sözünü çatdırmaq üçündür.

Mimics and short stories, fairy tales (Mimika və qısa hekayələr, nağıllar)

Vizual və reallıq adətən konkret sözlərlə məhdudlaşır və daha mücərrəd anlayışlara və hətta fel, zərf və sifət kimi lüğətin bəzi əsas sahələrinə gəldikdə, ehtimal ki, təsirsizdir. Bununla belə, lüğətin bu üç sahəsi mimika və qısa hekayələrdə də özünü göstərə bilir.

Qaçmaq və yerimək kimi sözləri təqlid etmək, hətta eyni qrupa aid olan, lakin məna baxımından kifayət qədər fundamental fərqlərə malik olan sözləri bir-birindən fərqləndirmək nisbətən asandır, məsələn, *run, walk, stroll, sprint, jog, wander, etc. qaçmaq, gəzmək, dolaşmaq, hərlənmək, asta-asta qaçmaq, veyllənmək və s*. Həmçinin tərz zərflərini, yəni *quickly, slowly, happily, cəld, yavaş-yavaş, xoşbəxtliklə (məsud) və s.* öyrətmək üçün mimikadan istifadə etmək nisbətən

asandır. Tələbələrin müxtəlif hərəkətləri müəyyən tərzdə mimikləşdirməyə nail olması çox əyləncəlidir və bu zərfləri yaddaqalan etmək üçün yaxşı bir yoldur.Lüğət təqdim etməyin başqa bir yolu yeni sözləri ehtiva edən qısa lətifə danışmaqdır. (6)

Analysis and contexts (Təhlil və kontekstlər)

Tələbələrdən lüğəti soruşmaq onların yaddaşını aktivləşdirməyin təsirli yoludur. Tələbələrin sinfdə əvvəllər öyrəndiyi bir və ya iki sözü ifadə etmələrinə, hətta aşağı səviyyələrdə də rast gəlmək mümkündür. Bu, tələbələrinizin nə qədər bildiyini ortaya çıxarmaq üçün sizə kömək edir. Lüğəti ortaya çıxarmaq üçün lövhədə cəld şəkil çəkməkdən tutmuş situasiyanın qısaca şərhi və ya kiçik nümunəsinə qədər bir neçə fərqli üsulu vardır.

Synonim and antonyms (Sinonim və antonimlər)

Müəllimlər tərəfindən, xüsusən də aşağı səviyyədə tez-tez istifadə olunan bir üsul sinonim və ya antonimdən istifadə edərək sözləri izah etməkdir. Bir çox cəhətdən bu, qüsurlu bir fikirdir. Birincisi, ona görə ki, sözlərin bir çoxu oxşar səviyyədə olacaq və əgər şagird birini bilmirsə, digərini də bilməyəcək, yəni müəllim black- qara sözünü ortaya çıxarmaq istəyirsə və bunun white-ağ rəngin əksi olduğunu deyirsə, onda bu, çətin ki, faydalı ola bilər, çünki tələbələr white-ağ rəngi yəqin ki, bilmirlər. İkincisi, çox az sözün birbaşa antonimi olduğu üçün bu, yanıltıcı ola bilər. məsələ, *old- köhnə* sözünün əks mənası nədir? *new -yeni* yoxsa *young-cavan*? Hər ikisi, amma sonra bu çaşqınlıq yaradır. Üçüncüsü, bir çox sözlərin birdən çox oxşar mənaları olan antonim və ya sinonimləri olur belə olan halda hansından istifadə edərsiniz? Məsələn, *happy-xoşbəxt* sözünün antonimi *sad or unhappy- qəmgin və ya bədbəxt* ola bilər, bu çox vaxt kontekstdən asılı ola bilər. Bunu dedikdən sonra sözlərin üzə çıxarılmasına kömək etmək üçün antonimlərdən və sinonimlərdən istifadə bəzən diqqətlə düşünüldüyü müddətcə faydalı ola bilər. (5)

Translation (Tərcümə)

Tərcümə, müsbət və mənfi cəhətləri olan başqa bir texnikadır. Bir çox müəllimlər və müəllim təlimçiləri tərcüməni pis bir şey kimi görürlər. Onlara elə gəlir ki, tərcümə hansısa şəkildə tələbələrin hədəf dildə bacarıqlı olmasına mane olacaq. Bu, açıq-aşkar həqiqətə uyğun deyil. Tərcüməyə çox güvənməmələrinə baxmayaraq, öyrənənlərin dildə kifayət qədər yaxşı olması halları çoxdur. Bəzi hallarda tərcümə aydın şəkildə üstünlük təşkil edir.

Bir çox tələbələr müəllimin xoşuna gəlsə də, gəlməsə də, yeni lüğəti qeyd edərkən tərcümədən istifadə edir. Bununla belə, tərcümənin bəzi çatışmazlıqları barədə tələbələri məlumatlandırmaq vacibdir.

Lüğət (vocabulary) sözü ingilis leksikonuna 1530-cu illərdə daxil olub və latınca "sözlərin siyahısı" mənasını verən "vocabularium" sözündən əmələ gəlmişdir. O, müasir mənasını, insanın bildiyi bütün sözlərin cəmini 1700-cü illərdə qazanmışdır. Uilyam Şekspir və Çarlz Dikkens kimi görkəmli yazıçılar

geniş (large) söz ehtiyatları ilə tanınırlar.Əgər söhbət bir sıra sözlərin siyahısı mənasında işlədilirsə, lüğətin bir neçə növü vardır. Bunları qrammatik siniflərdə olduğu kimi sifətlərə, isimlərə və fellərə bölmək olar.Lüğətin müxtəlif növləri hansılardır? Lüğətin dörd əsas növü var. Bunlar oxuma, yazma, dinləmə və danışma lüğətləridir. Lüğət həm sözlərin siyahısı, həm də hər hansı bir şəxs tərəfindən tanınan sözlərin əhatə dairəsi deməkdir. İnsanın lüğət ehtiyatı onun yaşı və öyrənməsi ilə inkişaf edir.

Dİctİonary lüğəti bir və ya bir neçə xüsusi dilin leksikonundan olan, tez-tez əlifba sırası ilə (yaxud semit dilləri üçün samit kökü və ya loqoqrafik dillər üçün radikal və ştrix ilə) düzülmüş leksemlərin siyahısıdır, bu siyahıya təriflər, istifadə, etimologiyalar, tələffüzlər, tərcümə və s.verilənlər arasında qarşılıqlı əlaqəni göstərən leksikoqrafik istinaddır.(8)

Bilinən ən qədim lüğətlər Eblada (müasir Suriya) aşkar edilmiş və təxminən eramızdan əvvəl 2300-cü ilə, Akkad İmperiyasının dövrünə aid ikidilli Şumer-Akkad söz siyahıları olan mixi lövhələr idi.Eramızdan əvvəl 2-ci minilliyin əvvəlləri Urra=hubullu lüğəti belə ikidilli şumer söz siyahılarının kanonik Babil versiyasıdır. Çin lüğəti, c. Eramızdan əvvəl 3-cü əsr Erya, sağ qalmış ən qədim monodilli lüğətdir;

İngilis dilindəki ən qədim lüğətlər fransız, ispan və ya latın sözlərin lüğətləri və onların ingilis dilindəki tərifləri idi. "Lüğət" sözünü 1220-ci ildə John of Garland adlı bir ingilis icad etmişdir - o, Latın "diksiyasına" kömək etmək üçün "Dictionarius" kitabını yazmışdı. 8000 ingilis sözündən ibarət erkən qeyri-əlifba siyahısı 1582-ci ildə Richard Mulcaster tərəfindən yaradılmış Elementarie idi.

İlk sırf ingilis əlifbası lüğəti 1604-cü ildə ingilis məktəb müəllimi Robert Cawdrey tərəfindən yazılmış ***A Table Alphabeticall*** idi. Sağ qalan yeganə nüsxə Oksforddakı Bodleian Kitabxanasındadır. Çesterfildin 4-cü qrafı Filip Stenhope hələ 1754-cü ildə, Cawdrey-nin nəşrindən 150 il sonra təəssüflənirdi ki, "millətimiz üçün bir növ rüsvayçılıqdır, indiyə qədər bizim dilimizin standartı yoxdur; lüğətlərimiz hazırda daha düzgündür.

Glossary lüğəti (qədim yunan dilindən: γλῶσσα, glossa; dil, nitq, sözlər), həmçinin lüğət və ya klavis kimi tanınır, bu terminlərin tərifləri ilə müəyyən bilik sahəsində terminlərin əlifba sırası ilə siyahısıdır.

Tezaurus tematik əlamətlərə görə nizamlanmış sözlər və söz birləşmələrindən ibarət olan lüğətə deyilir. Tezaurus özündə anlayışların adları lüğəti ilə təsnifat əlaqələri lüğətini birləşdirir. Tezaurusun leksik tərkibi və leksik vahidlər arasındakı paradiqmatik əlaqələr konkret problem sahəsinə aid olur.(2)

Hazırda tezauruslar təkcə, informasiya axtarış sistemləri (İAS) baxımından və maşınla tərcümə (MT) üçun deyil, həm də nəzəri semantikanın problemləri baxımından diqqəti cəlb edir. Ona görə də tezaurusu dilin semantik fəzasının inikası da adlandırırlar. Tezaurusa daxil edilən hər bir deskriptor verilmiş oblastın ayrı-ayrı anlayışlarını əks etdirməlidir. Deskriptorlar birsözlü və yaxud çoxsözlü

ola bilər. 31 İlk müasir tezaurus 1805-ci ildə Piter Mark Rocet tərəfindən tərtib olunub və 1852 –ci ildə nəşr olunub. İlkin nəşrdən sonra heç vaxt çapdan düşməyib və indi də ingilis dilində danışan ölkələrdə geniş istifadə olunur. Bu lüğətdə sözlər konseptual (anlayışa uyğun) nizamlanıb və sinonimləri ilə təchiz edilib.

ZEYNAB ASGAROVA

SUMMARY

Keywords: dictionary, context, category, visual, vocabulary, translation, thesaurus, reality

This article is about dictionaries and their types.Vocabulary is defined as "a collection of words used in a particular language". It consists of all the words that you understand when you read or write something or listen to someone speak. That is, our vocabulary consists of all the words that we understand, feel or understand in the right context. So, the more effort you put into understanding the meaning of a word, the stronger your vocabulary becomes.What are the different types of vocabulary? There are four main types of vocabulary. These are reading, writing, listening and speaking vocabularies. A dictionary is both a list of words and a range of words recognized by any person. A person's vocabulary develops with age and learning. They can also be divided into different categories, such as emotions, colors, animals, and human body parts, just as in different areas of semantics. When dealing with types of vocabulary, four types are most commonly used, including reading and writing. A person's knowledge of words is divided into two broad vocabulary: active and passive. Active vocabulary is a word that a person uses, passive vocabulary is a word that a person understands but does not use. From understanding a word to fully knowing the meaning of a word, its forms, and how to make it, there is a range of knowledge.

ЗЕЙНАБ АСКЕРОВА

ВИДЫ СЛОВАРЕЙ РОДСТВЕННЫХ СЛОВ ОБРАБОТКА В ПРОЯВЛЕНИИ

АННОТАЦИЯ

Ключевые слова: словарь, контекст, категория, визуальное, лексика, перевод, тезаурус, реальность.

Эта статья о словарях и их типах.Словарный запас определяется как «набор слов, используемых в определенном языке». Он состоит из всех слов, которые вы понимаете, когда что-то читаете или пишете или слушаете, как кто-то говорит.То есть наш словарный запас состоит из всех слов, которые мы понимаем, чувствуем или понимаем в правильном контексте. Таким образом, чем больше усилий вы прикладываете к пониманию значения слова, тем сильнее становится ваш словарный запас.

Каковы различные типы словарного запаса?

Выделяют четыре основных типа словаря. Это словари для чтения, письма, аудирования и разговорной речи. Словарь — это одновременно список слов и набор слов, распознаваемых любым человеком. Словарный запас человека развивается с возрастом и обучением.

Их также можно разделить на разные категории, такие как эмоции, цвета, животные и части человеческого тела, так же, как и в разных областях семантики. При рассмотрении типов лексики чаще всего используются четыре типа, в том числе чтение и письмо.

Знание человека о словах делится на два обширных словаря: активный и пассивный. Активный словарь – это слово, которое человек использует, пассивный словарь – это слово, которое человек понимает, но не использует. От понимания слова до полного знания значения слова, его форм и того, как его составить, существует широкий диапазон знаний.

Ədəbiyyat

1.Analyzing the features of publicistic style. Political metaphor in t

2. http://dspace.khazar.org › bitstream.

3. “Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri” mövzusunda Respublika elmi-praktiki konfransının tezisləri(11-12 may, 2017) - Bakı Mütərcim, 2017, - 520s.

4. (Chall, 1983; Blachowicz-də qeyd edildiyi kimi Fisher, & Watts-Taffe, 2005) Орьт7

5.https://www.giftedguru.com/strategies-teaching-vocabulary-theory-technique/

6. https://www.infobloom.com/what-are-the-different-types-of-vocabulary.htm

7. https://www.toppr.com/guides/business-correspondence-and reporting/ vocabulary/ vocabulary -and-types-of-vocabulary/

8. https://en.wikipedia.org/wiki/Dictionary

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.12.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.12.2023
Rəyçi: f.f.d, dosent Cavadova Təvəkgül
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

b\m HƏMİDOVA DİLARƏ AĞAMİRZƏ QIZI
m. MƏMMƏDLİ SÜRƏYYA XANLAR QIZI
AzTU "Xarici dillər"kaferrası
H.Cavid 25.
dilarasuraya@mail.ru

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ SİFƏT VƏ ZƏRFLƏRİN FƏRQLİ VƏ OXŞAR XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə:

Leksik və qramatik mənaya malik olan sözü müxtəlif aspektlərdən təhlilə cəlb etmək mümkündür. Bu aspektlər aşağıdakölar ola bilər:

1.Söz müəyyən nitq hissəsinin vahidi kimi;

2.Söz dilin leksik-semantik sisteminin vahidi kimi;

3.Söz qədim dilin vahidi kimi.

Sözün dilin leksik-semantik sisteminin vahidi kimi təqiq edilməsi zamanı,onun müəyyən leksik mənaya və semantikaya malikliyi əsas götürülür.

Sözün elə mənaları vardır ki, bunlar yalnız kontekst tərkibində müəyyənləşir. Söz izahlı lüğətdə verilərkən bir sıra mənaların izahı da ayrıca nümunələrlə açıqlanır. Nümunə əsasında izahlanmasına ehtiyac duyulan məna çox vaxt sözün birbaşa və nominativ mənasından fərqlidir.

Məsələn, **qırmızı adam,ağ yalan, qara xəbər, şirin söbət , xoş üz** kimi söz birləşmələrinin birinci komponentləri olan sifətlərdən heç biri nə birbaşa mənasında, nə də nominativ mansında işlənməmişdir. Bu cür faktlar müxtəlif sistemli dillər üçün eynidir.

Слюсарева Н.А.Проблемы функционалъной морфологии современного английского языка.М., Наука,1986. Müəllif öz əsərində yazır**:"**Sifətlərin lüğətdə və rabitəli mətndə işlənmə zamanı ifadə etdikləri mənalar arasında müəyyən fərqlər özünü göstərir. Söz bədii mətndə işlənərkən ona dil sisteminə xas olan mənalar transformasiya oluna bilməz. Söz eyni məna çalarları, yeni sxemlər qazana bilər.Sifətlərə aid leksik və semantik qanunauyğunluqları aşkara çıxarmaq sözün makro və mikrokontekstlə əlaqəni,sözlərin mənasının bir-birinin üzərinə gəlməsini və sözün daxili formasının açılması kimi məsələləri əhatə edir. Makrokontekst söz və bədii tamı, mikrokontekst söz və onun ətrafını nəzərdə tutur.Bütün bunlar eyni nitq hissəsinin məna dəyişmələrini araşdırmaq baxımndan əhmiyyət kəsb edir. Müxtəlif nitq hissələrinin bir-biri ilə qarışdırılması , bir sözün müxtəlif nitq hissələrini aid edilməsi isə bu nitq hissələri arasindakı əlaqələr zəmində meydana çıxır**.(1.c.126)**

Sifətin başqa nitq hissəsi ilə qarışıq salınması probleminə toxunan N.A. Shiralıyev göstərir ki,sifətlə zərfin bir-birindən fərqləndirilməsi daha çətindir.

Fərqləndirmə üçün o,hər iki nitq hissəsinə aid sözlərin müxtəlif cümlələrdə işlədilməklə yoxlanilmasinin zəruriliyini göstərir.

Açar sözlər:sifət,İngilis dili,zərf,oxşar xüsusiyyət,Azərbaycan dili,inkişaf

Ingilis dilinin qramatikasına aid təqiqatlardan birində sifətlə zərfin ,sifətlə feili sifətin fərqləndirilməsi üçün eyni yoldan istifadə olunması ilə üzləşirik: ‘’He was asleep . He was abroad ; He seemed asleep. He went aboad; He is very attentive . The book is very interesting ; The man was very offended .’’ Məsəsləyə bu cü yanaşma , sozlərin sintaktik funksiyanı yerinə yetiriməsi prosesində nitq hissəsi kimi təyin olunmasına və nəticədə bir sözün müxtəlif nitq hissələrinə aid edilməsinə zəmin yaradır.

Mirzəyeva L.Sifətin tədrisi prosesində fəndaxili rabitə. Bakı,2002. L.Mirzəyeva məqaləsində yazır:”L.Mirzəyeva sifətin tədrisi zamanı fəndaxili rabitə problemindən danişarkən sifətlə zərf arasındakı oxşar və fərqli cəhətlərin aydinlaşdırılmasının vacibliyini xüsüsi vurğuıayır. O göstərir ki, “ Aərbaycan dilində işlək olan **yaxşı** sözu sifətdir. Onun leksik-qramatik mənasi həmişə sifətə uyğundur. Cümlədə bu söz feil ilə əlaqəndikdə zərflik funksiyasında çıxış edir.Leksik mənasımda yer çaları olan yaxın və uzaq sifətəri kontekstual leksik əhatə dairəsindən və aid oldugu feilin mənasindan asılı olaraq zərfləşə bilir. *Əhməd pis işlərlə məşğulolur,sən ondan **uzaq** gəz. Buranı tikib qurtarmaıblar burdan **uzaq** dur. Sənə sözüm var mənə **yaxın** gəl.* Bu cümlələrdəki yaxın və uzaq sözəri zərfdir. ***Yaxin** qonşu **uzaq** qohumdan yaxşıdır.”* L. Mirzəyeva fərqləndirmə üçün sintaksisə müraciət etməyi düzgun sayır”**.(2.s.4-16)**

Azərbaycan dilində sadə sifətlərin təkrarı yolu ilə mürəkkəb sifətlər düzəlir. Məs: şirin-şirin,acı-acı,sərin-sərin,uzun-uzun və s.

Əlbəttə belə qoşa süzlərin dildə məhdud miqdarda olması fikri doğrudur.

Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, bütün sadə sifətlərin təkrarlanması yolu ilə mürəkkəb sifətlər yaratmağa dil hec bir normativ qadağa qoymur. Belə qoşa sözlər kifayət qədər yarana bilər. Məs:

Qara-qaqa qarışqalar,
Kəpənəyi neynədiz?
Qanad-qanad qopardınız
Daşıdınız apardınız
Kəpənəyi neynədiz? (R.Rövşən)

Ağ-ağ işıqlar, **yaşıl-yaşıl** ormanlar, **iti-iti** xəncərlər, **Hündür-hündür** evlər,**boz-boz** çöllər,**pis-pis** xəbərlər və s.

Pierrete Bouillon.Mental state adjectives: the perspective of generative lexicon.In Proc. of the 16th International Conference on Computational Linguistics(COLING `96), Copenhagen, Denmark,1996.Müəllif Piyer Bulon öz kitabında qeyd edir:”İngilis dilində də,Azərbaycan dilində oldugu kimi,sifət cümlədə təyin vəzifəsində işləmir.Bu zaman sifət təyin etdiyi isimlə nə hala,nə cinsə,nə də

kəmiyyətə görə uzlaşır;isim hansı halda,hansı cinsdə və hansı miqdarda olmasına baxmayaraq sifət eyni formada işlənir.Sifət həm əşyaya,həm də hal və hərəkətə aid hərəkəti təyin edə bilir.Azərbaycan dilindən fərqli olaraq ingilis dilində zərfin qramatik əlaməti vardır və bu əlamət sifətlə zərflərin fərqlənməsinə imkan yaradır:Richard is **careless**.Richard talks carelessly. Tom was extremely **happy**.Brendan finished his work unusually quickly.Verilmiş cümlələrdə istifadə olunmuş **carelles** və **happy** sözləri sifətdir.Bu sözlər cümlələrdəki isimləri təyin edir.**Carellesly** və **quickly** sözləri feli,**extremely** sifəti,**unusualy** zərfi təyin edən zərflərdir.Nümunələrdən göründüyü kimi zərflər qrammatik əlamətə- **ly** malikdir. İngilis dilində zərf ismi təyin edə bilməz,cümlədə belə hala rast gəlinirsə,bu,naqislikdir.Məsələn,"He is a quietly man" və "I have a happily dog" cümlələrində işlənmiş zərflərin yerində müvafiq sifətlər –quiet,happy olmalıdır. " He talks **<u>careless</u>** aout your wife" və " He is breating **<u>normal</u>** again" cümlələrində sifətlərin yerində müvafiq zərflər – **sarelessly, normally** durmalıdır**.(3.p.143-148**)

Lakin bir sıra sözlərin həm sifət , həm də zərf məqamında işlənməsi özünü göstərir . Bu hallarda ya sözün mənasında və ya işlənmə formasında dəyişmə qeydə alınır. Məs: ingilis dilində **good** sifət, **well** həmin mənada işlənən zərfdir. Məna eyniliyinə baxmayaraq , sözlərin qrafem tərkibi fərqlidir.

Bununla yanası , **well** sözünün həm zərf, həm də sifət kimi istifadəsi mümkündür. Lakin bu zaman sözün semantikasında dəyişmə olur. **Well** sözü o zaman sifət olur ki, bu söz " xəstə olmamaq"**(is not sick)**, "sağlam olmaq" **(in good health)** mənalarını versin.

Ingilis dilində bir sıra zərflər formasına görə müvafiq sifətlərlə üst-üstə düşür : **fast, straught...**

Fast çox mənalı sözdür . onun sifət kimi

1.Möhkəm, bərk, sərt
2.Sadiq,etibarlı
3.Amansız,qəddar
4.Sürətli,bərk qaçan
5.Irəli gedən
6.Yüngül xasiyyət,əxlaqsız,arsız

mənaları vardır. Lüğətdə **fast** sözünün zərf kimi mənaları da verilir:

1.Bərk,bərk, möhkəmcəsinə
2.Tez, cəld, sürətlə
3.Yüngül,düşüncəsiz , əxlaqsız, əxlaqsızcaslna.

Fast sözünün kontekstdə sifət və zərf kimmi işlənməsinə aid nümunələri nəzərdəm keçirək.

Sifət- **fast** sleep- bərk yuxu,möhkəm yuxu
Zərf – to sleep **fast** – bərk yatmaq,möhkəm yatmaq
Sifət – a **fast** train – sürət qatarı,sürətli qatar
Zərf- to run **fast –** cəld qaçmaq, bərk qaçmaq

Nümunələrdən göründüyü kimi , eyni sözün müxtəlif nitq hissələri funksiyasında cıxış etməsi onun semantikasindaki dəyümələrdən də irəli gəlir. Müxtlif semantik məqamlar konteks daxilində aşkarlanır və izah olunur. Burada çox zaman istifadə olunan sözün əsas mənasının ifadə etdiyi əlamətə , keyfiyyətə yaxınlığı ön plana keçir.

Məs : bərklik fiziki keyfiyyətdir və maddənin üçhalından birinə uyğun gəlir. Lakin bərk yuxu (fast sleep) , bərk bağlamaq (he was fast bound by the feet. Onun ayaqlarını bərk bağlamışdılar.) kimi birləşmələri,eləcə də onların daha böyük kontekstdə işlənməsi zamanı **bərk** sözünün əsas mənadan fərqlənən başqa məna çalarını aşkara çıxarmaq olur.

Belə hallarda da ,adekvat mənalaarın isimə və ya feilə aidliyi əsasında nitq hissələrinə görə fərqləndirmə özünü göstərir: bərk yuxu (fast sleep), bərk bağlamaq (he was fast bound by the feet . Onun ayaqların bərk bağlamışdılar) kimi birləşmələri , eləcə də onların daha böyük kontekstdə işlənməsi zamanı **bərk** sözünün əsas mənadan fərqlənən başqa məna çalarını aşkara çıxarmaq olur. Belə hallarda da adekvat mənaların ismə və ya feilə aidliyi əsasında nitq hissələrinə görə fərqləndirmə özünü göstərir: bərk yuxu (fast sleep) , bərk yatmaq (to sleep **fast**).

Ayrıca lüğət vahidi kimi götürüldükdə hər iki halda **bərk** sözünün konkret mənası eynidir. Burada bərklik əlamətin mövcud vəziyyəti , mövcud formanı dəyişmənin çətinliyini işarə edir.

Azərbaycan dili üçün zərfin , sifətin xüsusi qramatik əlaməti olmadığından əlavə söz yaradıcılığının ehtiyac hiss olunmur. Ingilis dilində isə **fast** sözündən **fastly** zərfinin nə üçün düzəlməməsini izah etmək mürəkkəbdir və xüsusi tədqiqat tələb edir.

Bu məsələnin həlli həm sifət , həm zərf mövqeyində işlənən bütün sözlərin araşdırılmasını istəyir. Təbii ki , bu – **ly** şəkilçisi qəbul etməmiş zərflər toplusunun təhlilə cəlb edilməsi olacaqdır. Həmin topluya daxil olan aşağıdakı zərflərin bəzilərini lüğət mənalarına baxaq : **loud always,hard often,almost, long, quite , well, far, late, near.**

Long sözü lüğətdə isim kimi verilir və Azərbaycan dilinə “ uzun müddət” və “ fasilə” kimi tərcümə edilir. Onun kontekstdə işlənməsinə aid nümunələr verilmişdir : The work won`t take you long – bu iş sizin vaxtınızı çox almayacaq. Will you be away for long – siz uzun müddət olmayacaqsınız.

Hər iki nümunədən aydın olur ki, **long** sözünün isim kimi uzun müddət mənası kontekst daxilində aydınlaşır. Həmin kontekstlərdə vaxt , müddət (time) mənası assosiativ hiss edilir.

Time sözünün cümlədə işlənməməsi dildaxili normalaradan və ya dildə qənaət prinsipinin gerçəkləşməsindən irəli gələ bilər. Yəni belə kontekstlərə istinadla lomg sözünün isim olmasını iddia etmək düzgün deyildir. Dilin tarixi inkişaf prosesində qeyd olunan formalı kontekstlər dildə özünə yer tapa bilərdi.

Çox güman ki, **lonq** sözünün isim kimi qəbul edilməsi belə işlətmənin nəticəsidir. **Long** sözünün zərf kimi işlənməsi də müəyyən birləşmələr daxilində gerçəkləşir . Məs; **as long as ; so long as; long ago ; all long** (all day long , all wick long),any (much / no longer (bir daha, heç ,qətiyyən,qəti)). Belə hal **lonq** sözünün zərf olması faktını şübhə altına alır.

Iki nitq hissəsinin dərəcə kateqoriyaların tam eyni şəkildə düzəlməsi də eyni sözün fərqli nitq hissəsi ifadə etməsi məsələsinə kölgə salır.

Ingilis dilində zərflərin əsas qramatik forması- **ly** şəkilçisidir. Bundan başqa zərf yaradılmasında bəzi başqa şəkilçilər də iştirak edir: **sideways ,crasswise , backwars** və s. Bəzi zərflərin şəkilçisiz variantları da vardır: **quick, cheap, sound, birght ,fair.** Lakin eyni köklü zərflərin şəkilçili və şəkilçisiz variantları müxtəlif mənali olur : **-late-** gec, **lately-** bu yaxınlarda, **pretty-**razı, **prettily-**gözəl. İngilis dilində **full,quick** sifətlərinə **fully,quickly** zərfləri uyğun gəlir.

İngilis dilində sifətlər dərəcə bildirən zərflərlə təyin oluna bilər. **Very,too,rather,utterly,quite,more,bit** və s. belə zərflərdəndir.Onların sifətlə işlnməsinə aid nümunələri nəzərdən keçirək:

Məsələn,**very** good-çox yaxşı, **too** expensive- həddən artıq (lap) baha, **rather** late- kifayət qədər gec,**utterly** stupid- tamam(tamamilə), **quite** large – kifayət qədər böyük,**more** attentive- daha diqqətli ,**a bit** sour –bir qədər (bir az) turş və s.

\

Ədəbiyyat:

1.Слюсарева Н.А.Проблемы функционалъной морфологии современного английского языка.М., Наука,1986,стр:126.

2. Mirzəyeva L.Sifətin tədrisi prosesində fəndaxili rabitə.Bakı,2002.səh:4-16

3.Pierrete Bouillon.Mental state adjectives: the perspective of generative lexicon.In Proc. of the 16th International Conference on Computational Linguistics(COLING `96), pages 143-148, Copenhagen, Denmark,1996.

Д.Гамидова.С.Мамедли

РЕЗЮМЕ

РАЗНЫЕ И ПОХОЖИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПРИЛАГАЦИЙ И НАРЕЧИЙ В идоваАНГЛИЙСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ

В стате на основании материалов на английском и азербайджанском языках были изучены сходство и различия прилагателъного и наречия.Схожие признаки этих двух частей речи на основе различных критериев.

Существуют определенные различия между значениями, выраженными прилагательными в словаре и в тексте сообщения. При употреблении слова в художественном тексте смыслы, заложенные в языковую систему, не могут быть трансформированы.

Слово может приобретать оттенки того же значения, новые схемы. Выявление лексических и семантических закономерностей прилагательных включает в себя такие вопросы, как связь слова с макро- и микроконтекстом, наложение значения слов, раскрытие внутренней формы слова. Макроконтекст относится к слову и полному тексту, а микроконтекст относится к слову и его окружению.

Все это важно с точки зрения изучения изменений значений одной и той же части речи. Смешение разных частей речи между собой и отнесение слова к разным частям речи происходит на основе отношений между этими частями речи.

Ключевые слова: прилагательное, английский язык, наречие, сходство, азербайджанский язык, развитие.

D.Gamidova,S.Mamadli

DIFFERENT AND SIMILAR CHARACTERISTICS OF APPLICATIONS AND CONVERBS IN ENGLISH AND AZERBAIJAN LANGUAGES

SUMMARY

The article investigates similarities and differences of adjective and adverb based on materials in English and Azerbaijani languages.It is identified that the similarities of these parts of speech arise out of determination of these parts of speech under separate criteria.

There are certain differences between the meanings expressed by adjectives in the dictionary and in the text of the message. When using a word in an artistic text, the meanings embedded in the language system cannot be transformed.

The word can acquire shades of the same meaning, new schemes. The identification of lexical and semantic regularities of adjectives includes such questions as the connection of the word with the macro- and micro-context, the superimposition of the meaning of the words, and the disclosure of the internal form of the word.

Macrocontext refers to the word and the full text, and microcontext refers to the word and its environment. All this is important from the point of view of studying changes in the meanings of one and the same part of speech. The mixing of different parts of speech among themselves and the assignment of words to different parts of speech is based on the relationship between these parts of speech.

Key words: adjective, English language, adverb, similar feature, Azerbaijani language, development

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.12.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.12.2023
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,dosent Nuriyyə Rzayeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

MANAFLI XANIMANA FƏTƏLİ QIZI
BDU,
Manafli_xanimana@mail.ru

DANIŞMAQ VƏ DİNLƏMƏK SƏNƏTİ

Xülasə

İnsan necə ki danışmasa özünü ifadə edə bilməz, eləcə də dinləmədən qarşı tərəfin-həmsöhbətin duyğu və düşüncələrini də anlaya bilməz. Danışan zaman içimizdə yığılıb qalmış duyğuları sözə töküb, istəklərimizi, dərdlərimizi dilə gətirib rahatlayırıq. Bu üzdən danışmaq çox önəmlidir, lakin onun qədər dinləmək də önəmlidir. Qarşı tərəf danışarkən onun sözünü kəsməməli, hörmətsizlik etməməliyik, səbirlə sona qədər bitirməsini gözləməliyik. Bu, qarşı tərəfə kifayət qədər dəyər verməməyimizdən, ya özümüzü ondan daha ağıllı və üstün göstərməyimizdən, ya da həyəcan və səbirsizlikdən irəli gəlir. Bu yalnış vərdişlərimizi gözdən keçirməliyik, həmsöhbətimizə onun önəmli olduğunu hiss etdirməliyik. Dinlənildiyini hiss edən insan da dinləyənə dəyər verir. Ünsiyyət bu istiqamətdə qurularsa, həm dinləyən, həm danışan məqsədinə çatar. Bir mövzu haqqında danışa bilmək, fikir söyləyə bilmək üçün ilk növbədə dinləmək lazımdır. Boş danışmaq yerinə dinləyib az danışmaq daha yaralıdır. Danışmaq tələb olunan yerdə danışıb, susmaq lazım olan yerdə isə dinləməyi bacaran biri olmalıyıq. Keçmişdə atalarımız ona görə iki dinlə bir danış deyə gələcək nəsillərə nəsihət vermişdilər. Yunan filosofu Platon «dinləməyi bacarsan, ən pis danışan insandan da bir şeylər öyrənə bilərsən» deyərək, antik dövrdə də dinləmənin əhəmiyyətini vurğulamışdır.Əslində dinləmədiyimiz zaman özümüzə qarşımızdakından daha çox zərər veririk. Biz qarşımızdakını müxtəlif məqsədlərimiz üçün dinləyirik: fikir mübadiləsi üçün, sadəcə danışdıqlarından zövq almaq üçün, bilik əldə etmək üçün və empatik dinləmə. Dinləməməyimizin də müxtəlif səbəbləri vardır: 1.Bəzən qarşımızdakı nə danışırsa danışsın, biz sadəcə növbəmiz çatanda nə söləyəcəyimizi düşünürük. 2.Bəzən qarşımızdakını sırf yaşı, peşəsi, tələffüzü, mövqeyi üzündən dinləmirik. 3. Bəzən isə beynimizdə bizi narahat edən problemlər olduğu üçün dinləyə bilmirik. 4. Elə dinləyicilər də var ki, çox səbirsizdir, tez-tez həmsöhbətinin sözünü kəsir, fikrini tamamlamağa imkan vermir. 5. Passiv dinləyicilər də var və biz onların deyilənlərdən bir şey anladığından heç vaxt əmin ola bilmirik.

Məqalədə yaxşı dinləyici olmaq üçün, dinləmə sənətinə yiyələnə bilmək üçün bəzi dilçi dilçi və psixoloqların da tövsiyələrinə yer verilmişdir.

Açar sözlər: ünsiyyət, dinləmə mədəniyyəti, mimika və jestlər, etik qaydalar, eşitmək və dinləmək, davranış normaları

Dinləmə insanın qazandığı ilk və ölməzdən qabaq itirdiyi son dil bacarığıdır. Çünki elm sübut edib ki, körpə ana bətnində beşinci aydan etibarən ətrafdakı səsləri eşidir, ölməzdən əvvəl də funksiyasını itirən ən son hissiyatın eşitmə olduğu söylənilir.

İnsan hələ ana bətnində olarkən dinləməyi öyrənir. Dünyaya gözlərini açdıqdan sonra da hələ danışmağı öyrənənə kimi ətrafı dinləyir. Uşaqlar iki aylıqkən səslər arasındakı rəng fərqini hiss edirlər. Ona görə də ağlamalarına səbəb olan səslərlə onları güldürən səslərə fərqli reaksiya verirlər. Dörd aylıq olanda isə qadın və kişi səslərini ayırd edə bilirlər. 6-8 aylıq uşaqlar artıq dialoqlardakı səs tonlarının fərqini hiss edirlər, sual cümlələri ilə digər cümlələri bir-birindən ayıra bilirlər. Hər iki qulaqda eşitməsi olmayan uşaqların danışmağı öyrənmələri mümkün deyildir.(4, 98)

Deməli, uşaqların dili öyrənmək və ondan isifadə edə bilməsi üçün dinləmə bacarığı mütləqdir. Fransada uşaqların dinləmə bacarığı ilə bağlı təcrübə aparılmışdır. Bu zaman 2-3 aylıq 19 uşağa 20 dəqiqə ərzində ana dilində bir nağıl dinlədilmişdir. Uşaqların nağıl dinləmə əsnasında beyinləri MR vasitəsilə müşahidə edilmiş və onların beyinlərində əmələ gələn hərəkətlənmənin böyüklərinki ilə eyni olduğu qənaətinə gəlinmişdir. Təcrübənin sonrakı mərhələsində nağıl tərsdən oxunaraq uşaqlara dinlədilmiş və MR nəticələrindən beynin bu hala fərqli reaksiya verdiyi ortaya çıxmışdır. Təcrübənin nəticəsi belə olmuşdur:

1. Nağılın tərsdən oxunması nəticəsində cümlələrin melodiyası pozulmuş və uşaq beyni buna fərqli reaksiya göstərmişdir.
2. Doğumdan bir neçə gün sonra belə ana dili ilə başqa dil arasındakı fərqi hiss edə bilirlər.
3. Yetkinlik yaşına çatmış insanlarda olduğu kimi, uşaqlarda da azca yuxuda olanda diqqətlə dinləməsələr belə onlarla danışıldığını hiss edə bilirlər. (3, 123)

İnsanların bir-birini dinləmək üçün vaxt ayırmadıqları indiki zamanda dinləmə mədəniyyəti çox əhəmiyyətlidir. Bəzən həmsöhbətimiz danışarkən özümüzü dinləyirmiş kimi göstərib üzünə baxırıq, əslində isə cavab vermək üçün beynimizdə cümlələr qururuq. Burada məqsəd deyilənləri anlamaq və qarşılıqlı anlaşmaq deyil, sadəcə özünü müdafiyə etmək, yaxud haqlı olduğunu sübut etməkdir. Qarşılıqlı söhbət zamanı öncə dinləməyi bacarmaq lazımdır. Ayrıca da, həmsöhbətinizi ona cavab yetişdirmək üçün deyil, anlamaq üçün dinləsəniz, sağlam ünsiyyət qura bilərsiniz.

İnsanlar gündəlik həyatında tez-tez bir-birini yanlış anlayırlar. Qarşımızdakını doğru anlamamanın əsas səbəbi də onu tam dinləməməkdir. Syilvane Herpin insanların bir-birini yanlış anlamasını belə ifadə etmişdi: «Düşündüyünüz, söyləmək istədiyiniz, söylədiyinizi hesab etdiyiniz şeylərlə qarşınızdakının eşitmək istədiyi, eşitdiyi, anlamaq istədiyi, anladığını sandığı şeylər arasında fərqlər vardır». Bir insan fərqli sahələrdə mükəmməl biliyə sahib ola bilər. Bu nöqtədə əsl önəmli olan həmin şəxsin öz biliklərini qarşı tərəfə necə və hansı səviyyədə verə bilməsidir. Cəlaləddin Rumi « Nə qədər bilirsən bil, söylədiklərin qarşındakının anladığı qədərdir», « Söz söyləmək üçün əvvəlcə dinləmək gərəkdir» sözləriylə dinləmənin nə qədər əhəmiyyətli olduğunu göstərmişdir.

Yalnız biz danışsaq, heç bir şey öyrənə bilmərik və başqalarına da öyrədə bilmərik. Qarşımızdakı insanın – həmsöhbətimizin bizdən daha bilikli, bacarıqlı ola biləcəyini, ondan çox şeylər öyrənə biləcəyimizi unutmamalıyıq. Hər şeyi bilən biri havasına girib dinləmə mədəniyyətimizi inkişaf etdirmədən bir şey öyrənmək mümkün deyil. Ən böyük elm adamları belə hər zaman öyrənə biləcəkləri şeylərin olduğunu qəbul etmiş, qarşısındakını dinləmişdir. Nə qədər savadlı olsaq da, özümüzü inkişaf etdirməyə və öyrənməyə daim ehtiyacımız var. Yunan filosofu Platon «dinləməyi bacarsan, ən pis danışan insandan da bir şeylər öyrənə bilərsən» deyərək, antik dövrdə də dinləmənin əhəmiyyətini vurğulamışdır. Əslində dinləmədiyimiz zaman özümüzə qarşımızdakından daha çox zərər veririk. Tələbələrin yaxşı bir dinləyici olması üçün bir çox səbəbləri vardır: 1.Nəzakət qaydalarına görə danışan birini diqqətlə dinləmək lazımdır. 2. Diqqətli dinləmə alışqanlıq halına gələrsə, öyrənmə də get-gede davamlı hala gələr. 3. Əgər diqqətlə dinləməsən, mövzu ilə bağlı suallar verilərkən pis vəziyyətə düşə bilərsən. 4. Kifayət qədər dinləməmisənsə, hər hansı mübahisənin aktiv iştirakçısı ola bilməyəcəksən. 5. Tərəflər bir-birini diqqətlə dinləməsələr, ünsiyyətdə problem çıxa bilər. İnsanlar arasında münasibətlərin sağlam zəmində qurulması üçün bir-birlərini nəzakətlə dinləmək şərtdir.

İnsan beyni bir dəqiqədə minimum 500 sözü qavraya bilir. Halbuki, bir insanın nitqinin sürəti dəqiqədə 150 sözdür. Dinləyici diqqətini danışana vermədiyi təqdirdə beynində 350 kəliməlik boşluq qalacaq. Bu zaman beyin bu boşluğu özünə yeni düşüncələr axtararaq doldurmağa çalışacaqdır. İngilis aktrisa Kristina Stüart bu vəziyyəti “350-ci bölgəyə giriş” adlandırır.(11, 85) Məsələn, fərz edək ki, iş yerində çox ciddi bir məsələ, problem üzərində çalışırsınız. Müdürünüz bu mövzu ilə əlaqədar məsləhət, məlumat almaq üçün sizi yanına çağırır. Gedirsiniz və onu dinləməyə başlayırsınız. O, həyəcanla danışarkən, siz onun ağız hərəkətlərini, mimikalarını təqib edirsiniz, bir yandan da yarımçıq qoyub gəldiyiniz həmin vacib problemi düşünməyə davam edirsiniz. Bax, bu zaman siz “350-ci bölgədə dolaşırsınız”.

Əgər diqqətli natiqsəniz, dinləyicinin 350-ci bölgəyə girdiyini anlayacaqsınız. Maraqlı və dinləyicinin ilk dəfə eşitdiyi mövzulardan danışırsınızsa, sizi dinləyərkən göz bəbəkləri bir az böyüyəcək, ağzınıza və gözlərinizə baxacaq. Başını yüngülcə sallayacaq. Əgər başını çox sallayırsa, bu, dinləyicinin səbrinin tükəndiyini və tezliklə çıxışın bitməsini istədiyini göstərir. Dinləyici sizdən sıxıldığı zaman ilk olaraq, baxışlarını sızdən uzaqlaşdırar və başqa yönə çevirər. Əgər əyləşibsə, pozisiyasını tez-tez dəyişdirər, ayğını ayağının üstünə atıb, üstdəki ayağını sallamağa başlayar, əllərini bir yerə dayayıb barmaqları ilə ritm tutar və ya əlində qələm varsa, onunla oynayar. Beləliklə, əgər dinləyiciniz;

- Baxışlarını sizdən başqa yönə çevirirsə,
- Uzun müddət başqa bir yerə baxırsa,

- Başını təsdiq əlaməti olaraq tez-tez yelləyirsə,
- Oturuş vəziyyətini tez-tez dəyişirsə,
- Qələm, dəftər, qol saatı və s. ilə oynayırsa,
- Əlləri, ayaqları ilə bəlirsiz hərəkətlər edirsə,

söhbətinizdən sıxılmış və sizi nəzakət xətrinə dinləyir deməkdir.

- Siz danışdıqca göz bəbəkləri böyüyürsə,
- Gülməli bir şey danışanda sizdən qabaq gülürsə,
- Baxışlarını uzun müddət sizin üzərinizdə tutursa,
- Kənar müdaxilələrə narahat reaksiya verirsə,

sizi diqqətlə dinləyir deməkdir.

Dinləyicinin dinləməməsinin başqa hansı səbəbləri ola bilər?

1. Dinləyici natiqi daha əvvəl dinləmişsə, ya da mövzu ilə bağlı başqa çıxışlara qulaq asıbsa, demək kifayət qədər biliyə sahibdir. Bu səbəbdən mövzu onun üçün maraqsızdır. Söylənən şeylər ona sıxıcı gələr.

2. Dinləyici çıxış üçün növbəsini gözləyir. Bu gözləmə əsnasında öz cavabına hazırlaşır. Onun üçün məruzəçinin o anda nə söylədiyi önəmli deyildir.

3. Dinləyicinin səhhəti dinləmək üçün müsaid olmaya bilər.

4. Dinləyicinin beynində onu narahat edən düşüncələr, ya da həll edə bilmədiyi problemlər ola bilər. Bunlar onu gün boyu zehni olaraq məşğul etdiyi üçün sizi diqqətlə dinləyə bilməyəcəkdir.

5. Fiziki şərtlər uyğun olmaya bilər. Sizi dinləyənlər səsinizi kifayət qədər eşitməyə bilərlər. Məsələn, səsiniz qısıla bilər, yaxud çıxış etdiyiniz yer çox səs-küylü ola bilər.

6. Bəzən məruzəçi üçün sadə, maraqlı, aktual olan mövzular dinləyici üçün qarışıq, maraq dairəsində olmayan, anlaşılması çətin mövzular ola bilər. O zaman sizi dinləmək istəməyəcəklər.

7. Dinləyici özünəinamı olmayan məruzəçiyə də qulaq asmaq istəməz.

Usta bir natiqin dinləyici ilə bütünləşə bilmək üçün istifadə etdiyi bir sıra yöntəmlər vardır. Bu üsullara dinləyicinin diqqəti dağılanda, ya da anlamaqda çətinlik çəkdiyi yerlər olanda əl atılır. Ortalama bir insan diqqətini ən çox 20 dəqiqə toplaya bilir. Sonra insanın istəməsə belə diqqəti bir müddətlik də olsa dağılır. Dinləyicinin diqqətinin dağılması normal bir haldır. Lakin yaxşı məruzəçi dinləyicisinin diqqətini təkrar toplamağı bacarır. Bunun üçün fərqli yollar təcrübə edə bilərsiniz.

1. *Sual vermə.* Dinləyici istəmədən də olsa, bir müddət sonra sizin qurduğunuz bir cümlədən, ya da hərəkətinizdən dolayı diqqətini başqa bir düşüncəyə yönləndirə bilir. Yəni iç dünyasına yönəlir. Onu ordan çəkib almaq üçün sual vermə metodundan istifadə edə bilərsiniz. Sualı eşidən və o anda başqa bir şey düşünən dinləyici cavabı bilmək üçün təkrar sizi dinləməyə başlayacaqdır.

2. *Ana nöqtələri təkrarlama*. Diqqəti dağılan dinləyiciyə çıxışınızdakı ana nöqtələri təkrar edə bilərsiniz. Lakin bu zaman digər dinləyicilər sıxıla bilər, onlar sizin söyləyəcəklərinizi ikinci dəfə eşidəcəklər. Bəzən çıxışın gedişi zamanı dinləyicilərin öz aralarında pıçıltı ilə danışdıqlarını görürsünüz. Təbii ki, çıxış zamanı onlara irad tuta bilməzsiniz. Belə dinləyicilərin diqqətini özünüzə çəkə bilmək üçün "İndi deyəcəklərimə diqqət edin", "Təkrar edirəm, bu hissə çox əhəmiyyətlidir", "Bu, əslində çox vacib, aktual mövzudur" kimi cümlələr qura bilərsiniz. Bəzən olur ki, siz mövzunu nə qədər açıq və aydın şərh etsəniz də, dinləyici yaxşı qavramır. Bu, sizin pis bir məruzəçi olduğunuz mənasına gəlməz, sadəcə dinləyicinin dərk etməsi ilə bağlı problemdir. Belə vəziyyətlərdə bir neçə üsuldan istifadə edə bilərsiniz. Dinləmə mədəniyyətinin tədris edilməsi Qərb ölkələrində XX əsrin əvvəllərindən başlamışdır. Dinləmə ilə bağlı araşdırma aparanlar arasında ən birinci sırada yer alan Ralf Nicholsdur. 1948-ci ildə yazdığı doktorluq dissertasiyası və sonrakı çalışmalarında dinləmənin təhsildəki yeri, pis və yaxşı dinləyicinin xüsusiyyətləri, dinləmə mədəniyyəti ilə bağlı aparılacaq araşdırmaların ana xəttini müəyyənləşdirmişdir. 1923-63-cü illər arasında Qərbi Avropa ölkələri və Amerikada dinləmə ilə bağlı 128 doktorluq işi yazılmışdır. Amerikada böyük şirkətlərin personallarının təhsil proqramlarında dinləmə bacarıqlarına da yer verilməsi çox diqqət çəkicidir.(6, 154)

Bizdə isə XX əsrin sonlarına qədər bununla bağlı heç bir araşdırma aparılmamışdır. Məktəblərdə dinləmə bacarıqlarına çox az önəm verilməsinin müxtəlif səbəbləri vardır: Dinləmənin təbii olaraq yaranmasına inandıqları üçün üzərində dayanmağa ehtiyac görülməməsi, oxuma və yazmanın daha önəmli olduğunu düşünmək; dərs proqramlarının ağır olmasına görə dinləməyə ayıracaq zamanın olmaması; müəllimin özünün belə dinləmə bacarığı ilə bağlı kifayət qədər təcrübə və səriştəsinin olmaması və s.

İbtidai siniflərdən ali məktəbə qədər şagird və tələbələrə dinləmə mədəniyyəti ilə bağlı yalnız «sus»,«sakit olun»» ,«dinlə», «diqqət edin» kimi ifadələr işlədilmiş, bundan başqa heç bir istiqamət, tövsiyə verilməmişdir. Tələbə və şagirdlərin səsi kəsilincə onların dinlədiyi qəbul edilmişdir. Eşitmək və dinləmək arasında fərq var. Dinləmədiyimiz bir çox şeyləri eşidirik və çox zaman bir səsi susduqdan sonra eşitdiyimizin fərqində oluruq. Eşitmək bir səsin mövcudluğunun fərqində olmaqdır. Dinləmək isə səsə diqqətin verilməsi, doğru mənaların çıxarılmasıdır. Normal halda ətrafımızda cərəyan edən hər şeyi heç bir əziyyət çəkmədən eşidə bilirik. Yəni eşitmə insan iradəsindən asılı deyil. Ancaq səslərin mənalarını, anlamlarını dərk etmək istədiyimiz təqdirdə səy göstərməyimiz lazım gəlir. Bu da bizi aktiv dinləyiciyə çevirir. Aktiv dinləmə terminini ilk ortaya atan psixoterapist Carl Rogersdir. O, insanların problemlərini həll etmək üçün əvvəlcə onları gözəl başa düşmək, bunun üçün isə onları gözəl dinləmək lazım gəldiyini söyləyirdi.

Orduda komandir tərəfindən verilən əmrin əsgərlər tərəfindən tam və doğru olaraq anlaşılması, ardından da yerinə yetirilməsi gərəkdir. Komandir əmr verdikdən

sonra qarşısındakı əsgərdən əmri təkrar etməsini istəyir, burda məqsəd verilən əmrin düzgün anlaşılıb-anlaşılmamasını müəyyənləşdirməkdir. Çünki, yeri gəlsə, dinləmə və anlamama arasındakı fərq ölümlə həyat arasındakı fərq qədərdir. Gözəl ünsiyyət dedikdə ilk ağlımıza gələn danışmaq olur. Danışmaq qədər gözəl dinləmək, gözəl yazmaq, oxumaq da çox önəmlidir. Təəssüf ki, gündəlik iş rejimimiz bizi əzbər danışmağa, əzbər oxumağa, yazmağa, dinləməyə vadar edir. Yəni oxuduqlarımızı tam analiz etmirik, yazarkən diqqətimiz dağılır, ən əsası da özümüzü dinləyirmiş kimi aparırıq. Aparılan bir araşdırmada məlum olub ki, bir insan gün ərzində 9% yazmaq, 16% oxumaq, 30% danışmaq, 45% dinləməklə məşğul olur. Bu da dinləmənin nə qədər əhəmiyyətli olduğunu göstərir. Bu bacarığımızı nə qədər inkişaf etdirsək, o qədər ünsiyyətcil olarıq. Gözəl, diqqətlə dinləyən insandan gözəl rəhbər, yaxşı dost, valideyn olar. «Sizə ən çox kim qulaq asır?» sualına cavab verərkən görəcəyik ki, bizi diqqətlə dinləyən insanlara özümüzü daha yaxın hiss edirik. «Bəs sizə kim çox təsir edə bilər?» Özünüzə uzaq hiss etdiyiniz insanlar, yoxsa yaxın? İnsanlar özlərinə yaxın hiss etdikləri adamların təsirinə daha tez düşürlər. Demək, insanları idarə etmək, öz tərəfinizə çəkmək, inandırmaq istəyirsinizsə,onları diqqətlə dinləməlisiniz. Biz müəllimlər, valideynlər uşaqların problemlərinin həlli yollarını axtararkən vəzifəmizin onlarla danışmaq, nəsihət vermək, yol göstərmək olduğunu düşünürük. Halbuki, uşağın problemlərini həll etmək üçün onu dinləmək lazımdır. Dinləmək uşağın gələcəkdə sağlam ünsiyyət qura bilməsinə, özünə inamın yaranmasına, dəyər verildiyini hiss etməsinə, özünə hörmətin yaranmasına gətirib çıxardır. Danışmasına imkan verilən uşaq başqalarını da dinləməyi öyrənir. Dinləyən uşaq hadisələri daha rahat qavrayır, səbəb-nəticə əlaqəsini düzgün quraraq zehnində müzakirə edir. Beləliklə, təsirləndiyi amilləri süzgəcdən keçirərək cavab verməyi öyrənir. Yəni bizim onu dinləməyimiz, duyğularını rahat ifadə etməsinə şərait yaratmamız onu da gələcəkdə gözəl dinləyiciyə çevirir. İnsan necə ki danışmasa özünü ifadə edə bilməz, eləcə də dinləmədən qarşı tərəfin-həmsöhbətin duyğu və düşüncələrini də anlaya bilməz. Danışan zaman içimizdə yığılıb qalmış duyğuları sözə töküb, istəklərimizi, dərdlərimizi dilə gətirib rahatlayırıq. Bu üzdən danışmaq çox önəmlidir, lakin onun qədər dinləmək də önəmlidir. Qarşı tərəf danışarkən onun sözünü kəsməməli, hörmətsizlik etməməliyik, səbirlə sona qədər bitirməsini gözləməliyik, həmsöhbətimizə onun önəmli olduğunu hiss etdirməliyik. Dinlənildiyini hiss edən insan da dinləyənə dəyər verir. Ünsiyyət bu istiqamətdə qurularsa, həm dinləyən, həm danışan məqsədinə çatar. Bir mövzu haqqında danışa bilmək, fikir söyləyə bilmək üçün ilk növbədə dinləmək lazımdır. Boş danışmaq yerinə dinləyib az danışmaq daha yaralıdır. Danışmaq tələb olunan yerdə danışıb, susmaq lazım olan yerdə isə dinləməyi bacaran biri olmalıyıq. Keçmişdə atalarımız ona görə iki dinlə bir danış deyə gələcək nəsillərə nəsihət vermişdilər. Dinləyərkən danışan insanın o andakı ehtiyaclarına fikir verin. Əgər söhbəti sizi qane etmirsə belə onun danışmaq ehtiyacına hörmət edin. Çox vaxt insanlar problem həll etmək üçün yox, paylaşmaq üçün danışırlar. Onu diqqətlə dinləmək həmin şəxsin psixoloji olaraq

rahatlanmasına səbəb olacaqdır. Əlbəttə, ətrafımızdakılar bizdən maddi və mənəvi yardım, dəstək istəyə bilərlər, ya da iş yoldaşımız hər hansı bir mövzuda onu müdafiə etməyimizi bizdən istəyə bilər. Amma çox zaman insanların tək istədikləri onları anlamamız və nələr yaşadıqlarını bilməyimizdir. Məşhur yazıçı və psixoloq Leo Buscaglia bu vəziyyətlə bağlı yazırdı: «Məni dinlə deyəndə sən öyüd verməyə başlayırsan və o zaman səndən istədiyimi etməmiş olursan».

ƏDƏBİYYAT:

1. Allan və Barbara Piz. Bədən dili haqqında mükəmməl kitab. Bakı: “Qanun” nəşriyyatı, 2020, 384 səh.
2. Bayramov R. Sözünə güvən. Bakı: “Parlaq imzalar” nəşriyyatı, 2016, 272 səh.
3. Carnegie D. Dostları necə qazanmalı və insanlara təsir etməli. Bakı: “Qanun” nəşriyyatı, 2015, 800 səh.
4. Carnegie D. Etkili konuşmanın çabuk ve kolay yolu. İstanbul: “Sistem yayıncılık”, 1995, 277 səh.
5. Carnegie D. Söz söylemek ve iş başarmak sanatı. İstanbul: “Timaş yayınları”, 1994, 216 səh.
6. Carmine Gallo. TED kimi danış. Bakı: “Qanun” nəşriyyatı, 2019, 288 səh.
7. Buckley R. Topluluk önünde konuşma. İstanbul: “Sistem yayıncılık”, 2002, 403 səh.
8. Nəzərli C. Danışığınla həyatı qazan. Bakı: “Teas Press” nəşriyyatı, 2020, 328 səh.
9. Şiriyev F. Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və ritorika. Bakı: “Nurlar” Nəşriyyat-Poliqrafiya mərkəzi, 2014, 400 səh.
10. Ö.Faruk Reca. Hitabet sanatı. Güzel konuşmanın sırları. İstanbul: Akis kitap, 2006, 142 səh.
11. M.Tunalı. Başarılı və güzel konuşma sanatı. İstanbul: Mihenk kitap, 2007, 245 səh.

Манафлы Ханымана Фатали гызы

КУЛЬТУРА АУДИРОВАНИЯ ВО ВРЕМЯ ОБЩЕНИЯ

Резюме

Как не может быть самовыражения без говорения, точно так же не может быть понимания мыслей и чувств собеседника без слушания. Во время беседы мы выражаем свои чувства словами, вкладываем в них накопленные в глубинах души сокровенные желания, волнующие нас проблемы, и в результате получаем некоторое успокоение. Вот почему с этой точки зрения очень важно выговориться, но также не менее важно уметь слушать. Следует проявлять уважение к собеседнику, не перебивая его во время разговора, и терпеливо ждать, пока он закончит говорить. Это происходит в том случае,

если мы недостаточно ценим другого человека, или думаем, что мы умнее и лучше его, или же когда взволнованы и нетерпеливы. Надо отказаться от этих вредных привычек и дать почувствовать собеседнику, насколько он важен для нас. В свою очередь, собеседник также будет ценить того, кто слушает его. Если наладить общение в этом направлении, то и слушающий, и говорящий достигнут своей цели. Прежде, чем говорить на какую-нибудь тему и выражать свое мнение, следует сначала прислушаться. Полезнее всего больше слушать и меньше говорить вместо того, чтобы заниматься пустой болтовней. Необходимо говорить тогда, когда нужно говорить, и молчать, когда надо слушать. Недаром мудрость гласит: «больше слушай, меньше говори». Древнегреческий философ Платон, подчеркивая важность аудирования в античный период, говорил: «Если ты умеешь слушать, то можешь научиться чему-то даже у худшего оратора». Действительно, когда мы не слушаем, то причиняем себе больший вред, чем собеседнику. Мы слушаем собеседника по нескольким причинам: для обмена мнениями, просто для того, чтобы насладиться его красивой речью, получить знания, или слушать эмфатически.

Также по разным причинам мы отвлекаемся от беседы:

1. Иногда, что бы ни говорил собеседник, мы только думаем о том, что будем говорить, когда придет наш черед. 2. Зачастую мы не слушаем собеседника только из-за предвзятого отношения к его возрасту, профессии, произношению, позиции, занимаемой им в тех или иных вопросах. 3. Однако порой мы не слышим собеседника потому, что наш мозг поглощен мыслями о насущных проблемах. 4. Есть слушатели, которые очень нетерпеливы, часто перебивают собеседника, не позволяя ему докончить свою мысль. 5. Но есть и пассивные слушатели, разговаривая с которыми никогда не бывает уверенности в том, что они что-то понимают из сказанного.

В статью также включены рекомендации некоторых лингвистов и психологов относительно того, как стать хорошими слушателями и овладеть искусством аудирования.

Ключевые слова: *общение, культура аудирования, мимика и жесты, правила этикета.*

Khanimana F. Manafli

THE ART OF SPEAKING AND LİSTENİNG

Summary

As there can not be a self-expression without speaking, in the same way there can not be an understanding of thoughts and feelings of the interlocutor without hearing. We put the feelings into words during conversation, we put in them the souls saved up in depths the secret desires exciting us of a problem and as a result we receive some calm. Therefore from this point of view it is very important to be uttered, but also it is not less important to be able to listen. It is necessary to show

respect for the interlocutor, not interrupting him during conversation, and patiently to wait, while he will stop to speak. It occurs in the event that we appreciate other person insufficiently, or we think, that we it is cleverer and better than it or when are excited and impatient. It is necessary to refuse these bad habits and to let know to the interlocutor, how much he is important for us. In turn, the interlocutor will appreciate also the one who listens to it. If to adjust dialogue in this direction both listening, and speaking will achieve the object. Before to speak on any theme and to express the opinion, it is necessary to listen at first. It is the most useful to listen more and to speak instead of being engaged in empty chatter less. It is necessary to speak when it is necessary to speak, and to be silent, when it is necessary to listen. Not without reason wisdom says: "listen more, speak less". Ancient Greek philosopher Platon, underlining importance of audition during the antique period, spoke: "If you are able to listen, can learn something even at the worst orator". Really, when we do not listen, we cause ourselves more harm, than to the interlocutor. We listen to the interlocutor for the several reasons: for an exchange of opinions, or simply to take pleasure in its beautiful speech, to receive some knowledge, or to emphatic listen.

Also for various reasons we distract from conversation:

1. Sometimes, whatever the interlocutor spoke, we only think about that we will speak when our turn will come. 2. Frequently we do not listen to the interlocutor only because of the prejudiced relation to its age, a trade, a pronunciation, a position occupied with it in those or other questions. 3. However at times we do not hear the interlocutor because our brain is absorbed by thoughts on essential problems. 4. There are some listeners who are very impatient, often interrupt the interlocutor, not allowing it to finish the thought. 5. But there are also passive listeners, talking with which never happens confidence that they understand something from the told.

Recommendations of some linguists and psychologists also are included in the article for studying how to become good listeners and to seize audition art.

Keywords: *dialogue, culture of audition, a mimicry and gestures, etiquette rules, hearing and audition, norms of behaviour*.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.12.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.12.2023
Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Tofiq Hacıyev tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

RAHIB AĞAYEV
Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitutun
Polad Həşimov küç, 7
rahib_aqayev@mail.ru

MİRZƏ KAZIM BƏY VƏ ŞƏRQ DİLLƏRİ

Mirzə Kazım bəyin zəngin və əhatəli elmi əsərləri bizə onun dünyagörüşü, fəlsəfi fikirləri və yaradıcılığı haqqında geniş məlumat verir. O, Rusiya şərqşünaslığının və Avropada Şərq elminin banilərindən biri, böyük türkoloq, iranşünas, ərəbşünas və islamşünas alimdir.

Mirzə Kazım bəy bir şərqşünas kimi çox tez formalaşmağa başlamış, Rusiya ilə Şərqin yaxınlaşması üçün mübarizə aparmışdır. Mirzə Kazım bəy insan həyatının mənasını, ümumiyyətlə, insanın canlı varlıq kimi təyinatını dərkedilmiş azadlıqda görürdü. O, şərq dilləri ilə şərq xalqlarının milli mentaliteti arasında əlaqələri araşdırmağa başlamış və on yeddi yaşı olarkən "Ərəb dilinin qrammatikası" adlı ilk elmi işini yazmışdır.

1831-ci ildə "Mən öz həyatımı ədəbiyyata həsr etmişəm, ədəbi biliyə kimin ehtiyacı varsa, ona lazımam" demişdir. (1 səh.63.) O, türk ədəbiyyatına, xüsusilə türk poeziyasına böyük qiymət verərək XVI əsrdə yaşamış türk ədəbiyyatşünası Həsən Çələbinin yaradıcılığını dərindən öyrənmişdir.

1829-cu ildə Kazım bəy Sədi Şirazinin "Gülüstan" əsərini rus dilinə tərcümə edərək, onu "şərqin ən böyük və mühüm əsəri" adlandırmışdır.

M. Kazım bəy İran poeziyasının Firdovsi ilə başladığını və onun "Şahnamə" əsərini fars dilindən tərcümə edərək "Mən işimdən zövq alıram" deyə qeyd etmişdir. (1 səh.41).

1852-1853-cü illərdə "Şərq dillərindən törəmiş rus söz və söz birləşmələrinin izahına dair" əsəri ilk azərbaycanlı alim olaraq Mirzə Kazım bəy yazmışdır. O, burada sözlərin müqayisəli və izahlı lüğəti haqqında yazaraq, hər bir sözün qarşısında Azərbaycan dilində variantını göstərmişdir. Bu əsər Azərbaycan dilini öyrənmək üçün əvəzedilməz mənbədir. Lüğətdə eyni zamanda dialekt sözlər də verilmişdir.

1839-cu ildə Mirzə Kazım bəyin "Türk-tatar dilinin qrammatikası"nın yazmasının əsas səbəbi Rusiya Universitetlərində şərq dilçilərinin və filoloqlarının yetişməsi - ərəb, fars, türk, Azərbaycan ədəbiyyatının öyrənilməsi idi. Mirzə Kazım bəy öz dostuna yazıb: "Bu mənim 4 illik işimin bəhrəsidir, yəqin bu nəsillərə lazım olacaq və onlar buna görə mənə minnətdar olacaqlar" (1 səh.33). Bu əsərə görə Rusiya Akademiyası Kazım bəyi "Demidov" mükafatı ilə təltif edib. Bu əsər tez bir vaxtda bütün Rusiyada geniş yayılıb və təkrar nəşr edilib. Alim burada türk dilli söz və söz birləşmələrini işıqlandırmış, türk dillərinin qrammatikasını şərh etmişdir.

"Qrammatika Rusiya üçün çoxdan hiss edilən tələbat idi və elə bir Şərqlinin əməyinin nəticəsi olsun ki, o özündə Avropa təhsili ilə dilin dərindən bilgisini birləşdirə bilsin,"[2, 202].

Mirzə Kazım bəy öz dövrü üçün xarakterik olmayan sistemli təfəkkürə malik bir mütəfəkkir idi. Bu baxımdan o, tədris prosesinə sistem kimi yanaşmış və şərqşünaslığın zəmanəsini qabaqlayan tədris sistemini yaratmışdır.

Onun 1839-cu ildə Qazanda nəşr olunmuş "Türk-tatar dilinin qrammatikası" kitabı Rus türkşünaslığında böyük hadisə idi, çünki türk-tatar dilinin tədqiqi və tədrisi sahəsində böyük elmi və pedaqoji əhəmiyyət kəsb edirdi.

Kitabın üçüncü hissəsi türk dillərinin sintaksisinə həsr olunmuşdu, bu hissə öz dövrü üçün tamamilə yeni yanaşmanın məhsulu idi və Qərbi Avropa alimlərinin qrammatikasının oxşar bölmələrindən xeyli mükəmməl və üstün idi. Mirzə Kazım-bəy bu sahədə tədqiqatlarını davam etdirmiş və əldə etdiyi nailiyyətləri daxil etməklə kitabı 1846-cı ildə yenidən nəşr etdirmişdir.

O, ayrı-ayrı hərflərin mənalarını izah etməklə qrammatikanın daha aydın şəkildə mənimsənilməsi üçün Avropa dillərinin faktiki materialını da tədrisə cəlb edir. Bununla yanaşı, M.A.Kazım bəy türk fonemlərinin səsini rus fonemləri ilə müqayisə etmiş, bu dillər arasındakı uyğunluqları üzə çıxarmışdır.

Mirzə Kazım bəy öz yaradıcılığında iki əsas xüsusiyyəti vacib saymışdır: 1) Hər bir xalq öz dilinin təmizliyinin qorunub saxlanılmasına borcludur; 2) Tədris vasitələrinin tətbiq edilməsi.

Zaqafqaziyanın əsas ümumi danışıq dili kimi Azərbaycan dilinin Kazan və sonra da Peterburqda tədrisi Zaqafqaziyada xidmət etməyə hazırlaşanlar üçün çox vacib idi. Bu mühüm faktoru əsaslandıran Mirzə Kazım bəy Azərbaycan dilinin Qazan və Peterburq unversitetlərində tədrisinə nail olur[4, 123].

Özünün çoxşaxəli elmi-pedaqoji fəaliyyətində bu prinsipləri həyata keçirən Mirzə Kazım bəy Kazan və Sankt-Peterburq universitetlərində şərqşünaslığının yaranması və inkişafında, tədrisin keyfiyyət sərhədlərininin genişlənməsində müstəsna rol oynamiş və rus şərqşünaslığının sonrakı inkişafına böyük təsir göstərmişdir.

Mirzə Kazım bəy tədqiqat apardığı bütün elm sahələrində aparıcı istiqamətləri müəyyən etməklə və problemin həllinə yeni yanaşma metodları ilə öz dövrünü on illərlə qabaqlamışdır. Öz ensiklopedik zəkası sayəsində yeni tədqiqat sahələrinin ya banisi, ya da banilərindən biri olmuşdur.

Bir mütəfəkkir kimi Mirzə Kazım bəyin diqqət mərkəzində həmişə xalq və xalqın taleyi olmuşdur. O, Şərq xalqlarının dilləri və ədəbiyyatını, ümumiyyətlə Şərq mədəniyyətini tədqiq edərkən problemə qlobal miqyasda yanaşmış, problemin həllinə kompleks metodlar tətbiq etmiş, ən başlıcası, mədəniyyətin təkamülünün qaynaqlarını axtarmış və təkamülə təsir edən faktorlarla maraqlanmışdır. Mirzə Kazım bəy Kazan gimnaziyasında türk-tatar, ərəb və fars dillərinin tədris proqramını tərtib etmiş və bu proqram 15 illik qəbul edilmişdir.

Kazan gimnaziyasındakı pedaqoji yaradıcılığı Mirzə Kazım bəyə dünya şöhrəti gətirmiş və burada şərqşünaslığın dərin izlərini buraxmışdır. Alim şərq fakültəsini 5 yerə bölmüşdür: 1) ərəb-fars-türk-tatar; 2) monqol-kalmık-tatar; 3) çin-mançuriya; 4) avropa-ərəb; 5) erməni-gürcü-tatar.

Alimin yaradıcılığını ilk analiz edən onun tələbəsi professor İ.N.Berezin olmuşdur. O, yazırdı: "İslam və müsəlman aləmi hələ belə məşhur görməyib, Şərqi Avropada beləsi yoxdur, necə ki, professor Kazım bəy". (1.səh.13)

Akademk Heydər Hüseynova görə Mirzə Kazım bəy "İlk Azərbaycan dilinin qrammatikasını yazan, Azərbaycan dilinin elmi qrammatikasının hamı tərəfindən qəbul edilmiş banisidir".[2, 266].

Mirzə Kazım bəy Rusiyada yaşasa da, həyatının sonuna qədər şərqə olan sevgisini qoruyub saxlamış və şərq xalqlarının azad, Avropa xalqları ilə eyni addımlamasını arzulamışdır.

M. Kazım bəyin türk dilləri sahəsində apardığı tədqiqatlar Rusiyada türkologiya elminin təməlini təşkil edir. Onun dilçilik problemlərinə yanaşma metodu bu gün də aktallığını, elmi-pedaqoji əhəmiyyətini saxlamaqdadır.

ƏDƏBİYYAT:

1.Рзаев Агабаба Касум оглы, Мухаммед Али – Мирза Казем-Бек, Москва, «Наука» 1989, 199 стр.
2.Геюшев З. Этическая мысль в Азербайджане Баку: Гянджлик, 1968, 564 с.
3.Гусейнов Г. Из истории общественной и философской мысли в Азербайджане XIX века. Баку, изд. АН Азербайджанской ССР, 1949, 734 с.
4.Казем-бек М., Избранные произедения, Баку:Элм, 1985, 420 с.
5.Рзаев А.К. Мухаммед Али М.Казем-Бек. М.: Наука, 1989. 199 с.

Ağayev Rahib Məmmədağa oğlu

MİRZƏ KAZIM BƏY VƏ ŞƏRQ DİLLƏRİ

XÜLASƏ

Açar sözlər*:* şərqşünaslıq, türkologiya, qrammatika, tədris, dilçilik problemləri, iranşünas, tərcümə, əsər.

Məqalədə azərbaycanlı alim, Rusiya imperiyasında şərqşünaslığın və Avropada Şərq elminin banilərindən biri, böyük türkoloq, iranşünas, ərəbşünas və islamşünas alim Mirzə Kazım bəyin Şərq dilləri ilə əlaqəli fikirləri və yaradıcılığı haqqında məlumat verilir.

Mirzə Kazım bəy şərq dilləri ilə şərq xalqlarının milli mentaliteti arasında əlaqələri araşdırmağa başlamış və bir şərqşünas kimi çox tez formalaşmışdır. O, Firdovsinin "Şahnamə" əsərini fars dilindən tərcümə edərək İran poeziyasının

onunla başladığı fikrini irəli sürmüşdür. Sədi Şirazinin “Gülüstan” əsərini rus dilinə tərcümə edən alim, bu ədəbi abidəni “şərqin ən böyük və mühüm əsəri” adlandırmışdır.

Mirzə Kazım bəyin “Türk-tatar dilinin qrammatikası”nın yazmasının əsas səbəbi Rusiya universitetlərində şərq dilçilərinin və filoloqlarının yetişməsi və ərəb, fars, türk, Azərbaycan ədəbiyyatının öyrənilməsi idi.

M. Kazım bəyin türk dilləri sahəsində apardığı tədqiqatlar Rusiyada türkologiya elminin təməlini təşkil edir. Onun dilçilik problemlərinə yanaşma metodu bu gün də aktuallığını, elmi-pedaqoji əhəmiyyətini saxlamaqdadır.

Агаев Рахиб Мамедага оглы

РЕЗЮМЕ
МИРЗА КАЗИМ БЕК И ВОСТОЧНЫЕ ЯЗЫКИ

Ключевые слова: ***востоковедение, тюркология, грамматика, преподавание, лингвистические проблемы, ирановед, перевод, произведение.***

В статье представлена информация об идеях и творчестве Мирзы Кязим-бека, азербайджанского учёного, одного из основоположников востоковедения в Российской империи и востоковедения в Европе, крупного тюрколога, иранолога, арабоведа и исламоведа.

Мирза Кязым бек начал исследовать связи восточных языков и национального менталитета восточных народов и очень рано сформировался как востоковед. Он перевел «Шахнаме» Фирдоуси с персидского языка и выдвинул идею, что иранская поэзия началась именно с него. Учёный, переведший на русский язык труд Сади Ширази «Гюлистан», назвал этот литературный памятник «величайшим и важнейшим произведением Востока».

Мирза Кязым написал «Грамматику турецко-татарского языка», что послужило основным поводом для подготовки восточных лингвистов и филологов в российских университетах, изучения арабской, персидской, турецкой и азербайджанской литературы.

Исследования, проведенные М. Кязым беком в области тюркских языков, составляют основу тюркологии в России. Его метод подхода к лингвистическим проблемам до сих пор актуален и сохраняет свое научно-педагогическое значение.

Aghayev Rahib Mammadagha oghlu

SUMMARY

MIRZA KAZIM BEY AND EASTERN LANGUAGES

Keywords: *oriental studies, Turkology, grammar, teaching, linguistic problems, Iranian scholar, translation, work.*

The article provides information about the ideas and creativity of Mirza Kazim Bey, an Azerbaijani scientist, one of the founders of Oriental studies in the Russian Empire and Oriental studies in Europe, a major Turkologist, Iranologist, Arabic and Islamic scholar.

Mirza Kazim Bey began to explore the connections between eastern languages and the national mentality of eastern peoples and became an orientalist very early on. He translated Ferdowsi's Shahnameh from Persian and put forward the idea that Iranian poetry began with him. The scientist who translated Sadi Shirazi's work "Gulistan" into Russian called this literary monument "the greatest and most important work of the East."

Mirza Kazim wrote "The Grammar of the Turkish-Tatar Language," which served as the main reason for the training of oriental linguists and philologists in Russian universities, and for the study of Arabic, Persian, Turkish and Azerbaijani literature.

Research conducted by M. Kazim Bek in the field of Turkic languages forms the basis of Turkology in Russia. His method of approaching to linguistic problems is still relevant and retains its scientific and pedagogical significance.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.12.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.12.2023
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Gülşən Bəşirova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ŞAHNAZ BABAYEVA ŞIRXAN
Bakı Avrasiya Universiteti
Həsən Əliyev 135
babayevasahnaz31@gmail.com

FEİLİN MƏNA NÖVLƏRİNİN TƏDQİQAT TARİXİ

Xülasə

Bu məqalədə feilin məna növlərinin tədqiqat tarixi araşdırılır. Feilin məna növlərini iş və hərəkətin icrasında subyektlə obyekt arasındakı münasibəti müəyyən edir.

Azərbaycan dilçiliyində dilin müxtəlif kateqoriyaları ilə bağlı çoxsaylı araşdırmalar aparılmışdır. Tətqiqatçılar feilin məna növlərini feilin idarə növləri ilə sıx əlaqələndirmiş və bu kateqoriyaları birləşdirmişlər. Lakin bizim fikrimizcə bu fikir bəzən belə nəticəyə gətirib çıxarır: "Feillərdəki təsirlik kateqoriyası növ kateqoriyası ilə sıx əlaqədədir və onun variantlarından biri kimi də qəbul edilə bilər. Çünki növ kateqoriyası kimi təsir kateqoriyası da subyektlə obyekt arasındakı əlaqəni göstərir". Feilin idarə növləri məna növləri ilə sıx bağlıdır. Lakin onları eyniləşdirmək düzgün deyil Hətta məlum növün özünü belə xüsusi növ kimi verməyə də ehtiyac yoxdur, çünki bu əslində sıfır kateqoriyasıdır. Yəni onun nə xüsusi mənası yoxdur, nə də xüsusi göstəricisi yoxdur. Ona görədə məlum növün özünü növ kateqoriyalarının tərkibində vermək şərti mahiyyət daşıyır.

Açar sözlər: Feil, məna növləri, dilçilik tarixi, kateqoriya, tədqiqat.

Shahnaz Babayeva Shirkhan

HISTORY OF STUDY OF VERB MEANING TYPES

Summary

This article examines the research history of verb meaning types. The meaning types of the verb are determined by the relationship between the subject and the object in the performance of work and action.

Numerous studies have been conducted in Azerbaijani linguistics regarding different categories of language. Researchers have closely related the meaning types of the verb with the control types of the verb and combined these categories. However, in our opinion, this idea sometimes leads to the following conclusion: "The category of effect in verbs is closely related to the category of species and can be considered as one of its variants. Because the category of effect, like the category of species, shows the relationship between the subject and the object". Verb control types are closely related to meaning types. However, it is wrong to equate them. Even a known species doesn't even need to give itself as a special species because it's actually a zero

category. So it has no special meaning or special indication. It is essential that a known species be given to it in categories.

Keywords: Verb, meaning types, linguistic history, category, research.

Шахназ Бабаева Ширхан

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ ТИПОВ ЗНАЧЕНИЙ ГЛАГОЛОВ

Резюме

В данной статье рассматривается история исследования типов значений глаголов. Виды значений глагола определяются отношениями между подлежащим и объектом при совершении работы и действия.

В азербайджанском языкознании проведены многочисленные исследования по различным категориям языка. Исследователи тесно связали типы значений глагола с управляющими типами глагола и объединили эти категории. Однако, на наш взгляд, эта мысль иногда приводит к следующему выводу: “Категория действия в глаголах тесно связана с категорией вида и может рассматриваться как один из ее вариантов. Потому что категория эффекта, как и категория ви да, показывает отношения между субъектом и объектом”. Типы управления глаголами тесно связаны со смысловыми типами. Однако приравнивать их неверно. Даже известному виду даже не нужно называть себя особым видом, потому что на самом деле это нулевая категория. Так что никакого особого смысла или особого указания оно не имеет. Важно, чтобы известный вид был представлен ему в категориях.

Ключевые слова: Глагол, виды значения, история языкознания, категория, исследование.

Feili digər nitq hissələri arasında fərqləndirən xüsusiyyəti say etibarı ilə onun zənginliyidir. Feilin təsvir etdiyi iş və hərəkət subyekt və obyektlə müəyyən münasibətdədir. Dilçilikdə əvvəllər feilin növləri “feilin babları” adlanırdı. Feilin növ kateqoriyası haqqında ilk məlumat M. Kaşğarinin “Divani-lüğət-i-türk” əsərində verilmiş, məchul, qayıdış, icbar, qarşılıqlı-birgəlik feilləri haqqında bəhs edilmişdir. Təbii ki, o dövrdə M. Kaşğari bu məlumatları növ başlığı altında qeyd etməmişdir.

Feilin məna növləri morfoloji-semantik prinsipin nəticəsidir. Feillərin əvvəllər təsirlilik-təsirsizlik kateqoriyasına neytral münasibəti və bu xüsusiyyətin indi də bir çox feillərdə qalması necə açıqlandığını nəzərdən keçirək. Hər bir dil uzun bir təkamül prosesi ilə indiki formasına çevrilmişdir. Bu təkamül prosesi zamanı dilin müxtəlif mərhələlərində müxtəlif kateqoriyalar və strukturlar meydana çıxdı və bu yeni kateqoriyalardan birinin yaranması digərinin yaranmasına təsir göstərdi.

Türk dillərinin materialları əsasında feilin idarə növləri və məna növlərinin tarixi-müqayisəli tədqiqi bu kateqoriyaların mənşəyini və inkişafını daha yaxşı anlamağa və aydın şəkildə izah etməyə imkan verir.

Həmin fikri Ə. Məmmədov da eyni şəkildə təkrar edir. İki fərqli kateqoriyanın bu formada eyniləşdirilməsini daha öncəki qrammatika kitablarında bildirilmişdir.

A. Azər feilin məna növləri haqqında yazdığı dissertasiyanın kinci fəslində müəllif mövcud məna növlərinin təsnifatından bəhs etmişdir. . Müəllif feillərin yeddi müxtəlif məna növünü müəyyən etmişdir: 1) keçər; 2) keçməz; 3) məchul; 4) qarşılıqlı; 5) qayıdış; 6) icbar; 7) şəxssiz.

Müəllif "keçər" və "keçməz" adlanan növlərin əslində "məlum" növün iki ayrı məna növünə ayrılmasından əmələ gəldiyini bildirir. Burada "keçər" və "keçməz" məna növləri təsirli və təsirsiz feillər olduğu görünür və idarə prinsipinə əsaslanan təsnifatın nəticəsi sayıla bilməz. Bu tip feillər tamamilə fərqli bölgü prinsipinə əsaslanır.

Hərəkətin obyektə münasibəti feilin məna növlərinin kateqoriya kimi müəyyən edilməsində və formalaşmasında həlledici rol oynamır. Bununla bağlı N. N. Canaşiya haqlı olaraq yazır: "*Feilin məna növünün tərifindən obyektin çıxarılması tamamilə düzgün yanaşmadır. Hər hansı bir obyekt feilin sabit əlaməti olmadığı üçün bölgü vahidi kimi istifadə edilə bilməz*".

Təbii ki, hər hansı bir feilə müəyyən məna növün şəkilçisini artıraraq təsirli və ya təsirsiz hala gətirmək olar, yəni idarə növünü dəyişdirmək mümkündür. Bu şəkilçilərin əsas funksiyası təsirsiz feilin təsirli və ya təsirli feilin təsirsiz etmək deyil. Feilin məna növləri ilə bağlı tərifl ərdəki müxtəlif fikirlər məna növlərinin təsnifində də öz əksini tapır.

V. İ. Aslanovun bildirdiyi kimi, *"...bəzi dilçilik tədqiqatlarında icbar növ şəkilçiləri təsirli feil yaradan əlamətlər hesab olunur*". Həmçinin V. İ. Aslanovun fikrincə, "*Feilin məna kateqoriyası ismin hal kateqoriyası kimi dilin təkamül tarixinin məhsuludur. Bu kateqoriyalar dilin qrammatik quruluşunun uzunmüddətli inkişafı nəticəsində yaranır. Adlıq hal daha qədim dövrlərdə digər halların mənalarında işlənə bildiyi kimi, eləcə də feilin məlum növü digər növlərin yaranmasında ilkin baza kimi çıxış etmişdir* .

Azərbaycan dilçilik tarixində növ kateqoriyasını ilk dəfə **xronoloji** aspektdən V.İ.Aslanov araşdırmışdır. O, "Azərbaycan dili abidələrində feili idarənin bəzi məsələlərinin müqayisəli surətdə işıqlandırılması" adlı 1960-cı il namizədlik disseratsiyasının I hissəsində həmin mövzunu tədqiq etmişdir.

"Azərbaycan dilinə dair tədqiqlər" kitabının (1947) "Feil" bölümünün yazarı İ. Əfəndiyev, "Feillərin məna qrupu"na təsirli və təsirsiz feilləri də daxil edir. Müəllif Azərbaycan dilindəki feillərin 6 məna növü olduğu kimi əlavə 2 məna qrupuna da ayrıldığını qeyd edir: a) təsirli və təsirsiz; b) təsdiq və nəfi.

L.Budaqov təsirli feilləri "действительный залог" adla feilin məna növlərinə aid edir. Məhəbbət Mirzəliyevanın fikrincə, L. Budaqov təsirli-təsirsiz feilləri ayrı bir kateqoriya kimi deyil, feilin məna növləri kateqoriyasına aid olan məchul, qayıdış və

b. feillərlə birlikdə göstərir. Bu yanaşma ilə təsirlilik-təsirsizlik kateqoriyasının mövcudluğunu inkar edir.

Ə.Rəcəbli feilin məna növlərini leksik-qrammatik kateqoriyaya aid edir. Feilin məna növünü təyin edərkən morfoloji və semantik əlamətləri yanaşı götürməyi vacib sayır. Müəllif qədim türk yazısı abidələrinin dilində feilin aşağıdakı məna növlərini göstərmişdir: keçər növ, keçməz növ, məchul növ, qayıdış növ, qarşılıqlı növ, birgəlik növ, icbar növ, təhrik növ və şəxssiz növ. Ə.Rəcəbli ənənəvi qaydadan uzaqlaşaraq feilin məna növlərinə keçər ,keçməz və təhrik növülərini əlavə etmişdir.

Feilin növləri haqqında dilçiliyimizdə bəzi mübahisəli məsələlər hələ də mövcuddur. Yusif Seyidov "Azərbaycan dili" dərsliyində feilin növ kateqoriyasına toxunaraq belə bölgü aparmışdır: 1. Məlum növ; 2. Məchul növ; 3. Qayıdış növ; 4. Qarşılıq- müştərək növ; 5. İcbar növ.

Muxtar Hüseynzadənin fikrincə, feildə növ müxtəlifliyi üç formada özünü göstərir

1.subyektin feilə qarşı

2.subyektin obyektə qarşı

3.hərəkətlə obyekt arasındakı münasibət

Müəllifin "Müasir Azərbaycan dili" kitabının 1988-ci il nəşrində feilin mənaca beş növü (məlum, məchul, qayıdış, qarşılıq-müştərək, icbar) qeyd edilsə də, 2007-ci il nəşrində altı növü (məlum (aktiv), məchul (passiv), qayıdış, qarşılıqlı, müştərək, icbar) göstərilmişdir.

Prof. N.Məmmədov rus dilindəki "действительный залог" termininin təsiri ilə feilin məlum növünü "əsas növ" adlandırır. Professor M.Hüseynzadə isə bu növü "məlum növ" adlandırır. Adil Babayevin fikrincə, məlum növ adlandırmaq daha doğru olardı. Adından da göründüyü kimi, bu növdə subyekt məlum olur. [2, s. 396]

Mirzəliyeva prof. M.Hüseynzadənin "*İş görən məlum olarsa, feil də məlum olur*" [4, s.178] fikrinə qarşı çıxır, onun fikrincə, bu tərif həmin məna növünün xüsusiyyətini əslində aşkara çıxarmır. "Məlum" sözü, şübhəsiz, hərəkəti icra edən şəxsə aid olur .

Adil Babayev "Dilçiliyə giriş" kitabında feilin 6 növünü qeyd edir: 1. Məlum; 2. Məchul; 3. Qayıdış; 4. Qarşılıq; 5. Müşərək; 6. İcbar. Məhəbbət Mirzəliyeva 2008-ci ildə nəşr etdirdiyi kitabında feilin 5 növünü qeyd etmiş və onları belə adlandırmışdır: 1. Əsas növ; 2. Məchul növ; 3. Qayıdış növ; 4. Qarşılıq-müştərək növ; 5. İcbar növ.

Müasir dövrün tətdiqatçı alimlərindən biri olan Qəzənfər Kazımov feilin məna növlərini araşdıraraq fərqli bir fikir irəli sürmüşdür. Onun fikrincə subyektin vəziyyətinə görə feilin məna növlərini iki kateqoriyaya bölmək olar:

1. Subyekti məlum və aktiv olan feillər;
2. Fəal olmayan subyektləri ifadə edən feillər.

Birinci qrupa şəkilçisi olmayan feillərə qarşılıq, icbar və qayıdış növ anlayışları bildirən feilləri aid etmək olar. Bu tip feillərin subyekti fəaldır. Onların özlərini subyektin vəziyyətinə görə bir neçə qrupa bölmək olar:

1. hərəkətin çıxış və başlanğıc nöqtəsini göstərənlər (Məa: Mən Nazlını gördüm);
2. hərəkətin hərəkəti icra edən şəxs tərəfindən həyata keçirildiyini ifadə edən (Məs: Mən Nazlıya göründüm);
3. hərəkətin qarşılıqlı həyata keçirilməsini göstərənlər (Məs: Mən Nazlı ilə görüşdüm);
4. hərəkətin məcburi icrasını bildirənlər (Məs: Mən bu işi Nazlıya gördürdüm)

İkinci qrupdakı feillər qeyri-fəal subyekti olan və ümumiyyətlə subyekti olmayan feillərdir. Subyektin fəal və ya qeyri-fəal vəziyyəti adətən obyektlə bağlıdır. Cümlədə obyekt bildirən söz varsa, o, subyektin yerini tuta bilər. Cümlədə obyekt yoxdursa və təsirsiz feil öz fəallığını itirdikdə cümlə çəxssiz cümləyə çevrilir. Buna görə də təkcə başlanğıc növ (məlum növ) feil forması mövcuddur. Bu feil dəyişmədən müxtəlif növ mənalarını ifadə edə bilməz. Lakin təsirli feilə çevrildikdən sonra müxtəlif növlərüzrə dəyişə bilər. Göründüyü kimi, son dövr tədqiqatlarda da fikir ayrılığı mövcuddur və tədqiqatçı alimlərin feilin məna növlərinə yanaşması müxtəlifdir.Biz belə hesab edirik ki, təsirli və təsirsiz növləri ümumnöv kateqoriyasına daxil etməyə ehtiyac yoxdur.Hansısa feil formasına müəyyən şəkilçilər artırmaqla onu təsirli və təsirsiz etmək olur .Bu məlum faktdır .Buna görədə onların ayrıca olaraq növ kateqoriyası kimi vermək uyğun deyil.Hətta məlum növün özünü belə xüsusi növ kimi verməyə də ehtiyac yoxdur ,çünki bu əslində sıfır kateqoriyasıdır. Yəni onun nə xüsusi mənası yoxdur ,nə xüsusi göstəricisi yoxdur.Ona görədə məlum növün özünü növ kateqoriyalarının tərkibində vermək şərti mahiyyət daşıyır.Amma digər növlə isə təbiiki Azərbaycan və eləcədə digər Türk dillərində vardir. 1.Məchul 2.Qaydış.3.Qarşılıq.4.Birgəlik.5.İcbar.6.Şəxsiz.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. A. Azər. “Feilin məna növləri”. Azərbaycan dilinin qrammatikası. I h., AzSSR EA nəşri, Bakı, 1961.
2. A. Babayev. Dilçiliyə giriş. Bakı 2017, 560 s.
3. İ. R. Əfəndiyev. Feil. (“Feilin məna növləri”) Azərbaycan dilinə dair tədqiqlər. Bakı: Az. SSR E. A, 1947, s.16
4. M. Hüseynzadə Müasir Azərbaycan dili, Bakı: Maarif, 1963.
5. M. Mirzəliyeva. Seçilmiş əsərlər. I cild. Türk dillərində feilin məna növ kateqoriyası. Bakı: “Zəngəzurda” çap evi, 2020. 204 s.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.12.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.12.2023
Rəyçi: fil.e.d.prof. Mayıl Ələsgərov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ABİDƏ İSGƏNDƏROVA
Azərbaycan Dillər Universiteti Xarici Dillərin Tədrisi Metodikası
abida8981@mail.ru

DİSKURSUN TƏHLİLİNDƏ NARRATİVLİK HADİSƏSİ VƏ MƏTNİN BƏRPASI PROBLEMİ

Açar sözlər: narrativlik, mətn, diskurs, tərcümə, leksik vahidlər.

Diskursun qrammatik təşkilinin təhlilində narrativlik, yəni oxucu və ya dinləyiciyə təqdim olunan hadisələrin qarşılıqlı əlaqəsinin söz və ya obrazlar ardıcıllığı kimi çatdırılması nəzərə alınmalıdır. Bunu etmək üçün isə narrativ diskursda qrammatikadan istifadə qaydalarının təsviri verilməlidir. Mövcud ədəbiyyatda bir sıra müəlliflərin söylədikləri fikirlərə söykənərək bu qaydaların təsviri üçün aşağıdakı relevant işçi təsnifat təklif olunur:

1) introduktiv – hadisədən əvvəlki şəraitlərin təsviri və hadisənin əsas iştirakçılarının nəzərdən keçirilməsi;

2) sekventli və ya konsekutiv – əsas təhkiyyə xəttinin bir-birini dəyişən epizodlarının adları (məhz bu passaj narrativin hadisə «skelet»ini təşkil edir);

3) fon – əsas təhkiyə xəttini, həmçinin əsas xətt hadisələri ilə parallel inkişaf edən ikinci dərəcəli situasiyaları müşayiət edən şəraitlərin təsviri;

4) retrospektiv – əsas təhkiyə xətti hadisələrindən əvvəl gələn hadisələrin təsviri (retrospektiv passajlara zərurət danışan hadisələrin gedişinin təsvirindən uzaqlaşıb fikrən geri, daha əvvəlki zaman planı hadisələrinə qayıtdıqda yaranır);

5) izahedici – danışanın baş verən hadisələrlə bağlı mülahizələri, onların izahı və ya qiymətləndirməsi (bunu «şərh» və ya «yozum» da adlandırmaq olar») [1c - 486;].

Hər passaj tipinə xüsusi diskursiv funksiya: introduktiv, sekvent, fon, retrospektiv və izahedici (və ya şərhedici) - uyğun gələ bilər. Deməli, əsasən diskursiv yönümlü qrammatik sistemlər üçün bəzi və ya bütün sadalanmış funksiyaların ixtisaslaşmış qrammatik göstəriciləri səciyyəvidir. Məsələn, konsekutiv funksiyanın göstəricisi çox vaxt narrativdən kənarda qeyri-mümkün olan «narrativ keçmişin» fel göstəricisi olur. Qrammatik tipologiyanın maraqlı problemi bu dəstdə bir göstəricidə – qrammatik klasterdə - bir neçə funksiyanın birləşməsidir. Diskursiv semantika sahəsində çox vaxt, məsələn, fon və şərhedici, həmçinin introduktiv və retrospektiv funksiyaların birləşməsi müşahidə olunur. Bütün qeyri-sekvent diskursiv funksiyaların bir klasterdə birləşməsinə də rast gəlinir, nəticədə fel sistemində təhkiyənin əsas xəttini və bütün qalan tip passajları səciyyələndirən formanın binar oppozisiyası yaranır.

Şübhəsiz, dünya dillərində diskursiv qarşılaşdırmanın mümkün dəstləri passaj tiplərindəki funksional fərqlərlə məhdudlaşmır. Diskurs elementlərinin əlavə qrammatik damğalanması ən azı daha iki oxu da fərqləndirməyə imkan verir.

Birincisi, bu, əsas təhkiyə xəttinə məxsus olan situasiyaların daxilindəki əlavə fərqlər ola bilər. Bu kimi fərqlərə S.Fleyşman böyük diqqət yetirirdi. Onun terminologiyasında söhbət fokuslaşdırılma dərəcəsindən, narrativ zəncirinin bu və ya digər elementinin danışanın baxışından təhkiyənin inkişafı üçün əhəmiyyətli olmasından gedir. Məsələn, narrativ zəncirdə «əsas» və «ikinci dərəcəli» epizodlar qarşı-qarşıya qoyula bilər. Bu halda əsas epizodlara ciddi diqqət sekvent fel formaları daxilində formal qarşı-qarşıya qoymada əks olunur. Belə qarşı-qarşıya qoymanın daha çox işlədilən mexanizmi danışan və dinləyənin xüsusi diqqətini tələb edən əsas epizodlarda keçmiş zaman formasından indiki zaman formasına keçiddir. Bununla yanaşı dünya dillərində situasiyanın fokuslandırılma dərəcəsinə görə diskursiv fərqlər yalnız fel formalarında deyil, həm də bütövlükdə qrammatik sistemdə əks olunur, çünki bu fərqlər situasiyaların özündən çox, onun iştirakçılarına aid olur.

İfadə edilməsi üçün dildə xüsusi formal vasitələrin istifadə olunduğu daha bir mühüm qarşı-qarşıya qoyma diskursun epizodlara (bir-biri ilə sıx bağlı ardıcıl xronoloji «kvantlar»a) bölgüsünə aidiyyatı olan narrativ zəncirdə situasiyaların bağlılıq dərəcəsi üzrə qarşı-qarşıya qoymaqdır. Epizodun sərhədlərinin formal damğalanması mühüm və xeyli geniş yayılmış diskursiv funksiyadır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu anlayışa müraciət cümlədə tabesizlik və tabelilik əlaqələrinin tərtibi ilə bağlı ənənəvi problemlərin çoxunu yeni bucaq altında izah etməyə imkan verir, çünki aydın olur ki, bu mexanizmlər aşkar diskursiv motivasiyaya malikdirlər.

Dünya dilləri onların qrammatik sistemlərində qrammemlərin diskursiv işlədilmə qaydalarının tutduğu yerə görə ciddi fərqlənə bilirlər. Bəzi dillərdə bu kimi qaydaların xüsusi çəkisi xeyli böyükdür və bu dillərə tətbiqən diskursiv yönümlü qrammatik sistemlərdən danışmaq mümkündür.

Diskursun qrammatik komponentləri onun təzahür vasitəsi olan və dil səviyyəsində təhlilini aparmağa imkan verən mətn hüdudlarında nəzərdən keçirilir. Mətn ən sadələşdirilmiş şəkildə forma-məzmun vəhdəti kimi götürülür. Bunu təsdiq etmək üçün mütəxəssislər deformasiyaya uğramış mətnin bərpası prosesinə dil forma modelinin təsirinin böyük olması fikrini irəli sürürlər. Bu halda artıq mövcud mətnin deformasiyadan sonra dağılmış forması bərpaya can atır. Bunu tərcümə prosesinin timsalında müşahidə etmək daha məqsədəuyğundur.

Əgər dil forma modeli dil sistemində özünə yer alırsa, onda istənilən bərpa olunan variantda müxtəlif ehtimalla ilkin mətndə realizə olunmuş dil invariantı əlamətləri təzahür etməlidir.

Mətnin dil modelinin ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri məzmun baxımından əhəmiyyətli elementlərin qızıl en kəsiyi proporsiyalarına uyğun gələn güclü mövqedə yerləşdirilməsindədir [2, c.-200; 3 c.-240; 4 c.-286].

Mətnin dağıdılmış ardıcıllığının bərpa imkanının olması onun dağınıq elementlərinin yığılması üzrə eksperimentin köməkliyi ilə aşkar edilmişdir. Bir sıra ilkin eksperimentlər göstərmişdir ki, dağılmış ardıcıllığın bərpası qaydasına nitq sisteminin bəzi ixtisaslaşdırılmış vasitələri təsir edirlər. Bu, ara sözlər, qafiyə, anaforik təkrirlər, cümlənin başlanğıcındakı bağlayıcılar və başqalarıdır. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, ilkin mətnin tam bərpası mümkün deyil. Bunun da əsas səbəbi, birinci fəsildə qeyd olunduğu kimi, mətnin diskursla bağlılığı, daha doğrusu onun yalnız bir hissəsi olmasından irəli gəlir. Mətn ən sadə cümlələr şəklində olduqda bərpa daha çox ehtimalla həyata keçirilə bilər. Mətnin həcmi böyüdükcə ehtimallıq faizi aşağı düşür və bərpa olunmuş mətn ilkin mətn haqqında müəyyən təsəvvür yarada bilsə də, onu əvəzləyə bilmir.

Dil forma modelinin (invariantın) fəal qavranış prosesinə təsirinin eksperimental təhlili üçün seçilmiş ilkin mətnlərin iki tələbə cavab verməsi vacibdir. Mətnlər müqayisəyə gələn (parametrləri yaxın) olmalıdır və onlarda cümlələrin ardıcıllığının fiksəsi üçün nəzərdə tutulan və yuxarıda qeyd edilən xüsusi dil vasitələri olmamalıdır. Bu kimi şərtlər güclü mövqelərin təsirinin təhlili üzrə eksperimentin nəticələrinin təmizliyini təmin edir.

Bərpa olunan mətnin səthi-məzmun strukturuna təsir invariantının təhlili üçün *A.Y.Korbut üç qısa bədii nəsr nümunəsi götürür və onların təhlili nəticəsində müəyyən fikir yürütməyə çalışır* [2, c.400].

Tədqiqatçı əvvəlcə hər üç mətnin simmetrikləşmə əmsalı üzrə təhlilini aparır. Əvvəlcə bu əmsala aydınlaq gətirməyə çalışaq.

Mətnyaratmanın əsas qanunlarını müəyyənləşdirirəndə mətn simmetriyası diskursun üç əsas struktur-funksional vahidini təhlil edir. Bunlardan birincisi mikrostruktur (konkret mətn, ayrıca diskurs), ikincisi – janr makrostrukturu (mətnlərin vahid mühitdə məcmusu. Məsələn, siyasi və ya elmi diskurs), üçüncüsü – janrxarici mikrostruktur (mətnlərin bütün nitq kütləsi, başdan-başa diskurs). Birinci vahid tam konkretdir və istənilən mövqedən səciyyələndirilə bilər. İkinci vahidin struktur xüsusiyyətləri ümumiləşdirilmiş səciyyə daşıyır və mövcud olduğu mühitin spesifik əlamətləri ilə şərtlənir. Üçüncü vahidin strukturu yalnız mücərrəddir və diskursun faktı olmasına baxmayaraq diskurs mövqeyindən səciyyələndirilə bilməz. Mətn simmetrikliyinin üstünlüyü bundadır ki, ən müxtəlif səviyyəli mətn strukturlarının tədqiqi üçün onun istənilən mücərrədlik səviyyəsinə adekvat «ölçü vahidi» - simmetrikləşmə əmsalı var. Təklif olunan simmetrikləşmə əmsalının universallığı bundan ibarətdir ki, onlar eyni dərəcədə qeyd olunan vahidlərin, həm konkret, həm də mücərrədlərin, hamısına tətbiq oluna bilirlər.

Mətnin simmetrikləşdirilməsinin hər üç əmsalı (simmetriklik, ifratçılıq və antesendont əmsalları) linqvistik mətnin strukturunun simmetrikləşməsini müxtəlif tərəflərdən səciyyələndirirlər[5]. Mətnin simmetrikləşdirilməsi, artıq qeyd etdiyimiz kimi, spesifik sənət sahəsi olan tərcümədə daha bariz görünür. A.Korbut eyni bir dildəki materialın dağıdılması və sonradan bərpası üzərində eksperiment aparırsa,

tərcümə sənəti ilə məşğul olunlar bu spesifik işlə ta qədimdən, müxtəlif dillər yarandıqdan və müxtəlif dil daşıyıcıları arasında ünsiyyətə ehtiyac yarandığı vaxtdan məşğul olurlar və bu sahədə çoxlu nəzəri və praktik materiallar toplanılmışdı.

Materialların ayrı-ayrı növlərinin üslubu məhz bu dil sistemində onun üçün spesifik olan cizgilərdə təzahür edir. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, bir konseptosferdə formalaşmış konsept dil vasitələrinin köməkliyi ilə diskursda realizə olunur və adresat tərəfindən qəbul edilərək şifri açılır və onun şüurundakı konseptlərlə müqayisə olunaraq müəyyən dolğunluqla canlanır. Bu tezisi eyni bir dilin daşıyıcılarının konseptləri və konseptosferləri vasitəsilə şərh etmək xeyli çətindir. Amma tərcümə materiallarına müraciət etdikdə bunu daha bariz görmək və şərh etmək mümkün olur, çünki onlar başqa dildə çatdırıldıqda formal deyil, funksional müvafiqlik tələb edir. Funksional müvafiqlik isə bu işi həyata keçirəndən müəyyən faktik biliklər, ən müxtəlif leksik və qrammatik vasitələrin bütün zənginliyindən istifadə bacarığı tələb edir.

Tərcümə əsərləri tədqiq olununda ilkin və tərcümə dilində onun əsasında yeni yaradılmış əsərlər birinci növbədə dil səviyyəsində qarşılaşdırılır, müqayisə olunur. Təhlil zamanı tədqiqatçılar şüurda gedən psixi aktları nəzərə almır, yalnız dil vasitələri hesabına obyektiv gerçəkliyə çevrilmiş mətndən çıxış edirdilər. Halbuki dil vasitələri özləri konseptləri əks etdirən vasitələrdir. Onların tərcümə dilində mümkün qədər dolğun qarşılığının canlandırılması üçün tərcümə olunan məzmun-forma birliyi tərcüməçinin konseptlər məkanında adekvat dərk olunmalı, açılmalı, tərkib hissələrinə bölünməli, həmin psixi səviyyədə onların hər birinin mümkün qədər adekvat qarşılığı tapılmalı, yalnız bundan sonra həmin «tapılmış» konseptlər tərcümə dilinin dil vasitələri ilə realizə olunmalıdır.

Tərcümə olunan bu və ya digər materialın tərcüməçisinə göstərilən tələblərin, tərcüməçinin istedad və yaradıcılıq təşəbbüsünün özünəməxsusluğuna, onun malik olmalı olduğu biliklər səviyyəsi və dairəsinə baxmayaraq, tərcümə fəaliyyətinin bütün növləri üçün iki ümumi müddəa var:

1) tərcümənin məqsədi – orijinalın dilini bilməyən oxucunu (və ya dinləyicini) bu mətnlə (şifahi nitqin məzmunu ilə) tanış etmək;

2) tərcümə etmək - bir dilin vasitələri ilə yaradılmış mətni başqa dilin vasitələri ilə düzgün və dolğun ifadə etməkdir.

Tərcümə praktikası üçün buradan belə bir fikir irəli gəlir: orijinalın fikri başqa dildə elə ifadə olunmalıdır ki, o, oxucuya tam dolğunluğu, aydınlığı və təsirliliyində çatmış olsun. Buna isə tərcümənin tərcümə dilinin normalarına uyğunluğu şərti ilə çatmaq mümkündür.

Tərcümə olunan orijinalın məzmunu yaradıldığı dilin formaları ilə bilavasitə bağlıdır. Doğma dili başqa dil olan və ya dili başa düşən, amma kifayət qədər yaxşı bilməyən oxucuda oyatdığı obrazların hamısı istər-istəməz onun öz doğma dilinin müstəvisinə köçür. Özü də dili bilmə səviyyəsindən asılı olmayaraq tərcüməçi daim bir dildən başqa dilə keçməli olur.

Tərcümə prosesi istənilən halda şərti olaraq iki mərhələyə bölünür. Birinci mərhələdə tərcüməçi tərcümə edilən materialı (diskursda realizə olunmuş dünyanın koqnitiv mənzərəsini) anlamalı, başa düşməli, təhlil etməli, dəyərləndirməlidir. İkincisi, tərcümə etmək üçün tərcümə dilində müvafiq ifadə vasitələri tapılmalıdır. Beləliklə, tərcümə prosesi orijinalın dili ilə tərcümə dili arasında nisbətin müəyyənləşdirilməsini nəzərdə tutur.

Hazırkı dövrdə maşın tərcüməsinə (kompüter) böyük diqqət yetirilir. Maşın tərcümələrinin keyfiyyəti gündən-günə yüksəlsə də, onlar hələ də insan redaktəsindən keçməlidir. Bu da «maşının» sözləri, insanın isə «obrazları» «qavraması» və çatdırması ilə bağlıdır.

Tərcümənin ümumi problemlərinə həsr olunmuş işlərdə tərcümə materialları adətən üç qrupa bölürlər: 1) xəbər səciyyəli qəzet mətnləri, sənədli və xüsusi elmi mətnlər, 2) publisistik əsərlər, 3) bədii ədəbiyyat əsərləri. Qrupların hər birinə daxil olan materialların özlərini də daha kiçik qruplara bölmək mümkündür. Məsələn, publisistik üslubda xəbər, analitik, bədii publisistika və s. janrlar ola bilər ki, onların özləri də daha kiçik qruplara bölünür və onların da hər birinin öz spesifik xüsusiyyətləri var. *«Publisistik mətnlərin spesifikası onların sırf təbliğat yönümlü olmasındadır. Dəqiqliyin digər şərtlərinin gözlənilməsi şərtilə, publisistik mətnin tərcüməsinin anlaşıqlı olmaması… -- bu qeyri-dəqiq tərcümədir». Və nəhayət, «texniki və işgüzar tərcümənin əsası termindir. Amma burada da hərfilik istisna edilir»* [6, s.152, 154].

Nəzərdən keçirdiyimiz təsnifat əsasən üslublar üzrə bölgü ilə üst-üstə düşür və bu halda söhbət mətndən kedir və diskurs (və aydındır ki, kontekst) məsələsi diqqətdən kənarda qalır. Burada bu və ya digər dil kateqoriyalarının ifadə edilən məzmunun ümumi xarakteri ilə bağlı yerinə yetirdiyi rol nəzərə alınır.

Əlbəttə, hər növ materialın öz spesifik xüsusiyyətləri var və onlar tərcüməçi qarşısında xüsusi tələblər qoyurlar. Tərcümənin növlərinin müqayisə edilməsi onların hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətlərini aşkar etməyə imkan verir. Özü də bu, müqayisədən çox tərcümə materiallarının növlərini qarşılaşdırmaqdır.

Leksik-qrammatik vahidlərin qəbul edən dildə bərpası tərcüməçinin kompetentliyindən çox asılıdır. Peşə yönümlü mətnlərin tərcüməsi prosesində xarici və ana dilin dil vasitələri (leksik, qrammatik) mühüm rol oynayır. Onlar tərcüməçiyə xarici deyimin mənasını başa düşməyə və doğma dildə mətni yaratmaq üçün ekvivalentlər seçməyə imkan verir. Lakin tərcüməçinin yalnız leksika və qrammatikanı bilməsi mədəniyyətləarası ünsiyyəti təmin edə bilməz, bu və ya digər dil vahidləri və onların birləşmələrinin işlədilmə şəraitini bilmək vacibdir. Yəni qrammatikanın özündən başqa tərcüməçi «situativ qrammatika»nı da (bunu «diskursiv qrammatika» adlandırmaq daha doğru olar) mənimsəməlidir. *O, dil vahidlərindən leksik vahidlərin mənası və onların cümlədə birləşmə qaydalarına uyğun olaraq istifadə etməyə yönümlənir. Diskursiv paradiqmaya müvafiq olaraq məhz sintaksis dil semantikasını dil paradiqması ilə bağlayır* [7 c.-288].

Hazırda peşə yönümlü mətnlərin didaktikasına inteqrasiya olunmuş kompetentli yanaşma peşə kompetentliyi parametrlərində tədrisin məqsədlərinə yenidən baxmağı şərtləndirir. «Mətnin bərpası»nın didaktikasında həmin kompetentliyin və onun komponent tərkibinin nəzərdən keçirilməsi və formalaşdırılması konsepsiyasının yaradılma prosesi gedir. Tərcüməçinin mədəniyyətlərarası ünsiyyət prosesində vasitəçi kimi rolu mədəniyyətlərarası kommunikativ kompetentliyin fərqləndirilməsi zərurətini şərtləndirmişdir. Tərcüməçinin peşə kompetentliyinin mühüm tərkib hissəsi olmaqla o, bu fəaliyyətin spesifikliyi ilə (müqayisəli olması, deyimin məzmun və formasının mümkün qədər dəqiq çatdırılması və s.) şərtlənən bir sıra xüsusiyyətlər kəsb edir. Onun mədəniyyətlərarası kommunikativ kompetentliyinin komponentlərindən biri kimi qrammatik komponenti də özündə ehtiva edən dil və ya linqvistik tərkib hissə fərqləndirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu məsələ xarici dillərin tədrisində mədəniyyətlərarası kommunikativ kompetentlik tərkibində kifayət qədər geniş öyrənilmişdir. Qrammatik kompetentlik tərcüməçidə olan bilik əsasında həm qrammatik düzgün formalar və sintaksik konstruksiyalar, həm də xarici dil normaları əsasında təşkil olunmuş nitq parçalarının mənasının başa düşülməsini təmin edir.

Tədqiqatçıların çoxunun fikrincə, peşə yönümlü mətnin sintaksisi onu müstəqil üslub kimi fərqləndirməyə imkan verən xarakteristikalarından biri kimi götürülə bilər. Sintaksik vasitələr şəxsiyyətin ifadəsinə və təhkiyənin ardıcıllığına, fikrin elmi üslubda vacib olan əsaslandırılması və motivləşdirilməsinə xidmət edirlər.

Dərk etmə mərhələsində yazılı xarici mətni təhlil edəndə adresat bilavasitə qrafik mətn hüdudlarından kənara çıxır, onun şüuruna (konseptosferinə) təsir etmiş predmetli, sosiomədəni, situativ amilləri cəlb edir. Mətnə belə yanaşma diskurs mövqeyindən mümkündür.

Güman etmək olar ki, *adresat gerçəkliklə özünün xüsusi, diskursiv münasibətlərinin formalaşdırılması üsuluna malikdir* [7]. Bundan başqa, diskurs, artıq qeyd etdiyimiz kimi, müstəqil iyerarxik mürəkkəb obyektdir və onda struktur və funksional xüsusiyyətləri ifadə edən vasitələr dəstidir; bunlara diskursiv vahidlər də daxildir. Qrammatik kateqoriyalar bu dəstin mühüm hissəsini təşkil edirlər. Onların ən bariz təzahür etdiyi sahə *dil semantikası (gerçəkliyin əks etdirilməsi) və dil paradiqmasınını (insanın mühitlə münasibətlərinin tənzimlənməsi) birləşdirən diskurs sintaksisidir* [8 c. 160].

Ədəbiyyat

1. Грамматические категории в дискурсе. Москва, Гнозис, 2008, с- 486
2. Корбут, А.Ю. Текстосимметрика / А.Ю. Корбут.- Иркутск: Изд-во ИГПУ, - 2004.- 200 с.
3. Москальчук, Г.Г. Структурная организация и самоорганизация текста / Г.Г.Москальчук.- Барнаул: Изд-во Алт. гос. ун-та, - 1998.- 240 с.

4. Москальчук, Г.Г. Структура текста как синергетический процесс / Г.Г.Москальчук.- М.: Едитори- ал. УРСС,- 2003.- 286 с.
5. Корбут А.Ю. Роль языковой модели текста в процессе активного восприятия: экспериментальный анализ // https://cyberleninka.ru/article/v/rol-yazykovoy-modeli-teksta-v-protsesse-aktivnogo-vospriyatiya-eksperimentalnyy-analiz
6. Вопросы теории и методики учебного перевода. Сб. статей. М.: 1950, с 152-154.
7. Борботько В.Г. Принципы формирования дискурса: От психолингвистики к лингвосинергетике / В. Г.Борботько.- М.: КомКнига, - 2006.- 288 s.
8. Баранов А.Н. Введение в прикладную лингвистику / А.Н. Баранов. - М.: 2001.- 360 с.

ABIDA ISGANDAROVA

SUMMARY

THE PHENOMENON OF NARRATIVITY IN DISCOURSE ANALYSIS AND THE PROBLEM OF THE TEXT RECOVERY

Key words: narrativity, text, discourse, translation, lexical units

In the analysis of the grammatical organization of the discourse, narrativity, that is, the communication of the events presented to the reader or listener as a sequence of words or images should be taken into account. To do this, the rules of using grammar in narrative discourse should be described. Based on the opinions of several authors in the existing literature, several relevant working classifications are proposed for the description of these rules: introductory, sequential or consecutive background, retrospective, explanatory or interpretive. Each passage type may be assigned a specific discursive function. Therefore, specialized grammatical indicators of some or all of the listed functions are typical for mainly discursively oriented grammatical systems. Of course, the possible sets of discursive contrasts in the world's languages are not limited to functional differences in passage types. Grammatical components of the discourse are considered within the limits of the text, which is a means of its manifestation and allows analyzing it at the level of language. The text is taken as a unity of form and content in its simplified forms. To confirm this, experts put forward the opinion that the influence of the language form model on the process of restoring the deformed text is great. In this case, the broken form of the already existing text after deformation is trying to be restored. It is more appropriate to observe this in the example of the translation process. When researching translated works, the original and newly created works based on it in the translated language are first of all encountered and compared at the level of language. During the analysis, the researchers did not take into account the mental

acts taking place in the mind; they only used the text that became an objective reality at the expense of linguistic means. However, language tools themselves are tools that reflect concepts. In order to revive their equivalent as fully as possible in the translated language, the translated content-form unity must be adequately understood, opened, divided into constituent parts in the translator's concept space, each of them must be found as adequately as possible on that mental level, and only then those "found" translated concepts should be realized with the language means of target language.

РЕЗЮМЕ
ФЕНОМЕН НАРРАТИВНОСТИ В ДИСКУРС-АНАЛИЗЕ И ПРОБЛЕМА ВОССТАНОВЛЕНИЯ ТЕКСТА.

Ключевые слова: нарративности, текст, контекст, дискурс, перевод, лексические единицы

Нарративность в анализе грамматической организации речи, т.е. против событий, представленных читателю или слушателю рассматривая общение как последовательность слов или изображений следует принимать. Для этого следует описать правила использования грамматики в повествовательном дискурсе. На основании мнений ряда авторов в существующей литературе предложено несколько соответствующих рабочих классификаций для описания этих правил: вводные, последовательные или последовательные фоновые, ретроспективные, объяснительные или интерпретирующие. Каждому типу отрывков может быть присвоена определенная дискурсивная функция. Таким образом, специализированные грамматические показатели некоторых или всех перечисленных функций характерны для преимущественно дискурсивно ориентированных грамматических систем. Разумеется, возможные наборы дискурсивных контрастов в языках мира не ограничиваются функциональными различиями в типах отрывков. Дополнительная грамматическая маркировка элементов дискурса позволяет разветвить как минимум еще два прочтения. Грамматические компоненты дискурса рассматриваются в пределах текста, который является средством его проявления и позволяет анализировать на языковом уровне. В простейшем виде текст рассматривается как единство формы и содержания. В подтверждение этого специалисты выдвинули идею о том, что модель языковой формы оказывает большое влияние на процесс восстановления деформированного текста. В этом случае форма уже существующего текста, разрушенная после деформации, стремится восстановиться. Это уместнее наблюдать на примере процесса перевода. При исследовании переводных произведений сравниваются оригинал и вновь

созданные на его основе произведения на переведенном языке на уровне первого языка. В ходе анализа исследователи не принимали во внимание мыслительные действия, происходящие в сознании, а лишь использовали текст, ставший объективной реальностью, за счет языковых средств. Однако языковые инструменты сами по себе являются инструментами, отражающими концепции. Для того чтобы максимально полно восстановить их соответствие в переводимом языке , переводное содержательно-формовое единство должно быть адекватно понято, раскрыто, разделено на составные части в концептуальном пространстве переводчика, каждая из них должна быть максимально адекватно найдена на мысленном уровне и только потом эти «найденные» понятия будут использоваться в переведенном.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.12.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.12.2023
Rəyçi: filologiya elmlıri doktoru, profesor Fikrət Cahangirov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

b\m BABAYEVA SEVİNC HAMLET QIZI
m.ƏLƏSGƏROVA YEGANƏ İSMAYIL QIZI
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
"Xarici dillər"kafedrası
İstiqlaliyət pr.6.
sevincyegana@gmail.com

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ NİTQİN ƏSAS VAHİDLƏRİNDƏN BİRİ OLAN SADƏ CÜMLƏNİN FUNKSİONAL XÜSUSİYYƏTLƏRİƏL,DİLÇİ ALİM VƏ TƏDQİQATŞILARIN BU MƏSƏLƏYƏ MÜNASİBƏTİ

Xülasə

Bildiyimiz kimi cümlə nitqin əsas vahidlərindən biridir. Cümlə haqqında təlim ümumi dilçiliyin mübahisəli, həm də maraqlı məsələlərindən biridir.

Dilçilərin bəziləri bu fikirdə olmuşlar ki, cümlənin vəzifəsi hökmü bildirməkdir. Digər dilçilər isə hökm ilə cümlənin eyniləşdirilməsinin əleyhinə çıxmışlar. Məsələn A.M.Peşkovski də cümlənin hökm ilə eyniləşdirilməsinin əleyhinə çıxaraq göstərmişdir ki, bir qayda olaraq cümləni hökmə gətirib çıxarmaqdan əl çəkmək lazımdır. Çünki hökm məfhumunun özü (həm məntiqi, həm də psixoloji) cümlənin təhlili üzərində qurulmuşdur. Cümlə öz tərkibində elə sözlər daxil edir ki, bunlar öz məntiqi qarşılıqlı əlaqəsinə görə hər hansı bir hökmü ifadə edir, yəni hər hansı bir yeni bitmiş fikir və yaxud mühakimə bbildirir".

Z. Budaqova, Müasir Azərb. ədəbi dilində sadə cümlə, Bakı 1963. Dilçi alim Z.Budaqova qeyd edir ki, hökmlə cümləni qarışdırmaq olmaz. Hökmlərin hamısı cümlədir. Lakin bütün cümlələr hökm bildirmir. Məsələn: əmr və sual cümlələri hökm hesab edilmir, çünki bu cümlələrdə subyekt və predikat yoxdur. Deməli, sual və əmr cümlələrində predikat və subyekt olmadığı üçün bunlar hökm sayılmır. Bundan başqa, hökmdə nə isə təsdiq və ya inkar edilir. Əmr cümləsində isə əşya və ya şəxs nəyə isə təhrik olunur, sual cümlələrində isə soruşulur. Sualla hökmün bir fərqi də ondan ibarətdir ki , biz sual verərkən mühakimə etmirik, soruşuruq, hökm verərkən isə mühakimə edirik. Sual cümlələrində məqsəd müəyyən cavaba nail olmaqdır**".(1.s.123)**

Hökm ümumbəşəri , cümlə isə milli səciyyə daşıdığına görə, eyni bir hökm ayrı-ayrı dillərdə həm oxşar cümlə quruluşu ilə, həm də müxtəlif cümlələrlə verilə bilər. Cümlənin üzvləri və quruluşu hökmün üzvləri və quruluşundan bəzən fərqlənir, bəzən də uyğun gəlir. Bütün bu göstərilənlər hamısı sadə cümlə probleminə bilavasitə aiddir. " Hər bir sadə cümlə müəyyən aspektdən öyrənilir. Bu aspektlərdən 1-cisi onun strukturudur. Sadə cümlənin strukturuna əsasən onun malik olduğu komponentlər daxildir. Digər bir aspektdə isə onun semantikası yəni,

mənasıdır. Üçüncüsü aspekt isə praqmatik adlanır, - yəni onun ifadə edilməsi. Bu özünü əsasən nitq prosesində göstərir ”

İngilis dilində sadə cümlənin struktur quruluşu nəinki nitq prosesində fəal rol oynayır, həm də cümlə daxilində hər bir modelə uyğun üzvlər arasında sintaktik əlaqələri birləşdirir.

İngilis dilində sadə cümlənin strukturunda işlənən komponentlər asılı, asılı olmayan , 1-ci dərəcəli və ya 2-ci dərəcəli komponentlərə (üzvlərə) bölünmüşlər . Deməli həm ingilis, həm də Azərbaycan dilinin, eləcə də , başqa dillərin əsas struktur vahidi - “cümlə” adlanır. Bildiyimiz kimi hər bir cümlə struktur əlamətlər əsasında bölünürlər. Bu əsasda sadə cümlələr “təktərkibli və ya cüttərkibli, bütöv və ya yarımçıq, adlıq və s. olmaqla növlərə ayrılırlar. Belə ki, dilçi alimlər Q.Q.Poçeptsov və B.B.Burlakova ingilis dilində sadə cümlələri 2 yerə bölünürlər:”

1.Nəqli sadə cümlələr.

2.Mürəkkəb növ sadə cümlələr.

Açar sözlər: sadə cümlə,İngilis dili,termin,inkişaf,Azərbaycan dili,müqayisə

Nəqli cümlələr subyekt-predikat əsasında hər hansı bir hadisəni xəbər verirlər. Kvazi cümlələr isə heç bir subyekt-predikata əsaslanmır və heç bir məlumatı əhatə etmirlər. Nəqli cümlələr öz arasında məlumat vermək və almaq əlaqəsini yaradırlar. Kvazi cümlələr isə nitq prosesində cümlənin müəyyən vəziyyətinə təsir edir və həqiqi cümlənin bir elementinə çevrilməklə digər üzvlərdən asılı olmur, yəni müstəqil olur.

Həm ingilis dili, həm də Azərbaycan dilində və ümumilikdə konkret dildən asılı olmayaraq hər bir sadə cümlə ən azı aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir:

1. Müəyyən bir fikri ifadə etməlidir
2. Müəyyən sintaktik quruluşa malik olmalıdır
3. Müəyyən intonasiyaya malik olmalıdır.

Ünsiyyət prosesində işlədilən sadə cümlələr fikri ifadə məqsədinə və quruluşuna görə müxtəlif olur. Buna müvafiq olaraq sadə cümlələr əsasən aşağıdakı əlamətlərə görə təsnif olunurlar:

1) Ünsiyyətdəki məqsədinə görə;
2) Malik olduğu quruluşuna görə: [3]

Hər iki dildə sadə cümlənin aşağıdakı növləri vardır:

1. The Declerative Sentence-Nəqli cümlə
2. The Interrogative Sentence -Sual cümləsi
3. The Imperative Sentence – Əmr cümləsi
4. The exclamatory Sentence- Nida cümləsi

Qasımov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı,1973.Məmməd Qasımov yazır:”Azərbaycan dilində də ingilis dilində olduğu kimi nəqli cümlələr

maddi və mənəvi aləm haqqında əldə etdiyimiz məlumatları xəbər vermək üçün işlədilir. Ünsiyyət prosesində bu və ya digər fikir ya təsdiq , ya da inkar edilir. Azərbaycan dilində olduğu kimi, ingilis dilində də nəqli cümlənin sonunda səs tonu aşağı düşür. Bütün bunlar aşağıdakı nümunələrdə öz əksini tapmışdır:
Məsələn:1.A delegation of Turkish students has visited to our University.

-Türk tələbələrinin nümayəndə heyəti Universitetimizə səfərə gəlmişlər.

2. I have not seen the new film.

-Mən yeni filmi görməmişəm.**(2.s.116)**

Azərbaycan dilində **not** inkar sözü yoxdur, onun fellə birlikdə yazılan – ma, -mə inkarlıq şəkilçisi vasitəsi ilə ifadə etmək olar. Bu yalnız inkar cümlələrdə işlədilir.

İndi bu müqayisəni sual cümlələrində də aparmaq olar: Sual cümləsi- bilmədiklərimizi öyrənmək və ya təxmini bildiklərimizi dəqiqləşdirmək məqsədilə işlənən cümlələrdir.

İngilis dilində sual cümləsi ünsiyyət prosesində qarşıya qoyulmuş məqsəd baxımından müxtəlif olur. Belə ki,

a) bəzən sualı ifadə edilən fikrə bütövlükdə aid etmək olur. Məsələn:
b) Do you live in Baku? Siz Bakıda yaşayırsınız?
c) bəzən sualı iki fikirdən hansının həqiqətə uyğun olmasını müəyyənləşdirmək məqsədi güdür.

Məsələn: Do you live in Baku or in Sumqait?

Siz Bakıda, yoxsa Sumqayıtda yaşayırsınız?

bəzən onun bir hissəsinə aid olur:

Məsələn: Where do you live in Baku?

Bakıda harada yaşayırsınız?

bəzən isə danışanın şübhəsini dəqiqləşdirmək üçün işlədilir.

Məsələn: You live in Baku , dout you?

Siz Bakıda yaşayırsınız, elə deyilmir?

Bütün bunlara müvafiq olaraq müasit ingilis dilində suallar aşağıdakı 4 yarımqruplara bölünür:

1. General guesitions- Ümumi suallar
2. Special guestions-Xüsusi suallar
3. Alternative guestions – Alternativ suallar
4. Disjunctive guestions- Discantiv suallar

Bütövlükdə cümləyə aid olan **yes və no no cavabı** tələb edən suallara ümumi suallar deyilir. Belə sual cümlələri bir qayda olaraq köməkçi fellə başlanır.

Məsələn: Do you live in the city?

Siz , şəhərdə yaşayırsınız?

Cümlənin hər hansı bir üzvünə aid olan suallara xüsusi suallar deyilir. Belə cümlələr sual əvəzliyi və ya sual zəifliyi ilə bağlanır. Məsələn:

-1. What are you reading?(object)

-An English book. (tamamlıq)

2. Where do you live?

-In Nizami street (adverbial modifier of place-yer zərfliyi).

Xüsusi sual cümlələrində işlənən sual sözləri hər hansı bir məlumatın tələb edildiyini göstərmək üçün işlədilir. Belə suallar düşən tonla işlədilir.

Məsələn: -What is your name?

-Sizin adınız nədir?

İngilis dilində sual sözləri bir qayda olaraq sual cümləsinin əvvəlində işlənir. Azərbaycan dilində isə əksinə olaraq sual sözləri cümlədə tez-tez yerlərini dəyişirlər.

Məsələn: 1. O haraya getdi?

-2. Siz harada yaşayırsınız?

-3. Mənim kitabımı hara qoymusunuz ?

Xüsusi suallar, nəqli cümlələrdə olduğu kimi düşən tonla, ümumi suallar isə qalxan tonla deyilir.

İki fikirdən biri müəyyənləşdirmək, dəqiqləşdirmək məqsədilə işlədilən suallara **alternative suallar** deyilir. Belə suallar əsasən iki və daha artıq ümumi sualdan ibarət olur və or - (və ya) bağlayıcısı ilə bağlanır. Məsələn:

-Do you like tea of coffee?

-Will the meeting start at five or at six?

Abdullayev S . Müasir İngilis və Azərbaycan dillərində sadə cümlənin növləri, Bakı , 1998.

Müllif öz əsərində qeyd edir:"Alternative suallarda 1-ci hissə qalxan tonla, 2-ci hissə isə düşən tonla deyilir.Danışanın bu və ya digər hadisə və ya hal haqqında öz şübhə və tərəddüdünü qətiləşdirmək məqsədilə işlətdiyi suala diccantiv sual - deyilir. Bu növ suallar 2 hissədən ibarət olur. 1-ci hissə nəqli cümlə; 2-ci hissə isə ümumi sual cümləsi; 1-ci hissənin nəqli cümləsi təsdiqdə olduqda, 2-ci hissənin ümumi sual cümləsi inkarda, əksinə isə 1-ci hissə inkarda olduqda , 2-ci hissə təsdiqdə işlənir"**(3.s.41-48)**

Məslən: 1. You live in Baku, dont you?

-Siz Bakıda yaşayırsınız elə deyilmi?

-2. She doesnt like it, does she?

- O bunu xoşlamır, elə deyilmi?

Bu xüsusiyyətlər həm ingilis , həm də Azərbaycan dilində demək olar ki, eynidir. Bu sualların 1-ci tərəfi düşən tonla, 2-ci tərəfi qalxan tonla deyilir.

İngilis dilində olduğu kimi Azərbaycan dilində də sual cümlələri iki xarakterdə olur.

1. Azərbaycan dilində xüsusi sual cümləsi müəyyən cavab cavab almaq məqsədi ilə işlədilir. Məsələn:

- Əli , bəs ata hardadır?
- Nə baş vermişdir, burda?

Məsələn:

-1. Sən, indi mənimlə kinoya gedirsən?

-2. SƏn, mənimlə kinoya indi gedirsən?

-3. İndi mənimlə kinoya sən gedirsən?

İngilis və Azərbaycan dillərində sadə cümlənin oxşar və fərqli cəhətləri hər iki dildə işlənən əmr cümlələrində özünü göstərir. Bildiyimiz kimi Mübahisə, bu və ya digər hərəkəti icra etdirmək məqsədi ilə işlədilən sadə cümlələrə-**əmr cümlələri** deyilir.

Müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi ingilis dilində də əmr cümləsi-əmr, xahiş, təkid, rica və s. bu kimi məna çalarları bildirir.

Məsələn: İngilis dilində:

-1. Come here! Open your books, peale!

-2. Let him close the door!

-3. Let us begin our lesson!

Azərbaycan dilində:

Bura gəlin! Pəncərəni açın!

- Yaxşı gedim, görüm məni çağıran kimdir?
- Onu bura çağırın! (təkid)
- Gəl bu gün kinoya gedək (təklif)
- Oturub bir az danışaq görək , nə var nə yox...(xahiş təklif)
- Bu saat rədd ol, çıx get, eşidirsənmi? (qəzəb)

Göstərilən nümunələrdən aydın olur ki, hər iki dildə əmr cümlələrində adətən mübtəda işləmir. Bu cümlələrdə işlədilən digər üzvlər belə düzülür.

-xəbər+2-ci dərəcəli üzvlər

Məsələn: Let us work!- Gəlin işləyək (xahiş)

-Let him speak!- Qoyun onu danışsın (təkid)

-Listen attentively!- Diqqətlə qulaq asın! (əmr)

-Long live the forces of peace! – Yaşasın sülhsevər qüvvələr! (istək)

İnkar cümlələrdə isə - köməkçi fel+not (inkar ədatı) + xəbər+2-ci dərəcəli üzvlər.

Məsələn: - Don’t talk to me about such things.

- Don’t speak at the lesson!
- Dərsdə danışma

Hər iki dildə işlənən əmr cümlələrində söz sırası sabitdir.

Digər bir cümlə növü olan-nida cümləsi əsasən ingilis və Azərbaycan dillərində insanın həyəcanını, qorxu, hiss və nifrətini bildirir. Müasir ingilis dilində işlənən nida cümlələri 2 qrupa bölünür:

1. törəmə nida cümlələri.
2. əsli nida cümlələri

R.C.Cəfərov: «Qərbi Avropa mənşəli terminlərin izahı lüğəti». B-2003 Nurlan» nəşriyyatı.Rəfiq Cəfərov öz kitabında belə yazır:”Bu nümunədən belə

bir nəticəyə gəlmək olar ki, predikativ elementi- feil, adlı, (əsas) elementi isə **isim** adlandırmaq olar. Bildiyimiz kimi insanın dünyanl dərk etmə anlayışı əvvəldən iki əsas mühitə, sahəyə bölünür. Bunun 1-cisi feil mühitidir, hansı ki, bu hal, vəziyyət, keyfiyyət və hadisələri əhatə edir. Digəri isə isim mühitdir-hansı ki, əşya bildirir. Deməli cümlədə əsas mərkəz feil adlanır, isim isə onun zahiri cəhətidir. Əlbətdə bu öz təsdiqini istənilən cümlədə tapa bilər. İstənilən dildə feil öz mənasına görə cümlədə əsas yer tutur və əsas maraqlı burasıdır ki , feil mühiti elə təyin edilir ki, o özündən sonar cümlənin yerdə qalan hissələrini də təmsil edir. Xüsusilə də hansı isimləri feil müşayət edəcək, bu isimlər feillə hansı semantic münasibətdə olacaq və ya bu isimlər semantic münasibətdə necə təyin ediləcəklər**."(4.s.213-432)**

Deyilənlərə əsasən, belə hesab edirik ki, prediaktivlik ingilis və Azərbaycan dillərində yalnız cüttərkibli cümlənin baş üzvləri arasındakı münasibət olmayıb, təktərkibli cümlələrdə də ifadə edilir.Lakin bu iki növ (cüttərkibli və təktərkibli) cümlələrdə prediaktivliyin ifadə üsulları müxtəlifdir.Cümlədə modallıq da mənasına görə geniş olan prediaktivliyin yaranmasına xidmə edən vasitələrdən biri olmaqla, cümlənin məzmununun doğruluğunu, gerçəkliyini və güman edilməsini əks etdirir. Hər bir dildə cümlənin əhəmiyyəti, böyükdür. Başqa sözlə desək , cümlə dilin özüdür. Cümlənin əmələ gəlməsində dilin, demək olar ki, bütün vasitələri, bütün ünsürləri iştirak edir. Cümlələrin əmələ gəlməsindəki qaydalar həm inglis dilinin , həm də Azərbaycan dilinin öz daxili inkişaf qanunlarına əsaslanır.

Cümlə dilin başq hadisələrindən, bütün leksik və qrammatik kateqoriyalardan əsaslı onunla fərqlənir ki, o ünsiyyət vasitəsidir, fakir ifadə edir və adlıq cümlələrdə isə şəxs, zaman və şəkilçi əlamətləri olmur, xüsusi bitmiş intonasiya və mətn onlara bitkinlik verir. Məsələn:Gecə yarı. Körpələrin iniltisi. Tək otaq. Hicran gəlib səssiz, sakit yatağının baş ucunda duraraq, ayrılığın nəğməsini həzin-həzin oxuyur. Deməli, adlıq və söz-cümlədə təşkiledici mərkəz onların əsasında duran sözlərdir, intonasiya isə nitqin gerçəkliyini açmaq üçün bir vasitədir. Təktərkibli cümlələrin bu iki növündə məhz bitmiş intonasiya nəticəsində söz sadəcə ad olmaqdan çıxıb, cümləyə çevrilir. Bildiyimiz kimi Azərbaycan dilində olduğu kimi ingilis dilində də cümlənin prediaktivliyi mövcuddur. Belə ki, predkativlik problemi ingilis dilində də cümlənin əsas sintaktik problemidir. Bu özünü əsasən həm cümlələr arasında, həm də dilin digər dil vahidləri olan söz-birləşmələri və ayrı-ayrı sözlər arasında struktur-semantik əlaqələrdə göstərir. Prediaktivlik problemi ingilis dilində dilçiləri narahat edən məsələlərdən biri olmuşdur. Heç də bütün hallarda dilçilərin bu məsələyə baxışı eyni olmamışdır. Subyekt və predikat anlayışı hökmün məntiqdə üzvləri kimi verili. Belə ki, bəziləri predikativliyin hər bir cümlədə olduğunu və onun əsas feilin predikativliyi ifadə edib-etməsəsindən asılı olmayaraq (hətta gizli formada) işləndiyini göstərirlər. M.İ.Steblin-Kamenski bu baxışların heç birini bölməyərək cümlələri predikatlı və predikatsız olmaqla qruplaşdırdı. Məsələn, aşağıdakı

təktərkibli adlıq və nida cümlələri olan nümunələrində prediakativlik xəbər formasını saxlamır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Z. Budaqova, Müasir Azərb. ədəbi dilində sadə cümlə, Bakı 1963.səh:123
2. Qasımov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı,1973.səh:116
3. Abdullayev S . Müasir İngilis və Azərbaycan dillərində sadə cümlənin növləri, Bakı , 1998.səh: 41-48
4.R.C.Cəfərov: «Qərbi Avropa mənşəli terminlərin izahı lüğəti». B-2003 Nurlan» nəşriyyatı.səh:213-432.

ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПРОСТОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ, ОДНОЙ ИЗ ОСНОВНЫХ ЕДИНИЦ РЕЧИ В АНГЛИЙСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ, ОТНОШЕНИЕ ЛИНГВИСТИКОВ И ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ К ЭТОМУ ВОПРОСУ

Резюме

В английском языке структура простого предложения не только играет активную роль в речевом процессе, но и объединяет синтаксические отношения между членами, соответствующими каждой модели внутри предложения.

Компоненты, используемые в структуре простого предложения в английском языке, делятся на зависимые, независимые, компоненты (члены) 1-го или 2-го порядка.

Поэтому основная структурная единица как английского, так и азербайджанского языков, как и других языков, называется «предложением». Как мы знаем, каждое предложение делится по структурным особенностям. По этому признаку простые предложения делятся на одинарные и двойные, целые и неполные, именные и т. д.

Общие и специальные типы вопросительных предложений широко используются как в английском, так и в азербайджанском языках. Как мы знаем, порядок слов в простых предложениях в английском языке гораздо более устойчив, чем в азербайджанском.

Это главным образом зависит от грамматического морфологического строя этого языка. Чем богаче структура, тем свободнее порядок слов. И наоборот, если плохо, порядок слов фиксирован. (Например: как на английском языке).

В английском языке слова в вопросительных предложениях располагаются следующим образом: - вспомогательная часть новости + подлежащее + основная часть новости + члены 2-й степени.

Ключевые слова: простое предложение, английский язык, термин, развитие, азербайджанский язык, сравнение.

S.Babaeva,E.Alesgerova

FUNCTIONAL CHARACTERISTICS OF THE SIMPLE SENTENCE, ONE OF THE BASIC UNITS OF SPEECH IN ENGLISH AND AZERBAIJAN LANGUAGES, THE ATTITUDE OF LINGUISTS AND RESEARCHERS TO THIS ISSUE

Summary

In English, the structure of a simple sentence not only plays an active role in the speech process, but also combines syntactic rel ations between the members corresponding to each model within the sentence.

"The components used in the structure of a simple sentence in English are divided into dependent, independent, 1st-order or 2nd-order components (members)"

Therefore, the main structural unit of both English and Azerbaijani languages, as well as other languages, is called "sentence". As we know, each sentence is divided based on structural features. On this basis, simple sentences are divided into single odouble,
whole or incomplete, nominal, etc.

General and special types of interrogative sentences are widely used in both. English and Azerbaijani languages. As we know, the word order in simple sentences in English is much more stable than in Azerbaijani. This mainly depends on the grammatical morphological structure of that language.

The richer the structure, the freer the word order. Conversely, if poor, the word order is fixed. (For example: as in English).2
In English, the words in the interrogative sentences are arranged as follows: - the auxiliary part of the news + the subject + the main part of the news + 2nd degree members.

Key words: simple sentence, English language, term, development, Azerbaijani language, comparison.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.12.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.12.2023
Rəyçi: filologiya elmləri doktoru,prof. Yusif Süleymanov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

İSGƏNDƏRZADƏ FİDAN NATIQ QIZI
GDU

AZƏBAYCANDA QƏDİM TÜRK QƏBİLƏ VƏ TAYFA İZLƏRİ İLƏ BAĞLI YER ADLARI

Açar sözlər: *toponimlər, oğuzlar, tayfa, qəbilə, onomastika*
Ключевые слова: *топонимы, огузы, племя, род, ономастика*
Key word: *toponyms, Oghuz, tribe, clan, onomastic*

Tarixi toponimlərin taleyi qəribədir. Onların bir hissəsi tarixi inkişafın gedişində itib-batır, bəziləri isə zəmanəmizə qədər müasirləri ilə "yol-yoldaşı" olur. Belə taleli ərazi adları böyük türkoloq Mahmud Kaşğarlının lüğətindəki toponimlərə də aid edilə bilər. Həmin adları bizdən on əsr ayırır. Bu ayrılmağa baxmayaraq, belə onomastik vahidlərin adları öz izlərini Azərbaycan ərazisində də qoruyub saxlaya bilmişdir.

S.M.Molazadə "Azərbaycan dilinin yazılı abidələri və Azərbaycan toponimləri" adlı məqaləsində Bayandur, Qıpçaq, Türkmən, Xəzər və digər tayfa adlarının respublikamızda hazırda yaşayış məntəqələrinin adı kimi işləndiyini göstərmişdir [8, s.112-115].

Tarixi keçmişizlə indimiz arasında bir körpü yaradan toponimlərin bəzilərinin üzərində dayanaq:

1. *Kayı* → Oğuzların *kayı* (qayı) tayfasının adı. *Qayı* adı indiki *Qayılı* yer adında öz izlərini saxlayır. M.Kaşğarlı və Fəzlullah Rəşidəddinə görə oğuz tayfaları sağ və sol qollara bölünürdü. *Kayılar* sağ qolun əsas tayfası hesab olunurdu. Qafqaz ərazisindəki bu tipli toponimlər yəni *Qayalı*-Bərdə rayonunda kənddir və Qarabağ düzündədir. Toponimin Azərbaycan dilindəki "*qaya*" sözü ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Oğuzların *Kayı* tayfasının adı ilə əlaqədardır. *Kayı* etnonimi öz izini Qubadlı rayonundakı eyni bir kəndin adında da saxlamışdır [1, s.115].

2. *Xalac, Xələc* → Xızı rayonunda kənd. Böyük Qafqaz dağlarının yamacındadır. *Xələclər* Səlcuq oğuz tayfa birliyinə daxil idi. Yaxın Şərqin fəthində (XII-XVIII əsrlər) iştirak etmiş *Xələclərin* bir hissəsi indi də İranda və Türkmənistan ərazisində yaşayır. XIX əsrdə *Xələclər* Cavad qəzasında maldarlıqla məşğul idilər.

Xələc-Qubadlı rayonunda kənddir, Bərgüşad çayının sahilində dağlıq ərazidədir. Səlcuq oğuzlarının *Xələc* tayfasının adını əks etdirir. Bundan başqa Dəvəçi rayonu ərazisində Ataçayın qolu da Xələc adlanır. Çayın adı oğuzların *Xələc* tayfasının adındandır. Bəzi mənbələrdə bu adın *Xalanı, Xələncə* yazılış formalarına da təsadüf edilir. *Xələc* kənd adı Səlyan və Şərur rayonlarında da mövcuddur. *Xələc* yer adı Ucar rayonunda da mövcuddur.

3. Mahmud Kaşğarlının Divanında *Beqdeli* tayfasının adı çəkilir. Beqdeli tayfasının adı Azərbaycanın Yevlax və Salyan rayonlarındakı kənd adlarında qalmışdır. Yevlax rayonundakı kənd Kürsahili düzənlikdədir. Toponim özündə

Səlcuq oğuzlarının bəkdili (bəydili) tayfasının adını əks etdirir. *Bəkdililər* XI-XII əsrlərdə oğuzların tərkibində Səlcuq yürüşləri zamanı fəal iştirak etmişlər. XVI əsrdə *Bəkdililər* Səfəvi dövlətinin siyasi həyatında mühüm rol oynamışlar. XVII əsrdə Şahsevən tayfa ittifaqına daxil idilər. Bir qismi XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərində Şahsevənlərin Sarıxanbəyli qolunun 600 çadırdan ibarət tayfasını təşkil edirdi.

Səlyan rayonunda yerləşən Bəydili Buta Kür çayının sahilindədir. Tam adı Puta Bəydili, yəni Puta yaxınlığında yaşayan bəydililər mənasında. Bundan əlavə Cəbrayıl rayonunun Soltanlı kəndi yaxınlığında *Bəydili* düzü deyilən böyük bir ərazi də vardır.

4. *Çepni* → 24 oğuz boylarından biri. "Divan"dan alınan bilgilərə görə *Çəpni* oğuz boylarından iyirmi birincidir. F.Rəşidəddin məlumat verir ki, *Çəpni* iç oğuz nəslindən olub Göy xanın adı İrkil Xoca tərəfindən verilən və damğası (onqonu) Ağ Sunqur quşu olan 4-cü oğludur. Öz izlərini Kəlbəcər rayonunda bir kəndin adında saxlamışdır. Kəndin adı *Çəpli* şəklindədir. Lev çayının sahilində, dağlıq ərazidə yerləşir. Bəzi tədqiqatçılara görə, toponim oğuz tayfalarından *Çəpnilərin* (cəbni) adı ilə bağlıdır. Şamaxı rayonunda da bu etnonimlə əlaqədar *Cabanı* adlı kənd vardır. *Cabanı* Şamaxının dağətəyi ərazisində yerləşir. Toponim özündə türkdilli qədim *Çəbni* (Çəbən, Çibni, Çəpni, Çəbni, Çaponim və s.) tayfasının adını əks etdirir [10, s.66].

Çəpni tayfaları tarixi məlumatlarda *çəp* sözünün *çəpəki* mənası ilə qarışdırılır. Halbuki, *çəp* sözü müdafiə mənası bildirən *çəpər* anlayışı ilə də bağlıdır. Ə.Rüstəmov Qafan rayonu ərazisində bu adda bir Azərbaycan kəndinin olduğunu qeyd edir. Bu o deməkdir ki, qədim izlər itmir zaman keçdikcə mühafizə olunur [11, s.56].

Çəpi etnonimi Azərbaycanın bir çox bölgələrində qorunub saxlana bilmişdir. *Cabanı* (Şamaxı), *Çəpni* (Göyçay), *Çepni* (Quba qəzasının Şabran mahalı), *Çəpli* (Kəlbəcər).

5. *Salğur* tayfasının adı Azərbaycanda Salyan şəhəri adının Sal tərkibində öz izini saxlamışdır.

6. *Eymur* tayfasının adı Azərbaycanda *Emir* (Gədəbəy rayonunda kənd) adında qalmışdır.

7. *Avşar* tayfa adı Abşeron yarımadasının adında qalmışdır. Ad əslində Əfşaran (Əfşarlar) olmuşdur ki, sonralar hansı səbəbdənsə tərtib edilmişdir.

8. *Bayat* tayfa adı ilə bağlı Mahmud Kaşğarlı "Divan"da göstərir ki, *bayat* oğuz dilində "Ulu tanrı" deməkdir. "Bayat"ın köhnə məna kəsb etdiyi də göstərilir. Bundan başqa *bayat* sözünün *varlı, xoşbəxt, mərhəmətli, bayılmaq* feilindən əmələ gəlmiş isim, "*əfsunkar*", "*sehirləmək*" mənalarının olduğu barədə də fikirlər irəli sürülmüşdür.

9. *Bayandır* tayfası → 24 oğuz boylarından biridir. Laçın rayonu ərazində çay adı kimi qalmışdır. Labux çayının qoludur. Bu etnonim Tərtər rayonundakı bir

kəndin adında da qalır. Yaşayış məntəqəsi Laçın rayonundakı keçmiş Bayandır kəndindən gəlmiş ailələrin məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır. Çayın adı türkdilli Bayandur tayfasının adı ilə bağlıdır [11, s.56].

Tervənit yaylağındakı Bayandır bulağının adı Bayandır tayfa adını əks etdirir. VI əsrin sonu VII əsrin əvvəllərində Qarabağda, Göyçə gölü ətrafındakı rayonlarda, Alagöz yaylaqlarında yaşadıqları elmi ədəbiyyatda qeyd olunur [7, s.6; 4, s. 28]. Bərdə rayonunda da Bayandur kəndi vardır.

10. *Gəncək* → M.Kaşğarlının əsərindəki bilgilərə əsasən Gəncək türk qəbilələrindən birinin adıdır. Talas ətrafındakı şəhərin adı olmuşdur. Prof. Roza Eyvazovanın tədqiqatına görə Əfqanıstanın Kirişk ərazisində Gəncək coğrafi adı qeydə alınmışdır.

R.Eyvazova məlumat verir ki, qıpçaq qrupu dillərindən fərqli olaraq oğuz qrupu türk dillərində bir çox hallarda söz sonundakı *–k, - q* səsləri düşür və söz əvvəlində kar samitlərin cingiltiləşməsi meyli güclənir. Bu hal ən çox Azərbaycan dili üçün səciyyəvidir. Belə ki, Gəncə sözü də tarixən Gəncək şəklində qeydə alınır.

Q.Məşədiyev əvvəlcə bu şəhərin tarixini, sonra M.Kaşğarlıdakı *Gencək* tayfalarını və müasir Gəncəni qarşılaşdırır. Müəllif yazır ki, "*Gəncə adının tam izahı indiyə qədər düzgün verilməmişdir. Bu izahlarda iki istiqamət diqqəti cəlb edir*: birinci istiqamət bu adı Azərbaycan mənşəli hesab edir, digəri isə başqa dillərlə, konkret olaraq fars dili ilə əlaqələndirir [9, s.67].

Q.Məşədiyev araşdırmalarına görə Amur vilayətindəki *Qonja*, Dağıstandakı *Xundax*, Gürcüstandakı *Qandzani*, Tacikistandakı *Qançı*, Ermənistandakı *Qanatsax* adları Gəncək toponimi ilə əlaqədardır.

11. *Qıfçaq* → M.Kaşğarlı türk boylarından bu ad altında ikinci sırada danışır. Məlum olur ki, qıfçaqlar Bizans-Rum ölkəsinə yaxın bir ərazidə məskunlaşmışlar. Əsərin başqa bir yerində Qıfçağın türklərdən bir bölük və Kaşğar ətrafında bir yer adı olduğunu da qeyd edir. R.Eyvazova yazır ki, "*Ayrı-ayrı tədqiqatçılar tərəfindən çox müxtəlif şəkildə səciyyələndirilən (sərt, amansız, uğursuz və s.) qıpçaq etnonimi çox geniş areallara yayılmışdır. Bu ad nəinki Mərkəzi və Orta Asiyada, hətta Şərqi Avropada türk xalqları arasında özünü göstərir. Qıpçaqlar türk dilləri arasında ən böyük etnik dil qruplarından birini təşkil edirlər. Qıpçaq etnoniminə hələ yeni eradan əvvəl I minillikdə Mərkəzi Asiya tarixi salnamələrində rast gəlinmişdir*" [2, s.73].

12. *Əfşar* → *Əfşar* etnoniminin *Avşar* variantına Rəşiəddin, Yazıçıoğlu Əli və Əbülqazi xan Xivəlinin əsərlərində təsadüf edilir. R.Eyvazova Avşar adının "Ov həvəskarı" mənasını daşıdığını göstərir [2, s.71].

Tədqiqatlarda Cəbrayıl ərazisində olan *Hovuslu* kəndinin adının Afşarlarla əlaqələndirilməsi fikri ilə razılaşmaq olmaz. Çünki *hovus* sözü *dairə, çevrə* mənasında dialektlərdə işlənir. Bu kənd də yerli camaatın dediyinə görə bir çevrə ətrafına salınmışdır. Yerli relyeflə əlaqədardır [3, s.95-96].

13. *Kanğlı* adı. "Divan"dakı bu ad *Kanq* tayfasının adı ilə bağlıdır. Bu tayfanın izlərinə bir çox ərazilərdə rast gəlmək olar. Azərbaycanda məşhur Kəngərlilər bu tayfanın adını zaman-zaman qoruyub saxlaya bilmişlər. Toponimik lüğətlərlə tanışlıq göstərir ki, XX əsrin əvvəllərində Kanğlı tayfaları ilə bağlı ərazi adları Azərbaycanda çox olmuşdur. M.Baharlı "Azərbaycan" adlı əsərində Kəngərlilərə də ayrıca yer vermiş, onların xalqımızın etnogenizində fəal iştirakını göstərmiş, ərazimizdə Kəngərli adını qoruyub saxlayan qəza kəndlərinin adını çəkmişdir: *Kəngərli* kəndi (Göyçay), *Kəngərli-Şirxan, Qızıllı Kəngərli*, *Salahlı-Kəngərli* (Cavanşir eli), *Kəngərli-Pir Həsənli* (Şuşa), *Kəngərli* (Naxçıvan) və s.

Bundan başqa Cəbrayıldakı Qaraqanlı dağının adı da Kanqlı tayfasının adını özündə saxlamışdır [6, s.89-91].

14. *Peçenek* → 1) 24 oğuz boylarından biridir. Digər variantda Divanda *Beçenek* şəklindədir. Bu etnonim öz izlərini *Biçənək* formasında Naxçıvanın Şahbuz rayonunda bir kənd və aşırımın adında qoruyub saxlamışdır. *Biçənək* kəndi və *Biçənək* aşırımı məhz qədim türk tayfası olan *Peçeneqlərin* adı ilə bağlıdır. *Peçeneqlərin* Azərbaycan ərazilərinə gəlmələrini ayrı-ayrı müəlliflər fərqli dövrlərlə əlaqələndirirlər. Tarixçi-toponimçi Q.Qeybullayev peçeneqlərin Azərbaycan ərazisinə bizim eranın I əsrində hunların, S.Hüseynzadə isə X əsrin sonlarında qıpçaqların tərkibində gəlib çıxdıqlarını göstərir. Bu cəhətdən Qeybullayevin fikri məntiqə uyğun görünə bilər. Qeyd edək ki, qədim ərəb mənbələrində Naxçıvanın Biçənək kəndi və aşırımının adlarına təsadüf olunur.

Beləliklə, Mahmud Kaşğarlının lüğətindəki toponimlərin bir çoxu öz izlərini respublikamızın ərazisindəki kənd, qəsəbə və digər ərazi adlarında qoruyub saxlamışdır. Bu cəhət toponimik vahidlərin inkişafında olan tarixi izlərini müəyyən etmək baxımından maraqlıdır. Bundan əlavə, tayfa miqrasiyalarının coğrafi koordinatlarını öyrənmək işində də bu izlərin mühüm rolu vardır.

Faruk Sümərin "Oğuzlar" adlı kitabında "Səlcuqlar dövründə oğuzlar" adlanan bir bölmə vardır. Bu bölmədə "Azərbaycan və Aran" adlanan yarımbaşlıqda belə deyir: "*Səlcuqların istilasından sonra bu bölgələrdə çox sayda oğuz (türkmən) icması yaşamışdır. Anadolunu fəth edən və orada uzun müddət türklüyünü bəsləyən, xüsusən də buradakı oğuz toplumları olmuşdur. Alp-Arslanın dövründə bu oğuzlar arasında Nəvəkiyyə adlı mühüm bir icma var idi. Bu sözün mənşəyi bugünə qədər aydınlaşdırılmamışdır. Nəvəkiyyələr də oradakı oğuz icmaları kimi Bizans torpaqlarına tez-tez basqınlar edirdilər. Azərbaycanda qalan Nəvəkiyyələr də bizansa basqınlarını davam etdirirdilər. Amma çox təəssüf ki, Nəvəkiyyələr haqqında daha çox məlumatımız yoxdur. Bu camaat haqqında verilə biləcək son mühakimə onun Suriyada olduğu kimi Anadolunun fəthində oynadığı çox mühüm roldur*" [5, s.136].

Faruk Sümərə görə "türk" sözü ən qədim oğuz dilində "törük" və "yörük" yəni "məskunlaşma yeri" mənasına gələn sözdən yaranmışdır. Faruk Sümer buna qaynaq

olaraq isə "Orxon" abidələrini misal göstərərək, həmin abidədəki heroqlif yazıda "törük" sözünə işarə edir.

Faruk Sümər "Oğuzlar" kitabında bununla əlaqədar qeyd edir: "*Azərbaycanda və İrandakı türkmən bəylərinin çoxu iqta sahibi idi. Bunlar oraların valilərinə tabe idilər. Gürcülərlə aparılan müharibədə həmişə iştirak edirdilər. Azərbaycandakı türkmənlər ələlxüsus Ərdəbil, Xoy, Urmiya, Naxçıvan tərəflərdə yaşayırdılar* [5, s.136].

İstinad edilən mənbələrdən və yer adları olə bağlı müşahidələrdən göründüyü kimi Azərbaycan ərazisində bir çox qədim etnik adlar öz izlərini saxlayır. Əlbəttə ki, həmin adlar öz ilkin variantlarını tam əks etdirməsə də izlər heç vaxt itmir. Odur ki, həmin izlərin bərpası üçün rekonustruksiya aparılması tələb olunur. Qədim yer adlarının bərpası belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, bu ərazilərdə çox-çox qədimlərdən bəri Azərbaycan etnosu yaşamışdır. Aparılan tədqiqatlar üzrə müqayisələr isə belə bir nəticəyə gəlməyə əsas yaradır ki, türk xalqlarından biri kimi Azərbaycan xalqı qədim tarixə, qədim məişət tərzinə və əsrarəngiz bir mədəniyyətə malik olmuşdur. Odur ki, həmin izlər zaman-zaman yaşayır və öz zəngin ənənələrini gələcək nəsillərə ərməğan edir.

İstifadə edilən ədəbiyyat

1. Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət. "Azərbaycan Ensiklopediyası" Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, Bakı,1999, (584 s.), s.115.
2. Eyvazova R.H. Mahmud Kaşğarlının "Divani-lüğət-it türk" əsərindəki bir neçə etnonim və toponimlərin arealları. Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. III Respublika elmi-nəzəri konfransın materialları. Bakı, "Örnək" nəşriyyatı, 1992, s. 72 – (345 s.).
3. Əliyev V.F. Sisian rayonunda türk köklü etnotoponimlər. AOP., Bakı, 1986, s.95-96 - (s.150).
4. Əzizov Elbrus. Söz xəzinəsi. "Maarif" nəşriyyatı, Bakı, 1995, s. 28 – (127 s.).
5. Faruq Sümer. Oğuzlar (Türkmənlər). Tarixləri. Boy təşkilatı. Dastanları. Bakı, MBM 2013, s.136, (448 s.).
6. Qasımov A.M. Kəngərli və kəngərlilər. AOP, Bakı, 1986, s. 89-91- (192 s.).
7. Mahmudov Y. Öyrənilməmiş səhifələr. Bakı, 1972, s. 6- (64 s.)
8. Mollazadə S.M. Azərbaycan dilinin yazılı abidələri və Azərbaycan toponimləri. AOP, Bakı, 1986, s. 112-115- (646 s.).
9. Məşədiyev Q.İ. Zaqafqaziyanın Azərbaycan toponimləri. Bakı, "Elm", 1990, s.67- (148 s.).
10. Raşid-ad-din F. Oquzname. Bakı, "Glm", 1987, (162 s.).
11. Rüstəmov Ə. Ermənistan SSR ərazisində Azərbaycan mənşəli toponimlər. Namizədlik dissertasiyası. Bakı, 1989, (s. 56).
12. Şahbazlı F.Ş. Çəpni etnotoponimi. AOP., Bakı, 1990, s. 161-162- (s.179).

İsgəndərzadə Fidan Natiq qızı

Azəbaycanda oğuz qəbilə və tayfaları ilə bağlı yer adları

Xülasə

Məqalədə keçmişimizlə bu günümüz arasında körpü yaradan bəzi toponimlər üzərində cəmləşdik. Mahmud Kaşğarlının lüğətində qeyd olunan toponimlərin əksəriyyəti Respublikamızda yerləşən müxtəlif yer, kənd və qəsəbə adlarında öz izlərini qoyub. Bu aspekt inkişaf edən tariximizin və toponimik vahidlərimizin müşahidəsi baxımından çox vacibdir. Bu müşahidələrin aparılması sübut edir ki, oğuzlar tarixən Azərbaycan torpaqları ərazisində geniş yayılmışlar. Ümumiyyətlə, məqalədəki faktlar sübut edir ki, yer-yurd adları xalqın keçmişini göstərən şahiddir. Çünki bunların bir çoxu ulu babalarımızın və onların sonrakı nəsillərinin yaşıdıdır. Buna görə də hər hansı bir ərazinin toponomiyasının araşdırılması və üzə çıxarılmasında əvəzsiz rol oynaya bilər. Qədim türk qəbilə və tayfaları ilə bağlı yer adlarımızın hər birində bir tarixilik, qədimlik nəzərə çarpır.

İstinad edilən mənbələrdən və ya yer adları ilə bağlı müşahidələrdən göründüyü kimi Azərbaycan ərazisində bir çox qədim türk adları öz izlərini saxlayır. Əlbəttə ki, həmin izlərin bərpası üçün rekonustruksiya aparılması tələb olunur. Qədim yer adlarının bərpası belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, bu ərazilərdə çox-çox qədimlərdən bəri Azərbaycan etnosu yaşamışdır. Aparılan tədqiqatlar üzrə mübahisələr isə belə bir nəticəyə gəlməyə əsas yaradır ki, türk xalqlarından biri kimi Azərbaycan xalqı qədim tarixə, qədim məişət tərzinə və əsrarəngiz bir mədəniyyətə malik olmuşdur. Odur ki, həmin izləri zaman-zaman yaşayır və öz zəngin ənənəsini gələcək nəsillərə ərməğan edir.

Iskenderzade Fidan Natig gizi

Place names related to oguz tribes and tribes in Azebajan

Summary

In the article, we focused on some toponyms that create a bridge between our past and present. Most of the toponyms mentioned in Mahmud Kashgarli's dictionary have left their traces in the names of various places, villages and settlements located in our Republic. This aspect is very important in terms of observing our evolving history and toponymic units. These observations prove that the Oghuz were historically widespread in the territory of Azerbaijan. In general, the facts in the article prove that place-names are witnesses of the past of the people. Because many of them are the age of our great-grandfathers and their later generations. Therefore, it can play an invaluable role in researching and uncovering the toponomy of any area. Each of our place names related to ancient Turkish clans and tribes has a historicity and antiquity.

As can be seen from the cited sources or observations about place names, many ancient Turkish names have preserved their traces in the territory of Azerbaijan. Of

course, reconstruction is required to restore those traces. The recovery of ancient place names gives reason to conclude that the Azerbaijani ethnos lived in these areas since ancient times. The debates on the conducted researches lead to the conclusion that the Azerbaijani people, as one of the Turkic peoples, had an ancient history, an ancient way of life and a mysterious culture. Therefore, it lives those traces from time to time and presents its rich tradition to future generations.

Искендерзаде Фидан Натиг кызы

Топонимии, связанные с огузовыми племенами и племенами в Азебаджане

Резюме

В статье мы остановились на некоторых топонимах, которые создают мост между нашим прошлым и настоящим. Большинство топонимов, упомянутых в словаре Махмуда Кашгарлы, оставили свой след в названиях различных мест, сел и поселков, расположенных на территории нашей Республики. Этот аспект очень важен с точки зрения наблюдения за нашей развивающейся историей и топонимическими единицами. Эти наблюдения доказывают, что огузы исторически были широко распространены на территории Азербайджана. В целом факты в статье доказывают, что топонимы являются свидетелями прошлого народа. Потому что многие из них ровесники наших прадедов и их последующих поколений. Поэтому он может сыграть неоценимую роль в исследовании и раскрытии топономии любой территории. Каждый наш топоним, связанный с древними турецкими родами и племенами, имеет историчность и древность.

Как видно из цитируемых источников или наблюдений о топонимах, многие древние тюркские названия сохранили свои следы на территории Азербайджана. Конечно, для восстановления этих следов необходима реконструкция. Восстановление древних топонимов дает основание сделать вывод, что азербайджанский этнос проживал на этих территориях с древнейших времен. Споры по поводу проведенных исследований приводят к выводу, что азербайджанский народ, как один из тюркских народов, имел древнюю историю, древний образ жизни и загадочную культуру. Поэтому время от времени он переживает эти следы и дарит свои богатые традиции будущим поколениям.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.12.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.12.2023
Rəyçi: prof. M.İ.Yusifov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

HƏLİMƏ MURADZADƏ
ADU,
hmehraliyeva@yahoo.com

SƏNƏDLƏRİN LİNQVOPRAQMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: media diskursu, praqmatika, ekstra linqvistik, linqo-praqmatik, media demokratiyası

Ötən əsrin son rübündən başlayaraq dünya dilçiliyində dil vahidlərinin, xüsusən də mətnin öyrənilməsinə antroposentrik yanaşma yaranmışdır. Bu sahədə aparılan tədqiqatlar müxtəlif üslublu mətnləri linqvokulturoloji, praqmalinqvistik, sosiolinqvistik və psixolinqvistik aspektlərdə araşdırır. Məlumdur ki, rəsmi üsul diplomatik münasibətlər, qanunvericilik və işgüzarlıq sahəsində tətbiq edilir. Ona görə də bu sahələrin hər birində rəsmi mətnlərin praqmatik şəkildə öyrənilməsi məqsədəuyğundur. Xüsusilə, rəsmi sənədlərin mətnini bu aspektdə öyrənərkən aşağıdakı problemlərin təhlilinə diqqət yetirmək lazımdır:

1. Şöbə işçi sənədlərində praqmatik məqsədin təmsil olunması.
2. Şöbə işçi sənədlərinin mətnində kommunikativ strategiya və taktika problemi.
3. İdarə sənədlərinin mətnində kommunikativ vəziyyət məsələsi.
4. Dil danışanların nitq obyekti haqqında ümumi bilikləri, ofis sənədlərinin mətnində dil biliklərinin təzahürü.
5. Şöbə işçi sənədlərinin mətnində kommunikativ uğursuzluq məsələsi.
6. İşgüzar sənədlərin mətnində nitq aktlarının növlərinin təmsili.
7. İdarə sənədlərinin mətnində subyektiv qiymətləndirmənin əks olunması məsələsi.
8. İdarə sənədlərinin mətnində milli-mədəni etiketin ifadəsi.
9. Ofis sənədlərinin mətnində deyktik vahidlərin istifadəsi.

Belə başa düşülür ki, rəsmi sənədlərin mətninin praqmatik aspektdə tədqiqi formal üslubda insan amilinin rolunu, xüsusən də dil sahibinin şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin, məqsəd, istək, mənlik xüsusiyyətlərinin rəsmi nitqdə təzahürünü əks etdirir. hörmət və s. formal münasibətlərin nitq vəziyyəti və kommunikativ strategiyası, onun milli-mədəni etiketlə əlaqəsi kimi problemlərin həllinə xidmət edir.

Məqalədə rəsmi işgüzar sənədlərin mətnində praqmatik məqsədin ifadəsi məsələsinə toxunulur. Rəsmi yanaşmada praqmatik məqsədlər konsepsiyası mərkəzi yer tutur. Bu üslubda danışanın məqsədi, yəni niyyət ifadəsi rəsmi işgüzar sənədlərin növünü müəyyən etməyə xidmət edir.

Praktikada rəsmi sənədlərin mətnində praqmatik məqsədin müxtəlif təzahürləri müşahidə olunur. Bəzi şöbə iş sənədləri praqmatik məqsədi ifadə etməyə xidmət etdiyi halda, digərlərində natiqin bir neçə məqsədi var. Bu cür idarə sənədləri

poliintensiv (çoxməqsədli) sənədlərdir. Məsələn, hərflərin bəzi növlərində nitq söyləyən şəxsin eyni vaxtda bir neçə məqsədi ifadə etdiyini müşahidə etmək olar. "Uçotların aparılması" kitabının müəlliflərinin fikrincə, "Məktublar müəyyən məqsədlə yazılır, məsələn, zəmanət məktublarında zəmanət ifadə edilirsə, müşayiət məktublarında məktuba əlavə edilən sənədlər haqqında məlumat verilir. həm də qarantiya, xahiş və öyüd-nəsihət mənasını ehtiva edən məktublar. [1, 279] Bu o deməkdir ki, hər hansı bir işçi sənəd müəyyən məqsədə xidmət edir, natiqin məqsədi isə sənədin növünü, onun strukturunu müəyyən etməkdir.

Rəsmi sənədlərin mətnində rus alimi O.Q. Poçeptsovun fərqləndirdiyi intellektin ilkin və yekun niyyətlərinin növlərini ayırmaq mümkündür [2, 75]. İlkin niyyətdə danışanın ilkin məqsədi, nəticədə ortaya çıxan niyyətdə isə əsas məqsədə çatmaqda son məqsəd öz əksini tapır. Məsələn, iş müraciətində natiqin ilkin məqsədi işə düzəlmək istəyini ifadə etməkdirsə, son məqsəd işə düzəlməkdir. Yaxud əmək haqqı almağa inam ifadə edən sənəddə əsas məqsəd güvən ifadə etməkdirsə, son məqsəd maaşa nail olmaqdır.

Belə başa düşülür ki, rəsmi iş sənədlərində məktublar natiqin praqmatik məqsədini aydın şəkildə əks etdirən sənəd növləridir. Hər məktubun xüsusi məqsədi var. Məktubun mətnini təşkil edən əsas vahidlər onun sahibinin konkret məqsədini nümayiş etdirməyə yönəldilmişdir. Məsələn, xahiş məktubunun mətnində sənəd göndərmək üçün işlənən soruş (ask) felləri, xahiş edirəm (please) ünvanı alan şəxsin xahişini ifadə etmək üçün işlənir. Bu, həm də sənədin əldə edilməsinin məqsədini əks etdirir. Ümumiyyətlə, rəsmi məktublar iş sənədləri arasında praqmatik məqsədi aydın ifadə edən sənəd növüdür. Məktubların mətnində aydın ifadə olunan məqsəd kommunikativ effektivliyin təminatıdır.

Praqmatika dil təliminin mühüm aspekti hesab olunur. Bu gün dil tədrisi ilə məşğul olan alimlər başa düşürlər ki, öyrənənlər linqvistik, eləcə də praqmatik səriştələri inkişaf etdirməlidirlər. Praqmatik səriştə öyrənənlərə dili kontekstdə anlamağa, işlətməyə və şərh etməyə kömək edir. Bununla belə, praqmatika dilin tədrisi və öyrənilməsinin ən gərgin aspektlərindən biri kimi qəbul edilir. Praqmatika üzrə tədqiqatlar hələ də hədəflənmiş praqmatik xüsusiyyətlərin öyrədilməsi ilə bağlı suala cavab verməyə çalışır ki, bu da praqmatikanın effektiv şəkildə öyrədilə biləcəyi sualını açır. Praqmatika tam şəkildə öyrədilə bilərmi, yoxsa pedaqoqlar praqmatikanın əsas xüsusiyyətlərinə, məsələn, nitq aktlarına diqqət yetirməlidirlər ki, bu, bəlkə də hazırda mövzunun ən mühüm müəyyən edilmiş hissəsidir? Şübhəsiz ki, praqmatika və dil tədrisi bir-birini müşayiət etməlidir. Bununla belə, kontekstdə dilin düzgün istifadəsində öyrənənlərə kömək etmək və qiymətləndirmək üçün bu gün dil müəllimləri özləri praqmatika ilə bağlı bəzi açıq təlimatlar almalıdırlar. Onlar praqmatik normaları öyrətmək üçün mövcud olan resurslarla tanış olmalıdırlar. Praqmatikanın bir hissəsi kimi nitq hərəkətləri müəllimlərə öz təlimatlarını kontekstdə dil formalarının necə istifadə edildiyi barədə ümumi məlumatlılığı inkişaf etdirməyə yönəltməyə kömək edə bilər. Nitq aktları müəllimlərin L2 praqmatik

inkişafı üçün öyrənmə imkanları qura biləcəyi çərçivə təmin edir. Nitq hərəkətləri tələbələrin praqmatik səriştəsinin inkişafına böyük dəstək verə bilər. Praqmatikanı öyrətmək üçün nitq aktlarına diqqət yetirmək bu gün dil təlimində cavab kimi görünür; ən azı müəllimlərə praqmatik xüsusiyyətlər və normaların resurslarını və materiallarını tapmaqda kömək etmək üçün yeni sinif tədqiqatları yaranana qədər.

Digər görkəmli dilçilərin tədqiqat nəticələrindən də göründüyü kimi [3, s. 18], praqmatik

ünsiyyətdə performans və səmərəlilik əsasən bacarıqdan asılıdır. Diplomatik - beynəlxalq rəsmi münasibətlərə, siyasət sahəsinə, iqtisadiyyat, mədəniyyət və s. və aşağıdakı janrlarda tətbiqini tapır: beynəlxalq sazişlər, beynəlxalq konvensiyalar, notalar, bəyannamələr, kommünikelər,

memorandum, qətnamə, tövsiyə və s. Müstəqillik Bəyannaməsi ABŞ diplomatik alt üsluba nümunə ola bilər.

Dilçilik və əlaqəli sahələrdə praqmatika kontekstin mənaya necə töhfə verdiyini öyrənir. Praqmatika implikatura, nitq aktları, aktuallıq və söhbət daxil olmaqla hadisələri əhatə edir. Praqmatika nəzəriyyələri qrammatik və ya leksik olaraq kodlaşdırılmış məna aspektlərini öyrənən semantika nəzəriyyələri ilə əl-ələ verir. Başqa bir natiqin nəzərdə tutduğu mənası anlamaq qabiliyyətinə praqmatik səriştə deyilir (Betti, 2021n: 2). Praqmatika Ferdinand de Saussure tərəfindən qeyd edildiyi kimi strukturalist dilçiliyə reaksiya idi. Bir çox hallarda bu, onun dilin başqalarına münasibətdə müəyyən edilə bilən hissələrdən ibarət təhlil edilə bilən bir quruluşa malik olması fikrini genişləndirdi. Bir çox dilçi mətn və diskurs təhlilini eyni proses kimi görür, bəziləri isə fərqli anlayışları müəyyən etmək üçün bu iki termindən istifadə edirlər. Diskursdakı mətn bir janr olaraq adlandırıla bilər və o, müəyyən bir məqsəd üçün diskursun manipulyasiyası ilə müəyyən edilir (Reisigl və Wodak, 2009). Kozhemyakin media diskursunun tərifinə iki yanaşmanı fərqləndirir, yəni funksional və praqmatik. Funksional yanaşma nitqi təklif, sosial, mədəni və ya idrak məzmunu daxil olmaqla hərtərəfli bir konsepsiya kimi görür. Beləliklə, Levinson (1983) və ya Cummings (2005) kimi müəlliflər praqmatikanın əsas qayğılarından birinə natiqlərə ifadələrin və ya bütöv mətnlərin nəzərdə tutulan mənalarını işləməyə imkan verən mexanizmləri başa düşmək üçün baxırlar. Praqmatika situasiya konteksti, fərdlərin psixi vəziyyətləri, əvvəlki dialoq və digər elementlər kimi töhfə verən amillərə əsaslanaraq danışanın nəzərdə tutduğu və dinləyicinin nəyi nəzərdə tutduğu ilə bağlı dilçilik sahəsidir.

Beləliklə, media diskursunun əsas funksiyası media kanalları vasitəsilə ötürülən informasiya vasitəsilə kütləvi auditoriyaya təsir etməkdir. Media mətnləri ictimai rəyin və dünya qavrayışının formalaşdırılması üçün mühüm vasitəyə çevrilir. Hansı tipdə olmasından asılı olmayaraq, hər bir mətn müəyyən məqsəd üçün istifadə olunan müəyyən göstəriciləri ehtiva etməlidir, yəni məlumat təqdim etmək, əyləndirmək, ictimailəşdirmək və s. Müxtəlif növ mətnlər müxtəlif kommunikativ məqsədlərə xidmət edir. Onlar çoxlu oxucu kütləsi üçün hazırlanır, lakin mühüm

elementlər bu mətnlərin necə və hansı səbəbdən hazırlanmalı və qəbul edilməli olduğu və kommunikativ məqsədlərini yerinə yetirmək üçün hansı xüsusiyyətlərə malik olmalıdırlar. Bu xüsusiyyətlərdən biri söz formasından və ya cümlənin quruluşundan bir məna qavramaq üçün qaydalara zidd olan "formasız məna" olan ellipsisdir. (Hardt 1993). Media mətnləri konkret bir dilin əksidir və onların dilinin öyrənilməsi kifayət qədər məlumat verir. Ancaq bəzən bu, oxucu üçün çox məlumatdır.

Müasir ingilis dialoqları linqvo-praqmatik və linqvo-kulturoloji xüsusiyyətləri nəzərə alaraq, öz dövrünün gündəlik dialoq xüsusiyyətlərini yenidən qurmaq üçün unikal imkan verən xüsusi bir kommunikativ qrammatika növü kimi xarakterizə edilə bilər. Təbiətinə görə bir qədər ixtiyari olmalarına baxmayaraq, onlar öz dövrlərinin şifahi nitqinin xüsusiyyətlərinə, dövrün istifadəsinə dair başqa mənbələrdə qeyd olunmayan çoxsaylı məlumatlar ehtiva edir. Ona görə də müasir dialoqlar diaxronik tədqiqatlar üçün ən qiymətli materialdır.

Dilçilikdə (dilin öyrənilməsi) praqmatika təbii dillə həmin dilin istifadəçiləri arasındakı əlaqəyə diqqət yetirən xüsusi bir tədqiqat sahəsidir. Praqmatika danışıq implikaturalarına - ya da danışanın nəzərdə tutduğu və dinləyicinin nəticə çıxardığı şeylərə diqqət yetirir. Mütəxəssislər praqmatikanı müəyyən etmək üçün bəzən onu linqvistik semantika (cümlənin mənası) ilə müqayisə edir və müqayisə edir və ya sintaksis (söz sırası) və ya semiotika (simvolların öyrənilməsi) ilə müqayisə edirlər, bunların hamısı fərqli terminlərdir. Ritorika üç liberal sənətdən biri olduğu zaman praqmatika qədim dövrlərə gedib çıxır. Daha müasir praqmatik ideya 1780-1830-cu illərdə İngiltərə, Fransa və Almaniyada yaranmışdır. Dil fəlsəfəsini tədqiq edən dilçilər dilin dialoq və həyat kontekstində öyrənilməli olduğu və dilin özünün bir növ insan hərəkəti olduğu fikri ilə razılaşdıqda praqmatizm 1880-1930-cu illər arasında populyarlıq qazandı. Semantika ifadələrin hərfi linqvistik mənalarını müəyyən edən qayda sistemlərinin tədqiqidir; sintaksis xüsusi mənalı cümlələr yaratmaq üçün sözləri necə birləşdirdiyimizi təsvir edir; semiotika isə işarə və simvolların istifadəsi və şərhi ilə məşğul olur. Semantika, sintaksis və semiotikadan fərqli olaraq, praqmatikanın tədqiqi dilin həm hərfi, həm də qeyri-hərfi aspektləri və fiziki və ya sosial kontekstlərin həmin linqvistik ifadələrin istifadəsini necə müəyyənləşdirməsi ətrafında əhatələnir.

Dil sənədləri (həmçinin: sənədli dilçilik) insan dillərinin qrammatikasını və istifadəsini təsvir etmək məqsədi daşıyan dilçiliyin alt sahəsidir. Bu, müəyyən bir nitq cəmiyyətinə xas olan linqvistik təcrübələrin hərtərəfli qeydini təmin etmək məqsədi daşıyır.[1][2][3] Dil sənədləri həm nəsillər, həm də dilin canlandırılması üçün nitq cəmiyyətinin mümkün qədər hərtərəfli qeydini yaratmağa çalışır. Bu qeyd cəmiyyətin ehtiyaclarından və sənədlərin məqsədindən asılı olaraq ictimai və ya özəl ola bilər. Təcrübədə dil sənədləri solo linqvistik antropoloji sahə işindən tutmuş FirstVoices və ya OLAC kimi onlarla müxtəlif dilləri ehtiva edən geniş onlayn arxivlərin yaradılmasına qədər dəyişə bilər.[4] Dil sənədləri linqvistik təhlil üçün

daha möhkəm zəmin yaradır, çünki o, dildə materialların korpusunu yaradır. Sözügedən materiallar lüğət siyahılarından və qrammatik qaydalardan tutmuş uşaq kitablarına və tərcümə əsərlərinə qədər müxtəlif ola bilər. Bu materiallar daha sonra dilin strukturu və onun istifadəsi ilə bağlı iddiaları dəstəkləyə bilər.[5] Bu, dillərin diapazonunu və onların xüsusiyyətlərini müəyyən edən dilçilik üçün əsas taksonomik vəzifə kimi qəbul edilməlidir. Dil sənədləri dilin mücərrəd struktur və qaydaları sistemini qrammatika və ya lüğət şəklində təsvir etmək məqsədi daşıyan dilin təsvirini tamamlayır. Transkriptlər, daha sonra mətnlər və lüğət kolleksiyaları ilə qeydlər şəklində yaxşı sənədlərlə təcrübə etməklə, dilçi daha yaxşı işləyir və bu dildə danışanların istifadəsi üçün materiallar təmin edə bilər. Yeni texnologiyalar AILLA, Pangloss və ya Paradisec kimi rəqəmsal arxivlərdə yerləşdirilə bilən daha yaxşı təsvirlərlə daha yaxşı qeydlərə imkan verir. Bu resurslar daha sonra məruzəçilərin istifadəsinə verilə bilər. Media korpuslu qrammatikanın ilk nümunəsi Tiberqerin South Efate (2006) qrammatikasıdır.[8]

Sənədləşdirmə və dilçinin sahə qeydləri ilə tədris dili öyrədənlər üçün daha çox kontekst təmin edə bilər və onların bilmədikləri məlumatları əlavə edə bilər.[12] Sənədlər mədəniyyət və irsi başa düşmək, həmçinin dili öyrənmək üçün faydalı ola bilər. Dilin öyrədilməsi zamanı vacib komponentlərə aşağıdakılar daxildir: Dinləmə, oxuma, danışma, yazma və mədəni komponentlər. Sənədləşdirmə dil öyrənmək üçün bacarıqları artırmaq üçün resurslar verir.[12] Məsələn, Kaurna dili yazılı mənbələr vasitəsilə canlandırıldı.[13] Bu yazılı sənədlər yeganə mənbə rolunu oynadı və dili yenidən tanıtmaq üçün istifadə edildi və bir yol da Kaurna dili üçün tədris təlimatının hazırlanmasını əhatə edən tədris vasitəsilə idi.[13] Dil sənədləri və tədrisi bir əlaqəyə malikdir, çünki bir dildə səlis danışan yoxdursa, sənədləşdirmə tədris resursu kimi istifadə edilə bilər.

SUMMARY

Halima Muradzada A.

Linguopragmatic features of documents

Key words: media discourse, pragmatics, extra-linguistic, lingo-pragmatic, media democracy

Pragmatics is considered an important aspect of language learning. Today, language teaching scholars recognize that learners need to develop linguistic as well as pragmatic competence. Pragmatic competence helps learners understand, use and interpret language in context. However, pragmatics is regarded as one of the most intense aspects of language teaching and learning. Pragmatics research is still trying to answer the question of teaching targeted pragmatic features, which raises the question of whether pragmatics can be taught effectively. Modern English dialogues can be characterized as a special type of communicative grammar, which gives a unique opportunity to reconstruct the everyday dialogue features of its time, taking

into account the linguo-pragmatic and linguo-cultural features. Although they are somewhat arbitrary in nature, they contain a lot of information about the characteristics of the oral speech of their time, about the usage of the period, which is not recorded in other sources. Therefore, modern dialogues are the most valuable material for diachronic studies. Pragmatics focuses on conversational implicatures—or what the speaker means and what the hearer infers. To define pragmatics, scholars sometimes compare and contrast it with linguistic semantics (the meaning of a sentence) or contrast it with syntax (word order) or semiotics (the study of symbols), all of which are distinct terms.

РЕЗЮМЕ

Халима Мурадзада А.

Лингвопрагматические особенности документов.

Ключевые слова: медиадискурс, прагматика, экстралингвистический, лингвопрагматический, медиадемократия

Прагматика считается важным аспектом изучения языка. Сегодня ученые, преподающие языки, признают, что учащимся необходимо развивать как лингвистическую, так и прагматическую компетентность. Прагматическая компетентность помогает учащимся понимать, использовать и интерпретировать язык в контексте. Однако прагматика считается одним из наиболее интенсивных аспектов преподавания и изучения языка. Исследования в области прагматики все еще пытаются ответить на вопрос обучения целевым прагматическим особенностям, что поднимает вопрос о том, можно ли эффективно преподавать прагматику. Современные английские диалоги можно охарактеризовать как особый тип коммуникативной грамматики, дающий уникальную возможность реконструировать особенности повседневного диалога своего времени с учетом лингвопрагматических и лингвокультурных особенностей. Хотя они и носят несколько условный характер, но содержат много сведений об особенностях устной речи своего времени, об использовании периода, не зафиксированных в других источниках. Поэтому современные диалоги являются ценнейшим материалом для диахронических исследований. Прагматика фокусируется на разговорных импликатурах, то есть на том, что имеет в виду говорящий и что делает слушатель. Чтобы определить прагматику, ученые иногда сравнивают и противопоставляют ее лингвистической семантике (значению предложения) или противопоставляют ее синтаксису (порядку слов) или семиотике (изучению символов), которые все являются отдельными терминами.

ƏDƏBİYYAT

1. Austin J. L. How to do things with words / J. L. Austin – Great Britain: Oxford, 1962. – 174 pp.

2. Гнатюк Любомира. Прагматичні й функціонально-комунікативні аспекти ввічливості (на матеріалі сучасної української мови): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10. 02. 01 «Українська мова» / Любомира Гнатюк. – ІваноФранківськ, 2007. – 18 с.

3. A. G. Gudmanian, O. G. Shostak (2009). Topical problems of philology and American studios: materials of II International scientific and practical conference (pp. 395 – 397).

4. Gnatiuk L. (2007). Pragmatic, functional and communicative aspects of politeness [a case study of Ukrainian language] (unpublished candidate dissertation).

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.12.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.12.2023
Rəyçi: f.f.d., A.M.Ağazadə
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

VƏFA ABBASOVA
ADNSU-nun Humanitar fənlər kafedrasının
müəllimi, fil.ü.f.d.
vafa.rzayeva.74@mail.ru

TATAR DİLİNİN MƏNŞƏYİ VƏ LEKSİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

XÜLASƏ

Məqalə türk dillərindən biri olan tatar dilinin tədqiqinə həsr olunmuşdur. Müəllif öncə "tatar" etnoniminin mənşəyi haqqında dilçiilikdə mövcud mülahizələrə istinad edərək məsələ ilə bağlı müxtəlif fikirləri təhlil edir. Məlum olduğu kimi, türk dillərinin həm ayrılıqda, həm də müqayisəli şəkildə öyrənilməsi tarixində rus-sovet dilçilərinin əməyi danılmazdır. Məqalədə XIX əsrdən XX əsrə kimi - 1861-ci ildə türk dilləri ilə bağlı ilk əsəri çap olunan V.V.Radlovdan başlayaraq XX əsrin ortalarına qədər türkologiya elminin inkişafına məhz sovet dilçiləri öndərlik etmişlər. Bir neçə əsərin adını çəkmək kifayətdir: "SSRİ xalqlarının dilləri", II cild türk dilləri, M., 1966, N.A.Baskakov , "Türk dillərinin öyrənilməsinə giriş", M.,1962, A.M. Şerbak "Türk dillərinin vokallığı haqqında", M., 1963, B.A.Serebrennikov "Türk dillərinin təsnif problemləri", M., 1961 və s əsərlər haqqında məlumat verilir. Tatar dilinin etimologiyası ilə bağlı bu müəlliflərin fikirləri araşdırılır. Bununla bağlı bir neçə ədəbiyyatdan nümunə təqdim edir. Daha sonra isə tatar dilinin etnogenezisi ilə əlaqəli bulqar-tatar, monqol-tatar və türk-tatar nəzəriyyələri haqda qısa məlumat verilir. "Tatar" termini qədər tatar xalqı və tatar dilinin mənşəyi haqqında da bir-birindən fərqli fikirlər irəli sürülmüşdür: 1) Bulqar-tatar nəzəriyyəsi: Bu nəzəriyyənin tərəfdarları hesab edirlər ki, müasir tatar xalqının etnik formalaşması Volqa Bolqarıstanı (X-XIII əsrlər) dövründə başlamış daha sonra Qızıl Orda, Kazan xanlığı və rus imperiyası dövründə davam etmişdir. 2) Monqol-tatar nəzəriyyəsi. Bu nəzəriyyə görə monqol-tatar xalqlarının XIII əsrdə Şərqi Avropaya köçü zamanı qıpçaqlarla qarışması yeni etnik əsasın yaranmasına səbəb olmuşdur. Monqol-tatar nəzəriyyəsi XX əsrin əvvəllərində yaranmışdır. 3) Türk-tatar nəzəriyyəsi. Bu nəzəriyyə türk xalqlarının tarixi birliyi konsepsiyası və tatar xalqının milli ideologiyası çərçivəsində formalaşmışdır. Məqalənin əsas hissəsi tatar dilinin leksik quruluşu barədədir. Digər türk dilləri ilə ortaq söz qrupları, omonim, sinonim, antonimlər, eləcə də tatar dilindəki alınmalar tədqiq edilir.

Açar sözlər: tatar dili, leksika, mənşə, türk dilləri, söz, şəkilçi, kateqoriya

THE ORIGIN AND VOCABULARY OF THE TATAR LANGUAGE

VAFA ABBASOVA

SUMMARY

The article examines the study of the Tatar language, one of the Turkic languages. First, the author analyzes various opinions on this issue, referring to modern ideas in linguistics about the origin of the ethnonym “Tatars”. As is known, the contribution of Russian-Soviet linguists in the history of the study of Turkic languages both separately and comparatively is undeniable. In the article, from the 19th century to the 20th century - starting with V.V. Radlov, whose first work on Turkic languages was published in 1861, until the middle of the 20th century, it was the Soviet linguists who led the development of the science of Turkology. It is enough to name a few works: "Languages of the Peoples of the USSR", volume II Turkic languages, M., 1966, N.A. Baskakov, "Introduction to the study of Turkic languages", M., 1962, A.M. Sherbak "On the Vocality of Turkic Languages", M., 1963, B.A. Serebrennikov "Problems of Classification of Turkic Languages", M., 1961, and other works are reported. The opinions of these authors regarding the etymology of the Tatar language are investigated. It presents several examples from the literature. Then, brief information is given about the Bulgarian-Tatar, Mongol-Tatar and Turkic-Tatar theories related to the ethnogenesis of the Tatar language. As well as the term "Tatar", different opinions have been put forward about the origin of the Tatar people and the Tatar language: 1) Bulgar-Tatar theory: Supporters of this theory believe that the ethnic formation of the modern Tatar people began during the Volga Bulgaria (10th-13th centuries). later it continued during the Golden Horde, the Kazan Khanate and the Russian Empire. 2) Mongol-Tatar theory. According to this theory, the mixing of the Mongol-Tatar peoples with the Kipchaks during their migration to Eastern Europe in the 13th century led to the emergence of a new ethnic base. The Mongol-Tatar theory arose at the beginning of the 20th century. 3) Turko-Tatar theory. This theory was formed within the framework of the concept of the historical unity of the Turkic peoples and the national ideology of the Tatar people.

Several examples from the literature are given. Then brief information is given about the Bulgarian-Tatar, Mongol-Tatar and Turkic-Tatar theories related to the ethnogenesis of the Tatar language. The main part of the article is devoted to the lexical composition of the Tatar language. Common groups of words with other Turkic languages, homonyms, synonyms, antonyms, as well as borrowings in the Tatar language are studied.

Key words: Tatar language, lexicon, origin, Turkic languages, word, suffix, category

ПРОИСХОЖДЕНИЕ И ЛЕКСИКА ТАТАРСКОГО ЯЗЫКА

ВАФА АББАСОВА

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается изучение татарского языка, одного из тюркских языков. Сначала автор анализирует различные мнения по данному вопросу, обращаясь к современным представлениям в языкознании о происхождении этнонима «татары». Как известно, вклад русско-советских лингвистов в историю изучения тюркских языков как в отдельности, так и в сравнительном плане неоспорим. В статье с XIX по XX век - начиная с В. В. Радлова, первая работа которого по тюркским языкам вышла в 1861 году, до середины XX века - именно советские лингвисты возглавляли разработку наука тюркология. Достаточно назвать несколько работ: «Языки народов СССР», том II Тюркские языки, М., 1966, Н.А. Баскаков, «Введение в изучение тюркских языков», М., 1962, А.М. Щербака «О гласности тюркских языков», М., 1963, Б. А. Серебренникова «Проблемы классификации тюркских языков», М., 1961 и других работ. Исследуются мнения этих авторов относительно этимологии татарского языка. Приведено несколько примеров из литературы. Затем даются краткие сведения о булгаро-татарской, монголо-татарской и тюрко-татарской теориях, связанных с этногенезом татарского языка. Помимо термина «татар», выдвигались разные мнения о происхождении татарского народа и татарского языка: 1) Булгаро-татарская теория: Сторонники этой теории считают, что этническое формирование современного татарского народа началось в Волжская Булгария (X-XIII вв.), позднее продолжавшаяся при Золотой Орде, Казанском ханстве и Российской империи. 2) Монголо-татарская теория. Согласно этой теории, смешение монголо-татарских народов с кипчаками во время их миграции в Восточную Европу в XIII веке привело к возникновению новой этнической базы. Монголо-татарская теория возникла в начале XX века. 3) Тюрко-татарская теория. Эта теория сформировалась в рамках концепции исторического единства тюркских народов и национальной идеологии татарского народа.

Приведено несколько примеров из литературы. Затем даются краткие сведения о болгаро-татарской, монголо-татарской и тюрко-татарской теориях, связанных с этногенезом татарского языка. Основная часть статьи посвящена лексическому составу татарского языка. Изучены общие группы слов с другими тюркскими языками, омонимы, синонимы, антонимы, а также заимствования в татарском языке.

Ключевые слова: татарский язык, лексика, происхождение, тюркские языки, слово, суффикс, категория.

Tarix boyu beynəlxalq siyasətin ən önəmli məkanlarından sayılan, dünya hökmranlığı əldə etmək üçün idarəolunması zəruri olan Avroasiya müasir günlərimizdə də nəinki əhəmiyyətini itirməmiş, əksinə güc mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir. Bu məkanın ən mühüm hissəsi isə təbii ki, Türk dünyasıdır. Etnik və mədəni birlik olan Türk dünyası Avropa və Asiya qitələrinin mərkəzində, daha dəqiq desək, qərbdə Balkanlardan başlamış, şərqdə Sakit okeana, şimalda Şimal dənizindən, cənubda Tibetə kimi yaşayan türk xalqlarını təmsil edir.

Müasir günlərimizdə türk dövlətləri və türk xalqları arasında həm siyası, həm mədəni əlaqələrin ən yüksək formada inkişafı gələcək üçün böyük perspektivlər vəd edir. Bu fundamental əlaqələrin içərisində elmi kommunikasiyanın xüsusi çəkisi var desək, səhv etmərik. Elmin müxtəlif sahələri üzrə aparılan birgə araşdırmalarda, keçirilən konfrans və simpoziumlarda bir araya gələn türksoylu alimlər böyük uğurlara imza atmışlar.

Məlum olduğu kimi, Türk dünyasını birləşdirən ən mühüm amil dil faktorudur. Təsadüfi deyil ki, siyasət aləmində nə qədər "türk dövlətləri" ifadəsi işlənirsə, elmdə o qədər "türkdilli xalqlar" birləşməsindən istifadə olunur. Türk xalqlarının bir kökdən, vahid əcdad atadan törədiyinin ən önəmli dəlili də məhz dil faktorudur. Çünki dil faktları daha dəqiq elmi nəticələrə əsaslanır. Ö.Soykan yazır ki, bu xalqı türk edən onun danışdığı dil olan türkcədir. Türkcənin bu təyinediciliyi türklərin fiziki deyil, dil və mədəniyyət dəyişməzliyini qorumuşdur (1.).

Türk dillərinin müqayisəli şəkildə öyrənilməsinin tarixini adətən M.Kaşğarinin "Divani lüğət-it türk" əsəri ilə başlayırlar. Həqiqətən də bu əsər türk ləhcələri arasında mövcud olan fərqləri müxtəlif nümunələr əsasında ortaya qoyur. Lakin bu əsərin müqayisəli-tarixi dilçilik nümunəsi olmadığını düşünənlər də var. A.Qəribli ""Türk dili", "türk ləhcələri",və "türk dilləri" anlayışlarının genotipologiyası" əsərində yazır: "Görünür, istər "Ümumi qrammatikada" (Mirzə Kazım bəyin "Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası" nəzərdə tutulur), istərsə də"Divan"da müqayisəli-tarixi metod görənlər ya metodun bu ən mühüm tələbini nəzərə almır, ya da hər iki əsərə yarandıqları dövrün deyil, bu günün prizmasından baxaraq tarıxən aparılmış müqayisəni müqayisəli-tarixi araşdırma hesab edirlər ki, əlbəttə, ciddi elmi yanaşma mövqeyindən heç biri özünü doğrulda bilməz"(2,s 7.).

Türk dillərinin həm ayrılıqda, həm də müqayisəli şəkildə öyrənilməsi tarixində rus-sovet dilçilərinin əməyi danılmazdır. 1861-ci ildə türk dilləri ilə bağlı ilk əsəri çap olunan V.V.Radlovdan başlayaraq XX əsrin ortalarına qədər türkologiya elminin inkişafına məhz sovet dilçiləri öndərlik etmişlər. Bir neçə əsərin adını çəkmək kifayətdir: "SSRİ xalqlarının dilləri", II cild türk dilləri, M., 1966, N.A.Baskakov , "Türk dillərinin öyrənilməsinə giriş", M.,1962, A.M. Şerbak "Türk dillərinin vokallığı haqqında", M., 1963, B.A.Serebrennikov "Türk dillərinin təsnif problemləri", M., 1961 və s.

Müasir günlərimizdə isə türkologiya sahəsində daha fundamental araşdırmalar aparılmaqdadır. Vaxtilə SSRİ nin tərfkibində olan türkdilli dövlətlər müstəqillik əldə

etdikdən sonra bu tədqiqatların intensivliyi və əhatə dairəsi xeyli genişlənmişdir. Hazırda türk dillərinin lüğət tərkibinin formalaşma mənbələrinin və tarixi-genetik qatlarının öyrənilməsi türkologiyanın qarşısında duran ən mühüm məsələlərdən biridir. Eləcə də ayrı-ayrı türk dillərinin leksik və qrammatik quruluşlarının müqayisəli şəkildə araşdırılması, müxtəlif səpkili lüğətlərin hazırlanması zəruridir.

Qarşılaşdıqları bütün təzyiq və çətinliklərə rəğmən milli kimlik və dillərini qorumuş türk xalqlarından biri də tatarlardır. Türk dillərindən biri olan tatar dili Tatarıstan Respublikasının milli və dövlət dili olmaqla danışanların sayına görə Rusiya Federasiyasında ikinci böyük dildir.

"Tatar" sözünün etimologiyası ilə bağlı elmdə bir neçə izah mövcuddur. Umumiyyətlə, tatar xalqı və tatar dilinin mənşəyi də bəzən tarixçilər, türkololqlar arasında mübahisəyə səbəb olmuşdur.

Orxon yazılarında "Otuz Tatar Oguz begleri bodını bu sabım edgüti eşid katiğdı tınla" (Kül Tigin, G-1.) cümləsi türkcə "tatar" adı ilə bağlı ən qədim qeydlərdən biridir. Qədim Çin mənbələrində Ta-ta və ya Da-da şəklində olan bu ad XIII əsr Çin tarixçisi Mingun tərəfindən də türkləri ak tatarlar, monqolları qara tatarlar və mancurları su tatarları adlandırarkən də istifadə edilmişdir (3, 125).

İrek Tazetdinovun fikrincə, "tatar" sözü etnonim deyil, daha doğrusu, xalq, tayfa adı ilə bağlılığı yoxdur. Bu söz "xalq döyüşçüsü" deməkdir. Tatar xalqına, vətəninə sədaqətlə xidmət etmiş şəxslərə deyərlərmiş (4. s.1).

Azərbaycanda türkologiya elminin önəmli adlarından olan F.Zeynalov "Türkologiyanın əsasları" adlı dərsliyində "tatar" sözünün mənşəyini belə izah edir: "Bu sözün yad, kənar adam mənasını verən tat və kişi//adam mənasını əks etdirən ar//er sözlərindən əmələ gəlməsi ehtimal olunur: yad, kənar adam//yad kişi. Ar//er ilə yaranan qəbilə, tayfa, boy adları türk dilləri üçün çox səciyyəvidir. Məsələn: suvar, bulqar, Xəzər, və s. (5, s.211).

Bu haqda Abrar Karimullinin "Tatarlar: etnos və etnonim" əsərində daha geniş məlumat verilir. Müəllif bu məsələ ilə bağlı müxtəlif versiyaların olduğunu yazır. Bəzi alimlər sözü tat-dağ, ar-sakin formasında izah edərək "dağ adamı" mənası üzərində dayanırlar. O.Belozırskaya isə "tatar" sözünü fars kəlməsi olan "dəftər"lə əlaqələndirərək "adı dəftərə düşmüş" anlamında açıqlayır (6. s.12).

Hətta "tatar" sözünün etimololgiyasını tunqus dilində "oxçu", "sürükləmək", "çəkmək" mənasını verən "ta-ta" ilə əlaqələndirən alimlər də var.

Məşhur türkoloq D.E.Yeremeyev etnonimin tərkibindəki "tat" hissəsinin qədim İran tayfasının adı ilə bağlı olduğunu söyləyərək "tat" sözünün ilkin mənasının "iranlı", "farsca danışan" olduğunu yazır.

Qədim türk dövrünün məşhur tədqiqatçısı L.Qumilyovun da bu haqda fikirləri maraqlıdır. O yazır: "Orta əsr Çin tarixçiləri köçəri şərq xalqlarını 3 qola ayırırdılar: ağ, qara və vəhşi tatarlar. Qobi səhrasının cənubunda, Çin divarı boyunca yaşayan köçərilərə Ağ tatarlar deyərdilər. Onların əksəriyyəti türkdilli anqutlar (Şatonun törəmələri) idi. Bu köçərilər itirdikləri müstəqillik müqabilində xitanlardan və

çinlilərin qonşularından sivilizasiya elementlərini öyrəndilər. İpək paltar geyinir, çini və gümüş qablardan yeyərdilər. Çin savadına və Konfutsi fəlsəfəsinə yiyələnmiş liderləri var idi. Qara tatarlar mədəniyyət mərkəzlərindən kənarda çöldə yaşayır, Cənubi Sibirdəki vəhşi tatarlar isə ovçuluq və balıqçılıqla məşğul olurdular. Onlar xan hakimiyyətindən xəbərsiz, ağsaqqallar tərəfindən idarə olunurdular" (7.s.78).

L.Qumilovun bu fikirlərinə əsaslanaraq İ.Tazeddinov isə "tatar" sözünün etimololgiyası haqqında daha fərqli ideya ürəli sürür. Tədqiqatçı hesab edir ki, "tatar" sözünün mənşəyini məhz monqol dilində axtarmaq lazımdır. Belə ki, monqol dilində vergi kimi tərcümə edilən "alban-tatvar" ifadəsi mövcuddur. Müəllifin fikrincə, "tatvar" sözü "xərac, vəzifə" mənasını verə bilər. Beləliklə də "alban-tatvar" ifadəsi rəsmi yığım, ödəmə mənasındadır. Ola bilsin ki Ağ tatarlar Çin imperatorluğuna qeyri-çin mənşəli ordu kimi xidmət etmiş, bu xidmətin qarşılığında da mal, pul və ərzaq almışlar. Daha sonra İ.Tazeddinov Kazan xanlığını işğal etdikdən sonra yerli əhalinin ruslar tərəfindən "tatar" adlandırılmasını da Qızıl Orda əhalisinin də Monqol ordusunda xidmət etməsi ilə əlaqələndirir (6. s.1).

Kürşad Yıldırım isə "Tatar adının kökəni üzərinə" adlı məqaləsində araşdırmasını daha çox Çin mənbələri üzərindən apararaq sonda belə ümumiləşmə aparır:

"Tatarlar qədim zamanlardan mövcud olub, bir çox siyasi və etnik mərhələlərdə rol oynayıblar. Tatar adının mənası və tarixdə ilk dəfə ortaya çıxması ilə bağlı fikir birliyi yoxdur. Araşdırmamız nəticəsində Çin mənbələrində tatar adına ilk dəfə X əsrdə deyil, V və VI əsrlərdə Ta-tan və Tan-tan şəklində rast gəlindiyi ortaya çıxdı. Belə ki, tatar sözünün, IV və V əsrlərdə meydana çıxmasını bütövlükdə tarix, coğrafiya və mədəniyyət baxımından qiymətləndirdikdə, "meşəçi", "odunçu", "yış adamı " kimi mənalardan yaranması ehtimalı böyükdür" (8.).

"Tatar" termini qədər tatar xalqı və tatar dilinin mənşəyi haqqında da bir-birindən fərqli fikirlər irəli sürülmüşdür. Tatar xalqının mənşəyi barədə XX əsrin əvvəllərinə qədər ortaya qoyulan mövqeləri 1926-cı ildə Bakıda keçirilən I Türkoloji qurultayda "Türk-tatar xalqlarının tarixi ədəbiyyatının inkişafı" mövzusunda çıxış edən Qubaydulin məharətlə ümumiləşdirmişdir. 1824-cü ildə nəşr edilən Ə.Bahadurxanın "Türk xalqlarının səcərəsi" əsərindən başlayaraq Mərcani, Q.Nəsiri və başqalarının bu məsələ ilə bağlı fikirlərinə məruzəsində geniş yer vermişdir.

Tatar xalqının etnik formalaşması (etnogenezi) haqqında üç fikir mövcuddur:

1) Bulqar-tatar nəzəriyyəsi: Bu nəzəriyyənin tərəfdarları hesab edirlər ki, müasir tatar xalqının etnik formalaşması Volqa Bolqarıstanı (X-XIII əsrlər) dövründə başlamış daha sonra Qızıl Orda, Kazan xanlığı və rus imperiyası dövründə davam etmişdir. 1940-cı illərin ortalarından başlayaraq sovet tarixşünaslığında və dilçiliyində tatar etnosunun formalaşması haqqında bulqar-tatar nəzəriyyəsi rəsmiləşdi. 1950-ci illərdə bu nəzəriyyə üzərində işləyənlərdən A. P. Smirnov, H. G. Gimadi, H. F. Kalinin, L. Z. Zalyay, G. V. Yusupov, T. A.Trofimova, A. H. Xalikov, M. Z. Zekiyev, A. Q. Karimullin, C. H. Alışev, F. T. Valeyev, N. Ə.B.Tomilov və başqalarını göstərmək olar.

2) Monqol-tatar nəzəriyyəsi. Bu nəzəriyyə görə monqol-tatar xalqlarının XIII əsrdə Şərqi Avropaya köçü zamanı qıpçaqlarla qarışması yeni etnik əsasın yaranmasına səbəb olmuşdur. Monqol-tatar nəzəriyyəsi XX əsrin əvvəllərində yaranmışdır. N.İ.Aşmarin, V.F.Smolin, Z.Validi, R.Rəhmati, M.İ.Axmetzyanov, R.Q.Faxrutdinov, V.F.Kaxovski, V.D.Dimitriev, N.İ.Eqorov, M.R.Fedotovun əsərlərində bu nəzəriyyə inkişaf etdirilmişdir.

3) Türk-tatar nəzəriyyəsi. Bu nəzəriyyə türk xalqlarının tarixi birliyi konsepsiyası və tatar xalqının milli ideologiyası çərçivəsində formalaşmışdır. Tatarların mənşəyi haqqında türk-tatar konsepsiyası G. S. Qubaidullin, M. Karateev, N. A. Baskakov, Ş. F. Muxamedyarov, R. G. Kuzeev, M. A. Usmanov, R. G. Faxrutdinov, A G. Mukhamadieva, N. Davletanın əsərlərində işlənmişdir.

Tatar dilinin leksik süsusiyyətləri. Tatar dilinin lüğət tərkibinin əsasını türkmənşəli sözlər təşkil edir. Bu sözlərin əksəriyyəti başqırd, qazax, noqay, kumık, özbək, Azərbaycan, qaraçay, türkmən, tuvan, yakut, çuvaş və başqa türk dilləri ilə ortaq sözlərdir. Müxtəlif türk dillərinin müqayisəli tədqiqi deməyə əsas verir ki, türk dillərinin leksik quruluşunda fərqlər fonetik və qrammatik quruluşundan daha çoxdur. Bu, bir tərəfdən dillərin leksik quruluşunun dəyişkənliyə daha meylli olması ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən türk dillərinin geniş və mürəkkəb geosiyasi məkanda formalaşması ilə əlaqədardır. Bütün bunlara baxmayaraq tatar dilində bir çox söz qrupları digər türk dilləri ilə eynilik təşkil edir. Bunlar insan orqanının hissələrini, ailə münasibətlərini, təbiət hadisələrini, heyvanları, floranı, rəqəmləri, əvəzlikləri və başqalarını əhatə edir. Məlum olduğu kimi fonoloji və qrammatik sistemlərdən fərqli olaraq leksik sistemlərin ümumi şəkildə araşdırılması tarixi-müqayisəli tədqiqatlar üçün uyğun deyil. Bununla əlaqədar türk dillərinin lüğət tərkibini ayrı-ayrı tematik qruplarda sistemləşdirib mikrosistemlər yaratmaq lazımdır. (9.)

Hər hansı türk dilinin lüğət tərkibini araşdırdıqda aşağıdakı tematik bölmələri ayırmaq olar:

I “Təbiət”; II. "İnsan"; III. "Cəmiyyət"; IV. "Bilik". Bu geniş tematik bölmələrdə aşağıdakı leksik-tematik qrupları ayırd etmək olar:

I. Təbiət. 1. Cansız təbiət: 1) Yer və Günəş sistemi; strukturun yer səthi; 2) Su: su obyektlərinin növləri; 3) Yerin iqlimi: hava; yağış və qar; bulud və duman; külək, qasırğa və daşqınlar; 4) İşıq və enerji: günəş işığı və istilik; yanğın. 2. Canlı təbiət: 1) Bitkilər; bitki anatomiyası; 2) Heyvanlar; heyvanların, quşların, balıqların anatomiyası.

II. İnsan. 1. İnsan bədəninin quruluşu. 2. İnsan həyatı: 1) Uşağın doğulması; 2) İnsanın böyüməsi və inkişafı; 3) Xəstəliklər; müalicə; bədən tərbiyəsi; 4) Yaşlanma və ölüm. 3. İnsanın xarici görünüşü: 1) Fizika, fiqur, bir insanın görünüşü; 2) İnsanın duruşu, yerişi. 4. İnsanın daxili aləmi: 1) İnsanın təbiəti, xüsusiyyətləri və meylləri; 2) İnsanın psixi və emosional xüsusiyyətləri; 3) Əxlaq və insan davranışı. III. Cəmiyyət. 1. İnsan sosial varlıq kimi: 1) Ailə və qohumluq; 2) Komanda. 2.

Cəmiyyətdə insan ehtiyacları. İnsanın maddi mədəniyyəti: 1) Qidalanma; 2) yaşayış yeri; 3) Geyim və zərgərlik.3. Dövlət: 1) Dövlət idarəetməsi; 2) Sosial quruluş;

IV. İdrak. 1. Subyektiv və obyektiv idrak prosesləri: 1) Hiss və qavrayış; 2) Yaddaş və diqqət; 3) Düşüncə və nitq.2. Məkan: 1) Kosmosdakı yer və mövqe; 2) İstiqamət vəkosmosda hərəkət. 3. Vaxt: 1) Vaxtın uzunluğu; 2) Zaman işarələri: təqvim vaxtı və tarixi. 4. Ölçü: 1) Ölçü vahidləri; 2) Ölçmək; 3) Kəmiyyət və s.

Tatar dilində də bəzi tematik söz qruplarını nəzərdən keçirək:

Qohumluq əlaqəsi bildirən sözlər: abiy – böyük qardaş, ata – ata, ana – ana, apte – böyük bacı (abla), ayel – ailə, bala – bala, koda – quda, katın – xatun, kaeana – qayınana, kaenata – qayınata və s.

Bədən üzvlərinni adları: tən – bədən, qəydə - gövdə, baş – baş, manqay – alın, küz – göz, kolak – qulaq, borın – burun, avız – ağız, iren – dodaq, teş – diş, kul – qol, tersək – dirsək, uç – ovuc, korsak – qarın, arka – kürək, bil – bel, ayak – ayaq və s.

Rəng bildirən sözlər: kızıl – qırmızı, yaşel – yaşıl, zənqər – göy, sarı – sarı, ak – ağ, kara – qara, alsu – çəhrayı və s.

Hərbi leksika: kılıç – qılınc, pıçak – bıçak, sönqə - süngü, uk – ok, alıp – alp, ukçı – oxçu, sübaşı – qoşun başçısı, tömənbaşı – 10 minlik qoşunun başçısı və s.

Heyvan adları: büre – canavar, telke – tülkü, ayı – ayı, elan – ilan, yulbarıs – pələng, kondız – qunduz, tıçkan - sıçan və s.

Quş adları – kırqavıl – qırqavul, çıpçık – sərçə, akkoş – qu quşu, karqa – qarğa və s.

Təbiət hadisələrinin adları: kük – göy, ay – ay, toman – duman, kar – qar, yavım-töşem – yağıntı, buz – buz, buran – boran və s.

Kosmosla bağlı anlayışların adlarını bildirən sözlər: qaləm – kainat,kosmos, qaləmqə oçu – kosmosa uçuş, qaləm tözeleşe – kainatın yaradılışı, Jir şarı – Yer kürəsi, əylənə - orbit və s.

Hərəkət bildirən sözlər: bulurqa – olmaq, diyərqə - demək, alırqa – almaq, itərqə - etmək, eşlərqə - işləmək, kilerqə - gəlmək, barırqa – getmək, kürerqə - görmək, çıqarqa – çıxmaq, kaytırqa – qayıtmaq və s.

Sinonimlər: neçkə-nazek-yuka (incə, nazik, yumşaq), matur-çibər-kürkəm-sılu (gözəl, görkəmli, qəşəng) və s.

Antonimlər: yaş (cavan) – kart (qoca), matur (qəşəng) – yamsez (kifir), zur (böyük) – keçkene (kiçik), küp (çox) – az (az), köçle (güclü) – köçsez (zəif), yanqa (yeni) – iske (köhnə) və s.

Omonimlər: töş/yuxu, günorta - töş/sümük (Şundıy matur töş kürdem – gözəl yuxu gördüm. Manqonın töşe zur kapan aşa – Manqonun sümüyü böyükdür, yemək narahatdır.), yaz/yaz, bahar – yaz/yazmaq (Nihayat yazda jitte – Nəhayət yaz gəldi. – Tizrək yaz – tez yaz), yat/yad – yat/yat, uzan (Munda yat keşeler küp,kitik munnan – Burada yad admlar çoxdur, gedək burdan. Yat ale son bit inde – Yat daha gecdir.)

Frazeoloji birləşmələr: Sul ayaktan toru (sol ayaqdan durub), östennen tau köşken kebek (üstündən daş götürüldü), avız tursaytu (dodaqlarını salladı), barmak aşa kapay (barmaqarası baxmaq), koyrıqına basu (quyruğuna basmaq), çebennen fil yasau (milçəkdən fil düzəltmək) və s.

Müxtəlif təmaslar nəticəsində tatar dili bu və ya digər dillərdən müxtəlif tipli sözlər almışdır. Ortaq qədim türk dili dövrünə aid hind, çin, fin-uqor alınmaları ilə yanaşı, Azərbaycan dilinə olduğu kimi tatar dilinə də ərəb və fars dilləri böyük təsir göstərmiş, onlardan din, təhsil, dövlət-idarə həyatı, filologiya, iqtisadiyyat və s. sahələrlə bağlı xeyli sözlər alınaraq lüğət tərkibinə daxil edilmişdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, Bulqar dövləti dövründən tatarların slavyanlarla sıx əlaqələri var idi, xüsusilə ilhaqdan sonra bu əlaqələr daha da güclənirdi. Bu da tatar dilinə xeyli sayda rus sözlərinin keçməsinə səbəb olmuşdur. Bir çox Avropa dillərindən də alınmalar tatar dilinə məhz rus dili vasitəsilə keçmişdir.

Oktyabr inqilabından sonra alınmalar tatar dilinə yazılı dil vasitəsilə nüfuz etməyə başladı və buna görə də həmin sözlər rus dilində olduğu kimi yazılır və tələffüz olunur: sovxoz, fontan, vauçer, çek, reytinq və s.. Rus dilindən alınmalar tatar xalqının həyatının bütün sahələrini əhatə edir və alınmaların ən çoxsaylı təbəqəsini təşkil edir.

Öz növbəsində rus dili də uzun əsrlər boyu tatar dili ilə sıx əlaqədə olmaqla tatar və digər türk və şərq dillərindən yüzlərlə söz götürmüşdür. Bu sözlər tatar və rus dilləri üçün ortaq bünövrədir. Bunlar xəzinə, xəzinədar, altın, pul, qaraxan kürkü, kurqan, duman, qar fırtınası, kərpic, atlaz, kaftan, çekmən, başlıq, yapança, daban, içgi, almaz, mirvari, kəmənd, yaxa, sürü və s. Tatar dilindəki alınma sözləri mənbəyinə görə belə təsnif etmək olar:

Ərəb mənşəli sözlər: adəm, ayət, islam, kadər, kitap, tabib, vakıt, təybə, tantana, daimi, din, millət, məçet, xalık, xəbər, zaman, moxtaj, mösəlman, fiker, fən və s.

Fars mənşəli sözlər: avaz, xanə, axır, bazar, şah, şəxsi, şəhər, meydan, nam, neft, nəticə, padişah, pəyğəmbər, saz, divar, doşman və s.

Monqol mənşəli sözlər: ərem, bahadir, bərənqə, busaqa və s.

Rus mənşəli sözlər: adres, general, telefon, sekund, sovxoz, kolxoz, muzey, mamont, kənfit və s.

Yunan mənşəli sözlər: astrologiya, plazma, sarkazm, simptom, monoloq, qramm, sinonim, sintaksis, efkalipt, epos və s.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1.Ö.Soykan. Türk dili açısından türk tarihine felsefi bir bakış. Mart 2011- 100-sayı 263. https://www.turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=1418

2. A.Qəribli. “Türk dili”, “türk ləhcələri” və “türk dilləri” anlayışlarının genotipologiyası, Bakı, “Elm və təhsil”, 2018, 165 s.

3. Ahmet B. Ercilasun, Mustafa Öner. Türk Lehçeleri Grameri, Akçağ Yay. Ankara 2007 s.681

4. İ.Tazeddinov. "Tatar" etnoniminin mənşəyi: yeni versiya", https://history-kazan.ru/v-kurse-sobytij/mysli-vslukh/9923-1264

5. F. Zeynalov. Türkologiyanın əsasları, Bakı, 1981, 345 s.

6. A. Karimullinin "Tatarlar: etnos və etnonim", Kazan, 1989.

7.Л.Гумилев, «Поиски вымышленного царство», Москва, 1970.

8. K.Yıldırım. Tarihi tatar kimliği üzerine üç görüş https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1761069

9. A.Raximova, "Tatar və türk dillərinin müqayisəli leksikası", Kazan Dövlət Universitetinin elmi xəbərləri 2006, T.148, k2. s.135-142

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.12.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.12.2023
Rəyçi: Sofiyeva Gülçin OYU-nun dosenti, fil.ü.f.d.
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

HACIYEVA AYTƏN FİKRƏT QIZI
Azərbaycan Texniki Universiteti
"Xarici illər" kafedrasının baş müəllim
H.Cavid 25.İ-mail: hacıevayten@gmail.com

İNGİLİS DİLİNDƏ TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏNİN TƏYİN BUDAQ CÜMLƏSİ (ATTRIBUTIVE CLAUSES)

Xülasə

İngilis dilinin qrammatik quruluşunda mürəkkəb cümlənin mühüm yeri vardır. Azərbaycan dilində olduğu kimi, ingilis dilində də mürəkkəb cümlənin tabesiz (compound sentences) və tabeli (complex sentences) növləri, tabeli mürəkkəb cümlənin də, öz növbəsində, müxtəlif növ və tipləri vardır. Bəllidir ki, ingilis dilində tabeli mürəkkəb cümlə iki və ya daha artıq qeyri – bərabərhüquqlu mürəkkəb cümlənin tərkibindəki cümlələr əsas və ya baş, habelə asılı və ya tabeli cümlələr olur. İngilis dilində də Azərbaycan dilində olduğu kimi, belə asılı cümlələr budaq cümləsi adlanır (the subordinate clause). Bir cəhəti xüsusi olaraq nəzərə almaq lazımdır ki, ingilis dilində tabeli mürəkkəb cümlənin tərkibindəki budaq cümləyə münasibətdə Azərbaycan dilində "cümlə" mənasını verən " sentence " sözü deyil, "clause" sözü işlədilir. Bu termin – "clause" termini yalnız tabeli mürəkkəb cümlənin tərkibindəki budaq cümlələrə və tabesiz mürəkkəb cümlələri təşkil edən sadə cümlələrə münasibətdə işlənir. Mürəkkəb cümlənin tərkibinə daxil olmayan sadə cümlələr isə və ya mürəkkəb cümlənin özü "sentence" termini ilə ifadə olunur.

Açar sözlər: ingilis dili,tabeli mürəkkəb cümlə,təyin budaq cümləsi,baş cümlə,budaq cümlə

Təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə (attributive clauses). İngilis dilində təyin budaq cümləsi tabeli mürəkkəb cümlənin tərkibində təyinedici funksiyanı yerinə yetirir və what? which? – (hansı?) suallardan birinə cavab verir. Adətən təyin budaq cümlələri tabeli mürəkkəb cümlənin təşkil edən digər sadə cümlələrə bağlayıcılar – that-hansı ki; whether- hansı; əvəzliklər; who – hansı ki;whom – hansını ki; whose – hansına ki; which – hansı ki; zərflərlə:when – nə zaman ki, haçan ki; where – hara ki; why – niyə ki və s. ilə birləşir. Məsələn:

The woman **who was here last week** is a teacher – O qadın ki, keçən həftə burada idi, müəllimədir. **My grandmother**, **whose letter I showed you yesterday**, will return to Baku at the end of March. – Mənim nənəm, hansının ki, məktubunu sizə dünən göstərdim,martın sonu Bakıya qayıdacaq.

The april battle, which was the greates battle in Garabakh war, ended in the victory of the Azerbaijan army. – Aprel döyüşü, hansı ki, Qarabağ müharibəsində möhtəşəm döyüşlərdən idi, Azərbaycan ordusunun qələbəsi ilə bitmişdir.

I have found the office that I was looking for. – Mən şirkəti, hansını ki, axtarırdım, tapdım.

In Shamakhi I have seen then house **where (or-in which) greatest Azerbaijani poet Sabir lived.** – Şamaxıda mən evi, hansında ki, böyük Azərbaycan şairi Sabir yaşamışdır, gördüm.

I remember the day **when I first time went to the University.** – Mən Universitetə getdiyim ilk günü yaddan çıxarmıram.

The reason **why he did it** is plain. – Onun bunu etdiyinin səbəbi məlumdur.

İngilis dilində təyin budaq cümləsi mürəkkəb cümlənin tərkibində baş cümlədə təyin etdiyi sözdən sonra gəlir. Yəni konkret işlənmə yeri və mövqeyi vardır.

İngilis dilində təyin budaq cümləsinin budaq cümlənin digər növlərindən fərqli cəhətləri. Təyin budaq cümləsini digər budaq cümlələrindən fərqləndirmək çox əhəmiyyətli bir məsələdir. Xüsusilə tərcümə zamanı buna diqqət yetirmək lazımdır. İngilis dilində çox zaman təyin budaq cümləsi mübtəda budaq cümləsi və tamamlıq budaq cümləsi ilə çox oxşar cəhətlərə malik olur.

Məsələn,

Do you know the girl **who wrote this letter**? – Siz bu məktubu yazan qızı tanıyırsınızmı? – təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə

Can you tell me **who wrote this letter**? – Bu məktubu yazanın kim olduğunu mənə deyə bilərsinizmi? – tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə

This is the stadium **where I whon with my team**. – Bu mənim komandam ilə qalib gəldiyim stadiondur. – təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə

This school build **where I whon with my team**. – Məktəb mənim komandamla qalib olduğum yerdə tikilmişdir. – zərflik budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə.

İngilis dilində təyin budaq cümləsini tabeli mürəkkəb cümlənin digər budaq cümlə növlərindən fərqləndirməyin bir rahat və dəmir qanunu vardır. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, ingilis dilində təyin budaq cümləsinin konkret işlənmə yeri və mövqeyi vardır.O, mürəkkəb cümlənin tərkibində baş cümlədə təyin etdiyi sözdən sonra gəlir. Amma digər budaq cümlələri tədqiq etdiyimiz dildə baş cümlədən əvvəl də gələ bilər. Məsələn,

When I woke up it was sunny – Mən oyananda hava günəşli idi. – zərflik budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə.

Amma ingilis dilində təyin budaq cümləsinin yeri məlumdur:

Novruz is a holiday, **when pupils do not go to school.** – Novruz o bayramdır ki, şagirdlər məktəbə getmirlər.

Azərbaycanlı tədqiqatçılar L.Məhərrəmov və Q.Məmmədov ingilis dilində təyin budaq cümlənin müəyyənləşdirilməsi zamanı dil öyrənənlərin və ya tərcüməçilərin üzləşdikləri başqa bir çətinlik üzərində ətraflı dayanmışlar.Müəlliflər qeyd etmişlər ki, "həm təyin budaq cümləsində təyin edilən üzvün,həm də feli sifətin eyni suala – necə?, nə cür?, hansı? suallarına cavab verməsi dil öyrənənlər arasında böyük

çaşqınlıq yaradır. Burada da cümlədə neçə qrammatik əsasın olmasını müəyyənləşdirmək tövsiyə edilir. Bu müddəanı misallar üzərində aydınlaşdıraq:

I enjoyed the fragrance of perfume **which I bought yesterday.** – Mən ətrin, hansı ki, dünən aldığım, iyindən ləzzət aldım.

Bu cümlə təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir.

I enjoyed the fragrance of perfume bought yesterday – Mən dünən aldığım ətrin iyindən ləzazət aldım.

İkinci cümlə isə feili sifət işlənən sadə geniş cümlədir. Gördüyümüz kimi, birinci cümlədə mürəkkəb cümlələrdə olduğu kimi, iki qrammatik əsas – **enjoyed və bought** olduğu halda, ikinci cümlə yalnız bir qrammatik əsasdan ibarətdir – enjoyed sözü. Məhz bu nüans ingilis dilində təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr ilə feli sifət işlənən sadə geniş cümlələri fərqləndirməyə imkan verir.

İngilis dilində təyin budaq cümləsinin təsnifat məsələləri və növləri.

İngilis dilindəki təyin budaq cümləsinin təsnifatına və məna növlərinə gəlincə onu söyləmək lazımdır ki, ən ilkin təsnifatlardan biri hələ ötən əsrin ortalarında, yəni XX əsrin 50-ci illərində Y.İzraleviç və K.Kaçalova tərəfindən aparılmışdır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bu iki müəllifin ingilis dilinin praktik qrammatikasına həsr olunmuş manumental tədqiqatı yarandığı gündən indiyədək ingilis dilinin qrammatikasına həsr olunmuş ən mükəmməl tədqiqat əsəri sayılır. Təsadüfi deyildir ki, məhz bu günədək dəfələrlə böyük tirajlarla yenidən çap edilmişdir. Qeyd etdiyimiz kimi, Y.İzraileviç və K.Kaçalova ingilis dilində təyin budaq cümləsinin təsnifatını apararaq onları semantik xüsusiyyətlərinə görə üç növə bölmüşlər:

"1. Fərdiləşdirici () təyin budaq cümlələri

2. Təsnifedici () təyin budaq cümlələri

3. Təsviredici () təyin budaq cümlələri

Birinci tipə aid olan təyin budaq cümlələri, yəni fərdiləşdirici təyin budaq cümlələri bir şəxsin və ya əşyanın (və ya şəxslər və əşyalar qrupunun fərdi əlamətlərini bildirir. Bu elə bir əlamətdir ki, həmin şəxsi və ya əşyanı digərlərindən fərqləndirməyə xidmət edir. Məsələn,

The news **that I received from my mother this morning** is very important. – Bu səhər anamdan aldığım xəbər çox əhəmiyyətlidir.

The taxi **which arrived at the Baku last year** was produced in the Great Britain. – Keçən il Bakıya gətirilən taksi Böyük Britaniyada istehsal olunub.

The girl **who studied at his University** is my doughter. – Bu Universitetdə təhsil alan qız mənim qızımdır.

İkinc qrupa daxil olan, yəni təsnifedici təyin budaq cümlələri bu və ya digər əlamətinə görə şəxs və ya əşyanın aid olduğu sinfi və ya qrupu göstərir.

Məsələn, A book which **is written in dialects** is difficult to read. – Şivələrdə yazılan kitabı oxumaq çətin olur. Peoples **who live in nature** are usually long-lived. – Təbiətdə yaşayan adamlar adətən uzunömürlü olur.

Üçüncü qrup – təsiri təyin budaq cümlələri isə şəxs və ya əşya haqqında əlavə məlumat verməyə xidmət edir. Bu əlaqə məlumat isə həmin şəxs və ya əşyanın keyfiyyətlərinin təsvirindən ibarət olur. Məsələn,

We have received a news, which **contains important information on the situation of the Karabakh war.** – Biz xəbərlər aldıq, hansılar ki, Qarabağ müharibəsindəki vəziyyətə dair mühüm məlumatları əhatə edir.

In the Old town I met three tourists, **who lost in the narrow streets of the Old town.** – İçərişəhərdə mən üç turistə rast gəldim, hansılar ki, İçərişəhərin dar küçələrində itmişdilər.

Director of our institute, **which is a cultured man**, knows modern philosophy well. – Bizim İnstitutun direktoru çox mədəni adamdır, hansı ki, çağdaş fəsəfəni gözəl bilir.

Nəticə. İngilis dilində təyin budaq cümlələri üzrə aparılan çoxsaylı təsnifatlardan yalnız ikisini təqdim etdik. Onların qarşılaşdırılması isə belə bir qənaətə gətirib çıxarır ki, əslində təsnifat zamanı budaq cümlələr neşə növə ayrılsa da, bu məna qruplarının ehtiva etdiyi semantik yük eynidir.

Ədəbiyyat:

1. Dilçilik problemləri və mülahizələr. Bakı-2003.səh:123
2. Bayramov Q.Tərcümə sənəti. Bakı-2008səh:43-56.
3. Veysəlli F.Y. Struktur dilçiliyin əsasları. I- II, Bakı-2005,2008səh:14-25
4. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. Bakı-1989.səh:215
5.Федоров А.В. Основы обшей теории перевода. М.1968.с.66-73

А.Гаджиева

СЛОЖНОЕ ПРЕДЛОЖЕНИЕ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ АТРИБУТИВНЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Резюме

Что касается классификации и типов значений определенного артикля в английском языке, то следует сказать, что одна из самых ранних классификаций была сделана Ю. Изралевичем и К. Качаловой в середине прошлого века, то есть в 50-х годах прошлого века. 20 век. Кстати, отметим, что монументальное исследование, посвященное практической грамматике английского языка этих двух авторов, считается самой совершенной исследовательской работой, посвященной грамматике английского языка с момента ее создания.

Не случайно она неоднократно переиздавалась большими тиражами. Как мы уже упоминали, Ю. Израилевич и К. Качалова классифицировали

определенные ветвящиеся предложения в английском языке и разделили их на три типа по семантическим характеристикам:

"1. Настройщик () устанавливает условия ветвления

2. Классификатор () с определенными ветвями

3. Описательные () определенные ветвящиеся предложения.

Ключевые слова: английский язык, сложные предложения, определительные придаточные, придаточное.

A.Gadjieva

COMPOUND SENTENCE IN ENGLISH ATTRIBUTIVE CLAUSES

Summary

As for the classification and meaning types of the definite article in English, it should be said that one of the earliest classifications was made by Y. Izralevich and K. Kachalova in the middle of the last century, that is, in the 50s of the 20th century. By the way, let's note that the monumental study dedicated to the practical grammar of the English language by these two authors is considered the most perfect research work dedicated to the grammar of the English language since its inception.

It is no coincidence that it has been reprinted many times with large editions. As we mentioned, Y. Izrailevich and K. Kachalova classified definite branch sentences in English and divided them into three types according to their semantic characteristics:

"1. Customizer () set branch clauses

2. Classifier () definite branch clauses

3. Descriptive () definite branch sentences

Keywords:English,complex sentences,attributive clauses,clause

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.12.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.12.2023

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru,dos.Yusif Süleymanov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

BAĞIROVA GÜLŞƏN MALİK QIZI
Azərbaycan Dillər Universiteti
bagirova-79@list.ru

SİMONA DE BOVUAR YARADICILIĞINDA EKZİSTENSİALİST ETİKANIN MÜZAKİRƏSİ

Xülasə

Məqalə XX əsr dünya ədəbiyyatında özünəməxsusluğu ilə seçilən, 1908-1986-cı illərdə yaşayıb-yaratmış fransız yazıçısı Simona de Bovuara həsr olunmuşdur.

Simona de Bovuar yazıçılıqla yanaşı, fransız ekzistensialist filosofu, sosial nəzəriyyəçi və feminist fəal olmuşdur. Məqalədə onun məşhur əsərlərinə toxunularaq digər yazıçılarla da təması göstərilmişdir.

Bovuarın ilk fəlsəfi esselərinin və elmi əsərlərinin Sartrın sonrakı fikirlərinə təsiri olması, onlar arasındakı münasibət məqalədə tədqiq olunmuşdur.

Simona de Bovuarın qadınların da kişilər kimi seçim etmək bacarığına malik olması və buna görə də kiməsə və ya nəyəsə görə məsuliyyət daşımağı bir kənara ataraq tabelilikdən çıxıb özlərini daha da göylərə qaldıra bilməsi məsələsi də məqalənin əsasını təşkil edir.

Açar sözlər: Simona de Bovuar, esse, ekzistensializm, əsər, tərcümə, analiz.

Simona de Bovuar kimi tanıdığımız Simona-Ernestin-Lüsi Mari Bertrand de Bovuar 1908-ci il yanvarın 9-da Parisdə anadan olmuşdur. O, eyni zamanda yazıçı, ekzistensialist, filosof, siyasi xadim, feminist və sosial nəzəriyyəçi kimi tanınaraq şöhrət qazanmışdır. Onun həm feminist ekzistensializminə, həm də feminist nəzəriyyəsinə mühüm təsiri olmuşdur. Bovuar eləcə də fəlsəfə, siyasət və sosial məsələlərə dair romanlar, esselər, bioqrafiyalar, avtobioqrafiyalar, monoqrafiyalar yazmışdır. O, 1949-cu ildə yazdığı, qadın əsarəti və müasir feminizmin əsas elmi şərhinin ətraflı analizini verərək "İkinci cins" elmi əsərini və eləcə də "O qalmağa gəldi" və "Mandarinlər" romanı da daxil olmaqla bir sıra romanları ilə məşhurlaşmışdı.

Simona De Bovuar Parisdə, bir vaxtlar aktyorluğa can atan hüquq müdafiəçisi Corc Bertrand Bovuarın və atası varlı bankir və hörmətli katolik olan Fransua de Brasörün ailəsində dünyaya gəlmişdir. Simonanın bacısı Helen ondan iki yaş böyük idi. I Dünya Müharibəsindən sonra qısa müddət ərzində öz var-dövlətlərinin böyük bir hissəsini itirdiyindən, ailə öz burjua statuslarını qoruyub saxlamaq üçün mubarizə aparırdı və Fransuaz hər iki qızının nüfuzlu qadın monastr məktəbinə göndərilməsini təkid etmişdi. Bovuar özü bir uşaq kimi həddən artıq dindar olduğundan, bir ara rahibə də olmaq istəyirdi, amma 14 yaşından etibarən bütün inamı alt-üst olduğundan ömrünün qalanını bir ateist kimi yaşamışdır.

Bovuar intellektual cəhətdən tez inkişaf etmişdi; atası həmişə lovğalıqla deyərdi ki, “Simona kişi kimi fikirləşir”. 1926-ci ildə riyaziyyatdan və fəlsəfədən bakalavr imtahanlarından keçdikdən sonra Bovuar Katolik İnstitutunda riyaziyyatı və Sen Mari İnstitiutunda isə ədəbiyyat və dilləri öyrənməyə başlamışdır. Daha sonra o Leon Brunşvik üçün Leybnist haqqında tezis yazdıqdan sonra Sorbonda fəlsəfə təhsili də almışdır.

Simona həmin orta məktəbdə təlim tələbatlarını və təcrübələrini başa vurduqdan sonra o, ilk öncə Moris Merlo Ponti və Klod Levi-Stros ilə işləyir. Baxmayaraq ki rəsmi şəkildə qeydiyyata alınmamışdı, o tələbələrin milli reytinqi kimi xidmət göstərən, yüksək rəqabətli aspirant imtahanı olan, fəlsəfədən fransızca “agregation” adlanan imtahanı vermək üçün Ekol Normal Superyer kurslarına gedərkən hazırlaşdığı zaman o, Ekol Normal kurslarının tələbələri Jan Pol Sartr, Pol Nizan və Rene Maö (ona “Kastor” ləqəbini verən adam) ilə tanış olur. İmtahanın Jürisi birinci yeri isə Bovuara yox, Sartra verir, Bovuar isə eyni zamanda 21 yaşında bu imtahandan keçən ən gənc adam olmaqla ikinci yeri tutur.

Jan Pol Sartr çox dərrakəli adam idi və 5 fut (1.5 m) hündürlükdə boya malik olmasına baxmayaraq həddindən artıq ağıllı və müdrik bir adam idi. 1929-cu ilin oktyabrında hər ikisi sevgili olur və Sartr ona evlənmə təklifini belə etməyə cəsarət etmiş,hətta bir gün Luvr muzeyinin həyətində skameykada oturarkən Sartr ona demişdir: “Gəl, iki illik müqavilə imzalayaq”. Həyatının sonlarına yaxın Bovuar etiraf edərək demişdi: ”Evlilik məndən ötrü mümkünsüz idi. Mənim əslində buna bacarığım da yox idi”. Bununla belə onların münasibəti ömürlərinin sonuna qədər davam etmiş,lakin Bovuar heç vaxt evliliyi seçmir və Sartrla ailə münasibətləri də qurmur. Onların elə buna görə də uşaqları da olmur. Bu isə Simonaya həddindən artiq imkan verirdi ki, vaxtını yüksək akademik dərəcə almağa, siyasi məsələlərlə maraqlanmağa, səyahət etməyə, yazmağa, öyrətməyə və sevgililərinə sərf eləsin.

Sartr və Bovuar həmişə bir-birlərinə dəstək olmuşlar, yazdıqları əsərlərini birlikdə oxuyaraq müzakirə edirdilər.Əslində məhz belə müzakirələr zamanı onların bir-birlərinə təsiri də artmışdı.Qeyd etmək lazımdır ki,xüsusilə də Sartrın “Varlıq və Heçlik”, Bovuarın isə "O Qalmağa Gəldi" kimi ekzistensalist əsərlərində bu özünü açıq və tam aydın bir şəkildə biruzə vermiş, oxucularının nəzər diqqətini cəlb etmişdir. Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Bovuarın əsərlərinin son tədqiqatlarını araşdırdığımız zaman tam olaraq açıq şəkildə görünür ki, onun əsərləri Hegel və Leybnist də daxil olmaqla Sartra nisbətən daha çox təsiri özündə birləşdirir. Simona de Bovuar 1931-ci ildə Marseldə orta məktəb müəllimi olmuşdur və daha sonra Ruandakı Lusi Pyer Korney litseyində fəaliyyət göstərmişdir. əslində onun iş karyerası heç də ürəkaçan sonluqla bitməmiş və 1943-cü ildə o,17 yaşlı lisey şagirdi Natali Sorokini yoldan çıxartmaqda günahlandırılaraq müəllimlikdən kənarlaşdırılmışdır.

Bovuar yaradıcılığı özünəməxsusluğu ilə diqqəti həmişə cəlb etmişdir. “O qalmağa gəldi” əsəri məhz bu qəbildən olan əsərlərdəndir.

Yazıçının "O Qalmağa Gəldi" adlı ilk romanını 1943-cü ildə ərsəyə gətirərək, özünün və Sartrın Olqa Kosakieviç və Vanda Kosakieviçlə olan seksual münasibətlərinin bədiiləşdirilmiş xronikasının təsvirini vermişdir. Qeyd edək ki,Olqa 30-cu illərin əvvəllərində Bovuarın Ruandakı orta məktəbdə dərs keçdiyi tələbələrdən biri olmuş və o,onun xoşuna gələcək təsirə malik olmuşdur. J.P.Sartr Olqanın diqqətini cəlb etməyə çalışsa da, amma Olqa ona fikir belə verməmişdir. Bundan sonra heç vaxt itirmədən Olqanın bacısı Vanda ilə münasibət qurmuşdur. Qeyd edək ki, Sartr ölümünə qədər Vandanın maddi cəhətdən arxasında durmuş və hətta Olqanın da bir neçə il təmin inatını ödəmişdir.Daha sonralar isə Olqa Bovuarın sevgilisi Jak Loran Bas ilə ailə həyatı qurur.

1944-cü ildə Bovuar ekzistensialist etikanın müzakirəsinə həsr olunmuş "Pirr və Sinea" adlı ilk fəlsəfi essesini tamamlayır. Onun, ekzistensializm haqqda tədqiqatını ikinci essesi "İkili Etika" 1974-cü ildə işıq üzü görür. Bu əsərlər anlamliq dərəcəsinə görə Sartrın Varlıq və Heçlik əsərinin çətin dərk olunan xarakteri ilə müqayisədə çox başa düşülən və sadə tərz daşıyırdı. Essedə yazıçı Sartrın "Varlıq və Heçlik" kimi əsəri də daxil olmaqla bir çox ekzistensialist əsərlərdə ortaya çıxan bəzi ziddiyətlərə aydınlıq salaraq ikili Etikada şəraitin yaratdığı məcburiyyətlə mütləq azadlığın ekzistensialist dilemmasını qarşı-qarşıya qoymaqla öz məqsədinə çatmışdır.

Yazıçının digər nailiyyəti isə özünü "Müasir Dövr" jurnalında əks etdirmişdir.

II Dünya Müharibəsinin sonlarında Bovuar və Sartr, Moris Merlo Ponti və başqaları ilə birgə əsasını qoyduğu "Müasir Dövr" siyasi jurnalını redaktə edərək növbəti fəaliyyətə başlayır.. Bovuar Müasir Dövr jurnalından öz işinə şərait yaratmaq və öz ideyalarını kiçik miqyasda esse və kitab halında çap etməzdən əvvəl burda yoxlamaq üçün istifadə edərək bəhrələnir,özü üçün yeni üfiqlər açırdı.Qeyd etmək yerinə düşərdi ki,yazıçı dünyasını dəyişdiyi günə qədər bu jurnalın redaktoru kimi fəaliyyət göstərmişdir..

Bovuar yaradıcılığında Cinsəllik, ekzistensial feminizm və "İkinci Cins" problemi.

Yazıçının "İkinci cins" əsərinin fəsilləri ilk olaraq 1949-cu ilin iyun ayında "Müasir dövr" jurnalında işıq üzü görmüşdür. İkinci cild bir neçə ay sonra ilk dəfə Fransada işıq üzü gördü. Nəşriyyatçı Alfred Knofun arvadı Blanç Knofun köməyi sayəsində Hovard Parşley tərəfindən tez bir zamanda tərcümə edildiyinə görə bu əsər "İkinci Cins" kimi Amerikada çox tez çapa verilir.Bu ona görə baş verir ki, Parşleyin Fransız dili ilə bir qədər tanışlığı var idi və fəlsəfədən isə minimal biliyi ehtiva edir. Bu zaman Bovuarın əsas nə demək istədiyini təhrif edərək onun adı çəkilən kitabı yarımçıq tərcümə etmiş və ya bəzi başa düşmədiyi yerlərini verməmişdilər. Ekzistensialist alimlərin cəhdlərinə baxmayaraq illərlə Knof imkan vermədi ki, Bovuarın əsəri yenidən daha dəqiq tərcümə edilsin. Yalnız 2009-cu ildə əsərin orijinalının çapa buraxılmasının 60-cı ildönümündə əsərin ikinci tərcüməsi edildi.

Konstans Borde və Şeila Malovani Şevalye orijinal əsərin üçüncüsünü bərpa edərək ilk dəfə əsərin bütöv tərcüməsini hazırladılar. "İkinci Cins" əsərinin uzun sürən ikinci tərcüməsi İkinci Cins əsərinin " Qadın: Mif və Reallıq" fəslində Bovuar sübut etmişdi ki, kişilər onların ətrafında saxta "sirrli" aura yaratmaqla qadınları cəmiyyətdə "Başqa" olmağa məcbur edir. O sübut etdi ki, kişilər qadınları və onların problemlərini başa düşməyəndə və ya onlara kömək etməyəndə, bundan bir bəhanə kimi istifadə edir və bu stereotipləşmə cəmiyyətdə ən yüksək iyerarxik qrupdan ən aşağı iyerarxik qrupa qədər ozünü göstərir. O yazmışdı ki, bu həmçinin irq, sinif və din kimi digər oxşar kateqoriyalar əsasında baş verir. Ancaq o deyirdi ki, bundan böyük həqiqət yoxdur ki, qadınları stereotipləşdirən kişilər bundan cəmiyyəti patriarxalliğa doğru aparmaqda bir bəhanə kimi istifadə edir.

Fransada çap olunan "İkinci Cins" mənəvi inqilaba səsləyən feminist ekzistensizalizmi özündə əks etdirirdi. Bir ekzistensialist kimi Bovuar mövcudluğun öncəki mahiyyətinə inanırdı; yəni nəticə eibarı ilə kimsə qadın doğulmaya bilər, amma qadına çevrilə bilər. Onun analizi Hegelin "Başqa"-sının konsepsiyasını özündə cəmləşdirirdi. Bu Başqadakı nümunə kimi göstərilən Qadının sosial quruluşunu Bovuar qadın əsarətinin əsası kimi müəyyən etmişdir.

Bovuar sübut etdi ki, qadınlar tarixən ağılsız və qeyri normal hesab olunub. O deyirdi ki, qadınlara qarşı bu fikir onların yüksək dərk etmə qabiliyyəti ilə məhdudlaşır ki, buna görə də onlar normallıqdan kənarda dayanırlar və adətən "normallığa" daha çox üstün gələn yad bir adam olurlar. O inanırdı ki, feminizmə görə irəli getmək üçün bu fikir aradan götürülməlidir. Bovuar bu fikrin üstündə dayanırdı ki, qadınlar da kişilər kimi seçim etmək bacarığına malikdilər və buna görə də kiməsə və ya nəyəsə görə məsuliyyət daşımağı bir kənara ataraq tabelilikdən çıxıb özlərini daha da göylərə qaldıra bilərlər.

"İkinci Cins" əsərinin yeni tərcümənin tək böyük üstünlüyü Bovuarın ekzistensialist dilini başqa yerə köçürmək üçün tərcüməçilərin bacarığı nəticəsində ərsəyə gələn təcümənin bütövlülyündədir ki, bu da oxucularda elə bir hiss yaradır ki, sanki Bovuar Hegel, Marks və başqalarına etiraz edir.

"Mandarinlər".

1954-cü ildə nəşr olunan "Mandarinlər" II Dünya Müharibəsi bitdikdən sonrakı dövrə aiddir. Bu əsər Bovuara ən yüksək ədəbiyyat mükafatı olan Pri Konkur mükafatını qazandırdı. Bu kitab kitabını həsr etdiyi amerikan yazıçısı Nelson Alqrenlə əlaqələri də daxil olmaqla, Sartr və Bovuarın yaxın ətrafındakı dostlarının və filosofların şəxsi həyatına aid idi. Həm Mandarinlər əsərində, həm də Bovuarın avtobioqrafiyalarında Bovuarın onların cinsi həyatını təsvir etməsi Alqreni biyabır etmişdi. Bovuarın əsərinin amerikan tərcüməsinin tənqidi zamanı Alqren bu biyabırçılığa kəskin cavab vermişdi. Bovuarın Alqrenə yazdığı sevgi məktubları da daxil olmaqla Bovuarın həyatında baş verənlər haqqda bir çox material ölümündən sonra ictimaiyyətə çatdırıldı.

Antoniyo Nunes Himenes, Bovuar, Sartr və Çe Qevara 1960-cı ildə, Kubada Bovuar Amerika Birləşmiş Ştatlarına və Çinə səyahətləri haqqında məşhur səyahət gündəlikləri yazmışdı və öz esse və bədii hekayələrini ən əsas 1950-1960-cı illərdə çap etdirmişdi. O, "Məhv olmuş Qadın" hekayəsi də daxil olmaqla qısa hekayələrdən ibarət olan bir neçə cild də nəşr etdirmişdi. 1980-ci ildə "Bovuar Ruhun məqamı birinci gəlir" adlı hekayələr toplusunu çap etdirir ki, bu da erkən dövrlərdə qadınların vacibliyindən bəhs edən hekayələr toplusu idi. Bu hekayələr "O qalmağa gəldi" romanından xeyli əvvəl yazılsa da, Bovuar onu nəşr etdirməyi yararlı bilmirdi. Həmin əsər yalniz 40 il sonra işıq üzü gördü.

Sartr və Merlo-Pontinin arasında uzun müddət ədavət var idi. Bovuar Sartrın tərəfində dayanır və Merlo Ponti ilə danışıqlara girərək aradakı münaqişəni dayandırır. Son illərdə Bovuar jurnalın redaksiya görüşlərini öz mənzilində toplayırdı və jurnala Sartrdan daha çox dəstək olurdu və tez-tez Sartrı məcbur edirdi ki, öz fikirlərini təklif etsin. Bovuar həmçinin də Çalışqan Qızın Memuarı, Həyatın Əsası, Çətin Zamanlar, Hamısı Deyilib və Edilib adlı yazılarından ibarət olan dörd cildlik avtobioqrafiya yazmışdır.

1970-ci illərdə Bovuar Fransa qadınlarının azadlıq hərəkatında böyük aktivlik göstərirdi. O, Fransada qeyri-qanuni hesab olunan qadın abortlarına qarşı deyildi, bu barədə olan qanuna qarşı çıxan qadınların imzaladığı 1971-ci ildəki 343-cü Manifestinə də imza atır. İmza atanlar arasında Katrin Denöv, Delfin Seyriq və Bovuarın bacısı Papeta da olmuşdu. 1974-cü ildə abort Fransada qanuniləşdirildi.
1970-ci ildə yazdığı "Qocalığın gəlişi" adlı uzun essesi, 60 yaşına qədər dünyadan getməyən insanların tənəzzül və tənhalığı barədə nadir intellektual meditasiya nümunəsi sayılır.

Təxminən 1976-cı ildə, Bovuar və Silve Lö Bon Amerikanın Nyu York şəhərinə Keyt Milletgilə səfər edir. Sartrın ölümündən sonra Bovuar Sartrın ona yazdığı məktubları redaktə edərək nəşr etdirir. Bovuarın ölümündən sonra isə Sartrın övladlığa götürdüyü qızı və ədəbi varisi Arlete Elkem Sartın məktublarının çoxunu redaktə olunmadan nəşr etdirilməsinə icazə vermir. Bir qədər ixtisarlar olsa da bu gün Sartrın məktubları Bovuarın redaktəsindən sonra oxunmağa yararlıdır. Bovuarın övladlığa götürdüyü qızı və ədəbi varisi Silve Lö Bon Elkemdən fərqli olaraq Bovuarın həm Sartra, həm də Alqrenə yazdığı məktubları nəşr etdirir.

Bovuar və Sartr Monparnas qəbiristanlığında dəfn olunub. Bovuar 78 yaşında, Parisdə sətəlcəmdən dünyasını dəyişmişdir. O, Parisdə Monparnas qəbiristanlığında, Sartrın qəbrinin yanında dəfn olunub. Ölümündən sonra Bovuarın şöhrəti artır. Xüsusilə də akademiyada onu feminizmin anası hesab edirdilər. Əksəriyyət onu böyük fransız mütəfəkkiri və ekzistensialist filosofu hesab edirdi. Hal-hazırda ədəbiyyatçılar Bovuar və Sartrın bir-birlərinin yaradıcılığına olan təsiri araşdırırlar. Həmçinin də Sartrın şah əsəri olan "Varlıq və Heçlik" əsərində də Bovuarın təsiri olduğu güman edilir.

Bir çox alim Bovuarın ilk fəlsəfi esselərinin və elmi əsərlərinin Sartrın sonrakı fikirlərinə təsiri olduğunu aşkar edib. Onun yaradıcılığı Marqaret Simon və Şelli Skolt da daxil olmaqla nüfuzlu yerli və xarici filosoflar tərəfindən tədqiq olunub. Bovuarın həyatından ruhlanan çoxsaylı bioqrafiyalar da yazilib. 2006-ci ildə Paris şəhərində Diyetmar Feixtinqerin memarlığı ilə Sena çayının üzərində piyadalar üçün salınmış körpüyə Bovuarın şərəfinə "Simon-de –Bovuar" adı qoyuldu.
Simona de Bovuarın bəzi əsərlərini nəzərinizə çatdırırıq:

"O qalmağa gəldi" (L'Invitée) (1943), "Pirus və Sinea" (Pyrrhus et Cinéas) (1944), "Başqalarının Qanı" (Le Sang des autres) (1945), "Kim öləcək?" (1945), "Bütün kişilər ölümlüdür" (Tous les hommes sont mortels) (1946), "İkili etika" (Pour une morale de l'ambiguïté) (1947), "İkinci cins" (Le Deuxième Sexe) (1949), "Amerika günbəgün" (L'Amérique au jour le jour) (1954), "Mandarinlər" (1954), "Biz Sadı yandırmalıyıq?" (1955) , "Uzun Mart" (1957), "Çalışqan Qızın Memuarı" (1960), "Həyatın Əsası" (1963), "Şəraitin Gücü" (1963), "Ən Asan Ölüm" (1964), "Bədii şəkillər" (1966), "Məhv olmuş Qadın" (1967), "Qocalığın Gəlişi" (1970), "Hamısı Deyilib və Edilib" (1972), "Ruh Məqamı Birinci Gəlir" (1979), "Sartra Əlvida" (1981), "Sartra Məktublar" (1990), "Nelson Alqrenə Məktublar" (1998).

Beləliklə, Simona de Bovuar fransız ədəbiyyatında önəmli yerə sahib olaraq yaradıcılığı ilə XX əsrin digər fransız qadın yazıçıları kimi ədəbiyyata öz töhfələrini vermişdir.

Ədəbiyyat:

1. Hamlet Qoca. Fransız ədəbiyyatı antologiyası (XIX-XX). Bakı, Kitab Yurdu, 418 s.
2. Dominique Rincé, Dominique Barbéris. Langue et littérature, Anthologie XIX-XXe siècles. Edition Mathan, Paris, 1992, 542 p.
3. Littératures francophones d'Europe. Anthologie, Éditions Mathans International, Paris, 1997, 255 p.
4. Nicole Masson. La littérature française. Avec la collaboration de Julie Bouillet. Éditions Eyrolles. Paris, 2007, 480 p.
5. https://iep.utm.edu/simone-de-beauvoir/
6. https://www.enciclopedia.cat/gran-enciclopedia-catalana/simone-de-beauvoir
7. https://www.theparisreview.org/interviews/4444/the-art-of-fiction-no-35-simone-de-beauvoir

BAGIROVA G.

A DISCUSSION OF EXISTENTIALIST ETHICS IN THE CREATIVITY OF SIMONE DE BEAUVOIR

SUMMARY

The article is dedicated to Simone de Beauvoir, a French writer who lived and created in the years 1908-1986, who was distinguished by her uniqueness in the world literature of the XX century. In addition to being a writer, Simone de Beauvoir was a French existentialist philosopher, social theorist, and feminist activist. The article mentions her famous works and her contact with other authors. The influence of Beauvoir's first philosophical essays and scientific works on Sartre's later ideas and the relationship between them are studied in the article.

Simone de Beauvoir's idea that women have the same ability to choose as men, and therefore can put aside responsibility for someone or something and raise themselves even higher, is also the basis of the article.

Key words: Simone de Beauvoir, essay, existentialism, work, translation, analysis.

БАГИРОВА Г.

ДИСКУССИЯ ОБ ЭКЗИСТЕНЦИАЛИСТСКОЙ ЭТИКЕ В ТВОРЧЕСТВЕ СИМОНЫ ДЕ БОВУАР

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена Симона де Бовуар, французской писательнице, жившей и творившей в 1908-1986 годах, отличавшейся своей уникальностью в мировой литературе XX века. Симона де Бовуар была не только писательницей, но и французским философом-экзистенциалистом, социальным теоретиком и феминистской активисткой. В статье упоминаются ее известные произведения и контакты с другими авторами. В статье исследуется влияние первых философских эссе и научных работ Бовуара на поздние идеи Сартра и взаимосвязь между ними. В основу статьи также легла идея Симона де Бовуар о том, что женщины обладают такой же способностью выбирать, как и мужчины, а потому могут снять с себя ответственность за кого-то или что-то и подняться еще выше.

Ключевые слова: Симона де Бовуар, эссе, экзистенциализм, творчество, перевод, анализ.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.12.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.12.2023
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Rasimə Fərhad qızı Əsədzadə tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

XƏYALƏ MƏCLUM QIZI İSAYEVA ƏMIROVA
Azərbaycan Dillər Universiteti
Bakı şəhəri, R.Behbudov, 134
dissertant
kh.isayeva@gmail.com

MƏTN DİLÇİLİYİNDƏ "TEMA" ANLAYIŞI

Mətn dilçiliyində, aktual üzvlənmədə, mətnin linqvistik təhlilində, ədəbiyyatşünaslıqda, psixolinqvistikada, üslubiyyatda və başqa sahələrdə "tema" anlayışından istifadə olunur. Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan dilçiliyində "tema" və "mövzu" anlayışlarının paralel, eləcə də sinonim kimi işlədilməsi də geniş yayılmışdır. Cümlənin aktual üzvlənməsində, həmçinin söyləmin vahidi olaraq götürülən "tema" anlayışı "mövzu" anlayışı ilə müəyyən bağlılığa malikdirsə də, bu bağlılıq zəifdir. Mürəkkəb sintaktik bütövün, abzasın, mətnin teması qəbul etdiyimiz mövzu anlamındadır. Üslubiyyatda "tema" məzmunun sıxılmış variantıdır. Məzmun temanın konkret həllidir. Məzmun temanın açılması üçün istifadə olunan gerçəklik materialıdır və nitqdə fakt və hadisələrin nəqli, təsviri və yozumu kimi özünü göstərir.

"Tema nəqletmənin, təsvirin, mühakimənin, tədqiqatın, müzakirənin predmetidir. Başqa sözlə desək, tema mətndə təsvir edilən, haqqında danışılan, yaxud yazılandır" [1, s.109]. A.K.Jalkovski və Y.K.Şeqlovun konsepsiyasına görə, oxuma prosesində çıxarıla biləndir [2, s.292]. Mətn dilçiliyində tema mətnin məna nüvəsi, mətnin ümumiləşmiş məzmunudur. Bu zaman mətnin temasının mövzusu onun məna tamlığını təşkil etməkdir. Qeyd edilənlərdən başqa mətndə mikrotema, makrotema, qlobal temalardan da bəhs olunur. *"Mətnin tamlığı, mətnin mikrotemaları, makrotemalarının və qlobal temanın vəhdətidir"* [3, s.60].

Mətn tema, alttema, subalttema və mikrotemaların iyerarxik şəbəkəsidir. Mətnin struktur vahidlər şəklində denotativ təhlili zamanı temaya alttema, subalttema və mikrotemalar kimi baxılır. Tema təsvirin əsas predmeti kimi götürülür və yenidən alttema, subalttema və mikrotemalara bölünür. Bir sıra müəlliflər bitkin əsəri hər biri mürəkkəb sintaktik bütövün teması olan mikrotemaların sintezi kimi qəbul edirlər.

M.Y.Dımarski hər bir mikrofraqmentin mətnin ümumi temasına münasibətini təyin edərkən göstərmişdir ki, bu münasibətlər parçalanma, qoşulma, tutuşdurma, qarşılaşdırma kimi standart məntiqi münasibətlər çərçivəsindən kənara çıxmır. Başqa sözlə desək, hər bir mikrofraqmentin mikroteması bütün fraqmentin tabe olduğu hipertemadan çıxmalıdır [4, s.94].

Temaya dair müxtəlif müəlliflərin yuxarıda sadalanan fikirlərindən belə çıxır ki, tema ilə mikrotema arasındakı münasibət "tam-hissə" münasibətidir. Tema və mikrotema mətnin sıxılmasının praktik reallaşma vasitəsidir. Belə reallaşma mətnin

tamlıq və diskretlik kateqoriyalarını aktuallaşdırır. Azərbaycan dilçiliyində "alttema", "subalttema" anlayışlarından istifadə olunmamışdır. Mikrotema və makrotema terminləri isə işləkdir. Bu, mikromövzu və ya makromövzu da sayıla bilər.

Bədii mətndə mənanın genişlənməsi əsərin əsas mövzusuna doğru inkişafı nəzərdə tutur. Əsərdəki mikromövzular necə formalaşır və onlar makromövzulara necə çevrilir? Ümumiyyətlə, nə qədər mikromövzu, nə qədər makromövzu mümkündür? Söyləmin teması, tema-rema keçidləri, tematik proqressiya qeyd edilən məsələ ilə necə bağlıdır? Bütün bu suallar konkret olaraq, ən azı bir neçə kiçik həcmli nəsr əsərinin linqvistik təhlilini tələb edir. Əks təqdirdə mənanın genişlənməsi, mövzu keçidləri məsələsinin həlli çətindir. Ona görə də bir neçə kiçik həcmli hekayəni mürəkkəb sintaktik bütövlər və ya abzaslar üzrə ardıcıl təhlilə cəlb etmək lazım gəlir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, müəllif nitqinin hansı variantlarından istifadənin də əhəmiyyəti böyükdür. Bu baxımdan, ilk növbədə nəqletmə şəklində yazılmış hekayənin tema və ya mövzu təhlilini aparmağa çalışaq.

"Annabel and Midge came out of the tea room with arrogant slow gait of the leisured, for their Saturday afternoon stretched ahead of them. They had lunched, as was their want, on sugar, starches, oils and butter fats. Usually the ate sandwiches of spongy new white bread greased with butter and mayonnaise; they ate thick wedges of cake lying wet beneath ice cream and whipped cream and melted chocolate gritty with nuts. As alternates, they ate patties, sweating beads of inferior oil, containing bits of bland meat bogged in pale, stiffening sauce; they ate pastries, limber under rigid icing, filled with and indeterminate yellow sweet stuff, not still solid, not yet liquid, like salve that has been left in the sun they chose no other sort of food nor did they consider it. And their skin was like the petals of wood anemones, and their bellies were as flat and their flanks as lean as those of young Indian browes" [5, s.27].

Doroti Parkerin "Standard of living" hekayəsinin birinci abzasının birinci söyləmində aktual üzvlənməyə görə, tema Annabel və Mic adında qızlardır. Söyləmin reması isə şənbə naharının onlar üçün ənənəvi olaraq eyni menyu təşkil etməsidir. Bu söyləmdə daha bir məna planı vardır: "came out ... with arrogant slow gait of the leisured". Nəqledən qızların kafedən necə çıxdıqlarını təsvir edir və yeriş tərzinin sərbəstlik, azadlıq kimi təsəvvürlər oyatması arxa planda qalır. Sonrakı söyləmdə tema qalır və menyuya daxil olan yeməklər sadalanır. Üçüncü söyləmdə də tema qalır, yeyilən yeməklər dairəsi genişləndirilir. Dördüncü söyləmdə tema dəyişib alternativ menyu ilə əvəzlənir. İkinci söyləmdə işlənmiş "They had lunched, as was their want" ifadəsi ilə beşincidəki "they chose no other sort of food, nor did they consider it" əlaqələnərək yeni məna xətti yaradır.

Potensial sintaksis cümlənin qrammatik üzvlənməsini, cümlə hüdudunda sözlərin əlaqələnməsini və cümlədə sözlərin sıralanma qanunauyğunluqlarını açırsa, cümlə-söyləm münasibətlərini aydınlaşdırmır, çünki söyləm potensial sintaksisin

vahidi, ünsürü, elementi olmur. *"Potensial sintaksis ilə aktual sintaksis üzvi şəkildə bağlıdır. Buna görə də qrammatik üzvlənmə ilə aktual üzvlənmə arasında əlaqə və yaxınlıq güclüdür. Qrammatik üzvlənmənin vahidi olan mübtəda ilə xəbər arasında mövcud olan əlaqə və münasibətlə söyləm vahidi olan tema və rema arasındakı əlaqə və münasibətlər yaxındır. Müxtəsər cüttərkibli cümlələrdə mübtəda temaya, xəbər remaya uyğun gələ bilər"* [6, s.14-15]. Tədqiqatçı mübtədanın temaya, xəbərin remaya uyğun gəlmək ehtimalı olan cümlənin müxtəsər cüttərkibli cümlə olduğunu söyləməkdə haqlıdır və bununla da mübtədanı tema, xəbəri rema kimi qəbul etməyin yanlışlığını qəti şəkildə təsdiq edir. Qrammatik üzvlənmə cümlə hüdudlarından kənara çıxmır. Əgər çıxırsa, bu zaman söhbət ikinci cümlədən, ikinci mübtədan, ikinci xəbərdən gedir. Bir cümlənin mübtədası ikinci cümlənin mübtədası, xəbəri ikinci cümlənin xəbəri məsələsini ortaya atmır. Aktual üzvlənmənin vahidi olan rema üçünsə tema və yeni rema tələbi mümkündür.

"Tema həm danışanın, həm qəbul edənin ümumi bilik bazasıdır" [7, s.226]. *"Tema danışan və dinləyənə məlum olan şeydir, söhbətin, verilən məlumatın predmetidir, başqa sözlə, cümlədə nə haqqında söhbət gedirsə, o, temadır"* [8, s.36]. *"Tema danışana və dinləyənə məlum olanı, söhbətin predmetini ifadə edir"* [9, s.444]. Məlumluqla bağlı meydana çıxan bəzi mübahisəli məqamları hələlik bir kənara qoyaraq iki məsələni qeyd edək. Birincisi, temanın bu şəkildə təyini yuxarıda verdiyimiz fikirlərdən əvvəl də, sonra da kifayət qədər çox söylənilmişdir. Bu, tam qəbul edilmiş fikirdir. İkincisi, məntiq təsdiq edir ki, məlum olan köhnədir. Deməli, tema köhnə informasiyanı təqdim edir. Köhnə informasiyanın kommunikasiya prosesinə daxil edilməsinin səbəbləri olmalıdır və şübhəsiz ki, bu səbəblərin linqvistik, yaxud ekstralinqvistik amillərlə bağlılığı öyrənilməlidir. Ümumiyyətlə, söyləmin iki kommunikativ hissəsinin müxtəlif terminlərlə ifadə olunmasına rast gəlinir: məntiqi subyekt və məntiqi predikat, psixoloji subyekt və psixoloji predikat, məzmun subyekti və məzmun predikatı, əsas və nüvə, çıxış punktu və nüvə, verilən/məlum və yeni, tema və rema. Təbii ki, adlandırma müxtəlifliyi anlayışların mahiyyətinə təsir etmir. Necə adlandırılır, adlandırılsın, tema məlumatın predmeti, rema isə tema haqqında söylənilən dir. Qeyd olunduğu kimi, düzgün müxtəsər cümlədə tema mübtəda, rema xəbər olur. Cümlə mürəkkəb olduqda məlumatın predmetində və onun barəsində söylənilənlərdə dəyişmələr baş verir. Söyləmlər ardıcıllığı nəzərə alındıqda və ya ikidən artıq cümlədən təşkil olunmuş mürəkkəb sintaktik bütövdə vəziyyət bir qədər də mürəkkəbləşir. Sadə cümlələr ardıcıllığı götürsək, onların tema və remalarını ardıcıl düzsək, mürəkkəb sintaktik bütövün mənasını qura bilmərik. Yaxud bir-birinin ardınca gələn cümlələrin mübtəda və xəbərini ardıcıl düzməklə də aydın məzmun hasil etmək mümkün deyildir.

"Təravətli aprel küləyi "Sitroen-3X"-in açıq pəncərəsindən içəri vururdu. Maşın Opera binasının yanından keçib, cənuba döndü və Vandam meydanına çıxdı. Sərnişin oturacağında əyləşmiş Robert Lenqdon yanından şütüyüb keçən küçələri kədərlə seyr edir və fikrini cəmləşdirməyə çalışırdı. Oteldən çıxmazdan əvvəl o,

üzünü qırxıb duş qəbul etmişdi və kifayət qədər təmkinli görünürdü. Amma ürəyindəki narahatlıq sakitləşmirdi. Dəhşətli şəkil, döşəmədəki meyit gözünün qabağından çəkilmirdi.

Jak Sonyer ölüb" [10, s.21].

Bu mətn fraqmentini mübtəda – xəbər ardıcıllığı ilə düzək.

{külək vururdu; maşın döndü; Lenqdon seyr edir; Lenqdon çalışırdı; Lenqdon duş qəbul etmişdi; Lenqdon görünürdü; narahatlıq sakitləşmirdi; şəkil, meyit çəkilmirdi}. Əslində verilən ardıcıllıq sadə cümlələr ardıcıllığıdır. M –mübtəda, X – xəbər indeksli dəyişəni qəbul etsək, həmin ardıcıllığı aşağıdakı kimi göstərə bilərik:

A={M_1, X_1; M_2, X_2; M_3, X_3; M_4, X_4; M_5, X_5; M_6, X_6; M_7, X_7; M_8, X_8; M_9, X_9}

A yuxarıda verilmiş birinci abzası ifadə edən mürəkkəb sintaktik bütövün struktur sxemidir. M_4, M_5, M_6 və M_7 mübtədaları, yaxud temaları eynidir və şəxsin adını bildirir (Lenqdon). M_2 və M_3 "maşın" ismidir. Sadə cümlələr ardıcıllığı kimi verilmiş struktur sxem A mürəkkəb sintaktik bütövün məzmunu haqqında ümumi məlumat verə bilmir. Deməli, yalnız mübtəda və xəbər cümlənin mənasını açə bilmədiyi kimi, tema və rema ardıcıllığı da söyləmdəki informasiyanın tam aydın dərkinə əsas yaratmır.

Cümlənin qrammatik üzvlənməsi ilə aktual üzvlənmə arasında əlaqə axtarışı, bu əlaqənin mövcudluğu və yoxluğu haqqında mülahizələrin ortaya çıxması kommunikasiya predmetini həm ənənəvi sintaksis, həm də funksional sintaksis müstəvisi üzərinə qoyub eyni vaxtda əməliyyat aparmaq, eyni cümlənin içindən çıxarılanlara fərqli prizmalardan baxmaq, onları gah eyniləşdirmək, gah da fərqləndirmək cəhdlərindən irəli gəlir. Bir predmet, obyekt, hadisə, eyni zamanda, iki şəkildə mövcud ola bilməz. Cümlə potensial sintaksisin vahidi kimi götürüldükdə onun elementləri cümlə üzvləridir və onlar formal, qrammatik üzvlənmə əsasında müəyyənləşdirilir. Burada əvvəl məlum olan və sonradan xəbər verilən yoxdur. Cümlə üzvlərinin sayı iki deyil, onun mübtədasından, yaxud qrammatik subyektdən, xəbərdən, yaxud qrammatik predikatdan başqa tamamlığı, təyini, zərfliyi vardır. Bir cümlə daxilində bir neçə tamamlıq, təyin, zərflik ola bilər. Aktual üzvlənmə isə yalnız iki elementi tanıyır. Bunlardan biri tema, digəri remadır. Cümlə quruluşu, onun elementlər sayı dəyişdikdə çoxməchullu tənlik alınır, kələfin ucu itir, eyniləşdirmə çətinləşir, temanı, remanı bir söz, yaxud söz-forma ilə göstərmək mümkünsüzləşir. Biz semantikanı potensial sintaksisə proyeksiyalamaq istəyirik. İşığı hansı tərəfdən salmağımızdan, horizontal, frontal və ya profil proyeksiyasına baxmağımızdan asılı olmayaraq temanın proyeksiyası mübtəda, remanın proyeksiyası xəbər ola bilmir. Bu, ondan irəli gəlir ki, fərqli şəkildə, fərqli kriteriyalarla təyin olunmuş, fərqli məqsəd və təyinatlı olanları eyniləşdirmək mümkün deyil. Mübtəda mübtədadır, tema temadır, xəbər xəbərdir, rema remadır, tamamlıq tamamlıqdır. Eyni zamanda sintaqm sintaqmdır, cümlə cümlədir, hökm hökmdür, söyləm söyləmdir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. 1. Горшков, А.И. Лекции по русской стилистике. / А.И.Горшков. Москва: Изд-во литературного института им. А. М. Горького, – 2000. – 272 с.
2. Жолковский, А.К. Работы по поэтике выразительности: Инварианты – Тема – Приемы – Текст. / А.К.Жолковский, Ю.К.Щеглов. – Москва: АО Издательская группа «Прогресс», – 1996. – 344 с.
3. Земская, Е.А. Русская разговорная речь. / Е.А.Земская. – Москва: Наука, – 1973. – 485 с.
4. Дымарский, М.Я. Проблемы текстообразования и художественный текст (на материале русской прозы X1X-XX вв.). / М.Я.Дымарский. – Москва: Изд-во УРСС, – 2001. – 326 с.
5. Dorothy, P. Standard of living: [Electronic resource]. URL: https://lingualeo.com/ru/jungle/the-standard-of-living-by-dorothy-parker-172636
6. Kazımov, Q.Ş. Ön söz. Mətn dilçiliyi problemləri / Ə.Abdullayev. Aktual üzvlənmə, mətn və diskurs. – Bakı: “Zərdabi LTD” MMC, – 2011. – s.5-21
7. Abdullayev, K.M. Cümlənin aktual üzvlənməsi / Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. – Bakı: Mütərcim, – 2012. – s.222-251.
8. Abdullayev, Ə.Ə. Aktual üzvlənmə, mətn və diskurs. / Ə.Ə.Abdullayev. – Bakı: “Zərdabi LTD” MMC, – 2011. – 272 s.
9. Kazımov, Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. / Q.Ş.Kazımov. – Bakı: Ünsiyyət, – 2000. – 496 s.
10. Braun, Den. Da Vinçi şifrəsi. / Den Braun. – Bakı: Qanun, – 2013. – 519 s.

XÜLASƏ

Açar sözlər: tema, mətn, dil, rema

Dilçilikdə, ədəbiyyatşünaslıqda, psixolinqvistikada və digər sahələrdə "tema" anlayışından geniş istifadə olunur. Tema əsərin mənası və konsepsiyası və onun bədii vasitələrlə yerləşdirilməsidir. Tema bütün hissələri birləşdirən, əsərin bütövlüyünü, mətnin başdan-başa semantik vəhdətini təmin edən anlayışdır. Azərbaycan dilçiliyində “tema” və “mövzu” anlayışlarının paralel, eləcə də sinonim kimi işlədilməsi də geniş yayılmışdır. Mətn dilçiliyində tema mətnin məna nüvəsi, mətnin ümumiləşmiş məzmunudur. Aktual üzvlənmənin iki elementi var. Bunlardan biri tema, digəri remadır. Düzgün qurulmuş iki elementli cümlənin qrammatik üzvlənməsi nəticəsində alınan iki element – mübtəda və xəbər, həmin sintaktik vahidin aktual üzvlənməsindən alınan iki element – tema və rema ilə bərabər saydadır və eyni struktura malikdir. Bu səbəbdən mübtəda – tema, xəbər – rema eyniləşdirməsi əmələ gəlir.

Хаяла Меджлум кызы Исаева Амирова

РЕЗЮМЕ

ПОНЯТИЕ «ТЕМА» В ТЕКСТОВОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Ключевые слова: тема, текст, язык, рема

Понятие «тема» широко используется в лингвистике, литературоведении, психолингвистике и других областях. Тема - это смысл и концепция произведения и их размещение художественными средствами. Тема - это то, что соединяет все части, обеспечивает целостность произведения, сквозное смысловое единство текста. В азербайджанском языкознании понятия «тема» и «суть» широко используются как параллельные и синонимичные термины. В лингвистике текста темой называют смысловое ядро текста, обобщенное содержание текста. Фактическое Актуальное членение состоит из двух элементов. Один из них — тема, другой — рема. Два элемента, полученные в результате грамматической связи правильно построенного двухчленного предложения, - подлежащее и сказуемое, и два элемента, полученные в результате актуального членения этой синтаксической единицы, - тема и рема, имеют одинаковое число и имеют одинаковую состав. По этой причине формируется идентификация - подлежащее – тема, сказуемое – рема.

Isayeva Amirova Khayala Majlum

SUMMARY

THE NOTION OF "THEME" IN THE TEXT LINGUISTICS

Key words: theme, text, language, rheme

The notion of "theme" is widely used in linguistics, literary studies, psycholinguistics and other fields. Theme is the meaning and concept of the composition and its placement through artistic means. The theme is what connects all the parts, ensures the integrity of the work, and the end-to-end semantic unity of the text. In Azerbaijani linguistics, the concepts of "theme" and "topic" are widely used as parallel and synonymous terms. In text linguistics, the theme is the meaning core of the text, the generalized content of the text. Actual segmentation has two elements. One of them is theme and the other is rheme. The two elements obtained as a result of the grammatical segmentation of a correctly constructed complete sentence - subject and predicate, and the two elements obtained from the actual segmentation of that syntactic unit - theme and rheme, have the same number and the same structure. For this reason, subject - theme, predicate - rheme identification is formed.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.12.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.12.2023
Rəyçi: fil.e.d., prof. Ə.Ə.Abdullayev
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

NƏRMIN RÖVŞƏN QIZI MIRZƏYEVA
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Hasanlinarmin @gmail.com

XARİCİ DİL DƏRSLƏRİNDƏ DƏRS PLANI VƏ ONUN TƏDRİSDƏ ROLU

XÜLASƏ

Dərs planı tədris prsesində olduqca vacibdir. Plan təkcə müəllim üçün deyil, tələbə üçün də olduqca önəm daşıyır. Dərs planları əsasən müəllimin dərsi rahatlıqla idarə edə bilməsi, tələbəni düzgün qiymətləndirməsi üçün yazılır. Unutmaq olmaz ki, dərs planı tədris prosesini daha mütəşəkkil etməyə yardımçı bir vasitədir. Hər bir müəllimin öz planı olur. Dərs planları tədrisdən öncə, tədris müddətində və tədris müddətindən sonra tərtib oluna bilər.

Dərs planı hər bir müəllimə dərsi daha effektiv və düzgün şəkildə idarə etməyə yardımçı olur. Plan, müəllimin dərsdə nə öyrədəcəyini, tələbələrin dərs müddətində nə öyrənəcəyini, dərsin sonunda tələbələrin nə əldə edəcəyini planlaşdıran bir köməkçidir. Uğurlu tərtib edilmiş hər bir dərs planının nəticəsi də olduqca uğurlu alınır. Həmçinin xarici dil dərslərində dərs planı vasitsilə tələbələrin hansı bacarıqlara yiyələnəcəklərini tərtib etmək olur.

Açar sözlər: dərs planı, xarici dil , planlaşdırma, tədris prosesi, tədris planı

LESSON PLAN IN FOREIGN LANGUAGE LESSONS AND ITS ROLE IN TEACHING

SUMMARY

The lesson plan is very important in the teaching process. The plan is very important not only for the teacher but also for the student. Lesson plans are mainly written so that the teacher can easily manage the lesson and evaluate the student correctly. It should not be forgotten that the lesson plan is a tool to help organize the teaching process. Every teacher has his own plan. Lesson plans can be prepared before teaching, during teaching and after teaching.

A lesson plan helps every teacher to manage the lesson more effectively and correctly. The plan is a helper in planning what the teacher will teach in the lesson, what the students will learn during the lesson, what the students will get at the end of the lesson. The result of every successfully designed lesson plan is also very successful. It is also possible to design what skills students will acquire through the lesson plan in foreign language classes.

Key words: lesson plan, foreign language, planning, teaching process, teaching plan

ПЛАН УРОКА НА УРОКАХ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА И ЕГО РОЛЬ В ОБУЧЕНИИ

РЕЗЮМЕ

План урока очень важен в учебном процессе. План очень важен не только для учителя, но и для ученика. Планы уроков в основном пишутся для того, чтобы учитель мог легко управлять уроком и правильно оценивать ученика. Не следует забывать, что план урока – это инструмент, помогающий организовать учебный процесс. У каждого учителя свой план. Планы уроков могут быть подготовлены до начала обучения, во время обучения и после обучения.

План урока помогает каждому учителю более эффективно и правильно провести урок. План – помощник в планировании того, чему будет учить учитель на уроке, чему обучающиеся научатся в ходе урока, что ученики получат в конце урока. Результат каждого успешно разработанного плана урока также очень успешен. Также можно спланировать, какие навыки приобретут учащиеся с помощью плана уроков на уроках иностранного языка.

Ключевые слова: план урока, иностранный язык, планирование, учебный процесс, план обучения

Tədrisin vacib tərəfi dərs planlarının əvvəlcədən hazırlanmasıdır. Uğurlu dərs planının bir çox komponentləri var, məsələn, aydın məqsədə malik olmaq, sizə hansı materiallara ehtiyacınız olduğunu bilmək və dərsdən sonra tələbələri necə qiymətləndirməyi planlaşdırmaq. Fərqli dərs planı komponentlərini başa düşmək tələbələri zənginləşdirən və onlara uğur üçün daim imkanlar yaradan dərsi planlaşdırmağa kömək edə bilər. Dərs planı tələbələrin dərsdə hansı bacarıqları öyrənəcəklərinin, pedaqoqun onları necə öyrətmək niyyətində olduğunun və dərsin sonunda tələbələrin dərsi nə dərəcədə başa düşmələrini necə ölçməyin yazılı təsviridir. Müəllimlik mürəkkəb bir fəaliyyətdir. Bunun üçün düzgün hazırlıq və planlaşdırma lazımdır. Hər bir müəllim məzmunu öz üslubunda planlaşdırmağa çalışır ki, düzgün şəkildə sistemli və effektiv şəkildə öyrədə bilsin. Tədris müəllimin sinif otağında və ya sinifdən kənar həyata keçirdiyi tədris fəaliyyətini əhatə edən bir prosesdir. Bu proses planlaşdırmaya və xüsusi olaraq dərs planına əsaslanır. Beləliklə, dərs planı müəllimin gündəlik tədrisi üçün əvvəlcədən hazırladığı hərtərəfli bir plandır. Bu müəllimə sistemli və effektiv tədris üçün kömək edir.

Dərs planı dərsin vacib məqamlarından ibarət proqramdır və təqdim olunduğu ardıcıllıqla düzülür; buraya məqsədlər, ediləcək məqamlar, soruşulacaq suallar, materiallar, istinad, tapşırıqlar və s. aiddir.

Dərsin planlaşdırılması digər bacarıqlarla eyni şəkildə öyrənilən xüsusi bir bacarıqdır. Müəllim öz dərs planlarını yarada bilirsə, bu o deməkdir ki, o, tədrisin məzmununa və istifadə etdiyi metodlara "sahib olmaq" yolunda nəhəng bir addım atıb və bu yaxşı haldır. Bu bacarığa sahib olmaq başqaları tərəfindən hazırlanmış dərs planlarından istifadə etməkdən daha qiymətlidir. Bu bacarığı inkişaf etdirmək üçün düşünmək və məşq etmək lazımdır ki, bu da müəyyən bir vaxt tələb edir, lakin bu, müəllimi öz dərsini müəyyənləşdirməyə kömək edə biləcək bir bacarıqdır. Bir şeyi necə etməyi bilmək onun haqqında nəyisə bilməkdən daha vacibdir. Bütün bunlar peşəkar müəllim olmaq üçün vacib göstəricilərdir. Əslində müəllim dərsləri birdən çox şəkildə planlaşdırmağı öyrənməlidir. Forma və ya şablondan asılı olmayaraq bütün dərs planlarının onları yazmağı, yenidən nəzərdən keçirməyi və təkmilləşdirməyi öyrənən əsas komponentləri vardır.

Müəllim dərsin planlaşdırılması formasında mütəmadi olaraq tədris məqsədləri və proseslərinə nail olur. Bu, sinifdə yaranan hər hansı bir vəziyyətə uyğunlaşma qabiliyyətini inkişaf etdirərək öyrənməni effektiv edir. Plan həmçinin sinif nəzarəti, motivasiya və fərdi fərqlər əsasında tədris prosesinin planlaşdırılmasına kömək edir.

Xarici dil dərsini planlaşdırarkən nəzərə alınmalı olan əsas məqamlardan biri dərsin özünün ümumi məqsədləridir. Söhbət tələbələrin dərsin sonunda nəyə nail olacağından gedir.

Effektiv öyrənmə üçün sadəcə dərsliyə bağlı qalmaq əvəzinə tələbələrə faydalı, mənalı və orijinal mətnlərdən istifadə imkanı yaratmaq lazımdır. Dərsi orijinal materiallarla zənginləşdirəndə tələbələri təkcə real həyatda dil istifadəsinə hazırlamırıq, həm də onların biliklərini mədəniyyət, insanların həyat tərzi, inancları və dəyərləri haqqında artırmış oluruq. Materiallar tələbələrin səviyyəsinə və ehtiyaclarına uyğun olaraq diqqətlə seçildikdə, dərsə müxtəliflik gətirə və öyrənənlərin marağını artıra bilər. Dil şüurunu inkişaf etdirmək üçün onlara həm yazılı, həm də danışıq formasında hədəf dili nümunələrindən istifadə etməyə imkan yaratmalıyıq. Tələbələrin ehtiyaclarını və müxtəlif öyrənmə üslublarını təmin etmək üçün materiallara uyğun olan tapşırıqlar diqqətlə seçilməlidir. Belə materiallar tələbələrin dil şüurunun inkişaf etməsinə kömək olur.

C. Nuttallın [2;179] qeyd etdiyi kimi, sinif üçün orijinal materialları seçərkən biz onların ümumi tədris məqsədi və təlim məqsədlərimizi dəstəkləyib-dəstəkləməməsinə diqqət yetirməliyik. Biz təkcə dərsin məqsədlərinə çatmağı deyil, həm də bilikləri tələbələrə ötürməyi, onları yeni ideyalarla tanış etməyi, hədəf dilin mədəniyyəti haqqında biliklərini genişləndirməyi və eyni zamanda tənqidi düşüncəni inkişaf etdirməyi bacarmalıyıq. Əsas odur ki, bunu aktiv biliyə çevirək.

Tələbələrin diqqətini cəlb etmək və onların dərsdə iştirak etmək istəyini artırmaq üçün onların müxtəlif öyrənmə üslublarına, şəxsiyyətlərinə, hisslərinə, bəyəndikləri və bəyənmədikləri xüsusiyyətlərinə diqqət yetirmək önəmlidir. Tələbələrin yazmağa və danışmağa həvəs göstərdikləri mövzulara diqqət yetirmək də mühümdür. Bu yolla tələbələrin müxtəlif öyrənmə üslublarını təyin edə bilər və

tədrisi onların ehtiyaclarına uyğun yönəldə bilərik. Yadda saxlamaq lazımdır ki, dərs zamanı fəal iştirak gərginlik yaratmadığı müddətcə faydalıdır. Bəzi tələbələr başqaları ilə ünsiyyət qurmaq istəməyə bilər. Buna görə də tələbələrin fərqli öyrənmə üslublarını diqqətlə araşdırmalı və diqqət onların faydalana biləcəyi şeylərə yönəlməlidir. Tədrisi tələbələrin güclü tərəflərinə yönəltməyi bacarmaq və tələbələrə fərdi diqqət göstərmək lazımdır. Tədris zamanı müəllim müəyyən vaxt çərçivəsində çalışdığı üçün realist olaraq yarana biləcək boşluqları nəzərə alaraq yaradıcı yollar tapmaq və qrup işləri təşkil etməklə tələbələri birlikdə çalışmağa həvəsləndirə bilər.

Tələbələr üçün maraqlı olan dərs, şübhəsiz ki, onların iştirak etmək istəyini artırmağa kömək edəcəkdir. Müəllimlər onlara öz maraqlarını, fikirlərini, onları maraqlandıra biləcək şeyləri öz qrup və ya sinif yoldaşları ilə bölüşmək imkanı yarada bilər. Onlara hekayələr, rol oyunları, viktorinalar hazırlamaq üçün öz təxəyyüllərindən istifadə etmələrinə şərait yaratmaq olar. Bu yolla onlar xarici dili öyrənmək və öyrəndikləri bilikləri onlar üçün maraqlı olan kontekstdə qurmaq şansı əldə edirlər.

Tapşırıqların başa düşülməsi mənalılıq üçün eyni dərəcədə vacibdir. Müəllim əmin olmalıdır ki, tələbələrinin yaradıcılığını orijinal və maraqlı fəaliyyətlər vasitəsilə artıra bilir və beləcə xarici dili öyrənərkən daha maraqlı bir mühit yaratmış olur.

Yaxşı tərtib olunmuş dərs planı müəllimlər üçün sanki xəritəyə bənzəyir, onlara hər dərs üçün açıq bir məqsəd və düzgün istiqamət verir. Dərs planı olmadan müəllimlər materialdan yan keçə və ya daha da pisi, vacib məqamları tamamilə unuda bilərlər. Onlar hər dərsi planlaşdırmaq üçün vaxt ayırdıqda, şagirdlərinin arxayın və səmərəli öyrənməsini təmin edə bilərlər. Bir çox müəllimlər hesab edirlər ki, dərs planı onlara tədris zamanı lazım olan yön də verir. Onların aydın bir yol xəritəsi olduqda, onlar çarpaz əlaqələr və ya digər diqqəti yayındıran amillərdən qaça bilərlər. Bu struktur proqnozlaşdırıla bilən və ardıcıl mühit yaratmaqla, tələbənin öyrənməsinə də müsbət təsir göstərə bilər.

Yaxşı dərs planı təkcə strukturu və istiqaməti təmin etmir, həm də müəllimlərə hər dərsdə nəyə nail olmaq istədikləri barədə fikir verir. Dərsin məqsədini aydın şəkildə ifadə etməklə müəllimlər vaxtlarından mümkün qədər səmərəli istifadəni təmin edə bilərlər. Bu, tələbələrə materialı daha səlis mənimsəməyə və daha çox məlumatı uzun müddətdə saxlamağa imkan verir. [5]

Müəllimin uğurunda mühüm amil düzgün təşkilatçılıq və hazırlıqdır. Hərtərəfli dərs planı ilə müəllimlər hər bir dərs üçün hazırlıqlı olduqlarından əmin ola bilərlər. Müəllim dərsə hərtərəfli hazır olduqda materialları, tələbələrin irəliləyişini, dərsin gedişatını rahatlıqla izləyə bilir. Əlavə olaraq hazırlıqlı olan müəllim öz vaxtını səmərəli və effektiv istifadə edir. Buna görə də yaxşı hazırlanmış və mütəşəkkil müəllimlər öz tələbələrinə yüksək keyfiyyətli təlim verə bilirlər.

Hərtərəfli olan dərs planı əvəzedici müəllim üçün böyük kömək ola bilər. Həmin müəllimlərin tam gün və ya hətta bir neçə gün ardıcıl olaraq məktəbə təyin olunması qeyri-adi hal deyil, bu da onların vaxtlarını müxtəlif dərsləri tədris etməklə doldurmalı olduqlarını bildirir. Bu hallarda, dərslərin necə getdiyi və ya hansı mövzuların digərlərinə nisbətən daha ətraflı əhatə olunduğu barədə öz həmkarlarından əlavə məlumat almasalar, hər sinifdə tədrisi necə davam etdirəcəyini bilmək çətin ola bilər.

Hər dərsin sonunda müəllimlər öz dərs planının məqsədlərini nəzərdən keçirə və onları dərs zamanı əldə edilənlərlə müqayisə edə bilərlər. Bu yolla müəllimlər tələbələrin çətinlik çəkdiyi sahələri müəyyən edə və gələcəkdə təlimatı buna uyğun tənzimləyə bilərlər. Bundan əlavə, tələbənin gördüyü işi nəzərdən keçirmək və dərs zamanı iştirakını qiymətləndirməklə müəllimlər hər bir tələbənin materialı nə dərəcədə yaxşı başa düşdüyünü daha yaxşı aydınlaşdıra bilərlər. Nəhayət, dərs planları tələbələrin dərs zamanı uğur qazanmasına yardım etmək istəyən hər bir müəllim üçün mühüm vasitədir və tələbələrin dərsi daha yaxşı başa düşməsini təmin etməyə kömək edir.

Müəllimlər dərsin məqsədlərini aydın şəkildə ifadə etdikdə, bilik və anlayışlarındakı boşluqları daha asanlıqla müəyyən edə bilərlər. Bu, onlara öz tədqiqatlarını tədrislərini təkmilləşdirmək üçün lazım olan məlumat və resurslara yönəltməyə imkan yaradır.

Tələbələr həmçinin dərs planlarından tədqiqat layihələri üçün başlanğıc nöqtəsi kimi istifadə edə bilərlər. Müəyyən bir dərsdə əhatə olunacaq əsas anlayışları və bacarıqları aydın şəkildə müəyyən etməklə, tələbələr müvafiq məlumat və resursları daha asan tapa bilərlər. Beləliklə, dərs planları müəllimlərin və tələbələrin ətrafdakı dünyanı daha yaxşı dərk etmək səylərinə dəstək olmaqda mühüm rol oynayır.

Dərs planlarının tələbələrin tənqidi təfəkkürünə təkan verməsinin mühüm yollarından biri onları material haqqında düşünməyə təşviq edən xüsusi suallar və ya tapşırıqlardır. Tələbələrdən sadəcə olaraq müəyyən bir mövzu haqqında bildikləri faktları sadalamağı tələb etmək əvəzinə, məsələn, dərs planı onlardan bu faktların müxtəlif şərhlərini nəzərdən keçirməyi və ya hadisələrin necə fərqli ola biləcəyi barədə fərziyyə irəli sürməyi tələb edə bilər. Dərs planları öyrənməni bu şəkildə strukturlaşdırmaqla tələbələrə həm sinif daxilində, həm də sinifdən kənarda faydalı olacaq tənqidi düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək edə bilər. [1, 22]

Tələbələrə problemləri birlikdə müzakirə etmək və həll etməkdə kömək etməklə, dərs planları əməkdaşlığı və komanda işini təmin edir. Ənənəvi dərslərdə müəllimlər çox vaxt tələbə-müəllim qarşılıqlı əlaqəsinə diqqət yetirirlər. Bununla belə, dərs planları problemlərin həlli üçün çoxsaylı perspektiv tələb edən problem əsaslı öyrənmə ssenariləri vasitəsilə tələbə əməkdaşlığını yaratmaq üçün istifadə edilə bilər. Bu, tələbələri bir-birinin güclü və zəif tərəflərini başa düşməyə həvəsləndirir və beləliklə, bütün iştirakçılar üçün daha yaxşı nəticə əldə oluna bilər.

Dərs planları həm müəllimlər, həm də tələbələr üçün struktur təmin edir, həm də hər kəsin bərabər şəkildə (istər qrup işi, istərsə də fərdi layihələr vasitəsilə) iştirak edə bilməsi üçün çevik fəaliyyətə imkan verir. Bu isə hər bir tələbəyə öyrənmə tərzindən və ya bacarığından asılı olmayaraq uğur qazanmağa imkan verir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Harmer, J. (2001). The practice of English language teaching. Harlow: Pearson Education. Chapter 22

2. Nuttall, C. (1996). Teaching reading skills in a foreign language. Bath: Heinemann.

3. Ullman, E. (2011). How to plan effective lessons. Education Update, 53(10).

4. Haynes, A. (2010). The complete guide to lesson planning and preparation. New York : Continuum International Publishing Group.

İstifadə edilmiş internet resursları

5.https://ioannanifli.wordpress.com/202/08/31/lesson-planning-and-its importance-to-effective-language-teaching/

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.12.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.12.2023
Rəyçi: f.ü.f.d. Səbinə İsgəndərova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

AYGÜN YUSUBOVA MƏHƏRRƏM QIZI
AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına
Şərqşünaslıq İnstitutu
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
E-mail: aygunyusubova74@gmail.com

ƏHMƏD NƏDİMİN QƏZƏLLƏRİNDƏ GÖZƏLLƏRİN VƏSFİ

XÜLASƏ

XVIII əsr türk divan ədəbiyyatının ənənələr daxilində yeniləşmə müşahidə olunur. Onu da qeyd edək ki, bu ədəbiyyatın formalaşmasında Əhməd Nədimin təsiri inkar edilməzdir. Əhməd Nədim divan ədəbiyyatının özünəməxsus ənənələri daxilində klassik janrlara yeni ruh verən bir şairdir.

Məlumdur ki, klassik Şərq poeziyasının əsas mövzusu məhəbbət olmuş, əsrlər boyu bu ədəbiyyatın ana xəttini "sevgili" motivi təşkil etmişdir. Divan şairləri yaradıcılıqları boyu gözəllərin obrazlı təsvirini yaradarkən onları orijinal bir şəkildə vəsf etmək üçün bütün ustalıqlarını ortaya qoyub, sənətkarlıq bacarıqlarını ən yüksək səviyyədə nümayış etdirməyə çalışmışlar. Bu özünü təsdiq prosesi klassik şairlər arasında bir yarışa çevrilmiş və nəticədə gözəllərin vəsfindən bəhs edən bir təşbehlər silsiləsi yaranmışdır. Şairlər ənənəvi təşbehlər vasitəylə özlərinin ən gözəl nəzm nümunələrini yaratmışlar. Bu isə ənənə daxilində novatorluq etməyi şərtləndirmişdir. Çünki müsəlman Şərqində şairdən nə deməkdən daha çox, necə demək tələb olunmuşdur.

Açar sözlər: divan ədəbiyyatı, qəzəl janrı, beyt, aşiq, könül

Nədimin qəzəllərinə nəzər yetirdiyimizdə məlum olur ki, gözəllər vəsf edilərkən əsasən bu ənənəvi obrazlardan istifadə olunmuşdur: *"xurşid", "nazənin", "yar", "can", "canan", "şah", "kafir qızı", "şux", "büt", "nigar", "zalım", "gözəl", "əfəndim", "afət", "kafir", "kəklik","civanım","dilbər", "dildar", "tovuz", "sərv", "büt", "dilrüba","nihal", "sevgilim", "o", "yavru", "tifl", "pəri", "hökmdar", "məsti naz", "gül", "süvar", "biməfa", "qönçə", "sehrbaz", "çəngi gözəli", "ruhi-rəvan"* və s.

Yenə bir pənçəyi xurşidə əsir oldum kim,
Əyilib ona baxar qurrə fələk bamında. [1, s. 317]

"Yenə bir günəş pəncəsinə əsir oldum. Parlaq göy üzü və fələk damında əyilib ona baxar". Divan şeirində sevgili, bənizinin ağlığı, surətinin parlaqlığı və işvəsinin yandırıcı xüsusiyyəti baxımından günəşə bənzədilir. Günəş necə aləmi nura qərq edirsə, sevgili də aşiqinin könlünü elə işıqlandırır.

Əcəb münasib ü çeşpandır, ey büti-tannaz,
Nigahı məstinə vadiyi məzhəbi aşub. [1, s. 258]

"Ey hər kəsə rişxənd eləyən büt kimi gözəl sevgili, sərxoş baxışların məzhəb yolundan bir qurtuluşdur". Yəni aşiqlərini lağa qoymaq və süzgün baxışlar ilə onları yoldan çıxarmaq məşuqənin adətidir. Bu səbəbdən də Nədimin təsvir etdiyi gözəl mənsub olduğu məzhəbinə uyğun davranır.

Məsti-nazım kim böyütdü böylə bi-pərva səni?
Kim yetişdirdi bu gunə səlvidən bala səni? [1, s. 331]

"Sərxoş nazlım, səni kim belə cəsarətli, qorxusuz böyütdü? Səni kim bu şəkildə sərvdən daha uca yetişdirdi?"

Varıb bir dərdməndi aldayub məkr etmə tək kafir,
Dilərsən, adəm öldür, yara kəs qan iç ciyər-xar ol. [2, s. 294]

"Kafir, istəyirsən adam öldür, yaralar aç, qan iç, ciyərini çıxarıb ye. Amma gəlib bir dərdli aşiqi aldadıb, oyunlar oynama".

Mənimdir suç ki, vardım bəzmə verdim sənə can nəqdin,
Sənin yoxdur,əfəndim,bunca hiç cürm ügünahın gəl. [2, s. 293]

"Əfəndim,bütün günah məndədir. Mən məclisə gəlib, özüm sənə ən qiymətli olan canımı verdim. Gəl, burda sənin heç bir günahın yoxdur".

Nedimanın sözü ancaq budur, ey afəti-dövran,
Gözün kimi məni bimar qıldın, sən də bimar ol. [2, s. 294]

"Ey dövranın bəlası, Nədimin sözü ancaq budur ki, gözün kimi məni xəstə etdin, sən də xəstə ol".

Yolunda pasban idim o mahı-aləm-aranın,
Gözüm hab aldı, duymadım aman ol bi-aman keçmiş. [2, s. 281]

"O aləmi bəzəyən ayın yanında gecə keşikçisi idim. Aman gözümü yuxu tutmuş, o mərhəmətsiz də elə keçmiş ki, hiss etməmişəm".

Nədim "Divan"ında ən çox istifadə olunan gözəllik məfhumlarından biridə rəngi,ətri və şəkli baxımından şeirə məna verən saçdır. Şair şeirlərində sevgilinin saçının gözəlliyini daha çox *"zülf", "gisu", "turra", "kakül", "pərçəm", "tar", "muy" "sünbül", "reyhan", "şeb-buy", "yasəmən", "fərman", "zirh", "tuğ", "kafir", "gecə", "siyah", "leyla", "bənd", "zənci"r, "çənbər", "halqa", "günəş", "əbr"* və s. sözlərlə təsvir etmişdir.

Əsdikcə badı sübh pərişansan, ey könül.
Bənzər əsiri-turra canansan, ey könül. [2, s. 293]

Pərişan, dağınıq şəkillərivlə aşiqin ağlını başından alır. Verilmiş nümunədə belə məlum olur ki, səhər küləyi əsincə sevgilinin saçı dağılır. Beləcə, külək sevgilinin üzünə tökülmüş, dağınıq saçının qoxusunu aşiqə çatdırır. Aşiq də sevgilinin saçlarının əsiri olduğu üçün pərişan olur. Məlumdur ki, divan şeirində könül sevgilinin saçının əsiridir. Bu cəhətdən şair könlü quşa bənzətmişdir. Azad olan bu quş iplərdən düzəldilmiş tələyə düşür və oradan xilas olmaq isə imkansız olur. İplərdən düzəldilmiş bu tələ şəkil baxımından sevgilinin saçına bənzəyir.

"Sadəcə, Nədimin bu qəzəlində deyil, demək olar ki, bütün divan şairlərinin şeirlərində könül kimi insana aid mücərrəd anlayış konkretləşdirilərək ifadə edilmişdir" [3, s. 93]

Sevgilinin saçının qoxusunun və rəngi bənzəyən qismində iştirak etdiyi bir beytə nəzər salaq:

Sanır idim ki,ənbəri əttarlar satar,
Canım şəmimi zülfi-siyehfamın almadan. [2, s. 306]

"Canım qara rəngli saçının qoxusunu hiss etmədən əvvəl elə hesab edirdim ki, ənbəri (o gözəl qoxunu)ancaq əttarlar satırlar".

Xal kafir, zülf kafir, çeşm kafir əl-aman.
Sərbəsər iqlimi hüsnünkafiristan oldu. [2, s. 258]

"Xal kafir, saç kafir, göz kafir, gözəlliyin iqlimi başdan-başa tamamilə kafiristan oldu". Kafir həqiqi mənada "örtən" deməkdir. Şəriət nöqteyi-nəzərindən Allahın varlığına və İslam dininə inanmayan, dinsiz mənasını ifadə etmək üçün istifadə olunan ümumiləşdirilmiş sözdür. Divan şeirində isə yoldan çıxaran, sevgili anlamına gəlir. Rənginin qara olması baxımından saç, xal və gözlər üçün istifadə olunmuşdur. Qara rənglə əlaqələndirilməsi səbəbiylə "kafir" divan şeirində gecənin, qaranlığın rəmzinədə çevrilmişdir. Bu beytdə aşiqi təmsil edən Nədim ona əziyyət edən sevgilinin insafsızlığından və zalımlığından bəhs etmişdir. Sevgilinin simasında o qədər qara rəngli gözəllik ünsürləri toplanmışdır ki, kafiristan olmaması mümkün deyildir. Onu da qeyd edək ki, sevgilinin üzündə, yanağında bəzən qaşının küncündə olan və rənginin qaralığı ilə ölçüsünün kiçikliyindən tez-tez bəhs edilən gözəllik ünsürlərindən biri də xaldır. Nədim "Divan"ında digər divan şairləri kimi, *"habbe", "danə", "müşk", "qərənfil", "şebboy", "sitarə", "fülfül" (istiot), "hindu", "hindu beççe", "pasban" (gözətçi), "firəngistan", "kafir"* və s. sözlərlə bir sıra maraqlı təşbehlər meydana gətirmişdir.

Söylə gird olmuş Firəngistan birikmiş bir yerə,
Sonra gəlmiş guşəyi-əbruda xal olmuş sənə. [2, s. 254]

"Firəngistan bir yerə yığılıb, yuvarlanmış sonra da qaşların ucunda sənə xal olmuşdur". Firəngistan kafir, yəni imanı qaranlıq olanların ölkəsidir. Şair burada litotadan məharətlə istifadə edib gözəlin qaşının kənarındakı xalı yoldançıxaran olduğu üçün Firəngistana bənzədir.

Xurşid pəncəsin mi takınmış cebininə?
O zülfü zərddən tökülən tərlər midir? [2, s. 271]

"Ey sevgili, o sarı saçlardan tökülən tellər nədir? Yoxsa günəş pəncəsini alnınamı taxmışdır?"

Günəş də divan şeirində geniş istifadə olunan obrazlardan biridir. Bu beytdə isə günəş parlaqlığı və rəngi səbəbiylə sevgilinin telinə bənzədilmişdir. Məlumdur ki, ənənəvi divan şeirində sevgilinin klassikləşmiş saç rəngi qaradır. Nədimin şeirlərində qara saçlı gözəllərlə yanaşı, sarışın dilbərlərin təsvirinə də geniş yer verilir.

Zülf ü külahı verdi xəlal Məğrib ü Fəsə,
Çeşmi kebudu saldı akın mülki Çərkəsə. [2, s. 319]

"Sevgilinin mavi gözləri Çərkəz mülkünə hücum etdi. Saçları və külahı isə Məğrib (Orta əsrlərdə Misirdən qərb istiqamətində yerləşən Afrika ölkələri) və Fəsə (XIII-XV əsrlərdə Marinilər dövlətinin paytaxtı, Mərakeşdə bir şəhər) ziyan vurdu".

Göz də saç kimi divan şairləri tərəfindən ən çox istifadə edilən gözəllik məfhumlarından biridir. Göz sevgiliyə aid bütün xüsusiyyətləri özündə toplayır. Ənənəvi divan şeirində gözləri qara və ya ala olan sevgili, baxışlarıyla aşiqin könlünə girib onu yaralayır. Sevgilinin baxışları biganədir, heç bir zaman aşiqinin əzablarını görmür.

Deyil çeşmi-kebud ol əbruvanın ziri takında,
İki avarə qumrudur ki, gəlmiş aşiyan tutmuş. [2, s. 280]

"*O mavi göz deyildir. Sanki sevgilinin qaşlarının altında yuva qurmuş bir cüt avarə qumrudur(göyərçin sinfindən olan mavi-boz rəngli quş)".* Nümunədən də gördüyümüz kimi şair "çeşmi-kebud" ifadəsi ilə mavi gözlü gözəlləri vəsf etmişdir. Beləliklə, o, qara gözlü, qara qaşlı gözəllərlə yanaşı, sarışın və mavi gözlü gözəlləri də vəsf edərək ənənəvi klassik şeir anlayışındakı sevgili tipindən bu şəkildə ayrılmışdır.

Tiği-nigahi-mərəkəyi-fitnədə bəsdir
Çəksən əlini xəncəri bir yana çəkilsin. [2,s. 300]

"Sevgilinin əli, xəncəri bir tərəfdə dursun. Baxışlarının qılıncı fitnə mərəkəsinə yetər". Klassik şeir ənənəsində sevgilinin gözlərinin mənalı baxışları ox və ya qılınc şəklində aşiqin könlünə girib, onu dərindən yaralayır. Fitnə zülmdür, fəlakətdir, fitnə hərb meydanıdır. Qılınclar da öz məharətini döyüş meydanlarında göstərir. Sevgilinin baxışları qılınc kimi güclü olduğundan fitnə meydanında mütləq öz sözünü deyəcəkdir.

Dəxi gəlməz kəlal ol neştəri sər-tizi müjganə,
Fələklər şüşəyi haccama döndü qanlı yaşımdan. [2, s. 306-307]

"Kirpiklərinin kəskin, iti neştəri qətiyyən yorulmaz. Fələklər qanlı göz yaşlarımdan hacamat (hicama) şüşəsinə çevrildi". Bu beytdə sevgili iti, kəsici əlamətləri ilə neştərə bənzəyən kiprikləri ilə Nədimi elə yaralamışdır ki, gözlərindən yaş yerinə qan axmaqdadır. Beləcə şairin qanlı gözyaşları səbəbilə göy üzü hacamat şüşələri kimi qan rənginə dönmüşdür.

Aşiqini öldürücü və yaralayıcı xüsusiyyətlərinə malik olan sevgilinin gözəllik məfhumlarından biri də qəmzəsidir. Qəmzə, sevgilinin süzgün baxışıdır və bu baxışda minlərcə gizli məna vardır. Onu da qeyd edək ki, qəmzə göz, qaş və kirpiyin birlikdə meydana gətirdiyi bir hərəkətdir. Göz, kirpik və qaş sevgiliyə aid bütün xüsusiyyətləri cəmləşdirən gözəllik ünsürlərindəndir. Nədim də bu gözəllik ünsürləri ilə süslənmiş yeni xəyallar aləmi meydana gətirərək fərqli qəzəllər qələmə almışdır. Digər divan şairlərində olduğu kimi onun şeirlərində də qəmzə ən çox oxa və qılınca bənzədilmişdir. Sevgili süzgün baxışları ilə yay kimi qaşlarından kirpik oxlarını hədəfə doğru atır. Bu hədəf isə aşiqin könlü və sinəsidir.Divan şeirində könül və sinə müxtəlif duyğuların daha konkret desək, iztirabların, ağrı-acıların, həyəcanların hiss olunduğu yer olaraq düşünülmüşdür. Sevgilinin gözlərindən, baxışlarından atılan oxlar, aşiqin sinəsini yaralayır və orada sağalmaz yaralar açır. Nədim "Divan"ında yer alan qəmzə ilə əlaqədar bənzətmələr bunlardır: *"tiğ", "xəncər", "tir", "şimşək", "neştər", "cəllad", "fəttan"* və s.

Nigehı qəmzə deyil, bərki-cehan ancaq bu,
Afəti-xırmanı-samanı-cahan ancaq bu. [2, s. 310]

"Bu süzgün baxış deyil, cahanda çaxan şimşəkdir. Dünyanın zənginlik xırmanının bəlasıdır". Verilmiş beytdə Nədim sevgilinin nəzərini, cahanı yandırıb kül edən şimşəyə bənzətmişdir. Hətta bu baxışlar dünyanın bütün xırmanlarını yox edəcək qədər təhlükəlidir. Şair sevgilinin baxışlarını şimşəyə bənzətməklə, onun gücünü ifadə etmək istəmişdir.

Dilmi qoydu, ah kim,hun kəştəyi cövr etmədik,
Qəmzəyi-dil-duzun əl-haq karının cəlladıdır. [2, s. 264-265]

"Zülmünlə qana boyanmayan könül qaldımı ki? Həqiqətən, könül deşən (dilduz) qəmzən işinin cəlladıdır". Sevgili baxışlarının kəskinliyi səbəbilə aşiqinin könlünü dələrək yaralamışdır. Bu baxışlar qan tökmək xüsusiyyətinə malik olduğu üçün cəllada bənzədilmişdir.

Hər büni-muyumda min zəhmi-nihan dərcəyləmiş,
Tiği-qəmzən beyzayı çeşm içrə pünhan eyləyən. [2, s. 306]

"Gözünün ağında qəmzə oxlarını gizlədən sevgili, hər saçımın kökünə min dənə yara yerləşdirmişdir". Bu beytdə Nədim sevgilinin baxışlarını qılınca bənzətmişdir. Qəmzənin qılıncı isə sevgilinin gözünün ağında gizlənmişdir. Nə sevgilinin oxlarının, nə də aşiqin yaralarının görünməməsi bu dərdin gizli olduğuna işarədir.

Hayf kim,təqsimi dərd etdikdə kassamı-qəza,
Tiri-qəmzən düşdü səhmi-eşqi-əfkəndəyə. [2, s. 316]

"Qədəri bölüşdürən (Allah) dərdlərin bölgüsünü edərkən, heyf ki, zavallı aşiqin payına qəmzənin oxları düşdü". Nədim bu beytdə əzəl məclisində verilmiş qərara görə sevgilidən gələn cövrü cəfanın aşiqin qədəri olduğunu ifadə etmişdir.

Afəti can dedilər qəmzəyi-cəlladın üçün,
Nahlı-gül söylədilər qaməti-şimşadın üçün. [2, s. 300]

"Cəllad kimi olan süzgün baxışın üçün canın bəlası, şimşada (oduncağı bərk və möhkəm olan bəzək ağacı) bənzəyən boyun üçün isə gül fidanı dedilər". Sevgilinin qəmzəsi, aşiqin canını alan bir cəllad kimi təsvir edilmişdir. Sevgilinin boyu incə və uzun olduğu üçün gül fidanına bənzədilmişdir. Nümunədən də göründüyü kimi bütün divan şairləri kimi Nədim yaradıcılığında da sevgilinin boyunun təsviri əsas yer tutur. Bu bənzətmələri edərkən şair daha çox *"nihali-çəmən", "nihali-naz", "nihali-nur", "sərvi" "sərv qamət", "sərvi-çəmən", "nahlı-gül","gülbün", "misra","misrayi-resa", " bər-cestə misra", "su", "fəvvarə", "günəş", "ömür", "ömrü hezar-sal"* və s. söz və ifadələrdən istifadə etmişdir.

Qəddi-barik ü medid o rütbə kim sandım, Nədim,
Həm-səri-meddi-nigahı-həsrətin olmuş sənin. [2, s. 291]

"Ey Nədim, sevgilinin boyu o qədər incə və uzundur ki, sənin yolunda uzun sürən həsrətli baxışımla eyni olduğunu düşündüm". Bu beytdə sevgilinin boyu ilə aşiqin həsrət dolu baxışları bir-birinə bənzədilmişdir. Sevgilinin boyu uzun, vücudu da incədir. Şairin qovuşmaq arzusunu ifadə edən həsrət dolu baxışlarıda uzun sürüb.

Bunlardan əlavə, şair sevgilinin boyunu fəvvarəyə, suya, uzun ömrə də təşbeh etdiyini müşahidə edirik. Məhz fəvvarəyə və ya fəvvarədən fışqıran suya, uzun ömrə bənzətməsi divan şerində bir yenilik olduğu qənaətinə gələ bilərik.

Sandım olmuş ceste bir fəvvarəyi-abi-həyat,
Böylə göstərdi mənə ol qəddi-müstəsna səni. [2, s. 331]

"Bir abi-həyat fəvvarəsi sıçramış sandım, o müstəsna boyun səni mənə belə göstərdi".

Xəyali-səlvi-qədinlə qalır, gedərsə bu eşk
Fəzayi sinədə bir cuybar olur gedərək. [2, s. 285-286]

"Bu göz yaşı gedərsə, sərvi boylu xəyalımla qalır. Sinə boşluğunda gedərək bir çay olur".

Kadı büləndmi, ömrü hezar-sal mıdır?
O lali-nab mı, sər-çeşməyi zülal mıdır? [2, s. 270]

"Uzun boydu, yoxsa min il ömürdürmü? O saf dodaqdır, yoxsa saf bulaqdırmı?"

Bütün divan şairlərinin əsərlərində olduğu kimi Nədimin də şeirlərində ən çox vəsf edilən gözəllik ünsürlərindən biri də sevgilinin üzü və yanağıdır. Bu iki gözəllik məfhumu bir-birindən ayırmaq mümkün deyil. Çünki ənənəvi divan şeirində sevgilinin siması üçün istifadə edilən kəlimələrin əksəriyyətində yanaq nəzərdə

tutulur və birlikdə vəsf edilir. Rəngi və parlaqlığı səbəbiylə sevgilinin üzü və ya yanağı Nədim "Divan"ında *"ruy", "ru", "ruh", "çöhrə", "arız", "ruhsar", "hadd", "cəmal", "üzar"* və s. sözlərlə ifadə olunmuşdur.

Füruği-qaze mı, billah, söylə ruyunda?
Bu rəng ü tab Xuda verdiyi camalmıdır? [2, s. 271]

Verilmiş nümunədə şair sevgiliyə bir sual ünvanlayır. Söylə üzündəki allığın parlaqlığıdır, yoxsa bu rəng, bu parlaqlıq Allahın verdiyi gözəllikdir?

Güldürür, ya ağladır, ya lütf eylər, yaxuditab.
Hasili neylərsə, ol ruxsarı al eylər məni. [2, s. 328]

Bu beytdə müəllif deyir ki, *"sevgili şairi gah güldürür, gah ağladır, gah lütf edir, gah da danlayar. Nəticəsi odur ki, mənə nə edərsə, o qırmızı yanaq edir"*.

Gülüstan görmədik, gül qoxlamadıq, amma ruhun meydən
Gül-əndər-gül gülistan-dər-gülistan olduğun gördük. [2, s. 284]

"Gül bağını görmədik, gül qoxlamadıq amma, yanağın şərabdan gül içində gül, gülüstan içində gülüstan gördük". Bu beytdə sevgilinin üzü və yanağı, bütün gözəllikləri özündə toplaması baxımından gül bağına bənzədilmişdir.

Ey rəngi-çöhrə, mən hələ fərqində acizəm,
Gül-pənbə, ya ki sürh, ya gül-gülmüsən nəsən? [2, s. 292]

"Ey sevgilinin üzünün rəngi! Hələ mən ayırd etməkdə acizəm, çəhrayısan, ya qırmızısan, ya gül-gülsən(güllü yaylıq), ya nəsən?"

Nədimin qəzəllərini araşdırarkən şairin gözəl və gözəllik anlayışı ilə yanaşı,vəsf olunan gözəllərin və təsvir edilən aşiqin (lirik qəhrəmanın) müxtəlif vəziyyətlərdəki ruhi halları, davranışları da nəzərdən yayınmır.

Şivəyi-güftarı-həmşirən mi öyrətdi sənə,
Hər sözün şirin zəbanın canıma can oldu həp. [2, s. 258]

"Danışıq şəklini sənə bacın mı öyrətdi? Şirin dilin, hər sözün canıma can qatmaqdadir". Verilmiş beytdə sevgilinin danışıq tərzindən bəhs olunur.

Niçin sıx-sıx baxırsan böylə miratı-mücəllaya?
Məyər sən dəxi kəndi hüsnünə heyranmısın, kafir? [2, s. 274]

Bu nümunədə Nədim sevgilisinə:*"Niyə belə tez-tez güzgüyə baxırsan? Yoxsa sən də öz gözəlliyinin məftunusan?"* – sualları ilə müraciət edir. Nədim bu beytdə öz gözəlliyinə məftun olma, heyran olma duyğusunu vurğulamışdır.

Diriğ ayinə asa bulmadım üz sər-tıraşımdan,
Huruşi-abı-şəmşiri təqafül aşdı başımdan. [2,s. 306]

Verilmiş nümunədə sevgilinin aşiqinə qarşı biganəliyi və bu biganəlikdən irəli gələn bir qəzəb duyğusu təqdim olunur. Bu biganəlik *"üz verməmək"* deyimi ilə, şairin hiddəti, qəzəbi isə *"başımdan sular töküldü"* ifadəsi ilə təsvir edilir.

Keçməz havayı-eşqi-cüvanandan Nədim,
Qamət hamidə piri dü sad-salə olsa da. [2, s. 326]

Şair: "*Ey Nədim, bir gənc qocalıb yaşı 200-ə çatsa da, qəddi-qaməti əyilsə də, eşq havası başından çıxmaz"*, – ifadəsi ilə nə qədər vaxt keçsə də, sevgilisindən heç bir zaman əl çəkməyəcəyini bildirmişdir. Bu beytə sözünün arxasında durmaq, sözündən dönməmək davranışı hakimdir. Həm də sevgi hissinin yaş həddi olmadığı fikri bədii şəkildə ifadə olunmuşdur.

Sən nə canın məstisən, billah, kimin heyranısan?
Kəndin aldırdın, könül, noldun, nə hal olmuş sənə? [2, s. 254]

"Ey könül, sən hansı qədəhdən şərab içdin ki, belə sərxoş oldun? Sən sevgilini özün seçdin, özün sevdin, indi nə hal olmuş sənə?" Verilmiş nümunədə gözlənilməz bir hadisə qarşısında şairin heyrətlənməsi, təəccüblənməsi əks olunmuşdur.

Sən bi-xəbər, xəyalın ilə guşələrdə biz
Ta sübh olunca hər gecə eyş ü dəm eyləriz. [2, s. 278]

"Sənin xəbərin yoxdur ki, biz hər gecə xəyalınla səhərə qədər şərab içib, təsəlli olmağa çalışmşıq". Bu beytdə sevgiliyə məzəmmət ifadə olunmuşdur.

Tahammül mülkünü yıxdın Hülaküxanmısan, kafir.
Aman dünyanı yaxdın, atəşi-suzanmısan, kafir. [2, s. 274]

"Tahammül ölkəsini yıxdın, dağıtdın, yandırdın. Yoxsa sən Hülakü xansan? Dünyanı yandıraraq yerlə yeksan etdin, yoxsa yandırıcı atəşsən?" Şair sevgiliyə "kafir" deyə xitab edir. Burda səbr etmə gücü ölkəyə bənzədilmişdir. Aşiqin ölkəyə bənzədilən səbri sevgilinin zülmü artdıqca yerlə yeksan olmuşdur. Burada aşiq sevgiliyə məzəmmət edir.Onu da qeyd edək ki, tarixdə zalımlığı ilə tanınan Hülakü xan Elxanilər dövlətinin qurucusu, Monqol imperatoru Çingiz xanın nəvəsidir. Bağdada hücum etmiş, xəlifəni və minlərlə insanı qətlə yetirmişdir. Həm çox zalım, həm də bir xəlifəni öldürdüyü üçün divan şeirində qəddar, qatil olaraq bəhs edilir.

Bildiyimiz kimi, divan şeirində hadisələr əsasən məhəbbət üçbucağını təşkil edən sevən (aşiq), sevilən (sevgili) və nəhayət əğyar (aşiqin rəqibi) arasında cərəyan edir. Əğyar aşiqin rəqibidir və bu səbəbdən onlar arasında daima münaqişə baş verir. Aşiq rəqibini sevmir, qəlbində ona qarşı qısqançlıq duyğusu vardır.

Qucub hər şəb miyanın canına can qatmada əğyar,
Behey zalım, insaf et, bizim də canımız vardır. [2, s. 267]

Ənənəvi divan şeirində sevgili könül mülkünün sultanıdır. Səbəbsiz yerə aşiqinə zülm edir, əziyyət çəkdirir. Aşiqin ah və fəryadını görməməzlikdən gəlir, mərhəmətsizdir. Müxtəlif eşq oyunları ilə aşiqini qısqandırır. Nədimin də "Divan"ında bu duyğu ilə əlaqədar nümunələr çoxluq təşkil edir.

Kim vəsfini nə mən deyəyim,xod nə sən eşit,
Amma bir az vəfacığı naqis şurası var. [2, s. 266]

Bu beytində şair: *"Qısacası onun xüsusiyyətlərini nə mən deyim, nə də sən dinlə. Yalnız bir qusurunu söyləyimki, bir az vəfası əksikdir"*, – deyir. Divan ədəbiyyatında şair daima aşiqdir. Canını belə sevgilisinə verəcək qədər fədakar və sədaqətlidir. Bütün bunlara baxmayaraq, yuxarıdakı beytdə gördüyümüz kimi aşiq hər zaman sevgilisinin vəfasızlığından şikayətçidir.

Sən demişsən kim, kimin dərdiylə giryandır Nədim
Həp mürüvvətsiz sənin dərdinlə giryan oldu həp. [2, s. 258]

"Sən demişsən ki, Nədim, görəsən, kimim dərdiylə belə ağlayır? Ey mərhəmətsiz, o ancaq sənin dərdinlə ağlayır". Məlumdur ki, ənənəvi divan ədəbiyyatında sevgilinin aşiqə lütfü ona verdiyi dərd, kədər və qəmdir. Aşiq isə bəzən bu dərddən şikayət edir, bəzən də bu dərd olmadan yaşaya bilmir. Görüldüyü kimi, şair ənənəvi aşiq tipindən uzaqlaşaraq istədiyi zaman sevgili ilə danışa bilən, həyatda zövq almağa çalışan aşiq tipi yaratmışdır. Verilmiş beytdə sevgili aşiqin vəziyyəti ilə maraqlanmış və ağlamasının səbəbini soruşmuşdur. Divan şeirində lütf etməyən, aşiqlə heç danışmayan sevgilini isə həyatda rastlaşa biləcəyimiz sevgili tipi ilə əvəz etmişdir. Aşiqinə biganə olan sevgilidə qısqanma duyğusu olmaz. Bu beytdə isə sevgili Nədimin ağlamasının səbəbini bilmək istəyir. Bunun səbəbi isə sevgilidə olan şübhə və qısqanma düyğusudur.

Bir əlində gül, bir əldə cam gəldin saqiya,
Kanqısını alsam, gülü yahut ki camı, ya səni? [2, s. 331]

Bir əlində qədəh, bir əlində də gül olan sevgilisini görən şair qərar verə bilmir. Biz bu beyitdə şairin tərəddüdünü, qərarsızlığını aydın görürük.

Nəxof eylərsən, ey dil,siiri-eşqin inkişafından?
Mənim ol qəmzə kimi mutəməd bir razdaşım var. [2, s. 265]

Verilmiş nümunədə "razdaş" sözü "sirdaş" mənasını ifadə etməkdədir. Nədim sevgilisinə: "*Ey könül, bu eşqin sirrindən niyə qorxursan? Mənim süzgün baxış kimi güvəndiyim, inandığım bir sirdaşım vardır"*, – deyir. Bu beytdə qorxu və güvən duyğuları bir yerdə istifadə olunmuşdur.

Dedilər, şəhri-nazabad içində işvə sukunda
O tacir beççə bir dükkanı-istiğnaya girmişdir. [2, s. 268]

"Dedilər ki, o tacir uşağı, naz şəhərinin işvə bazarında yerləşən bir istiğna (qənaət) dükanına daxil olmuşdur". Aza qənaət etmək, gözü toxluq mənasını ifadə edən "istiğna" sözü, bu dünya malına, sərvətinə, zövq və cəfasına əhəmiyyət verməmək, onlar üçün sevinib və ya dərd çəkməmək baxımından bir kamillik əlamətini ifadə edir. Bu beyti vasitəsiylə şair bu duyğunu əks etdirməyə çalışmışdır.

Sunduğun zəhr-abə qatili mədəd, ey bəxti dun.
Canıma kar eylədi, ahbaba təsir etməsin. [2, s. 309]

Verilmiş bu beytdə isə şairin səmimiyyətindən irəli gələn bir fədakarlıq nümunəsi vardır. O, sevgilinin təklif etdiyi alçaq bəxtin zəhərindən təsirləndiyini və dostunun da bu bəlaya düçar olmamasını istəyir.

Gül mövsümündə tövbəyi-meydən mənim kimi
Zənnim budur ki, sən də peşimansan, ey könül. [2, s. 293]

"Ey könül, zənn edirəm ki, gül mövsümündə (baharda) şərab içməmək üçün etdiyin tövbədən sən də mənim kimi peşmansan". Bu beytdə şairbahar mövsümündə hamını məst görüb şərab içməmək üçün verdiyi sözə görə peşmanlıq hissi keçirir.

Ber-çide daməni-sitəm olmuş şitab ilə,
Sərvi-rəvanımın yenə bənzər itabı var. [2, s. 266]

Nədim sərvi boylu ,məzəmmət ətəyi də belində olan sevgilinin ona tərəf qaça-qaça gəldiyini görür. Çox təəccüblənir. Axı sevgili nəinki ona tərəf qaca-qaca gəlməz, heç çevrilib üzünə də baxmazdı. Sonra başa düşür ki, sevgili gəlsə-gəlsə ancaq onu danlamaq üçün gələr. Bu beytdə sevgiliyə qarşı bir məzəmmət vardır.

Nədimin gəzəllərini tədqiq edərkən diqqətimizi cəlb edən cəhətlərdən biri də şairin xəyallarıdır. *"Nədimin xəyal zənginliyi də xəyallarındakı incəlik və dilindəki gözəllik qədər üstündür. Şair özü də xəyallarının zəngin olduğunun fərqindədir. Bu xüsusiyyətinə, şeirlərinin birində haqlı olaraq eyni zərafətlə işarət edir və gül yetişdirmək istəyən bir bağban kimi bütün bağın zənginliyinin ona təqdim edildiyindən bəhs edir".* [4, s. 287] Belə ki, qəzəl janrının məhdud tələblərinə uyğun olaraq hərəkət etmək məcburiyyətində qalan şair mücərrəd məfhumları konkretləşdirərək fərqli, yeni və rəngli xəyallar yaratmağa nail olmuşdur.

Naz olur dəmbəstə çeşmi nim-xabından sənin,
Şərmedər rəngi təbəssüm ləli nabından sənin. [2, s. 288]

Beytdə yarıyuxulu bir gözəl təsvir olunmuşdur. Sevgilinin yarıyuxulu baxışları qarşısında nazın dili tutulmuş, qırmızı yaqut dodağını görüncə isə təbəssümün rəngi utandığından qızarmışdır. Burada "təbəssümün rəngi" bir insan kimi təsvir edilmişdir. İnsan güldüyü zaman yanaqları qızarır. Bu qızarıqlıq təbəssümün rəngi hesab edilir.

Haddədən keçmiş nəzakət yalu bal olmuş sənə
Mey süzülmüş şüşədən ruxsarı al olmuş sənə. [2, s. 254]

"Nəzakət haddədən (tel düzəltmə dəzgahı) keçmiş, sənə boy olmuş, şərab şüşədən süzülmüş, sənə al yanaq olmuş". Beytdə sevgilinin iki xüsusiyyəti təsvir edilmişdir. Məlumdur ki, nəzakət mücərrəd anlayışdır. Şair nəzakəti bir metal kimi düşünmüşdür. Nəzakətin tel düzəltmə dəzgahından keçirilərək sevgiliyə boy olması, şərabın içki şüşəsindən damcı-damcı süzülərək yanağının qırmızılığı olması mümkün deyildir. Şairin bəzən bu beytdə olduğu kimi səbki-hindinin təsiri ilə şeirlərində incə və orjinal bənzətmələrə, xəyallara yer verdiyini müşahidə edirik.

O nazənin vücud u qaaməti bala
Nesici işvə vü eksunı naza çespandır. [2, s. 262]

"O incə vücud və uzun boy işvə paltarına və naz naxışına yaraşır". Verilmiş beytdə şair sevgilinin nə qədər nazlı olduğunu təsvir etmək üçün işvəni bir paltara bənzətmişdir. Bu işvə paltarı isə sevgiliyə çox yaraşır, onun gözəlliyini tamamlayır.

Ey şəhi-hubanım, eylə qəddi-mevzuna sən
Rəngi-güldən camə buyi-yasəməndən pirəhən. [2, s. 225]

"Ey gözəllər şəhərim, ölçülü boyuna gül rəngindən libas, yasəmən qoxusundan köynək tik". Bu beytdə "rəngi-güldən camə" və "buyi-yasəməndən pirəhən" kimi duyğu hisslərinin qarışdırılması yükü olan ifadələr ilə şair yeni xəyallar sərgiləmişdir.

Yenə balıncı xabı-işvə ziri-sərmidir, bilməm,
Hənüz ol tifli-nazım nəqşi-gül-bistərmidir bilməm? [2, s. 298]

"İşvə, naz yuxusunun yastığı yenə başının altındadır, bilmirəm ki, o naz uşağı sevgilimdir, yoxsa gül döşəyinin naxışıdır". Şair, bu beytdə sevgilisini naz yuxusunun yastığından başını qaldırmayan bir uşaq kimi təsvir etmişdir. Burada naz yuxuya bənzədilmişdir.

Məyər fəvvarədən abı-lətafət sıçramış çıxmış?
O rütbə qaməti-bər-cəstən, ey şuxi-cahan, vardır. [2, s. 275]

"Ey cahanın şuxluğu, fəvvarədən gözəllik suyu sıçramış kimi çox gözəl vücudun var". Fəvvarədən çıxan su necə böyük zərafət və incəliklə, ahəngli bir formada ətrafa yayılırsa, sevgilinin gözəlliyi də o qədər lətafətlidir.

Buyi-gül təqdir olunmuş nazın işlənmiş ucu,
Biri olmuş hoy, birisi dəst-mal olmuş sənə. [2, s. 254]

"Gülün qoxusu süzgəcdən keçirilmiş nazın ucuna da naxış vurulmuş, sənə biri tər, biri də dəsmal olmuşdur". Verilmiş beytdə əlində nazdan dəsmal olan bir sevgili təsvir edilmişdir. Nazın zərif olmasına baxmayaraq, kənarlarına naxış işlənmişdir.

Qəmzən füsun ilə süxan eylər nəzakəti
Çeşmin nigah şəklinə kor naz ü nahveti. [2, s. 330]

Bu beytdə Nədim, süzgün baxışların sehirləyərək nəzakəti söz, gözün də nazı və qüruru baxış halına gətirdiyini ifadəetmişdir.

Əcəb nə bəzmdə şəb-zindədarı söhbət edir,
Hənuz nərgizi-məstində buyi-xab qoxar. [2, s. 265]

Bu beytdə şair sərxoş olan sevgiliyə səslənərək: *"Ey sevgili, təəccüb edirəm ki, hansı məclisdə səhərə qədər söhbət etdin ki, gözlərindən yuxu qoxusu gəlir"*, – deyir. Nərgiz çiçəyi bənzətməsi ilə sevgilinin yuxulu gözlərinə, xumar baxışlarına işarə edən şair səbki-hindiyə uyğun olaraq hiss duyğularını qarışdırır.

Nədim "Divan"ındakı qəzəlləri oxuduqca "süzgün baxışın,nazın nəfəsinin tutulması, təbəssümün rənginin utanması; sevgilinin sərxoş gözündə yuxu qoxusu olması; naz ilə gülün sehr etməsi; naz şəhərinin işvə bazarında tacir uşağın gözü toxluq dükanına girməsi; Tanrının sevgilinin vücudunu ərquvan rəngli şərab qatıldığı maddədən yaratması; nazı su şəklinə gətirib bir fəvvarə rəsmi çəkərək sevgilinin də boyunu o fəvvarədən yüksələn suya bənzətməsi; sevgilinin qamətinin lətafət suyu fışqıran fəvvarə kimi olması; sevgilinin xəmirinin ay işığı ilə yoğrulması, günəş işığında tərbiyə edilməsi; çılğın sevinc; sevinc xəbərçisi; yolun yatması; sırma saçlara sevdaların sarılması" və s. kimi qarşımıza çıxan ifadələrlə şairin rəngarəng,

bir o qədər də fərqli, orijinal olan xəyal dünyası haqqında geniş təsəvvür əldə edirik.Bu məsələ ilə əlaqədar görkəmli ədəbiyyatşünas Xəlil Ərdoğan yazır: *"Nədimin xəyalları incə, zərif və zəngindir. Tamamiylə özünəməxsus orijinal bir ədası, ifadə tərzi vardır. Yeni tapıntılarla şeirlərini bəzəməyi bacarmış, süni, soyuq ifadələrdən qaçmışdır".* [5, s. 593]

Əhməd Nədim ənənəvi bir divan şairi olduğu üçün ərəb və fars poeziyasından türk divan ədəbiyyatına keçmiş bütün janrları dərindən mənimsəmiş, mükəmməl qəzəlləri ilə gələcək nəsillərə ölməz əsərlər bəxş etmişdir. Lakin Nədimin "Divanı"nı incələyərkən onun heç də divan şeiri ənənələri çərçivəsində sıxılıb qalmadığını, bu qaydaları öz sənətkarlıq təxəyyülünə uyğun olaraq dəyişdirdiyini, beləliklə özünəməxsus fərdi üslub yaratdığını müşahidə edirik. Məhz bu səbəbdən Əhməd Nədimin həm ümumtürk, həm də Türkiyə ədəbiyyatı tarixində müstəsna yeri vardır.

ƏDƏBIYYAT:

1.Macit Muhsin, Nedim Divanı. Ankara: Akçağ Yayınları, 1997, 375 s.

2.Macit Muhsin, Nedim Divanı. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2012, 348 s.

3.Ulucan Mehmet, Nedimin Bir Gazelinin Şerhi ve Yapısal Açıdan İncelenmesi cilt 16. Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2006, s. 89-109.

4. Wilkinson Gibb Elias John, Osmanlı Şiir Tarihi, (çeviren: Çavuşoğlu Ali). Ankara: Akçağ Yayınları, 1999, 553 s.

5. Erdoğan Cengiz Halil, Divan Şiiri Antalojisi. Ankara: Bilgi Yayınevi,1983, 710 s.

АЙГЮН ЮСУБОВА МУХАРРАМ КЫЗЫ

ВОСПЕВАНИЕ КРАСАВИЦ В ГАЗЕЛЯХ АХМЕДА НАДИМА

РЕЗЮМЕ

В традициях турецкой диванной литературы XVIII века наблюдается процесс обновления. Следует также отметить, что влияние Ахмеда Надима на формирование этой литературы неоспоримо. Ахмед Надим является поэтом, придающим новый дух классическим жанрам в рамках своеобразных традиций диванной литературы.

Известно, что основной темой классической восточной поэзии была любовь, а мотив «возлюбленной» на протяжении веков составлял основную линию этой литературы. В своем творчестве, создавая образные описания прекрасных женщин, диванные поэты старались продемонстрировать все свое художественное мастерство на самом высоком уровне, для оригинального их восхваления. Этот процесс самоутверждения превратился в соревнование среди классических поэтов, в результате чего родилась серия уподоблений

(ташбех) о восхвалении красавиц. Поэты создали свои самые прекрасные образцы поэзии с помощью традиционных уподоблений. Это потребовало инноваций в традициях. Потому что на мусульманском Востоке у поэта больше требовалось не что сказать, а как сказать.

Ключевые слова: диванная литература, жанр газели, двустишие, влюбленность, душа.

AYGUN YUSUBOVA MUHARRAM KIZI

DESCRIPTION OF THE BEAUTIES IN AHMED NADIM'S GHAZALS

ABSTRACT

In the traditions of Turkish divan literature of the 18th century, a process of renewal is observed. It should also be noted that Ahmed Nadeem's influence on the formation of this literature is undeniable. Ahmed Nadım is a poet who gives a new spirit to classical genres within the distinctive traditions of classical Turkish literature.

It is known that the main theme of classical Eastern poetry was love, and the motif of the “beloved” has been the main line of this literature for centuries. In their work, creating figurative descriptions of beautiful women, divan poets tried to demonstrate all their artistic skills at the highest level in order to praise them in an original way. This process of self-assertion turned into a competition among classical poets, resulting in the birth of a series of similes (tashbeh) about the praise of beauties. Poets have created their most beautiful examples of poetry with the help of traditional similes. This required innovation within tradition. Because in the Muslim East the poet was no longer required to say what, but how to say it.

Key words: Divan literature, ghazal genre, couplet, love, soul.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.12.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.12.2023
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Aygün Əlizadə tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

LAÇIN RAMIZ QIZI ABBASOVA
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
lacinabbasova60@gmail.com

İNGİLİS DİLİNİN MƏNİMSƏNİLMƏSİNDƏ TEXNOLOGİYADAN İSTİFADƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ

XÜLASƏ

Dil beynəlxalq ünsiyyət fəaliyyətinə təsir edən mühüm elementlərdən biridir.Şagirdlər ingilis dili bacarıqlarınının dinləmə, danışma ,oxuma və yazma kimi müxtəlif hissələrindən öz bacarıqları və ünsiyyəti üçün istifadə edirlər.Bundan əlavə, öyrənmə üçün vacib elementlərdən biri müəllimlərin dil öyrənmə prosesini asanlaşdırmaq üçün dərslərində istifadə etdikləri metoddur.Kompüterlər müəllimlərin rahat çıxışı, kifayət qədər hazırlığı və kurrikulumda müəyyən qədər sərbəst olduğu dil dərslərində mühüm tədris aləti kimi qəbul edilir.Kompüter texnologiyası bir çox müəllimlər tərəfindən yüksək keyfiyyətli təhsilin təmin edilməsinin mühüm hissəsi hesab olunur.Cəmiyyətin hazırkı inkişafı mərhələsi Azərbaycan təhsil sisteminin qarşısında siyasi ,sosial- iqtisasdi, fəlsəfi və digər amillərin yaratdığı bir sıra prinsipial yeni tədqiqatlar qoyur. Onların arasında təhsilin keyfiyyətinin və əlçatanlığının yüksəldilməsi ,akademik mobilliyin artırılması, elm və təhsil məkanı dünyasına inteqrasiya , iqtisadi baxımdan optimal təhsil sistemlərinin yaradılması , universitet korporativliyinin təkmilləşdirilməsi və təhsilin informasiyalaşdırılmasıdır. Rabitə vasitələrinin təkmilləşdirilməsi informasiya mübadiləsində əhəmiyyətli irəliləyişlərə səbəb olmuşdur. Son bir neçə il ərzində xarici dillərin tədrisində kompüter və internetdən istifadə ilə bağlı çoxlu müzakirələr aparılmışdır.Təklif olunan texnikalar ,fəaliyyətlər və dil tədrisi proqramında tətbiq dərəcəsi texnologiyanın təkamülü ilə yanaşı bir sıra ciddi dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Kompüter özü tərbiyəçi statusundan alət statusuna çevrilmişdir.Bu alət mərhələsi kimi kompüter tədris materiallarını öyrənənlərə çatdırmaq üçün nəqliyyat vasitəsi kimi kompüterlərdən istifadəni nəzərdə tutur (məşq və təcrübə vasitəsilə).

Açar sözlər:texnologiyalar,xarici dil,mənimsəmə , bacarıq

LACHIN ABBASOVA

THE IMPORTANCE OF USING TECHNOLOGY IN LEARNING ENGLISH

SUMMARY

Language is one of the important elements affecting international communication activities. Students use different parts of English language skills such as listening, speaking, reading and writing for their skills and communication. In addition, one of the important elements for learning is the method teachers use in their lessons to facilitate the language learning process. Computers are considered as an important

teaching tool in language classes, where teachers have easy access, sufficient training and some freedom in the curriculum. Computer technology is considered by many teachers to be an important part of providing high-quality education. The current stage of society's development is a political, puts forward a number of fundamental new researches caused by socio-economic, philosophical and other factors. Among them are improving the quality and accessibility of education, increasing academic mobility, integration into the world of science and educational space, creating optimal educational systems from an economic point of view, improving university corporatization and informatization of education. The improvement of means of communication has led to significant progress in information exchange. Over the past few years, there have been many discussions about the use of computers and the Internet in foreign language teaching. The proposed techniques, activities, and degree of application in the language teaching program have undergone a number of serious changes along with the evolution of technology. The computer itself has changed from the status of an educator to the status of a tool. This phase of the computer as a tool involves the use of computers as a vehicle to deliver learning materials to learners (through training and practice).

Key words: technologies, foreign language, acquisition, skill

Лачын Аббасова

РЕЗЮМЕ

Язык является одним из важных элементов, влияющих на международную коммуникативную деятельность. Студенты используют различные части навыков английского языка, такие как аудирование, разговорная речь, чтение и письмо, для своих навыков и общения. Кроме того, одним из важных элементов обучения является то, что используют преподаватели. на уроках для облегчения процесса изучения языка.Это метод.Компьютеры рассматриваются как важный инструмент обучения на языковых уроках, где учителя имеют легкий доступ, достаточную подготовку и некоторую свободу в учебной программе.Многие учителя считают, что компьютерные технологии важная часть обеспечения качественного образования.Современный этап развития общества ставит перед собой ряд принципиальных новых исследований, вызванных политическими, социально-экономическими, философскими и другими факторами. Среди них повышение качества и доступности образования, повышение академической мобильности, интеграция в мировое научное и образовательное пространство, создание оптимальных с экономической точки зрения систем образования, совершенствование корпоратизации вузов и информатизации образования. Совершенствование средств связи привело к значительному прогрессу в обмене информацией. За последние несколько лет было много дискуссий об использовании компьютеров и Интернета в преподавании иностранных языков.Техники, виды

деятельности и уровень применения в программе обучения языку претерпели ряд существенных изменений вместе с развитием. технологии. Включает использование компьютеров в качестве инструмента связи с нами (через практику и практику)

Ключевые слова : технологии,иностранный язык ,присвоение,навык

Kommunikativ biliklər və rəqəmsal biliklər gündəlik həyatımızın vacib komponentlərinə çevrilib.İngilis dili əsas qlobal ünsiyyət vasitələrindən biridir. İnformasiya - kommunikasiya texnologiyaları (İKT) həyatın bir çox sahələrində o cümlədən , təhsildə mühüm rol oynayır .Müasir qloballaşmanın nəhəng dalğaları və ingilis dilinin siyasi ,mədəni və iqtisadi səviyyələr üzərində artan üstünlüyü gənc nəslin gələcək karyeralarının ehtiyaclarını ödəməyə kömək edən, qabiliyyət və bacarıqlara yiyələnməsi üçün səmərəli hazırlığımızı zəruri edir .İngilis dilində effektiv danışmaq və müxtəlif İKT vasitələrini məqsədyönlü şəkildə idarə etmək bacarığı gənc nəslin hazırki informasiya inqilabının öhdəsindən gəlmək üçün mühüm ehtiyaca çevrilmişdir .Bu tədqiqatın məqsədi İKT texnologiyalarının ingilis dilinin tədrisində və mənimsənilməsində funksiyasını qiymətləndirməkdir.Bu tədqiqat sistemlər internet, mobil proqramlar , vebsaytlar, dil öyrənmə mərkəzləri və youtube daxil olmaqla İKT resurslarına, İKT vasitələrindən necə istifadə edildiyinə onların sinifdə müəllim və tələbələrə necə kömək etdiyinə diqqət yetirir .

Qloballaşan dünyada dil öyrənmə sahəsi durmadan genişlənir.Beləliklə,dillərin öyrənilməsində elektron tədris resurslarından istifadə qaçılmazdır .Adi dil tədris üsulları yeni texnologiyaya uyğun gəlmədiyinə görə həm müəllimlərin, həm də tələbələrin inkişaf edən ehtiyaclarına uyğun olaraq yenidən nəzərdən keçirməlidir. İKT -nin tədris və təlim metodologiyalarına inteqrasiyası təlim və öyrənmə taktikasının təkmilləşdirilməsi istiqamətində mühüm addımdır .[2;11]

Dünya insan həyatının müxtəlif sahələrində texnoloji inqilab keçirir .İndi demək olar ki hər kəs kompüter, noutbuk, mobil telefon kimi texnoloji avadanlıqların istifadəsi ilə tanışdır .Texnologiya gündəlik həyatımızda müxtəlif məqsədlər üçün istifadə olunur ,bunlardan biri də təhsildir.İyirmi birinci əsrdə İKT təhsildə istifadə olunur və əksər hökumətlər İKT-ni təhsil kurikulumlarının bir hissəsinə çeviriblər.Bir neçə tədqiqat işi göstərmişdir ki, effektiv İKT-dən istifadə təhsilin keyfiyyətini yaxşılaşdıra və sinifdə tədrisi real dünya kontekstləri ilə əlaqələndirməyə kömək edə bilər.İKT yüksək koqnitiv qabiliyyətlərin inkişafına kömək edən müasir strategiyaları nəzərə alır .İKT alətləri hər bir sinifdə istifadə üçün vacibdir ,çünki onlar həm müəllimlər , həm də tələbələr üçün təhsil keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına töhfə verir .İKT-dən istifadə təhsilə və öyrənməyə müsbət təsir göstərir .İKT alətləri müəllimlərə müasir üsullardan istifadə edərək öz siniflərində təqdimatlar etməkdə kömək edir və tələbələri daha effektiv öyrənməyə həvəsləndirir.

Bundan əlavə bu texnologiyalar tələbələrin bilik və bacarıqlarını artırmağa kömək edir.İKT texnologiyasından istifadə etməklə ingilis dilinin tədrisi üsullarına yeni

yanaşma təqdim etdi.İKT tələbələrin bir-biri ilə ünsiyyət qurma imkanlarını artırdı.İKT-nin istifadəsi evdən iş yerinə məlumat mübadiləsinin axını asanlaşdırır.Son iyirmi ildə İKT resurslarından istifadədə sürətli genişlənmə baş verib .COVİD-19 fəlakəti zamanı tələbələrin əksəriyyəti İKT resurslarının faktiki faydalılığını yüksək qiymətləndirdilər.COVİD-19 pandemiyası zamanı İKT alətləri təhsildə mühüm rol oynayıb .Müəllimlər onlayn təlim və öyrənmə üçün istifadə etməyə başladılar.

İKT texnologiyasından istifadə ənənəvi və virtual öyrənmədə tədrisin və təlimin kəmiyyət və keyfiyyətinin artırılması üçün vacibdir.İnformasiya kommunikasiya texnologiyaları elektron vasitələrdən istifadə etməklə məlumatı toplamaq ,saxlamaq,əldə etmək, yaymaq və ötürmək üçün istifadə olunan texnoloji platformalara aiddir.Bir çox müxtəlif İKT alətləri var ,onlardan bəziləri texnologiya, digərləri isə tək texnologiya üçün aksesuar və dəstəkdir .Noutbuk, kompüterlər, mobil telefonlar ,planşetlər ,televizorlar və s . daxil olmaqla müxtəlif texnoloji alətlər və xidmətlər mövcuddur , halbuki e-poçtlar bloqlar və video konfranslar öyrənmə ilə bağlı resurslar və xidmətlər hesab olunur.

Dilin öyrədilməsi və ya öyrənilməsinin bir məqsədi şagirdlərdə anlama səriştəsini ,yəni konkret kontekstdə sözlərin tam mənasını dərk etmək qabiliyyətini inkişaf etdirməkdir .Ümumiləşdirilmiş kontekst haqqında bilik ELT-də əsas tədqiqatdır.Dillər məntiqi çərçivələrə tam uyğun gəlmir ,bu da mexaniki və kiçik ELT texnikalarını , eləcə də sözlərin və mənaların hərfi tərcümələrini faydasız edir.İngilis dili müəlliminin əsas məqsədi tələbələrə geniş kontekst təqdim etməkdir.Dinləmə ,danışma,oxuma və yazma kimi dörd əsas bacarığı daha effektiv öyrənmə vasitələri yaratmaq üçün İKT vasitələrindən istifadə etməklə daha tez mənimsənilə bilər.İKT- yə imkan verən dil öyrənmə sinfində olan tələbələr kompüter proqram platformasından istifadə etməklə öz fəaliyyətini həvəslə tamamlayacaqlar ,çünki bu, monoton fəaliyyətləri daha maraqlı edəcək və multimedia formatlarında məzmun ehtiva edə bilər .İngilis dilinin öyrənilməsində multimediadan istifadə tələbələrdə uzunmüddətli təəssürat yarada bilər .Müəllimin funksiyası təlimatçı funkisyasından fərqli olaraq koordinator funksiyası olacaqdır. İKT vasitələrinin təşviqi İKT-nin effektiv olduğu ingilis dili təliminin köməyi ilə müstəqil öyrənmə tərzidir.İngilis dili təhsilində istifadə olunan ən ümumi və vacib alətlərdir və onlar öyrənənlərin dil bacarıqlarını təkmilləşdirməyə kömək etməkdə mühüm rol oynayırlar.[3;20]

Beynəlxalq Tələbələrin Qiymətləndirilməsi Sorğunun Təhlili Proqramı (PISA) tərəfindən göstərildiyi kimi texnologiyadan istifadə edərək performansın yaxşılaşdırılmasını müzakirə edir .Livingstone ,məktəbdə kiberməkandan istifadə edən şagirdlərin mütəmadi olaraq istifadə etməyən digər şagirdlərdən üstün olduğunu aşkar etdi .Eyni zamanda o, şagirdlərə kompüterləşdirilmiş parametrlərdən adekvat və effektiv biliklər əldə etməyə kömək etdi. Bu ,şagirdlərdə karyera qurmaq üçün

tələb olunan bütün aspektlərdə nail olmaq üçün inam yaratdı .İnternetdən istifadə edərkən tələbələrin evlərini tərk etmələri və ya dərslərə getmələri tələb olunmur.

Tələbələr istədikləri zaman və hər yerdə ingilis dilini öyrənmək azadlığına malikdir.İnternet həm müəllimlərə ,həm də tələbələrə qanuni ingilis dili materialları,həmçinin kurslar nəşrlər və konfranslar axtarmağa kömək edir. Şagirdlər ev tapşırıqlarını müəlimə elektron poçtla göndərə bilərlər və müəllim onlayn qiymətləndirmə apara bilər .Onlayn elektron lövhələr,iş vərəqləri və qeydlər,eləcə də onlayn veb - kamera versiyaları tələbələrə buraxılmış dərsləri öyrənməyə imkan verir.Hazırda məktəbi şəbəkə vasitəsilə birləşdirmək və layihələr üzərində əməkdaşlıq etmək mümkündür.Hər bir təhsil müəssisəsinin öz təhsil resurslarını yerləşdirdiyi internet saytı var .Veb-sayt aləti ingilis dilinin tədrisini və öyrənilməsini asanlaşdırmaq üçün sinifdə istifadə oluna bilən mühüm onlayn texnologiyadır.Mövcud olan çoxsaylı veb-saytlar bütün müəllimlərə və tələbələrə müxtəlif fənlər üzrə zəngin materiallara çıxış imkanı verir və yalnız ingilis dili ilə məhdudlaşmır .Müəllim materialları öz veb-saytına təqdim edə və dərs başlamazdan əvvəl tələbələrə onları yükləməyə icazə verə bilər .İngilis dilini tədris edən veb-saytlarda oxumaq üçün mətn(ədəbiyyat ,romanlar və pyeslər) və ya iş nümunələri (e-poçtlar, memorandumlar, esseler və məktublar) yazmaq üçün müxtəlif məqalələr var .

Xarici dilin tədrisi üçün müasir dərsliklər aşağıdakı tələbələrə cavab verməlidir:

1. Dərsliklər şagirdlərə dil bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün kifayət qədər dil bilikləri verməli ,yəni onlara hədəf dilin əsasları daxil edilməlidir.
2. Şagirdlərin nitq ,oxu və yazıda fəallığını təmin etməli yəni məktəblərdə xarici dil tədrisinin məqsədlərinə uyğun olmalıdır .
3. Dərsliklər şagirdlərdə maraq oyatmalıdır.
4. Dərsliklər şagirdlərin təhsil üfüqünü genişləndirməli, yəni dərsliklərin materialı tərbiyəvi əhəmiyyətə malik olmalıdır.

İngilis dilinin tədrisinin səmərəliliyinin artırılması məsələsi getdikcə aktuallaşır.Müasir dünyada bütün sahələrdə sürətlə davam edən yeniləşmə prosesləri sosial münasibətlərdə və təhsil sahəsində də xarakterik idi .İki qlobal tendensiya: informasiyalaşdırma və qloballaşma olmuşdur.İnformasiyalaşdırma prosesində kağız daşıyıcıları geniş miqyasda dəyişdirilir və rəqəmsala çevrilir.Nəticədə bütün sənayələr avtomatlaşdırılır .Rəqəmsal məlumatın yayılması və mübadiləsinin əsas vasitəsi internetdir.İnternet texnologiyaları milli sistemin inteqrasiyasına töhfə verir.Təhsilin informasiyalaşdırması keyfiyyətin yüksədilməsinə yönəlib ənənəvi təlim texnologiyalarını əvəz etməklə ,təhsilin məzmunu daha səmərəli informasiya texnologiyalarına çevrilir .İnsanlar texnologiyanı sürətli, tez dəyişən və fərqlilik kimi düşünməyə meyllidirlər. Texnologiya şagirdin irəliləyişini izləyə və dərsləri buna uyğun tənzimləyə bilən adaptiv təlim sistemləri yaratmağa imkan verdi . Bu, tələbələrin öz sürətləri ilə öyrənmələrini və təkmilləşdirməyə ehtiyac duyduqları

sahələrə fokuslanmasını asanlaşdıraraq, daha uyğunlaşdırılmış öyrənmə təcrübəsini təmin etməyə kömək edir.İngilis dilinin tədrisində müasir texnologiyadan istifadə geniş şəkildə başa düşülür ki , ingilis dilinin tədrisinə birbaşa aid olan və arzu olunan məqsədlərə nail olmağa aparan metodların , alətlərin , materialların ,cihazların ,sistemlərin və strategiyaların innovativ tətbiqini əhatə edir.Beləliklə , texnologiya indi bir sıra tədris və öyrənmə kontekstlərində mühüm təhsil və köməkçi vasitə kimi qəbul edilsə də ,bu , xüsusilə ingilis dilinin tədrisinə aiddir,çünki o, adətən əlaqəli pedaqogikaların məzmununu və çatdırılmasını təkmilləşdirmək üçün bir sıra potensial imkanlar verir .

Müasir texnologiyadan istifadə konsepsiyası ilə tanışlıq təkcə müasir cihazların və cihazların istifadəsi ilə məhdudlaşmır ,əksinə , daha sürətli və hərtərəfli öyrənmə prosesini asanlaşdıran innovativ sistemlərin və tədris metodlarının tətbiqi ilə əldə edilir.Texnologiya vasitələrinin inkişafı və inkişafı ilə internet əsaslı təlim , veb-əsaslı təlim, onlayn öyrənmə , şəbəkə öyrənməsi , distant təhsil kimi müxtəlif izahatlar və terminlər meydana çıxdı.Kompüterlər və şəbəkə texnologiyası medialları vaxt ,məkan və cədvəl üzrə məhdudiyyətləri aşmaq və öyrənən mərkəzli fərdi öyrənməyə nail olmaq üçün sinxron və asinxron şəbəkə öyrənməsi də daxil olmaqla öyrənmə vəziyyətlərinə tətbiq edilmişdir.Bilik və məlumatların sürətlə axdığı dövrdə rəqəmsal öyrənmənin tətbiqi müxtəlif sahələri və sənayələri əhatə edir.Fərqli mövqelərə və ya baxış nöqtələrinə əsaslanaraq ,təriflər fərqlidir.Rəqəmsal media internet ,korporativ şəbəkə ,kompüterlər, peyk yayımı, audiokasetlər, video lentlər, interaktiv TV və kompakt disklərdən ibarətdir.

Formallaşdırılmış tədrisə əsaslanan ,lakin elektron resursların köməyi ilə öyrənmə sistemi E-təlim kimi tanınır.Tədris siniflərdə və ya sinifdən kənarda aparıla bilsə də ,kompüterlərdən və internetdən istifadə e-tədrisin əsas komponentini təşkil edir.Elektron öyrənmə ,bacarıq və biliklərin şəbəkə vasitəsilə ötürülməsi kimi də adlandırıla bilər və təhsilin çatdırılması eyni və ya müxtəlif vaxtlarda çox sayda alıcıya həyata keçirilir. Əvvəllər bu sistemdə öyrənmədə tələb olunan insan elementinin olmadığı güman edildiyi üçün ürəkdən qəbul olunmurdu. Bununla belə, texnologiyadan sürətli tərəqqi və öyrənmə sistemlərində ki irəliləyişlə indi kütlələr tərəfindən qəbul edilir. Kompüterlərin tətbiqi bu inqilabın əsasını təşkil etdi.Telefonlar ,planşetlər və s . cihazlar indi sinif otaqlarında öyrənmə üçün mühüm yer tutur.Kitablar tədricən optik disklər və ya qələm aparatları kimi elektron tədris materialları ilə əvəz olunur. Bilik, həmçinin 24/7 , hər yerdə , istənilən vaxt əlçatan olan internet vasitəsilə də paylaşıla bilər.

İnternet - İnternet müasir dövrün ən faydalı texnologiyasıdır və bizə təkcə gündəlik həyatımızda deyil ,həm də peşəkar həyatımızda kömək edir .Təhsil məqsədləri üçün məlumat toplamaq və tədqiqat aparmaq və ya müxtəlif fənlər üzrə biliklərə əlavə etmək üçün geniş istifadə olunur.İnternet effektiv tədris üçün əsas alət olmaqla yanaşı ,öyrənmə vasitəsinə çevrilmişdir.Müəllimlər öz tədris materiallarını (qeydlər və videolar) məktəbin veb-saytında və ya forumunda yerləşdirməklə ondan

tədris vasitəsi kimi istifadə edə bilərlər.Tədris videoları və qeydlərin istifadəsi ilə təlim prosesi maraqlı və rəngarəng olur.Müəllimlər tələbələrin diqqətini cəlb etmək üçün animasiya , PowerPoint slaydları və şəkillərdən istifadə etməklə dərs keçə bilərlər.

Rəqəmsal tədris materiallarından istifadə edilmənin üstünlükləri .

Tədrisdə mediadan istifadə aşağıdakı yollarla faydalıdır:

1.Tədris materiallarının təqdim edilməsinin vahidliyi.

2.Öyrənmə prosesində daha maraqlıdır.Media səsli (audio) və görünən (vizual) məlumatı çatdırmağa kömək edir .

3.Daha interaktiv təlim prosesidir . Dəqiq seçilmiş və yaxşı hazırlanmışsa, media müəllimlərə və şagirdlərə iki şəkildə fəal ünsiyyət qurmağa kömək edə bilər .Kütləvi informasiya vasitələri olmadan müəllimlər şagirdlərlə bir növ danışmağa məcbur ola bilərlər.

4.Tədris və öyrənmə vaxtının azaldılması.Müəllimlər tədris materiallarını izah etmək üçün çox vaxt tələb edirlər .Düzgün həyata keçirildikdə, mediadan istifadə vaxta qənaət edə bilər.Bu o deməkdir ki, şagirdlər məşqlərə və müxtəlif təlim tapşırıqlarına daha çox vaxt sərf edə bilərlər.

5. Təkmilləşdirilmiş şagird öyrənmə keyfiyyəti .Mediada istifadə təkcə təlim prosesini daha səmərəli etmir həm də şagirdlərin təlim materialını daha əhatəli mənimsəməsinə kömək edir.

6.Şagirdlərin müəllimdən daha az asılılığı .Bu medianın danışığı deməyin başqa bir yoludur .Diqqətlə planlaşdırıldıqda media təlim prosesinin şagirdlərin istədiyi yerdə və istənilən vaxt az və ya heç bir köməyi olmadan və hətta müəllimin olmadığı zaman baş verməsini təmin edir.

7.Tədris prosesinə optimallaşdırılmış müsbət münasibət.Şagirdlər üçün maraqlı olan mediadan istifadə öz növbəsində şagirdlərin verilən bilik və bacarıqlara olan marağını və onlara verdiyi qiymət və onun sorğu-sualını artıracaq .

8.Müəllimin daha geniş rolları.Media vasitəsilə müəllimlər izahatları təkrar-təkrar söyləmək məcburiyyətində deyillər.Şifahi izahat verməklə vaxtlarına qənaət edə bilərlər . Nəticə etibarilə , onların şagirdlərə daha çox diqqət yetirmək onları həvəsləndirmək onlara kömək etmək və s .üçün vaxtları olur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. ChanLin, L., Hong, J., Horng, J., Chang, S., & Chu, C 2006, 'Factors influencing technology integration in teaching: A Taiwanese perspective', Innovations in Education and Teaching International, vol. 43, no.1, pp .57–68.
2. Chapelle, C. A. 2001, Computer applications in second language acquisition foundations for teaching, testing, and research, Cambridge University Press, UK.

3. Coghlan, B. F 2004, Addressing the barriers to technology interaction: A case study of a rural school, PhD Dissertation, Department of Curriculum and Instruction, Mississippi State University, Mississippi.
4. Davies, T. L., Lavin, A. M., & Korte, L 2010, 'Student perceptions of how technology impacts the quality of instruction and learning', Journal of Instructional Pedagogies, vol. 2, pp. 3-16.
5. Dawes, L 2001, 'What stops teachers using new technology?' in M Leask (ed.), Issues in Teaching using ICT, Routledge, London

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.12.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.12.2023
Rəyçi: f.ü.f. d. Faidə İsayeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

NƏCƏFOVA SEVIL AZƏR QIZI
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
Azadlıq 20
sevilnecefova99@gmail.com

RƏSMİ – İŞGÜZAR ÜSLUBUN İNKİŞAF TARİXİ

Azərbaycan dili tarixin ayrı – ayrı dövrlərində çətin sınaqlardan şərəflə çıxaraq dil üslublarını inkişaf etdirə bilmişdir. Ədəbi dilin funksional üslubları arasında funksionallıq baxımından daha geniş ünsiyyət dairəsinə malik olan rəsmi – işgüzar üslub üslub digər üslublardan özünəməxsus dil xüsusiyyətləri, linqvistik formullarla fərqlənir. Rəsmi – işgüzar üslub Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi işlənmə tarixinə bağlı olduğu üçün əvvəl epizodik xarakter daşımış və o qədər də inkişaf etməmişdir. Bu üslub əsasən, XX əsrdən öyrənilməyə başlanmışdır.

"Ədəbi dilin tarixi müəyyən mənada ayrı-ayrı üslubların tarixini də əhatə edir. Öz növbəsində üslubun da tarixi ədəbi dilin müəyyən mərhələdəki inkişaf xüsusiyyətlərini az və ya çox dərəcədə özündə əks etdirir və üslub tarixi kateqoriya kimi xalqın inkişaf tarixi ilə üzvi sürətdə bağlıdır" (1, 9).

Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi tarixi XVI əsrdə Ş.İ.Xətainin başçılıq etdiyi Səfəvilər dövlətinin tarixi ilə bağlıdır. Səfəvilər dövləti zamanı Azərbaycan dili dövlət dili kimi elan olunduğu üçün rəsmi və dövlətlərarası yazışmalarda işlədilib. Ana dilimizdə ilk rəsmi dövlət sənədləri XV-XVI əsrlərdə yaranıb, orduda xalq dilində işlənən bir çox sözlər -çərik(əsgər ,ordu) ,eşikağası(dövlət məmuru), saxlov (qazamatayaqçı ,qasid)və s.sözlərdən orduda geniş istifadə edilmişdir. XVII əsrdə rəsmi üslubun keyfiyyətini Səfəvi hökmdarlarının məktublarını öz döğma ana dilində yazdıqları fərmanlar və diplomatik yazışmaları müəyyən edir. Həmin məktublarda işlənən sənəd adlarından bəziləri - "etimadnama", "etibarnamə", "dəvətnama", "qəbz", "təliqa" və s. bu gün də işgüzar sənədlərdə işlənir.

Tədqiqatçılar tərəfindən bu günə qədər Səfəvilər dövrünə aid edilən Azərbaycanca yazılmış 11 sənəd aşkar edilmişdir .(2s.186)

Lakin Şah İsmayılın Musa Durgutoğluna fərmanı ,Şah Təhmasibin II Sultan Səlimə məktubu, I Şah Səfinin Avstriya imperatoru və Macarıstan kralı II Ferdinanda məktubu, I Şah Səfinin Rusiya çarı Mixail Romanova məktubu ,II Şah Abbasın Şirvan bəylərbəyisi Hacı Mənuçöhr xana məktubu və s. rəsmi sənədlərin yalnız Azərbaycan dilində olması ilə yanaşı, dövlətlərarası yazışmalarda fars, ərəb dilinin də işlənməsini aydın sübut edir. II Şah Abbasın Şirvan bəylərbəyi Hacı Mənüçöhr xana 1070 (1659-60)-ci il tarixli göndərdiyi rəsmi məktubunda " İxlas təriqində rasix ül-əqidə, şücaət və mübarizət yolunda Həsəndidə Hacı Mənüçöhr xan! Təvəccöh və inayətim tərəfinə nihayətsiz bilüb özünü əksər xatirimdə biləsən, xüsus

bəzi feyzlü məclislərdə, inşallah, yaxşı vəchlə hüzurimizə yetmək müyəssər ola. ” Səfəvilər dövlətində türk dilinə necə böyük əhəmiyyət verildiyi aydın görülür.

Professor Ə. Dəmirçizadə qeyd edir: Doğrudur, XV-XVI əsrlərdə, xüsusən Səfəvilər dövrünün əvvəllərində Azərbaycan dili rəsmi dövlət dili halında işlənilmişdir. Lakin bu dövrdə yəni XV-XVI əsrlərdə Azərbaycan dilinin dövlət dili halında işlənilməsi çox keçici olmuş və daha çox hüquqa malik olan ərəb, fars dilləri ilə yanaşı üçüncü bir dil kimi işlənilmişdir. (3. 18-19)

Rəsmi – işgüzar üslubun inkişafı müxtəlif dövrlərdə fərqli olmuşdur. Lakin XVII-XVIII əsrlərdə rəsmi üslub özünün dil-üslub kamilliyi ,rəsmi informasiyanın dəbdəbəli leksikası ilə fərqlənmiş və həmin dil - ənənəsi xviii əsrə ötürülmüşdür. Azərbaycan ədəbi dili rəsmi üslubunun inkişafında Pyotrun rəsmi təbliğatını əks etdirən əsas sənəd olan 1722 -ci il 15 iyul tarixli Manifesti əhəmiyyətli rol oynamışdır. Klassik üslubun tarixi təsiri altında olan Manifesti I Pyotrun tapşırığı ilə, sarayda qulluq edən ərəb, fars, türk və Azərbaycan dillərini mükəmməl bilən Kantemir tərəfindən hazırlanmışdı. Rəsmi üslubun keyfiyyətinə XVIII əsrdə müxtəlif şəxslər tərəfindən yazılmış ərizələr də bilavasitə təsir etmişdir.

XVIII əsrin ikinci yarısında 1780-1785-ci illərdə Peterburqda çap olunmuş II Yekaterinanın “Qanuni-cədid”in tərcüməsi “ dil – üslub baxımından bir növ I Pyotrun manifestinin davamı idi. Qeyd etmək lazımdır ki,XIX əsrdə rəsmi üslubun bu və ya digər dərəcədə inkişafına mətbuatın meydana çıxması, kitab nəşri də böyük təsir göstərmişdir. Lakin bununla belə, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin olmaması rəsmi üslubun milli təfəkkür əsasında deyil, ancaq Rusiya imperiyasının qanun, qərar və göstərişlərinin təcrübəsi əsasında inkişafına səbəb olur.

XIX yüzilliyin birinci yarısında Azərbaycan torpaqlarının Rusiya imperiyası tərəfindən işğalından sonra dilimizin lüğət tərkibindən ərəb və fars sözləri sıxışdırılır və rus sözləri daxil olmağa başlamışdır. Bu isə Azərbaycan dilinin bir dil kimi formalaşmasına maneələr yaradırdı. Azərbaycan dili (Azərbaycan türkcəsi) xüsusən XIX əsrdə dövlət dili statuslu bir dil olmaq səviyyəsinə daha çox yüksəlir. Milli təşəkkül mərhələsində Azərbaycan ədəbi dilinin, demək olar ki, bütün üslubları fəaliyyət göstərir. Həmin dövrdə “ictimai-siyasi üslubun müxtəlif qolları, xüsusən sənədat üslub şaxəsi” (4.Cahangirov, 1989, s. 222) çox inkişaf edir, şərtnamə, intizamnamə, təməssüknamə, vəkalətnamə, icarənamə, qəbalənamə, habelə çeşidli elannamə, qərardadnamə və nizamnamələr də Azərbaycan dilində yazılır. Bunlar hamısı dövlət dili üçün, şübhəsiz ki, əsas sayıla bilər. bu üslub daha da inkişaf etmiş, onun janrları və mikroüslubları yaranmışdırBu üslubda müxtəlif növ sənədlər hazırlanır. Rəsmi üslubun aşağıdakı janrları geniş yayılmışdır: 1) qanun; 2) bəyanat; 3) qətnamə; 4) sərəncam; 5) qərar; 6) əmr; 7) nota; 8) təlimat; 9) hesabat; 10) vəkalətnamə; 11) qəbz; 12) protokol; 13) arayış; müraciət və s. Ədəbi dilin rəsmi funksional üslubunun bir neçə mikroüslubu meydana gəlmişdir: 1) hüquqi - qanunvericilik üslubu; 2)siyasi - diplomatik üslub; 3) idarə - dəftərxana üslubu.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra rus duli respublikada ikinci ana dili elan edilsə də, əslində rus dili aparıcı yer tuturdu. Dövlət işləri, sənəd dili rus dilində aparılırdığı üçün sənəd dili, heç vaxt Azərbaycan ədəbi dilinin səviyyəsini əks etdirməyib. Vaxtilə ərəb, fars dillərinin leksikasının üstünlük təşkil etdiyi rəsmi-işgüzar sənədlərin dilinə sonralar rusca qrammatik standartlar və rus sözləri də əlavə edilmişdir.

Əsrin əvvəllərində Şərqdə ilk demokratik dövlət olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920) yarandı . XX əsrdə milli rəsmi-işgüzar üslubumuzun inkişafı 1918 ci ilin 27 iyul Azərbaycan hökumətinin Azərbaycan türkcəsi dövlət dili kimi rəsmi qəbul olunduqdan sonra formalaşmağa başladı. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaranması ilə diplomatik yazışmalarda və müxtəlif sahələrdə dövlət sənədləri Azərbaycan türkcəsində tərtib olunmağa başladı.

Lakin, XX əsrin əvvəllərində rəsmi-işgüzar üsluba həm də Osmanlı türkcəsinin böyük təsiri var idi. Belə ki, Parlamentdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin sədri Məmməd Əmin Rəsulzadənin Azərbaycan Parlamentinin 27 aprel, 1920-ci il tarixli iclasındakı şifahi nitqinə nəzər saldıqda bunu – Türkiyə türkcəsini , həm də onun çıxışının yüksək mədəniyyət göstərici olduğunu aydın görmək olur:

"Əfəndilər! Mütəcasir bir ultimatum qarşısında bulunuruz. Burada təslimdən bəhs edirlər. Fəqət, əfəndilər, təslim nə demək!.. Kimə tərki-mövşe ediriz?.. Bizə deyirlər ki, hududumuzu keçən ordunun başında Necati adında bir türk komandanı durmuşdur. Rusiyadan gələn bu mütəcavüz ordu, təmin edirlər ki, həyat və məmat mücadiləsində bulunan Türkiyəni xilas üçün qoşur " .(5.s.120)

Qeyd etmək lazımdır ki, keçmiş Sovet hakimiyyəti illərində də dövlət dilinin Azərbaycan dili kimi elan olunmasına baxmayaraq, rəsmi və işgüzar sənədlərin əksəriyyəti rus dilində hazırlanırdı.

Lakin Uluöndər Heydər Əliyevin o dövr üçün cəsarətli addımını qeyd etmək yerinə düşər. Belə ki,1978-ci il 2 aprel-də IX çağırış Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası Konstitusiyasının VII sessiyasında məruzə ilə çıxış edən Heydər Əliyevin 73-cü maddəni aşağıdakı redaksiyada vermək təklif olunmuşdur: "Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının dili Azərbaycan dilidir" (6, s.276) və o, dövr üçün Azərbaycan dili haqqında maddə qəbul olunmasına qismən də olsa nail ola bilmişdir. Yalnız ölkəmiz müstəqillik qazandıqdan sonra formalaşmış rəsmi - işgüzar üslubun inkişafında yeni mərhələ açıldı. Konstitusiyamızın (1995-ci il noyabrın 12-si) 21-ci maddəsində yazılır: " Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edir". Ümummilli lider H.Əliyevin —Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında 18 iyun 2001-ci il tarixli fərman dilimizin daha da inkişaf edərək zənginləşməsinə imkanı artırdı və dövlət orqanlarında Azərbaycan dilindən istifadə edilməsi mühüm bir məsələ kimi qarşıya qoyuldu .

Müstəqilliyin əldə olunması Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi, diplomatik dil kimi işlənmə imkanlarının genişlənməsi ilə yanaşı, rəsmi üslubun inkişafına da real zəmin yaratdı. Belə ki ,son illərdə rəsmi – işgüzar üslubun formaları daha da genişlənmiş və yazılı nitqin sənəd növünə : qanun, fərman, sərəncam, qətnamə, viza, nota, ittihamnamə, təlimat, protest, etimadnamə, hökm, qərar, göstəriş, akt və s. formaları da əlavə olunmuşdur.

Standart formalara isə anket, cədvəl, trafaret kimi yeni sənədləri aid etmək olar. Azərbaycan dövlət dili ənənəvi olaraq ərəb-fars dillərindən alınma sözlərdən ibarət olduğuna görə rəsmi üslub ən çox tərcümə, kalka əsasında müəyyənləşdirilmişdir: belə halda dilin daxili enerjisi səfərbərliyə alınmır.(7. 35)

Dövlət dilini inkişaf etdirmək üçün yüksək dövlətçilik təfəkkürünə malik olan,

Ulu öndər Heydər Əliyevin dil siyasətini uğurla davam etdirən möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyev cənabları da Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və inkişafına daim qayğı göstərir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1.Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi.I cild, Bakı,2014
2.3.Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar Bakı , Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı , Bakı ,1989
3.2. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyatı. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962, 272 s
4.Cahangirov, M. (1989). Milli təşəkkül mərhələsində Azərbaycan ədəbi dilinin aparıcı üslubları. Bakı.
5.Misir Mərdanov, Əsgər QuliyevAzərbaycan Təhsili Xalq Cümhuriyyəti İllərində Çaşıoğlu Mətbəəsi ,Bakı,M.Müşfiq küç. 2a 2003 ,238
6.Qasımlı M. Heydər Əliyev – istiqlala gedən yol (1969-1987-ci illər). Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2006
7.Adilov M. Azərbaycan dilində abrevasiya və abreviaturlar. Bakı, 2010.

Xülasə
RƏSMİ – İŞGÜZAR ÜSLUBUN İNKİŞAF TARİXİ

Açar sözlər: Azərbaycan dili , Azərbaycan dilçiliyi, ədəbi dil, funksional üslub, rəsmi – işgüzar , qanun, fərman,

Bu məqalə ədəbi dilin funksionallıq baxımından seçilən və üslublar arasında işləkliyi ilə daha fəal olan üslublarından biri olan rəsmi – işgüzar üslub haqqındadır . Rəsmi – işgüzar üslub rəsmi və işgüzar sənədlərin dilidir. Son 30 ildə bu üslub daha da inkişaf etmiş, onun formaları daha da təkmilləşmişdir. Hazırda Azərbaycan dili ölkəmizdə həyatımızın bütün sahələrini əhatə edən dövlət dili olaraq

istifadə olunur. Səfəvilər dövlətində Azərbaycan türkcəsi sarayda və orduda hakim dil olmaqla imperiyanın ilk rəsmi dövlət dili idi. Rus alimi V.V.Bartold 1912-ci ildə yazırdı: "...xanədanın təşəkkül etdiyi yerdə Azərbaycan əhalisi türkcə danışırdı və nəticədə türkcə Səfəvilər dövlətində saray və ordu dili olaraq qaldı."

Professor Ə. Dəmirçizadə isə ədəbi dilimizin tarixi ilə bağlı apardığı tədqiqatlarında həmin dövrü bu şəkildə xarekterizə edir: "Məlumdur ki, Azərbaycan dili indiki dərəcədə rəsmi dövlət dili hüququna heç bir zaman malik olmamışdır. Doğrudur, XV-XVI əsrlərdə, xüsusən Səfəvilər dövrünün əvvəllərində Azərbaycan dili rəsmi dövlət dili halında işlənilmişdir. Lakin bu dövrdə, yəni XV-XVI əsrlərdə Azərbaycan dilinin dövlət dili halında işlənilməsi çox keçici olmuş və daha çox hüquqa malik olan ərəb, fars dilləri ilə yanaşı, üçüncü bir dil kimi işlənilmişdi. "

Məlumdur ki, XXI əsr Azərbaycan dilinin inkişafında əlamətdar hadisələrlə zəngindir. Xüsusilə dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi, ana dilimizin inkişafı, tətbiqi və təsir dairələrinin genişlənməsi ilə bağlı ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin fərmanları, sərəncamları, habelə digər hüquqi-normativ aktlar, qanunlar, dilimizin daha da inkişafı üşün əlverişli şərait yaradır. Bu şərait Azərbaycan dilinin tədrisi işinin yüksək səviyyədə qurulmasına da geniş imkan və perspektivlər açır.Bu gün çox böyük daxili inamla demək olar ki, ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin dil siyasəti, Azərbaycan dilinin inkişafına, işlənmə arealının genişlənməsinə göstərdiyi qayğı, onun siyasi varisi möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyev tərəfindən əzmlə dilimizə, ədəbiyyatımıza, mədəniyyətimizə çox böyük sevgi ilə davam etdirilir.

SEVIL NAJAFOVA

HISTORY OF DEVELOPMENT OF FORMAL-BUSINESS STYLE

Key words: Azerbaijani linguistics, literary language, functional style formal – business, law, decree, (formal – business), (law), (decree),

This article is about the formal-business style, which is one of the most active styles of literary language in terms of functionality. Formal - business style is the language of formal and business documents.

Over the past 30 years, this style has evolved and its forms have improved. At present, the Azerbaijani language is used in our country as the state language covering all spheres of life.

Formal - business style is associated with the traditions of statehood and independence. Before independence the influence of the Arabic, Persian and then Russian languages did not allow the full functioning of this style, and damaged its nationality. Now the independence of the Azerbaijani state, the transformation of the native language into a real state language expands the functional capabilities of the

formal-business style. Over the past 30 years, this style has evolved and its forms have improved. At present, the Azerbaijani language is used in our country as an official state language covering all spheres of life.

In the Safavid state, Azeri Turkish was the first official state language of the empire, predominant in the palace and army. The Russian scientist V.V. Bartold wrote in 1912: "... where the dynasty was formed, the Azerbaijani population spoke Turkish, and as a result, the Turkish language remained the language of the palace and military in the Safavid state."

In his research on the history of our literary language, Professor A. Demirchizade characterizes that period in this way: "It is known that the Azerbaijani language never had the right to be the official state language at the present level. It is true that in the XV-XVI centuries, especially at the beginning of the Safavid era, the Azerbaijani language was the official state language. However, during this period, that is, in the 15th and 16th centuries, the use of the Azerbaijani language as a state language was very temporary and it was used as a third language along with Arabic and Persian languages, which have more rights.

It is known that the 21st century is full of significant events in the development of the Azerbaijani language. In particular, the decrees and orders of our national leader Heydar Aliyev regarding the improvement of the implementation of the state language, the development, application and expansion of the spheres of influence of our mother tongue, as well as other legal and normative acts, laws, create favorable conditions for the further development of our language. These conditions open wide opportunities and prospects for establishing the teaching of the Azerbaijani language at a high level. Today, it can be said with great inner confidence that our national leader Heydar Aliyev's language policy, his concern for the development of the Azerbaijani language and the expansion of its area of development, his political successor, our respected President Ilham Aliyev, are persistently continued with great love for our language, literature, and culture.

НАДЖАФОВА СЕВИЛЬ

ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ ОФИЦИАЛЬНО-ДЕЛОВОГО СТИЛЯ

Ключевые слова: the Azerbaijani language, азербайджанский язык, Азербайджанское языкознание, литературный язык, функциональный стиль , официальный - дело, закон, указ,

В данной статье речь идет об официально-деловом стиле, который является одним из самых активных стилей литературного языка с точки зрения функциональности. Официально-деловой стиль – это язык официальных и деловых документов. Официально-деловой стиль ассоциируется с традициями государственности и независимости. До обретения независимости влияние арабского, персидского, а затем и русского языков не позволяло полноценному функционированию этого стиля и наносило ущерб его народности. Ныне

независимость Азербайджанского государства, превращение родного языка в настоящий государственный язык расширяет функциональные возможности официально-делового стиля. За последние 30 лет этот стиль развивался, а его формы усовершенствовались. В настоящее время азербайджанский язык используется в нашей стране как государственный язык, охватывающий все сферы жизни. В государстве Сефевидов азербайджанский турецкий был первым официальным государственным языком империи, преобладающим во дворце и армии . Русский ученый В.В.Бартольд в 1912 г. писал: «...там, где образовалась династия, азербайджанское население говорило по-турецки, и в результате турецкий язык остался языком дворцового и войскового в Сефевидском государстве».

В своих исследованиях по истории нашего литературного языка профессор Абдулазал Демирчизаде так характеризует тот период: «Известно, что азербайджанский язык никогда не имел права быть официальным государственным языком на современном уровне. В XV-XVI веках, особенно в начале эпохи Сефевидов, азербайджанский язык был официальным государственным языком. Однако в этот период, то есть в XV и XVI веках, использование азербайджанского языка в качестве государственного языка было очень временный и использовался в качестве третьего языка наряду с арабским и персидским языками, которые имеют больше прав.

Известно, что XXI век полон значительных событий в развитии азербайджанского языка. В частности, указы и распоряжения нашего общенационального лидера Гейдара Алиева о совершенствовании применения государственного языка, развитии, применении и расширении сфер влияния нашего родного языка, а также другие правовые и нормативные акты, законы. , создать благоприятные условия для дальнейшего развития нашего языка. Эти условия открывают широкие возможности и перспективы для налаживания преподавания азербайджанского языка на высоком уровне. Сегодня с большой внутренней уверенностью можно сказать, что языковая политика нашего общенационального лидера Гейдара Алиева, его забота о развитии азербайджанского языка и расширении ареала его развития, его политического преемника, нашего уважаемого Президента Ильхама Алиева, являются настойчиво продолжался с большой любовью к нашему языку, литературе и культуре.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.12.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.12.2023
Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Qasımova Yeganə Nəriman q. tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

KEREIBAYEVA AIGERIM ABILGAZIEVNA
PhD, International University of Information Technologies, Faculty of Digital Transformation, Department of languages, Manass, 34/1, Almaty, Kazakhstan, a.kereyibaeva@iitu.edu.kz ,
MESMA ZÖHRAB-MAJID
PHD, senior lecturer, Azerbayijan University of Language zmesma@-mail.ru
KALIASKAROVA AINUR AMANOVNA
MA, Abai Kazakh National Pedagogical University, Institution of Pedagogy and Psychology, Dostyk 13, Almaty, Kazakhstan, ainuramanovna@gmail.com

EXPLORING THE EFFECTIVENESS OF TECHNOLOGY-ENHANCED METHODS IN GRAMMAR TEACHING

ABSTRACT

Teaching grammar in the field of English as a foreign language (EFL) education has long been a topic of debate, despite its significance in language research and methodology. To explore the effectiveness of innovative approaches, such as technology-enhanced methods, it is crucial to assess their impact on language instruction. Flipped Learning (FL) is a recognized instructional approach that integrates technology and active learning strategies to transform traditional teacher-led classes. This study aims to examine the effectiveness of the flipped learning approach in enhancing grammar instruction for A2 level students at the International Informational Technology University (IITU) in Kazakhstan. Two groups, consisting of 15 students in the experimental group and 13 in the control group, participated in the research, which involved teachers from the Department of Languages. The primary objective was to assess the impact of incorporating the flipped classroom strategy with active learning on students' performance, perceptions, and attitudes towards independent learning of English grammar. Data collection involved pre-tests, post-tests, and a questionnaire. Findings indicated that the flipped classroom approach positively influenced students' comprehension and application of English grammar, with active learning principles being applied during the face-to-face activities. The study provides valuable insights into the implementation of active learning and the flipped classroom, demonstrating their potential to enhance grammar instruction, improve student engagement, and deepen understanding in language learning contexts. Implications for future language education practices emphasize the benefits of incorporating active learning and the flipped classroom model. Further research in this area is recommended to expand upon these findings.

Keywords: innovative methods, active learning, flipped classroom, language education, grammar instruction

АЙГЕРИМ АБИЛЬГАЗИЕВНА КЕРЕЙБАЕВА
МЕСМА ЗОХРАБ-МЕДЖИД
КАЛИАСКЕРОВА АЙНУР

Повышение эффективности изучения английской грамматики студентами уровня А2 в Международном университете информационных технологий (МУИТ) в Казахстане с помощью активного обучения и концепции "перевернутого класса"

АННОТАЦИЯ

Преподавание грамматики в области английского как иностранного языка долгое время является предметом дебатов, несмотря на его значимость в исследованиях языка и методологии. Для изучения эффективности инновационных подходов, таких как использование технологий, необходимо оценивать их влияние на преподавание языка. Концепция "перевернутого класса" (flipped learning) – это признанный учебный подход, который объединяет технологии и активные стратегии обучения для преобразования традиционных уроков, ведущихся преподавателем. Целью данного исследования является изучение эффективности подхода "перевернутого класса" для улучшения преподавания грамматики студентам, изучающим английский язык на уровне А2 в Международном университете информационных технологий (МУИТ) в Казахстане. Две группы из 15 студентов в экспериментальной группе и 13 в контрольной группе приняли участие в исследовании, в котором участвовали 2 преподавателя отдела языков. Основная цель заключалась в оценке влияния внедрения стратегии "перевернутого класса" с активным обучением на успеваемость студентов, их восприятие и отношение к самостоятельному изучению грамматики английского языка. Сбор данных проводился с помощью предварительного и послетестирования, а также анкетирования. Результаты показали, что подход "перевернутого класса" положительно влияет на понимание и применение грамматики английского языка студентами, при этом принципы активного обучения применяются во время занятий в аудитории. Исследование предоставляет ценные взгляды о реализации активного обучения и концепции "перевернутого класса", демонстрируя их потенциал для улучшения преподавания грамматики, повышения вовлеченности студентов и углубления понимания в контексте изучения языка. Рекомендации для будущей практики в области языкового образования подчеркивают преимущества внедрения активного обучения и модели "перевернутого класса". Рекомендуется проводить дальнейшие исследования в этой области для дальнейшего развития этой темы.

Ключевые слова: инновационные методы, активное обучение, перевернутый класс, языковое образование, преподавание грамматики

KEREIBAYEVA AIGERIM
MESMA-ZÖHRAB-MAJID
KALIASKEROVA AINUR

QRAMMATİKANIN TƏDRİSİNDƏ TEXNOLOGİYA İLƏ GÜCLƏNDİRİLMİŞ METODLARIN EFFEKTİVLİYİNİN TƏDQİQİ

Xarici dil kimi ingilis dili sahəsində qrammatikanın tədrisi dil tədqiqatları və metodologiyasındakı əhəmiyyətinə baxmayaraq, uzun müddətdir ki, müzakirə mövzusu olaraq qalır. Texnologiya ilə gücləndirilmiş metodlar kimi innovativ yanaşmaların effektivliyini araşdırmaq üçün onların dil təliminə təsirini qiymətləndirmək çox vacibdir. Flipped Learning (FL) ənənəvi müəllimin rəhbərlik etdiyi sinifləri dəyişdirmək üçün texnologiya və aktiv öyrənmə strategiyalarını birləşdirən tanınmış tədris yanaşmasıdır. Əsas məqsəd isə tələbələrin performansına, qavrayışlarına və öyrənmələrinə təsiri gücləndirməkdir və bu qrammatikanın tədrisində vacib rol oynayır. Məlumatların toplanmasına ilkin sınaq, sonrakı testlər və anket daxildir. Nəticələr göstərdi ki, Flipped Learning sinif yanaşması tələbələrin ingilis dilinin qrammatikasını qavramasına və tətbiqinə müsbət təsir edib, üz-üzə fəaliyyətlər zamanı aktiv öyrənmə prinsiplərini ortaya qoyur. Tədqiqat aktiv öyrənmə və Flipped Learning sinif yanaşmasının tətbiqi ilə bağlı dəyərli fikirləri təqdim edir. Gələcək dil təhsili təcrübələri üçün Flipped Learning və aktiv öyrənmə modelinin faydaları öz təsdiqini tapacaq.

Açar sözlər: innovativ metodlar, aktiv öyrənmə, dil təhsili, qrammatika tədrisi

Керейбаева Айгерим Абильгазиевна
Mesma-Zöhrab-Majid
Калиаскарова Айнур Амановна

ГРАММАТИКАНЫ ҮЙРЕТУДЕ ТЕХНОЛОГИЯНЫ ҚОЛДАНУҒА НЕГІЗДЕЛГЕН ӘДІСТЕРДІҢ ТИІМДІЛІГІН ЗЕРТТЕУ

Түйіндеме

Ағылшын тілінің грамматикасын оқыту ұзақ уақыт бойы тілді зерттеу мен әдістемедегі маңыздылығына қарамастан пікірталас тақырыбына айналды. Технологияларды бірлестіре қолданылатын заманиуи инновациялық әдістердің тиімділігін зерттеу үшін олардың тіл үйренуге әсерін зерттеудің маңыздылығы зор. Төңкерілген оқыту әдісі (Flipped Learning, FL) - мұғалімнің жетекшілігімен дәстүрлі сабақтарды түрлендіру үшін белсенді оқыту әдісімен технологияларды бірлестіре қолданып үйрететін әдістердің бірі. Бұл зерттеудің мақсаты Қазақстандағы Халықаралық ақпараттық технологиялар университетінде (IITU) A2 деңгейіндегі студенттері үшін ағылшын тілі грамматикасын оқытуда төңкерілген әдістің тиімділігін зерттеу болып табылады. Бұл зерттеуге арнайы эксперименттік топ құрылып оған 15 студент

және бақылау тобында 13 студенттен тұратын екі топ қатысты, одан бөлек зерттеуге Тілдер кафедрасының 2 оқытушысы ат салысты. Зерттеудің негізгі мақсаты төңкерілген әдісті белсенді оқыту әдісімен біріктіре қолданып грамматиканы үйрету, оның студенттердің үлгеріміне, олардың қабылдауына және ағылшын грамматикасын өз бетінше үйренуге деген көзқарасына әсерін бағалау болды. Деректерді жинау мақсатында студенттерден зерттеу алды және кейінгі тестілеулер және сауалнама алынды. Жиналған деректерді зерттеу барысында сабақ барысында қолданылған төңкерілген тәсілдің студенттердің ағылшын грамматикасын түсінуі мен қолдануына оң әсер еткенін көрсетті. Бұл зерттеу жұмысы арқылы белсенді оқыту мен төңкерілген әдісті енгізу маңыздылығы жайлы құнды ақпарат алынды, зерттеуде грамматиканы оқытуды жақсарту, оқушылардың белсенділігін арттыру және үйретіліп жатқан пәнді тереңдете үйренуіне ықпалы зерттелді. Тілдік білім берудегі болашақ тәжірибеге арналған ұсыныстар белсенді оқытуды және "төңкерілген сынып" моделін енгізудің артықшылықтарын көрсетеді. Осы тақырыпты одан әрі дамыту үшін осы салада қосымша зерттеулер жүргізу ұсынылады.

Түйінді сөздер: инновациялық әдістер, белсенді оқыту, төңкерілген сынып, тілдік білім, грамматиканы оқыту

1. INTRODUCTION

1.1 Background

Effective English grammar instruction plays a fundamental role in promoting effective communication and language proficiency in English as a foreign language (EFL) education. However, traditional approaches to teaching grammar have faced criticism for their limited effectiveness in promoting active learning and student engagement. In response to these challenges, researchers have explored innovative methods that integrate technology and active learning strategies to enhance grammar instruction and meet the evolving needs of language learners. These challenges are also evident in the English grammar instruction for A2 level students at the International Informational Technology University (IITU) in Kazakhstan. Students at this level grapple with a lack of interest and motivation, difficulties in understanding abstract concepts, limited practical application, overemphasis on memorization, and low motivation (Al-Harbi & Alshumaimeri, 2016). In the field of foreign language education, grammar structures and writing skills are predominantly delivered through traditional lectures, which often fail to effectively address students' struggles with comprehending abstract grammar concepts and their practical applicability in everyday life (Abdulmajeed & Hameed, 2017). According to Larsen-Freeman (2003), grammar poses greater challenges compared to other aspects of language learning, such as semantics, linguistics, and pragmatics. Teaching grammar to students with low motivation can also be a formidable task (Graus & Coppen, 2015).

The traditional methods commonly employed in grammar instruction, such as rule-based explanations and grammar exercises, have proven insufficient in generating the necessary levels of student interest and motivation (Bormann, 2014). Consequently, there is an urgent need to adopt an appropriate instructional method that caters to the specific needs of the students. Scholars have, therefore, endeavored to develop an instructional model that fosters a more engaging and motivating language learning environment (Cheh Hsieh et al., 2017).

Recognizing the need for transformation and harnessing the power of technology, educators at IITU are implementing active learning in conjunction with the Flipped Learning (FL) approach to enhance English grammar instruction. By shifting the focus from teacher-centered instruction to learner-centered practices, this approach reduces teacher talk time and extends learning beyond the confines of traditional classrooms. In this regard, students access pre-recorded video lessons outside of class, enabling valuable in-person time dedicated to practice, clarification, and collaboration. Technology, in turn, facilitates interactive exercises, personalized learning experiences, and immediate feedback. Through the implementation of the flipped method, educators are striving to enhance students' understanding and application of English grammar in real-life communication, effectively preparing them for success in a technology-driven world. By adopting active learning and the FL approach, IITU is taking significant steps toward optimizing English grammar instruction and nurturing a highly engaging and responsive language learning environment. This instructional innovation holds immense promise in equipping students with the necessary linguistic skills and communicative competence required in the modern world.

This study aims to achieve several goals and objectives in relation to the challenges faced in teaching English grammar and the implementation of the flipped method at IITU. The main objectives of this study are:

1. To assess the effectiveness of the active learning and FL approach in improving English grammar proficiency among low pre-intermediate level students.
2. To examine students' attitudes towards both approaches and their impact on their motivation and engagement.
3. To explore the development of independent language learning skills through the implementation of the FL approach.

By pursuing these objectives, this study seeks to address the various challenges encountered in teaching English grammar while employing the active teaching method of flipped learning. The ultimate aspiration is to provide low pre-intermediate level students at IITU with a more engaging and effective learning experience, leading to enhanced proficiency in English grammar.

2. THEORETICAL BACKGROUND

2.1 Overview of the Flipped learning approach

The Flipped learning approach has revolutionized the way students engage in both in-class and out-of-class learning experiences, with a greater emphasis on motivating students to independently study the language. In this approach, the customary tasks completed in class and as homework are reversed. This means that activities traditionally done in the classroom now take place outside of class, while tasks typically assigned as homework are now tackled during class time (Herreid & Schiller, 2013; King, 1993). By adopting this approach, students can enjoy a more meaningful and interactive learning encounter within the classroom setting. Students are expected to independently acquire knowledge and understand the learning materials prior to attending class. This gives instructors the opportunity to organize dynamic activities during class time, which reinforce concepts and address any misconceptions. Examples of these interactive activities include collaborative learning, role-playing simulations, and problem-solving workshops. Research has shown that when students can apply what they have learned to real tasks, the learning experience becomes more engaging and active (Ahmad. S., 2016). Active learning emphasizes the importance of students taking an active role in assimilating knowledge by connecting new information to their pre-existing understanding, rather than passively receiving information through lectures and note-taking (Mehring, 2016). The flipped classroom approach fosters active learning by motivating students to actively engage with the learning materials outside of class through videos and then applying that knowledge during in-class activities (Zhonggen & Wang, 2016).

2.2 Effectiveness of Flipped learning approach

Although the effectiveness of the Flipped learning approach in teaching English as a foreign language has been a topic of limited research, several studies have examined its impact on English grammar, writing skills, and speaking performance. Researchers such as Al-Harbi & Alshumaimeri (2016), Thaichay & Sitthitikul (2016), and Webb & Doman (2016) have found that flipped learning significantly enhances students' grammar performance, fostering confidence and fluency in English grammar usage. Similarly, studies by Valizadeh & Soltanpour (2020) and Gasmi & Thomas (2017) indicate that implementing the flipped learning model has a noteworthy and positive effect on the writing skills of English as a foreign language (EFL) students. For instance, Qader and Arslan (2019) conducted a study involving 66 university students, assessing the influence of flipped learning on their writing abilities. The results revealed that students in the flipped classroom achieved higher writing scores when compared to those in a non-flipped classroom. Multiple studies (Cassandra Santhanasamy & Melor Md Yunus, 2021; Eunmi Yu, 2022) have also demonstrated the positive impact of flipped learning on speaking performance among EFL students. Eunmi Yu (2022), for instance, analyzed the impact of flipped learning on the speaking abilities of 29 college students. The study showed a gradual improvement in students' speaking abilities, along with increased motivation, engagement, and communicative competence. Although more research is needed,

these studies indicate that flipped learning enhances students' overall language proficiency, boosting confidence and active engagement in language learning.

2.3 Students' Perceptions of the Flipped learning approach

Research has shown that both students and teachers generally have positive perceptions of the flipped learning approach, as it enhances learning outcomes while saving time (Smith, 2013; Grandgenett & Swift, 2014; Pence, 2016; Lee, J., Lim, C., & Kim, H., 2016; Zou, 2020). For instance, Zakaria and Yunus (2020) investigated the perceptions of primary ESL students towards learning tenses using the flipped learning approach. The majority of students displayed a positive attitude towards learning grammar through this approach, even those initially skeptical later recognized its potential for improving their understanding. Sun (2017) conducted a study with undergraduate foreign language students, revealing their favorable view of the flipped classroom approach and its positive impact on their language development. Similarly, a survey conducted by Driscoll (2012) found that 80% of students reported improved collaboration with peers and teachers in a flipped learning setting at Columbia University. Basal (2015) examined the perceptions of prospective English language teachers towards the flipped classroom approach in a Turkish university. The results highlighted their positive attitudes, identifying benefits such as personalized learning pace, enhanced preparation, optimized use of class time, and increased classroom participation. In sum, a collection of studies indicates highly favorable perceptions of the flipped learning approach by both students and teachers. These findings provide compelling evidence for the positive impact and benefits of the flipped classroom approach.

3. Research methodology and Procedure

This study used a quasi-experimental design with two non-equivalent but comparable classrooms. Participants were divided into a control group taught English grammar using traditional strategies and an experimental group taught through the flipped classroom approach. Pre- and post-tests were administered to measure proficiency levels, and a questionnaire and interviews were conducted for evaluation.

3.1 Participants

In the 2022 academic year, we conducted an 8-week study at MUIT University in Almaty. The study focused on first-year students with low pre-intermediate level, with one experimental group (15 student) and one control groups (13 student), all aged 17-18. The curriculum included grammar topics such as pronouns, verb tenses, articles, and nouns. The course lasted for 8 weeks, with a total of 75 hours of instruction, including self-study and practical sessions.

3.2 Procedure

At the beginning of the experiment, both the experimental and control groups took a placement test to evaluate their proficiency levels in second language grammar. Both groups studied the same five grammar topics: Articles & Countable/Uncountable Nouns, Present Simple, Present Continuous, Present Perfect,

and Past Simple (Regular/Irregular Verbs). During classroom sessions, the control group received traditional grammar instruction, with the teacher explaining the topics and assigning textbook exercises. In contrast, the experimental group engaged in active learning activities during in-class sessions. These activities included group discussions, role plays, problem-solving exercises, and interactive games. Additionally, the experimental group had access to teacher-created grammar videos on the Platonus platform, these videos were watched by the students before class, followed by online tests on Live Worksheets for immediate feedback. The research study lasted for 8 weeks, amounting to a total of 75 hours of instruction. The design aimed to compare the effectiveness of the flipped classroom approach, including active learning activities, with traditional grammar instruction in enhancing language proficiency and student engagement.

3.3 Instruments

Tests

Pre-test

The Pre-test, developed by Macmillan publishers, consisted of 20 multiple-choice items. Its purpose was to determine the initial proficiency levels of both the experimental and control group students in grammar. The test aimed to ensure that the two groups had comparable language proficiency levels at the beginning of the study.

Post test

The post-test, comprising 20 items, was specifically created by the researcher to assess the impact of the flipped classroom strategy on students' grammar performance. It was administered to both the experimental and control groups at the conclusion of the 8-week-long experiment.

Questionnaire

Written Questionnaires

To assess students' opinions on the flipped classroom method, the researcher developed quantitative questionnaires using Google Forms at the conclusion of the experiment. The questionnaires consisted of 10 closed-ended questions, where students used a 5-point Likert scale (strongly agree - agree - neutral - disagree - strongly disagree). Similar questionnaires have been used by Johnson and Renner in their research on the impact of the flipped classroom method on student achievement, providing an assessment of students' positions regarding the implementation of the flipped method. The primary aim of the questionnaires was to evaluate the students perceptions on active and flipped learning approaches.

4. Results

4.1 Data Analysis

In this study, both descriptive and inferential statistics were utilized to analyze the quantitative data collected. The analysis of the data was conducted using SPSS version 25, a statistical software. To compare the results of the pre-test and post-test

between the two groups, an independent samples t-test was employed. Table 1 displays the descriptive statistics for the pre-test and post-test scores of both groups.

Table 1. Descriptive Statistics

	Group	N	Mean	Standard Deviation	Standard Error
pre_test	Experimental	15	50,2000	14,04686	3,62688
post_test	Experimental	15	74,0667	8,47236	2,18755
pre_test	Control	13	53,2308	12,92384	3,58443
post_test	Control	13	61,4615	4,55733	1,26398

The mean pre-test score for the experimental group was 50.20, with a standard deviation of 14.05 and a standard error of 3.63. The mean pre-test score for the control group was 53.23, with a standard deviation of 12.92 and a standard error of 3.58. After the experiment, the mean post-test score for the experimental group increased to 74.07, with a standard deviation of 8.47 and a standard error of 2.19. The mean post-test score for the control group increased to 61.46, with a standard deviation of 4.56 and a standard error of 1.26. Based on the results, it can be concluded that the flipped learning approach had a significant impact on improving the grammar skills of the experimental group compared to the control group using traditional teaching methods. In the pre-test, both groups had similar mean scores, indicating that there was no initial difference in grammar skills between the two groups. However, the control group had a slightly higher standard deviation, suggesting more variability in the scores. After the intervention, the experimental group showed a substantial increase in their mean post-test score, indicating that the flipped learning approach effectively improved their grammar skills. On the other hand, the control group also saw an increase in their mean post-test score, but it was not as significant as that of the experimental group. The lower standard deviation and standard error in the post-test scores of the experimental group suggest that the flipped learning approach led to more consistent and reliable improvements in grammar skills compared to the control group using traditional teaching methods. Overall, these results suggest that the flipped learning approach is more effective in enhancing grammar skills compared to the traditional teaching methods employed in the control group. The experimental group experienced a significant improvement in their grammar skills, while the control group showed a comparatively smaller improvement.

4.2 Students' Attitudes towards active and flipped learning approaches

After the completion of the eight-week experimental period, a comprehensive questionnaire was administered to assess students' perceptions of both active learning and flipped learning approaches in grammar classes. The results, as shown in Table 2, highlight students' positive attitudes towards both instructional methods.

Table 2: Students survey responses

Active Learning Perceptions:	Mean (M)	Standard Deviation (SD)	Percentage
I feel more engaged and involved in my learning through active learning	4.32	0.68	79%
Active learning has improved my ability to apply knowledge	3.58	0.72	68%
Active learning has made me more comfortable asking questions and participating in class discussions	4.1	0.5	82%
Active learning has helped me retain information better	3.75	0.68	63.7%
Flipped Learning Perceptions:			
I can study in a less frustrating environment	3.78	0.96	56%
I can easily access grammar instructions at any time	4.12	0.76	67.4%
FL helped me to develop independent learning skills	4.15	0.81	67.7%
FL encouraged my interest to leaning English.	3.94	0.88	62%
I integrated the knowledge received before the class with the tasks given during the class hours.	4.42	0.58	88.4%
I had an improvement in academic performance	4.05	0.82	65%
I would recommend the FL to my friends	4.59	0.37	91.3%

5. Discussion

5.1 Effectiveness of Flipped Learning in Enhancing Grammar Competency

The present study aimed to investigate the impact of the flipped learning approach on learners' grammar competency, aiming to transform the traditional instructional design for both in-class and out-of-class activities. This research was conducted in response to the growing recognition that flipping grammar instruction can enhance foreign language learning. The results of this study provide robust evidence supporting the effectiveness of the flipped learning approach in teaching English grammar, consistent with previous research conducted in similar contexts.

The data presented in Table 1 clearly indicate that students in the experimental group, who experienced the flipped learning approach, outperformed those in the non-flipped approach. This superiority can be attributed to the additional effort exerted by students outside the classroom, compared to the control group. It is

important for students to genuinely study before attending class to fully benefit from the flipped learning approach (Cheh Hsieh et al., 2017; Nazmi DİNÇER, Mustafa POLAT, 2022). This underscores the significance of students' personal commitment and dedication throughout the learning process, which is crucial for achieving success in language acquisition. In this study, to foster active self-learning and engagement in the flipped approach, teachers evaluated all assignments completed by students during video lessons and their performance during in-class activities. The assessments and corresponding grades were recorded and shared with students on the MC Teams platform. This system not only made students aware of their academic progress being closely monitored by teachers but also facilitated timely intervention and support for those who faced challenges or failed to submit assignments. Another contributing factor to the success of the flipped learning approach is the incorporation of student-centered activities during class time. As noted by Gilboy, Heinerichs, and Pazzaglia (2015), flipping the classroom promotes student-centered learning, which leads to increased interaction within the classroom. By implementing activities such as discussions, brainstorming sessions, and role plays, class time is utilized more effectively (Bergmann & Sams, 2012). This finding aligns with the study conducted by Lee and Wallace (2018), who also found that participants in their study actively engaged in class activities as a result of their preparation and independent learning of the content outside of class. Overall, the results highlight the positive effects of both active learning and flipped learning approaches on students' grammar competency. The flipped learning approach, with its emphasis on student-centered activities and the active role of learners, proves to be a valuable instructional method in enhancing language acquisition and creating a conducive learning environment.

5.2 Active Learning and Flipped Learning students perceptions:

Many students, regardless of their major, often find grammar courses to be dull and disconnected from their daily lives (Rigden & Tobias, 1991). Negative experiences and apprehensions can further contribute to students' negative attitudes toward learning grammar. Incorporating active-learning and flipped learning strategies in teaching grammar gave students the opportunity to discuss their thoughts in a risk-free environment and interact with the course content in a more meaningful way. Table 2 shows students in this study expressed positive attitudes towards both active learning and flipped learning approaches in teaching grammar. Active learning was found to significantly increase student engagement and involvement, with 79% of students reporting feeling more engaged and involved in their learning. It also improved the ability to apply knowledge, as indicated by 68% of students. Moreover, active learning created a comfortable and supportive environment that encouraged students to ask questions and participate in class discussions. This was acknowledged by 82% of students. These findings align with the notion that active learning strategies enhance student motivation, facilitate

meaningful interactions, and promote the application of knowledge in real-life contexts. Flipped learning was highly regarded for its ability to provide a less frustrating learning environment, as reported by 56% of students. Students appreciated the flexibility of accessing grammar instructions at any time, with 67.4% of students acknowledging its convenience. By incorporating pre-class materials and tasks, flipped learning facilitated the development of independent learning skills, which was recognized by 67.7% of students. Moreover, flipped learning encouraged interest in learning English (62%) and integration of prior knowledge with in-class activities (88.4%). Furthermore, 65% of students reported an improvement in their academic performance as a result of flipped learning. The overwhelmingly high recommendation rate of 91.3% further highlights the positive impact of flipped learning, reflecting the students' enthusiasm to share their positive experiences with others. It is evident from the findings that combining active learning and flipped learning approaches in teaching grammar can provide complementary benefits. Active learning encourages students to actively engage with the content and each other, while flipped learning empowers students to take control of their learning process and access instructional materials at their convenience. By employing a combination of these approaches, educators can create a comprehensive and student-centered learning experience that optimizes student engagement, motivation, and performance in grammar education.

6. Conclusion and recomendations

This study presents a preliminary model for effectively integrating active learning strategies with flipped learning. It emphasizes the need to revise traditional teaching approaches to enhance both teaching effectiveness and student motivation. In line with previous studies, it becomes apparent that there is a necessity to reconsider and potentially redefine the learning objectives in English grammar instruction. It is crucial to develop activities that prioritize active and collaborative learning, as solely flipping the English grammar course by providing materials in advance is insufficient. This approach should be combined with various classroom activities that cater to different learning styles. Furthermore, these activities should be thoughtfully designed to motivate and encourage students, while also fostering their communication skills. Implementing such strategies requires extensive collaboration between educators and academic administrators. By working together, educators can determine the most effective approaches to maximize the benefits for students.

Recommendations:

Based on the result of the present study, the researcher recommends:

1.Provide clear guidelines and instructions for students on how to access and navigate the online course material. This will help them effectively utilize the flipped learning resources.

2.Encourage students to actively engage with the pre-recorded lectures or instructional videos before coming to the classroom. This could involve assigning them pre-class activities or quizzes related to the content.

3.Incorporate interactive elements into the online course materials, such as quizzes, discussion forums, or collaborative assignments. This will promote student engagement and active learning outside the classroom.

4.Encourage students to take responsibility for their own learning by setting goals, monitoring their progress, and reflecting on their learning experiences. This can be supported through regular self-assessment activities and opportunities for self-reflection.

5.Provide regular opportunities for students to collaborate and engage in group discussions during in-class activities. This fosters peer interaction and allows students to learn from their classmates' perspectives.

6.Encourage students to take ownership of their learning by allowing them to choose their own learning resources or supplemental materials to explore further on the topic. This promotes autonomy and personalized learning.

7.Provide opportunities for students to provide feedback on the flipped learning model, both in terms of the content and delivery methods. This feedback can help identify areas for improvement and allow for ongoing adjustment of the flipped approach.

8.Provide ongoing training and support for teachers to familiarize them with the flipped learning approach and equip them with the necessary skills and resources to effectively implement it.

These recommendations are not exhaustive, and it's important to tailor the flipped teaching approach to the specific needs and context of your students.

References

1. Abdulmajeed, R. K., & Hameed, S. K. (2017). Using a Linguistic Theory of Humour in Teaching English Grammar. English Language Teaching, 10(2), 40-47.https://doi.org/10.5539/elt.v10n2p40
2. Abylkasova D.D., Tazbulatova G.K. Peculiarities of Blended education // Materialy XI Mezhdunarodnoj studencheskoj nauchnoj konferencii «Studencheskij nauchnyj forum» URL: https://scienceforum.ru/ 2019/article/2018011707 (data obrashcheniya: 05.02.2023).</p>
3. Ahmad, S. (2016). The Flipped Classroom Model to Develop Egyptian EFL Students' Listening Comprehension. English Language Teaching, 9 (9), 166-178.
4. Al-harbi, S. S., & Alshumaimeri, Y. A. (2016). The flipped classroom impact in grammar class on EFL Saudi secondary school students' performances and

attitudes. English Language Teaching, 9(10), 60–80. https://doi.org/10.5539/elt.v9n10p60
5. Al-Hamlan, S., & Baniabdelrahman, A (2015). A Needs Analysis Approach to EFL Syllabus Development for Second Grade Students in Secondary Education in Saudi Arabia: A Descriptive Analytical Approach to Students' Needs. American International Journal of Contemporary Research, 5(1) 118-145
6. Bergmann, J., & Sams, A. (2012, Oct). Before you flip, consider this. Phi Delta Kappan 94 , 25.
7. Bell, Matthew R., "An Investigation of the Impact of a Flipped Classroom Instructional Approach on High School Students' Content Knowledge and Attitudes Toward the Learning Environment" (2015). Theses and Dissertations. 4444. https://scholarsarchive.byu.edu/etd/4444
8. Bormann, (2014). "Affordance of Flipped Learning and its Effects on Student Engagement and Achievement." Published MA. Thesis, University of Northern Iowa.
9. Cassandra S., & Melor Md Yunus (2021). A Systematic Review of Flipped Learning Approach in Improving Speaking Skills. European Journal of Educational Research Volume 11, Issue 1, 127 - 139. ISSN: 2165-8714 https://www.eu-jer.com/.
10. Chen Hsieh, J. S., Wu, W. C. V., & Marek, M. W. (2017). Using the flipped classroom to enhance EFLlearning. Computer Assisted Language Learning.30 (1-2), 1 https://doi.org/10.1080/09588221.2015.1111910
11. Driscoll, T. (2012). Flipped Learning and democratic education: The Complete Report. Retrieved from: http://www.flipped-history.com/2012/12/flipped-learning-democratic-education.html
12. Gasmi, A. A., & Thomas, M. (2017). Academic writing in the flipped EFL classroom: A case study on student engagement in Oman. In Flipped instruction methods and digital technologies in the language learning classroom (pp. 232-251). IGI Global
13. Graus, J., & Coppen, P. A. (2015). Defining grammatical difficulty: A student teacher perspective. Language Awareness, 24(2), 101-122. https://doi.org/10.1080/09658416.2014.994639
14. Gilboy, M. B., Heinerichs, S., & Pazzaglia, G. (2015). Enhancing student engagement using the flipped classroom. Journal of Nutrition Education and Behavior, 47, 109–114. doi:10.1016/j.jneb.2014.08.008
15. Herreid, C. F., & Schiller, N. A. (2013). Case studies and the flipped classroom. Journal of College Science Teaching, 42(5), 62-66.
16. Hsieh, J. S. C., Wu, W. C. V., & Marek, M. W. (2017). Using the flipped classroom to enhance EFL learning. Computer Assisted Language Learning, 30(1-2), 1-21. htpp://doi: 10.1080/09588221.2015.1111910

17. Kang, N. (2015). The comparison between regular and flipped classrooms for EFL Korean adult learners. Multimedia-Assisted Language Learning, 18(3), 41-72. https://doi.org/10.15702/mall.2015.18.3.41
18. Kadirbayeva R., Pardala A., Alimkulova B., Adylbekova E. Methodology of application of blended learning technology in mathematics education. Cypriot Journal of Educational Sciences Volume 17, Issue 4, 2022. 1117-1129
19. King, A. (1993). From sage on the stage to guide on the side. College teaching, 41(1), 30-35. https://doi.org/10.1080/87567555.1993.9926781
20. Han, Y. J. (2015). Successfully flipping the ESL classroom for learner autonomy. NYS TESOL Journal, 2(98), 98-109
21. Lee, J., Lim, C., & Kim, H. (2016). Development of an instructional design model for flipped learning in higher education. Educational Technology Research and Development, 65(2), 427-453. https://doi.org/10.1007/s11423-016-9502-1
22. Lee, G., & Wallace, A. (2018). Flipped learning in the English as a foreign language classroom: Outcomes and perceptions. TESOL Quarterly, 52(1), 62–84. https://doi.org/10 .1002/tesq.372
23. Mehring, J. (2016). Present research on the flipped classroom and potential tools for the EFL classroom. Computers in the Schools, 33(1), 1-10. https://doi.org/10.1080/07380569.2016.1139912
24. Mohammad Amiryousefi (2017): The incorporation of flipped learning into conventional classes to enhance EFL learners' L2 speaking, L2 listening, and engagement, Innovation in Language Learning and Teaching, http://dx.doi.org/10.1080/17501229.2017.1394307
25. McNally, B., Chipperfield, J., Dorsett, P., Del Fabbro, L., Frommolt, V., Goetz, S., … Rung, A. (2017). Flipped classroom experiences: Student preferences and flip strategy in a higher education context. Higher Education, 73, 281-298. https://doi.org/10.1007/s10734-016- 0014-z
26. Nazmi DİNÇER, Mustafa POLAT. The Use of Flipped Learning in EFL Grammar Instruction. Asian Journal of Distance Education (AsianJDE). Volume 17, Issue 1, 2022
27. Nurtaza, A. N. Effektivnost' ispol'zovaniya metoda «perevernutyj klass» v prepodavanii anglijskogo yazyka kak inostrannogo / A. N. Nurtaza. — Tekst : neposredstvennyj // Molodoj uchenyj. — 2022. — № 4 (399). — S. 354-358. — URL: https://moluch.ru/archive/399/88406/ (data obrashcheniya: 05.02.2023).
28. Pence, P. L. (2016). Flipping a first-year medicalsurgical associate degree registered nursing course: A 2-year pilot study. Teaching and Learning in Nursing, 11(2), 52-57. https://doi.org/10.1016/j.teln.2015.12.006
29. Ramyar O. Qader and Fadime Yalcin Arslan (2019). THE EFFECT OF FLIPPED CLASSROOM INSTRUCTION IN WRITING: A CASE STUDY

WITH IRAQI EFL LEARNERS . Teaching English with Technology, 19(1), 36-55, http://www.tewtjournal.org.
30. Rybinski, Krzysztof and Sootla, Erik, A Blended Learning Experiment in Kazakhstan (June 11, 2016). Available at SSRN: https://ssrn.com/abstract=2794306 or http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2794306
31. Sams, A., & Bergmann, J. (2013). Flip your students' learning. Educational leadership, 70(6), 16-20.
32. Sarah S. Al-Harbi1 & Yousif A. Alshumaimeri. English Language Teaching; Vol. 9, No. 10; 2016 ISSN 1916-4742 E-ISSN 1916-4750
33. Smith, C. M., & McDonald, K. (2013). The flipped classroom for professional development: Part II making podcasts and videos. Journal of Continuing Education in Nursing, 44(11)\
34. Taubaj D.SH. Effektivnost' ispol'zovaniya metoda “FLIPPED CLASSROOM” v processe obucheniya anglijskomu yazyku. Vestnik Severo-Kazahstanskogo Universiteta im. M. Kozybaeva. 2022;(2 (54)):25-33. https://doi.org/10.54596/2309-6977-2022-2-25-33
35. Thaichay, T., & Sitthitikul, P. (2016). Effects of the flipped classroom instruction on language accuracy and learning environment: A case study of Thai EFL upper-secondary school students. Rangsit Journal of Educational Studies, 3(2), 35-64.
36. Tileuov, R.N. Zhumabaev, Zh.M. Konyrbaeva, S.I. Unbayeva, N..A. Taybazarov. – Astana: "Nazarbayev Ziyatkerlik mektepteri" DBBU Pedagogikalyk sheberlik ortalygy, 2018. – 41 b.
37. Yu, E. (2022). The effectiveness of flipped learning model on Korean language learning as a foreign language: Speaking class in a university level. Shanlax International Journal of Education, 11(S1), 1-10.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.12.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.12.2023
Rəyçi: ***Associate Professor SVETLANA BATALOVNA ZHANABAEVA***
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ASLANOVA ÜLKƏR HEYDƏR QIZI
ADNSU, Humanitar fənlər kafedrası, F.ü.f.d., müəllim
ulker-aslanova@mail.ru

TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏ

Açar sözlər: sintaksis, sadə cümlə, mürəkkəb cümlə, baş cümlə, budaq cümlə.
Key words: syntax, simple sentence, complex sentence, main clause, branch clause.
Ключевые слова: синтаксис, простое предложение, сложное предложение, главное предложение, придаточное предложение.

Dilçi alim Yusif Seyidova görə mürəkkəb cümlə dilin qrammatik quruluşunda mürəkkəb struktur formadır, həm də ilkin formalardan deyil, sonrakı inkişaf prosesinin nəticəsində meydana gələn nitq – dil faktıdır.

Tabesiz mürəkkəb cümlələr bərabərhüquqlu sadə cümlələrdən ibarət olursa, tabeli mürəkkəb cümlələr qrammatik cəhətdən biri digərindən asılı olan, biri digərini izah edib aydınlaşdıran komponentlərdən təşkil olunur.

Tabeli mürəkkəb cümlələri Y.Seyidov belə izah etmişdir ki, *biri digərindən asılı olub, onu izah edib aydınlaşdıran və bərabərhüquqlu olmayan cümlələrdir* [1, s.294]. Verilmiş izahat dilçilikdə öz təsdiqini tapmış və əksəriyyət tərəfindən qəbul edilmiş nəzəriyyədir. Məsələn:

1) Gəlin sapsarı saralsa da, özünü sındırmadı (İ.Şıxlı);
2) İnsan o zaman kölə olur ki, özgə fikrinə, yad ideologiyaya baş əyir (Anar);
3) Mən belə qərara gəlmişəm ki, onları götürüb yaylağa aparım(İ.Şıxlı).

Tabeli mürəkkəb cümlələri əmələ gətirən sadə cümlələr tabelilik münasibətinə görə iki qütbə bölünür:

1) Baş cümlə qütbü.
2) Budaq cümlə qütbü.

Əsas olan tabe edən tərəf baş cümlə (□ – şərti işarəsi – Ü.A.); asılı olan, tabe olan tərəf isə budaq cümlə (○- şərti işarəsi) adlanır. Budaq cümlə hər zaman baş cümlədən asılıdır. Baş cümlədə olmayan və ya işarə əvəzlikləri ilə ifadə edilmiş cümlə üzvünü əvəz edir, onun yerində işlənir. Nümunə:

1) Düz deyirlər ki, ata olmayan adam bala qədrini bilməz (S.Rəhman). Bu cümlədə əvvəl baş, sonra budaq cümlə işlənmişdir. Budaq cümlə tamamlıq budaq cümləsidir. Cümlənin sxemi belədir.

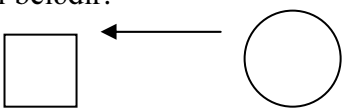

2) Əgər bütün bəşəriyyət ədüvvi-canım ola,
Ürək süqut eyləməz aldığı mətanətdən (C.C.)

Bu cümlədə budaq cümlə baş cümlədə ifadə edilən fikrin şərtini bildirir, əvvəl budaq, sonra isə baş cümlə işlənmişdir:

modelinə uyğun gəlir.

Y.Seyidov budaq cümlələrin aşağıdakı növlərini müəyyənlədirmişdir:
"1. Mübtəda budaq cümləsi.
2. Xəbər budaq cümləsi.
3. Tamamlıq budaq cümləsi.
4. Təyin budaq cümləsi.
5. Zərflik budaq cümləsi (buraya zərfliyin məna növləri də daxil edilir – Ü.A.).
6. Şərt budaq cümləsi.
7. Qarşılıq-güzəşt budaq cümləsi" [3,s.508].

Budaq cümlələrin növləri haqqında qrammatika kitablarında istənilən qədər məlumat vardır. Biz burada həmin məsələlərə toxunmaq istəmirik.

Y.Seyidovun bəzi razılaşmadığı və ya qəbul etdiyi mübahisəli məqamlara toxunacağıq.

Q.Kazımovun "Sintaksis" dərsliyində belə cümlələr haqqında məlumatı Y.Seyidov diqqətlə izləmiş və münasibətini, fikirlərini belə bildirmişdir: *"Tabeli mürəkkəb cümlələr" bəhsi bu cümlə tipinin tərifi ilə başlayır, tabesiz mürəkkəb cümlələrlə müqayisə verilir və belə bir inkişaf yolu qeyd edilir:*

"*Sadə cümlə → tabesiz mürəkkəb cümlə → tabeli mürəkkəb cümlə* [2, s.302].

Bundan sonra baş və budaq cümlənin nədən ibarət olması açıqlanır, misallarla izah olunur. Sonra budaq cümləni baş cümləyə bağlayan vasitələr sadalanır: bağlayıcılar və qəlib sözlər, intonasiya, determinat bağlayıcı kimi (burada, bir həftə əvvəl).

Y.Seyidov göstərir ki, Q.Kazımov *"Bağlayıcı vasitələrə görə tabeli mürəkkəb cümlə növlərini müəyyənləşdirərkən M.Şirəliyevin bölgüsünü əsas götürmüşdür.* Eyni zamanda alim Q.Kazımovun budaq cümlələrin növlərinə görə on beş növ müəyyən etməsini razılıqla qarşılamamışdı. O yazırdı:*"bunlardan dördü mübtəda, xəbər, tamamlıq, təyin budaq cümlələri; onu zərflik budaq cümlələrinin növləri; biri qoşulma budaq cümləsidir"*[1, s.63].

Qeyd: Y.Seyidov qoşulma budaq cümləsini ayrıca bir növ kimi qəbul etmir, buna görə də həmin fikrə etiraz etmişdir. *"Düşünün ki, bu, budaq cümlələr sisteminə uyğun gəlmir, həm də qrammatik qaydalarla tənzimlənmiş ədəbi dil faktı deyil. Üslubla əlaqədar kənara çıxma (istisna – Ü.A.) halıdır"* [1 , s.63].

Dərslikdə qarışıq tipli tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrdən də bəhs edilmişdir. Y.Seyidov bunu "Ə.Abdullayevdən gələn ənənə, yaxşı ənənə" adlandırmışdır. Ancaq bu analizi konkret budaq cümlələr üzrə aparmağa ehtiyac

yoxdur.

Y.Seyidovun tədqiq etdiyi Nəsimi qəzəllərinin dili də tabeli mürəkkəb cümlə ilə bağlı çox maraqlı və zəngin material verir. Həmin materialın tədqiqindən, ümumiləşdirilməsindən Y.Seyidov aşağıdakı nəticələrə gəlmişdir:

1) Tabeli mürəkkəb cümlələrin Nəsimi dilində işlənmə tezliyi yüksəkdir. Təktək əsəri ola bilər ki, orada tabeli mürəkkəb cümlə işlənməsin. Hər bir misranın tabeli mürəkkəb cümlə ilə ifadə olunduğu əsərləri də vardır.

Məsələn:

Görmüşəm şol bədri kim, nöqsanı yox,
Bulmuşam şol gənci kim, viranı yox (*Nəsimi*)

Nəsiminin dilində qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlələrdən də tez-tez istifadə edilmişdir. Bəzən tərkibində üç, dörd, hətta beş sadə cümlənin işləndiyi tabeli mürəkkəb cümlələrə rast gəlinmişdir. Şairin əsərlərində bu tipli qarışıq tabeli mürəkkəb cümlələrin işlənməsi onun əsərlərinin mövzusu ilə, daha çox fəlsəfi-lirik qəzəllər olması ilə əlaqələndirilə bilər. Yəni sadə fikirlər sadə cümlələrlə daha sadə şəkildə ifadə edilirsə, mürəkkəb, fəlsəfi fikirlərin mürəkkəb cümlələrlə ifadəsi daha məqsədəuyğun olar.

Y.Seyidov Nəsiminin şeirlərinin dilində budaq cümlənin on dörd növünün hər birinə aid kifayət qədər tabeli mürəkkəb cümlə olması qənaətinə gəlmişdir. Bunlar, əsasən, həm sayca, həm də növ baxımından müasir Azərbaycan dilinə uyğun gəlir. Fərqlər yalnız tabeli mürəkkəb cümlələrin formalaşmasında, bağlayıcı vasitələrdə özünü göstərir. Müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi, mübtəda, tamamlıq, şərt, səbəb budaq cümlələrdən daha çox istifadə edilmişdir.

Məsələn:

1) Hər kim səni həq deyibən səcdəyə enməz, inkarə düşübdür.
2) Aşıq odur, canını qıldı fəda dildarına.
3) Cəhd edərəm ki, alinə könlünü verməyən, vəli.
4) Bu nə bərgüzidə candır ki, gəzər bu can içində.
5) Zəmanə zülfü rüngündən bəlayə saldı məni,
Həm ol zaman ki, seçildi qarası ağından.
6) Xanda kim Leyli olursa, anda bir Məcnun olur və s.

Y.Seyidovun söylədiklərindən və nümunələrdən aydın olur ki, Nəsimi şeirlərinin dili sintaktik struktur etibarilə də müasir Azərbaycan dilindən kəskin fərqlənmir.

Y.Seyidovun tədqiq etdiyi mətnlər içərisində Mir Cəlalın bədii əsərləri də vardır. Mir Cəlalın bədii əsərlərində sadəlik, aydınlıq, inandırıcılığı yüksək qiymətləndirən Y.Seyidov yazıçının əsərlərində işlənmiş bəzi sintaktik kateqoriyalara da münasibət bildirmişdir. Belə kateqoriyalardan biri də tabeli mürəkkəb cümlələrdir.

Y.Seyidov Mir Cəlalın bədii əsərlərində istər sadə, istərsə də mürəkkəb cümlələrdə həm məntiqi, həm də ifadə ardıcıllığını yüksək qiymətləndirir. Buna

uyğun olaraq Mir Cəlalın əsərlərindən belə bir nümunə göstərir:

Kim irəli çıxsa, vurulacaq;
Kim irəli yerisə, vurulacaq;
Kim irəli gəlsə, vurulacaq.

Verilmiş cümlələr haqqında Y.Seyidov daha sonra yazır:

"*Qrammatika dili ilə desək, burada üç tabeli mürəkkəb cümlə var: üçü də şərt budaq cümlələridir. Baş cümlələrin üçü də "vurulacaq" xəbəri ilə bitir. Baş cümlələrin üçünün də mübtədası "kim" əvəzliyi ilə ifadə olunmuşdur: baş cümlələrin üçündə də yer zərfliklər eyni sözlə "irəli" sözü ilə ifadə olunmuşdur. Təkcə budaq cümlələrin xəbərlərinin ifadə vasitələri müxtəlif leksik vahidlərdir: çıxsa, yerisə, gəlsə..."*[5, s.438].

Mir Cəlalın əsərlərinin dil və üslub cəhətlərini tədqiq edən H.Hüseynova bu fikirlə razılaşmayaraq yazır:

"Tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlələrin baş cümlədən əvvəl gələn formasında xəbərdə şərt şəkilçisi (-sa)[2] *iştirak etdiyinə görə, müəyyən qədər şərt çaları hiss edilir. Yuxarıda verilmiş cümlələrdə isə şərt çaları hiss edilsə də, onların üçü də mübtəda budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdir. Əvvəl budaq, sonra baş cümlə işlənmişdir, strukturu ○→□ şəklindədir. Sadələşdirdikdə budaq cümlə baş cümlənin mübtədasına çevrilir. Yəni:*

İrəli çıxan vurulacaq.
İrəli yeriyən vurulacaq.
İrəli gələn vurulacaq" [4, s.44].

Göründüyü kimi, budaq cümlə baş cümlənin mübtədasına çevrildi. Şərt budaq cümlələrini isə sadələşdirmək mümkün deyil.

Bunları nəzərə alaraq biz H.Hüseynovanın fikirləri ilə razılaşırıq.

Yuxarıda söylədiklərimizi nəzərə alaraq aşağıdakı qənaətlərə gəlirik:

– Y.Seyidov cümlənin formalaşması üçün iki əsas cəhəti diqqətə çatdırmışdır: məna cəhəti – bitmiş fikir ifadə etməsini; qrammatik cəhəti – intonasiyanın, modallığın, qrammatik cəhətdən formalaşmış xəbərin olmasını.

– Y.Seyidov qoşulma budaq cümləsini ayrıca bir növ kimi qəbul etmir, buna görə də həmin fikrə etiraz etmişdir. Düşünün ki, bu, budaq cümlələr sisteminə uyğun gəlmir, həm də qrammatik qaydalarla tənzimlənmiş ədəbi dil faktı deyil. Üslubla əlaqədar kənara çıxma, istisna halıdır.

Ədəbiyyat:

1. Müasir Azərtbaycan dili. Sintaksis, I kitab, Bakı, ADU, 1959, 453 səh.
2. Müasir Azərtbaycan dili. Sintaksis, II kitab, Bakı, ADU, 1962, 403 səh.
3. Seyidov Y.M. Seçilmiş əsərləri. IX cild. Bakı,.BDU nəşri. 2010. 670 səh.
4. Hüseynova.H.E. Mir Cəlalın bədii əsərlərinin dili və üslubu / H.Hüseynova. – Bakı: – 2009. –503 s.
5. Hüseynzadə, M. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis / M.Hüseynzadə. – Bakı: – I kitab, – 1959. – 403 s.

XÜLASƏ
Tabeli mürəkkəb cümlə

Dilçi alim Yusif Seyidova görə mürəkkəb cümlə dilin qrammatik quruluşunda mürəkkəb struktur formadır, həm də ilkin formalardan deyil, sonrakı inkişaf prosesinin nəticəsində meydana gələn nitq – dil faktıdır. Tabeli mürəkkəb cümlələri Y.Seyidov belə izah etmişdir ki, *biri digərindən asılı olub, onu izah edib aydınlaşdıran və bərabərhüquqlu olmayan cümlələrdir*.

Təqdim olunmuş məqalədə prof. Yusif Seyidovun tabeli mürəkkəb cümlə ilə bağlı fikirləri təqdim edilmişdir. Sintaksisin əsas obyektlərindən olan tabeli mürəkkəb cümlə haqqında müxtəlif fikirlər vardır. Professor Yusif Seyidov bütün bu fikirlərə münasibət bildirmiş, ümumiləşmələr aparmış, öz fikirlərini əsaslandırmışdır.

Bu mülahizələri nəzərə alaraq aşağıdakı qənaətə gəlirik:

– Y.Seyidov cümlənin formalaşması üçün iki əsas cəhəti diqqətə çatdırmışdır: məna cəhəti – bitmiş fikir ifadə etməsini; qrammatik cəhəti – intonasiyanın, modallığın, qrammatik cəhətdən formalaşmış xəbərin olmasını.

– Y.Seyidov qoşulma budaq cümləsini ayrıca bir növ kimi qəbul etmir, buna görə də həmin fikrə etiraz etmişdir. Düşünün ki, bu, budaq cümlələr sisteminə uyğun gəlmir, həm də qrammatik qaydalarla tənzimlənmiş ədəbi dil faktı deyil. Üslubla əlaqədar kənara çıxma, istisna halıdır.

SUMMARY
Subordinate complex sentence

According to the linguist Yusif Seyidov, a complex sentence is a complex structural form in the grammatical structure of the language, and it is also a fact of speech and language that is formed as a result of the subsequent development process, not from the initial forms. Y. Seyidov explained subordinate complex sentences in such a way that one depends on the other, explains and clarifies it, and is not an equal sentence.

In the presented article, prof. Yusif Seyidov's ideas about the subordinate complex sentence are presented. There are different opinions about the subordinate complex sentence, which is the main object of syntax. Professor Yusif Seyidov commented on all these opinions, made generalizations, and justified his opinions.

Taking into account these considerations, we come to the following conclusion:

– Y. Seyidov pointed out two main aspects for the formation of a sentence: the meaning aspect - expressing a finished idea; grammatical aspect - the presence of intonation, modality, grammatically formed message.

– Y. Seyidov does not accept the connecting branch sentence as a separate type, therefore he objected to that idea. Consider that it does not conform to the

system of branch clauses, nor is it a fact of literary language governed by grammatical rules. Deviation in style is an exception.

Резюме

Подчинительное сложное предложение

По мнению лингвиста Юсифа Сеидова, сложное предложение – это сложная структурная форма в грамматическом строе языка, а также факт речи и языка, формирующийся в результате последующего процесса развития, а не из исходных форм. . Й.Сеидов объяснял придаточные сложные предложения таким образом, что одно зависит от другого, поясняет и уточняет его и не является равноценным предложением.

В представленной статье проф. представлены идеи Юсифа Сеидова о придатечном сложном предложении. Существуют разные мнения о придаточном сложном предложении, которое является основным объектом синтаксиса. Профессор Юсиф Сеидов прокомментировал все эти мнения, сделал обобщения и обосновал свои мнения.

Принимая во внимание эти соображения, мы приходим к следующему выводу:

– Ю.Сеидов указал на два основных аспекта образования предложения: смысловой аспект - выражение законченной мысли; грамматический аспект – наличие интонации, модальности, грамматически оформленного сообщения.

– Ю.Сеидов не принимает соединительно-придаточное предложение как отдельный вид, поэтому возражал против этой идеи. Считайте, что оно не соответствует системе придаточных предложений и не является фактом литературного языка, подчиняющегося грамматическим правилам. Отклонение в стиле – исключение.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.12.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.12.2023
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru: Vəfa Abbasova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

Fil.f.d., dos, **İSRAFILOVA GÜLMAR FƏXRƏDDİN**
Azərbaycan Dillər Universiteti
gulmar.aliyeva@gmail.com
Phd, Associate professor Gulmar Fakhraddin Israfilova

.

РЕЗЮМЕ
АРХЕТИПИЧЕСКИЙ ОБРАЗ КАК ПЛАТФОРМА ФОРМИРОВАНИЯ МЕТАФОРИЧЕСКИХ ОБОЗНАЧЕНИЙ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ

В статье рассматриваются архетипические метафоры, которые обладают высокой степенью рекуррентности, т.е. частотой их речевых репрезентаций, а также свойством высокой номинативной плотности, что выражается в наличии множества вариативных обозначений и в возможности выражения семантических оттенков означаемого. Главным фактором в архетипических метафорах согласно статье является точно выраженный когнитивный фактор, который выражается в желании говорящего субъекта “написать” абсолютно правильную картину мира и явления. Для формирования концептуальной метафоры необходима позиция участия архетипа, который имеет свое место (закреплен) в вербальной памяти социума и который составляет устойчиво-стабильную картину мира. Это стремление актуализирует способности говорящего абсолютизировать тот или иной признак, свойство одного предмета в применении к другому предмету, т.е. приписать данному предмету признак того предмета, который в этом смысле является абсолютивом – абсолютным символом названного признака или свойства. Аксиологическая функция этих атрибутивных метафорических номинаций актуализировано их символико-образным назначением, которое поддерживается их архетипическим, изначально-символическим содержанием.

Ключевые слова: *концепт, паремиологическая зона, метафора, фразеологические единицы, архетипические категории.*

В образовании архетипических метафор, эстетическая мотивация является не совсем главной, а конститутивной. Главным фактором появления архетипических метафор является, на наш взгляд, именно когнитивный фактор, который выражается в стремлении говорящего субъекта «написать» абсолютно верную картину мира, явления. Это стремление актуализирует способности говорящего абсолютизировать тот или иной признак, свойство одного предмета в применении к другому предмету, т.е. приписать данному предмету признак того предмета, который в этом смысле является абсолютивом – абсолютным символом названного признака или свойства. Так, для средневекового мифологического мышления мерилом, атрибутом твердости, устойчивости является железо (одно из пяти системно соотносящихся стихий), при уподоблении чему свойство, например, человеческой воли приобретает абсо-

лютный характер. И понимание значения метафор «железная воля» не требует особых поэтических способностей от слушающего, от собеседника: инвариантно-архетипическое значение концепта «железо-железный» ему достаточно известно. Обозначения «железная воля», таким образом, предстают не как простые эстетически обогащенные номинации. Они становятся возведенными в ранг символа-концепта со всеми присущими им семантическими концептами, которые составляют структуру этого концепта – чувственный образ «кодирующий данный концепт и формирующий единицу универсального предметного кода» (4, 106), информационное содержание, т.е. наиболее существенные признаки предмета, «характеризующие его важнейшие дифференциальные черты…», и интерпретационное поле, т.е. комплекс когнитивных признаков, поясняющих информационное содержание концепта (там же). Здесь следовало бы отметить, что информационное поле включает несколько зон:

а) оценочная зона – состоит из когнитивных признаков общеаксиологического характера (хороший/плохой), эстетического характера (красивый/некрасивый), эмоциональной оценки (приятный/неприятный), нравственного порядка (добрый/злой, справедлив/несправедлив) и т.п. (4, 111);

б) энциклопедическая зона – когнитивные признаки, требующие знакомства с ними по разным источникам;

в) утилитарная зона – представлена когнитивными признаками, обусловленными практическим применением в тех или иных целях;

г) регулятивная зона – сфера когнитивных признаков, предполагающих необходимость действий в сфере отмеченного концепта (надо / не надо);

д) социально-культурная зона – комплекс когнитивных признаков, отражающих связь концепта с социокультурным бытом народа;

е) паремиологическая зона – комплекс когнитивных признаков данного концепта, нашедших (признаков) свое воплощение в пословицах, поговорках и общеизвестных афоризмах: здесь будут представлены все случаи концептуального использования слова-концепта «воля», а также самого метафорического концепта «железная воля»

Аксиологическая функция этих атрибутивных метафорических номинаций актуализировано их символико-образным назначением, которое поддерживается их архетипическим, изначально-символическим содержанием. Сравним, например, метафоры «не человек, а кремень», «кремень-человек», при которых актуализуется не свойство твердости (хотя здесь периферийно участвует и такая сема), а свойство «сокрытости в ком-то огня, которого не видно постороннему глазу», т.е. этот человек никогда тайн не выдаст: Как в кремне огонь не виден, так и в нем не видно предательства (он абсолютно надежный). Словом, отмеченный разряд метафор сложился в эпоху средневекового мифологического восприятия мира и восходят исторически к

определенным общепринятым архетипам, которые были номинациями-символами: золото было мерилом драгоценности и благородства, роза была символом-абсолютом приятного благоухания; но никто не говорил «серебренный характер, алмазное отношение» и т.п., по той простой причине, что «серебро», «цветочки» и т.д. при прочих своих добрых и ценных качествах привлекательности не сформировались как архетипические категории и не стали носителями абсолютизации аксиологических стратегий. Возможно, слова «серебро» (серебряный), цветочки и т.п. атрибуты в каких-то фигурах речи и имеют хождение как метафорическое обозначение (как райский цветок и т.п.), но в контексте человеческой морально-нравственной природы они концептуальных метафор не создают. Для формирования концептуальной метафоры необходима позиция участия архетипа, который имеет свое место (закреплен) в вербальной памяти социума и который составляет устойчиво-стабильную картину мира; так, например в отмечаемых нами языках основная масса этих архетипов (архетипических смыслов) совпадают-железо (твердость, незыблемость), золото (драгоценное благородство), роза (символ благоухания и привлекательности), селедка (архетип скользкости, ненадежности), зеркало (символ необходимости бережного отношения – разобьется, не склеишь), камень (непоколебимость, неподатливость– у него сердце каменное); лед (критерий холодности), хлеб (символ материального начала), хлеб-соль (символ хлебосольства и доверия) и т.п. Архетипическая база стала своеобразной платформой формирования на основе отмеченных метафорических обозначений фразеологических единиц, всецело сохранивших метафорическое значение, семантическую структуру метафоры: (дрожать) как осиновый лист (листва осины отличается крайней тонкостью, по этой причине она трепещет даже при малейшем дуновении ветерка). Следовательно, возвращаясь к сказанному отметим: архетипические и неархетипические метафорические конструкции требуют дифференцированного когнитивного описания и теоретического толкования. К этому обязывает как минимум тот фактор, что архетипические метафоры обладают высокой степенью рекуррентности, т.е. частотности их речевых репрезентаций, и обладают свойством высокой номинативной плотности, которая выражается в наличии множества вариативных обозначений и в возможности выражения смысловых оттенков обозначаемого. Так, например, русские обозначения пурга, метель, вьюга, поземка, буран соответствуют одному метафорическому обозначению «snowstorm» в английском языке (при наличии неметафорических номинаций «blizzard», «storm»).

«Интерпретация когнитивных метафор сложная и далеко не всегда однозначно решаемая задача, поскольку, во-первых, в основу метафоры могут лечь несколько когнитивных признаков «метафоризуемого» объекта, а, во-вторых, средством метафоризации часто выступает глубоко субъективное восприятие

предмета или явления; именно поэтому во многих случаях метафоры с трудом поддаются когнитивной интерпретации» (4, 207).

В связи с данным тезисом хотелось бы сказать, что речь, видимо, идет о фронтальном видении метафорического плата языка, состоящего из разнообразного множества отмеченных нами выше трех основных групп метафорических наименований. Действительно, критерии когнитивного анализа рассмотренных нами архетипических метафор окажутся недееспособными по отношению к необъятной сфере поэтических метафор, семантическая структура которых не отличается признаковым постоянством и смысловой стабильностью. Поэтому они – эти «свободного поэтического духа перлы» были и во многом останутся метафорическими обозначениями, не претендуя на то, чтобы стать стабильно-устойчивым знаком в языке народа и быть источником показателей когнитивных признаков того или иного концепта.

Этот вопрос может стать предметом отдельного исследования в области когнитивистики метафорических номинаций. Наша задача в данном случае не предполагает такой вид анализа. Поэтому мы сосредоточили внимание на разряде устойчиво-архетипических и фразеологизированных метафор, когнитивное «полотно» которых включает следующие интерпретационные зоны:

- номинативное поле метафоры – комплекс языковых средств, вербализующих концептуальное содержание метафоры.

- установление ключевого слова, представляющего (репрезентирующего) данное обозначение (даяние от души (т.е. искренно) и объективирующего включенный концепт (добро – сделать добро; плач – плач по родным краям).

Как видно, внутренняя форма когнитивной модели конструкции «даянье, брошенное в море» мотивирована одной адекватной концептной структурой – даянье есть добро, которое не пропадает. Данное значение сохраняет свое тождество даже в перифрастической – индивидуально-авторской метафорической – форме, когнитивный признак которой номинируется вышеприведенным высказыванием «даянье есть добро, которое как волна возвращается к тебе с лихвой».

Теоретико-категориальное объяснение такой функциональной перелицовки паремиологической единицы в метафорическую номинацию дается И.А.Германом: «…Метафоризация – прежде всего универсальный когнитивный механизм, выявляющий актуальный компонент личностного смысла… Метафора – это не только описание сущности или состояния в единицах, предназначенных для описания других сущностей и состояний, но и специфический способ представления порождаемого смысла, который задает и способ его восприятия, чем определяет суггестию и текстообразующего роль метафоры» (2, 38).

«Паремиологическая зона – особая зона в структуре концепта, поскольку она отражает не современные, а преимущественно исторические представления об отношении народа к концепту и понимании народом различных сторон этого концепта» (4, 113).

В начале было сказано о необходимости дифференцированного подхода к различным типам метафор (метафоры, ставшие уже фразеологизмами; метафоры, приобретшие некоторую языковую устойчивость и метафоры, характеризующиеся идиолистическими свойствами) в их когнитивном осмыслении. На этой же основе мы сочли необходимым привлечения особого внимания архетипическим и метафорическим конструкциям, которые в принципе представляют языковые универсалии, связанные (вернее, мотивированные) с «метафорическим мышлением», которое, как отмечает Э.Кассирер, является порождением специфики взаимосвязи мифа и языка – их единой концептуальной формы (3, 33).

Если считать верным, что мифологическое мышление имеет свою психологическую базу в виде воображения, то не менее верным будет мысль о том, что «метафора создает духовную связь между языком и мифом».

Креативность и мифологичность метафорических конструкций «Очарованный странник катакомб языка» (так И.Северянин называет – рисует адекватный портрет Н.Лескова) или «Сиреневый внешний романс» (где во весь рост возникает скульптура И.Тургенева) и многих подобных доказывать нет надобности. Или, например, когда мы слышим выражение «каштановый ливень», в нашем воображении возникает образ каштанового дерева, с которого, при его тряске, ливнем сыплются каштаны. Это поверхностная метафора, поскольку многие так и понимают, видимо, данное выражение, в котором что-то по своим внешним признакам напоминают нечто другое: поток сыплющихся каштанов уподобляется потоку ливня. Такая модель данной метафоры возможна, однако она «художественно слаба», не имеет той силы, чтобы закрепиться в вербальной памяти социума как устойчиво-стабильная номинация. Между тем в другой ипостаси своей эта же метафора достигает максимального эффекта как идиолистическая метафора:

Стало быть, формирование когнитивного, концептуального смысла метафорической фразы происходит на базе соединения трех (а не двух, как во многих случаях метафоризации) интерпретационных зон: энциклопедической зоны (есть такое дерево плодоносящее, из семейства каштановых, плоды зрелые бывают темно (или светло) – коричневого цвета и т.д.); аксиологическая (оценочная) зона (достаточно распространенное растение с очень ценными плодами, отличающимися богатым витаминным составом; особенно ценны для Кавказской кухни); социально-культурная зона (плоды этого дерева используются как в медицине, так и в быту в различных формах; цвет этих плодов для восточного глаза достаточно привычен в силу его повсеместности и привлекательности, особенно, когда речь идет о блестяще-каштановых локонах женских причесок). Отсюда вытекает объективный вывод: метафоры, сконструированные по модели словосочетаний, во многих случаях беднее в плане интерпретационной модели, чем метафоры, выраженные

предложенческими (предикативными) структурами. Иначе говоря, номинативные метафоры когнитивно-интерпретационно более абстрактны, обобщенны, чем их предложенческие (при условии, конечно, наличия таковых) сородичи; ср. зеленая тоска – ой, тоска зеленая! – и после этого события на него нашла тоска зеленая. Что касается архетипических метафор, на наш взгляд, именно их символический статус расширяет их возможности вхождения в «парадигматические» системы: женщина – змея; Она не добрая женщина, а змея подколодная; она не женщина – сущая змея; Ишь ты, какая змея; и т.п. Подобное парадигматическое поле актуализируется особенно в случаях вокативных обозначений «Ты, ядовитая змея, неужель забыла мою доброту?».

Как видно, когнитивно-символьная характеристика архетипической метафоры «женщина змея» включает семы: 1. змея как подлое пресмыкающееся; 2. змея как средоточие (символ) ядовитости, яда; 3. змея как неблагодарное существо; 4. Змея как атрибут злых женщин; 5. змея как холодно-бездушное (кровь холодная) существо; 6. змея как слизисто-неприятное и с «холодным» запахом существо; 7. змея как обитающее в безлюдных, сухих степях существо (совместное существование с человеком исключается); 8. змея как существо, меняющее кожу, т.е. формально непостоянно, зато постоянное по содерж анию (не меняет характера). Если сюда же добавить паремиологическую зону интерпретации, в которой (зоне) встречается слово-концепт «змея» (а этих пословиц немало), то получим полновесную картину когнитивной трактовки метафоры как концептуальной структуры (номинации). 9. эмблему медицины – змея обвивающая гиппократову чащу – в народе шутя называют «моя теща мороженного захотела» и т.п. Один только «недостаток» этой концепты – это его неучастие в системе более широких моделей метафорообразования, а именно невхождение в сферу нейоративно-бранных высказываний, как это мы наблюдаем в деривато-когнитивных формах метафоры «сукин сын»:

Следовательно, в таких случаях следует говорить не о смысле (семантике) самой метафоры «сукин сын», не о номинации референта, а о пейоративной квалификации, которая выводит данное бранное выражение на уровень особой конструкции: семантическая структура последней определяется уже не семантикой ее компонентов, а общей установкой на достижение ругательного эффекта, в котором особая роль принадлежит «ругательной интонации». Семантика отдельных компонентов оказывается при этом достаточно сильно нейтрализованной. Происходит своеобразная десемантизация содержания этих компонентов. Выражение становится единым знаком выражения эмоционально-квалифицирующего отношения говорящего. Такая семантическая ретрансляция может иметь только когнитивный характер, когнитивную природу, поскольку механизмы изменения семантической структуры «берут начало в процессах мышления. Таким образом, именно в

когнитивных аспектах следует искать корни изменения значения». Этот эффект обусловливает автореферентное назначение, такое же как в перформативных выражениях. Перформативное назначение и сущность в данных конструкциях поддерживаются, естественно, не номинативным характером конструкции, а его полнокровной предикативной формой. Ты есть сукин сын. Эта форма уже, как видно, не ассоциируется с «генетической» формой метафоры, с ее исходной базой «Ты не человек, а сын собаки». Здесь не осталось метафорического значения «сын суки», оно нейтрализовано так же, как нейтрализована структура исходной модели. На актуальную позицию вышла конструкция с пейоративно-перформативным значением, поскольку если метафорическое обозначение – это всегда вторичное наименование, то в итоговой функции перформативного выражения мы получаем третичную номинацию, не сохранившую (или сохранившую умозрительную) лексико-семантическую связь с отдельными компонентами.

FRAZEOLOJİ VAHİDLƏRİN METAFORİK TƏYİNATLARININ FORMALAŞMASINDA ARXETİP OBRAZININ YARATDIĞI PLATFORMAYA DAİR

ANNOTASIYA

Açar sözlər: **anlayış, paremioloji zona, metafora, frazeoloji vahidlər, arxetipik kateqoriyalar.**

Məqalədə yüksək dərəcədə rekkurentliyə malik olan arxetip metaforaları, yəni nitq nümayəndəliklərinin tezliyi, eləcə də çoxlu dəyişkən təyinlərin mövcudluğu və işarələnənin semantik çalarlarını ifadə etmək imkanı ilə izah olunan yüksək nominativ sıxlıq xüsusiyyəti nəzərdən keçirilir. Məqaləyə görə arxetip metaforalarında əsas amil, danışan subyektin dünya və fenomenin tamamilə düzgün mənzərəsini "yazmaq" istəyi ilə izah olunan dəqiq idrak amilidir. Konseptual metaforanın formalaşması üçün cəmiyyətin şifahi yaddaşında öz yeri olan (sabitlənmiş) və dünyanın sabit və sabit mənzərəsini təşkil edən arxetipin iştirakçı mövqeyi çox vacibdir. Bu istək danışanın bu və ya digər xüsusiyyəti, başqa bir hədəfə tətbiq olunan bir obyektin xüsusiyyətini mütləqləşdirmək qabiliyyətini aktuallaşdırır, yəni bu mövzuya bu mənada mütləq olan bir obyektin əlamətini – bu xüsusiyyətin və ya xassənin mütləq simvolunu aid etmək. Arxetipik və ilkin simvolik məzmun ilə dəstəklənən bu atributiv metaforik nominasiyaların aksioloji funksiyası onların simvolik-məcazi məzmunu ilə aktuallaşır

ANNOTATION

THE ARCHETYPAL IMAGE AS A PLATFORM FOR THE FORMATION OF METAPHORICAL NOMINATION OF PHRASEOLOGICAL UNITS.

Key words**: concept, paremiological zone, metaphor, phraseological units, archetypal categories.**

Summary. The article deals with the archetypal metaphors that have a high degree of recurrence, i.e., the frequency of their speech representations, and have the

property of high nominative density, which is expressed in the presence of a variety of variable designations and in the possibility of expressing semantic shades of the signified. The main factor in the archetypal metaphors is in the article is precisely expressed by the cognitive factor, which is expressed in the desire of the speaking subject to "write" an absolutely correct picture of the world and phenomenon. This aspiration actualizes the speaker's ability to absolutize one or another feature, a property of one object in application to another object, i.e. to attribute to this object a feature of that object, which in this sense is an absolutive or an absolute symbol of the named feature or property. The axiological function of these attributive metaphorical nominations is actualized by their symbolic and figurative purpose, which is supported by their archetypal, initially symbolic content.

Использованная литература:

1. Zeynalova S.S. Koqnitiv metaformalaşmanın substansional və prosesual aspektləri (alman dilinin materialları əsasında) // Filol. üzrə f.d. dis... avtoreferatı. Bakı, 2016, 24 s. , 19
2. Герман И.А. Метафора как когнитивно-ментальная структура //Тезисы докладов международной научной конференции «Язык и культура». М., 2001, с.37-38.
3. Кириллова Н.Н. Фразеологизм как текст? // Фразеологизм в тексте и текст во фразеологизме. Материалы Международного симпозиума. Великий Новгород: Изд. Новг.ГУ, 2009, с.20-28, 33.
4. Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. М.: АСТ Восток-Запад, 2010, 314 с.106
5. Стернин И.А.Коммуникативная модель значения и ее объяснительные возможности // Семантика слова и синтаксической конструкции. Межвузовский сборник научных трудов. Воронеж: Изд. ВГУ, 1987, с.15-22.
6. Человеческий фактор в языке. Язык и картина мира. М.: Наука, 1988, 342 с.
7. Юнг К.Г. Душа и миф. - Киев-М. : Мартис, 1997. 273 с

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.12.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.12.2023
Rəyçi: fil.f.d., dos. Hüseynova Ramilə tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ABDULLAYEVA GÜNAY ŞƏMSƏDDIN QIZI
gunaywamsaddinkizi@gmail.com
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
QASIMOVA ELNURƏ NAZIM QIZI
gasymova.elnura@bk.ru
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
ƏLIYEVA HƏCƏR TAIR QIZI
tair.aliev47@mail.ru
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

İŞGÜZAR ÜNSİYYƏTİN MƏRHƏLƏLƏRİ

Xülasə

Ünsiyyət üslubları birbaşa və ya dolayısı ilə ünsiyyətə meylimizlə müəyyən edilir. Hər bir insanın özünəməxsus ünsiyyət tərzi var, lakin iş yerində rastlaşa biləcəyiniz dörd əsas ünsiyyət tərzi var. Hər bir üslubu dəqiq müəyyənləşdirə bilsəniz, qarşılaşdığınız istənilən insanla ilə işləmək üçün daha yaxşı təchiz olunmuş olacaqsınız.

Fərdlər fərqli ünsiyyət üslubları nümayiş etdirdikdə, münaqişə və ya anlaşılmazlıqlar asanlıqla baş verir. Fərqli ünsiyyət üslublarının xüsusiyyətlərini və meyllərini başa düşmək bizə fərqli üsluba malik olan biri ilə effektiv ünsiyyət qurmağa kömək edə bilər.

Bu məqalə işgüzar ünsiyyətdə qarşılıqlı əlaqələrin xüsusi təsvirini verəcəkdir. Ünsiyyət prosesi lokal akt kimi qəbul edilir, məsələn, konkret həmsöhbətlə ünsiyyət, müəyyən məsələlərin bir qrup insan tərəfindən müzakirəsi.

Açar sözlər: işgüzar ünsiyyət, nitq mədəniyyəti, müzakirə, ifadələr, jestlər

Ünsiyyət prosesi aşağıdakı mərhələlərdən keçir:

- ✓ əlaqə yaratmaq;
- ✓ vəziyyətdə oriyentasiya (insanlar, şərait və s.);
- ✓ problemi müzakirə etmək və qərar qəbul etmək;
- ✓ Ünsiyyəti bitirmək

İşgüzar ünsiyyət həm sıxlaşdırılmış, qısa kontur, həm də tam, təfərrüatı əhatə edir. Bu mərhələlərin şüurlu şəkildə müəyyən edilməsi və onların tənzimlənməsi əsasən işgüzar ünsiyyətin effektivliyini müəyyən edir.

Əlaqə qurmaq

Bütün ünsiyyət prosesləri əlaqə ilə başlayır. Demək olar ki, istənilən vəziyyətdə, işgüzar ünsiyyətdə uğursuzluq əvvəldən müəyyən edilir. Əgər əlaqə uğursuz olarsa və ya tamamilə yox idisə, bu, növbəti yanlış hərəkətlər zəncirinə səbəb olacaqdır. [1]

Əlaqə mərhələsinin vəzifəsi həmsöhbəti ünsiyyətə təşviq etmək və sonrakı işgüzar ünsiyyət və qərar qəbul etmək üçün ən böyük imkanlar sahəsi yaratmaqdır. Psixoloqlar, başqa bir insanın dərhal qəbul edilməsinə mane olan, onu şəxsi məkanının zonasına daxil etməyə imkan verən qoruyucu psixoloji mexanizmlərin mövcudluğunu qeyd edirlər. Əlaqə fazası bu zonanın sərhədinin bulanması kimi çıxış edir.

Hər bir əlaqə digər insanların görünüşü və davranışı haqqında konkret bir duyğu qavrayışı ilə başlamağa meyllidir. Burada adətən ünsiyyət tərəfdaşının emosional və davranış reaksiyalarının üstünlüyü müşahidə olunur. Qəbul və ya qəbul etməmək üz ifadələri, jestlər, duruş, baxış, intonasiya, ünsiyyəti bitirmək və ya davam etdirmək istəyi ilə tanınır. Bu, tərəfdaşların bir-birini bəyənib-bəyənmədiyinin göstəricisidir. Bir-birləri üçün xoşagəlməz olduqda, tərəfdaşlardan birinin və ya hər ikisinin eyni anda rədd reaksiyaları müşahidə olunacaq. Bu cür reaksiyalar sürüşmə baxışı, baş və bədəni çevirmək, qılıncoynatma jestləri və xoşagəlməz üz ifadəsi ilə ifadə edilir. Əksər hallarda bunun ardınca qurulan əlaqə kəsilir.

Vəziyyətdə oriyentasiya

Bu mərhələdə işgüzar ünsiyyətin strategiyası və taktikası müəyyən edilir, ona maraq yaranır və tərəfdaş ümumi maraqlar dairəsinə çəkilir. Bu mərhələdə əvvəlcə söhbətin nə qədər davam edəcəyini müəyyən etmək daha yaxşıdır: sıx, aydın və qısa və ya ətraflı, genişlənmişdir. Bundan sonra taktikanızı müəyyən etmək mümkün olacaq.[2]

Orientasiya mərhələsinin əsas məqsədləri bunlardır:

- ✓ həmsöhbətin gələcək söhbətə marağını oyatmaq və onu müzakirəyə cəlb etmək;
- ✓ həmsöhbətin özünə hörmət səviyyəsinin və rolların bölüşdürülməsində oriyentasiyanın müəyyən edilməsi;
- ✓ ünsiyyətin əsas problemini həll etməyə başlayır.

Həmsöhbəti məsələnin fəal müzakirəsinə cəlb etməyi bacarmaq, söhbət ona maraqlı gəlmədikdə onu ünsiyyətdə maraqlandırmaq, rahat ünsiyyət mühiti yarada bilmək lazımdır. Belə bir vəziyyətdə hazırcavab zarafatlar yaxşıdır, lakin təbii ki, darıxdırıcı bir anda ağlına nadir hallarda gəlir. Bu mərhələ həmsöhbətin psixoloji vəziyyətinin müəyyən edilməsində və onun korreksiyasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Əgər həmsöhbətin əhvalı pisdirsə, onun emosional vəziyyətini artırmaq lazımdır. Ən təsirli yol həmsöhbətə istədiyiniz keyfiyyəti təyin etməkdir: “Nə qədər bildiyinizi bilmək...”, “Sən çox bacarıqlısan...”. Həmsöhbəti tərifləmək, ona xoş hadisələri xatırlatmaq, maraqlı məlumatlar vermək çox təsirlidir.

Rahat bir ünsiyyət mühiti yaratmaq üçün təsadüfən bir insandan fiziki hərəkətlər etməsini xahiş edə bilərsiniz: "Kömək edin, lütfən", "Yaxınlıqda olmağınız çox yaxşıdır" və sonra buna görə minnətdarlığınızı bildirin. Partnyorunuzu

aktiv birgə müzakirəyə daxil etmək, digər insanın çətinliklərini bölüşməsi lazım olduqda yaxşı bir üsul olardı.[5]

Uğurlu işgüzar qarşılıqlı əlaqəni təmin etmək üçün, dominantlıq və tabeçilik prinsipinə uyğun olaraq rolları düzgün bölüşdürməlisiniz. Sosial psixologiyada rolların bölüşdürülməsinin üç növünü ayırd etmək olar: yuxarıdan uzadılma, aşağıdan uzadılma və bərabər şərtlərlə uzadılması. Bu növlər dominant özünü təqdimetmə üsullarından istifadənin dərəcələridir və dominantlıq-tabeçilik qeyri-şifahi üsullardan istifadə etməklə qurulur: duruşlar, baxışlar, nitq sürəti. [4]

Əgər rolların bölüşdürülməsi ilə bağlı açıqlanmayan razılaşma yerinə yetirilməsə, münaqişənin qarşısını almaq olmaz. Məsələn, həmsöhbət "müdrik mentor" roluna sadiqdirsə, ya "hörmətli tələbə" rolunu qəbul etmək lazımdır, ya da rolların iki mütəxəssisə yenidən bölüşdürülməsinə nəzakətlə nail olmaq lazımdır.

Problemin müzakirəsi və qərar qəbulu

Problemin müzakirəsi və sosial-psixoloji baxımdan qərarların qəbulu mərhələsində təzad effektləri, assimilyasiya effektləri baş verir.

Kontrast effekti onunla müəyyən edilir ki, bu, mümkün birgə fəaliyyətə baxışınızın tərəfdaşınızın nöqteyi-nəzərindən fərqli olduğunu göstərir. Eyni zamanda psixoloji olaraq ondan uzaqlaşacaqsınız; və mövqelərin oxşarlığını vurğulasaq, tərəfdaşımıza yaxınlaşacağıq, assimilyasiya effekti prosesi burada özünü göstərir.

İşgüzar müzakirədə uğur qazanmaq üçün mövqelərin vəhdətini vurğulamaq lazımdır. Əgər fikir ayrılıqları varsa, uğurlu müzakirə üçün şəxsiyyətsiz təzadlı ifadələrdən istifadə etməlisiniz, əks vəziyyətdə onlar geri dönməz hala gələcək və ünsiyyət uğursuzluqla başa çatacaq. Həmsöhbətin obyektiv səbəblərə, məsələn, hava şəraitinə, siyasətə və başqalarına görə mövqeyinin nəticəsi göstərilməlidir, lakin heç bir şəkildə onun şəxsiyyəti, şəxsi keyfiyyətləri ilə deyil.[1]

Müzakirə və qərar qəbul etmə mərhələsində diqqəti partnyora yönəltmək çox mühüm rol oynayır, siz onu müzakirəyə daxil etməlisiniz, ona görə də ən çox dinləmə bacarıqları və inandırıcı bacarıqlar nümayiş etdirilməlidir.

İnanc mürəkkəb bir quruluşa malikdir: o, bilikləri, duyğuları, iradi komponentləri, düzgün olduqda belə, kateqoriyalı mühakimələri ehtiva edir. Bir tərəfdaşı inandırmaq çox çətindir, çünki onun psixoloji müdafiə mexanizmləri var. Bir insanı inandırmaq lazımdırsa, fikir ayrılığının səbəblərini öyrənmək üçün əvvəlcə onu başa düşməlisiniz. Onu birgə müzakirəyə cəlb etmək daha yaxşıdır ki, qərar ümumi ola bilər. Ümumi bir qərar qəbul etmək mümkün olmasa belə, heç olmasa bir-birinizin nöqteyi-nəzərini və onların etibarlılığını biləcəksiniz, bu, əlavə müzakirələrə imkan verəcəkdir. [3.s.224]

Ünsiyyəti bitirmək

Psixologiyada həmsöhbətdə və bir qrup insanda yaratdığımız ilk təəssüratın rolu demək olar ki, tamamilə öyrənilib. Ancaq təbii ki, son təəssüratın rolu heç də az əhəmiyyətli deyil. Bu, partnyorumuzun yaddaşında qoyduğumuz obraza və gələcək

işgüzar münasibətlərimizə təsir edir. Buna görə də, əlaqəni tərk etməyin əsas qaydalarından biri dostluqdur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. N.Məmmədli Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya. Dərslik. Bakı, Elm və təhsil, 2021.
2. Şiriyev Fikrət. Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və ritorika. "Nurlar" nəşriyyatı. Bakı, 2014
3. Бут Ю.Е. Академическое письмо для историков. Екатеринбург, Издательский отдел УрГПУ, 2019, 224с.
4. Десяева Н.Д. Академическая коммуникация // Учебник для магистратуры. Москва, Юрайт, 2019.
5. Ломовицкая В.М. Из истории изучения научных коммуникаций. Sosiology of science and technology. 2017. Volume 8. №4. 37.

Abdullayeva Gunay Shamsaddin
Gasimova Elnura Nazim
Aliyeva Hajar Tair

Stages of business communication

Summary

Communication styles are defined by our tendency to communicate directly or indirectly. Every person has a unique communication style, but there are four main communication styles you're likely to encounter in the workplace. When you can accurately identify each style, you'll be better equipped to work with any type of person you encounter.

When individuals exhibit different communication styles, it's easy for conflict or misunderstandings to occur. Understanding the characteristics and tendencies of different communication styles can help us to effectively interact with someone who has a different style.

This article will give a specific description of interactions in business communication. The communication process is considered as a local act, for example, communication with a specific interlocutor, discussion of certain issues by a group of people.

Key words: business communication, speech culture, discussion, expressions, gestures

Абдуллаева Самира Али
Гаджиева Сабина Мубариз

Этапы делового общения

Резюме

Стили общения определяются нашей склонностью общаться прямо или косвенно. У каждого человека свой уникальный стиль общения, но есть четыре основных стиля общения, с которыми вы, скорее всего, столкнетесь на рабочем месте. Когда вы сможете точно определить каждый стиль, вы будете лучше подготовлены к работе с любым типом людей, с которыми столкнетесь.

Когда люди демонстрируют разные стили общения, легко возникают конфликты или недопонимания. Понимание характеристик и тенденций различных стилей общения может помочь нам эффективно взаимодействовать с человеком, придерживающимся другого стиля.

В данной статье будет дана конкретная характеристика взаимодействий в деловом общении. Процесс общения рассматривается в виде локального акта, например, общение с конкретным собеседником, обсуждение определённых вопросов группой людей.

Ключевые слова: деловое общение, культура речи, дискуссия, экспрессия, жесты

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.12.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.12.2023
Rəyçi: filologiya üzrə elmlər namizədi, dos. A. M. Həsənova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

TAĞI-ZADƏ CƏMALƏ FUAD QIZI
ADU, Təhsil-2 fakültəsi nəzdində xarici dillər kafedrası
tagizadcmal@gmail.com

FRANSIZ DİLİNİN XARİCİ DİL KİMİ TƏDRİSİNDƏ QRAMMATİK TAPŞIRIQLARIN TƏSNİFATI

XÜLASƏ

Müasir dövrdə xarici dillərin tədrisi məsələsi xüsusilə aktualdır. Belə ki, getdikcə təhsilin xarakterində daha çox dəyişikliklər baş verir.

Fransız dilinin xarici dil kimi tədrisində qrammatika, ilk növbədə dil elementlərinin mənimsənilməsinə, daha sonra isə onları təhlil etməyə imkan verir. Fransız dilinin xarici dil kimi öyrənilməsində başlıca məqsəd bilik və bacarıqların mənimsənilməsidir və qrammatik fəaliyyət növləri ana dilinin fəaliyyətlərindən fərqli olmalıdır.

Məqalədə qrammatik tapşırıqların növləri əks etdirilir. Bu tapşırıqlar tələbələrin bilik, bacarıq və vərdişlərinin, eyni zamanda səriştələrinin formalaşması və inkişafı üçün stimulverici rola malikdir. Bilik və bacarıqların möhkəmləndirilməsi üçün yerinə yetirilən tapşırıqlar qrammatik qaydaların mənimsənilməsinə və tələbənin özünə inamın artmasına səbəb olur. Məqalədə J.P.Kuq, İ.Qrükanın və digər qrammatistlərin fikirləri araşdırılmış. Araşdırılan tapşırıq növləri xarici dilin bünövrəsinin qoyulmasında, möhkəmləndirilməsində mühüm rola malikdir. Mətnlə əlaqəli tapşırıq və çalışmaların yerinə yetirilməsi müasir fransız dilinin xarici dil kimi tədrisində qrammatikanın aydın, dəqiq izahında bir üsul kimi konsepsiyaya uyğunlaşdırılır.

Açar sözlər: qrammatik tapşırıqlar, çalışma növləri, anlama tapşırıqları, sual-cavab tipli tapşırıqlar, qapalı sual tipli tapşırıqlar, mətn tipli tapşırıqlar

Qrammatik tapşırıqların müxtəlif tipləri və növləri mövcuddur. Çünki tapşırıqlar təsrif olunma meyarlarına, xüsusiyyətlərinə görə, təbiətcə müxtəlif olurlar. H.Bess və R.Porkiə görə, tapşırıq və çalışmalar çox fərqli və müxtəlif olur: tapşırığın əsli dərsliklərdə və tədris materiallarında əksini tapır. Çalışma və tapşırıqlar linqvistik sahənin xüsusiyyətlərini daşıyır, yazılı, şifahi və digər dil bacarıqlarının tədrisinə kömək edir. Qrammatik biliklərin öyrənilməsində tapşırıqlar, xüsusilə daha effektiv vasitələrdir. Ənənəvi qrammatikanın tədrisi ilə yanaşı, funksional qrammatikanın da qaydalarını tədris edən tapşırıq və çalışma modelləri mövcuddur. Tapşırıqlar dərslikdəki və ya dərsdəki digər fəaliyyət növlərinə inteqrasiya etməklə pedaqoji məqsədin prinsiplərini əks etdirir. Çalışmalar forma və üsuluna görə də fərqlənir [1, s. 123].

J.P.Kuq və İ.Qrükanın tipologiyasına görə tapşırıqların iki böyük kateqoriyası mövcuddur [3]. Bu kateqoriyalar dörd dil bacarığının yaranmasına, formalaşmasına və inkişafına uyğun gəlir: anlamaya xidmət göstərən, uyğun gələn tapşırıqlar və ifadə üçün yerinə yetirilən tapşırıqlar. Hər bir kateqoriyaya məxsus olan tapşırıq tipləri daxilində uyğunluq, həmahənglik mövcuddur. Bu xüsusiyyətlər qrammatik qaydalar və mətnin quruluşundan, mövzusundan asılı olaraq, şəklini dəyişdirə bilərlər, asanlaşdırıla, mürəkkəbləşdirilə və ya dilöyrənənlərin dil bilikləri səviyyələrinə adaptə oluna bilər. Bu zaman dilöyrənənlərin səviyyəsi və dərs zamanı tədris olunan mövzu və materialın məqsədi nəzərə alınır. Şifahi və yazılı vərdişlərin formalaşmasında tapşırıqlar mühüm rola malikdirlər.

Anlama tapşırıqlarını araşdırarkən qeyd etmək lazımdır ki, anlama tapşırıqları beş müxtəlif sinif kimi təsnif edilir. Bu fəaliyyət növlərinin çoxu əsasən alt siniflərindən ibarətdir: sorğu-sual (vərəqəsi), boşluq doldurma tapşırıqları və ya natamam mətnlər, bərpa edilən tapşırıqlar və ya pazl, məlumatları yerləşdirmə tapşırıqları və təhlil, sintez tapşırıqları.

Sual-cavab tapşırıqlarının əsas cəhəti və məqsədi dilöyrənənlərin sərbəstliyinin qorunub saxlanmasıdır. Bu zaman öyrənənə tədris prosesində və ya tapşırığı yerinə yetirərkən öz fikrini söyləmək və ya sualın cavabını özü təyin etmək imkanı verilir. Açıq cavablı sorğu suallarından istifadə prosesində, dilöyrənənlər artıq yiyələndikləri linqvistik bilik və bacarıqları səfərbər etməklə tapşırıqları yerinə yetirir, bu cavablar onların fikirlərini ifadə etmək, nitq bacarığına stimul verir. Buna baxmayaraq, açıq sorğu-sual zamanı, sərbəst cavab xarakteri mütləq deyil. Dilöyrənənlərin suallara cavabları qaydalar çərçivəsində normalara uyğun olmalıdır. Cavablar tam bir sistem kimi müəllimlər tərəfindən qəbul edilən və qiymətləndirilməsi mümkün olan cavablar olmalıdır. Bu cür çalışma tiplərində açıq cavablar əslində müəyyən qaydaya uyğun olaraq, təlimlərin yerinə yetirilməsi ilə təşkil edilir. Bu növ tapşırıqların çatışmazlığı dilöyrənənlər tərəfindən anlama və ifadə etmə ilə əlaqədar meydana gələn çətinliklərdir.

Çoxseçimli sual-cavab tapşırıqları üçün düzgün cavab olan variantın gizlədilməsi xarakterikdir. Səhv cavablar siyahısında olan düzgün cavabı seçmək mütləqdir. Düzgün olmayan cavablar "dağıdıcı cavab" xarakteri daşıyır. Bu səhv, düzgün olmayan variantlar dilöyrənənin diqqətini azdırmağa deyil, əksinə diqqətini artırmağa, toplamağa xidmət edir. Bu "dağıdıcı" cavablar və ya variantlar doğru cavablara istər məna, istərsə də forma baxımından yaxın olur [2, s.73]. Variantlar şəklində təşkil olunan bu cavablar qarışıqlıq və dilöyrənənlər üçün çətinlik yaratmamalıdır. Bu tip tapşırıqlarda səhvlərin düzəldilməsi asan, sürətli və həmçinin dəqiq olur. Lakin çoxseçimli sualların tərtib edilməsində, sualların və variantların qurulması, tapşırıqları formalaşdırmaq həmişə asan olmur. Doğru cavaba təxminən yaxın səhv cavab variantları seçmək mütləqdir. Çalışmalarda problem ondan ibarətdir ki, dilöyrənən mümkün boşluqları gizlədə bilir. Lakin bu imkanı limitləmək üçün həmişə "mən bilmirəm" variantı əlavə edilə bilər.

Qapalı sual tipləri ikitərəfli struktur formasına görə əvvəldə qeyd etdiyimiz sual tiplərindən fərqlənir. Düz və ya səhv; bəli və ya xeyr kimi alternativ cavablar istifadə edilir. Onlar nisbətən uzun və çətin olmasına görə də fərqlənir. Eyni zamanda bu tapşırıqlar şifahi tədris edilən mətnlərin dilöyrənənlər tərəfindən ümumi və ya təfsilatlı, bütün incəliklərinə qədər başa düşülməsinə və dərk edilməsinə xidmət edir. Dilöyrənənlər bilirlər ki, onların həqiqətən iki seçim etmək şansları var, bu cavabı tapmaq, verilən tapşırığı yerinə yetirmək üçün bir vasitədir. Dilöyrənənlər düzgün alternativi axtararkən, onlar mətni daha yaxşı başa düşür, qavrayır və mənimsəyirlər.

İstiqamətverici, bələdçi roluna malik suallar dilöyrənənlərdə düşünmə, fikirləşmə bacarığını daha da təkmilləşdirmək üçün mühüm rol oynayır. Bu tapşırıqlarda yalnız digər cavablar arasında verilmiş doğru cavabı aşkarlamaqla kifayətlənmirik, eyni zamanda verdiyimiz cavabı izah etməliyik. Bu tapşırıqları yerinə yetirərkən dilöyrənənlərin dil qaydalarını, normalarını tapşırıqlar daxilində tətbiq etdiklərinin şahidi oluruq. Xarici dildə mövcud olan söz və ifadələrin, birləşmələrin dilöyrənənlər tərəfindən başa düşüldüyünü və mənimsənildiyini görürük. Sorğu-suallar vasitəsilə müxtəlif çalışma tipləri yaranır. Müxtəlif metodların köməyi ilə bu tip tapşırıqlar yerinə yetirilir. Tapşırıqların bu xüsusiyyəti və xarakteri onların üstünlükləri kimi təqdim edilir. Tapşırıqlar bütün dilöyrənənlərin öyrənmə səviyyələrinə uyğun olaraq sadələşdirilir, uyğunlaşdırılır. İstər yazılı, istərsə də şifahi nitqdə istənilən, arzu olunan dərəcədə dəyişdirilir və uyğunlaşdırılır. Bundan başqa bu tip tapşırıqlar ənənəvi xarakterlərinə görə qrammatikanın daha tez izah olunmasında və dilöyrənənlər tərəfindən qavranılmasında mühüm rol oynayır.

Dil biliklərinin möhkəmləndirilməsində, dildəki sözlərin, ifadələrin mətn və ya cümlə daxilində düzgün yerləşdirilməsində bərpa, natamam mətn tipli tapşırıqlar mühüm rola malikdirlər. Verilmiş mətndə və ya cümlədə boş yerləri tamamlamaq məqsədi ilə suallar tərtib edilir və bu sualların tələb etdiyi şərtlərə əsasən, mətn və ya cümlələr qrammatik və məna xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq tamamlanır. Buraxılan, tamamlanmayan elementlər morfemlər, sözlər və ya cümləni təşkil edən sintaqmlar ola bilər. Tapşırığın ölçüləri ilə əlaqəli olaraq, buraxılan elementlərin xüsusiyyətləri göstərilə və ya göstərilməyə bilər, bu da tədris məqsədindən asılı olaraq əlavə edilə və ya uzaqlaşdırıla bilər.

Çalışmaların digər formaları da mövcuddur: mətndə dilöyrənənlər boşluqları və natamamlıqları buraxmırlar onların üzərində işləyirlər, eyni zamanda düzəldilməli səhvlər də düzəldilir. “Boşluq” tapşırıqları müxtəlif sintaqmlar və onlar arasındakı əlaqələri tamamlamaq və yerinə yetirmək məqsədilə istifadə edilən fəaliyyət növlərindən biridir. Bir çox müəlliflər struktur və boşluq tapşırıqları arasında yaxınlıq, onların eyni kökdən olması haqqında fikirlər irəli sürürlər, xüsusən də əvəzetmə və təsir dairəsini genişləndirən tapşırıqlar üçün bu xüsusiyyətlər xarakterikdir. “Boşluq” tapşırıqlar bütün sözlər üçün xarakterikdir, tamamlanmalı sözlər qrammatik, leksik, fonetik aspektdən müxtəlif ola bilər və sözlər bütün siniflərə aid ola bilər.

P. Lamaiyu və Alii boşluq tapşırıqları, çoxseçimli sual tapşırıqları, əlaqəli qarşılıqlı yerləşdirmə, pazl, lövhələr, mətnin məna ardıcıllığı ilə tamamlanması tipli tapşırıqları təkcə fransız dilinin xarici dil kimi deyil, ana dili kimi tədrisində də istifadə olunduğunu qeyd edirlər. Tapşırıq anlayışı burada geniş fəaliyyət növlərini xarakterizə edir. Dildə mövcud olan ifadə və birləşmələrdə elementlərin dəyişkənliyinin və istifadəsinin əsasını qoyur [4, s. 112].

H.Bessenin təqdim etdiyi bölgüdə təkrarlama tapşırıqları, boşluqların tamamlanması tapşırıqları, struktur tapşırıqlar, yenidən bərpa tapşırıqları qrammatik formalar, onların müəyyənləşdirilməsi, quruluşu təşkil edən elementlərin birgəliyi, məzmun daxilində məna çalarlarının zənginliyi, onların forma ilə birgə uyğunlaşmasını nəzərdə tutur [2, s. 43].

Mətnlərin tamamlanmasına aid olan tapşırıqlarla boşluq mətnlər arasında oxşarlıqlar vardır. J.P.Küq və İ.Qrükaya görə isə müxtəlifliklər daha xarakterikdir: mətnin tamamlanması tipli tapşırıqlarda buraxılan elementlərin sayı boşluq mətnlərindəki elementlərin sayından çox olur və bu tipli tapşırıqlarda daha çox element, söz və ifadə buraxılır. Eyni zamanda əvvəlki qeyd etdiyimiz tapşırıq tipindən fərqli olaraq, buraxılan söz və ifadələr qrammatik cəhətdən eyni kateqoriyaya mənsub olmurlar. Mətn tamamlama, boşluq mətnlərinə nisbətən daha çox linqvistik xüsusiyyətlərə malikdir, bu səbəbdən də bu tip tapşırıqlar dilöyrənənlərin qavrama səviyyələrinin artmasına və ya tapşırıqların vərdiş halı almasına imkan verir. Digər tapşırıq tiplərində olduğu kimi, bu tapşırıqların çətinliyini artırmaq, azaltmaq imkanı vardır. Dərsin tədris etdiyi məqsəddən asılı olaraq hər hansı bir sənəddə, lüğətdə sıranın pozulması və ya müəyyən qayda, nizamla yazılmış mətn daxilində buraxılan sözlər, ifadələr bu tip tapşırıqlara misal ola bilər. İstər boşluq, istərsə də mətnlərin tamamlanması tipli tapşırıqların istifadə edilməsi ikitərəfli xarakter daşıyır: həm ümumi, həm də xüsusi. İlk növbədə, dilöyrənənlərdə sözlərin qrammatik funksiyalarını tanımaq, düşünmək, eyni zamanda sözlər arasında mövcud olan uzlaşma əlaqələrini təhlil etmək və mətnin ümumi mənasını başa düşmək üçün ilkin reflekslər yaradır və inkişaf etdirir: morfoloji zaman göstəriciləri (element); l'imparfait (bitməmiş hərəkəti ifadə edən keçmiş zaman, bitməmiş) il chant-ait (o oxuyur; o, oxuyurdu); cins və miqdar il/elle (s) est/sont petit-e (s). İkinci məqsəd isə fransız dilində oxu və yazı strategiyaları üzərində işləmək və dilöyrənənlərdə nəticə çıxarma bacarığı formalaşdırmağa xidmət edir; nəhayət, bir sözün mənasını bilməsək də uğursuzluğa düçar olmuruq, oxumaq və dinləmək bacarığını təkmilləşdirməklə ümumi mənanı və ya konteksti başa düşməyə çalışmalıyıq. Açıq tipli tapşırıq tiplərində olduğu kimi, bu fəaliyyət növləri də dilöyrənənləri özlərinin fikirlərini, düşüncələrini ifadə edə bilmək üçün motivə edir, onlara stimul verir, verilmiş məzmunu başa düşməyə imkan verir ki, bu da daha çox çalışmaların kommunikativ xarakterə malik olduqlarını göstərir.

Xarici dil dərsləri üçün mətni yenidən bərpa etmə tapşırıqları və ya pazllar formasında tamamlama tapşırıqları da xarakterikdir. Bu tapşırıqlara mətnlərin

məntiqi və xronoloji ardıcıllığı aid edilir, xüsusilə hekayələr və ya dəlillər, arqumentlər nəzərdə tutulur. Cümlələrə, paraqraflara bölünmüş mətnləri, eyni zamanda böyük və kiçik olmaqla digər hissələri bərpa etmək lazımdır. Çox kəsimlər, bölünmüş hissələr olsa da, tapşırıq sadədir, çünki mətnin yenidən qurulması üçün ilk növbədə mətnə uyğun hissələr kontekst çərçivəsində meyarlara uyğun şəkildə bərpa edilməlidir. Sual və tapşırıqların yerinə yetirilməsi üsulları çoxseçimlidir. Bu tipli tapşırıqları tərtib edərkən, çox vacib şərtlər var ki, onlar həll edilməlidir. Bu tip tapşırıqların yerinə yetirilməsi prosesində dilöyrənənlər tərəfindən cavabların qarışdırılması ehtimalı vardır. Mətnlərin məzmununun izah edilməsi, mətndaxili elementlərin mənimsənilməsi, təhlil olunması bu ehtimalı azaldır. Mətnin başlıqları və ya birləşdirici elementlər parçalama, bölünmə vahidi kimi nəzərə alınmır.

Tapşırıq və çalışmaları tədris edərkən onları təhlil və sintez etmək mütləqdir. Bu təsnifatda J.P.Küq və İ.Qrüka daha çox mətn və onun şərhini, izahatını, sintez və təhlilini əks etdirirlər [1]. Bu tapşırıqlar çoxlu linqvistik məhdudiyyətlər tələb edir, çünki yalnız bəzi linqvistik biliklərə yiyələnməklə kifayətlənmək lazım deyil, bərabər surətdə mütləq şəkildə mətnin yazı texnikasını, yazı qaydalarını, janrını başa düşmək lazımdır. Bu tip tapşırıqlar yuxarı və orta səviyyəli dilöyrənənlərin linqvistik bilik və bacarıqlarının daha yaxşı qiymətləndirilməsinə, ümumi mənada onların bilik və bacarıqlarının hansı səviyyəyə uyğun olduğunu müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Ədəbiyyat:

1. Besse, H., Porquier R., Grammaire et didactiques des langues, Paris: Didier, 1991, 286 p.
2. Besse, H. Enseigner la compétence de communication? // Le français dans le monde. Paris, 1985, mai-juin, № 153, p. 41-47
3. Cuq, J-P., Gruca, I., Cours de didactique du français langue étrangère et seconde, Presses universitaires de Grenoble, 2002, 454 p.
4. Lamailloux, P., et Alii., Fabriquer des exercices de français, Paris : Hachette, 1993, 122 p.
5. Vigner, G., La grammaire en FLE, Paris, Hachette, 2004, 160 p.
6. Vigner G., L'exercice dans la classe de français, Paris, Hachette, 1984, 219p.

Tagi-zade Jamala Fuad

Classification of Grammar Tasks in Teaching French as a Foreign Language

SUMMARY

The issue of teaching foreign languages is particularly relevant in modern days. Thus, more changes are taking place in the nature of education.

In teaching French as a foreign language, grammar allows you to first master language elements and then analyzes them. The main goal of learning French as a foreign language is the acquisition of knowledge and skills, and the types of grammatical activities should be different from those of the mother tongue.

The article describes the types of grammar tasks. These tasks have a stimulating role for the formation and development of students' knowledge, skills and habits, as well as their competence. Tasks performed to strengthen knowledge and skills lead to the mastery of grammar rules and increase the student's self-confidence. In this article is examined the opinions of J.P. Kug, I. Gruka and other grammarians and the types of tasks investigated at this time have an important role in establishing and strengthening the foundation of a foreign language. The performance of tasks and studies related to the text is adapted to the concept of teaching modern French as a foreign language as a method of clear, precise explanation of grammar.

There are different types of grammar exercises. These tasks require a lot of linguistic restrictions, because it is not necessary to be satisfied with only acquiring some linguistic knowledge, but it is also necessary to understand the writing technique, writing rules and genre of the text. This type of tasks allows for a better assessment of the linguistic knowledge and skills of upper and middle level learners and to determine the level of their knowledge and skills in a general sense.

Key words: *grammar tasks, study types, comprehension tasks, question-answer type tasks, closed question type tasks, text type tasks*

Тагы-заде Джамаля Фуад

Классификация грамматических задач в преподавании французского языка как иностранного

РЕЗЮМЕ

Вопрос обучения иностранным языкам особенно актуален в наши дни. Таким образом, в природе образования происходят новые изменения.

При обучении французскому языку как иностранному грамматика позволяет сначала освоить элементы языка, а затем проанализировать их. Основной целью изучения французского языка как иностранного является приобретение знаний и умений, при этом виды грамматической деятельности должны отличаться от видов грамматической деятельности родного языка.

В статье описаны виды грамматических задач. Эти задания имеют стимулирующую роль для формирования и развития знаний, умений и навыков учащихся, а также их компетентности. Задания, выполняемые по закреплению знаний и умений, приводят к овладению грамматическими правилами и повышают уверенность ученика в себе. В данной статье рассматриваются мнения Дж. П. Куга, И. Груки и других грамматиков, а также типы задач, исследуемых в это время, имеющие важную роль в формировании и укреплении основ иностранного языка. Выполнение заданий и занятий, связанных с текстом, адаптировано к концепции преподавания современного французского языка как иностранного как метода ясного, точного объяснения грамматики.

Существуют различные виды грамматических упражнений. Эти задачи

требуют множества лингвистических ограничений, поскольку не обязательно довольствоваться лишь приобретением некоторых лингвистических знаний, но необходимо также понимать технику письма, правила написания и жанр текста. Задания такого типа позволяют лучше оценить лингвистические знания и умения учащихся старшего и среднего уровня, а также определить уровень их знаний и умений в общем смысле.

Ключевые слова: *грамматические задачи, учебные типы, задачи на понимание, задачи типа вопрос-ответ, задачи типа закрытого вопроса, задачи типа текста*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.12.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.12.2023
Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Əsgər Zeynalov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

Dos.DÜRDANƏ ƏSƏD QIZI NAĞIYEVA,
İRADƏ İSA QIZI İMANOVA
TAMARA ŞƏRBƏT QIZI ƏLIZADƏ
Azərbaycan Tibb Universiteti
email:d_nagiyeva@mail.ru

MÜRƏKKƏB QURULUŞLU TOPONİMİK VAHİDLƏRDƏ PARALELLİK

Xülasə

Elm aləmində çoxdan sübut olunmuşdur ki, hər hansı xalqın, millətin tarixi keçmişinin öyrənilməsi işində yazılı mənbələr, tarixi abidələr, daş kitabələrlə yanaşı toponimlər də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Mövcud olan tarixi mənbələrin böyük əksəriyyəti zaman keçdikcə məhv olur və ya məqsədyönlü şəkildə məhv edilir. Lakin toponimlərin böyük bir qismi, ələxüsus da paleotoponimlər yüzilliklərin süzgəcindən keçərək müasir dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır. Xalqın təşəkkül tarixi, etnik mənşəyi ilə əlaqədar mübahisəli məsələlərin öz həllini tapmasında bu qəbildən olan toponimlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bir çox hallarda elə olur ki, hansısa yazılı mənbənin verə bilmədiyi informasiyanı toponimlər vasitəsilə, həmçinin etnonimlər, hidronimlər və s. vasitəsilə əldə etmiş oluruq. Toponimlər mənsub olduğu xalqın dilini, tarixini, etnogenezini, milli mənsubluğunu, coğrafi sərhədlərini əks etdirən çox dəyərli mənbədir. Toponimlərdə tayfa, qəbilə və xalqların bir yerdən başqa yerə köçməsi, qovuşması, assimilyasiyası, əhalinin iqtisadi həyatı, peşə və sənət məşğuliyyəti öz əksini tapır.

Açar sözlər: toponimik vahidlər, çoxmənalılıq, areal xüsusiyyətləri, semantic, sinkretizm xüsusiyyəti

Türk xalqlarının məskun olduğu areallarda, o cümlədən Azərbaycan ərazisində mürəkkəb quruluşlu toponimik vahidlərə də təsadüf olunur. Topokomponentlərin basilica səciyyəvi xüsusiyyəti onların toponimlərin tərkibində işlənərək mürəkkəb bir vahid əmələ gətirməsindən ibarətdir. Sintaktik cəhətdən toponimlərin tərkibində birinci komponent kimi işlənən belə konstruktiv elemetlər əsas etibarilə rəng, həmçinin, digər konkretlik və ümumilik mənası bildirən sözlərdən ibarət olur.

Soykökümüzə məxsus xalq və tayfaların yaşadığı ərazilərdə yayılan rəng mənası ilə əlaqədar parallel toponimik vahidlərə dair nümunələr öz semantik, struktur və areal xüsusiyyətlərinə görə daha çox diqqəti cəlb edir. Toponimik vahidlərdə ağ anlayışının konkret obyekt, relief, məkan, məskən, həmçinin "su" anlayışı bildirən sözlərə qoşulduğunu müşahidə etmək olur. Toponimik vahidlərin tərkibində işlənən ağ appelyativi bəzi tədqiqatlarda rəng bildirən, həmçinin keyfiyyət

mənası daşıyan söz kimi izah edilir. Ağ sözünün özü türk dillərində çoxmənalı vahidlər sırasına daxil olduğu üçün bəzi hallarda onun leksik mənası ilə topokomponent mənaları bir-birinə uyğun gəlmir. Bu da müəyyən qrup toponimik vahidlərin semantic təhlilində fikir müxtəlifliyinin yaranmasına səbəb olur. Belə fikir müxtəlifliyi daha çox sözün leksik mənasının topokomponent mənası ilə bərabər tutulması nəticəsində meydana çıxır. Bu isə topokomponentlərin semantik təhlilində leksik mənaya istinad edilməsi zamanı xüsusilə qabarıq şəkildə özünü göstərir. Məsələn, Ağdaş sözünün yaranmasında ərazinin ağ rəngə malik olması (1,107) və ya tərkibində ağ daşdan istifadə olunması, həmçinin Ağsu adının su ilə axıb gələn ağ rənglə yaranması (2,7) barədəki fikirlər bu qəbildəndir. Toponimik tədqiqatlarda, həmçinin rəng mənalı appelyativlərin həm leksik, həm də topokomponent mənalarının qarşılaşdırılması yolu ilə müəyyən fikir söylənilməsinin təşəbbüslərini də müşahidə etmək olur.

Rəng komponentli toponimlərdə rəng mənasından əlavə cəhət, keyfiyyət, böyüklük, genişlik kimi anlayışların əks olunması fikirlərinə toponimlərin təhlilinə digər tədqiqatlarda da rast gəlmək olur (3, 58). Ümumiyyətlə, topokomponent kimi işlənən rəng anlayışlı vahidləri təhlil etdikdə müəyyən dərəcədə onların fərdi xüsusiyyətlərini də nəzərə almaq lazımdır. Məsələn, belə hökm vermək olmaz ki, Ağsu, Ağbulaq, Ağçay kimi toponimik vahidlərdə ağ sözü ancaq təmiz, şəffaf, yəksək keyfiyyətli, Qarasu, Qaraçay adlarında isə keyfiyyətsiz su anlayışı bildirilir. Çünki həm ağ su, həm də qara su işməyə. istifadəyə yararlı su növüdür. Sadəcə olaraq ağ və qara komponentli toponimik vahidləri təhlil edərkən, bir çox hallarda özünün məna xüsusiyyətlərinin dəqiq müəyyənləşdirilməsinə fikir verilmir. Nəzərə almaq lazımdır ki, ağ və qara sözləri sinkretik mənalarla səciyyələnən qədim sözlərdir. Bu sözlərdəki sinkretizm xüsusiyyəti onların müxtəlif mənaları öz ətrafında cəmləməsi ilə müəyyən edilir. Başqa sözlə, eyni struktur model müxtəlif mənaların ifadəsində mərkəzi yer tutur. Bu da türk dilləri, o cümlədən Azərbaycan dili üçün səciyyəvi olan qədim xüsusiyyətlərdən biridir (4,78).

Ağ sözünə məxsus qədim sinkretik mənalardan biri yuxarılıq, hündürlük, böyüklük anlayışlarında əks olunan çalarlardan ibarətdir. Ağ sözünün həmin mənasına şivələrdə mühafizə olunan ağmaq (yuxarıya dırmaşmaq) sözünə təsadüf edilir.

Qara sözündə müxtəlif mənalarla birlikdə aşağı. yer, torpaq mənası da vardır. Beləliklə, ağ-qara komponentli toponimik vahidlərin müəyyən qismində başqa mənalarla yanaşı yuxarı və aşağı anlayışlarının da mövcudluğunu nəzərə almaq lazımdır. Xalq arasında Ağsu dağ. Qarasu isə aran yerlərində istifadə olunan su kimi mənalamdırılır. Şübhəsiz. Keyfiyyətinə görə dağ suyu aran suyundan üstün hesab edilir. Buna görədə ağsu, qarasu sözlərində hündürlük-alçaqlıq mənası unudulmuş, keyfiyyət mənası isə daha çox üstünlük təşkil etməyə başlamışdır. Buna görə də hidronim tərkibli toponimik vahidlərdə keyfiyyət mənasının əsas yer tutması barədəki fikirlər də təbii görünür.

Ağ sözü topokomponent kimi su, yer, torpaq, obyekt məzmunu bildirən vahidlərdə yanaşı işlənmə imkanlarına malikdir. Ağ sözünün məna xüsusiyyəti də onun müxtəlif məzmunlu leksik vahidlərlə də yanaşı işlənməsinə görə müəyyənləşir. Başqa sözlə, ağ sözünün bir topokomponent kimi işləndiyi toponimik vahidlərin hər birinin mənası ikinci tərkib hissəyə xas olan anlayışa uyğun şəkildə meydana çıxır. Buna görə də ağ sözünün qoşulduğu komponentin xarakterindən asılı olaraq toponimik vahidlərdə genişlik, böyüklük. Hündürlük, ucalıq. Rəng, keyfiyyət, həmçinin müəyyən etnik anlayışlar ifadə olunur. Genişlik, böyüklük anlayışı, xüsusən Ağ sözünün relief, düzənlik, obyekt mənalı vahidlərə qoşulması sayəsində meydana çıxır. Belə vahidlərdə ağ sözünün paralellik əlaməti onun konstruktiv səciyyəsi ilə müəyyən olunur. Relyef, düzənlik, obyekt mənalı sözlərə ağ komponentinin qoşulması ilə əmələ gələn genişlik və böyüklük anlayışları respublika ərazisində yayılmış aşağıdakı toponimik vahidlərdə müşahidə edilir: Ağyazı (Qax), Ağqışlaq (Lerik), Ağyataq (Kəlbəcər), Ağdərə (Tovuz), Ağdərə (Şamaxı), Ağdərə (Ordubad), Ağçay (Qax).

Ağ komponentinin parallel olaraq müəyyən obyekt bildirən sözlərə qoşulması ilə böyüklük, genişlik mənası əmələ gətirən toponimik vahilərə türk xalqlarının məskun olduğu digər areallarda da rast gəlmək mümkündür. Bu cəhətdən aşağıdakı yer adlarını səciyyəvi hesab etmək olar: Akdala (Qazaxıstan), Aqtala (Gürcüstan), Akmeydan (Türkmənistan), Aktaqay (Qazaxıstan). Bu komponentin iştirak etdiyi müəyyən qrup toponimik vahidlər üçün hündürlük anlayışı səciyyəvidir. Belə toponimlərdə ağ sözü ilə yanaşı, obyekt, ucalıq, hündürlük bildirən komponentlərin işlədilməsi müşahidə olunur: Ağyoxuş (Göygöl), Ağtəpə (Cəbrayıl), Ağqaya (Kəlbəcər), Ağdaban (Kəlbəcər) toponimik adlar bu qəbildən hesab edilə bilər (2,58).

Ağ komponenti hirdonimik vahidlərin tərkibində intensive şəkildə işlənir. Hidronimik vahidlərlə birlikdə işlənən ağ sözündə hündürlük. Keyfiyyət və rəng anlayışları ümumiləşir. Belə toponimlərdə hündürlük anlayışı ağ sözünün qədim sinkretik mənalarından biri kimi əks olunursa, keyfiyyət və rəng bildirməyə aid şəffaflıq, duruluq, aydınlıq çalarları hidronimik vahidlərin özündə müşahidə edilir. Bu cür toponimik vahidlərin birinci komponenti, bir qayda olaraq ağ, ikinci komponenti isə müvafiq şəkildə su, çay,bulaq, arx hidroterminləri ilə ifadə edilir. Respublika ərazisində bu tipli aşağıdakı kimi toponimik vahidlərə təsadüf olunur: Ağsu (Ağsu), Ağçay (Qax), Ağbulaq (Cəlilabad), Ağsu (Laçın), Ağbulaq (Laçın), Ağbulaq (Tovuz), Ağsu (İsmayıllı), Ağsu (Xankəndi), Ağcüyür (İmişli) və s.

Ağ komponentli toponimlərdə olduğu kimi qara komponentli adlarda da nəsil, tayfa, həmçinin keyfiyyət, relyef anlayışları öz əksini tapır. Şübhəsiz, bu anlayışlar qara sözünün sinkretik məna xüsusiyyətlərindən təcrid olunmur, əksinə onların əsasında meydana çıxır və formalaşır. V.V.Radlov türk dillərində qara sözünün sinkretik mənalarını, bütövlükdə aşağıdakı kimi ümumiləşdirir: 1) qara rəng; 2) qara əşya; 3) pis, qəddar; 4) sadə; 5) adi, aşağı, qara camaat; 6) mal, heyvan; 7) natəmizlik; 8) quru, yer, torpaq; 9) mürəkkəb, yazı üçün işlədilən rəng (5, 138) . Qara

sözünün Azərbaycan toponimiyasında obyekt, relyef,münasibət, məişət, şəxs adı bildirən sözlərə qoşulması müşahidə olunur. Belə adlarla birlikdə yaranan toponimik vahidlərdə isə müvafiq olaraq relyef və keyfiyyət mənaları, həmçinin etnik anlayışlar öz əksini tapır. Qara komponentli toponimik vahidlərin relyef anlayışı bildirən qisminin ikinci komponentində əsas etibarilə, obyekt və sahə mənalrı ilə səciyyələnən sözlər iştirak edir. Bu cəhətdən Azərbaycan ərazisində mövcud olan aşağıdakı yer adlarını göstərmək mümkündür: Qarabuca (Kürdəmir), Qaratorpaq (Şəki), Qaratəpə (Bərdə), Qaraqaya (İsmayıllı), Qaraqaya (Yardımlı), Qaraqaya (Naxçıvan), Qaradağ (Ağsu), Qaradağ (Gədəbəy), Qaradağlı (Ağdam), Qaradağlı (Ağdaş), Qaradağlı (Goranboy), Qaradağlı (Beyləqan), Qaradağlı (Tərtər), Qaradağlı (Şəki), Qaradağlı (Ucar), Qaragüney (Kəlbəcər), Qaragüney (Sabirabad) və s. ərkibində qara komponenti iştirak edən relyef anlayışlı yer adlarına türk xalqlarının məskun olduğu digər regionlarda da rast gəlmək mümkündür. Qara komponentli toponimik vahidlərin müəyyən qismi keyfiyyət anlayışı bildirir. Belə keyfiyyət mənalı toponimlərin ikinci komponentində bir qayda olaraq hidronim anlayışı bildirən sözlər çıxış edir. Qara komponentli toponimik vahidlərin müəyyən bir qismi də çoxluq, tündlük, sıxlıq anlayışı bildirməklə səciyyələnir. Məsələn, Qaraağac (Qubadlı), Qarağac (Sabirabad), Qarağac (Cəlilabad), Qarağac (Tərtər), Qaratuğa (Sabirabad) və s.

Mürəkkəb quruluşlu toponimik vahidlərin müəyyən qisminin birinci komponentini parallel olaraq konkret və ümumi məna anlayışlı obyekt, relyef, istiqamət, ölçü, həmçinin hidronim və şəxs bildirən sözlər təşkil edir. Bütün bunlara müvafiq şəkildə həmin tipli toponimik vahidlərdə obyekt, relyef, keyfiyyət və s. mənalı sözlərdən ibarət olan toponimlərin ümumi anlayış xüsusiyyətləri ikinci komponentlə müvafiq şəkildə meydana çıxır. Məsələn, məlumdur ki, dağ, qaya, daş, qala, güney, çöl, düz, çuxur, çay kimi sözlər ümumi cəhətdən obyekt və relyef mənaları ilə səciyyələnir. Buna baxmayaraq həmin tipli sözlər topokomponent kimi çıxış etdikdə onların funksional anlayışı dəyişir. Nəticədə bunlar obyekt və relyef mənalarından əlavə istiqamət, məkan, yer kimi çalarlıqlar qazanır. Bu mənalar ikinci komponentlərin hidronim, etnonim, oykonim və başqa anlayışlar bildirməsindən asılı olmayaraq əsas toponimik məna səciyyəsi daşıyır.

İstifadə olunan ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası 1, 1978, səh.107
2. N.Nəbiyev, Coğrafi adlar, 1982. S.237
3. А.Н.Кононов. Семантика цветообозначений в тюркских языках. В кн.:Тюркологический сборник. М.1978, с. 171
4. F.Cəlilov.Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, 1988, səh.179
5. В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Том 2, часть 1. стр.146.

Дурдана Нагиева,
Ирада Иманова
Ализаде Т.,

Параллелизм в сложных топонимических единицах

Резюме

В мире науки давно доказано, что при изучении исторического прошлого любого народа, народа наряду с письменными источниками особое значение имеют также исторические памятники, надписи на камнях, топонимы. Подавляющее большинство существующих исторических источников уничтожено с течением времени или уничтожено намеренно. Однако большое количество топонимов, особенно палеотопонимов, прошло через фильтр столетий и дошло до нашего времени. Топонимы такого рода имеют особое значение в поиске собственного решения спорных вопросов, связанных с историей формирования народа и этническим происхождением. Во многих случаях случается, что информация, которую не может дать какой-либо письменный источник, дается через топонимы, а также этнонимы, гидронимы и т. д. мы пройдем Топонимы представляют собой весьма ценный источник, отражающий язык, историю, этногенез, национальность и географические границы народа, которому они принадлежат. Топонимы отражают миграцию, сближение, ассимиляцию племен, родов и народов из одного места в другое, хозяйственную жизнь населения, профессию и художественное занятие.

Ключевые слова: топонимические единицы, многозначность, территориальные особенности, семантика, особенность синкретизма.

Durdana Nagiyeva,
Irada Imanova
Alizadeh T., İmanova İ.

Parallelism in complex toponymic units

Summary

It has long been proved in the world of science that in the study of the historical past of any people, nation, along with written sources, historical monuments, stone inscriptions, toponyms are also of special importance. The vast majority of existing historical sources are destroyed over time or destroyed on purpose. However, a large number of toponyms, especially paleotoponyms, have passed through the filter of centuries and reached our modern times. Toponyms of this kind are of particular importance in finding their own solutions to controversial issues related to the history of the nation's formation and ethnic origin. In many cases, it happens that the

information that some written source cannot provide is provided through toponyms, as well as ethnonyms, hydronyms, etc. we get through Toponyms are a very valuable source that reflects the language, history, ethnogenesis, nationality, and geographical boundaries of the people to which they belong. Toponyms reflect the migration, convergence, assimilation of tribes, clans and peoples from one place to another, the economic life of the population, profession and artistic occupation.
Keywords: toponymic units, ambiguity, areal features, semantic, feature of syncretism

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.12.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.12.2023
Rəyçi: f.ü.f.d., dosent L.V.Qocayeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

b/m ZƏMINƏ NOVRUZOVA
m.SONA SƏFƏROVA
Heydər Əliyev adlna Hərbi İnstitut
Polad Həşimov 18
zaminanovruzova@gmail.com

HƏRBİ TƏHSİL MÜƏSİSSƏLƏRİNDƏ KOMMUNİKATİV DİİLÖYRƏNMƏ DİL TƏDRİSİNİN ƏSAS PROBLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ

XÜLASƏ

Dil çox-çox qədim zamanlardan insanların bir birinə söz demək ehtiyacından, bir-biri ilə ünsiyyət saxlamaq zərurətindən yaranmışdır. Bu faktor dilin insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi olduğunu bir daha sübut edir.. Dil ünsiyyət vasitəsi kimi yalnız müəyyən şəraitdə - insan cəmiyyətində yaranır və fəaliyyət göstərir. Buna görə də dil ictimai hadisə hesab edilir. Dilin varlığı üçün bəşər cəmiyyətinin olması mühüm şərtdir. Insan cəmiyyəti olmayan yerdə dilin mövcudluğundan danışmaq olmaz. Dilin varlığı üçün bəşər cəmiyyətinin olması mühüm şərtdir. Insan cəmiyyəti olmayan yerdə dil mövcud ola bilməz. Dil yalnız insana məxsusdur və dil mənsub olduğu xalqın həyatı ilə sıx əlaqədardır. Dil olmasaydı idrak, şüur, təfəkkür haqqında, müasir insanın özü haqqında belə bu gün söhbət açmaq mümkün olmazdı. İnsanı insan edən məhz dilin mövcudluğudur. İnsan həyatında oynadığı mühüm rol göstərir ki, dilin yaranması,gerçəkliklə, şüurla, təfəkkürlə əlaqəlidir.

Açar sözlər ünsiyyət təfəkkür cəmiyyət əlaqə alim maraqlandırmaq dilçilik

«Dil nədir?» sualı dilçiləri dil haqqında elmi bütün tarixi boyu maraqlandırmışdır.

Ümumiyyətlə dil problemi bütün dövrlərdə alimləri maraqlandırmış, dilçilik elminin yaranamasına təkan vermişdir Dil məhz kommunikativ və fikri formalaşdırma aləti funksiyaları sayəsində ictimai hadisəyə çevrilir. Dilçilik elmi də dilə bu baxımdan - ictimai hadisə olması nöqteyi-nəzərindən yanaşır, dilin təbiətini, inkişaf qanunauyğunluqlarını, dillə şüurun və təfəkkürün, dillə cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqə və münasibətlərini tədqiq edir. Dilə struktur baxımından yanaşılarsa, ona belə bir tərif verilə bilər: "Dil işarələr və onlar arasında əlaqələr sistemidir" . Dilə onun funksiyaları, cəmiyyətdəki rolu və insan həyatındakı əhəmiyyəti baxımından yanaşdıqda isə ona belə bir tərif vermək olar: "Dil insanlar arasında ən mühüm ünsiyyət vasitəsi, insan fikrinin, təfəkkürünün formalaşması vasitəsi, insanların estetik-emosional hisslərinin ifadə vasitəsi, insanın mənəvi aləminin, əxlaqının, davranışının, xalqın mənəvi ruhunun formalaşması vasitəsidir".

Kommunikativ dil öyrənmə dedikdə ilk növbədə kommunikativliyin nə olduğuna nəzər yetirməliyik.Kommunikativlik latın mənşəli sözdür, Qarşılıqlı anlaşma əsasında iki və daha çox şəxs arasında əlaqə, ünsiyyət aktı mənasında istifadə olunur. Xarici dillərin kommunikativ metodla tədrisi təhsilin ən mühüm məqsədlərindən biri hesab olunur.. Bu metodun əsasında xarici dildə ünsiyyət yaratmaq vərdişi və bacarığın aşılanması dayanır. İngilis dilində kommunikasiya yaratmaq canlı danışığın qurulmasından, interaktiv fəaliyyətin daha mükəmməl səviyyəsini əldə etməkdən ibarətdir. Bu baxımdan dilin tədrisində kommunikativ yönümlü materialların seçilməsinə diqqət yetirilməlidir.

Hərbi təhsil, peşəkar kadrların hazırlanması müasir ordu quruculuğunda müstəsna rol oynayır.

Xarici dildə hərb sahəsində danışmaq üşün artıq terminoloji leksikaya müraciət olunmalıdır.

Nədir terminologiya?

Termin-müxtəlif sənət və peşə sahibləri ilə əlaqədar sözlər yəni konkret sahəni təccəssüm etdirən ixtisas sözləridir. Onları adi sözlərdən fərqləndirən cəhət ondan ibarətdir ki, terminlər birmənalıdır və ədəbi,bədii xüsusiyyətləri mövcud deyil.

Terminlərin əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardır: Terminoloji bazaya "daxil olan terminlərin bir qismi ümumi orta bilik səviyyəsinə malik adamlara belə tanış olduğu halda, bəziləri ancaq bu və ya digər ixtisas sahəsində çalışan adamlar (mütəxəssislər) tərəfindən işlədilir. Beləliklə, terminoloji leksikaya elmin, texnikanın, istehsalatın, kənd təsərrüfatının iqtisadi və ictimai həyatın, ədəbiyyat və incəsənətin müxtəlif sahələrinə aid olan müəyyən anlayışları dəqiq əks etdirən söz və söz birləşmələri daxildir"(1,54)

Terminlər dilin leksik tərkibinə daxil olan digər sözlərdən bir sıra cəhətlərinə görə fərqlənir. Terminlər "bir tərəfdən leksikdir, çünki normativ funksiya yerinə yetirir, yəni əşyanı adlandırır, məfhumu ifadə edir, digər tərəfdən isə loqosdur, çünki söz terminlər məfhum arasındakı əlaqəni təmin edir. semantik cəhətdən termin və ümumişlək söz bir-birindəm "həcmlərinə" görə də fərqlənir" Terminlərin tədqiq edilərək və toplanaraq bir araya gətirilməsi isə, terminoloji lüğətçiliyi yaradır.

Terminlərin aşağıdakı xüsusiyyətləti var:

Yığcamlıq

Yeni söz yaratmaq qabiliyyətinə malik olmaması.

Emosionallığın olmaması.

Məcaziliyin, sətiraltı mənanın olmaması;

Çoxmənalığın olmaması

Əksər hallarda sinoniminin olmaması;

Azərbaycan dilində hərbi leksikanın tədqiqinə D.N.Bağışov, G.İ.Bəşirova və İ.Z.Qasımovun əsərlərində təsadüf olunur

İ.Qasımova görə, "...son on ildə respublikamızda milli ordu quruculuğuna başlanması ilə əlaqədar hərbi termin sahəsində milli dil vahidlərinin aktivləşməsi və

rus dilindən alınmış bir çox sözlərin lüğət tərkibindən çıxması prosesi güclü şəkildə özünü göstərməyə başlamışdır”.(2,səh.1)

Bir çox hərbi rütbə adlarının, qoşun növlərinin adlarının, hərbi işlə bağlı proses və əməliyyat adlarının yeniləşməsi, milli dil vahidlərilə ifadə olunması deyilənə bariz nümunə ola bilər.

Terminlərin əksəriyyəti alınma ifadələrdir. İngilis dilində bəzi terminlər ümumi ingilis dilində lakin tamam başqa məna çalarlıqları ilə istifadə olunur.

General English	Terminology (military)
To order- sifariş vermək	əmr etmək
Major əsas	Mayor(hərbi rütbə)
General-ümumi	General general
Tank çən\. bak	Tank tank(hərbi tenika)

Ümumişlək sözlər kimi istifadə etdiyimiz sözlər və onların birləşmələri hərbi mövzuda yeni spesifik mənalar yaradır.

Area ərazi forward area ön cəbhə
Attack hücum mechanized attack-tank hücum; surprise attack-qəfil hücum Toxic-zəhərli toxic attack zəhərli kimyəvi maddələrdən istifadə edərək edilən hücum
Book kitab message book-hərbi döyüşlərin aparılmasına dair qeydiyyat kitabçası; policy book döyeşün aparılmasına dair ştab sənədlərinin qeydiyyatı aparılan jurnal
Bridge körpü foot bridge-piyada qoşunun keçdiyi körpü
Brigade briqada; airborne brigade-hava desant briqadası;
Building bina; forces building qoşunun cəmləşdirilməsi

Dilin lüğət tərkibinin müəyyən hissəsini təşkil edən hərbi leksika daim o dəyişir və yenilənir. Hərbi özünümüdafiə və hücum vasitələri və bu vasitələrdən istifadə yolları kəmiyyətcə artdığı kimi, onları dildə ifadə edən vahidlərinin də sayı çoxalır və hərbi vasitələrin özü kimi onların nominativliyi də mürəkkəbləşir. Müasir ingilis dilində hərbi terminlərin geniş işlədilməsi müşahidə edilir. İngilis dilində hazırlanmış bir çox lüğətlərdə hərbi terminlər tam və qısaldılmış formada əks olunur [4,90]

Hərbi termin	**Hərbi abbreviatura**	**İngilis dilində izahı**	**Azərbaycan dilində izahı**
Harsegaye	HGY	A kind of weapon used during the war. It was introduced about	Döyüş zamanı işlədilən silah növüdür. 1114-ci ildə istehsal

		1114. It is considered to be aincent	olunmuşdur. Bu termin hazırda arxaikl'.mi. hesab olunur
Poltroon	PLN	A coward; a dastard; one who has no courage with an offer of three possible etymologies	Qorxaq. Mənşəyi: Qədimdə bu söz hərbi döyüş zamanı döyüş meydanını qoyub qaçanları adlandırmaq uçün işlədilmişdir
Pibroch	PBH	It is considered to be a kind of music played on the bagpipe. It is said to have a great power in exciting the martial instincts and hilarity of the Highlanders.	Döyüş zamanı ruhlandırma məqsədilə çalınan müsiqi alətidr.

Tədris prosesində müəllim interaktiv metodan istifadə etmələ kommunikativ nəticəni əldə etməyə çalışmalıdır.Bu məqsədə çatmaq üçün müxtəlif üsullardan istifadə edilməlidir.Tədris prosesində müəllim tələbələrlə qrup şəklində işləməlidir. Tələbələr qruplara bölünür və onlara müxtəlif tapşırıqlar verilir.Məsələn, konkret mətn təqdim olunur və qrupa bu mətndə istifadə olunan hərbi terminlərin müəyyənləşdirilməsi tapşırılır.

2ci qrupa ümumişlək və hərbi terminlətdən ibarət test təqdim olunur və tapşırılır ki onlar ümumişlək sözlərin qarşılığı olan hərbi ifadələri taparaq söz birləşmələri yaratsınlar.

Dərs zamanı müxtəlif səpgili slaydlardan, qısa metrajlı filmlərin nümayiş etdirilməsi də effektli nəticəyə gətirib çıxarır.Maraqlı faktlardan biri də ondan ibarətdir ki, ingilis dilinin Oksford lüğətində işlədilən sözlərin bir qisminin mənşəyi hərbi sözlərdən yaranmışdır . Məsələn: Nümunə 1: İkinci Dünya müharibəsində GMS (ginormous) hərbi termini geniş istifadə edilirdi. Terminin Azərbaycan dilində ekvivalenti kimi "hərbi işçilərin, məsələn, general və s. rütbəli şəxslərin istifadə etdikləri portfel" mənasını verir. Bu söz hazırda ingilis dilində extremely large 'olduqca böyük' mənasında işlədilir Nümunə 2 Picket sözü ingilis dilinin lüğət tərkibinə 1600-cu illərdə daxil olmuşdur. Bu söz əsasən hərbçilər tərəfindən işlədilmişdir . "Döyüş qaydalarını pozan şəxsə cəza vermək" mənasını verir.əsələn,

He was not allowed to take part in the military meeting. He was picketed for having left the front and hid.

Zamina Novruzova, Sona Safarova

REZUME

"COMMUNICATIVE LEARNING AS ONE OF THE MAIN TASKS OF LANGUAGE TEACHING IN MILITARY EDUCATIONAL INSTITUTIONS"

Key words communication thinking society relation scientist linguistics to interest

Communicative is a Latin word meaning an act of communication between two or more individuals on the basis of mutual understanding. Teaching English in a communicative way is one of the most important goals of education.This method involves instilling the habit and ability to communicate in a foreign language. From this point of view, language training should have features of a communicative orientation. These features also direct students to acquire communication skills.This article deals üith miltary terminology. Terminology is a group of specialized words and respective meanings in a particular field, and also the study of such terms and their use; the latter meaning is also known as terminology science. Terminology is a discipline that systematically studies the "labelling or designating of concepts" particular to one or more subject fields or domains of human activity.

РЕЗЮМЕ

З.Новрузова, С.Сафарова

«КОММУНИКАТИВНОЕ ОБУЧЕНИЕ КАК ОДНА ИЗ ОСНОВНЫХ ЗАДАЧ ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА В ВОЕННЫХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ»

Ключевые слова коммуникация, мышление, общество, свзь ,ученый, интересовать, лингвистика

Коммуникация-эффективное синхронное и диахронное взаимодействие, цель которого состоит в передаче информации от одного субъекта к другому.

Терминология военная — формализованная истема установленных военных терминов (слов, словосочетаний и так далее), каждый из которых имеет строго определённое значение с чётко очерченными рамками применения и научным обоснованием. (3,34)

Наиболее полно и широко военная терминология представлена в ведомственных и подведомственных нормативных документах, законодательных актах, а также в военных энциклопедиях. Элементы военной

терминологии представляют собой основу военной лексики,(«танк», «БТР», «БМП», “ДЕСАНТ и тому подобное)

İstifadə olunan ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov S. Müasir azərbaycan dili. II hissə. Leksika. Bakı: Şərq-Qərb, 2007

2.Qasımov İ.Z. Müasir Azərbaycan dilində hərbi terminlərin yaranması yolları. Bakı: Nurlan, 2000.

3.Сложеникина Ю. В. Термин: живой как жизнь. http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2010/5/Slozhenikina/.

4.Farror E. A Dictionary of Military Terms. England: Taylor and Francis, London: Thomas Y. Crowell Company, 1918

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.12.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.12.2023
Rəyçi: f.ü.f.d. Vəfa Büyadova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ƏHMƏDOVA SAMİRƏ TOFİQ QIZI
ADİU(UNEC), "Azərbaycan dili" kafedrası, baş müəllim
Ünvan: AZ 1001, Bakı, İstiqlaliyyət küç.6
samira-ahmadova@mail.ru
Orcid: 0000-0002-7069-2589

DETEKTİV ƏSƏRLƏRİN DİLİNDƏ SİNONİMLƏRDƏN İSTİFADƏ İMKANLARI

Xülasə

Bəzi dilçilər sinonimlərin dildə varlığını qəbul etməsələr də, fikrin dəqiq ifadəsi üçün sinonimlərin rolu danılmazdır. Sinonimlər. xüsusiə bədii əsərlərdə geniş istifadə imkanına malikdir. Detektiv əsərlər bədii əsər olduğundan sinonimlərdən istifadə obrazlılığın, emosionallığın meydana çıxmasında əhəmiyyətli yer tutur. Dilçilik ədəbiyyatında sinonimlərdən istifadənin əsas səbəbi kimi yersiz təkrardan qaçmaq, təkrarçılığın yaratdığı yoruculuğa yol verməmək göstərilir. Bu funksiya, əslində sinonimliyin ilkin şərti kimi qəbul edilir. Detektiv əsərlərin də dilində olan sinonimlərin eyni məqsədlə işlədilməsi faktı ilə tez-tez rastlaşmaq olur. Müxtəlif nitq hissələrinə aid sinonimlərə rast gəlmək olur, lakin isim, sifət və feillərə aid nümunələr daha çox diqqəti çəkir. Sinonimər həm mütləq, həm nisbi xarakter daşıyır. Digər tərəfdən, ayrılıqda sinonim səciyyəsinə malik olmayan sözlərin də cümlədə sinonim münasibətdə olduğunu görmək mümkündür. Belə söz və ifadələr kontekstual sinonimlər adlanır; onların ayrılıqda kəsişən tərəfləri yoxdur. Detektiv əsərlərdə sinonimliyin bir cəhəti də var ki, bu qarşılıqlar bir-birindən uzaq cümlələrdə oldiğu kimi, ardıcıl cümlələrdə də istifadə edilir. Belə ki, daha çox danışıq dili xüsusiyyətlərinə malik olan belə əsərlərin dilində eyni sözün ardıcıllığı da xarakterikdir, lakin yazıçı bu zaman təkrarı aradan qaldırmaq üçün sinonimlərdən məharətlə istifadə edir. Həm də bu zaman həqiqi mənalı sözlə məcazi mənalı sözün sinonimliyindən də məharətlə istifadə edilir.

Sinonimik münasibətlə bağlı bir cəhət də odur ki, bəzən eyni mənanı vermək üçün təsdiqdə olan sözlə başqa sözün inkar formasından istifadə olunur. Bu zaman sözlər (feillər) ilkin halda, yəni başlanğıc formada antonim münasibətdə olurlar. Məsələn, “cəsarət etmək” və “qorxmaq” antonim olduğu halda, “cəsarət etmirdi” və “qorxurdu” şəklində bu sözlər biri digərinin yerində işlənə bilir. Sinonimlər eyni nitq hissəsinə aid sözlərdir, lakin bəzən bu sinonimlərdən biri başqa nitq hissəsinin tərkibində qarşılıqlı işlənməli olur. “Adət” və “vərdiş” sözləri sinonimdirlər, lakin bəzən “adət etmişdi” mürəkkəb feili ilə “vərdiş” qarşılaşdırılıb işlədilir. Bütün bunlar göstərir ki, detektiv əsərlərin dilindəki sinonimlik zəngin və rəngarəng xüsusiyyətlərə malikdir.

Açar sözlər: sinonim, detektiv əsər, semasiologiya, üslubi sinonim, kontekstual sinonim, nisbi sinonim

Detektiv əsərlər də bədii əsərlərdir və təbii olaraq bunlarda da bədii üslubun tələblərinə riayət olunur; obrazlılıq, emosionallıq, məcazlardan istifadə bu əsərlərin də dilində müşahidə edilən cəhətlərdəndir. Sözsüz ki, detektiv əsərlər həyatın elə sahəsindən bəhs edir ki, burada mədəni həyat lövhələri ilə yanaşı, cəmiyyət qanunlarına zidd olan, tüfeyli həyat tərzi əksini tapır. Bu baxımdan detektiv əsərlərin dilində spesifik cəhətlər, fərqli dil materialları daha çox diqqəti cəlb edir. Lakin digər bədii əsərlər kimi, detektiv əsərlərin dilində də ümumi qanunauyğun elementlərin olması zəruridir.

Bədii əsərdə obrazlılıqla yanaşı, ədəbi dilin normativliyinə, fikrin daha dəqiq, yerli-yerində ifadəsinə xüsusi fikir verilir. V.V.Vinoqradov qeyd edir ki, poetik əsərdə əsərin ümumi məzmununun tələbindən asılı olaraq hər bir söz elə işlədilməlidir ki, dildə onu əvəz edə biləcək başqa bir söz tapılmasın (12, 81). Hətta bəzi dilçilər dildə sinonimliyin olması fikrini qəbul etmirlər. Məsələn, V.A.Zveqinsev yazır ki, "Ənənəvi şəkildə izah olunan sinonimlik dildə, ümumiyyətlə,yoxdur" (14, 138). E.N.Urtenov da bu fikirdədir ki, sinonimlər yaxın və ya eyni məna ifadə etməsindən asılı olmayaraq, fərqli kontekstlərdə bir-birini əvəz edə bilmir. Onlar bir-birindən semantik və üslubi çalarlarına görə əsaslı şəkildə fərqlənir (10,10).

Lakin sinonimlik haqında olan fikirlər nə qədər ziddiyyətli olsa da, dildə bu tip sözlərin olması və fikrin ifadəsində ciddi rola malik olması danılmazdır. Digər tərəfdən isə, bu tip sözlər arasında nə qədər fərqli çaların olmasından asılı olmayaraq, onlar müstəqil leksik vahidlər kimi dilin lüğət tərkibində yerə malikdir.Sinonim sözlərin hər biri ayrıca söz kimi, dilin lüğət tərkibinə daxil olur və dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində böyük rol oynayır. R. Məhərrəmova göstərir ki, sinonim zənginliyi dilin zənginliyinin əsas şərtlərindən biridir. Çünki hər sinonim sözə bu və ya başqa dərəcədə yeni məna çalarlığı gətirir (8, 5).

Məlumdur ki, hər bir sözün özünəməxsus fərdi lüğəvi mənası var; bir sözün yerinə başqa sözün işlədilməsi özünü doğrultmur. Bəzi tədqiqatçılar bu fikirdədirlər ki, sinonimlər yaxın və ya eyni məna ifadə etməsindən asılı olmayaraq, fərqli kontekstlərdə bir-birini əvəz edə bilmir. Onlar bir-birindən semantik və üslubi çalarlarına görə əsaslı şəkildə fərqlənir (10,10). Lakin dildə olan sinonim sözlərin müvafiq mətnlərdə məqsəd və fikirdən asılı olaraq, əvəzləməsi fikrinə rast gəlirik. Bu zaman onlarda məna çalarlığının olması da diqqət önünə çəkilir: "Sinonim sözlərin bir-birini əvəz etməsi əsas şərt mətnin özündə müəyyən bir üslubi çalarlığın olmasıdır" (9, 86).

Qeyd etmək lazımdır ki, sinonimlərin tədqiqi daha qədim çağlara gedib çıxır; sinonimlərlə hələ eradan əvvəl 2 min il yarım əvvəl, yəni dilçilik elminin təşəkkül taparaq formalaşdığı dövrdən məşğul olduqlarından bu məsələnin nə qədər lazımlı və ciddi olduğunu göstərir (5, 21). Sinonimlər bu gün də bədii dildə fikrin dəqiq ifadəsində ciddi rola malikdir. Bu semasioliji fakt ən çox tədqiq edilən sahələrdən olsa da, onun haqqında dilçilikdə müxtəlif fikirlər mövcuddur, daha doğrusu, indi də

sinonimlərin tərifi, əhatə dairəsi, növləri və s. barədə bəzən hətta bir-birini inkar edən fikirlərə rast gəlirik. Xüsusən də ayrı-ayrı leksik vahidlərin bir-biri ilə sinonim münasibətdə olub-olmaması, sinonim cərgəyə daxil olub-olmaması kimi problemlər bu sahədəki fikir müxtəlifliyini artırır. A.Ələkbərov yazır: "Semasiologiyada sinonimlər problemi qədər mübahisəli ikinci bir xüsusi problem çətin tapılar. Burada sinonimliyin ümumən dildə mövcud olub-olmaması məsələsindən tutmuş sinonimlərin tərifinədək, demək olar ki, bütün nəzəri məsələlər mübahisəlidir" (2, 71). Buna görə də təsadüfi deyil ki, 1964-cü ildə Leninqradda "Sinonimiyanın nəzəri məsələləri" adlı simpozium keçirilir (7, 22).

Bütün bu deyilənlərə baxmayaraq, bədii ədəbiyyatın dilində müxtəlif məqsədlərlə sinonim sözlərdən sıx-sıx istifadə olunur. Detektiv əsərlərin dilində də sinonimlərdən geniş şəkildə fərqli aspektlərdə işlənmişdir.Bu cərgəyə daxil olan sözlər iki cür işlənmə xüsusiyyətinə malikdir; birinci halda sinonimlər ya bir cümlənin içərisində, ya da ardıcıl gələn cümlələrdə işlədilir. İkinci halda isə eyni yazıçının bir əsərinin müxtəlif yerlərində, yaxud ayrı-ayrı əsərlərində sinonim sözlərdən istifadə edilir. Təbii ki, müxtəlif aspektlərdə sinonimlərdən istifadə fərqli məqsədlərə xidmət edir. E.İ.Urtenova qeyd edir ki, sinonimlərin iştirak etdiyi kontekstlər onların funksiyasından asılı olaraq, neytrallaşdırılan və diferensiallaşdırılan kontekstlər kimi qəbul edilir. Sinonimlərin köməyi ilə neytrallaşdırılan kontekstlərdə sinonimlər təkrarın qarşısını alırsa, diferensiallaşdırılan kontekstlərdə sinonimlər eyni mənanı müxtəlif cəhətlərdən izah edərək dəqiqləşdirir (10, 11).

Diçilik ədəbiyyatında sinonimlərdən istifadənin əsas səbəbi kimi yersiz təkrardan qaçmaq, təkrarçılığı yaratdığı yoruculuğa yol verməmək göstərilir. Bu funksiya, əslində sinonimliyin ilkin şərti kimi qəbul edilir. Detektiv əsərlərin də dilində olan sinonimlərin eyni məqsədlə işlədilməsi faktı ilə tez-tez rastlaşmaq olur. Onu da deyək ki, eyni yazıçının dilində sinonim sözlərdən istifadə adi hal sayıla bilər və bunu biz detektiv əsərlərin dilində də kifayət qədər müşahidə edirik. Lakin məqsədimiz müəlliflərin söz ehtiyatını yoxlamaq deyil, onların bu söz ehtiyatından necə istifadə etməsidir. Ona görə də biz hər cür sinonim istifadədən yox, bir cümlə daxilində və ya bir-biri ilə bağlı olan ardıcıl cümlələrin daxilində işlənən sinonimlərdən bəhs edəcəyik ki, bu da sırf sinonimin təyinatı ilə bağlı xüsusiyyətdir. Sinonim münasibətdə olan sözlər müxtəlif nitq hissələrinə aiddir, lakin ism və feilə aid sinonimlərin işlədilməsi daha çox diqqəti çəkir.

1)İsmə aid sinonimlər: *Nə qədər çığırıb imdad istəsələr də, heç bir günah sahibi olmadıqlarını desələr də, səsləri eşidilməz olmuşdu, köməyə gələn olmadı.(*E.Elatlı "Bakıdan gələn xəfiyyə",4); *Hamı çevrilib onun göstərdiyi səmtə baxdı.Deyəsən, o tərəfdən gələni tanıyırdı, haradasa görmüşdü.* (E. Elatlı "Bakıdan gələn xəfiyyə",4); *Əsəd xəcalətindən başını aşağı dikdi, utanc hissi onu boğdu.(*Ə.Azayev "Qatarda hadisə",5); *Yadulla sürücü ilə danışmamaq üçün bir küncə qısıldı; Qarşı tərəfdə bucağa sıxılmış sürücü isə altdan-altdan onu süzürdü.*

(C.Əmirov "Brilyant məsələsi", 86); *Hirs Yadullanın başına vurdu. Amma əsəbunə sahib çıxıb gözləməyə qərar verdi.* (C.Əmirov "Brilyant məsələsi",73); *Teymir hər cür ağrıya da, acıya da dözərdi, amma qardaşına qarşı olan bu münasibəti bağışlamazdı.(*H.Seyidbəyli "Cəbhədən cəbhəyə", 21); *Həbsxanadan azad olunmasından başqa yaxşı heç nə görməmişdi. Türmədən çıxandan sonra daha çox təqib olunmağa başlamışdı.*(C.Əmirov "Brilyant məsələsi", 24); *Teymur başına gələn əhvalatı xəyalında canlandırmağa çalışdı. Hadisə dünən qatarda baş vermişdi.* (H.Seyidbəyli "Cəbhədən cəbhəyə", 4)

Sinonimlik leksik vahidlərə aid olduğundan onlar müxtəlif quruluşlarda ola bilir. Lakin maraqlı cəhət odur ki, əksər hallarda sinonim sözlər eyni quruluşda olur. Sinonimlərin bu şəkildə istifadə edilməsi həm də üslubi faktor kimi diqqəti cəlb edir. "Nizam" və "intizam" sözləri özləri yaxınmənalı sözlər kimi birləşib "nizam-intizam" mürəkkəb sözünü yaratmışdır ki, bu da ekspressiya yaradır. Digər tərəfdən, yaxınmənalı "qayda" və "qanun" sözləri birləşib yenə də eyni mənada ekspressiv "qaya-qanun" sözünü formalaşdırmışdır. Əsas olan budur ki, bu iki ekspressiv vahidlər özləri də bir-biri ilə sinonim münasibətdə çıxış edir. Məsələn:*Bir ilə yaxın idi ki, qarajda möhkəm nizam-intizam yaranmışdı. İndi artıq hamı qayda-qanuna riayət edirdi* (E.Elatlı "Bakıdan gələn xəfiyyə", 38).

Bəzən sinonim səviyyəli sözlər bir cümlədə işlənir, lakin fərqli mövqelərdə deyil, həmcins üzv funksiyasında çıxış edir. Məlumdur ki, "arzu" və "istək" sözləri eyni mənaları ifadə etməsinə baxmayaraq, bəzi məqamlarda bir-birini əvəz edə bilmir. Buna baxmayaraq, həmin sözlər hətta birləşib mürəkkəb söz səviyyəsində çıxış edə bilir: arzu-istək. Bu sözlərin bir cümlə daxilində sinonim kimi işlədilməsi həmin məzmunun qüvvətləndirilməsinə xidmət edir. Məsələn: *Ata-anası Ağəlinin hər bir arzu və istəklərini dərhal yerinə yetirərdilər* (C.Əmirov "Brilyant məsələsi", 25). Buradakı "arzu" və "istəklərini" sözlərini "arzu-istəklərini" şəklində də həmin cümlədə işlətmək olar ki, bu zaman ciddi məna fərqi yaranmaz. Qeyd edək ki, dilimizdə bu cür ifadələrin işlədilməsini başqa leksik vahidlərdə də müşahidə edə bilirik: qızıl-qırmızı, gözəl-göyçək və s. bu kimi.

2) Sifətə aid sinonimlər: *Seymur gənc olmasına baxmayaraq, məhəllərin qocaları, ahılları onun hörmətini gətirirdilər.* (E.Elatlı "Bakıdan gələn xəfiyyə",17); *Əsədə elə gəldi ki, əsgər yoldaşı qorxaq, ağciyər, daim qorxi içində yaşayan adam deyil(*Ə.Azayev "Qatarda hadisə",6).

Bəzən sinonim olmayan, amma biri digərinin yerinə işlənən sözlərin iştirakı da diqqətimizi cəlb edir. Məsələn: *Avtomobil sürətlə şəhərə yaxınlaşırdı. Tanış olmayan bir maşının yaxınlaşdığını görən Səlimin içində xoşagəlməz bir hiss baş qaldırdı* (Varis "Bir ovuc torpaq", 39).

A.Qurbanov sinonimlərdən bəhs edərkən onlar üçün "mənaca eyni olan" ifadəsinin yerinə "ümumiləşmiş—ortaqlı məna" ifadəsinin daha düzgün olduğunu qeyd edir (6, 171). Təbii ki, müəllif bu zaman kontekstual sinonimləri nəzərdə tutur. Yuxarıda verilmiş nümunələr isə kontekstual yox, üslubi sinonim kimi izah

olunmalıdır; belə ki, ayrılıqda da bu sözlərin kəsişət tərəfləri vardır. Kontekstual sinonimlərdə isə ayrılıqda kəsişən cəhət olmur.

H.Həsənov isə bu məqamda olanları da üslubi sinonim hesab edərək yazır: "Mənalarına görə sinonim münasibətdə olmayan sözlərin sinonim cərgənin bir üzvü kimi işlədilməsi üslubla əlaqədardır. Yazıçı öz fərdi üslubuna əsasən mənaca bir-birindən uzaq sözləri bir ümumi mənada birləşdirə bilir". Lakin müəllif onu da qeyd edir ki, bu tip sözlər leksik cəhətdən sinonim cərgə yaratmır, çünki leksik cəhətdən birləşmirlər, amma ifadə etdikləri əşyalar ümumi funksiyaya əsasən bir-birinə yaxınlaşır (4, 74).

3)Feilə aid sinonimlər. Dilimizdəki feillər zəngin struktur-semantik xüsusiyyətlərə malik olması baxımdan ən məhsuldar nitq hissəsidir. Digər tərəfdən, feillərin üslubi imkanlarının zənginliyi də onlardan sinonim kimi istifadəyə geniş imkan verir. Sinonim səciyyəli feillər həm bir cümlə daxilində, həm də ardıcıl cümlələrdə işlədilir. Bu halda sinonimlik təkrardan qaçmağa xidmət edir. Məsələn: *Neft və kimya instititinin qabağında qızın qarşısını kəsib onu sevdiyini deyəydi.* (C.Əmirov "Brilyant məsələsi", 68); *Biləcəri körpüsünün altında iki qara "Mersedes" əylənmişdi. Qara "Land Rover" onlara çatıb dayandı.* (Varis "Bir ovuc torpaq",35);*Bu barədə heç də az düşünməmişdi.* (E.Elatlı "Bakıdan gələn xəfiyyə",10); *Hərdən fikirləşirdi ki, bütün fürsətdən istifadə edəydi, var-dövlət toplayaydı.* (E.Elatlı "Bakıdan gələn xəfiyyə", 11); *Atası vaxtından əvvəl ölmüş, bir qəza nəticəsində anası da həlak olmuşdu*. (Ə.Azayev "Qatarda hadisə", 4); *"Tapança" hələ də ayaq üstə duran Ağaəlinin qolundan tutub divanın üstündə əyləşdirdi. Ağaəli oturandan sonra "Tapanca"nın nə deyəcəyini həyəcanla gözlədi.* (C.Əmirov "Brilyant məsələsi", 53); *Məryəm müəllimə çıxandan sonra bir qədər keçsə də, otağa girən olmamışdı* (Ə.Azayev "Sirli qətl", 22).

Feil dildə daha çox məcazi mənalara malik olan nitq hissəsidir. Bu sözlər əlaqələndiyi sözlərlə müxtəlif semantik münasibətlərdə rəngarəng məcazlar yaradır, fikri daha obrazlı ifadə edir. Detektiv əsərlərdə də feillərin məcazi mənalarından geniş şəkildə istifadə edilməklə yanaşı, müvafiq olaraq onların sinonimliyi oxunaqlığı artırır, əsərin dilini daha maraqlı edir. Məsələn: *Tində-bucaqda qorxulu söz-söhbətlər dolaşırdı. Belə söhbət gəzirdi ki, Yadulla Volqanı əldə etmək üçün Ağaəlini hətta öldürmək fikrindədir* (EE."Bakıdan gələn xəfiyyə", 3).

Məlum olduğu kimi, feil zəngin qrammatik-semantik xüsusiyyətlərə malikdir. Feillərin emosional-ekspressiv ifadə formaları, müxtəlif qrammatik kateqoriyalara malik olması onların rəngarəng funksional mövqelərdə çıxış etməsini təmin edir. Feillərin bu cür rəngarəng formaları sinonimik sahədə də özünü göstərir. Bu formalardan biri odur ki, bir cümlə daxilində işlənən feillərdən biri təsriflənən, digəri təsriflənməyən formada olur. Məsələn:*Nigar əsl ev qızı olduğundan heç vaxt heç yerə yubanmazdı. Ona görə də atası onun bu qədər gecikməsindən narahat olmağa başladı* (Varis "Bir ovuc torpaq"40).

Sinonim münasibətdə olan sözlər, adətən eyni qrammatik formada olur və bu formada bir-birini əvəz edə bilirlər, lakin, bir tərəfdən, üslubi məqsəd, digər tərəfdən, fikrin dəqiq ifadəsi baxımdan bu sözlər təsdiq və inkar formada ardıcıl olaraq işlədilir. Məsələn: *Nigar əvvəl-əvvəl bu dəlisov oğlandan çəkinirdi. Əslində qız ondan qorxmurdu, ehtiyat edirdi* (Varis "Bir ovuc torpaq", 41).

Bu halda maraqlı bir cəhət də diqqəti cəlb edir. Belə ki, sinonim feillərdən biri təsdiqdə, digəri inkarda işlədilsə də, əslində onlar özlüyündə, yəni başlanğıc formada sinonim yox, antonimdir. "*Cəsarət etmək"* və "*qorxmaq"* sözləri lüğəvi məzmunları etibarilə antonimlərdir, lakin aşağıda ardıcıl gələn cümlələrdə işlənən və bir-biri ilə bilavasitə bağlı olan cümlələrdə situativ sinonimliyi müşahidə edə bilirik: *Ağzını açıb bircə kəlmə deməyə cəsarət etmirdi. Qorxurdu ki, danışığını lağa qoyalar* (E.Elatlı "Bakıdan gələn xəfiyyə",16).

Ümumiyyətlə qeyd edək ki, sinonimlikdən bəhs edən əsərlərdə sinonim sözlərin məqamı və qarşılıqlı semantik münasibətinə görə müxtəlif növləri ayrılır. V.V.Vinoqradov yazır: "Bədii əsərlər sistemində bəzən elə geniş və gözlənilməz kontekstlər işlənə bilir ki, mənalarına görə çox uzaq olan sözlər fikri obrazları, ekspressiv-ironik ifadə etmək üçün bir sinonim cərgədə birləşir" (11, 118). Dilçilikdə mütləq və nisbi sinonimlikdən bəhs edilir. Əslində mütləq sinonimlik tam eyni mənaya malik olan sözlər olduğundan onların ardıcıl işlədilməsində üslubi faktor, demək olar ki, olmur. Ona görə ki, üslubi məqsəd eyni mənanı deyil, müəyyən çalara malik mənanı verməyi tələb edir. Belə ki, üslubi sinonim anlayışı dominant qədər olmasa da, onun lüğəvi mənası mətndə reallaşır (1, 13). Bu baxımdan üslubi cəhətdən geniş imkanlara malik olan və rəngarəng çalarları vermək baxımdan üslubi sinonimlərdən istifadə bədii əsərlərin, o cümlədən, detektiv əsərlərin dilində istifadə daha çox diqqəti cəlb edir. Lakin ayrılıqda, demək olar ki, heç bir məna əlaqəsi olmayan sözlər də vardır ki, mətn daxilində sinonim kimi çıxış edir. Bu halda kontekstual sinonimlərdən bəhs olunur (1, 18). Kontekstual sinonimlərdən istifadə daha çox üslubla bağlıdır, yəni həmin sinonimik qarşılaşmada olan sözlər müəyyən üslubda formalaşıb istifadə edilir. Detektiv əsərlərin dilində bu sahənin xarakterindən asılı olaraq müvafiq ifadələrdən istifadə edilir. Məsələn: *Tələt kişinin—bir elin ağsaqqalının vəziyyəti lap ağırlaşmışdı. Vəziyyəti gündən-günə pisləşən Tələt kişini xəstəxanaya çatdıra bilməsəydilər, onunla vidalaşmalı olacaqdılar.* (Varis "Bir ovuc torpaq", 44);*Bəs niyə başına gələnləri evdəkilərdən saxlayırdı? Onları gizlətməklə nəyə nail olmaq istəyirdi?* (H.Seyidbəyli "Cəbhədən cəbhəyə", 21); *O, əvvəlcə Rantikin pullarını uddu, sonra yavaş-yavaş Yədullanın ciblərini boşaltmağa başladı.* (C.Əmirov "Brilyant məsələsi"48); *Əslində bunu bilmək elə də çətin deyildi. Lyudmila Ağaəlinin pulu sağa-sola xərcləməsindən bu adamın düz adam olmadığını özü üçün müəyyən etmişdi.* (C.Əmirov "Brilyant məsələsi", 38); *Bu dəlisov qocanın onu məhv edəcəyindən qorxurdu, ona görə də öldürməyi fikirləşdi. Yalnız onu aradan qaldırandan sonra sakit yaşaya bilərdi* (C.Əmirov "Brilyant məsələsi", 75).

Sinonimlik eyni nitq hissəsi daxilində olur, lakin bəzən eyni və ya yaxın mənaya malik, amma fərqli nitq hissələrinə aid olan sözlər ardıcıl cümlələrdə yaxın, hətta bəzən eyni semantikada işlədilir və bu fakt təkrarçılıqdan qaçmağa imkan verir. "Sinonimiya özündə dilin əsas funksiyaları olan kommunikativ, koqnitiv və metadil funksiyalarını əks etdirir" (13, 25). Bu baxımdan sırf linqvistik baxımda sinonimliyin müəyyənləşdirilməsi eyni nitq hissəsi ilə bağlıdırsa, dildə bu münasibəti əks etdirmək yalnız eyni nitq hissəsi çərçivəsində deyil, eyni məzmunlu fərqli nitq hissələri səviyyəsində də özünü göstərə bilir. Bu faktın mövcudluğu dilçiliyimizdə bəzi dilçilər tərəfindən işıqlandırılmışdır. R.M.Əliquliyev və Y.M Cəfərov sinonimlərin təsnifatında kontekst əsaslı, fərqli nitq hissəli sinonimlər də ayırırlar (3, 34)Məsələn: *Mən buna sadəcə adət etmişəm. Vərdişi dəyişməyim isə asan deyil.(*C.Əmirov "Brilyant məsələsi",13); Ancaq o, sonradan belə reallıqla barışmaq istəmədi. (Varis "Bir ovuc torpaq", 38); *İndi isə tale onların xoşbəxtliyini gerçəkləşdirirdi.* (Varis "Bir ovuc torpaq", 41); *Nərgiz özünü halsız hiss edir, taqətsizlikdən ayaq üstə güclə dururdu* (Ə.Azayev "Qatarda hadisə", 16).

Məlumdur ki, "adət" və "vərdiş" sözləri bir məzmunda sinonim kimi işlədilə bilir, daha doğrusu, "vərdiş" sözü "adət" sözünün müvafiq mənası ilə sinonimdir, yəni geniş məzmuna malik olan "adət" sözünün ifadə etdiyi anlayışlardan biri də vərdişdir. Lakin verilən nümunədə "adət" ismi "etmək" köməkçi feili ilə birləşərək mürəkkəb feil yaratmışdır, "vərdiş" sözü isə olduğu kimi, yəni isim kimi istifadə edilmişdir. İkinci nümunədə kökləri (real, gerçək) sinonim olan sözlər isim düzəldən eyni şəkilçini qəbul etdikdən sonra da isim kimi sinonimliyini qoruya bilərdi, lakin ikinci söz feil düzəldən –ləş şəkilçisini qəbul edərək müvafiq məzmunda feil kimi formalaşmışdır. Daxili semantik məzmununa görə sinonimik münasibətdə olan bu sözlər müxtəlif nitq hissələri olduğu üçün linqvistik baxımdan sinonim hesab edilə bilməzlər. Bununla belə, burada sinonimik münasibət açıq şəkildə özünü göstərir. Bu fikri üçüncü nümunə haqqında da söyləmək olar; belə ki, "halsız" və taqətsizlik" sözləri fərqli nitq hissələrinə aiddir. Birinci söz sifət, ikincisi isə isimdir, lakin hər ikisinin kökündə isim durur: hal, taqət. Bu sözlər ilkin anlamda sinonim kimi görünməsələr də, müəyyən məqamda üslubi sinonim kimi işlənə bilir. Bu sözlərin hər ikisi –sız, -siz leksik şəkilçisi ilə müvafiq sifətlər yaranmışdır. Artıq sifət kimi onlar tam mənasilə sinonimləşir. Növbəti mərhələdə ikinci söz –lik şəkilçisi vasitəsilə yenidən ismə çevrilir, buna baxmayaraq, əvvəlki əlamət keyfiyyəti bu sözdə qalır və sinonim münasibət potensial halda burada qorunur. Yəni elmi baxımdan sinonim kimi verilə bilməyən bu sözlər verdiyi anlayışlara görə sinonimdir.

Sinonimlərin istifadə özəlliklərindən biri ondan ibarətdir ki, eyni cümlə daxilində və ya ardıcıl cümlələrdə istifadə edilən sinonimlər çox zaman müxtəlif quruluşlarda olur. Təbii ki, bu cür istifadə üslubi xarakter daşımır, sinonim sözlərin özünün leksik-qrammatik xüsusiyyəti ilə bağlıdır. Belə ki, sinonimlər leksik-semantik vahid olaraq müxtəlif quruluşda olduğu üçün bədii əsərlərdə də onların

istifadəsində bu cəhət özünü göstərir. Onu da qeyd etmək istəyirəm ki, müxtəlif quruluşlu sinonimlərin ardıcıl işlənməsi bütün nitq hissələri üzrə özünü göstərsə də, feillərdə bu hala daha çox rast gəlirik. Məsələn: Atası vaxtından əvvəl ölmüş, bir qəza nəticəsində anası da həlak olmuşdu. (Ə.Azayev "Qatarda hadisə",4); Yanında əyləşmiş oğlanlar onun haqqında bu fikirdə idilər, amma qapının yanında oturanlar, deyəsən, başqa fikirdə idilər (E.Elatlı "Bakıdan gələn xəfiyyə",6).

Dilçiliyimizdə frazeoloji birləşmələrin mənsubiyyəti, quruluşu, əhatə dairəsi haqqında müxtəlif fikirlər vardır. Bununla belə, frazeologizmlərin bir leksik vahidə bərabər anlayış bildirdiyinə görə onlar, əsasən, sözə bərabər tutulur və təsadüfi deyil ki, frazeologizm məhz leksikologiya bölməsində öyrənilir. Bu baxımdan frazeologizmlərin leksik vahidlərlə sinonimik cərgəyə daxil olması təbiidir. Detektiv əsərlərin dilində də biz bu cür işlənmə halları ilə də qarşılaşırıq. Belə ki, hətta bir cümlə daxilində biri xalis leksik vahid, digəri frazeologizm olan sinonimlərin işlədilməsi diqqətimizi cəlb edir. Sinonimlərdən bu şəkildə istifadə edilməsi iki məqamla bağlıdır. Birinci halda sırf sinonimik funksiya daşıyırsa, yəni təkrardan qaçmaq məqsədinə malikdirsə, ikinci halda frazeologizmlərdən istifadə edilməsi məna çaları ilə bağlıdır, daha doğrusu, bu zaman frazeoloji ifadə müəyyən çalarlığına malik olur. Məsələn: Deyəsən, türk oğlan onun nə dediyini anlamamış, fikrini başa düşməmişdi. (Ə.Azayev "Qatarda hadisə",13);Rantik bir anlığa çaşdı. Rantikin özünü itirməsi lyudmilanın şübhələrini daha da artırd.(C.Əmirov "Brilyant məsələsi", 59); Lyudmila başa düşdü ki, Rantik Yədulladan çox qorxur, dedi: Cavanlığıma baxma, mən hər şeyi anlayıram. (C.Əmirov "Brilyant məsələsi", 59); Teymur bu məhəllədə baş verənləri çoxdan yaddan çıxarmış, Şəmsi ilə davalarını unutmuşdu. (H.Seyidbəyli "Cəbhədən cəbhəyə", 18); Sumqayıta hər ikisi təxminən eyni vaxtda gəlmişdilər. Səlim uğursuz evliliyinin acısını unutmaq üçün bura üz tutmuşdu. (Varis "Bir ovuc torpaq", 32); Bədəni kəndirlə sarınmış gənc onlar çıxandan sonra otağa göz gəzdirdi, dönüb onu heyrətlə izləyən qadına baxdı. (E.Elatlı "Qan ləkəsi", 9)

Sonuncu nümunədə "baxdı" və "göz gəzdirdi" bir-biri ilə sinonim olsa da, mətndəki semantik funksiyaları da eyni deyil. Belə ki, "baxdı" sözü həmin anlayışın birbaşa mənasını ifadə edir, burada çalar axtarmağa ehtiyac yoxdur. "Göz gəzdirmək" isə baxmaq hərəkətinin başqa çalara malik variantıdır, daha doğrusu, müxtəlif istiqamətlərə baxmaq məzmunundadır.

Məlumdur ki, dildə evfemizmlər və kakofeizmlər vardır ki, birinci halda hər hansı fakt, fikir yumşaldılmış, ikinci halda isə təhqiramiz şəkildə verilir. Bunların hər ikisində informativliklə yanaşı, emosional-ekspressiv münasibət də açıq şəkildə ifadə olunur. Məsələn: Bir gün xəbər yayıldı ki, Çapıq Şəmsini beş-altı yoldaşı ilə tutublar. Bəziləri deyirdilər ki, adam vurduqları üçün həbs ediblər, bəziləri deyirdi, hələlik göz altına alıblar. (H.Seyidbəyli "Cəbhədən cəbhəyə", 18); Şəmsi qanlı barmağı ilə onu hədələdi:--Ağzını qıfılla! Teymur susub sakitcə ona baxdı. (H.Seyidbəyli "Cəbhədən cəbhəyə", 12)

Birinci nümunədə "həbs etmək" adi informativ söz olub, ədəbi dil faktıdır, lakin onun qarşılığı kimi işlədilən "göz altına almaq" frazeologizmi həbs anlayışının daha yumşaldılmış formada ifadəsidir. Lakin burada ifadənin evfemistik şəkildə verilməsini sırf ekspressiya hesab etmək də düzgün olmazdı; belə ki, "göz altına almaq" "həbs etmək" sözünün nisbətən çalar səviyyəsində fərqə malik variantıdır. İkinci nümunədə isə tərsinə, "ağzını qıfıllamaq" mənfi məzmunda "susmaq" feilinin qarşılığıdır, daha doğrusu, birinci ifadə danışanın birbaşa müraciət etdiyinə mənfi münasibətini əks etdirir.

Frazeoloji sinonimlərin bəzisi eyni sözün müxtəlif sözlərə qoşulması ilə yarananlardır. Müasir dilimizdə həm sinonim, həm antonim xarakterli bu cür frazeologizmlər kifayət qədərdir. Detektiv əsərlərin dilində də bu cür sinonim frazeologizmlərlə rastlaşmaq olur. Məsələn: Rantikin kefi duruldu. Kefinin açılmasının səbəbi Yadullanın getməsi idi. (C.Əmirov "Brilyant məsələsi", 20)

Bəzən sinonimlik təşkil edən sözlərdən biri frazeoloji birləşmənin komponenti kimi işlənir. Sırf sinonimlik olmasa da, müvafiq söz və frazeologizm arasında sinonimik münasibət hiss olunur. Məsələn: Hirs Yadullanın başına vurdu, amma tez özünü ələ aldı. İstəmədi Lyudmila onun əsəbiləşdiyini bilsin. (C.Əmirov "Brilyant məsələsi", 73); Teymur bilirdi ki, Seymur hirsinə hakim kəsilə bilməyəcək qəzəbindən bütün məhəlləni alt-üst edəcək. (C.Əmirov "Brilyant məsələsi", 21)

Sinonimlərin istifadəsi ilə bağlı diqqəri çəkən cəhətlərdən biri ondan ibarətdir ki, bir məqamda sırf sinonim funksiyasında ayrıca sözlər kimi işləndiyi kimi, başqa məqamda mürəkkəb sözün komponentləri kimi istifadə edilir. Məlum olduğu üzrə, mürəkkəb sözlərin yaranma yollarından biri yaxın mənalı, o cümlədən sinonim xarakterli sözlərin birləşməsidir ki, bu zaman komponentləri defislə yazılır. Detektiv əsərlərin dilində hər iki hala rast gəlirik. Məsələn: Anar universitetin yanından keçərkən bu gözəl-göyçək qıza həsədlə baxmışdı- Varis "Bir ovuc torpaq", 40); Tində-bucaqda qorxulu söz-söhbətlər dolaşırdı. (E. Elatlı "Bakıdan gələn xəfiyyə", 3); Hər tində, hər bucaqda iki-iki, üç-üç toplaşıb bu hadisədən danışırdılar (Varis "Bir ovuc torpaq", 39)

Bir məsələ də diqqəti çəkir. Məlumdur ki, sinonimlər müxtəlif fonetik tərkibdə olub yaxın və ya eyni mənalı sözlərdir. Lakin bəzən elə faktla qarşılaşırıq ki, müvafiq mənaya malik olan, bununla yanaşı, eyni sözün sadə və düzəltmə formasında sözlər sinonimik səviyyədə çıxış edir. Müasir dilimizdə "tamam" və tamamilə" sözləri vardır ki, onlar eyni mənaya malikdir; onlar arasında ciddi fərq yoxdur. Fikrimizcə, düzəltmə söz sadənin intensivlik bildirən formasıdır. Məsələn: Ancaq tez-tez keçirdiyi şiddətli başağrısı və ürəkbulanması halları tamamilə yoxa çıxmışdı (Elxan Elatlı "Bakıdan gələn xəfiyyə", 29); Teymurun o gecəaldığı yara tamam sağalmışdı (Elxan Elatlı "Bakıdan gələn xəfiyyə", 34) .

Bu forma ilə bağlı onu demək olar ki, bunlar nə qədər yaxın olsalar da, işlənmə məqamları tamam eyni deyil. Müəyyən məqamlarda bir-birinin yerində işlənə bilən bu sözlərin bir çox hallarda bir-birini əvəz etməsi mümkün olmur; bu zaman

normativlik pozulmuş olur. Məsələn, *Sərdar tamam islanmışdı* cümləsində "tamam" sözünün yerinə "tamamilə" sözünü qoymaq olar və bu zaman ciddi məzmun fərqi yaranmaz. Lakin ikinci halda ekspressiya da özünü göstərir, daha doğrusu, ikinci halda islanma halı şiddətlilik səviyyəsində verilmiş olur. Başqa misala müraciət edək: Bunun bəlkə də əsas səbəbi "tamam" sözündə nominativliyin güclü olmasıdır. Təsadüfi deyil ki, bu söz bəzi məqamlarda sifət mövqeyində işlədilir: *Tamam bir otaq köhnə kitablarla dolu idi. "Tamamilə"* sözünün sonundakı –ilə şəkilçisi bu sözün zərf mövqeyini gücləndirir və onun atributivləşmə meyli aradan çıxmış olur.

Qeyd edək ki, dilimizdə bu tip qoşalıqlara rast gəlmək mümkündür. Belə qarşılıqlardan biri də "uyğun" və "məqsədəuyğun" sözləridir. Göründüyü kimi, ikinci söz quruluşca mürəkkəb olub, məhz birinci sözün iştirakı ilə yaranmışdır. Bu cür quruluşlü mürəkkəb cümlələrin əsasında müvafiq söz birləşməsi durduğundan aydın olur ki, burada əsas komponent məhz ikincidir. Deməli, "uyğun" sözü ikinci sözün də əsasında durduğundan əsas məna yükü də ona aiddir. Bu baxımdan hər iki söz arasında məna yaxınlığı vardır, lakin ikinci söz mürəkkəb olduğundan birinci komponentin də burada rolu vardır. Lakin bəzən bu sözlər çox yaxın mənada bir-birini əvəz edə bilir. Məsələn: Ədalət də düşünüb, hava limanına Natiqlə Elnarənin gəlməsini məqsədəuyğyn bilmişdi (E.Elatlı "Bakıdan gələn xəfiyyə",12); Seymur uyğun görmədiyi üçün qardaşına bu barədə bir söz demədi (E.Elatlı "Bakıdan gələn xəfiyyə", 28).

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Bayramova G.M. Şəkil və mənaca söz qrupları (İtalyan və azərbaycan dillərinin materialları əsasında). F.ü.f.d. avtoreferatı. Bakı: 2016, 24 s.
2. Ələkbərov A.Q. Feillərin sinonimliyi—Müasir Azərbaycan dilinin semasiologiyası—s.71-94. Elm, Bakı: 1985, 242 s.
3. Əliquliyev R.M, Cəfərov Y.M. Virtual məkanda sinonimlər və onlardan istifadə məsələləri.—İnformasiya cəmiyyəti problemləri, 2015, №1
4. Həsənov H. Sinonim cərgə.-ADU-nin "Elmi əsərlər"i (Dil və əd) 1973, №3, s.73-79
5. Хасанова Д.М. Разыскания о синонимических рядах существительных и прилагательных в современном башкирском языке, АКД, Л., 1964, с.22
6. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı: Nurlan, 2003, 449 s.
7. Mahmudova G.Y. Ərəb ədəbi dilində sinonimlik. Çaşıoğlu, Bakı: 2012, 296 s.
8. Məhərrəmova R.C. Sabirin satirik şeirlərinin leksikası. Bakı: 1968
9. Talıbov Q.A.Semantik söz qrupları və onların üslubi səhətdən qarşılıqlı əlaqəsinə dair—AZ.SSR EA-nın Xəbərləri(Ədəb., dil və incəsənət ser.)—1970, №2, s.84-90
10. Уртенова Э.Н. Синонимы и синонимические отношения в лексике карачаево-балкарского языка. АКД, Махачкала, 2004
11. Виноградов. В.В. О языке художественной литературы. М., 1953

12. Виноградов В.В. Итоги обсуждения вопросов стилистики.—«Вопросы языкознания», 1955, №1
13. Zeynalova S.İ. “Müxtəlif sistemli dillərdə sifətin sinonimliyi. F.ü.f.d. avtoreferatı, Bakı: 2018, 33 s.
14. Звегинцев В.А. Теоретическая и прикладная лингвистика. М., 1968

Самира Ахмедова

Возможности использования синонимов в языке детективных произведений

Резюме

Хотя некоторые лингвисты не признают существование синонимов в языке, их роль для точного выражения мысли неоспорима. Синонимы имеют широкие возможности употребления, особенно в художественных произведениях. Поскольку детективные произведения являются художественными произведениями, использование синонимов занимает важное место в появлении образности и эмоциональности. В лингвистической литературе в качестве основной причины использования синонимов указывается избегание неуместного повторения, недопущение утомления, вызванного повторением. Эта функция в действительности принимается как первичное условие синонимичности. И в языке детективных произведений часто можно встретить использование синонимов в тех же целях. Можно встретить синонимы, относящиеся к различным частям речи, но более заметны примеры, относящиеся к существительным, прилагательным и глаголам. Синонимы носят как обязательный, так и относительный характер. С другой стороны, можно видеть, что слова, не обладающие признаками синонимов самостоятельно, в предложении выступают в синонимичных отношениях. Такие слова и словосочетания называются контекстуальными синонимами; они не имеют пересекающихся сторон в отдельности. В детективных произведениях также существует аспект синонимичности, заключающийся в том, что эти эквиваленты используются как в последовательных предложениях, так и в отдаленных предложениях. Так, для языка таких произведений, имеющих больше разговорные черты, характерна и последовательность одного и того же слова, однако, писатель при этом умело использует синонимы для устранения повторения. Также при этом умело используется синонимичность слова в прямом смысле и слова в переносном смысле.

Другой аспект, связанный с синонимичным отношением, заключается в том, что иногда для передачи одного и того же значения используются два разных слова, одно – в утвердительной форме, другое – в отрицательной; в этом случае слова (глаголы) находятся в начальной форме, в антонимических отношениях. Например, хотя «осмелиться» и «бояться» являются антонимами,

эти слова могут использоваться взаимозаменяемо в форме «не осмелился» и «боялся». Синонимы — это слова, принадлежащие к одной и той же части речи, но иногда один из этих синонимов используется в другой части речи. Слова «обычай» и «привычка» являются синонимами, но иногда «имел привычку» используется в сочетании с «привычка». Все это свидетельствует о том, что синонимичность в языке детективных произведений обладает богатыми и красочными особенностями.

Ключевые слова: синоним, детективное произведение, семасиология, стилистический синоним, контекстуальный синоним, относительный синоним

Samira Ahmadova

Possibilities of using synonyms in the language of detective works

Summary

Although some linguists do not accept the existence of synonyms in the language, the role of synonyms for the exact expression of an idea is undeniable. Synonymshas a wide range of uses, especially in works of fiction.Since detective works are works of fiction, the use of synonyms occupies a significant place in the emergence of figurativeness, emotionality.The main reason for the use of synonyms in linguistic literature is to avoid inappropriate repetition, to avoid the fatigue caused by repetition.In fact , this function is considered as a prerequisite for synonym. It is the fact that synonyms, which are also in the language of detective works, are used for the same purpose. Synonyms for different parts of speech can be found, but examples of nouns, adjectives and verbs are more striking.Synonymy has both absolute and relative character.On the other hand, it is possible to see that words that do not have the characteristic of a synonym in a separation also have a synonymous relationship in a sentence. Such words and phrases are called contextual synonyms; they do not have intersecting sides in isolation. There is also an aspect of synonymy in detective works, which is used in successive sentences, just as opposites occur in sentences that are far from each other.So, in the language of such works, which have more colloquial language features, the sequence of the same word is also characteristic, but the writer skillfully uses synonyms to eliminate repetition at this time.Also, in this case, the synonymy of a word with a real meaning and a word with a figurative meaning is also skillfully used. One aspect about the synonymic relationship is that sometimes the negation form of another word is used with the one in the affirmation to give the same meaning;in this case, words (verbs) are in an antonym relation in the initial case. For example, while” to dare “and” to be afraid “are antonyms, in the form of” did not dare “and” was afraid " these words can be used in place of one other. Synonyms are words belonging to the same part of speech, but sometimes one of these synonyms has to be mutually used in the composition of another part of speech. The words” habit “and” custom “are

synonymous, but sometimes the compound verb" customaze "is compared and used to refer to" habit"All this shows that the synonymy in the language of detective works has rich and colorful features.

Keywords: synonym, detective work, semasiology, stylistic synonym, contextual synonym, relative synonym

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.12.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.12.2023
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Aybəniz Hüseynova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ABDULLAYEVA SAMIRA ALI
Azerbaijan State Agrarian University
Department of Languages, Senior lecturer
akifnovruzov44@gmail.com

MUKHTAROVA VEFA ZIYAD
Azerbaijan State Agrarian University
Department of Languages, Senior lecturer
i.vafa91@gmail.com

SIMILARITIES BETWEEN ENGLISH AND GERMAN

SUMMARY

The article talks about the importance of learning English and German for business and everyday communication. The similarities of languages are considered from the point of view of their origin, as well as lexical, phonological, morphological and grammatical correspondences between English and German, which contribute to the mutual influence of languages on each other, which facilitates their understanding and study; In addition, specific examples of these similarities are given.

Language arose simultaneously with the emergence of social relations in the process of joint labor activity of primitive people, and from the moment of its appearance the development of language was continuously connected with the development of society. It is known that most people in the modern world speak more than one language, that is, they are bilingual or multilingual.

Key words: English language; German language; Indo-European language family; lexical, phonological, morphological, grammatical similarities of languages

Cultural processes taking place in the world contribute to the study of several foreign languages, as this promotes business communication, cultural exchange and facilitates contacts.

The international language of communication is English, as it ranks second in the world in terms of the number of people speaking it (about 1 billion). Modern trends in social development in Europe contribute to the increasing role of the German language, which is one of the ten studied languages of the world. According to statistics, every year 15-18 million people start learning German.

Even though English and German are different languages, they have a lot in common. Similarities can be determined, first of all, by belonging to the family of Indo-European languages; moreover, both German and English belong to the Germanic group of languages.

English and German languages are very close in origin and development. Their closeness is confirmed by the presence of a large number of related words. According to the method adopted in ethnology, which consists of comparing a

standardized list of words in different languages and finding those that are similar in spelling and meaning, it was found that the English language has a lexical similarity with German of 60%. [1.p.620]

The vocabulary of a language directly reflects all the changes taking place in the social, economic and political life of the people. In the 16th century, trade and military affairs actively developed. England and Germany organized joint companies.

As a result of direct communication between people speaking German and English, a mixture of languages occurred. All this led to the mutual influence of languages on each other.

German and English are two similar languages. Most of the similarities between German and English are due to the fact that a significant part of the vocabulary has common roots. Words appear differently in these languages, but in some cases there is little difference in spelling and pronunciation, and you can easily understand some words and phrases without speaking one of these languages.

For example, ***"unter dem Wasser"*** is easily recognized as ***"under the water",*** and ***"Ich habe es getan"*** as ***"I have done it".***

English and German belong to the Indo-European language family. Both of these languages belong to the West Germanic branch of languages. However, they are completely different. English and its ancestor Old English are members of the Anglo-Frisian group. While German belongs to the Proto-Germanic group.

The German language is divided into high and low German. While High German is the official language of Germany, Low German is regarded as a dialect still spoken in the northern part of Germany. Both are important to the history of language because they gave rise to languages that are still spoken today. [3]

In this article we will analyze the similarities between modern high German and modern English.

English and German are different languages, but nevertheless they are not so dissimilar. In low German the sentence "He swamm in dat deepe Water" can easily be understood as "He swam in the deep water". The High German version reads: "Er schwamm in dem tiefen Wasser". This difference stems from the consonant shift of High German.

German and English have many cognates: ***Winter/winter, Haus/house, trinken/drink,*** etc.

In addition, the German alphabet contains 26 letters, the same as the English alphabet, plus the umlauts of the letters: **ä, ö, ü and ß.**

In terms of phonology, the sounds of English and German are very similar, as are stress and intonation. However, the "th" sound in the words this, thing that does not exist in German and many people have problems pronouncing such words. German words starting with "w" are pronounced "v". This explains the incorrect pronunciation of such English words as we, wine as ve and vine.

Let's look at the grammatical similarities between languages. There is a significant discrepancy between the tenses of verbs used in English to convey specific meaning and those used in Germany.

For example, the German language does not have long tense forms, so you can often hear phrases such as ***I can't come now; I eat my dinner;*** or ***He is riding his bike to school every day.***

Another example of inconsistency is the use of the present simple tense in German, while English uses the future with the form will. This leads to errors like: ***I tell him when I see him.***

German is an inflectional language. This means that most parts of speech change according to their function in a sentence. In English, the word remains largely unchanged.[2]

German has three word order features in a sentence that do not exist in English:

1. First, the main verb must be the second element in the sentence. This often requires subject and verb inversion. For example: ***Manchmal komme ich mit dem Bus in die Schule.*** (Sometimes I come to school by bus.).

2. Secondly, the main verb must be the last element in the subordinate clause. For example: ***Sie fragte mich, weil ich zuviel Coffee getrunken habe.*** (I feel bad because I have drunk too much coffee.).

3. Third, the past participle must be the last element in the sentence. For example: ***Ich habe ihn nicht gesehen.*** (I have not seen him.)

The German language does not abolish the case system. The English sentence: ***"An old woman gave an apple to a little girl"*** can be expressed in German in the following ways:

1. Eine alte Frau gab einem kleinen Mädchen einen Apfel.

2. Einem kleinen Mädchen gab eine alte Frau einen Apfel.

3. Einen Apfel gab eine alte Frau einem kleinen Mädchen.

4. Es gab eine Frau einem kleinen Mädchen einen Apfel.

There are also grammatical correspondences in the formation of comparative and superlative degrees of comparison of adjectives in modern English and German.

The number system in both languages is also similar. For example, numbers up to 20 are formed in the same way, unlike Russian, Spanish or French. Let's compare: English - ***ten, eleven, twelve, thirteen, fourteen, fifteen, sixteen, seventeen, eighteen, nineteen, twenty.*** German - ***zehn, elf, zwölf, dreizehn, vierzehn, fünfzehn, sechzehn, siebzehn, achtzehn, neunzehn, zwanzig.***

Regarding morphology, it can be noted once again that German is an inflected language, while English has regular and irregular forms of forming the plural of nouns (usually -s, but also child - children, mouse - mice, person people), in German (Vater - Väter, Stadt - Städte, Frau - Frauen, Kuli - Kulis)

The vocabulary of the language directly reflects all the changes taking place in the social, economic and political life of the people. As a result of direct communication between people speaking German and English, a mixture of languages occurred. All this led to the mutual influence of languages on each other.[4]

The gradual interpenetration of cultures contributes to the movement of lexical units from one language to another, as a result of which the vocabulary of each language is enriched separately.

Reference

1. Fromkin Viktoria A., Rodman Robert, Hyams Nina An Introduction to Language, publ. 2nd, New York, 2002. - 620 p.

2. Kastovsky Dieter, Mettinger Arthur Language contact and the history of English, Frankfurt: Peter Lang, 2001

3. "Joseph M. Willams, Origins of the English Language at". *Amazon.com*. Retrieved 2010-04-21.

4. ^ Nation, I.S.P. *(2001).* Learning Vocabulary in Another Language. *Cambridge University Press. p. 477.* ISBN 0-521-80498-1.

5.

Abdullayeva Samirə Əli qızı
Muxtarova Vəfa Ziyad qızı

İngilis və Alman dili arasında oxşarlıqlar

Xülasə

Məqalədə ingilis və alman dilini öyrənməyin işgüzar və gündəlik ünsiyyət üçün əhəmiyyətindən bəhs edilir. Dillərin oxşarlıqları onların mənşəyi nöqteyi-nəzərindən, həmçinin ingilis və alman dilləri arasında dillərin bir-birinə qarşılıqlı təsirinə kömək edən leksik, fonoloji, morfoloji və qrammatik uyğunluqlar baxımından başa düşmək və öyrənmək nəzərdən keçirilir. Bundan əlavə, bu oxşarlıqların konkret nümunələri verilmişdir.

Dil ibtidai insanların birgə əmək fəaliyyəti prosesində ictimai münasibətlərin yaranması ilə eyni vaxtda yaranmış və yarandığı andan dilin inkişafı davamlı olaraq cəmiyyətin inkişafı ilə bağlı olmuşdur. Məlumdur ki, müasir dünyada insanların əksəriyyəti birdən çox dildə danışır, yəni ikidilli və ya çoxdilli olurlar.

Açar sözlər: Ingilis dili; alman dili; Hind-Avropa dil ailəsi; dillərin leksik, fonoloji, morfoloji, qrammatik oxşarlıqları

Абдуллаева Самира Али
Мухтарова Вафа Зияд

Сходства английского и немецкого языков

Резюме

В статье говорится о важности изучения английского и немецкого языков для делового и повседневного общения. Рассматриваются сходства языков с точки зрения их происхождения, а также лексические, фонологические, морфологические и грамматические соответствия английского и немецкого языков, способствующие взаимному влиянию языков друг на друга, что облегчает их понимание и изучение; кроме того, приведены конкретные примеры этих сходств.

Язык возник одновременно с возникновением общественных отношений в процессе совместной трудовой деятельности первобытных людей, и с момента своего появления развитие языка было непрерывно связано с развитием общества. Известно, что большинство людей в современном мире владеют больше, чем одним языком, то есть являются двуязычными, либо многоязычными.

Ключевые слова: английский язык; немецкий язык; индоевропейская языковая семья; лексические, фонологические, морфологические, грамматические сходства языков

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.12.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.12.2023
Rəyçi: filologiya üzrə elmlər namizədi, dos. A. M. Həsənova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

AYNUR YAŞAR QIZI TƏHMƏZOVA
ADU

ORTA MƏKTƏBLƏRDƏ XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ İNTERAKTİV TƏLİM METODLARININ TƏTBİQİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Açar sözlər: *interaktiv təlim, öyrənmə tərzləri, fəal təlim üsulları*
Keywords: *interactive learning, learning styles, active learning methods*
Ключевые слова: *интерактивное обучение, стили обучения, активные методы обучения*

Müasir dövrün inkişaf və yeniliklər dövrü olduğu hər kəsə məlumdur. Hər bir sahədə öz müsbət təsirini göstərən bu inkişaf və yeniliklər təhsildə də öz vacib yerini almışdır. Tədris prosesində dərsin səmərəliliyinin artırılması məqsədilə müasir təlim texnologiyalarından, interaktiv (fəal) təlim metodlarından istifadə edilməsi bunu sübut edir. Kurikulum təhsil sisteminə keçirilməsi interaktiv təlim metodlarının ölkəmizdə geniş şəkildə istifadəsinə şərait yaratdı.

Orta məktəblərdə müasir texnologiyalar və interaktiv metodlarından istifadə bir çox fənnin, xüsusilə, xarici dilin tədrisində dərs keyfiyyətinin artırılmasına effektiv təsir göstərir. Dilöyrənmə prosesi üçün vacib olan yazı,oxu, dinləmə və danışma bacarıqlarının formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsində çox böyük rol oynayır.

İnteraktiv təlim metodu XX əsrin II yarısından istifadə olunmağa başlamışdır. Müəllimyönümlülük prinsipinə əsaslanan ənənəvi təlim modelindən fərqli olaraq, interaktiv təlim modeli şagirdyönümlülük prinsipinə, yəni təhsilalanın maraq və tələbatının ödənilməsinə, istedad və bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə əsaslanır. Belə ki, XXI əsr bacarıqları olan 4 Kbacarıqlarının (kritik düşüncə, kreativ düşüncə, kommunikasiya, kooperasiya), eyni zamanda, problem həlletmə, layihə hazırlama, suallar tərtib etmə kimi bacarıqların formalaşması və inkişaf etdirilməsinə şərait yaradır. İnteraktiv təlimin əsas məqsədlərindən biri də, şagirdlərin öz uğurlarını, təlimin intellektual ardıcıllığını hiss etdikləri rahat təlim mühiti yaratmaqdır [2].

İnteraktiv təlim metodları şagirdlərin dərs prosesinə cəlb edilməsini və iştirakını təmin edir. İnteraktiv təlim şagirdlərin bilik və bacarıqları passiv şəkildə qəbul edən tərəf kimi çıxış etməsindənsə, onların dərs prosesində fəal, aktiv şəkildə iştirak etməsini əsas tutur. Belə ki, bu yanaşma şagirdlərdə dilöyrəmə prosesinin daha uğurlu həyata keçməsi üçün dərs materialı ilə məşğul olmasını, müəllim və şagirdlərin və şagirdlərin bir-biri ilə daim əlaqədə olmasını prioritet hesab edir. Ənənəvi təlimdən fərqli olaraq, müəllimin aktiv fəaliyyəti, şagirdlərin isə passiv dinləyici kimi çıxış etməsinin əksinə, müəllimin fasilitator (bələdçi), şagirdlərin isə aktiv şəkildə fəaliyyət göstərməsini dəstəkləyir. Bildiyimiz kimi, hər bir şagird özünəməxsus öyrənmə tərzinə görə seçilir. Bunlar: vizual (görərək), audial

(eşidərək), kinestetik (toxunaraq), oxuyub-yazaraq öyrənmədir. Belə ki, interaktiv təlim müxtəlif öyrənmə tərzlərinə məxsus şagirdlər üçün əlverişli şərait yaradır.

İnteraktiv təlimə dialoq vasitəsilə qarşılıqlı əlaqəni də əlavə etmək olar. Belə ki, bu təlim şagirdlərin öyrənmə prosesinə cəlb olunduğu, öyrəndikləri və düşündüklərini əks etdirən öyrənmə və kommunikativ fəaliyyət formasıdır. Artıq, şagirdlər bilik və təcrübələrinə əsaslanaraq, mənimsədiklərini kateqoriyalara ayırır, təhlil edir, fakt və hadisələrə fikir bildirərək yeni bacarıq və qabiliyyətlər əldə edir.

Diöyrənmə prosesində interaktivlik şəxsiyyətlərarası münasibətlərin tənzimlənməsi və şagirdlər arasında sosial əlaqələrin həyata keçirilməsi üçün vasitədir. R.Rivers dilöyrənmə prosesində interaktiv perspektivi müəyyənləşdirmişdir. O belə qənaətə gəlib ki, şagirdlər diqqətini hər iki tərəfin maraqlarına uyğun informasiya və məlumatları özündə əks etdirən mesajları bir-birinə çatdırmaq və qəbul etmək üzərində cəmləndikdə həmin dildən daha əlverişli və faydalı şəkildə istifadə etmək imkanı əldə edirlər.

Bir çox tədqiqatçı bu sahədə tədqiqatlar aparmışdır. Belə ki, A.Carrel, D.Devin və A.Esky "qarşılıqlı fəaliyyət" anlayışından hədəf dildə oxunu anlamada həm yuxarıdan aşağıya, həm də aşağıdan yuxarıya emalı oxucular tərəfindən eyni vaxtda istinad etmək üçün istifadə olunduğunu qeyd edirlər [3].

Xarici dilin tədrisi prosesində interaktiv təlim şagirdlərə yalnız, informasiya mübadiləsinə deyil, həm də praktik biliklərə yiyələnməyə imkan verir. Tədris edilən dildə ünsiyyət bacarıqlarının inkişaf etməsinə, şagirdin öz fikirlərini daha aydın və sərbəst şəkildə ifadə etməsinə kömək edir. Bu zaman müəllim köməkçi rolunda çıxış edərək şagirdlərin səhvlərini tez bir zamanda düzəldə bilir. Tədris prosesində bütün sinfin iştirakı ilə hər bir şagird qarşıya qoyulan problemin həllində öz töhfəsini verir və fikir mübadiləsi aparmaqla problemin həll edilməsinə nail olurlar. Təbii ki, bu proses qarşılıqlı əməkdaşlıq şəraitində baş verir ki, bu da idrak fəaliyyətini inkişaf etdirir.

İnteraktiv təlim mühiti şagirdləri qrup və ya cütlərlə iş formalarından istifadə edərək onların birgə fəaliyyətini təmin edir. Təbii ki, bu prosesdə müəllimin rolu böyükdür. Onun fasilitator rolu şagirdləri öyrənmə prosesinə yönəltməyə, qarşıya çıxan problemlərin həll edilməsinə kömək etməklə onların motivasiyasını yüksəltməyə imkan verir. İlk olaraq, müəllim dərs planını tərtib edir. Bu planda şagirdlər üçün fəaliyyət növləri və tapşırıqlar öz əksini tapır. Bu tapşırıqların yerinə yetirilməsi ilə şagirdlər yeni məlumatları əldə etmiş olur və artıq, fərdi şəkildə fəaliyyət göstərən şagirdlər qrup halında fəaliyyətə istiqamətlənirlər. İnteraktiv təlim metodlarından istifadə edilən dərslər şagirdlərin bu prosesdə tam fəaliyyətini təmin edir. Belə ki, şagird yalnız öz bilik və bacarığını yoxlayır və möhkəmləndirmir, eyni zamanda onu yeni material və stuasiyalarla qurur və həyata keçirir.

İnteraktiv təlim prosesində qarşıya çıxan bəzi problemlərə nəzər yetirsək görərik ki, ilk olaraq, şagirdlər interaktiv təlim metodlarının tətbiq edilməsinə müqavimət göstərə bilərlər. Belə ki, şagirlərdə interaktiv öyrənmə təcrübəsinin

olmaması, interaktiv təlimdə dilöyrənən şagirdlərdən tələb olunan daha çox səy və müəllimin öz rolundan imtina etməsi təəssuratı şagirdlərin etirazına səbəb ola bilər. Bu problemin qarşısının alınması üçün müəllim interaktiv öyrənmənin nə olduğunu, onun xüsusiyyətlərini, həmçinin şagird və müəllimin əsas rolunun nədən ibarət olduğunu izah etməlidir. Eyni zamanda, müəllim öyrənmə prosesinin əsas məqsədini və şagirdlərin bilik, bacarıq və öyrənmə tərzlərinə uyğun metodlarını diqqətlə seçməklə bu prosesin daha uğurla nəticələnməsinə səbəb olar

İnteraktiv təlim metodlarının tədris prosesinə daxil olması şagirdlərin passiv fəaliyyətinin qarşısını almaqla onları aktiv fəaliyyətə yönəldərək yaradıcı təfəkkürün formalaşması və inkişafına imkan verir. 3 Bildiyimiz kimi, interaktiv təlim 7 mərhələli tədris prosesidir: 1) motivasiya; 2) tədqiqatın aparılması; 3) informasiya mübadiləsi; 4) informasiyanın müzakirəsi və təşkili; 5) nəticə və ümümiləşdirmə; 6) yaradıcı tətbiqetmə; 7) qiymətləndirmə və refleksiya. Bu mərhələlərin həyata keçirilməsində bəzi problemlər yaranır. Bəzən müəllimlər interaktiv dərsin keçirilməsində 7 mərhələnin hər birini 45 dəqiqəyə sığışdırmağa çalışırlar. Təbii ki, bu mərhələlər 1 dərs saatı ərzində tamamlana bilməz. Hər bir səriştəli müəllim bilməlidir ki, hər bir dərsin məqsədinə uyğun mərhələlər seçilərək həyata keçirilməlidir.

İnteraktiv təlim tədris prosesini sürətləndirməyə uğur qazanmağa istiqamətlənmiş bir çox üsulları ehtiva edir. Bu üsullara aşağıdakıları aid etmək olar:

- Blum kubu;
- BİBÖ(Bilirəm, İstəyirəm biləm, Öyrəndim)
- Klaster;
- Sinkveyn;
- Kiplinq modeli(4N1KH);
- Debat;
- Rollu oyunlar;
- Mən kiməm? və s.

Blum kubu. Bu üsul bir növ interaktiv təlimin mərhələlərini özündə əks etdirir. Həm şagird, həm də müəllim üçün faydalı olan bu üsul xarici dilin tədrisi prosesində dərs keyfiyyətini artırır. “Adlandır”, “İzah et”, “Tətbiq et”, “Yenisini yarat” kimi fəaliyyətlər şagirdlərdə 4K bacarıqlarını (kreativ düşüncə, kommunikasiya, kritik düşüncə, kooperasiya) formalaşması və inkişaf etməsinə kömək edir. Məsələn, ingilis dilinin tədrisi prosesində müəllim ibtidai sinif şagirdləri ilə “Fəsillər (Seasons)” mövzusu ilə bağlı sinifdə blum kubu iş üsulundan istifadə edir. Bu zaman, müəllimin hazırladığı kubun üzərindəki fəaliyyətlər tətbiq edilməyə başlayır. Məsələn, şagird kubu atır və “Explain” fəaliyyəti düşür. Şagird şəkillər üzərində fəsillərin xüsusiyyətlərini izah etməyə başlayır.

Klaster (şaxələndirmə). Bu üsul şagirdlərin mənimsədikləri bilikləri möhkəmləndirmək üçün istifadə olunur. Müəllim bu üsuldan istifadə etməklə şagirdlərin diaqnostik qiymətləndirməsini də apara bilir. Məsələn, müəllim “İsim

(noun)" mövzusunu bitirən şagirdlərinin biliklərini qiymətləndirmək üçün klaster üsulunu seçir və lövhədə "Noun" yazaraq oxlarla şaxələndirir. Hər bir şagird növbəylə "isim" mövzusu ilə bağlı mənimsədiklərini qeyd edirlər:" plural and singular nouns", "common and proper nouns", "countable and uncoutable nouns", "possessive nouns" və s.

Debat. Bu üsul şagirdlərdə öz fikirlərini sərbəst şəkildə ifadə etmək, ünsiyyət, müstəqil və ya əməkdaşlıq şəklində araşdırmalar aparmaq bacarıqlarını, məntiqi və tənqidi təfəkkürlərini formalaşdırmaq və inkişaf etdirməyə kömək edir.

Mən kiməm? üsulu . Bu üsul əyləncəli iş üsullarından biridir. Daha çox ibtidai sinif şagirdləri ilə iş zamanı effektiv nəticə verir. Məsələn, "Peşə (profession)" mövzusunu keçən müəllim bu üsuldan istifadə edir. Belə ki, lövhənin qarşısında duran şagird müəllimin əvvəlcədən hazırladığı peşə yazılan kağızlardan birini götürür. Kağızda hansı peşə yazılıbsa bu peşəyə sahib insanın xüsusiyyətlərini sadalayır. Digər şagirdlər isə tapmağa çalışır [1].

Beləliklə, interaktiv üsullar dilöyrənmə prosesinin sürətlənməsinə, dilöyrənmə bacarıqları olan: oxu, yazı, danışma, dinləmə bacarıqları, həmçinin ünsiyyət, əməkdaşlıq, tənqidi düşüncə və s. bacarıqların formalaşaraq inkişaf etməsinə imkan verir.

Yuxarıda qeyd edilənlərdən belə nəticəyə gələ bilərik ki, interaktiv təlim metodları dilöyrənmə prosesində dərsin səmərəli keçməsinə, dərs keyfiyyətinin artırılmasına imkan verir. Şagirdyönümlülük prinsipinə əsaslanan interaktiv təlim şagirdlərin maraq və ehtiyaclarını əsas götürərək onların daha aktiv fəaliyyətini təmin edir, eyni zamanda onların müəllim və bir-biri ilə əməkdaşlıq şəraitində fəaliyyətini dəstəkləyir. Müəllimin köməkçi, bələdçi, istiqamətləndirici rolu şagirdlərin motivasiyasını yüksəltməyə və qarşıya çıxan problemlərin daha səmərəli şəkildə həll etməyə imkan verməlidir.

Ədəbiyyat

1. Həsənov İ., Rüstəmova A., Babayeva N."Metodika və Pedaqogika" yenilənmiş çərçivə sənədi əsasında vəsait "Kurikulum" 2022.
2. Nodirovna N.N. The interactive methods and principles of foreign language teaching// European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences, 2020
3. Richards J.C., Rodgers T.S. Approaches and methods in language teaching. Cambridge University press, 2001
4. https://www.baylor.edu
5. https://study.com
6. https://www.scholarzest.com
7. https://ijaedu.ocerintjournals.org

Tahmazova A.Y.

Summary

The importance of the application of interactive learning methods in the foreign language teaching in secondary schools

The role of interactive learning methods is important for improving the quality of lessons in foreign language teaching. Student orientation is the basis of this teaching method. So, unlike the traditional method, students participate actively and the role of the teacher is a facilitator in this process. Interactive methods don't provide ready-made knowledge to students, help them to find this knowledge together, the teacher acts as consultant, organizer, guide. Interactive methods allow students to develop 4K: critical, creative thinking, communication, speaking, reading, writing, listening skills in the learning process. Interactive training in teaching a foreign language allows students not only to exchange information, but also to acquire practical knowledge. It helps students to express his ideas more clearly and freely. So, the teacher acts as an assistant and enables students to correct their mistakes.

Тахмазова А.Й.

Резюме

Важность применения интерактивных методов обучения при преподавании иностранного языка в средней школе

Роль интерактивных методов обучения важна для повышения качества уроков по преподаванию иностранного языка. Ориентация на учащихся является основой этого метода обучения. Таким образом, в отличие от традиционного метода, студенты активно участвуют в этом процессе, а роль учителя является посредником в этом процессе. Интерактивные методы не дают учащимся готовых знаний, а помогают им найти эти знания вместе, преподаватель выступает консультантом, организатором, проводником. Интерактивные методы 4К позволяют учащимся развивать: критическое, творческое мышление, коммуникативные, разговорные, чтение, письмо, аудирование в процессе обучения. Интерактивное обучение преподаванию иностранного языка позволяет студентам не только обмениваться информацией, но и приобретать практические знания. Это помогает учащимся выражать свои мысли более четко и свободно. Таким образом, учитель выступает в роли помощника и дает возможность ученикам исправить свои ошибки.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.12.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.12.2023
Rəyçi: pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru Jalə Mehrəliyeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

VÜQAR MƏMMƏDOV
AMEA Şərqşünaslıq İnstitutunun İran filologiyası şöbəsi
Aparıcı elmi işçisi, f.ü.f.d
vm12345@mail.ru

FARS DİLÇİLİYİNDƏ HİBRİD TERMİNLƏR

Xülasə

Ərəb mənşəli terminlərin geniş istifadə edildiyi fars dilçiliyində onların fars mənşəli terminlərlə əvəzlənməsi cəhdləri əsasən XX əsrin birinci yarısından başlanmışdır. Bir sıra hallarda terminin tam deyil, onun bir elementinin fars mənşəli sözlərlə əvəzlənməsinə cəhd göstərilməsi müşahidə edilir. Belə olan hallarda bütövlükdə terminlərin farslaşdırılmasında olduğu kimi, termin birləşmələrinin hər hansı bir elementinin əvəzlənməsi cəhdi zamanı da heç də həmişə terminoloji prinsiplərə əməl edilməməsi bu sahədə nöqsanların yaranmasına səbəb olmuşdur.

Bu üsulla termin yaradıcılığında, yəni ərəb mənşəli termin birləşmələrinin tərkib hissəsinin birinin fars mənşəli sözlə əvəzlənməsi hallarında terminoloji prinsiplərə riayət edildikdə isə uğurlu termin birləşmələri alınaraq istifadəyə daxil olmuşdur.

Məqalədə fars dilçiliyində həm hibrid terminlərin uğurlu alınmasına, həm də nöqsanlı variantların üzə çıxarılmasına dair misallar gətirilərək təhlil edilir, nöqsanlı hallar üzə çıxarılır, bu cür terminlərin istifadəsinin düzgün olub-olmaması terminoloji prinsiplərə söykənilərək əsaslandırılır.

Məqaləndə adlar qrupunda olan nitq hissələri, feillər və köməkçi nitq hissələri ayrı-ayrı bölmələrdə nəzərdən keçirilir və yekunda əldə edilən nəticələr təqdim edilir.

Açar sözlər: terminologiya, termin, hibrid terminlər, fars dilçiliyi, alınma terminlər

Giriş

Elm və texnikanın inkişafı həmin sahələrdə əldə olunan nailiyyətlər nəticəsində formalaşan müvafiq anlayışların adlandırılmasını tələb edir. Bu vəzifəni yerinə yetirən terminologiya qrammatik qanunlara əsaslanaraq, dildə mövcud olan leksik vahidlərdən yaradılır.

Terminologiya hər bir inkişaf etmiş milli dilin lüğət tərkibinin mühüm bir hissəsini təşkil edərək, onun inkişafı ilə bağlı olan, onu zənginləşdirən mənbələrdən biridir (1, s.40).

Terminlərin yaranmasına gəldikdə, qeyd etmək lazımdır ki, onlar dilin daxili imkanları hesabına və alınma yolu ilə yaranır. Dilin daxili imkanları hesabına yaranan terminlər ümumişlək sözlərə və bəzi hallarda dialekt sözlərinə əlavə məna verilməklə, sözdüzəldici şəkilçilərin vasitəsilə, söz birləşməsi, sözlərin ixtisarı və

qısaldılması yolu ilə və başqa dillərdən sözün hissələr üzrə tərcümə edilib, sonra həmin hissələrin birləşdirilməsi nəticəsində yaranır.

Alınma terminlər isə dilin qanunauyğunluqlarına tabe olaraq, ya heç bir dəyişikliyə uğramadan, olduğu kimi, ya da bəzi fonetik morfoloji və ya sintaktik dəyişikliklərə məruz qalaraq, terminoloji leksikanın tərkibinə daxil olur.

Terminlərin hansı mənbədən alınmasından asılı olmayaraq, o, müvafiq dilin lüğət tərkibinə daxil olur və həmin dilin fonetik, qrammatik quruluşuna tabe olur (2, s.111).

Terminologiyada alınmalar dilin kasıblığına dəlalət etmir, əksinə, onun dil əlaqələrinin hesabına zənginləşməsinin göstəricisi kimi çıxış edir (3, s.25). Lakin ehtiyac hiss edilməyən halda terminoloji leksika üçün başqa dildən söz almaq zərərlidir (4, s.85).

Ərəbcə alınmaların fars dilinin sözyaradıcılığı sisteminə əhəmiyyətli təsiri olmuşdur. Ərəb leksemləri və söz əsasları söz yaradıclığında geniş baza rolunu oynamışdır. Məhz ərəb leksikasının fars dilinin söz yaradıcı sisteminə belə sistemli cəlb edilməsi sözün mənşəyi nöqteyi-nəzərindən ərəb-fars hibridlərini təmsil edən bir sıra düzəltmə və mürəkkəb sözlərin yaranmasına səbəb olmuşdur (5, s.38).

Hibrid termini dilçiliyə təbiət elmlərindən gəlmişdir. Bu termin biologiya və botanikada çox geniş işlənən leksik vahidlərdəndir. Bunun ümumi mənası iki müxtəlif mənbədən əmələ gəlmiş hər hansı bir şeyi bildirməkdir.... Hibrid termini yuxarıdakı mənada dilçilikdə də özünə yer tapmışdır. Dil haqqında elmdə iki müxtəlif mənşəli sözün qovuşması əsasında formalaşan vahidlərə hibrid sözlər deyilir. (6, 209).

Fars dilşiliyində işlənən hibrid terminlərin sayı az deyil. Bir sıra hallarda eyni bir anlayışın ifadəsində həm ərəb dilindən alınma, həm də fars dilinin daxili imkanları hesabına yaranmış sinonim termin birləşmələrindən istifadə olunmasına baxmayaraq, əlavə olaraq, onların tərkib hissələrinin qarışıq işlənməsi nəticəsində yaranan hibrid terminlərin istifadəsinə də rast gəlinir və bu da termin sinonimliyinin genişlənməsinə səbəb olur. Buna misal olaraq, sual əvəzliyi mənasında ərəb dilindən alınma olan ضمیر استفهام termin birləşməsinin birinci hissəsini təşkil edən ضمیر (əvəzlik) və fars sözlərindən yaranmış جانشین پرسشی termin birləşməsinin ikinci hissəsini təşkil edən پرسشی (sual) sözlərinin birləşməsi nəticəsində yaranan ضمیر پرسشی terminini göstərmək olar. Bu cür hibrid terminlərin istifadəsini düzgün hesab etmək olmaz.

1. Adlar qrupuna aid nitq hissələrində hibrid terminlər

Fars dilində tək və cəm isimlərin ifadəsində müvafiq ərəb terminlərindən istifadə olunur: مفرد (ər. مفردٌ - ayrı, tək), جمع (ər. جمعٌ - yığışma, birləşmə, cəm). Bu terminlər müvafiq mənaları tam əhatə edir və onların fars dilində sinonimləri yoxdur. İkilik bildirən isimlərin ifadəsində isə bir neçə sinonim terminə rast gəlinir. Bunlardan ərəb terminləri تثنیه (ər. تثنیه - ikilik bildirən say) və مثنی eyni köklüdür.

Digəri isə جمع və fars sayı vasitəsi ilə yaranan جمع دوتائی (ikili cəm) terminidir (7, s.153). Bu terminlərdən تثنیه fars dilçilik ədəbiyyatında daha geniş istifadə edildiyi və anlayışın məzmununu dəqiq ifadə etdiyi üçün, məqsədəuyğun hesab edilə bilər.

Formaca tək, məzmunca cəm olan isimlər fars dilində اسم جمع (8, s.28) və اسم گروهی (9, s.9; 10, s.96) terminləri ilə ifadə olunur. Birinci termin ərəb dilindən alınmadır (ər. جامع - toplu), ikinci termindəki گروه (qrup, dəstə, kütlə) sözü isə fars mənşəlidir. اسم جمع termininin ismin cəm forması ilə toplu isimlərin mənalarının qarışdırılmasına səbəb ola biləcəyi üçün اسم گروهی termininin istifadəsini məqsədəuyğun saymaq olar.

Fars dilində «say» anlayışının ifadəsində də termin müxtəlifliyi mövcuddur. Bu mənada işlənən əsas termin ərəb mənşəli عدد (ər. عددٌ - say) sözüdür. Ərəb dilində bu termin اسم العدد formasında işlənir. Bunun təsiri nəticəsində fars dilində də nadir hallarda bu cür اسم عدد terminindən istifadə edilməsinə rast gəlinir (7, s.24; 11, s.14). Bu isə, əvvəllər qeyd edildiyi kimi, düzgün hesab edilə bilməz. Bir sıra müəlliflər (buna əsasən lüğətlərdə təsadüf olunur) عدد termini ilə yanaşı fars dilinin daxili imkanları hesabına yaranmış və شمردن (saymaq) feilinin kökü شمار-dan düzəldilmiş شماره, شمارین (9, s.100; 12, s.2073) terminlərindən istifadə edirlər. Lakin bu terminlər dilçilik ədəbiyyatında möhkəmlənə bilməmişdir. Bəzi müəlliflər isə bu kateqoriyanı müstəqil hesab etmirlər və sayları sifətin bir növü kimi verirlər: صفت شمارش (13, s.105; ər. صفتٌ - keyfiyyət, xassə), صفت عددی (14, s.183). Sayla sifət müxtəlif funksiyalar daşıdığı üçün bu cür münasibəti, sözsüz ki, məqbul hesab etmək olmaz. Say fars dilində möhkəmlənmiş müstəqil nitq hissəsidir.

Onu da qeyd edək ki, sayın ifadəsində nöqsanlı hal tək hibrid terminin və ya nitq hissəsinin əvvəlində sifəti ifadə edən terminin işlənməsi deyil, eləcə də اسم sözünün sayın ifadəsində işlənilməsidir.

Həm ərəb dilində və nəticədə fars dilində «adlar» qrupuna ayrılan nitq hissələrinin ifadəsində اسم sözündən istifadə edilməsi terminoloji prinsiplərin pozulmasına gətirib çıxarır. Belə olduğu halda ismin quruluş və ya məna növləri ilə müstəqil nitq hissələrini ifadə edən terminlər eyni konstruksiyaya malik olur və onların bir-birindən fərqlənməsini çətinləşdirir. Misal üçün aşağıdakı müqayisələri göstərək:

İsmin növləri: اسم خاص , اسم عام , اسم مرکب , اسم مشتق , اسم ساده və s.

Müstəqil nitq hissələri: اسم عدد , اسم صفت və s.

Terminoloji prinsiplərin bu cür gözlənilməməsi hallarının qarşısını almaq üçün isə göstərilən nitq hissələrini اسم sözündən istifadə etmədən adlandırmaq daha düzgün hesab edilə bilər: عدد , صفت.

Sıra saylarını ifadə edən əsas termin ərəb mənşəli عدد ترتیبی-dir (ər. ترتیبیٌّ - sıra). Bəzi müəlliflər bu növün özünü də tərkib hissələrə ayırır və yuxarıda göstərilən terminlə اُم şəkilçisi ilə bitən, عدد وصفی (ər. وصفیٌّ - təsviri) termini ilə isə مِینُ şəkilçisi ilə düzələn sıra saylarını adlandırırlar (14, s.145). Bəzi hallarda isə ikinci terminin ümumiyyətlə sıra saylarına aid edilməsi müşahidə olunur (15, c.2, s.177). Sayı sifətin

tərkib hissəsi kimi verənlər sıra və miqdar saylarını da bu qrupa daxil edirlər: صفت شمارش ترتیبی (sıra sayı), صفت شمارش ساده (miqdar sayı; 13, s.105; ər. سادهٌ - sadə).

شمارش sözünün sayın digər növlərinin terminoloji ifadəsində də hibrid tərkib yaratması müşahidə edilir.

Kəsr saylarının fars dilində əsasən عدد کسری (ər. کسرٌ sındırma, kəsr) termini ilə ifadəsi müşahidə edilir. Bəzən eyni köklü عدد مکسر (ər. مکسرٌ - sınmış, parçalanmış) termininə də rast gəlinir. Yaxın mənalı bu terminlərdən birincisinin anlayışı daha dəqiq ifadə etdiyini və ikinci termindəki مکسر sözünün ismin kəmiyyət kateqoriyasında «sınıq cəm» anlayışının ifadəsində istifadəsini nəzərə alsaq, عدد کسری termini məqbul hesab edilə bilər. Bu növü شماره های کسری (16, s.65) və صفت شمارش کسری (13, s.106) terminləri ilə ifadə edən müəlliflər də var. Lakin yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə alaraq, birinci halda sayın عدد termini ilə ifadəsini qəbul etdiyimizə və ikinci halda sayı sifət bəhsinə aid edənlərlə razılaşmadığımıza görə bu terminləri düzgün hesab etmirik.

Bölmə saylarının ifadəsində عدد توزیعی (ər. توزیعٌ - bölmə, paylama) terminindən istifadə olunur. Bu termin anlayışın məzmununu tam əhatə edir. Bəzi dilçilər isə bu növü də sifət bəhsinə aid edirlər: صفت شمارش توزیعی (13, s.106). B.V.Millerin isə termini اسم عدد توزیعی (7, s.24) kimi verməsini də məqbul saymaq olmaz.

Fars dilində «əvəzlik» anlayışını ifadə etmək üçün işlənən əsas termin ərəb mənşəli ضمیر (ər. ضمیرٌ - əql, gizli fikir) sözüdür. Azərbaycan dilində yazılmış fars dili dərsliklərində (17, s.116; 18, s.147) bunun fars terminləri ilə əvəz edilməsi cəhdləri müşahidə edilir: جانشین (جا yer, نشین oturmaq feilinin kökü).

B.V. Millerin (7, s.24) اسم sözünün, P.N.Xanlarinin isə (19, c.3, s.233) نام (ad) sözünün həm isim, həm də əvəzlik anlayışlarını ifadə edən termin kimi vermələri də müşahidə olunur. İki müxtəlif nitq hissəsini birləşdirən son iki termini, sözsüz ki, qəbul etmək olmaz. Eləcə də fars mənşəli جانشین termini özünə vətəndaşlıq hüququ qazana bilməmişdir. ضمیر termini dildə möhkəmləndiyi və məzmunu dəqiq əks etdirdiyi üçün məqbul sayıla bilər. Nəticədə fars mənşəli sözün hibrid terminlərin tərkibində işlənməsinin də düzgün olmadığını deyə bilərik.

Fars dilində şəxs əvəzliyi əsasən ضمیر شخص (ər.شخصٌ - şəxs) termini ilə ifadə olunur. Eyni köklü تشخیص (ər.تشخیص ifa, nümayiş) sözündən yaranan ضمیر تشخیص (10, s.769) termininə də rast gəlmək olur ki, burada məzmundan bir qədər uzaqlaşma aydın görünür. Əvəzliyin əksər növlərində olduğu kimi, burada da جانشین sözündən yaranan terminə rast gəlinir: جانشین شخص (20, s.27). İlk göstərilən termin məzmunu daha dəqiq əks etdirir və dildə möhkəmlənmişdir.

Fars dilində müstəqil şəxs əvəzliklərinin ifadəsində də sinonimlik mövcuddur. Əsasən منفصله (ər. منفصلٌ - ayrı) sözü ilə düzələn eyni mənalı ضمیر منفصله, ضمیر شخص منفصله, ضمیر فصله (ər. فصله - bölmək ayırmaq) terminlərinə rast gəlinir. Bundan əlavə, Humayun Fərruxun qrammatikasında isə (21, s.674) ضمیر جدا و تام termini verilir. Bu mənada digər bir termin də müşahidə edilir: ضمیرجدا (13, s.165; 22 s.101; جدا - ayrı).

Həmçinin Həsən Ənvərinin qrammatikasında (13, s.112) hibrid ضمیر گسسته (گسسته - ayrı) termini verilir.

Ərəb mənşəli منفصله sözündən istifadə fars dilçiliyində daha geniş yayılmışdır. Həmçinin, şəxs əvəzliyinə aid olduğu üçün ضمیر شخص منفصله terminini daha məqbul hesab etmək olar.

Fars dilində şəxs əvəzliyinin digər növü əsasən ضمیر متصل (ər.متصلٌ - bitişik) termini ilə ifadə olunur. Bir sıra hallarda hibrid ضمیر پیوسته (پیوسته - bitişik) termininin istifadəsi də müşahidə olunur. Lakin dildə möhkəmlənmiş birinci termini məqbul hesab etmək olar.

Fars dilində qayıdış əvəzliyinin ifadəsində ضمیر تأکیدی sözünün جانشین və ya (12, s.2191; 14, s.110; ər. تأکیدٌ - təkid), مشترک (13, s.114; 23, s.304; ər. مشترکٌ - müştərək), نفس (24, s.102; ər. نفسٌ - ruh, insan, qr. şəxs), انعکاس (9, s.107; ər. انعکاسٌ - əks olunma) sözlərinin biri ilə birləşməsinə rast gəlinir. Zənnimizcə, dildə daha geniş istifadə olunan və məzmuna daha yaxın olan ضمیر تأکیدی termini məqbul sayıla bilər və burada da hibrid termlərin istifadəsi lüzumsuzdur.

İşarə əvəzliyi fars dilində əsasən ضمیر اشاره (ər. اشارةٌ - işarə), bir sıra hallarda hibrid جانشین اشاره terminləri ilə ifadə olunur. Lakin bu növün digər nitq hissələrinə aid edilərək حرف اشاره və ya اسم اشاره terminləri ilə ifadə olunması da müşahidə olunur. Bəzi müəlliflər bu növə aid olan این və آن əvəzliklərini cümlədə sintaktik mövqeyinə görə fərqli nitq hissələrinə aid olaraq adlandırılar: mübtəda funksiyası daşıyanı ضمیره اشاره, təyini isə صفت اشاره (13, s.104). Onu da qeyd edək ki, bütün nitq hissələri, o cümlədən digər əvəzliklər də cümlədə müxtəlif üzvlərin yerində işlənə bilər. Bu sintaktik cəhətlərə görə onları müxtəlif nitq hissələrinə ayırmaq tamamilə əsassızdır. Eyni zamanda bu halda da hibrid terminin istifadəsinə ehtiyac yoxdur.

Sual əvəzliyinin fars dilində ifadəsi üçün ضمیر və ya جانشین sözlərinin استفهام (ər.استفهامٌ - sual), پرسش (sual) və سؤال (ər. سؤالٌ - sual, xahiş) sözlərindən biri ilə birləşməsi nəticəsində yaranan müxtəlif terminlərdən istifadə olunur. Əvəzlikdə ضمیر-ə üstünlük verdiyimizə görə birinci tərəfi məhz bu, ikinci tərəfi isə dildə geniş istifadə olunan پرسشی və استفهام sözlərindən, ilk elementi də ərəb mənşəli olduğundan, məhz استفهام sözünün təşkil etdiyi terminə üstünlük vermək düzgün olardı: ضمیر استفهام.

Fars dilində təyini əvəzlik əsasən ضمیر تعیینی (ər. تعیینٌ - təyin), bəzən isə جانشین تعیینی terminləri ilə ifadə olunur. Bu halda da hər iki tərəfi eyni dildə olan termindən istifadə düzgündür.

Fars dilində zərf üç terminlə ifadə olunur. Onlardan biri olan حرف تمیز (13, s.17; 7, s.174; تمیز - təmiz) hibrid termininə çox nadir hallarda təsadüf olunur. Digərləri isə ظرف (ər. ظرفٌ zərf, şərait, qr. zərf) və قید (ər. قیدٌ – qeyd, bağ, düyün, əlaqə) terminləridir ki, bunlardan ikincisi fars dilçiləri tərəfindən daha geniş işlənilir, digərinə isə çox azaz təsadüf olunur. Azərbaycan iranşünasları bu anlayışın fars dilində ifadəsində əsasən ظرف termininə üstünlük verirlər. Rus müəlliflərinin

əsərlərində isə hər iki terminin istifadəsinə eyni dərəcədə rast gəlinir. Zənnimizcə, fars dilçiliyinin özündə möhkəm kök atmış قید terminini əvəz etməyə ehtiyac yoxdur.

Zərflərin quruluşca növlərinin fars dilində ifadəsində sadə zərflər ancaq ərəb mənşəli terminlərlə ifadə olunduğu halda (قید ساده, ظروف ساده, قید جامد), digərlərində قید və ya ظروف sözlərinin müvafiq olaraq, مشتق və ya مرکب sözləri ilə birləşməsi nəticəsində yaranan ərəb mənşəli terminlərlərdən savayı düzəltmə zərflərin ظروف پیوندی (پیوند - bağlılıq, əlaqə), mürəkkəb zərflərin isə ظروف آمیخته (آمیختن - qarışmaq) hibrid terminləri ilə ifadəsinə rast gəlinir.

Digər nitq hissələri ilə əlaqəli götürsək, bu terminlərdən قید مشتق , قید ساده قید və مرکب-dən istifadə etmək məqsədəuyğun olar.

Zərflərin mənaca növlərindən danışarkən, fikrimizi daha lakonik çatdırmaq üçün ancaq hibrid terminləri qeyd edəcək və əsasən azərbaycanlı və rus müəlliflərin üstünlük verdikləri ظرف sözü vasitəsi ilə yaranan terminləri sadalamayacağıq. Qeyd edək ki, Pərviz Natel Xanlarinin qrammatikasında (14, s.72) قید بیان کننده (bildirən zərf) sözlərinin (ər. بیانٌ - bəyan) vasitəsilə yaranan قید بیان کنندهٔ حالت (hal zərfi; ər. حالةٌ - hal), قید بیان کنندهٔ زمان (zaman zərfi; ər. زمانٌ - vaxt, dövr), قید بیان کنندهٔ چگونگی (keyfiyyət zərfi; چگونگی - hal, vəziyyət), قید بیان کنندهٔ مقدار (kəmiyyət zərfi; ər. مقدارٌ - ölçü, say), قید بیان کنندهٔ مکان (yer zərfi; ər. مکانٌ - yer, məkan) terminlərinə rast gəlinir. Zərfin ifadəsində قید termininin istifadəsini məqbul hesab edirik və قید بیان کننده ilə düzələn terminlərdən fərqli olaraq, onları بیان کننده sözlərini istifadə etməməklə daha lakonik işlətmək olar. Məsələn, قید مکان və s.

2. Feilə aid hibrid terminlər

Fars dilində feilin indiki zaman formasının terminoloji ifadəsində زمان حال (ər. حالٌ - vəziyyət, hal, qr. indiki zaman), مضارع اخباری (ər. qr. صیغة المضارع – indiki gələcək zaman), زمان حاضر və bir tərəfi fars mənşəli زمان کنونی (15, s.311; اکنون - indi) terminlərindən istifadə olunur. Bu formanın ifadəsində ilk göstərilən terminin işlənməsinə daha çox təsadüf olunur və bu termin anlayışın məzmununu dəqiq ifadə etdiyi üçün məqbul sayıla bilər. مضارع terminindən indiki zamanın davam və iltizam formalarının ifadəsində də istifadə olunsa da, yalnız indiki zamanın iltizam formasının onun vasitəsilə yaranan terminlə adlandırılmasını məqsədəuyğun hesab etmək olar.

İndiki zaman davam forması yalnız iş, hal və ya hərəkətin danışılan zamanda davam etdiyini bildirir. Eyni zamanda, bu iş, hal və ya hərəkət konkret bir vaxtda - məhz danışılan vaxtda (keçmiş zamanda konkret bir hadisə, iş və ya hərəkətlə bağlı zamanın ifadəsində də ملموس (ər. ملموسٌ - hiss olunan, konkret) terminindən istifadə olunur) davam etdiyi üçün terminoloji ifadəsində həm konkretliyin, həm də davamiliyin əsas götürülməsi halları müşahidə olunur. Məsələn, زمان حال استمراری, مضارع ملموس (25, s.47), حال ناتمام (26, s.375; نا - inkar bildirir; ər. تمامٌ – tam, mükəmməl), زمان کنونی ملموس (26, s.657).

Gələcək zamanın fars dilində ifadəsində eyni mənalı, lakin biri alınma olan, digəri isə dilin daxili imkanları hesabına yaranan مستقبل (ər. مستقبلٌ gələcək, qr. gələcək zaman) və زمان آینده (آینده - gələcək) terminlərindən istifadə olunur. Hər iki termin fars dilində geniş yayılmışdır. Lakin birinci termindən daha çox istifadə olunur və digər zaman formalarında da alınma terminlər saxlanıldığı halda, burada da hibrid termindən istifadə deyil, qeyd edilən prinsipə əməl etmək, zənnimizcə, düzgün olardı.

Fars dilində köməkçi feillər əsasən فعل معین (ər. معینٌ - köməkçi) termini ilə ifadə olunur. Bir sıra hallarda fars sözü olan کمک-dən (kömək) yaranan فعل کمکی terminindən istifadə olunsa da, məzmunu eyni dərəcədə düzgün ifadə edən birinci termin öz mövqeyini qoruyub saxlaya bilmişdir.

Feilin quruluşca növlərinin ifadəsində də hibrid terminlərə rast gəlinir. Mürəkkəb feillər fars dilində əsasən افعال مرکب termini ilə ifadə olunur. Lakin Həsən Ənvərinin qrammatikasında feilin quruluşca üç növü (فعلهای ساده, فعلهای پیشوندی, فعلهای مرکب) və bununla yanaşı mürəkkəb və ön şəkilçili feillərin müştərək növü kimi فعلهای پیشوندی مرکب terminə də rast gəlinir. (13, s.131). Göründüyü kimi burada iki halda hibrid termin yaradıcılığında ön şəkilçi mənasını ifadə edən پیشوند terminindən istifadə edilir.

Digər nitq hissələrinin quruluş növlərinin ifadəsində istifadə edilən ساده, مشتق, مرکب sözləri vasitəsi ilə yaranan və feillərin quruluş növlərini ifadə edən terminlərdən istifadə etmək, zənnimizcə, daha düzgün olardı. Əvvəla, bu terminlər müvafiq mənaları tam şəkildə düzgün ifadə edir və bütün hallarda terminoloji prinsiplər gözlənilir, yaxın mənalı terminlərdən istifadəyə isə ehtiyac olmur. İkincisi, düzəltmə feilləri mürəkkəb feillərin tərkibinə daxil etmək düzgün deyil, çünki onlar iki sözün birləşməsi nəticəsində deyil, ön şəkilçi ilə bir feilin birləşməsi nəticəsində yaranır. Həmçinin, düzəltmə feillər ön şəkilçiləri vasitəsi ilə yaransa da, həmin növün bu xüsusiyyətlərə görə terminoloji ifadəsinə ehtiyac yoxdur. Bu hallarda hibrid terminlərin də istifadəsi lüzumsuz görünür.

3. Köməkçi nitq hissələrını aid hibrid terminlər

Fars dili qrammatikasında qoşma حرف اضافه (ər. اضافةٌ - əlavə etmək, birləşdirmək) termini ilə ifadə olunur. Anlayışı dəqiq ifadə edən bu terminin sinoniminə rast gəlinmir. Lakin bu nitq hissəsinin növlərinin hər birinin nominasiyasında sinonimlik müşahidə olunur. Fars dili qrammatikasında qoşmaların iki növü vardır: önqoşmalar və sonqoşmalar. Fars dilində önqoşmaların حرف پیشین, حرف پیش اضافه, sonqoşmaların isə حرف پس آیند, حرف پس اضافه terminləri ilə ifadəsinə rast gəlinir. Bunlardan fars dilində ön və son mənalarını ifadə edən sözlərdən daha uyğunlarını seçərək, حرف اضافه-yə müvafiq olaraq, حرف پیش اضافه və حرف پس اضافه terminlərinin istifadəsini məqsədəuyğun hesab etmək olar.

Fars dilində bağlayıcılar حرف ربط (ər. ربطٌ - əlaqə), حرف عطف (ər. عطفٌ - birləşmə), پیوند (fars. - əlaqə), پیوندگی terminləri ilə ifadə olunur. Daha geniş istifadə

olunan və məzmunu dəqiq əks etdirən حرف ربط termininin işlədilməsi məqsədəuyğundur.

Bağlayıcıların məna və funksiyalarına görə təsnifatına fars müəlliflərinin əsərlərində demək olar ki, rast gəlinmir. Yalnız حرف شرط termini istisna təşkil edir (10, s.451). Azərbaycan və rus müəlliflərinin əsərlərində növləri ifadə edən terminlərin tərkibində əsasən پیوندگی, bəzi hallarda حرف sözlərindən istifadə olunur. Ümumiyyətlə bağlayıcıların terminoloji ifadəsində geniş istifadə olunan və tərəfimizdən məqbul sayılan حرف ربط termininin növlərin də ifadəsində işlədilməsini düzgün hesab etmək olar. Bu halda tabeli bağlayıcıları پیوندگیهای تابعی (ər. تابعةٌ - tabe), tabesiz bağlayıcıları پیوندگیهای غیر تابعی, zaman bildirən bağlayıcıları پیوندگیهای زمانی , məqsəd bildirən bağlayıcıları پیوندگیهای مقصدی, nəticə bildirən bağlayıcıları پیوندگیهای نتیجه, səbəb bildirən bağlayıcıları پیوندگیهای سببی, müqayisə və bənzətmə bildirən bağlayıcıları پیوندگیهای مقایسه و تشبیه (ər. تشبیهٌ - bənzətmək, müqayisə), aydınlaşdırıcı bağlayıcıları پیوندگیهای بیانی (ər. بیانٌ - bəyan), təyin edən bağlayıcıları پیوندگیهای تعیینی, xülasə və yekun bildirən bağlayıcıları پیوندگیهای خلاصه (ər. خلاصةٌ - xülasə) terminləri ilə deyil, پیوندگیهای əvəzinə حرف ربط sözlərindən istifadə edilən terminlərlə ifadə etmək məqsədəuyğun olar. Məsələn, حرف ربط تابعی və s.

Nəticə

Fars dilçiliyində terminoloji prinsiplərin gözlənilməməsinə, bunun da nəticəsində bu sahədə qəbuledilməz sinonimliyin, omonimliyin və digər nöqsanların yaranmasına çox təsadüf olunur. Bu hal hibrid terminlərin istifadəsində də müşahidə edilir. Apardığımız araşdırmada bu cür terminlərin istifadəsinin bir çox hallarda düzgün olmadığını müəyyən etməklə yanaşı, bəzi hallarda hibrid terminlərin məqsədəuyğunluğunu müəyyən edib, əsaslandırmışıq.

Həm ərəb dilindən alınma, həm də fars dilinin daxili imkanları hesabına yaranmış sinonim termin birləşmələrindən istifadə olunduğu halda onların tərkib hissələrinin qarışıq işlənməsi nəticəsində yaranan hibrid terminlərin istifadəsinə də rast gəlinir və bu da termin sinonimliyinin genişlənməsinə səbəb olur (ضمیرپرسشی).

Dildə möhkəmlənmiş və anlayışın məzmununu dəqiq ifadə edən terminlərin əvəzinə bəzi müəlliflərin hibrid terminlər işlətməsi özünü doğrultmur (ضمیر گسسته).

İstifadəsi məqbul olan terminlərlə bağlı isə aşağıdakıları qeyd etmək olar:

1. Ərəb mənşəli terminlərlə fars saylarının istifadəsinin düzgün olduğunu söyləyə bilərik (جمع دوتائی).

2. Bir sıra hallarda termin birləşmələrinin tərkibində fars elementlərin istifadəsi lakoniklik baxımından məqsədəuyğun hesab edilmir (قید بیان کنندۀ زمان).

3. Ərəbcə termin başqa bir anlayışın ifadəsində istifadə edilirsə, bu halda onun hibrid variantına üstünlük vermək olar (اسم گروهی).

Ədəbiyyat

1. Orucov Ə.Ə. Azərbaycan dilinin filoloji izahlı lüğətinin nəzəri əsasları. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1965, 123 s.

2. Реформатский А.А. Введение в языкознание. Москва, издательство «Просвещение», 1967, 542 с.

3. Məmmədli N. Azərbaycan dilində alınma terminlər. Bakı, Elm və təhsil, 2017, 312 s.

4. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Maarif, 1982, 215 s.

5. Вердиева Г. Об особенностях языковой реформы в современном Иране. «Мова і культура», Выпуск 21, том VI (195), Киев, 2018, с.36-43.

6. Qurbanov A. Hibrid sözlər. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild, Bakı. "Nurlan", 2003, s.209-210 (450 s.).

7. Миллер Б.В. Персидскорусский словарь. Москва, Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1960, 668 с.

8. Farsi. Sale sevvom doreye rahnəmayi təhsil. Tehran, şerkəte çapo nəşre iran, sal 1376, 170 s.

9. Homadoxt Homayun. Vajenameye zəbanşenasi və olume vabəste. Tehran, sale 1372, 496 s.

10. Qolamhoseyn Sədri Əfşar, Nəsrin Həkəmi, Nəstərin Həkəmi. Fərhənge farsiye emruz. Tehran, Sale 1373, 1240 s.

11. Бакиханов А. Краткая грамматика персидского языка. Тифлис, 1841, 98 с.

12. Məhəmməd Moin. Fərhənge farsi. Tehran, Moəsseseye enteşarate Əmir Kəbir. Sale 1375, 2351 s.

13. Həsən Ənvəri. Dəsture zəbane farsi. Tehran. Enteşarate daneşqahe Pəyam nur, sale 1369, 179 s.

14. Pərviz Natel Xanləri. Dəsture zəbane farsi. Tehran. Sale 1351, 397 s.

15. Рубинчик Ю.А. Персидскорусский словарь. Москва, «Русский язык», 1983, II том, 864 с.

16. Hatəmi N. Fars dili. 2-ci kurs. Bakı, Yazıçı, 1986, 287 s.

17. Hatəmi N., Şirəliyev Ş. Fars dili. 10-cu sinif. Bakı, Maarif, 1994, 176 s.

18. Hatəmi N. Fars dili. 1-ci kurs. Bakı, Maarif, 1984, 374 s.

19. Pərviz Natel Xanləri. Tarixe zəbane farsi. Tehran, celde dovvom, sale 1352, 349 s.

20. Ələkbərova A., Məmmədova M. Fars dili. 7-ci sinif. Bakı, Maarif, 1991, 137 s.

21. Əbdelrəhim Homayun Fərrux. Dəsture cameye zəbane farsi. Tehran, sale 1337, 1142 s.

22. Zəbane farsi. Tehran, sale 1376. 145 s.

23. Sadeq Əmin Mədəni. Dəsture zəbane farsi. Məcəlleye zəbanşenasi, şomareye 1, sale 1365, 308 s.

24. Овчинникова И.К. Русско-персидский словарь. Москва, издательство «Советская Энциклопедия», 1965, 1091 с.

25. Nader Vəzinpur. Dəsture zəbane farsi. Tehran. Enteşarate Moin. Sale 1370, 294 s.
26. Rüstəmova T. Fars dili. Tehran, 1997, 822 s.

Hybrid terms in Persian linguistics

Vugar Mammadov

Abstract

Attempts to replace Arabic-origin linguistic terms present in Persian linguistics with terms of Persian origin began mainly in the first half of the 20th century. In a number of cases, an attempt is made to replace the term not completely, but one of its elements, with words of Persian origin. In such cases, as in the Persianization of terms as a whole, during the attempt to replace any element of term combinations, not always following the terminological principles has caused errors in this field.

However, in some cases, where terminological principles were followed in the creation of terms, i.e., in cases where one of the components of term combinations of Arabic origin was replaced by a word of Persian origin, successful term combinations were obtained and entered into use.

In the article, examples of both the successful use of hybrid terms and the detection of defective variants in Persian linguistics are presented and analyzed. Additionally, in the article, the parts of speech, verbs, and auxiliary parts of speech are considered in separate sections, and the results are presented at the end.

Keywords: terminology, term, hybrid terms, Persian linguistics, borrowed terms

Гибридные термины в персидском языкознании

Вугар Мамедов

Резюме

Известно, что в персидском языкознании широко используются термины арабского происхождения. Попытки замены их терминами персидского происхождения начались преимущественно в первой половине 20 в. В ряде случаев предпринимается попытка замены термина не полностью, а одного из его элементов словами персидского происхождения. В таких случаях, как и при очищении терминов от арабских слов в целом, при попытке замены какого-либо элемента терминосочетания авторы не всегда следуют терминологическим принципам и все это приводит к появлению погрешностей в этой области. Но в тех случаях, когда соблюдались терминологические принципы, при замене одного из компонентов терминосочетания арабского

происхождения словом персидского происхождения, вводились в употребление удачные термины.

В статье представлены и проанализированы примеры как успешного использования гибридных терминов, так и неудачных вариантов в персидском языкознании. В статье именные части речи, глаголы и вспомогательные части речи рассматриваются в отдельных разделах, а в заключении приводится обоснованные автором результаты исследования в этой области.

Ключевые слова: терминология, термин, гибридные термины, персидское языкознание, заимствованные термины.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.12.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.12.2023
Rəyçi: «İran filologiyası» şöbəsinin müdiri, fil.ü.f.d.,dos. G.V.Verdiyeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

СЕВИНДЖ САМЕДОВА,
ст.преподаватель,
ИРИНА КЯЗИМОВА,
д.ф.ф., ст.преподаватель
(ORCID ID: https.://orcid.org/0000-0001-7272-7629)
Кафедра Иностранных языков АМУ

ОРГАНИЗАЦИЯ РАБОТЫ ПО ПОВЫШЕНИЮ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА

Ключевые слова: язык, эффективность, речь, преподавание, опыт, таблицы, поурочный план, ошибки, результат
Açar sözlər: dil, səmərəlilik, nitq, tədris, təcrübə, cədvəllər, dərs planı, səhvlər, nəticə
Key words: language, efficiency, speech, teaching, experience, tables, lesson plan, mistakes, result

Наша бурная эпоха, стремительный темп жизни, значительные события, происходящие в жизни страны, постоянно требуют от преподавателя идти все время в ногу с жизнью, не допускать в своей работе застоя, следить за достижениями методической мысли, перенимать передовой педагогический опыт, совершенствовать свое мастерство.

Отвечая на запросы времени преподавателям вузов необходимо строить свои уроки разнообразно, живо, насыщать их современностью, добиваться прочного усвоения программного материала.

Основой повышения эффективности преподавания необходимо считать всемерную активизацию мыслительной деятельности студентов и усиление требовательности к ним со стороны преподавателя. При этом, конечно, сам преподаватель должен являть собой образец поведения и быть в глазах учащихся авторитетным человеком, особенно в отношении речи. Исправляя ошибки студентов, учитель, конечно, не должен допускать их сам.

Преподавание русского языка в Вузах должно быть подчинено одной главной цели – практическому овладению студентами русским языком. Следовательно, в центре внимания преподавателей должно быть всемерное развитие речи студентов. Для этого уроки русского языка нужно насыщать самыми разнообразными речевыми упражнениями.

Большое значение имеет четкая организация урока, использование передовых методов преподавания, правильное ведение словарной работы. Не следует увлекаться погоней за количеством новых слов, даже если они в отдельности легко усваиваются студентами.

Главная цель, стоящая перед преподавателями вузов – научить студентов практически пользоваться языком, пользоваться им в повседневной жизни, уметь слушать, понимать прочитанное, свободно излагать свои мысли. Для этого нужно всячески стремиться к созданию различных речевых ситуаций, вести со студентами беседы, устраивать между ними диалоги, учить их выступать, рассказывать о прочитанных книгах, о просмотренных кинофильмах, о себе, о студенческой жизни и т.д.

Словарная работа должна быть тесно связана с выполнением различных тренировочных упражнений. При этом, конечно, нужно учитывать уровень знаний и умений учащихся, не предлагать им непосильных заданий.

Каждый урок должен расширять активный запас русских слов, а живая разговорная речь должна определять последовательность подачи лексико-грамматического материала.

Объясняя студентам значение новых слов, нужно тут же включать их в небольшие предложения, следить за тем, чтобы учащиеся употребляли их в своей речи. При этом нужно учитывать старую, но глубоко верную поговорку: повторение – мать учения. Весь учебный процесс по изучению русского языка должен строится от простого к сложному, от известного к неизвестному.

Постоянное возвращение к изученному, закрепление пройденного в различных вариантах с добавлением новых сведений, расширение сферы употребления новых слов, тренировка в связной речи – такой наиболее верный, проверенный на практике путь успешного овладения русской речью.

Следует подчеркнуть, что значительные успехи в обучении русскому языку достигаются там, где учебный процесс насыщен активностью самих учащихся, когда разнообразны формы проведения урока, а сам педагог тщательно готовится к урокам. Все это возможно только при условии серьезной, добросовестной, творческой работы учителей. У передового учителя не может быть стандартов, каких-то незыблемых правил и способов ведения урока.

Основоположник русской педагогической науки К.Д.Ушинский в своих работах предостерегал преподавателей от однообразия в обучении, предупреждал, что однообразие сначала притупит восприятие, потом неизбежно вызовет скуку, потерю всякого интереса к учебе.

Важным средством повышения эффективности преподавания является правильная организация опроса по пройденному материалу и проверка домашних заданий. Оба этих момента могут протекать в единстве, так же как объяснение новой темы может и должно вытекать из известного студентам материала и дополняться новыми сведениями.

Знания студентов могут быть оценены как на отдельных этапах урока, так и по сумме их ответов в течение всего урока. Такая организация урока

делает его интересным, разнообразным, насыщенным и в конечном счете максимально эффективным.

Интенсификация процесса обучения русскому языку приобретает особое значение на начальных уроках, так как именно тогда закладываются основы всей дальнейшей работы.

Уже на начальном этапе обучения следует применять комбинированные приемы, обеспечивающие активность студентов. При переходе от односложных слов к двусложным необходимо сразу же обратить внимание на правильную постановку ударения, выделение ударного слога.

Большое значение для закрепления слов в памяти студентов имеет их правильная запись. Преподаватель должен постоянно проверять словари и тетради студентов, исправлять неверные написания и при повторном употреблении слова в отдельности или в составе предложения ни в коем случае не фиксировать внимание учащихся на допущенных в прошлом ошибках. Внимание студентов нужно заострять только на правильном написании и произношении слов.

Переходя к составлению из слов предложений, нужно учитывать особенности синтаксиса и морфологии родного языка обучающихся: следить за правильным порядком слов, за тем, чтобы студенты произносили слова с предлогом слитно.

Также следует отметить, что большую роль играют различные формы применения наглядности в преподавании русского языка. Использование наглядных пособий на уроках русского языка является одним из способов методического творчества преподавателей.

Так, когда студенты уже получают некоторые сведения по грамматике, основной упор делается на развитие речи, чаще всего с помощью картин, разучивания стихов, ответов на вопросы, проведения диалогов и т.д. В результате такой разнообразной, интересной работы все студенты, даже те, которые не знали ни одного русского слова, начинают неплохо говорить друг с другом по-русски, читать небольшие учебные тексты, пересказывать их содержание.

Максимальное использование наглядности, большого иллюстративного материала на уроках русского языка –большая помощь при проведении разговорных уроков.

Многообразны формы применения наглядности на уроках русского языка: наглядная запись на доске (со схемами, с подчеркиванием конкретного рода, выделением цветными маркерами), фотоснимки, картины, специальные печатные таблицы.

Следует отметить, что печатные таблицы обычно охватывают слишком большой материал. Они целесообразны на уроках обобщения, повторения.

Правда, многие преподаватели умело пользуются ими и при объяснении нового материала, лишь постепенно раскрывая отдельные части таблицы.

Обучение по таблице следует перемежать с работой у доски и с записью в тетрадях. При проведении уроков с использованием наглядных пособий необходимо учитывать такое совмещение форм подачи материала: вслед за работой с наглядным пособием проводится закрепление с записью на доске и в тетрадях.

Большую роль в ходе урока играют поурочные планы, в которых должна отражаться сущность и педагогическая целесообразность методических приемов, выбранных преподавателем для данного урока. Поурочный план свидетельствует о степени подготовленности педагога к уроку, способствует росту его методического мастерства.

Проводя урок по заранее разработанному плану, преподаватель может затем проанализировать, что выполнить не удалось, почему это произошло, каким приемом пришлось воспользоваться. В дальнейшем эти поправки будут учтены, и это повысит эффективность урока.

В своей работе преподаватель должен бороться за то, чтобы каждый урок обеспечивал максимальную речевую и мыслительную активность студентов. Иными словами, чем эффективнее урок, тем лучше его усвоение; чем лучше усвоение, тем лучше ответы студентов, тем больше они подготовлены к речевому общению.

Целесообразно проводить на уроке грамматические игры, когда каждый студент старается задать товарищу вопрос потруднее, чтобы на него не смогли ответить, тогда он сам отвечает на него. Необходимо стимулировать учащихся быть активнее на уроках, внимательно слушать ответы товарищей и в случае необходимости вносить исправления.

Большие возможности для определения знаний студентов дает беседа. Этим приемом лучше всего пользоваться при чтении текстов, обсуждении какого-либо фильма, работе по картинке и т.д. Беседуя между собой, студенты применяют и проверяют свои знания и способности, учатся правильно строить свою речь, логически мыслить, практически овладевать русским языком.

Должное место среди методов проверки знаний студентов должны занимать контрольные письменные работы: ответы на вопросы, диктанты, изложения. Эти формы проверки представляют собой как бы анализ полученных знаний, они дают знать преподавателю где пробелы в знаниях студентов, на что нужно обратить особое внимание, что доработать или заново объяснить.

Однако, следует отметить и тот факт, что не всегда у преподавателя, даже при всем его желании и добросовестном отношении к делу, бывают возможности добиться серьезных успехов в обучении учащихся русскому языку. Отрицательным, тормозящим моментом в некоторых случаях является

отсутствие русской языковой среды и, следовательно, условий для проверки на практике умений и навыков учащихся, для обогащения их словарного запаса.

Таким образом, четкая организация работы, повышение качества обучения русскому языку, использование технических средств при обучении студентов русскому языку, слияние обучения и воспитания студентов в единый процесс, планирование урока и повышение его эффективности, использование знаний учащихся по родному языку при обучении их русскому, комплексное изучении морфологии и синтаксиса русского языка как основа развития речи нерусских групп, связь уроков чтения с уроками грамматики, использование наглядных пособий и др. – все это относится к эффективным приемам по повышению качества обучения русскому языку.

Организация работы по повышению эффективности преподавания русского языка

РЕЗЮМЕ

Преподавание русского языка в Вузах должно быть подчинено одной главной цели – практическому овладению студентами русским языком. Следовательно, в центре внимания преподавателей должно быть всемерное развитие речи студентов. Для этого уроки русского языка нужно насыщать самыми разнообразными речевыми упражнениями.

Большое значение имеет четкая организация урока, использование передовых методов преподавания, правильное ведение словарной работы. Не следует увлекаться погоней за количеством новых слов, даже если они в отдельности легко усваиваются студентами.

Главная цель, стоящая перед преподавателями вузов – научить студентов практически пользоваться языком, пользоваться им в повседневной жизни, уметь слушать, понимать прочитанное, свободно излагать свои мысли. Для этого нужно всячески стремиться к созданию различных речевых ситуаций, вести со студентами беседы, устраивать между ними диалоги, учить их выступать, рассказывать о прочитанных книгах, о просмотренных кинофильмах, о своей жизни, о студенческой жизни и т.д.

Словарная работа должна быть тесно связана с выполнением различных тренировочных упражнений. При этом, конечно, нужно учитывать уровень знаний и умений учащихся, не предлагать им непосильных заданий. Каждый урок должен расширять активный запас русских слов, а живая разговорная речь должна определять последовательность подачи лексико-грамматического материала.

Rus dilinin tədrisinin səmərəliliyini artırmaq üçün işin təşkili
XÜLASƏ

Universitetlərdə rus dilinin tədrisi bir əsas məqsədə - tələbələrin rus dilini praktiki mənimsəməsinə tabe edilməlidir. Buna görə də müəllimlərin diqqəti şagirdlərin nitqinin hərtərəfli inkişafına yönəldilməlidir.

Bunun üçün rus dili dərslərini geniş çeşiddə nitq məşqləri ilə doldurmaq lazımdır. Dərsin dəqiq təşkili, mütərəqqi təlim metodlarından istifadə, düzgün lüğət işinin aparılması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Tələbələr tərəfindən fərdi olaraq asanlıqla mənimsənilsə belə, yeni sözlərin sayının arxasınca qaçmamalısınız.

Universitet müəllimlərinin qarşısında duran əsas məqsəd tələbələrə dildən praktiki şəkildə istifadə etməyi, ondan gündəlik həyatda istifadə etməyi, dinləməyi, oxuduqlarını başa düşməyi, fikirlərini sərbəst ifadə etməyi öyrətməkdir. Bunun üçün müxtəlif nitq situasiyaları yaratmağa, tələbələrlə söhbətlər aparmağa, onlar arasında dialoqlar təşkil etməyə, danışmağı öyrətməyə, oxuduqları kitablardan, baxdıqları filmlərdən, həyatlarından danışmağa hər cür səy göstərmək lazımdır. tələbə həyatı haqqında və s.

Lüğət işi müxtəlif təlim tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi ilə sıx bağlı olmalıdır. Bu zaman təbii ki, tələbələrin bilik və bacarıq səviyyəsini nəzərə almaq, onlara gücü çatmayan tapşırıqlar təklif etməmək lazımdır. Hər dərs rus sözlərinin aktiv fondunu genişləndirməli, canlı danışıq dili leksik və qrammatik materialın təqdim edilməsi ardıcıllığını müəyyən etməlidir.

Organization of work to improve the effectiveness of teaching the Russian language
SUMMARY

Teaching the Russian language in universities should be subordinated to one main goal - the practical mastery of the Russian language by students. Therefore, the focus of teachers should be on the comprehensive development of students' speech. To do this, Russian language lessons need to be filled with a wide variety of speech exercises. A clear organization of the lesson, the use of advanced teaching methods, and correct vocabulary work are of great importance. You should not get carried away in the pursuit of the number of new words, even if they are individually easily absorbed by students.

The main goal facing university teachers is to teach students to practically use the language, use it in everyday life, be able to listen, understand what they read, and freely express their thoughts. To do this, you need to strive in every possible way to create various speech situations, conduct conversations with students, arrange

dialogues between them, teach them to speak, talk about the books they read, about the movies they watched, about their lives, about student life, etc.

Vocabulary work should be closely related to the implementation of various training exercises. In this case, of course, it is necessary to take into account the level of knowledge and skills of students and not offer them tasks that are beyond their strength. Each lesson should expand the active stock of Russian words, and lively spoken language should determine the sequence of presentation of lexical and grammatical material.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.12.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.12.2023
Rəyçi: доц. Кадиева С.А.
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SURA TARIYEL QIZI PƏNAHLI
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun
dissertantı filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

DİL VAHİDLƏRİNİN SEMİOTİK KONSEPSİYALARI

Açar sözlər: transformasion qrammatikanın modeli, göstərilən istiqamət, dilin strukturu, dilin bütün səviyyələrinin qarşılıqlı təsiri problemi, dil sistemi elementlərinin semantikası, dilin sinxron sintaqmatik planı, nəzəriyyə, semiotik şərh nəzəriyyəsi, nəzəriyyənin mərkəzi problemi, leksik vahidlərin sistemliliyi ideyası.

Ключевые слова: модель трансформационный грамматики, данное направление, структура языка, проблема взаимодействия всех уровней, семиотика языкового элементов системы, синхронный синтагматический план языка, семиотическая теория, теория семиотический интерпретации, центральная проблема теории, идея системности лексических единиц.

Key words: model of transformational grammar, indicated direction, language structure, the problem of interaction of all levels, semantics of language system elements, synchronous syntagmatic plan of the language, theory, the theory of semiotic interpretation, the central problem of the theory, the idea of systematicity of lexical units.

Bəşər dilinin işarəvilik səciyyəsi onun universal xüsusiyyətlərindən və əsas əlamətlərindən biridir. Təsadüfi deyildir ki, müxtəlif elmi istiqamətlərin nümayəndələri dilin mahiyyətinə daha dərindən nüfuz etmək üçün daima işarə anlayışına müraciət etmişlər. Qədim yunan mütəfəkkirləri – nominalistlər və realistlər orta əsr fəlsəfəsinin və dilçiliyinin bir-birilə tam ziddiyyət təşkil edən nümayəndələri, tipoloji və müqayisəli linqvistikanın klassikləri əşyaların mahiyyəti və adı problemlərinə həsr olunmuş müqayisələrdə daima işarə anlayışından bəhs etmişlər.

Boduen de Kurtenenin və Ferdinand de Sössürün dövründən müasir dilçilik elminin bir çox nəzəriyyələri işarə anlayışına əsaslanır. Təbii dilin işarə aspekti dedikdə adətən dil elementlərinin (morfemlərin, sözlərin, söz birləşmələrinin, cümlələrin) ümumiyyətlə dil sistemi vahidlərinin əlaqələndirilməsi başa düşülür. Dediyimiz əlaqələndirmə bu və ya digər formada və dərəcədə bir sıra dilxarici hadisələri, obyektiv aləmin əşya və məfhumlarını özündə ehtiva edir. Dil vahidlərinin işarələmə funksiyasına insanın dərketmə fəaliyyətinin nəticələrinin ifadəsi və ictimai-tarixi təcrübənin qorunması və möhkəmləndirilməsi daxildir.

İşarə aspektinə dil elementlərinin daşıdığı mənaların müəyyən informasiyanı ifadə etməsi; ünsiyyət prosesində müxtəlif kommunikativ və ekspressiv faktorları özündə ehtiva etməsidir. Beləliklə "işarəvilik" termini onunla sinonimlik təşkil edən

"semiotiklik" sözü kimi çoxmənalıdır, onun məzmunu mürəkkəbdir. İşarəvilik dil elementlərinin dörd əsas funksiyasını özündə ehtiva edir:

1) Reprezentativ mənalandırma funksiyası.
2) Ümumiləşdirici (qnoseoloji funksiya).
3) Kommunikativ funksiya.
4) Praqmatik funksiya.

Dilin təfəkkürlə, idrakın mexanizmi və məntiqi ilə, obyektiv aləmin universal rəngarəngliyini əks etdirən sistem kimi bəşər dilinin nadir xüsusiyyətlərinə çevrilməsi ilə səciyyələnən işarəvilik aspekti bir çox elmlərin araşdırma obyekti olmuşdur. Bu elmlər sırasında fəlsəfəni, semiotikanı, məntiqi psixologiyanı və dilçiliyi göstərmək olar [1, 2, 3, 4].

İki elmin: dilçilik və fəlsəfənin qovşağında dil məntiqinin təhlili yer tutur. Məntiqi sintaksisin və semantikanın özəllikləri məntiqi pozitivizm nöqteyi-nəzərindən izah olunur. Bu istiqamətin əsas məqsədi dildaxili ifadələrin və ümumiləşdirilmiş bilgilərin müəyyənləşdirilməsidir. Neopozitivistlər tədqiq obyekti kimi formal və məzmun cəhətləri, psixoloji və sosial aspektləri ilə fərqlənən təbii dili deyil, təbii dilin əsasında süni surətdə yaradılmış konvensional simvolik dili (məntiqin, riyazi məntiqin riyaziyyatın dilini) əsas götürürlər [5, 31-34].

Məntiqi təhlildə formalaşdırılan semiotik anlayışlar dilçilikdə müxtəlif araşdırmalar nöqteyi-nəzərindən qəbul olunur. Bu tədqiqatlar dilin öyrənilməsinin işarə aspektini xeyli inkişaf etdirmiş, yeni istiqamətlərin meydana gəlməsinə səbəb olmuşlar Bu yeni tədqiqatlara L.Elmslevin cəbri nəzəriyyəsi N.Çomskinin törədici qrammatikası daxildir [6, 21-22; 7, 50-57].

Məntiqi və linqvistik semantika arasındakı həddlərin, dil elementlərinin leksik və qrammatik mənalarındakı fərqlərin müəyyənləşdirilməməsi nəticədə dilin universal məntiqi əsaslarının araşdırılmasına, işarə aspektinin adekvat tədqiqinə mane oldu. Dilçilik ikinci bir elmlə – semiotika ilə də terminlər və anlayışlar problemini tam həll edə bilməmişdir. Semiotikanın əsas nəzəri metodlarının tədqiqinə əsasən XX əsrin birinci yarısından başlanılmışdır [8, 9].

Dil işarələrin tədqiqi elm tarixində dilçilik baxımından deyil, ümumi işarəvilik nöqteyi-nəzərindən öyrənilməyə başlamışdır. Buna görə də işarə nəzəriyyəsinin əsas anlayışları müxtəlif elmlərin formalaşmış dili əsasında tədqiq olunmuşdur. Buraya ilk növbədə məntiqin metadili, məntiqi riyaziyyatın dili daxildir. Bu baxımdan dilin işarə nəzəriyyələrinin araşdırılması problemi çox mürəkkəbləşmişdir [8, 91-92].

Əsas semiotik kateqoriyalar: işarə, işarənin forması, məna və s. konvensial, süni işarə sistemlərinin bazası (elmlərin metadili, kodlar, siqnallar sistemi, yol işarələri və s.) əsasında formalaşmışdır. Bu zaman təbii dilin xüsusiyyətləri nəzərə alınmamışdır. Bəşər dili daima ümumi semiotikanın əsas bazası olmuşdur. Bu baxımdan dilçilik ümumi semiotikanın empirik təsviri sahəsi olub, praqmatika, təsviri semantika və təsviri sintaksisdən ibarətdir [9, 20-24].

Dilin işarə aspekti əsasən mexaniki sistemlər və formal-məntiqi quruluşlarla, təbii dillərin işarələrinin tədqiqi ilə səciyyələnirdi. Bu aspekt mexaniki sistemlərə xas olan əlamətlər şkalasının müəyyənləşdirilməsi, mənalandıran və mənalandırılan arasındakı əlaqənin ixtiyari və mexaniki xüsusiyyətləri, işarənin forma və məzmununun uyğunlaşması, işarələr arasındakı məna münasibətlərinin yoxluğu ilə səciyyələnir.

Semiotikada işarə anlayışı mücərrəd səciyyə daşıyır. İşarə anlayışı çox geniş formada təqdim olunur. Bu zaman bəşər dilində lüğət və səs vahidləri onların uyğunlaşma modelləri, hətta səslərin hərf təqdimatı işarə kateqoriyasına aid edilir. Lakin bu yanaşma təbii dilin semiotik təbiətinin izahı üçün heç bir əsas vermir. Çünki, təbii dilin işarələri insanın psixi fəaliyyəti ilə onun təfəkkürü ilə bilavasitə əlaqədardır. Təfəkkürün mürəkkəb və çoxfunksiyalı sisteminə böyük təsir göstərir. İşarə kateqoriyasında aid olma prosesi konkret diferensial əlamətlərə əsaslanır. Bu əlamətlərə işarənin birtərəfli və ikitərəfli səciyyəsi, işarəni diferensiallaşdıran funksiya və s. daxildir [9, 24-27; 10, 102-106; 11, 91-94; 12, 80-82].

Təbii dilə aid edilən işarələr sistemi və işarə anlayışları yalnız linqvistik sistemə aid edildikdə müəyyənləşir. Beləliklə, təbii dillərin işarələrinin struktur və funksional xüsusiyyətlərini diqqətlə araşdırmadan, onların əsas semiotik anlayışlarını (bəşər dilinin işarə təqdimatının mahiyyətini, dil işarələrinin tiplərini, məna, mənalandırma, məzmun və s.) tədqiq etmədən linqvistik semiotikanın predmeti barədə fikir söyləmək olmaz [13, 21-24; 14, 90-92].

Təbii dilin işarəvilik problemi onun mahiyyətinin əsas məsələləri ilə əlaqədardır. Bu əsas məsələlər hansılardır:

1) Linqvistik tədqiqatın metodologiyasını müəyyənləşdirən əsas qnoseoloji məsələ – dil, obyektiv aləm və təfəkkür arasındakı əlaqədir.

2) Dilin struktur təşkilinin səciyyəsi semiotik sistemin əsas növü kimi dəyərləndirilir.

3) Dil işarələrinin xüsusiyyətləri, onların növləri və funksionallaşma qanunauyğunluqları.

4) Dildə mənanın növləri və təbiəti.

Dil vahidlərinin işarəvilik funksiyalarının araşdırılması dilçilik tarixində dörd planda təzahür edir:

1) Fəlsəfi qnoseoloji plan [15, 30-32; 16, 150-151].

2) Məntiqi plan [17, 24-26].

3) Psixoloji plan [18, 42-46].

4) Linqvistik plan [19, 31-34; 20, 51-54; 21, 30-32].

Nominativ fəlsəfədə bu problem belə həll olunur: Dil təfəkkürün yeganə forması kimi şərh olunur, dil işarələri isə konseptual simvollar kimi başa düşülür. Nominativ yanaşmanın digər forması əsas qnoseoloji problemin E.Qusserlin fenomenoloji nəzəriyyəsi kimi təqdim olunmasıdır. Bu nəzəriyyə dil işarələrinin mənasını intensional aktlarla məhdudlaşdırır.

Əsas qnoseoloji problemin nominalist həlli E.Qüsserlin fenomenoloji nəzəriyyəsinə əsaslanır. Bu nəzəriyyəyə görə, real aləmin dərki transendental insan şüuruna əsaslanır və obyektiv aləmin dilin köməyi ilə verballaşmasını özündə ehtiva edir. İnsan təfəkkürünə xas olan real aləmin bilavasitə təqdimatı prinsipi və mücərrəd şüurun ümumiləşdirmə xüsusiyyəti bu fəlsəfi istiqamətdə bilavasitə işarəyə şamil edilir. Dil sanki obyektiv aləmi parçalayaraq müəyyən anlayışlar şəbəkəsi yaradır və dünyanın dil mənzərəsini formalaşdırır.

E.Qüsserlin bu fikirləri və E.Kassirerin "simvolik formalar fəlsəfəsi" bir dilçilik istiqamətinin dünyagörüşünü və metodoloji əsaslarını formalaşdırır. Bu istiqamət "yeni humboldçuluq" adlanır. Bu dilçilik cərəyanına B.L.Uorfun və L.Beysberqerin nəzəriyyələri aid edilir [21, 30-32; 22, 50-57].

Müasir dilçilikdə dilin sistem şəklində dərk olunmasına, xüsusilə qlossematik nəzəriyyəyə digər bir fəlsəfi cərəyan məntiqi pozitivizm böyük təsir göstərmişdir. Bu nəzəriyyədə dil, təfəkkür və obyektiv aləm problemləri xüsusi formada şərh olunur. Avropa alimi L.Elmslev yazır: "Dilçilikdə struktur metod linqvistikadan tam asılı olmadan formalaşmış xüsusi elmi istiqamətlə bilavasitə əlaqədardır. Bu elmi istiqamət indiyə qədər dilçilərin diqqətindən kənarda qalmışdır. Bu elmi istiqamət məhz dilin riyazi təfəkkürə əsaslanan məntiqi nəzəriyyəsi ilə bağlıdır" [23, 107-109].

Sura Tariyel qızı Pənahlı

Dil vahidlərinin semiotik konsepsiyaları

Xülasə

Nəzəriyyə dilin törədici qrammatikası modelinə əsaslanır. Bu modelə əsasən dilin strukturlaşması qanunlarının mahiyyəti izah olunur.

Dilin strukturu birtəbəqəli təsvir olunur, analiz sintezlə əvəz edilir. dilin bütün səviyyələrinin və ifadə vasitələrinin qarşılıqlı təsiri aktual problem kimi qəbul edilir. Bu semiotika dil elementlərinin və bütövün, informasiyanın bölünməsi ilə məhdudlaşmır. Bu semiotik nəzəriyyə şərh nəzəriyyəsi adlanır. Semiotik şərh nəzəriyyəsində qeyd edilir ki, lüğət hər bir leksik vahidin daha çox mənasını verir. Şərh nəzəriyyəsində leksik vahidlərin sistemliliyi müəyyənləşdirilir.

Сура Тариел кызы Панахлы

Теория семиотический интерпретации

Резюме

Теория основана на модели трансформационной грамматики языка, сущность последнего сводиться к тем правилам, которые структурируют язык. Структура языка представляется однослойной анализ сменяется синтезом. Проблема взаимодействия всех уровней и всех средств выражения языка является актуальной. Эта семиотика не разграничивается на семиотику

элементов и семиотику целого, на семиотику языковых элементов системы и на семиотику сообщения. Эта семиотическая теория называется интерпретацией.

В теории семиотической интерпретации отмечается, что центральной проблемой такой теории является то, что словарь обычно дает больше значений для лексической единицы. В теории выдвигается идея определения системности лексических значений.

Задача теории сводится к тому, чтобы сформулировать правила, которыми владеет говорящий на языке.

Sura Tariyel gizi Panahli

Semiotic concepts of language units

Summary

The theory is based on the generative grammar model of language.

The structure of the language is described uniformly, analysis is replaced by synthesis. Interaction of all levels of language and means of expression is considered as an actual problem. This semiotics is not limited to the division of language elements and information as a whole. This semiotic theory is called interpretation theory. In the theory of semiotic interpretation, it is noted that the dictionary gives more meaning to each lexical unit. The systematicity of lexical units is defined in the interpretation theory.

Ədəbiyyat

1. Ветров А.А. Лингвистика, логика, семиотика//Вопросы философии. 1967, № 2.
2. Иванов В.В. Лингвистика и гуманитарные проблемы. // Известия АН СССР. т. XXVIII, Москва: Наука, 1968.
3. Мартине А. Основы общей лингвистики // Новое в лингвистике. Вып. 3. Москва: Наука, 1963.
4. Щедровицкий Г.П., Садовский В.А. О характере основных направлений исследования в логике, психологии и в языкознании. Новые исследования в педагогических науках. Вып. 2, Москва: Наука, 1964.
5. Camap R. Introduction to semantics. Cambridge, 1948.
6. Ельмслев Л. Пролегомены к теории языка // Новое в лингвистике. Москва: Наука, 1960, с. 21-22.
7. Хомский Н. Язык и мышление. Москва: Наука, 1972.
8. Fodor J.A. The language of Thought. № 4, 1975.
9. Баженов Л.В., Бирюков Б.В. Семиотика и некоторые аспекты проблемы языка и мышления. Москва: Наука, 1967.
10. Рудников Л.О. Гносеология, прагматизма и семиотика Ч.Морриса // Вопросы философии, 1963, № 1.

11. Денисов П.А. Исследования по русской терминологии. // Известия А.Н. СССР, Серия литературы и языка, т. 32, Вып. 2, 1973.
12. Малянина З.М. Семантические элементы, семантические отношения, их взаимосвязь. Новосибирск, 1980.
13. Степанов Ю.С. Семиотика. Москва: Наука, 1971.
14. Абратов В.П. Синтагматика семантического поля. Ростов на Дону. 1992.
15. Camap R. Introduction to semantics. Cambridge, 1948.
16. Ахманова О.С. Очерки по общей и русской лексикологии. Москва, 1957.
17. Соссюр Ф. Курс общей лингвистики. Москва: Соцэкгиз, 1933.
18. Buyssens E. La communication et L'artienlation linguistigue. Bruxelles. 1967.
19. Triver T. Der deutsche Wortshats in sinnberizk des Verstandes 2. Aut Heidelberq, 1973.
20. Weisqerber L. Das problem der inneren Sprachfrom and seine Bedentung fur deutshe sprache // Germanesah-Romanische Monatsschriff V. XIV, Berlin, 1926.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.12.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.12.2023
Rəyçi: f.e.d.Əliyeva Z.M.
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

m.**AFƏT SƏFIXANOVA**
b.m.**VALIDƏ ABIYEVA**
asefixanova@gmail.com
Azərbaycan Tibb Universiteti

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ LEKSİKANIN ƏHƏMİYYƏTLİ ROLU

XÜLASƏ

Dil və ədəbiyyatın əlaqəli tədqiqinin əsasını dilə antropoloji yanaşma nəzəriyyəsi təşkil edir. Bu nöqteyi nəzərdən, dil xalqın öxünəməxsusluğunu, milli ruhunu əks etdirir. İngilis dilinin tədrisində qrammatika ilə bərabər dilin leksikası da əsas rol oynayır. Hər bir xalqın mədəniyyəti milli və beynəlmiləl ünsürlərin bəhdətindən ibarətdir. Bu baxımdan xarici dilin öyrədilməsi heç də həmin dilin qrammatik ifadə vasitələrini mənimsəmək deyil, paralel olaraq dil daşıyıcısı olan xalqın milli mədəniyyətini qaynaqlanan bütün yenilikləri öyrətmək vacibdir. İngilis dilində kamal ünsiyyət bu dili danışan xalqın mədəni xüsusiyyətlərini, adət və ənənələri haqqında da məlumat verilir. Leksikanın tədrisində söz və söz birləşmələr tələbələrə aşılanmalıdır. Müasir dövrdə insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində qarşılıqlı əlaqələr genişlənir. Dövlətlərarası münasibətlərin formalaşması, inkişafı, mədəniyyətlərarası əlaqələr xalqların bir-biri haqqında biliklərin artması tələbini qarşıya çıxarır. Bu baxımdan tələbələrə leksik materialı tədris edəndə həmin xalqın mədəniyyəti haqqında məlumat vermək lazımdır. Xarici dillərin öyrənilməəsi və bu dildə ünsiyyət qurulması həmin dilin etnoqrafiyasına dair məlumatların mənimsənilməsidir. Hər bir dildə xeyli miqdarda söz vardır ki, bu sözlər dil daşıyıcılarının mədəniyyəti, həyat tərzi, adət-ənənələri ilə bağlı yaranmışdır. Ingilis dilinin realiləri Azərbaycan dilində monoqrafikm şəkildə öyrənilmiş, onların tərcümə üsulları dəqiqləşməmişdir. Bu problemin həlli, öz növbəsində, dil və mədəniyyətin ayrılması vəhdətdə öyrənilməsini və bunu təmin etmək üçün zəruri dərs vəsaitlərinin hazırlanması, eləcə də, inglis dilindəki milli-mədəni realilərdən qaynaqlanan leksik-semantik təbəqənin düzgün şərhi üsullarının müəyyənləşdirilməsini təmin edir . Bu baxımdan da hər yansı bir dilin tədrisində leksika mühüm yer tutur.

Ingilis dilinin tədrisində əsas yerlərdən biri onun leksikasında olan etnoqrafik realilər təşkil edir. Tədqiqatın predmetini isə ingilis dilində eynoqrafik realilərin semantik təhlili, onların əsasında əmələ gələn frazioloji ifadənin üslubi xüsusiyyətlətinin tədqiqi və Azərbaycan dilində onların semantik üslubi ekvivalentlərinin müəyyənləşdirilməsi təşkil edir. Ingilis dilinin leksik inkişafında etoqrafuk fonun rolunu müəyyənləşdirmək və bu leksikanın Azərbaycan dilinə kommunikativ baxımdan dəqiq və dolğun tərcüməsinə nail olmaqdır. Qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün leksik-semantik quruluşlara diqqət yetirmək

lazımdır. Ingilis dilindı etnoqrafik realilərin semantik xüusiyyətlərinə və üslubi funksiyasına dair nöqteyi-nəzərlə araşdırılması vacibdir. Ingilis dilində etnqrafik realilərin semantik təsnifatının aparmaq daha dolğunur. Ingilis dilinin tədrisində üslubi-kommunikativ baxımdan əhəmiyyət daşıyan etnoqrafik realilərin müəyyənləşdirilməsi vacib şərtlərdən biridir. Denotativ və konnotativ etnoqrafik realilərin dilinə tərcüməsi üsullarının təyin olunması dilçilikdə əsas yer tutur (1, səh.5-6). Konnativ realilərin Azərbaycan dilinə tərcümə üsullarını qeyd etmək lazımdır. Leksikanın dil mədəniyyətinin bir hissəsi və onun məhsular və mədəniyyət xaricində mövcudluğu mümkün deyildir. Dil və onun leksikasının mədəniyyəti ayrılmaz bir hisıisi olması və onun vəhdətdə götürülməsi etnolingvist E.Sapirin öz əsərlərində qeyd olunmuşdur. O, dili və onun leksikasını cəmiyyətin həyatının və dünya görünüşünün ayrılmaz bir hissəsi hesab edərək göstərir ki, dil nəinki xalqın keçmiş mədəni və tarixini öyrənməyə kömək edir, o həm də mədəniyyətin gələcək inkişafını şərtləndirir. O, dilin sosial gerçəkliyə bələdçi olduğunu, sosial problemlər və sosial proses ilə bağlı insan təfərrürünü xeyli dərəcədə şərtləndirdiyini göstərir. Onun fikrincə kiminsə gerçəkliyə dilin rolu olmadan uyğunlaşması, dilin sadəcə ünsiyyət funksiyasını daşıyan təsadüfi bir vasitə olması qeyri-mümkündür. Dil milli mədəniyyətdən təcrid olunmuş müstəqil bir hadisə olmayıb onu danışan xalqın həyau tərzi, həyat təcrübəsi, mənəvi-psixi, etnik, estetik aləmi və adət ənənələrinin əksi olan milli mədəni bir hadisədir. Xarici dil və onun leksikası sadəcə qrammatik strukturlardan ibarət olmayıb, sosial bir obyekt olduğundan onun öyrənilməsi kompleks yanaşma tələb edir. İngilis dilinin daşıyıcıları ilə normal ünsiyyətdə olmaq və leksikadan düzgün istifadə etmək vacibdir. İngilis dili danışıq dilinə aid olub, ünsiyyət prosesində xüsusi effekt yaratması, fikri ekspressiv, canlı, obranlı şəkildə etməsi bu xüsusiyyətlərinə görə sosial qrupların nitqindən ümumxalq danışıq dilinə nüfuz etməsində leksikanın rolu böyükdür. Ingilis dilinin effektivliyini slənqlər vasitəsilə artırmaq mümkündür. Slənqlər yaradıcı funksiyası yüksək emosiya və ekspassivlik yaratmaq yeni gözlənilməz söz formalarının, söz birləşmələrinin və mənaların meydana çıxmasını şərtləndirir. Slənqlər yaranma mənbəsinin konnativ, üslubi-emosional xüsusiyyətlərinin onun semantik transformasiyası mexanizminin müəyyənləşdirilməsi sosial linqvistikada tədqiq olunmalı məsələlərdən biridir (2, səh.13,15). Ümumiyyətlə, ingilis dilinin leksikasının öyrənilməsi, müasir metodikada ən aktual mövzulardan biridir. İngilis dilini öyrənən hər bir kəs ilk növbədə həmin dilin leksikasını bilməlidir ki, yəni ingilis dilində danışmaq üçün lazımi söz ehtiyatını bilməlidir. Bu da öz növbəsində leksikanın üstünə düşür. Leksika nitq fəaliyyətinin eşidib-anlama, danışıq, oxu və yazı kimi nitq fəaliyyətinin dörd növünü intensivləşdirir, tələbə leksik material arasında öz fikrini başqasına çatdırır. Tələbələrdə leksik bacarıq və vərdişlər, həm leksik vahidlərin nitqə daxil edilməsi, həm də lüğət, mətnlə iş prosesi zamanı, leksik tapşırıqların yerinə yetirilməsi, leksikanın nitqdə aktivləşdirilməsi əsasında yaranır və onlarda yaradıcı təfəkkürü inkişaf etdirir. İngilis dili dərslərində lüğətin təqdimatı mərhələsində istifadə olunan

biri əyanilikdir. Bu da ingilis dili dərslərində əyani vəsaitlərdən istifadənin vacibliyini göstərir. Tələbələrdə leksik bacarıqların formalaşmasında əyanilik mühüm rol oynayır. Bu haqda metodist Q.M.Vayzer deyir: "Xarici dili intensiv öyrətmək işində əyani vəsaitlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Hər bir müəllim bu vəsaitin köməyindən istifadə etsə, onun dərsi daha maraqlı keçər, tələbələr dili leksik materialı daha yaxşı mənimsəyət. Ümumiyyətlə, dilin öyrədilməsində, istər qrammatikada olsun, istərsə də leksikada əyanilik əsas yer tutur.

Əyanilik üsulunun sayəsində sərbəst danışıq zamanında nitqin problemləri tapşırıqlar həll olunur. Lakin ən başlıcası ingilis dili dərslərində əyanilikdən təkcə illustrasiya kimi keçilən mövzu haqqında tələbələrdə təsəvvür yaratrmaq məqsədilə deyil, həm də müstəqil bilik mənbəyi kimi situasiya, motivasiya üçün istifadə olunmalıdır. Leksikanın tədriisində əyaniliyi auditoriyadakı əşyalar və ya şəkillərdən, sxemlərdən və cədvəllərdən ibarət əyani vəsaitlər əks etdirir. Ümumiyyətlə, xarici dillər, o cümlədən də ingilis dili əyanilik prinsipi vasitəsi ilə tədris olunmalıdır. Bu metod tələbələrə dil materialının böyük maraqla öyrənməyə və tələbələrə kommunikativ yönümlü leksik bacarıqların formalaşmasına kömək edir. Bunnan əlavə, əyanilik tələbələrinin psixoloji fəaliyyətini səfərbər edir, ingilis dili ilə məşğul olmağa maraq oyadır, yaradıcı təxəyüllü inkişaf etdirir və bununla da ingilis dilinin tədrisini asandlaşdırır.

Beləliklə, əyanilik əsas təlim metodu kimi qeyd olunur, ünsiyyətin və real şəraitə yaxın olan vəziyyətin yaranma vasitəsidir, bu isə aktiv nitq fəaliyyəti üçün mühümdür və ingilis dilnə yiyələnmə zamanı əvəz olunmazdır (3, səh. 28, 29). Qeyd etmək lazımdır ki, leksikanın tədrisində, qrammatika və fonetikanında köməyindən istifadə etmək lazımdır. Müəllim yeni sözləri izah edərkən sölərin tələffüzünə diiqqət yetirməlidir. Elmin və sənayenin sürətli inkişafı nəticəsində yeni anlayışlar yaranır və bir çox hallarda bu anlayışları adlandırmaq ehtiyacı ortaya çıxır. Yeni anlayışların adlandırılması üçün yeni sözlər və ya "Neologizmlər" yaradılır. Bu da ingilis dili leksikologiyasının inkişafına səbəb olmuşdur. "Neologizmlər" mövcud olan sözə yəni adın və mənanın verilməsi və ya digər dilllərdən yeni sözlərin alınması yolu ilə yaranırlar. İngilis dilndə yeni sözlərə misal olaraq X-Ray, lazer, robotics, huperspace və s. kimi sözləri göstərmək olar. İngilis dilndə nologizmlər və sözlər leksikologiyanın tərkib hissəsidir. Dildə yaranan söz yaradıcı vasitələrlə lüğət tərkibinin artırılması vacibdir. Isimlərdən fellərin yaranması yolu ilə, məsələm ship-to ship. Bəzən neologizmlərin fellərin yaranması yolu ilə, yeni sözlər və söz birləşmələri yaranmasını misal göstərmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, dil insanların müxtəlif yaradıcılıq sahələri ilə əlaqədər olan cəmiyyət məfhumudur və onun inkişafı daim özünün lüğət tərkibində əksini tapır. Leksika dilin lüğət tərkibinə aid olan bütün sözlərin birliyidir. Leksila dedikdə dildə olan sözlərin hərtərəfli məna çalarları başa düşülür. Leksikalogiyanın predmeti hazırki dilin lüğət tərkibidir. Dilin əsasını lüğət fondu ilə birlikdə dilin qrammatikası təşkil edir. Lüğət fonduna daxil olan sözlər çox işlənir və uzun müddət ərzində dil fondundan çıxmır. Amma dilin

tərkibi daim inkişafdadır və daim dəyişir. Lüğət fondu tərkibində dəyişikliklər gec-gec olur. Leksika, söz yaradıcılığı, ümumi anlayış bildirir. Bu anlayışlar altında müxtəlif yollarla dilə daxil olan və həmin müddət ərzində dildə inkişaf edən terminlər başa düşülür. Lüğət tərkibinə daxil olan sözlərdən o dildə danışan adamların hammısı eyni dərəcədə istifadə etmir. Hər kəs öz ixtisasından, təhsilinnən sahəsindən asılı olaraq müəyyən miqdarda müxtəlif sözlər işlədir. Bu cəhətdən dilin ümumi lüğət tərkibi olduğu kimi hər bir şəxsin bir-birindən fərqli olan özünəməxsus lüğət ehtiyatı leksik bacarığı vardır. Bu dildə danışan danışan hər birinə məlumdur ki dildə sistematik şəkildə istifadə olunan sözlər əsas yer tutur. Leksik materialların mənimsənilməsində lüğət əsas yer tutur və burada da söz ehtiyatına diqqət verilməlidir. əsas lüğət fondu lüğət tərkibinin inkişafında əsas rol oynayır.

Istər düzəltmə istər mürəkkəb sözlər əsas lüğət fonduna daxil olaraq şəklçi artırılmaqla və ya həmin sözlərin birləşməsi ilə əmələ gəlmişdir. Məsələn, teach-teacher, to act-actor və s. Dilin lüğət tərkibi arası kəsilmə inkişaf edib artdığı kimi əsas lüğət fondunda, leksikada da inkişaf edib dəyişilir. Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilndə sözlər yalnız söz düzəldici şəkilçilər vasitəsi ilə düzəlmir (məsələn, -able, -ment, -ity, -age). Bundan savayı ingilis dilinin leksikası lüğət tərkibinə daxil olmuş idarəçilik ilə bağlı olaraq bir sıra sözlər də zəngilnləşmişdir: goverment, trainer, major və s. (4, səh 18-21).

Milli sözlər də ingilis dilinin leksikasının və ya lüğət tərkinbinin zənginləşməsinə kömək edir. Bu sözlərə nümunə olaraq, summer, winter, storm, rain, ice, ground, care, rest, lead, coal, iron, hot, shirt, shoe, make, meet, see, send, broad, deep, drive və s. german mənşəli sözləri görsətmək olar. Terminlərin və ya elmi sözlərin müəyyən elm, bilik və mədəniyyət sahələrində istifadə olunan sözlər ilə bir başa bağlılığı olmalıdır. Hər bir elm sahəsinin özünün işlətdiyi termini olmalıdır. Bu terminlərin əsas xüsusiyyəti onların reprezentativ funksiyaya malik olmasıdır. Reprezentativ funksiya tələb edir ki, termin aid olduğu anlayışı, dəqiq birmənalı, müstəqil ifadə edə bilsin. Dilin leksik quruluşu daimi dəyişiklik vəziyyətindədir. Belə ki, sözlər mənalarını dəyişir, bəzən dilin lüğət tərkibindən çıxır və istifadə olunmur. Yeni sözlər yaranır və onlar köhnələrini tamamilə əvəz edir. Sözün nadir hallarda işlənməyə başlanması sözün köhnəlməsi köhnəlməkdən olan sözlər" adlanır, yəni onları tədricən ümumi istifadədən düşmək vəziyyətindədilər. Bu sözlər arxaizmlər adlanır. Bu sözlərin leksika özüngməxsus yerləri vardır. İngilis dilinin leksikologiyasında tarixi sözlər də vardır ki, onların özlərinin işlənmə yerləri fərqlidir. Bu tarixi sözlər dildə işlənir və lüğət tərkibindən mövcuddurlar. Bu sözlər "geoman", "mace", shilled sword və s. kimi sözlər aiddir. Dilə daxil olan sözlər neologizmlər və alınma sözlər, terminlər kimi qeyd olunur. Ümumiyyətlə, hər bir dilin leksikasında onun tarixi dövrü ərzində müxtəlif dəyişiklərlə məruz qalır. İngilis dilinin leksikası, lüğət tərkibi müxtəlif dillərdən götürülmüş sözlərlə zənginləşmişdir. Məsələn, inch, mill, street və s. Biz biliriki ki, leksika dilin tərkibinı aid olan bütün sözlərin birliyidir. Leksika dedikdə, dildə olan sölərin hərtərəfli məna çalarlığı başa

düşülür. Leksikologiyanın predmeti dilin lüğət tərkibidir. Dilin əsasını lüğət fondu ilə birlikdə qrammatikası təşkil edir. Lügət fonduna daxil olan sözlər çox işlənir və uzun müddət ərzində dil fondundan çıxmır. Inglis dilinin leksikasında hər bir dör üçün böyük sayda yei sözlərin yaranması ilə müşahidə olunur. Bu sözlərin böyük bir hissəsi çox qısa müddətdən sonra yox olur. Demək olar ki, bu sözlər xüsusi olaraq yalnız bir dəfə istifadə olunmaq üçün yaradlılr və heç vaxt təkrarlanmır. Onlar müvəqqəti xarakterə malikdirlər. Xüsusi hal üçün yaradılmış yeni söz yalnız verilmiş halda istifadə olunmaq üçün nəzərdə tutulur. Bu özüdə leksikalogiyanın xüsusi metodu kimi qeyd olunur (5, səh. 40-41). Dilin tədrisində sözlərin tələbələrə çatdırılması dil dərslərində sitativ illustrasiya kimi istifadəsi əsas yer tutur. Burada əyanilik əsas metod kimi göstərilmişdir. Sonda belə bir nəricəyə gəlmək olar ki, ingilis dilini tələbələrə və ya dil öyrənənlərə öyrətmək üçün xüsusi bacarıqlar istifadə olunmalıdır. Sözlər və söz birləşmələri öyrənmək və mənimsəmək üçün lüğət tərkibinin rolunu xüsusi ilə qeyd etmək lazımdır.

Safixanova Afat H.
Senor teacher Abıyeva Valida G.

IMPORTANT ROLE OF LEXICAN IN ENGLISH TEACHING

SUMMARY

Key words:lexicology, vocabulary, neologisms, unilingual, phonetics.

This article deals with the main role of lexics in teaching English. The problems of lexisography are connected with the selection of head words, the number. The structure and condistributed in this article. The starting group of lexicographical problems deals with the selection. In the first place it is the problem of whother a general descriptive diction any. Unilingucal or bilingual should be given historical information about a word. For the purpose of a distionary, which nuest not be loo massive, selection between scientificand technical terms is also a very important task. It is a lebatable point whether a unilingual explantory dictionary should try to cover all the words of the language. Dictionary makers should altempt to impiove and stabilise the English vocabulary accirding to the best classical sumples and advese the readers. This is important for certain lines of practical work in preparily graded elementary textbokes. The other problem which of the selected units have the right to a separate entry and which are to the inclided under one common head-word. These are, in other word the issues of separateness and sameness of words. Vocabulary plays a main role in lexicology. A discriptive dictionary deals with current usage has to face its own specific problems. We know that the problem of lexicography are connected with the selection of head words and the number and structure, coubents of vocabulary.

Преп.Сафиханова Афат
Ст.преп.Абыева Валида

ВАЖНАЯ РОЛЬ ЛЕКСИКИ В ПРЕПОДАВАНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: лексикология, слова, язык, фонетика, словарь.

Лексикология состоит из двух греческих слов: lexis – слова, фраза “lexicas” – имеющий отношению к слову и logos – учение, наука. Таким образом, лексикология как термин буквально означает наука о слове. Однако название лишь общее представление о целях и предмете этой области лингвистической науки. Грамматика, которая неразрывно связана с лексикологией, занимается изучением грамматической структуры языка. Она рассматривает различные средства выражения грамматических отношений между словами и теми моделями, по которым слова соединяются в словосочетания и предложения. Лексикология пытается ответить на фундаментальные вопросы лингвистической науки, каково связь между словами и объектом, с которым оно соотносится? Тем не менее можно сказать, что в словарном составе языка нет никаких случайностей, что каждые слово представляет собой мельчайшую единицу в обширной системе языка. Эта статья посвящена лексическому слою современного английского языка и его обработке по обогащению. Что касается влияния различных в ходе исторического развития английского языка. И тоже его использование в разных сферах жизни человека, то английская лексика делится на различные слои положительно влияет на развитие в зависимости от особенностей слои, словосочетаний. Разделение на различные слои положительно влияет на развитие английского языка.

ƏDƏBİYYAT

1. Antuşkina Q.B., Afanasyeva O.V., Morozova N.N. “Leksikologiya anqliyskovo yazıka”. Moskva, 1985.
2. Rəcəbov Ə.Ə., Hacıyeva Z.C. “Dilçilik tarixi”. Bakı, 1998.
3. Nuriyeva S.H. “İngilis dilinin lüğət fondunun zənginləşməsi”. Bakı, 2018.
4. Thornbery S. How to teach vocabulary, 2004.
5. Пассова Е.И., Кузнецова Е.С. «Формирование лексических навыков». Москва, 2002.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.12.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.12.2023
Rəyçi: prof. Məmmədova Z.Ş.
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

YEGANƏ ELÇİN QIZI MƏMMƏDOVA
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
yeganememmedova1318@gmail.com

XARİCİ DİL TƏDRİSİNİN ƏSAS PRİNSİPLƏRİ

XÜLASƏ

Elmin və innovasiyanın günbəgün daha da önəm qazandığı bu dövrdə ömür boyu öyrənmə və inkişaf etmənin ən mühüm açarı dildir.Biz oxumaq, yazmaq,anlamaq,sorğulamaq,düşünmək və problem həll etmək kimi bir çox əməliyyatları dil vasitəsilə həyata keçiririk.Xarici dil tədrisinin əsas prinsipləri təlim prosesinə birbaşa təsir edən komponentlərdəndir.Dil tədrisi zamanı ən önəmli amil tələbədir.Hər tələbənin müxtəlif cür mənimsəmə,anlama,dərk etmə,yadda saxlama qabiliyyəti var.Bir tələbədə uğurlu olan metod digər tələbədə uğursuz ola bilər.Buna görə də dərs zamanı şagirdin şəxsi xüsusiyyətlərinə fikir vermək lazımdır.Belə ki,tədris prosesi ele qurulmalıdır ki,tələbə üçün sıxıcı və darıxdırıcı olmasın,əksinə onu tədris prosesinə daha da həvəsləndirsin.Bu məqalə xarici dil tədrisnin əsas prinsipləri və onların təlim prosesindəki rolu haqqındadır.Tələbənin tədris prosesində uğur qazanması üçün prinsiplər olduqca önəmlidir.Müəllim dərs zamanı bu prinsipləri nəzərə almalı və dərs prosesini buna uyğun qurmalıdır.Tədris prosesi tələbəyə uyğun qurulduqda bu onu daha da həvəsləndirir və daha yüksək nəticə əldə etməsinə səbəb olur.Buna görə də xarici dil tədrisinin əsas prinsiplərindən xəbərdar olmaq və onları təlim prosesində tətbiq etmək vacibdir.

Basic principles of foreign language teaching

Yegane Mammadova

SUMMARY

Language is the most important key to lifelong learning and development in this era where science and innovation are becoming more and more important. We perform many operations through language such as reading, writing, understanding, questioning, thinking and problem solving.The basic principles of foreign language teaching are among the components that directly affect the learning process.The most important factor in language teaching is the student.Each student has a different ability to absorb, understand, understand, and remember.A method that is successful for one student may fail for another. Therefore, it is necessary to pay attention to the student's personal characteristics during the lesson. So, the teaching process should be designed so that it is not boring for the student, but on the contrary, it motivates him more to the teaching process.This article is about the main principles of foreign language teaching and their role in the learning process.The principles are very important for the success of the student in the learning process.The teacher should consider these principles during the lesson and build the lesson process

accordingly.When the learning process is designed according to the student, it motivates him even more and leads to higher results. Therefore, it is important to be aware of the basic principles of foreign language teaching and apply them in the learning process.

Егана Мамедова

РЕЗЮМЕ

Язык является наиболее важным ключом к обучению и развитию на протяжении всей жизни в эпоху, когда наука и инновации становятся все более важными. Мы выполняем множество операций с помощью языка, таких как чтение, письмо, понимание, вопросы, мышление и решение проблем.Принципы преподавания иностранного языка - обучение. является одним из компонентов, которые непосредственно влияют на процесс.Важнейшим фактором при обучении языку является ученик.Каждый ученик обладает разными способностями усваивать,понимать, понимать и запоминать.Метод, который успешен для одного ученика может не получиться у другого, поэтому внимание личностным особенностям ученика во время урока необходимо уделить.Поэтому во время урока необходимо обращать внимание на личностные особенности ученика.Таким образом, процесс обучения должен быть построен так, чтобы он не был угнетающим и скучным для ученика, а, наоборот, мотивировал его к учебному процессу.Эта статья посвящена основные принципы преподавания иностранного языка и их роль в учебном процессе.Принципы очень важны для успеха ученика в процессе обучения.Преподаватель должен учитывать эти принципы во время урока и соответствующим образом строить процесс обучения.Это важно знать ее принципы и применять их в тренировочном процессе.

Açar sözlər:prinsiplər,tədris,xarici dil,mənimsəmə

Key words:principles,teaching,foreign language,acquisition

Ключевые слова:принципы,преподавание,иностранный язык,овладение

Tarixin keçmiş səhifələrinə nəzər yetirsək görərik ki,hələ ilk icmalar,cəmiyyətlər,dövlətlər yarandığı gündən etibaran dil önəmli rola malik olmuşdur.Dil insanlara ən elementar səviyyədə ünsiyyətdən tutmuş böyük dövlətlərin idarə olunması,elm,siyasət,təhsil,mədəniyyət və.s kimi müxtəlif məqsədlər üçün lazımdır.Biz ana dilimizi ətrafımızdakı sosial həyata uyğunlaşmaq üçün doğulduğumuz andan etibarən təbii şəkildə öyrənməyə başlayırıq.Lakin zaman keçdikcə başqalarıyla ünsiyyət qura bilmək üçün ortaq bir dilə ehtiyac duyulur və günümüzdə başlıca ortaq dil ingilis dilidir.Bu zərurət də ingilis dilinin bütün dünyada sürətlə inkişaf etməsinə səbəb olmuşdur.Tək insanlarla ünsiyyət üçün deyil həm də ölkələrin siyasi,mədəni,ticari,iqtisadi və digər bütün sahələrində inkişafında ingilis dili önəmli bir vasitədir.Digər tərəfdən uğurlu təhsil və karyera imkanları əldə etmək üçün ingilis dilində ünsiyyət qura bilmək lazımdır.

Xarici dil tədrisi ana dilinin tədrisindən fərqli sistemləri özündə əks etdirən bir sahədir.İstənilən bir işdə olduğu kimi,xarici dil tədrisində də ilk növbədə əsas məqsədi müəyyənləşdirmək lazımdır.Burada əsas məqsəd odur ki,dərs planlaması elə qurulmalıdır ki,öyrənən bütün dil bacarıqlarını mənimsəsin və ünsiyyət zamanı rahatlıqla bu bacarıqları istifadə edə bilsin.Bunu nəzərə alsaq xarici dil tədrisinin əsas məqsədini aşağıddakı kimi sıralaya bilərik:

1) Öyrənənə ətrafda danışılan dili başa düşə biləcəyi və başqalarından kömək almadan özünü ifadə edə biləcəyi səviyyədə dili öyrətmək.
2) Şagirdin düşüncə,tədqiqat,planlaşdırma və praktik bacarıqlarını planlaşdırmaq üçün kifayət edəcək qədər dil öyrətmək.
3) Öyrənənə başqalarının köməyi olmadan öz hüquqlarını müdafiə etmək və ictimai həyatda üzərinə düşən vəzifələri yerinə yetirmək üçün kifayət edəcək qədər dili öyrətmək.
4) Başqalarının köməyi olmadan vətəndaşlıq hüquqlarından tam və düzgün istifadə edəcək qədər dili öyrətmək.

Şagirdlər xarici dil öyrənərkən əldə etdikləri uğurlar müxtəlif olur.Bu hal həm ana dili həm də xarici dil mənimsənilməsi zamanı keçərlidir.Bu fərq təkcə öyrənmə sürətinə deyil,həm də sonda əldə olunan dil bacarığına aiddir.Bəs bu fərqlərin səbəbi nədir?Tələbələr eyni öyrənmə mexanizminə malik olsalar da nə üçün bəzi fərdlər tədris zamanı digərlərindən daha uğurlu olurlar?Burada deyə bilərik ki,bütün insanlar bir-birindən fərqlidir,onların informasiyanı qavraması,işləməsi və yadda saxlanması prosesi də fərqlidir.Öyrənən şəxsin bütün xarakterik xüsusiyyətləri dil öyrənmə prosesinə təsir edən mühüm amillərdəndir.Bu prossesi nəzərdən keçirsək ikinci dilin mənimsənilməsi və bu dildə yaxşı səviyyəyə çatmaq baxımından fərdlər arasında çox dəyişkənliyin olduğunu görə bilərik.

Sinifdə xarici dil tədrisinin uğurlu olması dərs zamanı əsas götürülən prinsip və metodlardan asılıdır.[1]Tədris-təlim prosesi ilə bağlı prinsiplər və metodlar təhsilin keyfiyyətinə,eləcə də əldə olunan nailiyyətlərə birbaşa təsir göstərir. Prinsip ümumi mənada əsas ideya və ya əsas fikirdir.Başqa sözlə desək,prinsip fərdi qərarların və hərəkətlərin ardıcıl və tənqidi şəkildə qiymətləndirilməsinə imkan verən əsas qaydadır.

Xarici dil tədrisi ilə bağlı əsas prinsiplər aşağıdakılardır:

- **Dörd əsas dil bacarıqlarının inkişafı**

Dil öyrənmə dörd əsas bacarığın funksional olaraq mənimsənilməsindən ibarətdir.Dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etməyi tədris edərkən bu əsas bacarıqları birlikdə öyrətmək lazımdır.Xarici dil tədrisində əldə edilməli olan dörd əsas bacarıq bunlardır;

a) Dinləmə-anlama
b) Oxuyub-anlama
c) Yazı
d) Danışıq bacarığı

▪ **Tədris fəaliyyətlərinin əvvəlcədən planlaşdırılması**

Tədris fəaliyyəti əvvəlcədən planlaşdırılmalıdır.Tədris üç mərhələdə planlaşdırılır:illik, vahid və gündəlik dərs planları.Planlaşdırma,müəyyən mənada müəllimin öyrədiləcək dərs və ya mövzu ilə əvvəlcədən tanış olmasıdır.Bu səbəbdən heç bir müəllim dərsin mövzusunu bilmədən və ya planlaşdırmadan dərsə girməməli və dərsdə nə edəcəyini əvvəlcədən planlaşdırmalıdır.Uğurlu tədris üçün diqqətli planlaşdırma böyük əhəmiyyət kəsb edir.

▪ **Sadədən mürəkkəbliyə,konkretdən mücərrədə doğru tədris**

Tədris olunacaq fənnlər müəyyən ardıcıllıqla yerləşdirilməlidir.Fənnlər sadədən mürəkkəbə,konkret anlayışlardan mücərrədə doğru tədris edilməlidir. Dərsdə ilk növbədə sadə cümlə nümunələrindən başlayıb mürəkkəb cümlə nümunələrini öyrətmək lazımdır.Həmçinin,təsviri və izahı asan olan sözlər və konkret anlayışlarla,sinifdəki və yaxınlıqdakı olan obyektlərlə başlamalı və sonra mücərrəd anlayışlarla davam edilməlidir.

▪ **Şagirdin keçmiş biliklərinə əsaslanma**

Biz bilirik ki,oxuduğumuz və ya əldə etdiyimiz hər hansı bir informasiyanı dərk etmək üçün keçmiş biliyimiz olduqca önəmlidir.Effektiv və uğurlu dərs tələbənin anlama qabiliyyətini artırır. Bütün öyrənənlər məktəb və həyat təcrübələrindən əldə etdikləri keçmiş biliyə sahibdir.Müəllim yeni dərs öyrədərkən bu təcrübələrə əsaslana bilər.Bəzən şagirdlər öyrədilən mövzu ilə tanış olmadığı üçün onu dərk etməkdə çətinlik çəkə bilər.Xarici dilin tədrisi zamanı əvvəlki biliklərin aktivləşdirilməsi və onun əsasında yeni məlumatların çatdırılması ən mühüm komponentlərdəndir. Şagird mövzu haqqında nə qədər çox məlumatlı olsa onu daha tez dərk edər və yadında saxlayar.Buna görə də,yeni dərsə başlamamışdan əvvəl onu şagirdlərin cari bilikləri ilə əlaqələndirərək qarşıdan gələn mövzuya hazırlamaq lazımdır.

Vizual və audio vasitələrdən istifadə

Xarici dilin tədrisində vizual və dinləmə vasitələri tədrisi daha effektiv edir, şagirdin diqqətini dərsə cəlb edir və sinifdə təbii mühitin yaradılmasına kömək edir.Vizual vasitələr öyrədilən sözləri,qaydaları və cümlə strukturlarını daha asan başa düşməyə kömək edir.Dinləmə alətləri də düzgün dil vərdişlərinin əldə edilməsində önəmlidir.

▪ **Zəruri vəziyyətlərdə ana dildən istifadə**

İngilis dili dərslərində şagirdlərin öyrəndikləri dili daha çox eşitmələri və istifadə etmələri olduqca vacibdir.Bu səbəbdən şagirdin müəllimdən çox danışmasına şərait yaradılmalıdır.Öyrənən daha çox nitq məşqlərinə ehtiyacı var.Buna görə də,müəllim tələbələrini daha çox ünsiyyətə cəlb etməlidir. Araşdırmalar göstərir ki,şagirdlər dildən nə qədər çox istifadə edirsə və nə qədər çox məşq edirsə,bir o qədər yaxşı öyrənir.İlkin mərhələdə tələbələrə ana dilindən istifadə etməyə icazə verilməlidir,lakin onlar bununka yanaşı xarici dildə sadə cümlələrlə ünsiyyət qurmalıdılar.Dərs zamanı ana dilində verilən izahatlar qısa və lakonik olmalıdır.

▪ **Bir anda yalnız bir mövzunu təqdim etmək**

Tədris zamanı yalnız bir sözün,problemin və ya cümlə quruluşunun öyrədilməsi əsas prinsip olmalıdır.Eyni anda bir neçə söz və ya cümlə nümunələrini öyrətmək effektiv deyil və tələbədə çaşqınlıq yarada bilər.Hər hansı bir mövzu tam öyrənilənə qədər digərinə keçməməlidir.Digər tərəfdən, müəllim şagirdə bildiyi hər şeyi eyni vaxtda öyrətməyə çalışmamalıdır. Xüsusilə başlanğıc səviyyəsində əsas məlumatlar və anlayışlar təfərrüata varmadan,daha sadə formada izah olunmalıdır.

▪ **Verilən məlumatın gündəlik həyatda tətbiq edilməsinin təmin edilməsi**

Dil tədrisində ən mühüm problemlərdən biri tədris olunan xarici dilin yalnız lüğət və qrammatik qaydalardan ibarət olduğunu düşünməkdən,onu gündəlik həyatda istifadə edilməsini gözardı etməkdən irəli gəlir.Lakin bilməliyik ki, dil söz və qrammatik strukturların təsadüfi birləşməsindən ibarət deyil.Sözlərə və strukturlara məna verən onların istifadə olunduğu kontekstdir.Şagirdlərə dərs zamanı öyrədilən məlumatlardan gündəlik ünsiyyət zamanı necə istifadə etmələri göstərilməlidir.Dərs zamanı öyrədilənlərin qalıcı olması üçün gündəlik həyatdan nümunələr vermək məqsədəuyğun sayılır.

▪ **Tələbələrin dərsdə daha səmərəli iştirak etməsinə şərait yaratmaq**

Bütün tələbələr sinifdaxili fəaliyyətlərdə iştirak etməlidirlər.Təkrar məşqlər, sual-cavab,rol oyunu,qrup müzakirəsi,ikili və üçlü məşqlər,simulyasiya kimi üsullar vasitəsilə şagirdlər dərsdə iştiraka həvəsləndirilməlidir.Hər hansı bir mövzunu təkrar edərkən əvvəlcə sinifə,sonra qrupa,daha sonra isə bir neçə şagird tətbiq edilməlidir.Bu təkrarlarda səhv olarsa,doğru variantı təkrarlanma ilə dərhal düzəldilməlidir.Lakin iki-üç dəqiqəlik fasiləsiz(kəsintisiz) söhbətlərdə səhvlər dərhal deyil,söhbət bitdikdən sonra düzəldilməlidir.

▪ **Tələbəni tanımaq və onu öyrənməyə həvəslədirmək**

Ediləcək ən vacib işlərdən biri sinif otağınızı və vaxtınızı paylaşdığınız tələbəni tanımaqdır. Tələbəylə tanış olmaq,davamlı əlaqə qurmaq və onları yaxından tanımaq üçün uzun bir yol keçmək lazımdır.Müəllim tələbəni nə qədər yaxından tanısa,onun haqqında nə qədər çox məlumatlı olsa suallarına daha rahatlıqla cavab verə bilər.Şagirdlər haqqında oxumaq və nəzəri biliklərə malik olmaq dərs keçmək üçün kifayət deyil.Müəllim tələbələrlə birbaşa işləməli,nəzəri formada öyrəndiklərini tədris prosesində tətbiq etməlidir.Müəllim tələbəyə yaxşı bələd olsa,dərs zamanı onun fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alsa tədris prosesi daha uğurlu olar.

Müəllim tələbənin düşüncə tərzinə,maraq dairəsinə bələd olduqda bu keçilən dərsin uğurlu olmasına öz təsirni göstərir.Bəzən xarici dil tədrisində dil daşıyıcısı olan müəllimlər iştirak edir. Bu zaman müəllim şagirdin ana dilində bir cümlə və ya sadəcə bir söz söyləməyə cəhd etdikdə şagird və ailə üzvləri onlara dəyər verildiyini görür və həmin dərsə qarşı daha həvəsli olurlar. Burada müəllimin şagirdin ana dilində sadəcə “salam” deməyi belə kifayətdir ki,dərs mühiti uşaq üçün doğma bir yerə çevrilsin.

Dərs zamanı öyrədilən biliklər mütləq olaraq gündəlik həyat təcrübəsində istifadə olunmalıdır.Tədris zamanı keçilən dərsi daha yadda qalan etmək üçün müəllim tələbəyə gündəlik həyatdan nümunələr verməli və onlara öyrəndiklərindən istifadə etmək imkanı verməlidir.

▪ **Motivasiya**

Xarici dilin tədrisinə təsir edən ən mühim faktorlardan biri də motivasiyadır.Xüsusilə son dövrlərdə psixologiya və sosial psixologiya sahələrində motivasiya ilə bağlı aparılan araşdırmalar xarici dil tədrisinə dair tədqiqatlara təsir göstərmişdir.Motivasiya insanın hədəflərində,məqsədlərində və bu məqsədləri həyata keçirmək üçün nə qədər səy göstərəcəyi bağlı seçimlərində böyük rol oynayır.Bəs motivasiya nədir?Motivasiya,bizi hər hansı bir məqsədə çatmaq üçün həvəsləndirən və bu prosesdə bizə dəstəkləyən qüvvədir.Motivasiyanın təsirləri:

- insanlar nə üçün bir şey etmək qərarına gəlirlər
- nə qədər vaxta qədər bunu etmək istəyirlər
- buna nail olmaq üçün necə çalışırlar

Psixololoq Edvard Dosi motivasiyanın iki növünün müəyyən etmişdir:daxili və xarici[3, 17]. O hesab edir ki, xarici motivasiyada fərd xarici amil tərəfindən motivasiya olunur.Xarici amil dedikdə şəxsin mövcud olduğu cəmiyyətdə təqdir və qəbul olunması,və ya kimdənsə pul,mükafat,yaxşı qiymət,müsbət rəy alması nəzərdə tutulur.Daxili motivasiya fərdin tamamilə daxilindən gələn,hər hansı məqsəd və ya hədəfə çatmaq üçün kortəbii şəkildə meydana gələn motivasiyasıdır.Bu zaman onlar kimdənsə mükafat gözləmirlər,tam əksinə daxilən mükafatlandırıldıqlarını hiss etdikləri üçün motivə olurlar.Müəllim tədris prosesində hər sinifin özünə uyğun müxtəlif motivasiya strategiyalarından istifadə edə bilər. Məsələn,azyaşlı öyrənənlərə dərs zamanı müsbət rəy və ya mədəniyyətdən nümunə vermək daha uğurlu olacaq.Bəzi siniflər oyunlara və yarışlara müsbət reaksiya verdiyi halda bəzilərində bu yaxşı işləməyə bilər.Müəllim bu motivasiya strategiyalarından hər sinfin özünə ən uyğun olanını seçib işlədə bilər.

▪ **Rahat bir sinif mühiti yaratmaq**

Xarici dil öyrənən tələbələrin uğur qazanmasına kömək etmək üçün vacib addımlardan biri onların inamını qazanmaq və rahatlıq səviyyələrini artırmaqdır üçün sinifdə uyğun mühit yaratmaqdır.Dərs keçilən sinif mühitinin rahat olması dərsin keyfiyyətinə birbaşa təsir göstərir.Çünki tələbələr sərbəst və rahat hiss etdikdə onlarla ünsiyyət qurmaq daha asan olur. Bizə əhəmiyyətsiz görünən bəzi məqamlar belə tədris prosesinə ciddi təsir edə bilər.Məsələn,dərs vaxtı tələbənin adının düz tələffüz olunmasının onun üçün böyük əhəmiyyəti var.Bu zaman,tələbələr görür ki,siz təkcə onların ideyalarına,düşüncələrinə və biliklərinə deyil,həm də onların kimliyinə, şəxsiyyətinə də hörmət edirsiniz.Onlar sinifdə müəllimin təkcə şifahi

ötürdüyü məlumata deyil,həm də onun səs tonuna,mimikalarına,jestlərinə də fikir verirlər.

Digər tərəfdən,dərs danışarkən və ya təqdimat zamanı şagird qrammatik və ya tələffüz səhvi edə bilər.Bu zaman müəllim onun səhvin elə formada düzəltməlidir ki,o növbəti dəfə fikrin ifadə etməkdən çəkinməsin.Çünki aparılan müşahidələr göstərir ki,daimi düzəlişlər şagirdin dərs zamanı passiv olmasına səbəb ola bilər.

Xarici dilə olan tələbatın artdığı bir dövrdə,müəllimlər də öz növbəsində tələbələrin ehtiyaclarını nəzərə almalı,onlara ən uyğun olan öyrənmə mühitini yaratmalıdırlar.Xarici dil tədrisi tarixi boyunca dili necə öyrətmək olar mövzusu həmişə müzakirə olunmuşdur.Müəllim hər tələbəyə fərdi yanaşıb,yuxarıda sadaladığımız prinsipləri nəzərə alaraq dərs prosesin buna əsasən qurmalıdır.Tədris prosesində seçiləcək metod və istifadə olunacaq texnikalar bu prinsiplərə riayət edilməklə müəyyən edilməlidir.Prinsiplər tələbəni təhsilin məqsədinə ən tez və etibarlı şəkildə çatdıracaq bir tədris elementidir.Dərs zamanı atdığımız kiçik addımlar sinifdə böyük nəticələr əldə olunmasına səbəb olacaqdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1.Brown,H.D.(2007).Principles of Language Learning and Teaching.New York:Pearson Longman.

2.Chastin, K. (1988). Developing Second Language Skills: Theory and Practice. HBJ, Washingthon DC.

3.Deci, E. (1975). Intrinsic Motivation. New York: Plenum Press.

4.Demirel, Ö. (1990).Yabancı Dil Öğretimi İlkeler,Yöntemler, Teknikler, USEM Yayınları: Ankara.

5.Dörnyei, Z. (2009). Individual Differences: Interplay of Learner Characteristics and Learning Environment. Language Learning, 59, 230-248.

6.HARMER,J.,The Practise of English Language Teaching (4th ed.):Longman Press, Harlow, 2007.

İstifadə edilmiş internet resursları

1.https://digitalcommons.odu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1194&context=teachinglearning_fac_pubs

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.12.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.12.2023
Rəyçi: f.ü.f.d. Səbinə İsgəndərova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

LALANZAR MURADLI
AZERBAIJAN STATE OIL AND INDUSTRY UNIVERSITY
lalazar27@hotmail.com

TEACHING ENGLISH FOR SPECIFIC PURPOSES USING ELEMENTS OF *CLIL* METHODOLOGY

SUMMARY

By now, the role of the "Foreign Language" discipline has been largely rethought in the processes of developing the professional consciousness of a student at a non-linguistic university and the formation on this basis of a modern professional personality "as an individual who is fully realized in a profession, through a profession that creates the values of this profession." Modern requirements for training a graduate of a higher educational institution - a future specialist - include not only a number of specific competencies, including: the ability to self-educate, mastery of innovative technologies, understanding the prospects and possibilities of their use, the ability to make decisions independently, adaptability to new social and professional conditions, teamwork skills, ability to cope with stress, but also knowledge of one or more foreign languages at a high professional level.

The article deals with the CLIL technology as an innovative method of teaching in higher education. Current social and economic demands introduce integrated approaches to the higher education system in order to train specialists capable of intellectual flexibility and integrated task solution. The article considers the main aspects of applying this technology and the problems associated with its introduction and use in the education process while teaching English for Specific Purposes. Examples of its most successful application, such as simulation in which students discuss a problem or a series of interrelated problems are given in the article; a WebQuest, the purpose of which is to acquire and integrate knowledge into the system, as well as deep analysis and transformation of the information read. It concludes that the use of integrated education at university depends on various factors, and can be introduced just partially.

Key words: innovative technologies; Content and Language Integrated Learning (CLIL); WebQuest; simulation; English for Specific Purposes.

In higher educational institutions, according to the curriculum, intensive teaching of a foreign language (most often English) to students of non-linguistic specialties ends in the second year, but it is worth noting that, due to the lack of constant speech practice in subsequent years of study, there is a gradual loss of communication skills. Therefore, there is a need to integrate a foreign language and

professional disciplines throughout the entire period of study at a university, both for undergraduate and graduate students.

The requirements today for the preparation of a university graduate - a future specialist, include not only a number of specific competencies, namely: mastery of innovative technologies, understanding of the prospects and possibilities of their use in the future profession, the ability to self-educate, the ability to make independent decisions, the ability to adapt to new social and professional conditions, the ability to work in a team, the ability to cope with stress, as well as competence in one or more foreign languages at a highly professional level pose new challenges for the education system that need to be addressed today.

One of the ways to solve the problems of modern higher education is the use of advanced technologies in training, in particular, integrated training, which is aimed at developing highly qualified young specialists with an objective and comprehensive vision of the world, a holistic worldview, interested in learning, thanks to an understanding of the importance of acquiring knowledge for future work. The use of tasks using knowledge of various disciplines or topics in the educational process of a university helps to reveal the intellectual and cognitive potential of students, create conditions for their self-development and self-realization, form students' communication skills and develop the ability to cooperate. By completing tasks of this type, students skillfully combine the theoretical and practical parts of the training courses, integrate the knowledge gained from studying professional disciplines, and search for solutions to problems posed in the context of interdisciplinary communication. Until recently, the possibilities of integrating a foreign language with other academic disciplines were little studied. However, at present, integrated humanities courses, including foreign ones, are gradually being introduced into the educational process. These technologies are called *CLIL (Content and Language Integrated Learning)*, i.e., subject-language integrated learning, *EMI (English as Medium for Instruction)*, as English as a medium of instruction, and successfully complement the already well-tested methodology of teaching English for specific purposes, *ESP (English for Specific Purposes)*. The method of *CLIL* teaching is actually not something innovative, since a foreign language has long been used to teach various disciplines. It is a combination of subject content and linguistic categories themselves. This method has been defined as a two-way, focused educational approach, including learning a subject using a foreign language and learning a foreign language through the subject.

New priorities have now emerged in the teaching of English for specific purposes. Previously, the ESP format assumed exclusive attention to educational work with textual material, lexical and grammatical characteristics of scientific and business discourses. Currently, teachers are turning to broader communicative-oriented forms of teaching a foreign language, including the use of some elements of modern methods of *CLIL* using computer technologies [1, p.31].

According to linguistic authors, the ESP methodology is aimed mainly at teaching a foreign language directly, with content aspects playing a secondary role. *CLIL* has an ambivalent focus on both specific content and a foreign language, while the *EMI* methodology does not relate to foreign language teaching at all: it is the use of a foreign language as a means for giving lectures and conducting seminars. The combination of *ESP* and *CLIL* is, in our opinion, the most optimal when including certain elements or tasks in an English language course for special purposes, for example, the use of WebQuests, simulations, project tasks, in which the foreign language is no longer the subject of study, but means. When teaching English for specific purposes, students study topics relevant to the topics of special disciplines that are read in their native language. At the same time, there is no deliberate simplification of the presentation of information, which is sometimes necessary when using the *CLIL* technique in a foreign language. It is also important to take into account that not all disciplines can use diagrams and visual support to facilitate understanding of the proposed material. According to the famous scientist in the field of neuroscience and psycholinguistics, the brain is plastic not only in childhood. It has been proven to form new neural connections for the rest of your life. Moreover, any work is beneficial for the brain. The key is to deal with constantly changing, complex information. To develop, you need to read complex literature. Therefore, a modern student, listening to a complex lecture in his native language, develops his brain. At the same time, in foreign language classes, he has the opportunity to apply the acquired knowledge.

Researcher in the field of CLIL, professor, Do Coyle identifies three CLIL models [4, pp. 24–25]:

Model C1: Multilingual education. In this case, when teaching different subjects, several foreign languages are used in different years of study. This training model allows the student to acquire professional knowledge in several languages upon completion of the entire course. In addition, this model is designed to attract the most motivated and gifted students from various countries.

Model C2: Supporting/additional integrated teaching of subject and language. This learning model involves parallel teaching of subjects, with an emphasis on developing knowledge and skills to use language to support higher order thinking processes. Language teaching is related to special areas, thus, foreign language teachers who are part of the structural units for teaching specialties provide external support in the training of specialists. In the process of CLIL, students acquire the ability to use a foreign language to work in their specialty.

Model C3: Subject courses with language support included. Specialty training programs are developed from the point of view of not only the development of professional, but also language skills. In this model, training is carried out by both subject teachers and language teaching specialists. Even with poor language skills, students can receive support throughout the learning process, making it possible to

master both the subject and the language in which the subject is taught. This model can be used to study students with different language levels.

Model C1 is implemented only in universities of a certain specialization (for example, business and management), and models C2 and C3 are the most common.

Content and language integrated teaching in higher education is an evolving area of theoretical and practical research, and there is no single established concept for how higher education institutions should implement such teaching. Each higher education institution has its own specifics, depending on which it decides on the ways and methods of teaching students in an additional/non-native language. [1, p. 5]

When training bachelors at the higher institution, models C2 and C3 are most often implemented.

Students can be taught specialized subjects in parallel, both in their native language and in a foreign language. However, a foreign language in an educational institution is considered a separate academic discipline, directly related to the direction of the institute and specialized subjects.

Let us give several examples of the application of the methodology of *CLIL*.

Simulation. Students simulate a real situation in a classroom setting, acting on their own behalf or acting in various social roles, discussing a problem or a series of interrelated problems in certain specified conditions. During the simulation process, students get the following opportunities: associate themselves with a native speaker; focus on conveying the meaning of an utterance rather than simply practicing the language (what you say matters more, not how you say it); work within the group to achieve mutual understanding; negotiate to achieve a goal; apply your linguistic knowledge and skills in a given situation; gain experience in controlling and managing the situation. Simulation is a complex activity that differs significantly from role-playing play because it requires a large amount of preparatory material. Certain steps must also be followed when conducting a simulation. The success of the simulation depends on the extent to which students are involved in it and how well they use their language and communication skills to express their thoughts and interests, and the topic of the simulation should be of practical relevance to the students, for example, simulating the process of conflict resolution.

WebQuest. The WebQuest was developed in 1995 by Dr. Bernard J. Dodge, a professor of educational technology at the University of San Diego (USA). According to the author's definition, WebQuest is a research-oriented activity, as a result of which most or all of the information studied and analyzed by the student is obtained from Internet resources. Such tasks encourage students to ask questions on their own and seek answers to them, analyzing the material, focusing on using information, and not just searching for it [2].

The opportunity to work together helps students gain a deeper understanding of the subject matter. The WebQuest also involves working in a team, which is an important skill for students to achieve their goals both in and outside the classroom.

The introduction of WebQuest technology into the learning process allows students to master the subject of study much more deeply, for example, the culture and history of the language being studied, while the traditional approach to acquiring knowledge often involves simple memorization [3, p. 54-61].

A student who has mastered a knowledge system based on subject-language integrated education has a solid basis for successful further scientific and professional activities, since interdisciplinarity is today one of the fundamental elements of the content of education, which is confirmed by the practical application of these technologies.

The choice of communication skills (speaking, reading, writing, listening) to work during classes will depend on the goals and requirements of the work program, lectures, seminars, and can be adjusted depending on the wishes of the teacher and students.

The method of teaching the discipline within the framework of CLIL does not involve the strict use of language material (unlike learning a foreign language), therefore the teacher has the opportunity to select language tools that, from his point of view, can best implement the content of the lessons.

In conclusion, we can say that content-language integrated learning (CLIL) is a relatively new teaching methodology, which can be considered as a unique way of teaching students core subjects through a foreign language, as well as teaching a foreign language through the subject itself (teaching foreign language through content). This technique is of great interest to teachers of foreign languages, as well as to a number of teachers who speak a foreign language and teach their specialized subject at a university. Thus, by combining two areas, subject teachers are able to teach not only their core subject in a foreign language, but also use important language teaching tools: teach grammar, vocabulary, etc., including elements of communicative methods of teaching a foreign language in their lessons. This helps to simplify and modernize the curriculum at the university.

REFERENCES

1.Popova N.V., Kogan M.S., Vdovina E.K. Subject-language integrated learning (CLIL) as a methodology for updating interdisciplinary connections in a technical university/ N.V. Popova, M.S. Kogan, E.K. Vdovina // Bulletin of Tambov University. Series Humanities. - Tambov, 2018. - T. 23, No. 173. - P. 29-42.

2.Dodge B. Some Thoughts About WebQuests. URL: http://webquest.org/sdsu/about _webquests.html (дата обращения: 21.11.2019).

3.Dudeney G., Hockly N. How to teach English with technology. — Pearson Longman, 2007. — 192 p.

4.Coyle D. CLIL: Content and Language Integrated Learning / D. Coyle, Ph. Hood, D. Marsch // Cambridge University Press, 2010. - P. 182

5.Mehisto P. Uncovering CLIL: Content and Language Integrated Learning in Bilingual and Multilingual Education / P. Mehisto, D. Marsh, M. Frigols // Macmillan Oxford, 2008. - P. 240.

Л.МУРАДЛЫ

ОБУЧЕНИЕ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ ДЛЯ СПЕЦИАЛЬНЫХ ЦЕЛЕЙ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ЭЛЕМЕНТОВ МЕТОДИКИ *CLIL*

РЕЗЮМЕ

К настоящему времени в значительной степени переосмыслена роль дисциплины «Иностранный язык» в процессах развития профессионального сознания студента неязыкового вуза и становления на этой основе современной профессиональной личности «как личности, полноценно реализующейся в профессии, через профессию, созидающей ценности этой профессии». Современные требования к подготовке выпускника высшего учебного заведения – будущего специалиста – включают в себя не только ряд определенных компетенций, среди которых: способность к самообразованию, владение инновационными технологиями, понимание перспектив и возможностей их использования, умение принимать решения самостоятельно, адаптируемость к новым социальным и профессиональным условиям, навыки работы в команде, умение справляться со стрессом, но также и владение одним и более иностранными языками на высоком профессиональном уровне.

В статье рассматривается технология CLIL как инновационный метод обучения в высшей школе. Современные социально-экономические потребности предъявляют комплексные подходы к системе высшего образования с целью подготовки специалистов, способных к интеллектуальной гибкости и комплексному решению задач. В статье рассмотрены основные аспекты применения данной технологии и проблемы, связанные с ее внедрением и использованием в образовательном процессе при обучении английскому языку для специальных целей. В статье приведены примеры наиболее успешного его применения, такие как моделирование, в ходе которого учащиеся обсуждают проблему или ряд взаимосвязанных задач; Веб-квест, целью которого является приобретение и интеграция знаний в систему, а также глубокий анализ и трансформация прочитанной информации. Делается вывод, что использование интегрированного образования в вузе зависит от различных факторов и может быть внедрено лишь частично.

Ключевые слова: инновационные технологии; Интегрированное обучение по содержанию и языку (CLIL); веб-квест; моделирование; Английский для специальных целей.

L.MURADLI

CLIL METODUNUN ELEMENTLƏRİNDƏN İSTİFADƏ ETMƏKLƏ XÜSUSİ MƏQSƏDLƏR ÜÇÜN İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİ

XÜLASƏ

İndiyə qədər qeyri-linqvistik universitetdə tələbənin peşəkar şüurunun inkişaf etdirilməsi və bu əsasda müasir peşəkar şəxsiyyətin "fərdi şəxsiyyət kimi formalaşması proseslərində "Xarici dil" fənninin rolu əsaslı şəkildə yenidən nəzərdən keçirilmişdir. Bu tam olaraq bir peşədə, bu peşənin dəyərlərini yaradan başqa bir peşə vasitəsilə həyata keçirilir. Ali təhsil müəssisəsinin məzununun - gələcək mütəxəssisin hazırlanması üçün müasir tələblər təkcə bir sıra spesifik səlahiyyətləri deyil, o cümlədən: özünü təhsil almaq bacarığı, innovativ texnologiyalara yiyələnmək, onlardan istifadə perspektivlərini və imkanlarını anlamaq, vərdiş və bacarıqları əhatə edir. Müstəqil qərar qəbul etmək, yeni sosial və peşəkar şəraitə uyğunlaşmaq, komandada işləmək bacarığı, stresin öhdəsindən gəlmək bacarığı, həm də yüksək peşəkar səviyyədə bir və ya bir neçə xarici dil bilmək bu sahəyə daxildir.

Məqalədə CLIL texnologiyası ali təhsildə innovativ tədris metodu kimi müzakirə edilir. Müasir sosial-iqtisadi ehtiyaclar intellektual çeviklik və kompleks problemləri həll etmək qabiliyyətinə malik mütəxəssislərin hazırlanması üçün ali təhsil sisteminə kompleks yanaşma tələb edir. Məqalədə bu texnologiyadan istifadənin əsas aspektləri və xüsusi məqsədlər üçün ingilis dilinin tədrisi zamanı onun tətbiqi və tədris prosesində istifadəsi ilə bağlı problemlər müzakirə olunur. Məqalədə tələbələrin problemi və ya bir-biri ilə əlaqəli bir sıra problemləri müzakirə etdiyi modelləşdirmə kimi onun ən uğurlu tətbiqlərindən nümunələr verilir; onun məqsədi biliklərin əldə edilməsi və sistemə inteqrasiyası, həmçinin oxunan məlumatın dərin təhlili olan *webquest* kimi texnologiyadan istifadənin səmərəliliyini göstərməkdir. Belə nəticəyə gəlinir ki, universitetdə inteqrasiya olunmuş təhsildən istifadə müxtəlif amillərdən asılıdır və yalnız qismən həyata keçirilə bilər.

Açar sözlər: innovativ texnologiyalar; Məzmun və Dil İnteqrasiya edilmiş Öyrənmə (CLIL); webquest; modelləşdirmə; Xüsusi məqsədlər üçün ingilis dili.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.12.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.12.2023
Rəyçi: Filologiya elmləri namizədi, dosent Rəhimə Məmmədova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

RAMAZANOVA GÜNEL FƏTULLA
ADU
gunelramazanova81@gmail.com

RƏNG KOMPONENTLİ İNGİLİS İDİOMLARININ LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: idiom, frazeoloji vahidlər, leksik-semantik məna, rəng üstünlükləri, rəng komponentli, dil vahidləri
Key words: идиома, фразеологизмы, лексико-семантическое значение, цветовые предпочтения, цветовой компонент, языковые единицы
Ключевые слова: idiom, phraseological units, lexical-semantic meaning, color preferences, color component, language units

Dilin sistemi həm qrammatik modellərin strukturu, həm də leksik material baxımından müəyyən qanunauyğunluqlar üzərində qurulmuşdur. Bununla bağlı bu qanunauyğunluqların frazeoloji vahidlərin və həmin vahidlərin dilin lüğət tərkibinin formalaşmasına necə təsir etməsi məsələsi meydana çıxır. Hər bir dilin frazeologiyası bu dilin özünəməxsus qrammatik və semantik xüsusiyyətlərinə malik olmaqla dilin lüğət tərkibindən kənarda mövcud ola bilmir. Başqa sözlə desək, frazeoloji vahidlərlə dilin lüğət tərkibi arasında əlaqə mütləqdir, çünki bu vahidlər ümumiyyətlə dilin leksik-semantik və qrammatik strukturunun bir hissəsidir, dilin yarımsistemlərindən (lüğət tərkibindən) birini təşkil edir. Frazeoloji vahidlərin dilin sistemi ilə əlaqələndirilməsi üçün bu kateqoriyaların qarşılıqlı aspektlərinin dəqiqləşdirilməsi zərurəti vardır.

İdiomlar frazeoloji sistemin tərkib hissəsi kimi öyrənilir. Beləliklə, frazeoloji vahidlərin tədqiqi prosesində idiomların öyrənilməsi qaçılmazdır.

Məlumdur ki, frazeoloji vahidlər və ələlxüsus idiomlar, ümumiyyətlə, hansısa bir hadisə və əhvalatla bağlı yaranıb yayılır. Onlar sərbəst birləşmələrin komponentlərinin ya bir qisminin, ya da hamısının yeni məna kəsb etməsi ilə əlaqədar formalaşır. Sərbəst sintaktik vahidlərin bütövlükdə (bütün komponentlərinin) yeni məna qazanması ilə idiomatik səciyyəli frazeologizmlər meydana gəlir. Bu frazeologizmlərin əlaməti həm də ayrı-ayrı komponentlərin öz mənalarından uzaqlaşaraq bütöv vahidin tərkibində bir ümumi məna bildirmək üçün bir-birinə qovuşmasıdır. Məsələn, to wash one's dirty linen in public - evin sirrini yaymaq, to vanish into thin air - yağlı əppək olub göyə çıxmaq. V.V.Vinoqradov isə idiomları frazeoloji ifadələrdən fərqləndirirdi: "İdiomlar ifadələrdən tərkibindəki komponentlərin semantik və leksik fərdiliyinin olmaması ilə fərqlənir. İfadələr isə sözün tamamilə müstəqil birləşmiş formalarıdır". Rus dilçisi N.N.Amosova da dilin

frazeoloji sisteminin frazeoloji ifadə və idiomlardan ibarət olması fikrini təsdiqləyirdi [3, s.34-40].

İdiomlar gündəlik danışıq dilində istifadə olunan ifadələrdir. Onlar adətən məcazi məna daşıyır və danışıq dilini zənginləşdirirlər. İdiomları sözbəsöz tərcümə etdikdə onlar məna kəsb etmirlər. İdiomların hər birinin mənasını cümlələrlə daha asan öyrənmək olur. Bu səbəbdən, onları başa düşməkdə və tərcümə etməkdə hər iki prosesdə bəzi problemlər var. İngilis dilində idiomları anlamaq öyrənicilər üçün çətinliklər yaradır. İdiomlar mənaca gözlənilməz olurlar. Mənalar həmişə qurucu hissələrin hərfi mənalarından fərqlənir. Bir çox idiomatik ifadələr, hissələrin mənaları ilə müstəqil şəkildə ümumi məcazi mənalarına kömək etməklə ayrıla və təhlil oluna bilir. Çox ehtimal ki, ingilis dili öyrənənlər həm ifadədəki sözləri, həm də ifadənin özü ilə tanış deyillər. Məsələn, "climb the walls "- to be uneasy or restless; syn: go bananas bu idiomun mənası "incitmək, narahatlıq yaratmaq" deməkdir. Amma onlar bu ifadənin mənasını "divara dırmaşmaq, banan ağacına çıxmaq " kimi başa düşürlər. Başqa bir misal "cross (one's) fingures – to hope for luck" yəni şans diləmək deməkdir. Lakin öyrənicilər bu ifadəni " bir adamın sözün əsl mənasında barmaqlarından keçmək" kimi anlayır. Bundan əlavə, hətta idiomlar İngilis lüğətinin ən çətin və maraqlı bir hissəsi kimi nəzərdə tutulur. Mədəniyyət idiomların təfsirində mühüm rol oynayır. Amerikada bir kəs öz çılğın hərəkətinə görə günahladırılırsa "off the wall", "over the deep end" kimi ifadələr işlənir, yəni " divardan və ya dərin ucdan baxmaq". Birləşmiş Krallıqda isə bu ifadə "sixpence short of shilling", " mad a bag of ferrets", " mad as a box of frogs" kimi işlənir. [4, s.41-46]

Digər dil vahidləri kimi, idiomlar da həm dil, həm də nitq sahəsinə aiddir. Onlar, əlbəttə, əvvəlcə nitqdə yaranır və yalnız bundan sonra dilə də daxil ola bilir. Lakin bəzən həmin vahidlər dilə daxil olmaya da bilər.

Başqa dilə dəqiq tərcümə oluna bilməyən dil vahidləri idiomlara aid edilir. İdiomun bu cür başa düşülməsi də onun həcminin genişləndirilməsinə şərait yaratmışdır. Beləliklə, idiom termini ayrıca sözlərlə yanaşı, bütöv ifadələrə də şamil edilmişdir. Maraqlı burasıdır ki, idiom terminini yalnız sabit söz birləşmələrinə aid edən alimlər arasında da fikir birliyi yoxdur. Azərbaycan dilçiliyində Ə.Dəmirçizadə idiomların quruluşca növlərindən biri kimi bəzi sözləri "idiomatik sözlər" adlandırır və belə sözlərin çox məhdud sayda olduğunu qeyd edir. Tədqiqatçı onları məcazi mənalı sözlərin üslubi məqsədlə işlədilməsi kimi təqdim edir [1, s.198]

İdiomların təhlil edilə bilən mənalı vahidlər olması onun tərkib hissələrinin mənasının ifadə olunan məna ilə əlaqəsini göstərir. C.Lakoffun fikirləri bu baxımdan çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. O, tədqiqatlarında təsəvvürün dildə, xüsusilə idiomlarda mühüm rol oynadığını sübut etməyə çalışmışdır. [7] R.Gibz və C.O'Brayen də konseptual metaforalar vasitəsilə idiomların semantik şərhinin mümkünlüyünü, habelə sintaktik cəhətdən parafraza uyğunluğunu müəyyən etməyə çalışmışlar.[5, s.35-68]

Bu və ya digər mövcud yanaşmalar, idiomların semantikası ilə ilə bağlı bölgülərə əsaslanaraq onları aşağıdakı yarımqruplara ayıra bilərik:

1. Əsl (xalis) və ya frazeoloji idiomlar (pure idioms). Məsələn: Let your hair down - sərbəst olmaq, rahatlanmaq, to kick the bucket – ölmək, rəhmətə getmək, bury/hide your head in the sand - çətinlikdən qaçmaq, çətinlikdən qorxmaq, have ants in the pants – hövsələsizlik etmək, a hot potato – incə məsələ.
2. Leksik idiomlar (semi-idioms). Məsələn: Fat chance you have got – bəxtin gətirmədi, foot the bill - hesabı bağlamaq, costing an arm and a leg – çox baha, to bear one's cross – öz xaçını daşımaq, the blind leading the blind – kor koru aparır, a wolf in sheep's clothing – qoyun dərisində canavar.
3. Hərfi idiomlar (literal idioms). Belə idiomlara misal olaraq, on foot, on the contrary, a (very) happy birthday, a merry/happy Christmas, a happy New Year, happy anniversary, for example/instance, arm in arm, in order to və s. göstərmək olar. Əslində belə birləşmələr sırf idiom deyildirlər, lakin birləşmə bütövlükdə məcazilik ifadə etdiyindən onları hərfi idiomlar qrupunda təsnif etmək olar. İngilis dilində belə idiomların başqa variantları olmur.
4. İdiomlar "feil+ismi fraza" (V+NP), başqa sözlə feil+tamamlayıcıdan (verb+complement) ibarət olur. Mübtəda bu kompleksə daxil deyildir. Belə idiomlar feili idiomlar (verbal idioms) adlandırılır. Bildiyimiz kimi köməkçi feil əsas feildən əvvəl gəlir. Bu növ feili idiomlar "fel+isim" tərkibli olduğundan köməkçi feil birləşmənin tərkibinə daxil ola bilmir. Belə VNP tipli idiomlara aşağıdakı misalları göstərmək olar: foot the bill (hesabı ödəmək), see red (qəfil əsəbiləşmək), keep tabs on someone (gözü üstündə olmaq, kiməsə diqqət yetirmək), bury the hutchet (barışmaq), break face with somebody (əhdi pozmaq), hit the road (səyahətə başlamaq) və s.
5. "İsmi fraza+fel+tamamlayıcı" quruluşlu idiomlarda isə tərkib hissələr sabit ayrılmaz olsalar da, müxtəlif köməkçi fellərin tərkibə daxil olması mümkündür. Məsələn: heads will roll (insanlar cəzalandırılacaqlar), the cat is out of the bag (sirrin üstü açılıb), Cat got your tongue! (Dilini pişik yeyib! Danışa bilmirsən?), all hell broke loose (hər şey qəfil qarışdı), the jig is up (yalan sona çatdı). Bu ifadələr müstəqil şəkildə, yəni cümlə formasında çıxış edə bilirlər.

Rəng mədəniyyətin prinsiplərindən biridir. Bir çox mədəni hadisələr rəngin mənası nəzərə alınmadan başa düşülə bilməz. Rəng mədəniyyətin əsas kateqoriyalarından biridir, "ətrafdakı təbiətin rəngi, xalqın keçdiyi tarixi yolun orijinallığı, müxtəlif etnik ənənələrin qarşılıqlı əlaqəsi, dünyaya bədii baxışın xüsusiyyətləri haqqında unikal məlumatları qeyd edir." Rəng mədəniyyətin tərkib hissəsi olduğu üçün onu assosiasiyalar, semantik mənalar, şərhlər sistemi əhatə edir, rəng müxtəlif mənəvi-estetik dəyərlərin təcəssümü olur.

Rəng mədəniyyətdə böyük rol oynayır. Rənglə, insanın ətrafdakı təbiət hadisələrinə münasibəti ifadə edilə bilər. Rəng mədəniyyətin mənalı elementi kimi

çıxış edir, onun köməyi ilə obyektləri, sosial münasibətləri və mənəvi-estetik anlayışları xarakterizə etmək, sistemləşdirmək mümkündür.

Rənglər dünyanın dil şəkillərinin formalaşmasında mühüm rol oynayır, çünki müxtəlif linqvomədəni icmalarda hər bir rəng müəyyən birləşmələr, müəyyən rəng üstünlükləri ilə əlaqələndirilir. Hər bir xalqın mədəni ənənəsində, o cümlədən ingilislərin ayrı-ayrı rənglərlə müəyyən obrazlar arasında hiss olunmayan əlaqələri var idi. Palitranın rənglərini ehtiva edən davamlı seçmə metodundan istifadə etməklə rəng komponentli bəzi ingilis idiomlarını nəzərdən keçirək.

1. White – ağ:

White coffee, white tea - südlü qəhvə/çay. Bu deyimdəki "qaymaq" sözü rəng əsasında "ağ" sözü ilə əvəz edilmişdir. İkinci komponentin dəyəri dəyişmir. Məsələn: I prefer to drink white coffee in the morning. – Mən səhərlər südlü qəhvə içməyə üstünlük verirəm.

A white lie - ağ yalan. Əksər xalqlar üçün ağ saflığı, işığı, müqəddəsliyi, yaxşılığı və s. ifadə edir. Yuxarıdakı idiomda "ağ" sözü bu mənalarda işlənir. Beləliklə, "yalan" sözünün mənfi mənasını yumşaltmış olur. Məsələn: I know it was white lie. - Mən bunun ağ yalan olduğunu bilirəm.

A white crow – 'a person or thing that is extremely rare – çox nadir, az tapılan deməkdir. Bu idiom qarğaların heç vaxt ağ olmaması ilə əıaqələndirilir.

White elephant – 'a thing that is useless and no longer needed although it may have cost a lot of money' – mənasız anlamında işlədilir. [9]

To show a white feather - qorxu göstərmək, qorxmaq. Bu misalda "ağ lələk" "ağ bayraq" ilə assosiasiyada işlədilir ki, bu da təslim olmaq və ya danışıqlarda fasilə deməkdir. Amma "ağ bayraq"ın həmişə pis olmamasına baxmayaraq, təqdim olunan deyim açıq-aşkar mənfi qiymət daşıyır. Məsələn: Young soldier showed a white feather. - Gənc əsgər qorxdu.

To bleed white – 1)kiminsə bütün gücünü tükətmək, 2) tamamilə pulsuz qalmaq, 3) qansızlıqdan rəngi ağarmaq (həqiqi məna).

2. Black – qara:

Black look - tutqun, qorxulu görünüş. Əksər ölkələrdə ağ rəng yaxşılıqla əlaqələndirildiyi kimi, qara da pisliyi nəzərdə tutur. Bu idiomda neytral "baxış" sözü mənfi məna alır, çünki qara onu müəyyən edir. Məsələn: She has black look. – Onun tutqun bir görünüşü var.

Black ivory – black slaves collectively – zənci qullar nəzərdə tutulur.

Black Maria – a vehicle used in the past to transport prisoners – keçmişdə məhbusların daşınması üçün istifadə edilən nəqliyyat növü deməkdir.

3. Purple – bənövşəyi:

To be born in purple - nəcib bir ailədə doğulmaq, yəni nəcib mənşəli olmaq. Bənövşəyi İngiltərədə kral rəngi hesab olunur, buna görə də zənginlik, güc və zadəganlıq mənalarını ehtiva edir. Məsələn: The princess was born in purple.

4. Blue – mavi, göy:

To feel blue, to look blue - kədərlənmək, kədərli görünmək, qəmli hiss etmək. İngiltərədə mavi rəng kədər və melanxolik əhval-ruhiyyə ilə əlaqələndirilir. Yuxarıdakı misalda "mavi" sözü rəngin ilkin mənasında deyil, hal mənasında işlənmişdir. Məsələn: I am feeling blue. – Mən özümü kədərli hiss edirəm. və ya He is as blue as the devil. - O, şeytan kimi qaraqabaqdır.

Talk a blue streak – talk a lot and very fast – sürətlə danışmaq, çox danışmaq, dayanmadan danışmaq.

5. Green – yaşıl:

The green-eyed monster (hərfi mənası - yaşıl gözlü canavar) – qısqanc mənasını verir. İngilis mədəniyyətində yaşıl paxıllıq və qibtə, həsəd ilə əlaqələndirilir. Məsələn: My neighbor is the green-eyed monster. - Mənim qonşum qısqancdır.

To be green about the gills - çox solğun görünmək, solğun olmaq, xəstə kimi görünmək, halsız olmaq. İngilis mədəniyyətində yaşıl rəngi çox vaxt xəstəliyə görə solğunluqla əlaqələndirilir. Məsələn: Suddenly a student was green about the gills.

To have green fingers - yaxşı bağban olmaq. Bu idiomda yaşıl bitkiləri təmsil edir. Beləliklə, "yaşıl barmaqlar" sözün əsl mənasında tərcümə edilmir, lakin insanın bitki yetişdirmək üçün əllərindən necə istifadə edəcəyini bildiyininəzərdə tutur, bitki becərməkdə mahir olduğu anlamına gəlir. Məsələn: My grandfather has green fingers. – Mənim babam yaxşı bağbandır.

6. Grey – boz:

Grey area (boz sahə) - müəyyən etmək asan olmayan və buna görə də uğrunda mübarizə aparmaq çətin olan bir şey. Bu halda rəng xassələri təsvir olunan obyektə ötürülür. Bozun xüsusiyyətləri gözə çarpmayanlıq, qeyri-müəyyənlik, qaranlıq ifadə etdiyindən bu idiom məhz qeyri-müəyyən olan mənasında işlədilir. Məsələn: The law concerning e-mail is still a grey area in some countries. - Elektron poçtla bağlı qanun bəzi ölkələrdə hələ də qeyri-müəyyən olaraq qalmaqdadır. [9]

Man in grey suits – people working in politics, law, etc.; who have power but are not known to the public - gizli məmur, siyasətçi mənasını ifadə edir. Bu idiom siyasətçilərin, qanun adamlarının kostyum geyinməsi ilə əlaqələndirilir.

7. Red – qırmızı:

To see red – çox qəzəblənmək. Bu idiomu bir öküzün qırmızı görəndə çox əsəbiləşdiyi, aqressiv olması kimi yanlış bir fikirlə eyniləşdirirlər. Buğanın bu "xüsusiyyəti" tez bir zamanda digər insanların qəzəb dərəcəsini təsvir etmək üçün dildə öz əksini tapmışdır. Məsələn: It really makes me see red when I see many trees are thoughtlessly cut down by people. - Bir çox ağacın insanlar tərəfindən düşünülməmiş şəkildə kəsilməsini görmək məni həqiqətən əsəbiləşdirir.

Paint the town red - əylənmək, istirahət etmək, həzz almaq mənasında işlədilir.

To put out the red carpet –bu ifadə məcazi mənada işlənir, qırmızı xalça sərmək mənasını ifadə edir. Məsələn, əgər şagird olimpiadada qalib gəlibsə, müəllim

zarafatla "Qırmızı xalçanı salın" təklifini verə bilər. Uzun müddətdən sonra valideynlərini, qohumlarını ziyarət edən insan üçün də bu ifadə işlədilə bilər. Azərbaycan dilində bu idiomun qarşılığı olaraq "ayağının altına dəmir atmaq" ifadəsi işlədilir. Belə vəziyyətlərdə bu idiom xoş qarşılamaq deməkdir. Avropalılar üçün qırmızının mənası ikilidir – bəzən təhlükə və eyni zamanda bayram ifadə edir. Təqvimdəki qırmızı rənglə göstərilmiş günlər buna sübutdur. [9]

8. Brown – qəhvəyi:

Brown as a berry – 'very tanned because they have been out in the sun' – qaralmış mənasını ifadə edir, yəni günəş şüaları altında uzun müddət gəzdikdən sonra insan dərisinin yanmasına, qaralmasına işarədir.

Brown Shirt – a member of any fascist party or group – faşist partiyasının üzvü mənasını bildirir.

9. Yellow – sarı:

As yellow as a guinea – very yellow – sapsarı, çox sarı mənasını ifadə edir.

The yellow press - newspapers of a recklessly or unscrupulously sensational character – sarı mətbuat kimi tərcümə edilir, bu idiomda sarı rəngə işarə edilmir, əvəzində sensasiyalı xəbərlər yayımlayan mətbuat orqanı kimi nəzərdə tutulur.

Yellow dog – cowardly person – qorxaq, ağciyər, ürəksiz, cəsarətsiz, qorxacaq mənasını ifadə edir.

10. Pink – çəhrayı:

See pink elephants – see things that are not really there, because you're drunk – olmayan bir şeyi görmək, xəyal etmək, gözünə nələrsə görünmək mənasında işlədilir, insanın içkili halda olarkən real olmayan şeyləri görə bilməsi ilə əlaqələndirilir.

Be tickled pink – to be very pleased or amused – məmnun olmaq, razı qalmaq mənasını bildirir.

In the pink – in good health – sağlam olmaq, gümrah olmaq, sağlığı yerində olmaq deməkdir.

İngilis idiomlarının semantik təhlili təsdiq etdi ki, əksər hallarda belə ifadələr assosiativ əlaqələrə və insan təfəkkürünün konsepsiyalarına əsaslanır.

ƏDƏBİYYAT

1. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı: "Azərtədrisnəşr", 1962.
2. Əhmədova F. İngilis və Azərbaycan dillərinə məxsus frazeoloji vahidlərdə struktur-semantik xüsusiyyətlərin müqayisəli tədqiqinə dair // ADU-nun Elmi xəbərləri, № 4, 2007.
3. Quliyev T.S. Müxtəlifsistemli dillərdə idiomatik birləşmələr Bakı, 2016
4. Məmmədova G. İngilis dilində idiomatik ifadələrin müxtəlif üsullarla tədrisi Lənkəran Dövlət Universiteti, Lənkəran, Azərbaycan ELMİ XƏBƏRLƏR | Humanitar elmlər seriyası, 1/2021

5. Gibbs R., O'Brien J. Idioms and Mental Imagery: The Metaphorical Motivation for Idiomatic Meaning. Cognition, 36, 1990
6. Абдуллаев К.М., Гамидов И.Г. О трансъязыковой природе фразеологии // В пространстве языка и культуры. Сборник статей в честь 70-летия В.В.Виноградова. М., 2010
7. http://books.google.az/books
8. http://www.pride-unlimited.com/probono/ idioms1.html
9. https://www.myenglishteacher.eu/blog/colour-idioms-list-and-their-meanings/

Ramazanova Günel

Rəng komponentli ingilis idiomlarinin leksik-semantik xüsusiyyətləri

Xülasə

Dilin sistemi həm qrammatik modellərin strukturu, həm də leksik material baxımından müəyyən qanunauyğunluqlar üzərində qurulmuşdur. Bu qanunauyğunluqlar müəyyən kateqoriyalar vasitəsilə təzahür edir. Məqalə ingilis dili zəngin idiomatik sistemindən bəhs edir. Məqalədə idiomların danışıq zamanı mətnə xüsusi çalarlıq, rəngarənglik verməsindən, onların dili zənginləşdirməsindən, nitqi daha da cəlbedici etməsindən eləcə də məna və qrammatikanın tədqiqində çətinlik törətmələrindən danışılır. Müəllif idiomları, xüsusilə də tərkibində rəng komponentləri olan idiomları və onların semantik təhlilini aparmış, ingilis dilində idiomları semantik, sintaktik baxımdan təhlil etmiş, onların anlaşılmasında müxtəlif amillərin rolunu müəyyən etmiş, habelə idiomların funksional və struktur xüsusiyyətlərini aşkar etmiş, idiom daxilində işlənən komponentlərin səbəbini araşdırmış, rəng komponentli ingilis idiomlarının semantik təhlilini aparmış, tərkibində rəng adlarının iştirakı ilə yaranan frazeologizmlərin işlənmə dairəsi və mənbələrini tədqiq etmişdir. Müəllif dildə özünəməxsus mövqeyi, işlənmə tezliyi, ifadə zənginliyi, üslubi rəngarəngliyi və digər xüsusiyyətləri ilə seçilən idiomların hərtərəfli öyrənilməsi, onlara xas olan səciyyəvi əlamətlərin müəyyənləşdirilərək təhlilə cəlb edilməsini məqsədəuyğun hesab edir. Müəllif belə qənaətə gəlmişdir ki, idiomatik ifadələr metaforik səciyyə daşıyır, çünki onların məna tutumu bütövlükdə əlavə üslubi və emosional çalarla yüklənir və fikri poetik fiqurlar vasitəsilə ifadə edir.

RAMAZANOVA GUNEL

LEXICAL-SEMANTIC FEATURES OF ENGLISH IDIOMS WITH COLOR COMPONENT

SUMMARY

The language system is built on certain regularities both in terms of the structure of grammatical models and lexical material. These regularities are manifested through certain categories. The article discusses the rich idiomatic system of the English language. The article talks about the fact that idioms give a special tone and color to the text during conversation, enrich the language, make the speech more attractive, as well as cause difficulties in the study of meaning and grammar. The author conducted idioms, especially idioms containing color components and their semantic analysis, analyzed idioms in English from a semantic and syntactic point of view, determined the role of various factors in their understanding, as well as discovered the functional and structural features of idioms, investigated the reason for the components used within the idiom, carried out a semantic analysis of English idioms with a color component, studied the development scope and sources of phraseologisms with the participation of color names. The author considers it appropriate to comprehensively study idioms distinguished by their unique position in the language, frequency of development, richness of expression, stylistic variety and other features, identify their characteristic features and involve them in the analysis. The author came to the conclusion that idiomatic expressions have a metaphorical character, because their meaning is loaded with additional stylistic and emotional tones and expresses the idea through poetic figures.

РАМАЗАНОВА ГЮНЕЛЬ

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ АНГЛИЙСКИХ ИДИОМ С ЦВЕТОВЫМ КОМПОНЕНТОМ

РЕЗЮМЕ

Языковая система построена на определенных закономерностях как по структуре грамматических моделей, так и по лексическому материалу. Эти закономерности проявляются через определенные категории. В статье рассматривается богатая идиоматическая система английского языка. В статье говорится о том, что идиомы придают особый тон и окраску тексту во время разговора, обогащают язык, делают речь более привлекательной, а также вызывают трудности в изучении значения и грамматики. Автор провел идиомы, особенно идиомы, содержащие цветовые компоненты, и их семантический анализ, проанализировал идиомы английского языка с семантической и синтаксической точки зрения, определил роль различных факторов в их понимании, а также обнаружил функциональные и структурные особенности идиом, исследовали причину использования компонентов внутри

идиомы, провели семантический анализ английских идиом с цветовым компонентом, изучили сферу развития и источники фразеологизмов с участием цветовых названий. Автор считает целесообразным всесторонне изучить идиомы, отличающиеся уникальным положением в языке, частотой развития, богатством выражений, стилистическим разнообразием и другими особенностями, выявить их характерные черты и привлечь к анализу. Автор пришел к выводу, что идиоматические выражения имеют метафорический характер, поскольку их значение нагружено дополнительными стилистическими и эмоциональными тонами и выражает идею через поэтические образы.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.12.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.12.2023
Rəyçi: fil.f.d. Məhərrəmova N.
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

NÜBAR MƏSİMOVA
ADPU-nun Şəki filialı, baş müəllim
nubarmasimova@gmail.com
https://orcid.org/0009-0000-8488-6416

AZƏRBAYCANDA HƏYATA KEÇİRİLƏN DİL SİYASƏTİNİN NƏTİCƏLƏRİ

XÜLASƏ

Azərbaycanda dil siyasəti Azərbaycan dövlətinin tarixinin vacib elementidir. Şübhəsiz ki, Azərbaycanın dövlətçilik tarixi geniş bir anlayışdır və bu anlayışın əsas elementlərindən biri də dövlətin dil siyasətidir. Azərbaycanın tarixi coğrafiyası həmişə Azərbaycan dövləti anlayışı ilə üst-üstə düşmüşdür.

Azərbaycan türkcəsi nüfuzlu və təsirli bir dil kimi uzun müddət beynəlxalq aləmdə varlığını qoruyub saxlamışdır. Azərbaycan dili ümumən Yaxın Şərqlə, Rusiyanın şərq və cənub quberniyalarında siyasi-diplomatik və yerli-milli münasibətlərdə vacib rol oynamışdır. Açıqlananlardan yola çıxaraq bu məqalənin məqsədinin Azərbaycanda həyata keçirilən dil siyasətinin tarixi baxımdan araşdırılması olduğunu vurğulamaq lazımdır.

Açar sözlər: Azərbaycan, Azərbaycan dili, dil siyasəti, əlifba islahatı, yeni əlifba

Dil sosial hadisə kimi biliklərin toplanması, saxlanması və ötürülməsi vasitəsidir. Cəmiyyət və orada baş verən iqtisadi, sosial və mədəni dəyişikliklər dilin fərqli səviyyələrinə təsir göstərir. Hər bir xalqın dilini onun mentaliteti, tarixi müəyyən edir. Bu halda o, müəyyən ölkənin malik olduğu mədəni irsin göstəricisi kimi çıxış edir. Buna görə də bütün dillərə diqqətlə yanaşılmalı, eyni zamanda dəyərli və önəmli olmalıdır.

Azərbaycan Respublikasının dil siyasəti öz ərazisində mövcud olan dillərin dərindən öyrənilməsini, onların qorunub saxlanılması strategiyasının işlənib hazırlanmasını və inkişaf yollarının müəyyən edilməsini əhatə edir. [4] Əslində, Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra həyata keçirilən dil siyasəti Azərbaycan Respublikası ərazisində mövcud olan dillərin yerli və xarici alimlər tərəfindən öyrənilməsinə yönəlmiş, onların təsbitinə, lüğətlərin tərtibinə, dərsliklərin hazırlanmasına cəhd edilmişdir.

19-20-ci əsr ərzində Azərbaycan daxilində etnolinqvistik baxımdan proseslərin inkişafı yönündə dörd vacib mərhələni vurqulamaq mümkündür: Rusiya imperiyasının daxilindəki müddət (19-cu əsr - 1917); Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrü (1918–20); Sovetlər dövrü (1920-91); dövlət müstəqilliyinin əldə edilməsindən sonrakı dövr (1991-ci ildən günümüzə qədər). [5]

19-20-ci əsrlərdə Azərbaycan dili çox inkişaf etmiş və həqiqətən də dünyanın ən qabaqcıl dillərindən birinə çevrilmişdir. Müstəqillik illərində dil lə bağlı ölkə siyasəti hökümətin dil ilə bağlı iradəsini göstərməsinin ən güclü vasitəsi kimi dəyərləndirilməlidir. Azərbaycan türkcəsi nüfuzlu və təsirli bir dil kimi uzun müddət beynəlxalq aləmdə varlığını qoruyub saxlamışdır. Azərbaycan dili ümumən Yaxın Şərqlə, Rusiyanın şərq və cənub quberniyalarında siyasi-diplomatik və yerli-milli münasibətlərdə vacib rol oynamışdır. Deyilənlərdən yola çıxaraq bu məqalənin məqsədinin Azərbaycanda həyata keçirilən dil siyasətinin mahiyyətinin araşdırılmasından ibarət olduğunu söyləyə bilərik.

Azərbaycan Respublikasının dil siyasəti öz ərazisində mövcud olan dillərin dərindən öyrənilməsini, onların qorunub saxlanılması strategiyasının işlənib hazırlanmasını və inkişaf yollarının müəyyən edilməsini əhatə edir. Əslində, Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra həyata keçirilən dil siyasəti Azərbaycan Respublikası ərazisində mövcud olan dillərin yerli və xarici alimlər tərəfindən öyrənilməsinə yönəlmiş, onların təsbitinə, lüğətlərin tərtibinə, dərsliklərin hazırlanmasına da cəhd edilmişdir. [4]

Azərbaycan dilinin funksional inkişafında əsaslı dəyişikliklər sadəcə 1918-ci ildə 28 mayda Azərbaycan hökümətinin dövlət müstəqilliyini əldə etməsindən sonra həyata keçirilə bilmişdir. Müstəqilliyin qazanılması hadisəsi Azərbaycanın öz doğma dilinin funksional şəkildə inkişafı prosesində yeni bir mərhələnin ortaya çıxması idi. Əsasən bu dövrdə dil ilə bağlı milliləşdirmə prosesinin yaşanması milli hökümətin vacib istiqamətlərindən ilki olaraq qəbul edilmişdir. [6] Dil ilə bağlı aparılan milliləşdirmə siyasəti prosesinin mahiyyəti Azərbaycanın ana dilinin müstəmləkəçilik zamanında əldən çıxarılmış mövqelərini bərpa etmək və keçmiş imperiya dilini yavaş-yavaş xalqın həyatından sıxışdırıb çıxarmaqdan ibarət idi.

Bu sahədə ilk addım müvafiq qanunvericilik bazasının yaradılması olmuşdur. Yeni milli hökumətin 1918-ci il 27 iyun tarixində imzaladığı Fərmanı ilə bərabər ilk dəfə Azərbaycan dilinə dövlət dili statusu verilmiş, hökümət orqanlarında Azərbaycan dilində işlərin həyata keçirilməsinə başlanılmışdır. Azərbaycan dilində səriştəli milli kadrlar hazırlamaq məqsədilə 1918-ci il avqustun 28-də ölkənin elm və təhsil idarələrinin milliləşdirilməsi ilə bağlı qərar qəbul edilmişdir. Azərbaycan dilində işləyən ali təhsil idarələrinin yaradılması və Azərbaycanın öz əlifbasının dəyişdirilməsi ilə bağlı ilk addımların həyata keçirilməsi də ilk müstəqillik dövrünün vacib qazanclarındandır . [2]

20-ci əsr Azərbaycan yazısı ərəb qrafikası əsasında qurulmuş və yalnız 1929-cu ildə latın qrafikalı əlifbaya çevrilmişdir. Ərəb əlifbasının transformasiyası ilə bağlı ilk addım 60-cı illərdə göstərilib. Lakin əlifbanın dəyişdirilməsi sahəsində ilk əməli addımlar 1918-ci ilin may ayında Azərbaycan dövlətinin müstəqillik qazanmasını elan etdikdən sonra atılmışdır. 1919-cu ilin mart ayında milli dövlət Azərbaycanın öz əlifba layihəsini hazırlamaq üçün ayrıca bir komissiya təşkil edir. Qurulan komissiyaya 3 fərqli layihə təqdim edildi, onlardan Abdulla bəy Əfəndiyevin təqdim

etdiyi layihə olan Azərbaycan yazısının latın əlifbasına keçməsini nəzərdətutan layihə bəyənildi. [3]

Latın qrafikalı Azərbaycanın əlifbası layihəsi Azərbaycan müəllimlərinin 1919-cu il avqustun 20-dən sentyabrın 1-ə qədər keçirilən qurultayında təsdiqləndikdən sonra Azərbaycan Cümhuriyyətinin Məclisi-məbusanının müzakirəsinə göndərildi. Ancaq 1920-ci ilin aprelində Qızıl ordu tərəfindən ölkənin işğal edilməsi milli hökumətin bu layihəni həyata keçirməsinə mane oldu. Azərbaycanda əlifbanın dəyişdirilməsi ölkədə hakimiyyəti zorla ələ keçirən bolşeviklər tərəfindən həyata keçirildi. 1928-ci il oktyabrın 11-də Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin qərarı ilə respublika latın qrafikasına keçdi. [5]

Azərbaycan əlifbasının transformasiyası respublikada dil quruculuğuna təkan verdi. 20-ci əsrin 20-ci illərinin sonlarında Azərbaycan dilçilərinin bilavasitə iştirakı ilə respublikanın kiçik xalqlarının - saxurların, avarların, kürdlərin, tatların, ləzgilərin, talışların, udinlərin latın qrafikası ilə əlifbaları yaradıldı. Ancaq 1938-ci il SSRİ-nin rəhbərliyinin sərt bir şəkildə müdaxiləsi nəticəsində Azərbaycan daxilində dilin yenidən quruculuğu prosesinin təbii şəkildə inkişaf yolu pozuldu. Mərkəzi hökumətin qərarı ilə kiçik millətlərin öz əlifbaları qadağan edildi. [7]

Bununla bağlı olaraq 1918–20-ci illər tarixin son 200 ilində Azərbaycan xalqının dilinin funksional şəkildə inkişafında yadda qalan tarix olaraq sayıla bilər. Beləliklə, 20-ci əsrin daha sonrakı illərində bununla bağlı olaraq yaşanan proseslər 1918–20-ci illər arasında təməli atılmış cərəyanların inkişaf etməsi və dərinləşməsinin göstəricisi idi. [2]

Sovet hakimiyyəti dövründə rus dili dövlət quruculuğunda və siyasət dili kimi rol oynayırdı. Azərbaycan dili ilə yanaşı rus dili də dövlət dili sayılırdı. Rus dili 14 Sovet respublikası (o cümlədən Rusiya, 15-ci Sovet İttifaqı ölkəsi) arasında lingua franca rolunu oynamışdır. Sovet İttifaqının siyasəti getdikcə ən yüksək səviyyəyə çatmaq, ittifaq ölkələrində rus dilinin hakimliyinə nail olmaq məqsədi ilə ittifaq ölkələri arasında rus dilini təkmilləşdirməkdən ibarət idi. Sovet İttifaqı bilavasitə və dolayısı ilə rus dilini öyrənmək və öyrətmək imkanlarını möhkəmləndirdi. [1] Beləliklə, rusdilli insanlar ittifaq ölkələrinin hər birində istədikləri yerdə rus məktəbi tapa bilirdilər, lakin digər dillərdə vəziyyət eyni deyildi. Məsələn, Azərbaycan dilində təhsil Azərbaycan sərhədləri daxilində mümkün idi.

Azərbaycan ərazilərində yaşayan etnosların statusu da mürəkkəb idi. Sovet dövründə onların öz ana dillərində heç bir təhsilalma imkanları ola bilməzdi. Sovet hakimiyyəti Azərbaycanda millim azlıqlar üçün kifayət qədər mürəkkəb vəziyyət yaratmışdı. Beləliklə, onlar öz ana dilini qoruyub saxlamalı, rus dili ilə birlikdə Azərbaycan dilini də mənimsəməli idilər. Sovet İttifaqı 1938-ci il fərmanı ilə Sovet siyasətinə əlavə olaraq, ittifaq ölkələrinin bütün qeyri-rus məktəblərində rus dilini məcburi ikinci dil statusu elan etdi və mərkəzləşdirilmiş tədris planı və dərs saatlarının artırılması ilə rus dilinin mövqeyini möhkəmləndirdi. Rus dilinin öyrənilməsi və tədrisi. Sovet İttifaqının "ruslaşdırma" siyasəti Azərbaycan xalqının

daxilində dil qütbləşməsinə gətirib çıxarır ki, bu da Azərbaycan cəmiyyətində hələ tam həllini tapmayıb. Sovet hakimiyyəti dövründə Azərbaycan dili dövlət dili statusuna malik olmasına baxmayaraq, rus dilinin dəyəri yüksək idi. Rus dilini bilməyən insanlar daha az müasir və daha az mobil hesab olunurdular. [6] Xalq arasında yaranan bu xaos Azərbaycanda artan russofon əhalini çıxılmaz vəziyyətdə qoydu. Bu vəziyyət öz növbəsində valideynlərin övladlarını rus məktəblərinə vermək qərarında da öz əksini tapırdı. Bunu statistik rəqəmlər sübut edir. Sovet İttifaqı dağılanda keçmiş ittifaq ölkələrində təqribən 25 milyon etnik rus və 36,5 milyon rus dilində danışan insan var idi.

1920-ci il aprel ayında idarəni ələ keçirən bolşevik gücləri rus olmayan xalqlarının Sovet hakimiyyəti daxilində sədaqətindən əmin olmaq üçün milli dillərinin inkişafını dayandırmaq üçün minimum şərait yaratmaq üçün çalışırdılar. Bunu həm də milli ucqarlarda bolşevik hakimiyyətinin gücləndirilməsi zərurəti tələb edirdi. Buna görə 1921-ci il martın 29-da Azərbaycanın İnqilab Komitəsinin sədri Nəriman Nərimanov Azərbaycan SSR-in müəssəərində Azərbaycan dilində işlərin həll edilməsi haqqında qərar qəbul etmişdi. 1923-cü il iyunun 27-də isə Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin qərrarı ilə Azərbaycan dili Azərbaycan SSR-in rəsmi dövlət dili elan edildi. [10]

Adı çəkilən dövlət qərarları hüquqi normadan daha çox siyasi bir fərman idi. Beləliklə, Azərbaycanda, eləcə də bütün SSRİ ərazisində rus dili faktiki olaraq dövlət dilinə çevrilir. Buna baxmayaraq, milli dillərin belə məhdud imkanları 20-30-cu illərdə Azərbaycanın öz dilinin təhsil, poliqrafiya və kitab nəşri ilə bağlı olaraq funksional şəkildə inkişafına dəstək verdi. Məsələn, 1939-40-cı tədris ilində Azərbaycanda ibtidai və orta məktəbdə oxuyan 638427 şagirdin 68,6 faizi Azərbaycan, 18,9 faizi rus, 12,1 faizi erməni, 0,4 faizi gürcü dilində təhsil alırdı. [11]

1939-cu il iyul ayıın 11-də Azərbaycan SSR Ali Soveti 1940-cı il yanvar ayının 1-dən latın əlifbaından kiril əlifbasına keçmək ilə bağlı olaraq qərar qəbul etmişdir. Kiril əlifbası ilə yeni latın əlifbaları arasında çox vacib fərqlər var idi. Deməli, bəzi hallarda fərqli əlifbalarda eyni fonemlər, bir qayda olaraq, fərqli işarələrlə təmsil olunurdu. Bu, türk dilləri arasındakı fərqləri süni şəkildə dərinləşdirmək məqsədi ilə edilirdi. [8]

1939-cu ildə Azərbaycan dilində 81, rus dilində 46, başqa dillərdə isə 9 qəzet çap olunurdu. Həmin ildə respublikada qəzetlərin ümumi tirajının 55,7 faizi Azərbaycan, 33,7 faizi rus və 10,6 faizi başqa dillərdə olan qəzetlərdən ibarət olmuşdur. Oxşar tendensiya kitab nəşrində də müşahidə olunur. Lakin Azərbaycan dilinin nisbətən sərbəst inkişafı üçün belə əlverişli dövr uzun sürmədi. 30-cu illərin sonundan. 20-ci əsr SSRİ rəhbərliyi milli fərqliliklərin aradan qaldırılması prosesini süni surətdə sürətləndirmək kursu tutmuşdu və bu, mahiyyətcə xalqların ruslaşdırılması siyasəti demək idi. [12]

Milli xalq əlifbaların latın əlifbasından kiril əlifbasına tərcüməsi, rus dil inkişafının funksional şəkildə inkişafı üçün şəraitin yaradılması prosesi həyata

keçirilən siyasətin vacib elementləri və əsas hissəsi idi. SSRİ Xalq Komissarları Sovetinin və Ümumittifaq Bolşeviklər Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin 1938-ci ilin martında qəbul etdiyi dekretlə 1938-39-cu tədris ilindən başlayaraq bütün ölkədə rus dilinin icbari tədrisinə başlanıldı. Lakin 50-ci illərin ortalarına doğru milli dövlət dillərinin inkişafı yönündə diqqətlər artırılmışdır. 1956-cı il avqust ayının 21-də 4-cü çağırış olan Azərbaycan SSR Ali Sovetinin 3-cü qurultqyında Azərbaycan dili ilə bağlı mühüm qərar qəbul edilmışdır. [4] Daha sonra ölkənin dövlət idarələrində Azərbaycan dilinin istifadəsi ilə bağlı lazımi addımlar atılsa da, mərkəzi dövlətin təzyiqi ilə bərabər qısa bir müddət ərzində bu dayandırıldmışdır.

60-cı illərin ortalarına doğru SSRİ daxilində dil sahəsində nisbi yumşalma dövrünə birdəfəlik son qoyuldu. Həmin dövrdən SSRİ-nin dağılmasına qədər ruslaşdırma siyasəti sovet dövlətinin daxili siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri olmuşdur. Maraqlıdır ki, bu siyasət milli rus ikidilliliyinin (ikidilliliyin) inkişafı şüarı altında həyata keçirilirdi. [2] Və buna görə də milli-rus ikidilliliyi rəsmi təbliğatın təqdim etməyə çalışdığı kimi, heç də fərqli dillərin qarşılıqlı inkişafı və zənginləşməsinə deyil, rus dilinin azərbaycanlılar arasında yayılmasının sürətləndirilməsinə və bu dilin Azərbaycanda üstünlüyünə xidmət edirdi.

Ancaq mərkəzi dövlətin güclü təzyiqləri olmasına baxmayaraq, 1978-ci ildə qərarlaşdırılmış yeni Konstitusiyada Azərbaycanın öz dilinin rəsmi dövlət dili olması ilə bağlı vacib bir maddə daxil edilib. Bu yazı o dövrdə kifayət qədər formal xarakter daşısa da, Azərbaycan xalqının ciddi mənəvi-psixoloji qələbəsi idi. Belə ki, SSRİ-nin 15 ittifaq respublikasından yalnız üçünün - Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan respublikalarının konstitusiyalarında dövlət dili ilə bağlı xüsusi maddə var idi. [6]

SSRİ-nin tərkibindəki əksər ittifaq respublikalarından fərqli olaraq Azərbaycanda 60-80-ci illərdə ictimai həyatın əsas sahələrində, ilk növbədə təhsildə və poliqrafiya sahəsində milli dilin mövqeyinin möhkəmlənməsi davam edirdi.

1991-ci ildə SSRİ-nin süqutundan və Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra dil sahəsində əsas vəzifə sovet dövründən miras qalmış problemləri ən qısa müddətdə aradan qaldırmaq idi. Bu məqsədin həyata keçirilməsində vacib addım 2002-ci ildə "Dövlət dili haqqında" qanunun qəbulu oldu. Qanunda Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi işlədilməsinin Azərbaycan Respublikasının suverenliyinin əsas şərtlərindən biri olduğu və onun tətbiqi, qorunub saxlanması, inkişafı dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri olduğu bildirilirdi. [3]

Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra ölkə daxilində dil ilə bağlı qazanılmış ən vacib uğurlardan biri kiçik millətlərin dillərinin funksional şəkildə inkişafının təmin edilməsi istiqamətində həyata keçirilən işlərdir. Sovet dövründə onların ictimai yerlərdə istifadəsinə qoyulan qadağalar aradan qaldırıldı, ilk çap orqanları bu dillərdə nəşr olundu, ibtidai məktəblərdə təhsilin əsası qoyuldu. [1]

Azərbaycan dili postsovet dövründə daha populyarlaşdı və əhəmiyyətli dərəcədə təkmilləşdi. Ölkənin dövlət dili kimi çoxsaylı fərmanlarla dilin əhəmiyyəti əsaslı surətdə artmış və təkmilləşməyə sövq edilmişdir. Azərbaycanda rus dilinin və

rusdilli əhalinin əhəmiyyəti və miqyası azaldı, lakin əhəmiyyətli dərəcədə itmədi. Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra ingilis dilinin xarici dil kimi əhəmiyyəti daha da artmışdır. Üstəlik, rus dili ölkədə xarici dil kimi deyil, ünsiyyət üsulu kimi hələ də istifadə olunur. Rusdilli elitalarının sayı azaldı, amma yox olmadı. Böyüməkdə olan nəsil arasında milliyyətcə azərbaycanlı olanların sayı üstünlük təşkil edir. [6] Üstəlik, hələ də övladlarının və ya nəvələrinin doğma dil yox, rus dilində təhsil almasına önəm verən ailələr var. Azərbaycan dili indi hər iki dil tərəfindən sıxışdırılmaq təhlükəsindən uzaqdır.

Azərbaycan Respublikasının konstitusiyasının qəbulundan sonra Azərbaycanın müasir tarixində yeni sabitlik və inkişaf dövrü başlandı. Ölkəni xarici müdaxilələrdən, daxili separatizm cəhdlərindən xilas edən ümummilli lider xüsusi hazırlanmış proqram əsasında siyasi və iqtisadi sahələrlə yanaşı, mədəni-mənəvi həyat problemləri ilə daha da ardıcıl məşğul olmaq imkanı yaratdı.

1990-cı illərin ortalarından başlayaraq ölkədə dövlət dilinin inkişafı ən vacib problemlərdən biri olmuşdur. Qarşılaşılan problemlər əsasən aşağıdakılar olmuşdur:

• Müstəqil respublikanın bütün dövlət qurumlarında dövlət dilinin tətbiqi qənaətbəxş deyildi;

• Ölkənin beynəlxalq inteqrasiyası ilə əlaqədar Azərbaycana gələn xarici şirkətlər müəyyən mənada dövlət dilinə biganə yanaşırdılar;

• Kütləvi informasiya vasitələrində, xüsusən də televiziya kanallarında dövlət dili ilə yanaşı başqa dillərdən də (məsələn, bədii filmlərdə, əyləncə proqramlarında və s.) istifadə olunurdu.

• Kiril qrafikalı əlifbadan latın qrafikalı əlifbaya keçid prosesi hələ də davam edirdi və yazı və orfoqrafiya problemləri, müəyyən çaşqınlıqlar yaradırdı;

• Dövlət dilini kifayət qədər yaxşı bilməyən dövlət məmurları var idi. [9]

Məhz bu aspektdən müstəqillikdən əvvəlki və sonrakı dövrlərin dil siyasətinin həyata keçirilməsinin müqayisəsi strateji əhəmiyyət kəsb edir. Ümummilli lider Heydər Əliyev Azərbaycan dilinin, həqiqi mənada, dövlət dilinə çevrilməsi üçün onilliklər boyu mübarizə apardı. O, Azərbaycan dövlətinin müstəqillik təcrübəsinə əsaslanaraq dövlət dilinin tətbiqi ilə bağlı zəruri tədbirlər proqramını irəli sürdü. Sənədə əsasən, "Ölkənin orta və ali məktəblərində Azərbaycan dilinin müasir dünya standartlarına uyğun, ölkəmizin milli-mədəni inkişafının tələblərinə cavab verən tədrisinə ehtiyac var. Bir çox kütləvi informasiya vasitələrində, rəsmi yazışmalarda və digər sahələrdə Azərbaycan dilinin ədəbi normalarına kifayət qədər əməl olunmur. Reklam sahəsində Azərbaycan dilinin istifadəsində ciddi boşluqlar mövcuddur. Ana dilinin Azərbaycan xalqının dövlət dili kimi inkişafı və təkmilləşdirilməsi üçün Azərbaycan dövləti aşağıdakı vacib tədbirlərin həyata keçirilməsini zəruri hesab etmişdir:

• Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət Dil Komissiyası yaradılması;

• "Azərbaycan Respublikasının dövlət dili haqqında Qanun"un hazırlanması;

• Nazirliklərin, idarələrin, təşkilatların rəhbərlərinin dövlət dilinin və latın qrafikalı əlifbanın tətbiqi ilə bağlı işi təkmilləşdirmək üçün perspektiv planlar hazırlayıb tabeliyində olan qurumlarda praktikada tətbiq edilməsi;

• Təhsil Nazirliyi tabeliyində olan orta və ali məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisi sahəsində qəti tədbirlər görülməsi;

• Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Təhsil Nazirliyinin Azərbaycan Yazıçılar Birliyi ilə birlikdə Azərbaycan Respublikasında dərc olunması zəruri olan elmi, bədii, tədris və s. ədəbiyyatın siyahısını hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim edilməsi;

• Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Azərbaycan dilçiliyi üzrə elmi-tədqiqat proqramı hazırlanması və bu tədqiqatların gedişi barədə hər altı aydan bir respublika Prezidentinə məlumat verilməsi;

• Azərbaycanda yayımlanması nəzərdə tutulan xarici kino və televiziya materiallarının Azərbaycan dilinə çevrilməsi.

• 2001-ci il avqustun 1-dən Respublika tamamilə latın qrafikasına keçməlidir. [5]

Latın qrafikasının bərpası məqsədilə 1990-cı ilin əvvəlində işçi qrupu yaradılmış və həmin ilin sentyabrın 11-də Əlifba Komissiyasına çevrilmiş, Komissiyanın hazırladığı layihə 1991-ci il dekabrın 25-də Azərbaycan parlamenti tərəfindən təsdiq edilmişdir. Lakin fərqli obyektiv və subyektiv səbəblərdən yalnız 2001-ci il iyunun 18-də Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin sərəncamından sonra Azərbaycanın bütün ərazisində latın qrafikasına keçid həyata keçirildi. Azərbaycan Respublikasının milli azlıqların, kiçik xalqların və etnik qrupların linqvistik özünəməxsusluğunun qorunub saxlanılması sahəsində dövlət siyasəti çərçivəsində aşağıdakı tədbirlər həyata keçirilmiş və hazırda da aparılır:

• milli azlıqların, kiçik xalqların və etnik qrupların nümayəndələrinin kompakt yaşadıqları ərazidə orta məktəb proqramı üzrə onların dili və ədəbiyyatının tədris olunması;

• milli azlıqların, kiçik xalqların və etnik qrupların dillərində tədris və bədii ədəbiyyatın nəşrini həyata keçirilməsi;

• Azərbaycanda yaşayan milli azlıqların, kiçik xalqların və etnik qrupların dilində tele və radio verilişlərinin təşkili. [2]

Azərbaycanda kiçik xalqların və etnik qrupların mədəniyyətini və dillərini təmsil edən mədəniyyət mərkəzləri fəaliyyət göstərir: “Ronai” kürd mədəniyyət mərkəzi, slavyan mədəniyyət mərkəzi, “Vətən” Ahıska türkləri cəmiyyəti, “Avesta” talış birliyi, “Turqantel” və “Yaşlıq” tatar mədəniyyət icmaları, “Orain” Udin mədəniyyət mərkəzi, “Buduq” mədəniyyət mərkəzi, Qax və Qusarda Ləzgi Dövlət Teatrı fəaliyyət göstərir.

Azərbaycan dili öz tarixi boyu repressiyalara, məhdudiyyətlərə, təzyiqlərə dözsə də, ölkənin yeganə dili kimi milli mahiyyətini heç vaxt itirməmişdir. Azərbaycanlıların möhkəm əzmi və milli birliyi Azərbaycan millətinin və

Azərbaycan dilinin müstəqilliyi ilə nəticələndi. Nəticə olaraq qeyd edək ki, Azərbaycan hələ də sovet dövründən qalan dil problemlərini həll etmək səyi ilə irəliləyir, bütün milli məsələlərin sülh və demokratik yolla həlli istiqamətində addımlar atır.

"Azərbaycanda həyata keçirilən dil siyasətinin nəticələri" adlı tədqiqatımızı yekunlaşdıraraq söyləyə bilərik ki, Sovet İttifaqının dağılması Azərbaycan dilinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində çoxsaylı sərəncam və qanunların qəbulu ilə nəticələndi. Sonrakı dövrdə dil planlaşdırma siyasətində icraedici orqan kimi hökumətin rolu müəyyənləşdirildi. Azərbaycan dilinin tətbiqi sahəsində dövlət orqanlarının strukturu Prezident, Nazirlik Kabineti, Milli Məclis, Dövlət Dil Komissiyası, Dövlət Agentliyi, Təhsil Nazirliyi, AMEA və yeni yaradılmış Monitorinq Mərkəzindən ibarətdir. Hazırda müəyyən olunmuş prioritet istiqamətlərdə davamlı olaraq işlər aparılmaqdadır. Sözügedən məsələlərin dövlət qurumları tərəfindən tənzimlənməsi ilə yanaşı, proseslərin elmi aspektlərdən davamlı şəkildə araşdırılması zərurudir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağayeva Z. Heydər Əliyev və sovet rejiminin dil siyasətinin fəlsəfi mahiyyəti. 2023

2. Əlizadə A. Azərbaycan Dilinin Dövlət Dili Elan Edilməsi Və Onun Xalq Təsərrüfatı Sahələrində Tətbiqi (1956–1959). Scientific Works/Elmi Eserler, 38(1). 2022

3. Hüseynov S. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. 2016

4. İbrahimov E. Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə həyata keçirilən dil siyasəti. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi, 9(4), 2020. səh.1411-1424.

5. İbrahimov E. Müasir Türk Toplumlarında Dil Siyasəti (Gürcüstanda Türk Dili İlə Bağlı Aparılan Dil Siyasəti). Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi, 12(2), 2023, səh. 473-481.

6. Qaribova J. Dil Siyasəti İlə Bağlı Tədqiqatlarda Prioritet Meylləri. Tehlikedeki Diller Dergisi, 2(2), 2013, səh.1-11.

7. Qaribova J. Dil Siyasəti ilə Bağli Tədqiqatlarda Prioritet Meyllər-(AZƏRBAYCAN DİLİ). Tehlikedeki Diller Dergisi-ISSN: 2148-130X, 2(2), 2013

8. Qasımova N. Z. Qloballaşma şəraitində sosiolinqvistikaya təsir edən kulturoloji amillər. "TÜRK DİLLƏRİNİN VƏ ƏDƏBİYYATININ TƏDQİQİ VƏ TƏDRİSİNİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ" konfrans materialları. 2021, səh. 661-664

9. Qəribli A. Azərbaycan dili anlayışının tarixi. Bakı:"Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2017

10. Qəribova J. Azərbaycan Respublikasının dil siyasətində multikulturalizm. Azərbaycan multikulturalizmi (Ali məktəblər üçün dərslik). Bakı: BBMM, 2017, səh.280-292

11. Umudlu İ.M. Azərbaycanda multikulturalizmin dövlət siyasəti səviyyəsində inkişafı-Heydər Əliyev dövrü. KONFRANS MATERİALLARI. 2021, .səh.460-462

12. Zeynalov İ. Azərbaycanın Milli-Mənəvi Dəyərləri İntibah Dövründə (1969-1982-ci illər). Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 9(3), 2022, səh. 606-625.

NUBAR MASIMOVA

RESULTS OF LANGUAGE POLİCY İMPLEMENTED İN AZERBAİJAN

ABSTRACT

Language policy in Azerbaijan is an important element of the history of the state of Azerbaijan. Undoubtedly, the state history of Azerbaijan is a broad subject, and one of the main elements of this subject is the language policy of the state. The historical geography of Azerbaijan has always coincided with the concept of the state of Azerbaijan. Because the history of Azerbaijan is an integral part of the history of Turkey. Azerbaijani Turkish has maintained its presence in the international world for a long time as an influential and influential language. The Azerbaijani language has played an important role in the political-diplomatic and local-national relations with the Middle East in general, and in the eastern and southern provinces of Russia. Based on the above, it should be emphasized that the purpose of this article is to analyze the language policy implemented in Azerbaijan from a historical point of view.

Keywords: Azerbaijan, Azerbaijani language, language policy, alphabet reform, new alphabet

НУБАР МАСИМОВА

РЕЗУЛЬТАТЫ ЯЗЫКОВОЙ ПОЛИТИКИ, РЕАЛИЗОВАННОЙ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

РЕЗЮМЕ

Языковая политика в Азербайджане является важным элементом истории Азербайджанского государства. Несомненно, государственная история Азербайджана – это обширная тема, и одним из основных элементов этой темы является языковая политика государства. Историческая география Азербайджана всегда совпадала с концепцией Азербайджанского государства. Потому что история Азербайджана является неотъемлемой частью истории Турции. Азербайджанский турецкий язык долгое время сохранял свое

присутствие в международном мире как влиятельный и влиятельный язык. Азербайджанский язык сыграл важную роль в политико-дипломатических и местно-национальных отношениях с Ближним Востоком в целом, а также в восточных и южных провинциях России. На основании вышеизложенного следует подчеркнуть, что целью данной статьи является анализ языковой политики, реализуемой в Азербайджане, с исторической точки зрения.

Ключевые слова: Азербайджан, азербайджанский язык, языковая политика, реформа алфавита, новый алфавит

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.12.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.12.2023
Rəyçi: fil.ü.f.d.Xalidə Abdullayeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SALMANOVA ŞƏFA MƏCİD QIZI
ADU
shafa.salmanova@mail.ru

AFFİKSLƏRİN KOMPONENT TƏHLİLİ

Xülasə

Kök olmayan bütün morfemlər affikslərdir. Affikslər kökə və ya əsasa artırılır və onların lüğəvi mənası olmur. Sonuncu cəhət aparıcı hesab edilir və buna görə də, yalnız qrammatik mənası olan morfemlər affikslər adlandırılır. İşarələnin tipinə görə affiksləri sözdüzəldici və sözdəyişdirici növlərini ayırmaq vacibdir. Bu affikslərin kökə, yaxud əsasa artırılması ilə kök və ya əsasın mənası dəyişir. Sözdüzəldici şəkilçinin vacib xüsusiyyəti onun yeni əsas yaratması ilə bağlıdır. Aqlütinativ dillərdə lüğəvi mənası olan kökə sözdüzəldici şəkilçi artırılaraq yeni söz düzəlir və bu sözə əsas deyilir. Flektiv dillərdə isə yaranan əsas müstəqil lüğəvi məna daşıyan söz olur və törədici əsas funksiyasında çıxış edir.

Açar sözlər: kök, şəkilçi, affiks, sözdüzəldici affiks, sözdəyişdirici affiks

Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilçiliyində “şəkilçi morfemlər” və “şəkilçi” terminləri daha çox işlənir. Rus dilində “окончание” və onun substitutu kimi istifadə edilən “флексия” terminləri vardır. Bunlardan birincisi Azərbaycan dilinə çox zaman “şəkilçi”, nadir hallarda “sonluq” və “son şəkilçi “ kimi tərcümə olunur. Rus dilində “окончание” və yaxud “флексия” adlanan anlayış sözün sonunda yerləşən və onun qrammatik mənasını ifadə edən köməkçi morfemdir. Deməli, affiksin növlərindən biridir.

İstər rus, istərsə də Azərbaycan dilçiliyində affikslərin iki əsas qrupa bölünməsinə üstünlük verilir: 1) sözdüzəldici affikslər; 2) sözdəyişdirici affikslər. Azərbaycan dilçiliyində affiks termininin şəkilçi ilə eyniləşdirilməsi geniş yayılmışdır. Məsələn, B. Xəlilov yazır: “Sözün morfoloji quruluşunda kök və şəkilçi morfemlərin rolu böyükdür” [1, s.44]. M. Hüseynzadə Azərbaycan dilinin sözlərinin tərkibcə kök və şəkilçidən ibarət olduğunu qeyd edərək yazmışdır: “*Sözün əsas hissəsi dilçilik elmində kök, qeyri-əsas hissəsi isə şəkilçi adlanır“* [3, s.4]. M.Hüseynzadə şəkilçinin kökə birləşməsinə də diqqət yetirmiş, ön (prefiks), iç (infiks) və son (suffiks) adı ilə şəkilşiləri üç yerə bölmüş, köklərdə əmələ gətirdikləri məzmun və şəkil dəyişmələrinə görə şəkilçiləri sözdüzəldici və sözdəyişdirici qruplarına ayırmışdır [3, s.10-11]. Müəllif dilimizdə ön şəkilçilərin işlənməsi məsələsinə də toxunmuşdur.

Müasir linqvistikada suffiks birikmələri, affiks zəncirləri, morfem zəncirləri, morfem kompleksləri və bir sıra başqa terminlərdən istifadə olunur. Flektiv dillərdə sözdüzəltmənin tədqiqi prosesində *suffiks qrupu, suffiks birikməsi, suffiks qovuşması* terminlərinin işlədilməsi müşahidə olunur. Rus dilçiliyində “протяженный аффикс”

termini bir-birinə qırılmaz şəkildə birləşən iki və daha çox affiksi tərkibində birləşdirən, sözdüzəltmədə bir morfem funksiyasında çıxış edən affiksləri ifadə edir. Bu dilin tarixi inkişaf prosesində iki suffiksin birləşərək bir suffiksə çevrilməsi kimi də izah olunur. Belə affikslər müxtəlif dillərin sözdüzəltmə sistemi üçün səciyyəvidir. Təbii ki, bu məsələ sözdüzəldici affikslərin növünə aid hadisə ilə bağlıdır.

Kök morfem və affiksal morfemlərin ayrılıqda araşdırılmasına affiksal morfemlərin müxtəlif meyarlar üzrə təsnifi ilə başlamaq olar. İşarələnin tipinə görə affiksləri sözdüzəldici və sözdəyişdirici növlərini ayırmaq vacibdir. Bu affikslərin kökə, yaxud əsasa artırılması ilə kök və ya əsasın mənası dəyişir. Sözdüzəldici şəkilçinin vacib xüsusiyyəti onun yeni əsas yaratması ilə bağlıdır. Kök dilin tipindən asılı olmayaraq mövcud olan dil vahididir. Kök nə aqlütinativ, nə də flektiv dillərdə dəyişib başqa, yeni kökə çevrilmir. Sözdüzəldici affiks əsas əmələ gətirir. Flektiv dillərdə yaranan əsas müstəqil lüğəvi məna daşıyan söz olur və törədici əsas funksiyasında çıxış edir. Aqlütinativ dillərdə lüğəvi mənası olan kökə sözdüzəldici şəkilçi artırılaraq yeni söz düzəlir və bu sözə əsas deyilir. Sözdüzəldici şəkilçilərin əsas funksiyası yeni leksik vasitələr yaratmaqdır. Ona görə də, bu affikslər sözdüzəltmənin vacib vasitəsidir.

Aqlütinativ dillərdə sözdüzəltmə, əsasən, sözdüzəldici şəkilçilərin köməyi ilə gedir. Azərbaycan dilinin sözdüzəldici şəkilçilər arsenalı genişdir. Aqlütinativ dillərdə sözdüzəldici affikslər problemi bir sıra aspektlərdən tədqiq olunmalıdır. Birinci aspekt sözdüzəldici affikslər toplusunu müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Təbii ki, bu məsələ əvvəlcə konkret dil materialı üzrə öyrənilməlidir. Yəni konkret bir aqqlütinativ dilin sözdüzəldici affiksləri toplusu müəyyənləşdirilməlidir. İkinci mərhələdə sözdüzəldici affikslər çoxluğunun elementlərini müəyyən meyarlar üzrə təsnif etmək lazım gələcəkdir. Məsələn, affikslərin komponent tərkibinə görə təsnifi, sözdüzəldici affiklərin struktur təsnifi, sözdüzəldici affikslərin leksik sxemlər üzrə təsnifi, sözdüzəldici affikslərin qrammatik mənaya görə təsnifi və s. məsələlərinə baxmaq mümkündür. Sözdüzəltmənin leksik-qrammatik məsələlərini öyrənmək də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Morfoloji konversiya növləri, yəni sözdüzəldici şəkilçinin bir nitq hissəsinə aid kök və ya əsasdan başqa nitq hissəsinə aid söz düzəltməsinin mümkün variantlarını aşkara çıxarılmalıdır.

Bir dil əsasında aparılan belə fərqli istiqamətli araşdırmalar həmin dilə aid ümumi mənzərəni açacaqdır. Eyni məsələlərin ikinci və üçüncü dil materialları üzrə öyrənilməsi müqayisəli, müqayisəli-tutuşdurma tədqiqatlarının, nəhayət, tipologiyanın aparılmasına zəmin yaradacaqdır. Dilçiliyin müasir mərhələdəki vəziyyəti bir çox dillər üzrə ayri-ayrı istiqamətlərdə tədqiqat nəticələrinin mövcudluğunu təsdiq edir. Deməli, belə tədqiqatların nəticələrindən istifadə etmək imkanlarından bəhrələnmək mümkündür. Aqlütinativ dil olan Azərbaycan dilinin sözdüzəldici şəkilçiləri ilə bağlı bir çox tədqiqat işləri vardır. [1, s.60-91; 2; 3; 4, s. 46-50; 5, s.16-18 və s.]. Azərbaycan dilinin morfologiyasına və bu dilin konkret nitq

hissələrinə, qrammatikasına aid tədqiqatların az olmayan bir qismində də sözdüzəldici şəkilçilərin müxtəlif məsələləri diqqət mərkəzinə çəkilmişdir.

Müasir Azərbaycan dilinin sözdüzəldici şəkilçiləri elementlər sayı az olmayan bir çoxluq təşkil edir. Affikslər fonemlər və onların müxtəlif saylı birləşmələri şəklindədir. Azərbaycan dilinin sözdüzəldici affiksləri çoxluqlarını fonemlərin sayı əsasında qurmaq mümkündür.

Birkomponentli (birfonemli) sözdüzəldici affikslər:

1) -a,-ə fieldən feil düzəldir; tıxmaq-tıxamaq, qalmaq-qalamaq; isimdən feil düzəldir. Qan-qanamaq,dil-diləmək, döş-döşəmək; adlardan zərf düzəldir; bir baş-bir başa, açıq-açığa;

2) -ı,-i,-u,-ü – isimdən isim düzəldir; vağzal-vağzalı ; feillərdən isim düzəldir; çəkmək-çəki, yazmaq-yazı, sürmək- sürümək.

Tərkibində bir komponent olan sözdüzəldici şəkilçilər sait fonemlidir və V (vocal) struktur tipindədir.

B.Xəlilovun təqdim etdiyi sözdüzəldici şəkilçilər siyahısında konsonant (C) "-m" qeyd edilmişdir. Müəllif bu affiksin qeyri-məhsuldar olduğunu və onun sifətdən isim əmələ gətirdiyini yazmış, quru - qurum nümunəsini vermişdir [1, s.89].

S. Cəfərovun və M. Hüseynzadənin işlərində isimdən sifət düzəldən "-m" şəkilçisi haqqında məlumat yoxdur.

İ.T.Məmmədov da "-m" şəkilçisini qeyd etməmişdir. Onun işində "-c" şəkilçisi vasitəsi ilə feildən hərəkət adı, obyekt, əlamət mənalı isimlərin düzəlməsi (sevinc, qazanc, tıxac) göstərilmişdir [6, s.81].

"-c" sözdüzəldici affiksi feildən sifət düzəldir: qıcqanmaq-qısqanc.

Saitlərdən a, ə, ı, i, u, ü, samitlərdən "-m", "-c" ayrılıqda sözdüzəldici şəkilçi kimi işlənir. Deməli, Azərbaycan dilində birkomponentli V struktur tipli altı, C tipli iki sözdüzəldici affiks vardır.

Azərbaycan dilində ikikomponentli, yəni tərkibində iki fonem olan sözdüzəldici affikslər çoxdur. Bu cür şəkilçilərin iki struktur tipi mümkündür: 1) VC; 2) CV.

B. Xəlilov iki struktur tipə aid 32 sözdüzəldici affiksi sadalamışdır: -aq,-ək; -al, -əl; -la,-lə; -an,-ən; -ar,-ər;-əc, -ac;-qa, -gə,-ğa -gə; -qı, -ki, -qu,-kü; -ğı, -gi, ğu, -gü; -ən; -vi; - ıq, -ik, -uq, -ük; -ıd, -id,- ud, -üd; -ım, -um, -üm, -im; -ın, in, -un,-ün; ır, -ir, ür,- ur; -ıt, -ut,-üt,-it; -ıx, -ik,-ux; -cu;-ış,-iş,-uş,-üş; -kı,-ki, -kü, -ku;-la, -lə; -lı, -li, -lü,-lu;-ta, -tə; -ov, -öv; -tı, - ti, -tu, -tü; -ça, -çə;-çi, çu, -çı, -çü ;-ca, -cə; -iş; -xa; -kə; -er [1, s.61-90].

Struktur tiplərdən VC 16 və CV 16 affiksdə qeydə alınır.

Üç komponentdən ibarət olan CVC tipli aşağıdakı şəkilçilər siyahıya salınmışdır; -yan, -yən -baz, -qan, -kən, ğan, -gən, -qac, gəc, - ğac,- gəc, - ğın, -kin, -qun, -kün, -qın, -gin, -gün, -ğun, -dan, -dən, -dar, -dər, -daş, -dıq, -dik, -duq, - dük, -yış, -yiş, -yüş, -kar, -keş, - kəm, -kən, -gər, -laq, -lək. -lan, -lən, -lar, -lər, -lat, -lət, -laş, -ləş, -lıq, -lik, -luq, -lük, -maq, -mək, -maz məz , -man, -mış, -miş, -müş, muş,-

sız, -siz, -suz, -süz, -xor, -caq, - cək, -saq, -sək, -caq, -cək, -maz, -məz , -laş, -cıq, -cik, -cuq, -cük, -cıl, -cil, -cul, -cül, -gir, -xah, -gah, -nik, -tuq, -sal, -qar, -mur.

Bu struktur tip 41 affiksi əhatə edir.

VCV tipi: -ala, -ələ, -anə, -ulu, -ülü, -ıcı, -ici, -ucu, -ücü, -ova.

VCVC tipi: – anaq,-ənək, -araq, -ərək, acaq,-əcək, ağan, -əyən, ıcıl, -əcər , -axay

CVCV tipi: -yana, -dakı, -dəki. -zadə, -yıcı, -yici, -yucu, -yücü, -maca, -məcə, -xana -yeva, -xala, -kələ.

VCC tipi: – izm, -ist, -ınc, -inc, -unc, -ünc, -ant.

VCCVC tipi: – iyyat, -iyyət, -ıstan, -istan, -ustan, -üstan, -ısqal.

VCCV tipi: -ılda, -ildə, -ulda, ülda, -üldə,-altı, -ilti, -ültü, -ınkı, -inki, -ünkü, -unku, -inti, -ıntı, -untu, -üntü, -ıncı, -inci, -uncu, -üncü.

CCV tipi: – ncı, -nci.

CVCVCC tipi; - -pərəst.

CCVC tipi: -stan.

CVCVC tipi: – cılıq, -çilik, -çuluq, -çülük, -cadan, -cədən, -cığaz, -ciyəz, -cuğaz, -cüğaz, -şünas.

CVCVCV tipi: -casına, -cəsinə.

Sözdüzəldici affikslərin komponent tərkibi Azərbaycan dilində 1-dən 7-yə qədər dəyişir. Yəni sözdüzəldici affiks ən azı bir (məsələn: -ı, -i, -u, -ü, -c) fonemdən maksimum 6 fonemdən təşkil olunur. Mövcud elmi mənbələrdəki sözdüzəldici affikslər əsasında aparılmış təhlil hələ ki bunu təsdiq edir. Təhlil prosesində altı fonemdən ibarət iki sözdüzəldici affiks aşkara çıxardılmışdır: -pərəst, -casına, -cəsinə. İkinci affiks ikivariantlıdır. Birinci sözdüzəldici affiks fars dilindən alınmadır və atəşpərəst, xaçpərəst, şöhrətpərəst kimi atributiv isimlərin əmələ gəlməsində iştirak edir. Şəkilçinin fars dilindən Azərbaycan dilinə söz tərkibində keçməsi, sonradan sözdüzəldici şəkilçi kimi işlənməsi şübhə doğurmur. Bununla belə, -pərəst sözdüzəldici şəkilçisi məhsuldar olmasa da, Azərbaycan dilinin sözdüzəltmə prosesində iştirak edir. Affiksin sözə əlavə olunaraq yaratdığı mənanı əmələ gətirən və dilin özünə aid olan sözdüzəldici şəkilçinin yoxluğu onun işlənməsinə imkan verir. Altıkomponentli ikinci sözdüzəldici affiks (-casına, -cəsinə) adlardan tərzi-hərəkət zərfləri düzəldir. Məsələn, qəhrəmancasına, düşməncəsinə, xəyanətkarcasına və s. bu affiks də Azərbaycan dilində məhsuldar deyildir. Dildə onun düzəltdiyi sözlərdəki mənanın başqa vasitələrlə ötürülməsi mümkündür. Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilində sözün orta fonem uzunluğu böyük deyil. Affiks özü 6 fonemdən ibarət olduğuna görə, əsasa artırıldıqda fonem sayı böyük olan söz əmələ gətirir. Yuxarıda nümunə kimi verilmiş sözlərdən fonem tərkibinə görə ən kiçiyi 12 fonemdən ibarətdir. Tərkibi beş fonemdən ibarət olan sözdüzəldici şəkilçilər də Azərbaycan dilində azdır və onların bir qismi alınmalardır.

Azərbaycan dilində sözdüzəldici sözdüzəldici affikslərin 12 struktur tipi qeydə alınır. Bu struktur tiplərdən ikisi 6, ikisi 5, dördü 4, dördü 3, ikisi 2, ikisi birkomponentlidir. Komponent affiksin tərkibdəki fonemdir.

Struktur tiplərin düzəlməsində iştirak edən fonemlərin kəmiyyət, fonetik və fonotaktik xüsusiyyətləri sözdüzəldici affikslərlə bağlı bəzi məsələləri araşdırdıqdan sonra öyrənmək məqsədəuyğundur.

Sözdüzəldici affikslərə variantlılılıq xasdır. Təbii ki, variantlılıq bütün sözdüzəldici affikslər üçün səciyyəvi deyildir. Bununla belə, variantlılıq daha çox yayılmışdır. Sözdüzəldici affikslərdə 2, 3, 4, 5, 6, 8, 9 variantlılıq müşahidə olunur. Hər şeydən əvvəl, bu variantlılığın səbəblərini aydınlaşdırmağa çalışaq.

Affikslərdə variantlılıq, əsasən, fonematik qanunauyğunluqlarla bağlıdır və fonologiya, fonotaktika və morfologiya çərçivəsində aydınlaşır. Azərbaycan dilində ahəng qanunu, sait fonemlərin söz və sözforma daxilində müəyyən qaydalar əsasında birləşməsi tələbini ortaya atır. Bu dildə saitlərin ardıcıl işlənməsi normadan kənara çıxır. Dilin öz sözlərində iki saitin ardıcıl işlənməsinə rast gəlinmir.

Affikslə kökün, əsasın, sözformanın birləşməsi zamanı affiksi qəbul edən tərəfin (işarələnin) son hecasındakı, yaxud sonuncu saiti affiksin birinci saiti ilə ahəngə görə uzlaşır. Burada qalınlıq-incəlik, həmçinin dodaq-damaq ahəngi nəzərə alınır. Birləşmə, yaxud qovşaqda sait+sait birləşməsinin alınmasına yol verməmək məqsədilə bitişdirici samitdən, yaxud affiksdən saitin düşməsindən, ümumiyyətlə səsdüşümündən istifadə olunur.

Sözdüzəldici affiks ikivariantlı olduqda qalınlıq/incəlik ahəngi nəzərə alınır. İkivariantlı sözdüzəldici affikslərdən birincisi qalın A, ikincisi incə Ə saiti ilə formalaşır. Məsələn, -aq, -ək, -alaq, -ələk. Yat+aq=yataq, yat+alaq=yatalaq, döy+ənək=döyənək, biç+ənək=biçənək

Kök və affiksin birləşməsi qalın-qalın (a, i, o,u →a) incə-incə (i, e, ə, ö, ü→ə) qaydasına əsaslanır.

Dörvariantlı affikslərin birləşməsi dodaq-damaq ahənginə əsaslanır, affiks variantlarında ı, i, u, ü fonemləri işlənir. Məsələn -lıq, -lik, -lük, -luk

Ahəng qaydası aşağıdakı kimidir.

1) qəbul edən tərəfin son saiti a, ı olduqda i ilə başlanan affiks
2) qəbul edən tərəfin son saiti e, ə, i olduqda i ilə başlanan affiks
3) qəbul edən tərəfin son saiti o, u olduqda u ilə başlanan affiks
4) qəbul edən tərəfin son saiti ü, ö olduqda ü ilə başlanan affiks əlavə olunur.

Mənası eyni olan, formal yaxınlığa malik morfemlər eyni mövqedə bir-birini əvəz edə bilmədikdə allomorf adlanır. Yuxarıda sözdüzəldici affiksin variantı kimi təqdim edilmiş morfemlər, eyni bir affiksal morfemin allomorflarıdır. -ış, -iş, -uş,-üş, -yış, -yiş,- yüş, -yuş, eyni affiksal morfemin allomorflarıdır. Feilin kökü saitlə bitdikdə "-y" ilə başlanan variantlardan birinin artırılması ilə yeni söz düzəldilir. Kökün son saiti dörd variantdan birini seçməyə imkan verir. Bu sözdüzəldici affiksin "-ş" allomorfu da vardır. Feilin saitlə bitən kökünə artırılaraq isim əmələ gətirir.

Lakin bu sözdüzəldici morfem saitlə bitən bütün feillərin köklərinə artırıla bilmir. Məsələn, aramaq feilinin kökü ara- yış" sözdüzəldici affiksini qəbul edir: ara+yış=arayış.

Azərbaycan dilində sözdüzəltmə mexanizmində müəyyən məhdudiyyətlər vardır. Məsələn, yuxarıda verilmiş sözdüzəldici affikslər feil kökünə artırılır və feillərdən isim düzəldir. Qeyd olunmuş şəkilçi bütün feillərdən isim düzəltmədə iştirak etmir. Bir çox feillərin kökləri bu sözdüzəldici affikslə birləşmir. *Açmaq* feilindən *açış, saçmaq* feilindən *saçış, qorxmaq* feilindən *qorxuş* və s. kimi yeni söz düzəlmir.

İki, dörd və səkkiz allomorflu sözdüzəldici şəkilçilərin kök və əsasa birləşmə mexanizmini aydınlaşdırmaq, izah etmək çətinlik törətmir. Lakin 5, 6, 7 və s allomorfların mövcudluğu hallarında birləşmə mexanizmi və yeni sözün yaranması məsələsini ayrılıqda təhlil etmək lazım gəlir. Onu da qeyd edək ki, sözdüzəldici affiks müəyyən nitq hissəsinə aid sözə artırılır və bu zaman eyni, yaxud fərqli nitq hissəsindən olan yeni leksik vahid əmələ gəlir. Fikrimizcə, bir nitq hissəsinə aid sözə artırılaraq yeni söz düzəldən sözdüzəldici affiksin sözdüzəltmə potensialı, imkanlarını aydınlaşdırmaq, sözdüzəltmədə özünü göstərən məhdudiyyət şərtlərini aşkara çıxarmaq vacibdir.

S.Cəfərov göstərir ki, hərəkət bildirən isimləri əmələ gətirən -ış, -iş, -uş, -üş (baxış, bildiriş, duruş) affiksi feilin qarşılıq və müştərək növünə məxsus şəkilçilərdən törəmişdir. Əvvəlki mənşəyindən ayrılaraq yeni funksiya daşımağa başladıqdan sonra, bu şəkilçilərin fonetik tərkibi dəyişmişdir. Onlar saitlə bitən feilə artırıldıqda "ş" samiti kimi çıxış edir. Feillərdən isim əmələ gətirildikdə isə saitlərdən sonra bitişdirici "y" samitindən istifadə olunur [2, s.19]. Samitin artırılması affiksal morfemin daha dörd allomorfunun ortaya çıxmasına səbəb olur.

Mövcud qrammatikalarda konkret nitq hissələri bəhslərində həmin nitq hissələrinə aid yeni vahidlərin düzəlməsi məsələləri təhlilə cəlb edilir. Sözdüzəldici affiksləri bu istiqamətdə öyrənmək xüsusi maraq kəsb edir. Ona görə də sözdüzəltmə mexanizmini ayrı-ayrı nitq hissələri üzrə nəzərdən keçirmək özünü doğruldur.

Sözdüzəldici affiksin artırıldığına, eləcə də, sözdüzəltmə prosesindən sonra yaranan sözün nitq hissəsinə aidliyinə görə sözdüzəldici şəkilçilərin iki növünü ayırmaq olur: 1) bir nitq hissəsindən eyni nitq hissəsi düzəldənlər; 2) başqa nitq hissəsi düzəldənlər.

Birinci qrup üç alt qrupa bölünür: 1) isimdən isim düzəldənlər; 2) feildən feil düzəldənlər; 3) zərflərdən zərf düzəldənlər.

M. Hüseynzadə isim bəhsində düzəltmə isimlər paraqrafında sözdüzəldici şəkilçiləri dörd qismə ayırmış, birinci qismi adlardan, dördüncü qrupa feillərdən isim düzəldən Azərbaycan dili sözdüzəldici şəkilçilərini daxil etmişdir [3, s.28-40].

Adlardan isim düzəldən şəkilçilərin sayı 5, feildən isim düzəldən affikslərin sayı isə 22 təşkil edir.

S. Cəfərov " Azərbaycan dilində sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər " kitabının sonuna şəkilçilərin göstəricisi adlı əlavə daxil edilmişdir [2, s.87-108]. Bu göstəricidə sözdüzəldici omonim şəkilçilər də nəzərə alınmaqla 109 sözdüzəldici, 49 sözdəyişdirici şəkilçi yer almışdır. Bizim hesabımızda allomorfların sayı göstərilmir. Yəni -dıq, -dik, -duq, -dük dörd şəkilçi variantı bir şəkilçi kimi götürülmüşdür. Yaxud səbəb bildirən feili bağlama düzəldən 8 şəkilçi (-dığımdan, -diyimdən və s) variantı bir şəkilçi kimi qəbul edilmişdir. Bu variantları ayırmaq, fikrimizcə, şəkilçilərin struktur xüsusiyyətlərini öyrənmək üçün əhəmiyyət daşımır. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, B. Xəlilov bu şəkilçilər göstəricisini müəllifə istinadla öz dərsliyinə daxil etmişdir [1, s.61-95].

M.Hüseynzadənin dərsliyində adlardan isim düzəldən şəkilçilər S.Cəfərovun siyahısında, demək olar ki, tam şəkildə əksini tapmışdır. Diqqəti cəlb edən bir fərq ondan ibarətdir ki, M. Hüseynzadənin I qisim kimi ayırdığı qrupda -laq, S.Cəfərovda isə "-laq", "-lək" şəkilçisi verilmişdir.

S.Cəfərov bu şəkilçini "*isimlərə əlavə edilərək, atributiv isimlər əmələ gətirən leksik-qrammatik şəkilçi*" kimi təqdim etmişdir [2, s. 95]. M.Hüseynzadə "-laq" şəkilçisi haqqında yazmışdır: *"-laq" şəkilçisi vasitəsi ilə yer bildirən isimlər düzəlir: məsələn: yaylaq, otlaq, duzlaq, qışlaq və s.*" [3, s. 29-30]. S.Cəfərovda *dişlək* nümunəsi vardır ki, bunda bilavasitə məkan mənası yoxdur və maraqlı olan budur ki, yalnız bu söz "-lək" variantı əsasında formalaşmışdır.

Bu və ya digər sözdüzəldici affiksin müəyyən kökə, yaxud əsasa artırılmasından sonra əmələ gələn yeni sözün semantikasının izahında iki semioloji amil öz rolunu oynayır. Birinci semantik amil kökün mənası, ikincisi isə sözdüzəldici şəkilçidəki sem amili ilə ortaya gəlir. Yeni morfoloji birləşmə yeni məna daşıyır. Eyni şəkilçinin müxtəlif sözlərə artırılaraq düzəltdiyi yeni sözləri konkret semantik qrupda birləşdirmək, eləcə də bu sözləri semantik təsnif etmək, fikrimizcə, o qədər də asan deyil.

M.Hüseynzadə feillərdən isim düzəldən şəkilçilər sırasında "-gəc" morfemini vermiş, onun alət adları bildirən isimlər əmələ gətirməsini göstərmişdir (süzgəc, üzgəc) [3, s.40]. S.Cəfərovda bu affiks dördvariantlıdır: -qac, -kəc, -ğac, -gəc. Feillərdən substantiv isimlər əmələ gətirən şəkilçi kimi izah olunur. Şəkilçinin istifadəsinə aid üç nümunə verilir ki, onlardan *sarğac* fərqlidir [2, s.89]

Müqayisə davam etdirsək sözdüzəldici affikslərin bir qisminin S.Cəfərovun siyahısında qeyd olnmasını, bəzi affiksal allomorfların artırıldığını müşahidə edəcəyik. Təbii ki, aqqlütinativ Azərbaycan dilinin müzsir vəziyyətində işlənən sözdüzəldici affikslərin ümumi sayında müəyyən dəqiqləşmələr aparmaq olar. Bununla belə, mövcud sözdüzəldici affikslərin tam, dəqiq miqdarını, onların siyahısını tərtib etmək çətindir. Məsələyə diaxron planda baxsaq, bir çox sözdüzəldici şəkilçilərin istifadədən çıxdığını, hazırki şəkilçilərin bəzilərinin iki və daha artıq şəkilçinin birləşməsindən yaranması haqqında müəyyən fikirlər irəli sürmək də mümkün olacaqdır. Aydındır ki, müasir türk və türk dillərindən başqa

birinin sözdüzəldici affiksləri ilə müqayisələr aparmaq üçün materiallar da vardır. Təhlil göstərir ki, bu istiqamətdə araşdırmalar aqqlütinativ dillərin sözdüzəldici şəkilçilər mənzərəsində əsaslı dəyişmələr aşkara çıxarmayacaqdır.

Aqlütinativ dillərdə bir kökə beşdən artıq şəkilçinin artırılması ilə fərqli sözün düzəlməsi, eyni kökə ardıcıl olaraq iki sözdüzəldici affiksin əlavə edilməsi faktları təsdiqini tapır. Bir sıra şəkilçilərin artırılması zamanı kökdə müəyyən fonetik dəyişmələr baş verir. Lakin bu zaman kökün semantikası dəyişmir.

ƏDƏBİYYAT

1. Xəlilov, B. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. I h./ B.Xəlilov. -Bakı: Elm, 2007. -280 s.
2. Cəfərov, S. Azərbaycan dilində sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər / S.Cəfərov. – Bakı: Maarif, 1968. – 107 s.
3. Hüseynzadə, M. Müasir Azərbaycan dili/M.Hüseynzadə. -Bakı: Maarif, 1973. – 358 s.
4. Seyidov, Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası/Y.Seyidov. -Bakı: BU nəşri, 2002. – 371 s.
5. İsrafilova, R.D. Kök və şəkilçi.//Müasir Azərbaycan dili. II c. Morfologiya./ R.D.İsrafilova. – Bakı: Elm, 1980. –S.12-21.
6. Məmmədov, İ.T. İsimlərin quruluşca növləri// Müasir Azərbaycan dili. II c. Morfologiya./ İ.T.Məmmədov. – Bakı: Elm, 1980. –S. 69-95.

SALMANOVA SHAFA

COMPONENT ANALYSIS OF AFFIXES

Summary

All non-stem morphemes are affixes. Affixes are added to the root or stem and have no lexical meaning. The last aspect is considered leading, and therefore only morphemes with grammatical meaning are called affixes. Affixes can be distinguished as derivational and inflectional affixes.

By adding these affixes to the root or base, the meaning of the root or base changes. An important feature of the lexical suffix is that it creates a new base. In agglutinative languages, a new word is formed by adding a derivational suffix to the root with a lexical meaning, and this word is called the base. In inflectional languages, the resulting main word is a word with an independent lexical meaning and performs the main function of the affix.

Key words: root, suffix, affix, inflectional affixes and derivational affixes.

САЛМАНОВА ШАФА

КОМПОНЕНТНЫЙ АНАЛИЗ АФФИКСОВ

Резюме

Все неосновные морфемы являются аффиксами. Аффиксы присоединяются к корню или основе и не имеют лексического значения. Последний аспект считается ведущим, поэтому аффиксами называются только морфемы, имеющие грамматическое значение. Аффиксы принято делить на словоизменительные и словообразовательные аффиксы.

При добавлении этих аффиксов к корню или основе значение корня или основы меняется. Важной особенностью лексического суффикса является то, что он создает новую основу. В агглютинативных языках новые слова образуются путем присоединения к корню словоизменительные суффикса, имеющего лексическое значение, и это слово называется основой. В флективных языках образующееся главное слово представляет собой слово, имеющее самостоятельное лексическое значение и выполняющее основную функцию.

Ключевые слова: корень, суффикс, аффикс, словоизменительные аффиксы и словообразовательные аффиксы.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.12.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.12.2023
Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Əhmədova Sevinc Sabir qızı tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

MİRYAQUB SEYİDOV
Naxçıvan Dövlət Universiteti Xarici Dillər
Fakültəsi, Rus və Şərq Dilləri kafedrasının
dissertantı
miryaqub.seyidov92@gmail.com

MƏHƏMMƏD İBN HİNDUŞAH NAXÇIVANININ SİHAHÜL-FURS LÜĞƏTİNDƏ MUSİQİ TERMİNLƏRİ

Xülasə

Şərq və qərb sivilizasiyasının qovşağında yer alan Azərbaycan, dünya mədəniyyətinin inkişafına misilsiz töhfələr vermişdir. Tarix boyunca Azərbaycan torpağının yetirdiyi çoxsaylı görkəmli şəxsiyyətlər bəşər cəmiyyətinin tərəqqisi naminə xidmət etmişdir. Azərbaycanlı tanınmış alim Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvaninin tərtib etdiyi "Sihahül-Furs" lüğəti elmi-mədəni tariximizin fərqli yönlərini araşdırmaq üçün müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Lüğət Azərbaycanşünaslıq elmi üçün olduğu qədər Şərqşünaslıq elmi üçün də xüsusi önəm daşıyır. "Sihahül-Furs" lüğəti cəmi 2300 sözdən təşkil olunmağına baxmayaraq, leksikoloji baxımdan çox zəngindir. Lüğətdə elm, mədəniyyət, incəsənət, tibb, hərbi, siyasət və s. kimi sahələrə aid çox nadir sözlər mövcuddur. Lüğətdə araşdırılması əhəmiyyətli mövzulardan biri də musiqi sahəsi ilə bağlı olan leksemlərdir. Lüğətdə Azərbaycan, İran, Hind, Yunan və s. kimi xalqla aid musiqi alətləri və musiqi mədəniyyəti barədə maraqlı məlumatlar mövcuddur. "Sihahül-Furs" lüğətində qeyd olunan musiqi leksemlərinin tədqiqi Azərbaycanşünaslıq və Şərqşünaslıq elminin gələcəyi üçün çox əhəmiyyətlidir.

Açar sözlər: Sihahül-furs, musiqi, Azərbaycan çalğı alətləri, şərqşünaslıq, lüğət

Görkəmli Azərbaycan alimi Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvaninin "Sihahül-Furs" lüğətində digər sahələrlə yanaşı fərqli musiqi alətlərinin adına da təsadüf edilməkdədir. Lüğətdə qeyd edilən musiqi terminləri türk, ərəb, fars, hind və yunan dillərini əhatə etməkdədir. Hər hansı bir musiqi alətinin tarixi nə qədər qədimdirsə, o alət haqqında bir o qədər fərqli, bəzən isə ziddiyyətli fikirlər olur. Lüğətdə qeyd olunan qədim musiqi alətlərindən bəziləri aşağıdakılardan ibarətdir:

ارغنون – سازی است که مغنیان نوازند.

Transkripsiya: "Ərğənun" – "Sazi əst k moğniyan nəvazənd." [1,230]

Tərcümə: "Ərğənun" – "Musiqiçilərin çaldığı sazdır."

Ərğənun musiqi alətinin tarixi çox qədimdir. Bu musiqi alətinin eramızdan 300 il əvvəl Misirin İsgəndəriyyə şəhərində yaşamış yunan mexaniki Ktezibey tərəfindən icad edildiyi güman edilir. [2,59] Bu musiqi alətindən Azərbaycanda və bəzi yaxın şərq ölkələrində də istifadə olunurdu. Lakin köhnə lüğətlərin tədqiqi göstərir ki, şərq ölkələrində istifadə edilən bu musiqi aləti yunan musiqi alətindən

çox fərqlidir. Burhane-Qate lüğətində də "ərğənun" musiqi aləti barəsində məlumat verilmişdir. Lüğətdə yazılıb:

ارغنون – نام سازیست که آن را افلاطون وضع کرده و بیشتر نصرانیان و رومیان نوازند. به زبان یونانی "Organon" می خوانند. بعضی گویند ارغنون ترجمه مزامیر است. یعنی جمیع ساز های نفس می باشد. بعضی گویند ارغنون به معنی ساز و آواز هفتاد دختر خواننده و سازنده است که به یک بار و به یک آهنگ با هم خوانند و بنوازند.

Transkripsiya: "Ərğənun" – "Name sazist ke an ra Əflatun vəz kərde və biştər nəsranyan və rumyan nəvazənd. Be zəbane yunani "Organon" mixanənd. Bəzi quyənd ərğənun tərcomeye məzamir əst. Yəni cəmie sazhaye nəfəs mibaşəd. Bəzi quyənd ərğənun be məniye saz o avaze həftad doxtəre xanənde və sazənde əst ke be yek bar və be yek ahəng bahəm xanənd və benəvazənd." [3,106]

Tərcümə: "Ərğənun" – "Əflatunun icad etdiyi sazın adıdır. Onu daha çox xristiyan və yunanlar çalırlar. Yunanca onu "Organon" adlandırırdılar. Bəziləri isə onu "məzamir" in tərcüməsi – yəni, nəfəs musiqi alətlərinin cəmi adlandırırdı. Bəziləri isə ərğənunun yetmiş qızın eyni zamanda saz çalaraq, birlikdə oxumasına deyirdilər."

İzahdan da anlaşıldığı kimi, Xələf Təbrizinin "Borhane-Qate" lüğətində "Ərğənun" leksemi "Sihahül-furs" lüğətində olduğundan bir qədər daha ətraflı izah edilmişdir. Lüğətdə "Ərğənun" sözü ile bağlı fərqli fikirlər olduğu vurğulanmışdır. Bu sözün mənalarından birinin çalğıçıların ifa etdiyi "Saz" növü olduğu izah olunsa da, onun digər mənasının Əflatun tərəfindan icad edilən musiqi aləti olduğu məlumatı da verilmişdir. Lüğətdə "Ərğənun" sözünün yunan mənşəli "Organon" sözündən törədiyi bildirilmişdir. Xələf Təbrizinin lüğətində leksemin digər bir mənasının isə yetmiş çalğıçı qızın eyni zamanda oxuyub saz çalmağı demək olduğu qeyd olunmuşdur.

"Ərğənun" nəfəslə çalınan iri ölçülü yunan musiqi alətidir. [4, 125] "Sihahül-furs" lüğətində adı keçən yunan mənşəli bu söz "musiqiçilərin istifadə etdiyi saz" kimi izah edilir. Lüğətdə bu söz haqqında ətraflı məlumat olmasa da, bu alətin simli musiqi aləti olduğu qənaətinə gəlmək olar.

Azerbaycanın tanınmış musiqişünas alimlərindən biri olan professor S.Abdullayeva "Azərbaycan Xalq Çalğı Alətləri" kitabında Azerbaycanın dünyaca məşhur şairlərindən biri olan Nizami Gəncəvinin də bəzi şeir beytlərində "Ərğənun" musiqi aləti barəsində bəhs etdiyini bildirmişdir. N.Gəncəvinin "İskəndərnamə" poeziyasının "İqbalnamə" bölümündə "Əflatunun musiqi aləti hazırlaması" qissəsində bu musiqi aləti ilə bağlı məlumata rast gəlinməkdədir. N.Gəncəvi şeirində Əflatunun uzun çalışmalardan sonra "Ərğənun" adlı bir musiqi aləti icad etdiyini bildirmişdir. [5, 16]

بربط – عود باشد. بربط و جغانه و عود و مضراب و ناقوس جمله آلت آواز است. ناقوس چیزیست در کلیسا آویخته می شود.

Transkripsiya: "Bərbət" – "Ud başəd. Bərbət və cəğane və ud və mezrab və naqus comle aləte avaz əst və naqus çizist dər kelisa mibaşəd." [1, 160]

Tərcümə: "Bərbət" – "Ud deməkdir. Bərbət, cəğane, ud, mizrab, naqus musiqi alətləridirlər. Naqus isə kilisədə asılır."

Sihahül-furs lüğətində yer alan "Bərbət" kəliməsi "ud" musiqi aləti mənasında işlənməkdədir. Lüğətdə "Bərbət" musiqi alətinin "Çəğane", "Ud", "Mezrab" kimi digər musiqi alətlərinə bənzərliyinə diqqət çəkilmişdir. Leksemin izahı zamanı "Naqus" adlı musiqi aləti barədə də məlumat verilmiş və onun daha çox kilisələrdə asıldığı qeyd olunmuşdur.

Bu musiqi aləti ilə bağlı digər lüğətlərdə də məlumatlar mövcuddur. "Burhane-Qate" lüğətində "Bərbət" musiqi aləti barəsində yazılıb:

بربط – نام ساز مشهور است. بعضی گویند بربط ساز عود است مانند باشد کاسه بزرگ و دسته کوتاه.

Transkripsiya: "Bərbət" – "Name saze məşhur əst. Bəzi quyənd "Bərbət" saze ud əst manənd başəd kaseye bozorg və dəste kutah" [3, 249]

Transkripsiya: "Bərbət" – "Məşhur sazın adıdır. Bəziləri deyirlər "Bərbət" gövdəsi böyük və dəstəyi kiçik olan uda bənzər sazdır."

Burhane-Qate lüğətində "Bərbət" leksemi bir saz adı olaraq qeyd olunur. Lüğətdən bu musiqi alətinin "Ud" adlanan musiqi alətinə bənzədiyi də anlaşılmaqdadır.

Azərbaycanın tanınmış professoru Səadət Abdullayeva "İrs" incəsəsənət jurnalında dərc olunan "Hudebni Nastroj Svetoveho Vyznamu" (Valehedici Musiqi Aləti) sərlövhəli məqaləsində "Bərbət" və "Ud" musiqi alətləri arasında olan bənzərliyə aydınlıq gətirib. S.Abdullayeva məqaləsində bu musiqi alətlərinin bənzərliyi barədə yazılıb: "Bərbət və ud musiqi alətlərinin eyni xüsusiyyətlərə malik musiqi olması fikrinin yaranma tarixi X əsrə gedib çıxır. Bərbət və ud çalğı alətlərini bənzər musiqi alətləri kimi qəbul edən ilk şəxs isə X əsrdə yaşamış Əl-Xarəzmi olmuşdur. O bərbəti quruluşu baxımından ördəyin sinəsinə bənzətmişdir. Daha sonralar Əbu Əli Sina da özünün "كتاب الشفاء" (Şifa Kitabı") adlı kitabında Əl-Xarəzmi kimi ud ve bərbətin bənzər çalğı alətləri olduğu barədə fikir bildirmişdir. Məşhur filosof Fəxrəddin Razi de bu müzik aletlerinin bir-biriyle benzer olduklarını söylemiştir. Azerbaycan musiqi elminin banisi sayılan Əbdülqadir Marağayi bərbət musiqi alətinin ud çalğı alətinin qədim növü olaraq qəbul etmiş ve onun dört telli çalğı aləti olduğunu söyləmişdir. [6, 36-38]

"Bərbət" və ya "Barbət" kimi tanınan bu musiqi alətinin tarixi çox qədimlərə yetişir. "Bərbət" "Lir" sinfinə aid musiqi alətidir. Musiqiçilər, tarixçilər, dilçilər və tədqiqatçılar musiqi alətinin adının haradan gəldiyi ilə bağlı çox fərqli nəzəriyyələr irəli sürürlər. Hətta bəzi dilçilər "Barbitos" sözünün əslən ərəb mənşəli musiqi aləti olduğunu iddia etməkdədir. Yunanıstanda bu alət həm də "Aeolic" kimi tanınırdı. İlk yarandığı zaman "barmitos" kimi tanınsa da, bir müddət sonra bu söz "barbitos" kimi istifadə edilməyə başladı. [7, 70]

"Barbitos" musiqi aləti haqqında ilk məlumat verənlərdən biri olan Pindar onun eramızdan əvvəl VII əsrdə yaşamış Terpander tərəfindən icad edildiyini bildirmişdir. Əslən Yunanıstanın Lesbos adlanan bölgəsində yaşayan Terpanderin

lirik şeirlər yazdığı və musiqiyə maraq göstərdiyi məlumdur. Eramızdan əvvəl VI əsrin sonu V əsrin əvvəllərində yaşamış Roma İmperiyasının ən məşhur həkimlərindən biri sayılan və otuz kitab yazması ilə tanınan Pamfiyalı Atenaus isə əslində Barbitos musiqi alətinin Teoslu Anakreon tərəfindən ixtira olduğunu iddia edib. Əslində bütün bu mənbələr Barbitos adlı simli alətin qədim Anadolu torpaqlarında yaradıldığını göstərir. Həmçinin bəzi mənbələrdə deyilir ki, Barbitos musiqi aləti əslində eramızdan əvvəl qədim yunan koloniyalarından birində icad edilib. Məlumdur ki, qeyd olunan tarixlərə uyğun olaraq Yunanıstanın Afina şəhərində hazırlanmış bir çox vazaların üzərində Barbitos musiqi alətinin şəkilləri var. Xüsusilə qırmızı vazalarda bu musiqi alətlərinin təsvirləri qara vazaların nisbətən daha çox yayılmışdır. Bu alətin necə işlədilməsi ilə bağlı müxtəlif fikirlər olsa da, qədim Afina vazalarında təsvir edilən təsvirlərdən onun simli musiqi aləti olduğu və plektronla çalındığı anlaşılır. Bəzi vaza təsvirlərində Anakroeon, Sappho, Alcaeus, Terpander və s. kimi məşhur yunan şairlərinin Barbitos musiqi alətlərində ifa etdiklərini görmək olar. Son araşdırmalar zamanı tapılan Barbitos rəsmləri bu alətin ilk dəfə Anadoluda icad edildiyini, daha sonra isə Yunan torpaqlarında geniş istifadə edildiyini sübut edir. Xüsusilə Klaros heykəllərində rast gəlinən Barbitos fiqurları musiqi alətinin ilk vətəninin Anadolu olmasının danılmaz bir həqiqət olduğunun sübutudur. Tapılan ikonoqrafiyaların tədqiqi nəticəsində Barbitos musiqi alətinin Dionis dövrünə aid bir miras olduğu anlaşılır. Ellinizm dövrünün ən məşhur mifoloji tanrılarından biri olan Dionisin Barbitos musiqi alətində ifa edərkən təsvir edilən heykəli də bu alətin qədim Anadoluda müqəddəs sayıldığını sübut edir. [7, 72]

پچپچ – دو معنی دارد: اول لفظی است که بزرآبان نوازند. دوم سخن پنهان گفتن باشد. در ولایت آذربایجان سخن پنهان را پچپچ گویند.

Transkripsiya: “Peçpeç” – “Do məni darəd: Əvvəl ləfzi əst ke bəzraban nəvazənd. Dovvom soxəne penhan qoftən başəd. Dər velayəte Azərbaycan soxəne penhan ra peçpeç quyənd.” [3, 369]

Tərcümə: “Peçpeç” – “İki mənası var: Birincisi, çobanın oxuduğu musiqidir. İkincisi isə, “gizli söz” dür. Azərbaycan vilayətində gizlin sözə “pıçpıç” deyilir.

Lüğətdə leksemin ikinci mənası barədə məlumatın çox dəqiq olmasına baxmayaraq, birinci mənası ilə bağlı geniş izah verilməmişdir. Bu leksem barəsində Burhane-Qate lüğətində də məlumat mövcuddur. Lüğətdə yazılıb:

پچپچ – حرف زدن آهسته را گویند و کلمه ای باشد که شبانان بز را بدان پیش خود خوانند و نوازش کنند.

Transkripsiya: “Peçpeç” – “Hərf zədəne aheste ra quyənd və kələmei başəd şəbanan boz ra bedan piş xod xanənd və nəvazeş konənd.” [1, 57]

Tərcümə: “Peçpeç” – “Astadan danışmağa və çobanların keçiləri öz yanına çağıraraq, onu nəvaziş etmək üçün oxumasına deyilir.”

Hər iki lüğətə nəzər saldıqda məlum olmaqdadır ki, “peçpeç” çobanların xüsusilə də keçiləri nəvaziş etmək üçün oxuduğu mahnı növlərindən biri olmuşdur. Leksemin izahı zamanı “Sihahül-furs” lüğətinin müəllifinin Azərbaycana olan məhəbbət və bağlılığı bir daha özünü göstərməkdədir.

تبوراک – به معنی دف باشد.

Transkripsiya: "Təburak" – "be məniye dəf başəd." [1, 176]

Tərcümə: "Təburak" – "Dəf mənasındadır."

Sihahül-furs lüğətində təburək ve dəf kəlimeləri eyni musiqi alətinin fərqli iki adı mənasında izah edilmişdir. Dəf Azərbaycanda da çox istifadə edilən və məşhur musiqi alətidir.

تبیر – به معنی طبل باشد.

Transkripsiya: "Təbir" – "Be məniye təbl başəd." [1, 102]

Tərcümə: "Təbir" – "Təbl mənasındadır."

Klassik ədəbiyyatımızda da çox təsadüf edilən "təbl" Azərbaycan dilində "böyük nağara" mənasında işlənmiş leksemdir. [8, 346]

چغانه – سازی باشد که مغنیان نوازند.

Transkripsiya: "Çəğane" – "Sazi başəd ke moğniyan nəvazənd." [1, 273]

Tərcümə: "Çəğane" – "çalğıçıların ifa etdiyi sazdır."

چنگ –آلت موسیقی که مغنیان نوازند.

Transkripsiya: "Çəng" – "Alətе musiqi ke moğniyan nəvazənd." [1, 196]

Tərcümə: "Çəng" – Çalğıçıların ifa etdikləri musiqi alətidir.

راه – به معنی سازی باشد گویند: "راه حجاز بزن و راه عراق و راه اصفهان"

Transkripsiya: "Rah" – "Be məniye sazi başəd quyənd: Rahe Hecaz bezən və rahe Eraq və rahe Esfəhan." [1, 278]

Tərcümə: "Rah" – "Saz mənasındadır. Deyilir: Hicaz sazı çal, İraq sazı və İsfahan sazı."

Lüğətdə verilən izahdan anlaşılır ki, "saz" sözü əslində "təsnif" mənasında işlənmişdir. Lüğətdə qeyd olunan musiqilər dilimizdə "Hicaz təsnifi", "İraq təsnifi" və "İsfahan təsnifi" kimi tanınmaqdadır. Müasir fars dilində isə "راه" (rah) leksemi "yol" mənasında işlənməkdədir.

زخمه – آن باشد که بدان رود ها زنند.

Transkripsiya: "Zəxme" – "An başəd ke bedan rud ha zənən" [1, 279]

Tərcümə: "Zəxme" – "Sazları çalmaq üçün olan şeydir."

Lüğətdə qeyd edilən bu leksem dilimizdə daha çox "mizrab" kimi tanınır. Lüğətdə işlənən "رود" (rud) qədimdə "saz" demək idi. Müasir fars dilində isə"çay" mənasında işlənməkdədir.

سلمک – به معنی پرده ای از پرده های موسیقی است.

Transkripsiya: "Sələmək" – "be məniye pərdei əz pərdehaye musiqi əst." [1, 181]

Tərcümə: "Sələmək" – "Musiqi pərdələrindən biri mənasındadır."

Qədimdə musiqi təsniflərindən biri mənasında işlənən bu leksem barəsində "Sihahül-furs" lüğətində geniş məlumat verilməmişdir. Lakin bu söz barəsində Burhane-Qate lüğətində daha ətraflı izah mövcuddur. Lüğətdə yazılıb:

سلمک – نام آوازه ایست از جمله شش آوازه موسیقی که آن شهناز و گردانیه و گوشت و مایه و نوروز و سلمک باشد.

Transkripsiya: "Sələmək" – "Name avazi əst əz comle avazeye şeş avazeye musiqi ke an Şəhnaz və Gerdaniye və Quşt və Maye və Nouruz və Sələmək başəd. "

Tərcümə: "Sələmək" – "Şəhnaz, Gerdaniye, Quşt, Maye, Nouruz və Sələmək adlanan altı musiqi janrından biridir."

Lüğətdə sadalanan altı musiqi təsnifi qədim musiqimizdə eyni adlarla mövcud olmuş, lakin sonrakı dövrlərdə fərqli formalarda digər muğam dəstgahları ilə sintez olunmaqla Şahnaz muğamının kiçik qrupuna daxil olmuşdurlar. [9, 14]

Ədəbiyyat

1. محمد ابن هندوشاه نخجوانی صحاح الفرس (به اهتمام عبد العلی طاعتی) ، تهران، انتشارات بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۹۷۶
2. Ə.Bədəlbəyli, İzahlı Monoqrafik Musiqi Lüğəti, Bakı: Ü.Hacıbəyli adına Bakı Musiqi Akademiyası, 2017
3. محمد معین، محمد حسین بن خلف تبریزي ، فرهنگ برهان قاطع، جلد ۱، تهران، ۱۳۴۲
4. Orucov, Ə. B. Abdullayev. B, Rəhimzadə, N. Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti, Dörd cilddə, II cild, Bakı: "Şərq-Qərb", 2006
5. Səadət Abdullayeva, Azərbaycan Xalq Çalğı Alətləri (Musiqişünaslıq-Orqanoloji Tədqiqat), Bakı: "Adiloğlu", 2002
6. Saadət Abdullajeva, Hudebni Nastroj Svetoveho Vyznamu, İrs, №3 (15), Baku: 2015
7. Elçin Doğan Gürbüzoğlu, Cennet Pişkin Ayvazoğlu. Klaros'tan Pişmiş Toprak Barbitoslu Figürinlerin İkonografisi, Koç Üniversitesi, Adalya dergisi, №20, 2017
8. Abdullayev B, Əsgərli M, Zərinəzadə H. Klassik Azərbaycan Dilində İşlənən Ərəb və Fars Mənşəli Sözlər, II Cild, Bakı: "Şərq-Qərb", 2005
9. İmran Axundov, Azərbaycan Muğamları, Bakı: "Mütərcim", 2015

MIRYAGUB SEYIDOV

SUMMARY

Musical Terms in Sihahul-Furs Dictionary of Muhammad ibn Hindushah Nakhchivani

Azerbaijan, located at the crossroads of Eastern and Western civilizations, has made unparalleled contributions to the development of world culture. Throughout history, numerous outstanding personalities of the land of Azerbaijan have contributed to the progress of human society. The "Sihahul-Furs" dictionary, compiled by the well-known Azerbaijani scientist Muhammad ibn Hindushah Nakhchivani, is of exceptional importance for exploring different aspects of our scientific and cultural history. The dictionary is of special importance for the science of Azerbaijani studies as well as for the science of Oriental studies. "Sihahül-Furs" dictionary is very rich in lexicological point of view, despite the fact that it consists of only 2300 words. The dictionary contains very rare words related to science,

culture, art, medicine, the military, politics, and other fields. One of the important subjects to be studied in the dictionary is lexemes related to the field of music. The dictionary contains interesting information about the musical instruments and musical culture of Azerbaijani, Iranian, Indian, Greek, and other peoples. The study of musical lexemes mentioned in the "Sihahul-Furs" dictionary is very important for Azerbaijani culture and the science of Oriental studies.

Key words: Sihahul-Furs, music, Musical Instruments of Azerbaijan, oriental studies, vocabulary

МИРЯГУБ СЕИДОВ

РЕЗЮМЕ

Музыкальные термины в словаре Сихахул-Фурс Мухаммад ибн Хиндушах Нахчывани

Азербайджан, расположенный на стыке восточной и западной цивилизаций, внес беспрецедентный вклад в развитие мировой культуры. На протяжении всей истории многие выдающиеся личности азербайджанской земли служили прогрессу человеческого общества. Словарь «Сихахул-Фурс», составленный известным азербайджанским ученым Мухаммад ибн Хиндушах Нахчывани, имеет исключительное значение для изучения различных аспектов нашей научной и культурной истории. Словарь имеет особое значение как для азербайджановедения, так и для науки востоковедения. Словарь «Сихахюль-Фурс» очень богат с лексикологической точки зрения, несмотря на то, что состоит всего из 2300 слов. В словаре собраны очень редкие слова, относящиеся к науке, культуре, искусству, медицине, военной сфере, политике и другим областям. Одной из важных тем, подлежащих изучению в словаре, являются лексемы, относящиеся к области музыки. Словарь содержит интересные сведения о музыкальных инструментах и музыкальной культуре азербайджанского, иранского, индийского, греческого и других народов. Изучение музыкальных лексем, упомянутых в словаре «Сихахуль-Фурс», имеет большое значение для азербайджанской культуры и востоковедения.

Ключевые слова: Сихахюль-Фурс, музыка, Азербайджанские музыкальные инструменты, востоковедение, словарь

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.12.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.12.2023
Rəyçi: professor Əbülfəz Quliyev
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ƏMRAHOVA FƏRIDƏ ARIF QIZI
Azərbaycan Universitetinin dissertantı
e-mail: lingui80@mail.ru

ALQIŞ VƏ QARĞIŞLARIN TƏHLİLİNİNƏ PRAQMATİK YANAŞMA

XÜLASƏ

Məqalədə şifahi xalq yaradıcılığının kiçik janrlarından olan alqış və qarğışların praqmatik özəllikləri araşdırılır. Qeyd edilməlidir ki, müasir dilçilik elmində alqış və qarğışların praqatik xüsusiyyətləri ilə bağlı aparılan araşdırmalar azlıq təşkil edir. Bu baxlmdan mövzunun xüsusi aktullıq kəsb etdiyini söyləmək olar. Burada ilk dəfə olaraq Azərbaycan dilçiliyində bu mikro-janrların praqmatikasının izahının verilməsinə cəhd edilir. Tədqiqat zamanı dilçiliyin müqayisəli-təsviri metodundan istifadə edilir. Alqış və qarğışlarla bağlı dünya dilçiliyində aparılmış elmi tədqiqatlara istinadlar edilir. Fərqli tədqiqatçıların fikir və mülahizələri təhlil edilir. Qeyd edilir ki, qarğışlar xüsusi psixoloji təsir özəlliyinə malikdir. Qədim ayin və rituallarla bağlı olaraq meydana gəlmişdir. Məqalədə eyni zamanda bu xalq yaradıcılığı nümunələrində konsept məsələsinə də toxunulur. Burada aparılan araşdırmanın praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, araşdırmanın nəticələrindən bu istiqamətdə aparılan gələcək elmi tədqiqatlarda istifadə edilə bilər. Tədqiqatın sonunda əldə edilən elmi nəticələr öz əksini tapmışdır. Burada qeyd edilən hər bir müddəa xüsusi maraq kəsb edir. Tədqiqat zamanı əldə edilən elmi nəticələr və təqdim edilən informativ baza gələcək tədqiqatlar üçün xüsusilə əhəmiyyətli ola bilər.

Açar sözlər: praqmatika, koqnitiv dilçilik, qarğış, alqış, motiv, konsept.

АМРАХОВА Ф.А.

ПРАГМАТИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА АНАЛИЗА БЛАГОЖЕЛАНИЙ И ПРОКЛЯТИЙ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются прагматические особенности аплодисментов и ругательств, являющихся второстепенными жанрами устного народного творчества. Следует отметить, что в современном языкознании мало исследований, посвященных прагматическим признакам аплодисментов и ругательств. С этой точки зрения можно сказать, что тема имеет особую актуальность. Здесь впервые делается попытка объяснить прагматику этих микрожанров в азербайджанском языкознании. В ходе исследования используется сравнительно-описательный метод языкознания. Делаются ссылки на научные исследования, проводимые в мировой лингвистике относительно аплодисментов и ругательств. Анализируются мнения и мнения различных исследователей. Отмечено, что проклятия имеют особое

психологическое воздействие. Он сформировался в связи с древними обрядами и ритуалами. В статье также затрагивается вопрос концепта в данных образцах народного творчества. Практическая значимость проводимых здесь исследований заключается в том, что результаты исследования могут быть использованы в будущих научных исследованиях, проводимых в этом направлении. По окончании исследования были отражены научные результаты. Каждое упомянутое здесь положение представляет особый интерес. Научные результаты, полученные в ходе исследования, и предоставленная информационная база могут иметь особое значение для будущих исследований.

Ключевые слова: прагматика, когнитивная лингвистика, проклятия, благожелания, мотив, концепт.

AMRAKHOVA F.A.

PRAGMATIC FEATURES OF GOOD WILLS AND CURSING

SUMMARY

The article examines the pragmatic features of applause and cursing, which are minor genres of oral folk creativity. It should be noted that in modern linguistics, there are few studies on the pragmatic features of applause and cursing. From this point of view, it can be said that the topic is of special relevance. Here, for the first time, an attempt is made to explain the pragmatics of these micro-genres in Azerbaijani linguistics. The comparative-descriptive method of linguistics is used during the research. References are made to scientific studies conducted in world linguistics regarding applause and cursing. Opinions and opinions of different researchers are analyzed. It is noted that curses have a special psychological effect. It was formed in connection with ancient rites and rituals. The article also touches on the issue of concept in these examples of folk art. The practical importance of the research conducted here is that the results of the research can be used in future scientific research conducted in this direction. At the end of the research, the scientific results were reflected. The scientific results obtained during the study and the informative base provided may be particularly important for future research.

Key words: pragmatics, cognitive linguistics, cursing, goodwill, motive, concept.

Giriş. Alqışlar müxtəlif tonları və emosional vəziyyətləri ifadə etmək üçün istifadə edilə bilər, məsələn, maraq, sevinc, təəssüf, dostluq və s. Ümumiyyətlə, alqışların praqmatikası ünsiyyət prosesinə aiddir və dilin mədəni kodunun mühüm hissəsi kimi dəyərləndirilə. Bu, həm də alqışlardan istifadə və bu istiqamətdə dinləyənin məlumatı qəbul edərkən kontekst və sosial normaları başa düşməyin

vacibliyini vurğulayır. Alqışların praqmatik özəlliklərinin araşdırılması məsələsi bir neçə cəhətdən mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Birincisi, alqış dilini başa düşmək və ondan sosial cəhətdən uyğun şəkildə istifadə etmək və qəbul etmək şəxsiyyətlərarası reallaşan mühüm kommunikativ bacarıq tələb edir.

İkincisi, alqışlar ünsiyyətdə nəzakət normalarının, stereotiplərinin inkişafında böyük rol oynayır, çünki həmsöhbətə diqqət və hörmət əlaməti kimi çıxış edir.

Üçüncüsü, iş dünyasında alqış tipli söyləmlərdən istifadə edilməsi (İşiniz avand olsun. Xeyirli olsun! Xeyrə xərcləyəsiniz! və s.) uğurlu danışıqlar üçün əlverişli mühitin yaradılmasında mühüm element ola bilər.

Nəhayət, alqışların praqmatikasını öyrənmək həm də ünsiyyətdə mədəniyyətlərarası fərqləri anlamağa kömək edə bilər və beləliklə, daha effektiv beynəlxalq qarşılıqlı fəaliyyətə töhfə verə bilər.

Alqış və qarğışların praqmatikası. Alqışların praqmatikasını başa düşmək həm gündəlik həyat, həm də müxtəlif peşə sahələri üçün vacibdir. Alqışlar dilin istifadəsinin ritorikaya və ünsiyyətin ümumi tonuna necə təsir göstərə biləcəyini göstərir. Dilimizdə "Tanrı" və "Allah" anlayışı ilə bağlı bir çox standart alqışlar var. Bunlardan bəziləri bunlardır: "Allaha şükür!" — xoş bir hadisə üçün sevinc və minnətdarlıq ifadəsi. "Allahın köməyi ilə ..!" — bu ifadə ilahi yardımdan asılılığı və ya müsbət nəticənin yalnız Allahın köməyi ilə mümkün olacağına inamı ifadə edə bilər. "Allahın yardımı və bərəkəti ilə ..!" — bu ifadə bir iş görərkən kiməsə uğur və ya xeyir-dua diləyərkən işlənir. "Allahın nəzərində olasan!" — bu ifadə tez-tez kiminsə müəyyən bir vəziyyətdə təhlükəsiz olmasını və qorunmasını arzulamaq üçün deyilir. "Allah rəhmət eləsin!" — Bu ifadə tez-tez bir insan kiməsə bir işdə uğur arzulayanda və Allahdan mənəvi nemət istəyəndə işlədilir.

Bu ifadələr Azərbaycan dilində "Tanrı" anlayışı ilə bağlı olan standart və ümumi alqış söyləmləridir.

Qarğışlar isə müxtəlif kommunikativ funksiyaları ifadə etmək üçün istifadə oluna bilər, məsələn, emosional çıxış, güzəşt, natiqin sosial statusunun yüksəlməsi, konkret kontekstdə davranış normalarının pozulması.

Qarğışlar həm də narazılıq, qəzəb, təhdid və hətta, nifrət ifadə etmək vasitəsi kimi istifadə edilə bilər. Bu da öz auditoriyasının gözündə lənəti qaldıra və bəzi sosial qruplarda fərdin etibarını artıra bilər. Bununla belə, söyüşdən istifadə sosial təcrid və ya başqalarının etibarını itirmək kimi mənfi nəticələrə səbəb ola bilər.

Həmçinin nəzərə almaq lazımdır ki, mədəni və sosial normalar məkan və kontekstdən asılı olaraq çox fərqli ola bilər. Bəzi mədəniyyətlərdə lənət normal danışıq təcrübəsinin bir hissəsi kimi qəbul edilir, digərlərində isə çox kobud və yersiz hesab edilə bilər. Ona görə də qarğışdan istifadə edərkən münaqişə və mənfi nəticələrin qarşısını almaq üçün ünsiyyət konteksti və sosial-mədəni normalar nəzərə alınmalıdır.

Azərbaycan tədqiqatçılarından M.Aydəli və F.Həsənovanın müştərək olaraq apardıqları elmi araşdırmada Azərbaycan dilin alqış tipli nitq parçaları və söyləmlər araşdırlır. Müəlliflər Azərbaycan dilində alqışların ictimai rolunu və praqmatik xüsusiyyətlərini təhlil edirlər. Məqalədə alqışların təbrik, təsəlli, sağlamlıq arzuları və s. formalarından bəhs edilir. Tədqiqatda gündəlik ünsiyyətdə rast gəlinən stereotipik ifadələr, hərfi və məcazi mənalardan istifadənin xüsusiyyətləri də əhatə olunur [Aydali].

Alqışların praqmatikası müxtəlif mədəniyyətlərin və dillərin müxtəlif ünsiyyət ssenarilərində alqışlardan necə istifadə etdiyini də araşdırır. Məsələn, bəzi mədəniyyətlər alqışlardan başqalarına nisbətən daha çox istifadə etməyə meyllidirlər və müəyyən bir arzunun istifadəsi xüsusi bir mədəniyyətdə xüsusi çəki və məna daşıya bilər.

Koqnitiv dilçilik nöqteyi-nəzərindən təşəkkür, istək, arzu və ya tərif amallı alqışlar bir çox parametrlər, xüsusiyyətlər və atributları ehtiva edir. Bunlardan bir neçəsini nəzərdən keçirək:

İntensivlik: xoş niyyətin nə qədər aydın və inamla ifadə olunduğu; bu parametr xoş niyyətin aydın ifadəsinin incə işarəsindən tutmuş alqışa və ya qarğışa qədər dəyişə bilər.

İfadənin uzunluğu: sözlər nə qədər çox olsa, insanın daxili aləminin vəziyyəti və ya niyyəti bir o qədər dəqiq və aydın şəkildə ifadə oluna bilər; bu parametr ifadənin formatına və strukturuna da təsir edə bilər.

Rəsmilik səviyyəsi: pis niyyətin, əhval-ruhiyyənin və ya xeyirxahlığın rəsmiliyi və ya qeyri-rəsmiliyi müvafiq sosial və mədəni kontekstlərə istinad edə bilər.

Sintaktik amillər: söz sırası və ifadələrin sintaktik quruluşu köməkçi ifadələrin məzmununa və tonuna təsir edə bilər.

Mədəni amillər: Alqış və qarğışlar mədəni dəyərlərə və ünsiyyət normalarına görə dəyişə bilər.

Kontekst: İfadə konteksti və yeri alqış və qarğışların mənasını dəyişə bilər.

Bu və digər parametrlər ünsiyyətdə müəyyən yük və ya çəki yaradaraq faydalı ifadələrin məzmununa, intensivliyinə və effektivliyinə təsir göstərə bilər. Bununla belə, hər bir kommunikativ hərəkət kontekstdən asılıdır və alqış və qarğışların ümumi məzmunu koqnitiv parametrləri kontekstual vəziyyətdən asılı olaraq dəyişə bilər.

Alqış və qarğışların koqnitiv əlamətlərinin şərhi. Alqış və qarğışların yuxarıda sadalanan əlamətlərin hər birinin daha ətrahlı şəkildə izah edilməsinə də ehtiyac vardır. Odur ki, onların aşağıdakı şərhlərinə də diqqət yetirmək lazım gəlir.

İntensivlik: Bu əlamət alqış və qarğışlarda dəqiqlik və ciddiliyin ölçüsünü ehtiva edir. Məsələn, “Allah sənə qənim olsun!” qarğışı “Evin yıxılsın!” söyləmindən daha çox, və ya “İşin avand olsun!”, “Xeyirli olsun!” alqışları “Bəxtəvərlərin bəxtəvəri olasan” alqışından işlənmə tezliyinə görə daha dinamikdir. Alqış və

qarğışlarda intensivlik əlaməti dedikdə, burada həm də nitq zamanı səsin intonasiyası, həcmi və modulyasiyası da nəzərdə tutulur.

İfadənin uzunluğu: İfadə uzunluğu sözlərin və ya simvolların sayı ilə müəyyən edilə bilər. Məsələn, "Dünya durduqca mal-dövlət övladlarının başından aşsın!" alqışı "Xoşbəxt olasınız!" alqışından daha geniş və dəqiqdir. Alqış və ya qarğışda komponent sayının çoxluğu həm də kontekstdən və ünsiyyət formasından (yazılı və ya şifahi) asılı ola bilər.

Rəsmilik səviyyəsi: İfadə formallığı və ya qeyri-rəsmiliyi mədəni normalardan və sosial kontekstlərdən asılıdır. Məsələn, rəsmi təşəkkür ifadəsi daha yüksək nəzakət, uzun ifadələr və hörmət əlaməti olaraq rəsmi istinadlardan istifadəni əhatə edə bilər.

Sintaktik amillər: Söz sırası və ifadələrin sintaktik strukturları alqış və qarğışların ifadə imkanlarınnı potensialına geniş təsir edir.

Mədəni amillər: Alqış və qarğışların ümumi məzmunu, semantik özəyi və s. onların mənsub olduğu sosial-mədəni mühit haqqında çox şey deyə bilər. Məsələn, geniş struktura malik bu tipli söyləm və ifadələri bəzi mədəniyyətlərdə qeyri-səmimi, digər mədəniyyətlərdə isə hörmət və ehtiram, və ya kəskin kin-küdurət ifadələri kimi qəbul edilə bilər.

Kontekst: Alqış və qarğışların bu və ya digər kontekstə mənsubluğu və işlənmə yeri bu söyləmlərin mənasını dəyişə bilər. Məsələn, "Allah ürəyinə görə versin!" ifadəsi kontekstdən asılı olaraq həm alqış, həm də qarğış kimi qəbul oluna bilər.

Bütün bu əlamətlər alqış və qarğışları anlamağı və şərh etməyi müəyyən etmək üçün vəhdət şəklində funksionallaşır. Aqlış və qarğışları qavramağımıza və istifadə etməyimizə təsir edə biləcək bir çox başqa əlamət və meyarlar da vardır, lakin yuxarıda qeyd olunan bu parametrlər koqnitiv dilçilikdə nəzərə alınmalı olan ən vacib xüsusiyyətlərdir.

Nəticə. Alqış və qarğışların praqmatikası, nitq aktının verilmiş kontekstdə necə istifadə edildiyini və onun istifadəsinin kommunikativ vəziyyətə və danışanla dinləyici arasındakı münasibətə necə təsir etdiyini öyrənən dilçilik sahəsidir. Buna görə də alqış və qarğışların praqmatikası insanların müxtəlif qarşılıqlı fəaliyyət mühitlərində, o cümlədən gündəlik həyatda kommunikativ vəziyyətlərdə sosial münasibətləri necə formalaşdırdığını və davam etdirdiyini araşdırır.

Alqış və qarğışların praqmatikası xeyirxahlığın kommunikativ situasiyalarda istifadəsi və onun praktik həyatda tətbiqi ilə bağlı məsələlərin geniş spektrini araşdırır.

Aqlış və qarğışların praqmatikanın tədqiqi dilçilik, antropologiya, sosiologiya və digər elmlərdə bir çox tədqiqatçıların işlərini əhatə edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

Айдали М. Исследование благожелательных речевых актов на азербайджанском языке [Текст] / М. Айдали, Ф. Гасанова // Наука и жизнь. - 2018. - № 1 (52). - С. 9-13.

Мирзоев Х.А. Благожелания в азербайджанском языке [Текст] / Х.А. Мирзоев // Азербайджанский язык и литература: сб. науч. статей. - Баку: Языки народов Востока, 2017. - С. 161-167.

Хатамова И. Языковые средства выражения добрых пожеланий в азербайджанском языке [Текст] / И. Хатамова // Современные проблемы лингвистики: сб. статей. - Баку: Азербайджанский государственный языковой университет, 2016. - С. 129-134.

Шекерли М.А. Психологический анализ благожеланий на азербайджанском языке [Текст] / М.А. Шекерли // Психологические исследования. - 2019. - Т. 12, № 1. - С. 71-77.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.12.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.12.2023
Rəyçi: fil.e.d., prof. Məsud Əhməd oğlu Mahmudov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

CAVİDƏ MƏMMƏDOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
Hüseyn Cavid prospekti, 117
cavi_e@yahoo.com

DEVİD HERBERT LOURENSİN ROMANLARINDA MÖVZU VƏ İDEYA PROBLEMLƏRİ

Xülasə

XX əsrin əvvəllərində yeni mərhələyə daxil olan ingilis ədəbiyyatı, daha çox roman janrının yeni və fərqli istiqamətdən yüksəlişi, məhsuldarlığıyla yadda qalır. Bu dövrdə modernist nəsr həmin dövrə qədər ingilis ədəbiyyatında aktuallıq kəsb edən klassik roman janrı xüsusiyyətlərindən fərqli bir yaradıcı üslub və bədii-fəlsəfi fikir qatı yaradır. Başqa sözlə, ingilis modernistləri Böyük Britaniya ədəbiyyatında yeni bir mərhələnin əsasını qoyur. Bu prosesdə Ceyms Coys, Vircinya Vulf və digərləri kimi, dünyaşöhrətli ingilis yazıçısı Devid Herbert Lourensin yaradıcılığı da əhəmiyyətli rol oynamışdır. Devid Herbert Loures şeir, dram, hekayə, roman, esseler müəllifidir. Dərin elmi və fəlsəfi biliyə sahib olan yazarın əsərlərinin mövzusu, irəli sürdüyü ideyalar daha çox orijinallığı ilə yadda qalır. Yazarın insan varlığı haqqında orijinal düşüncələri dövrün bədii-fəlsəfi fikir qatını zənginləşdirmişdir.

Məqalə Devid Herbert Lourensin romanlarının mövzu və ideya problemlərindən bəhs edir. Lourensin romanlarında insan və müasir cəmiyyət, sənaye inqilabının insanların həyatına, psixologiyasına təsiri məsələlərinin bədii əksi təhlil edilir. Sənayenin inkişaf etdiyi cəmiyyətdə insanlar arasındakı münasibətlərə işıq tutan yazarın özünəməxsus ideyaları “Oğulalr və sevgililər” və “Göyqurşağı” romanları əsasında təhlil edilir. Eyni zamanda, Devid Herbert Lourensin romanlarının tədqiqində yazarın fəlsəfi düşüncələrinin təhlilinin vacibliyi qeyd olunur. Yazarın bədii-fəlsəfi düşüncələrinin elmi, fəlsəfi, ədəbi qaynaqları da tədqiqatdan kənar qalmamışdır.

Lourensin romanlarının hər biri dövrünün ən mühüm ictimai-siaysi, iqtisadi, mənəvi problemlərini, Avropa mühitində yaşanan mənəvi böhranı, onun səbəblərini əks etdirir.

Açar sözlər: ədəbiyyat, roman, Lourens, “Göy qurşağı”, sənayeləşmə

Giriş

XX əsrin əvvəllərində ingilis ədəbiyyatında Viktoriya dövrü bədii yaradıcılığında əksini tapan mühafizəkar görüşlərə və bu kimi bəzi amillərə ümidsizlikdən doğan, eləcə də ictimai-siyasi problemlərdən qaynaqlanan tərəddüdlərin və mənəvi axtarışların nəticəsi olaraq yeni bir dönəm başalyır. Başqa sözlə, Viktoriya dövrünün (1837-1901) sona yetməsi ilə bu gün də böyük marağa, müzakirələrə və mübahisələrə səbəb olan modernizm ədəbi cərəyanı meydana gəlir. Məlumdur ki, Viktoriya dönəmində roman janrı önə keçmiş, kifayət qədər inkişaf etmiş, ingilis ədəbiyyatının bu gün də maraqla oxunan roman nümunələri meydana gəlmişdir. Bronte bacıları, Ç.Dikkens, C.Eliot və digər böyük yazarların qələmə aldığı romanlar bir sıra məlum yaradıcılıq keyfiyyətləri səbəbindən dünya ədəbiyyatının dəyərli nümunələri içərisində yer almışıdr. Sözügedən dövrdə yaranan roman nümunələri əsasən ortaq ideyaları təbliğ etməkdə, bənzər mövzuları sərgiləməkdə idi. Lakin artıq ötən əsrin əvvəllərində əsas məsələlərindən biri ictimai qüsurlardan qaynaqlanan problemləri təsvir etmək olan Viktoria romanlarının yerini modernist romanlar tutur. Maraqlı olan odur ki, Viktoriya dövrü romanında da, modernist romanda da cəmiyyətdə gedən iqtisadi, siyasi dəyişikliklərin insanlara təsiri məsələsi düşünülür, lakin bu məsələnin ifadə üsulları, əks etdirmə vasitələri, ən əsası isə problemin çözümünü müxtəlif yollarla həllini irəli sürən fərqli düşüncələr yer alır. Bu da ingilis ədəbiyytaında nəsrin müxtəlif inkişaf mərhələlərinin fərqini səciyyələndirən amil kimi çıxış edir. Qüsurlu ictimai mühitdə insanın taleyi həm Viktoriya dövrü, həm də modernist yazarları maraqlandıran əsas məsələ idi. Lakin modernizm ədəbi cərəyanının özünəməxsusluqları sözügedən dövrlərə mənsub ingilis nəsrinin ciddi fərqini səciyyələndirməklə yanaşı, bu nəsr əsərlərinin iki fərqli dövr çevrəsində tədqiqini zəruri edir. Hər iki dövrün nəsrində, xüsusən də roman janrında yazarları düşündürən probemlərin təxminən eyni, bəzən də yaxın olmasına rəğmən modernistlərin açdığı fərqli və yeni ədəbi yol bədii yaradıcılığa daha başqa mövzular və ideyalar gətirir. Bu səbəbdən Viktoriya dövrü nəsri üçün xarakterik mövzular, üslub tərzi yerini modernist ədəbi cərəyanının prinsiplərinə verir.

Modernist yazarlar əsərlərini modernizm ədəbi cərəyanının məlum keyfiyyətlərini müəyyən edən bir çox prinsiplər əsasında yazsalar da onların hər birinin yaradıcılığı özünəməxsusluğu ilə seçilir. Məhz bu məsələ, daha doğrusu, bu məslənin diqqətdən yayınması bəzən modernizm ədəbi cərəyanının tədqiqində müəyyən yanlışlıqlara yol açır. Təəssüf ki, modernizm ədəbi cərəyanını araşdırmaq istəyən tədqiqatçılarımızın çoxu bütün modernist yazarların yaradıcılığını bir-iki məlum modernist nəsr prinsipi əsasında tədqiq edir. Lakin modernizm ədəbi cərəyanı sözün əsl mənasında çoxcəhətli ədəbi yaradıcılıq sahəsidir, ən əsası isə bu ədəbi cərəyanın zəngin elmi, fəlsəfi, ədəbi və tarixi qaynaqları var. Bu qaynaqları mükəmməl şəkildə öyrənmədən modernizm ədəbi cərəyanını tədqiqi etmək əbəs cəhdir. Unutmaq olmaz ki, yazarların hər biri faydalandığı ideya qaynağını sadəcə bədii şəkildə əks etdirmir, bununla yanaşı özlərinəməxsus görüş və düşüncələrini

qələmə alır, yeni bədii-fəlsəfi ideyalar irəli sürür. Həm də bunu açıq şəkildə deyil, fərqli simvol və kodlarla ifadə edirlər. Obrazlı şəkildə ifadə etsək, nə Coys, nə Lourens, nə də Haksli hər oxucu ilə deyil, bu simvol və kodların mənasından, əsərlərində ifadə etmiş olduqları görüşlərinin ideya qaynaqlarından, ictimai-siyasi əsaslarından xəbərdar oxucuarla söhbət edir.

Hər modernist yazarın özünəməxsus dəsti-xətti, bədii-fəlsəfi düşüncəsi modernizim ədəbi cərəyanının mühüm keyfiyyətlərini təşkil edir. Başqa sözlə, Coysun, Lourensin və digər modernistlərin yaradıcılığındakı özünəməxsus modernist düşüncə və yaradcılıq üslubu bu ədəbi cərəyanın müxtəlif prinsiplərini, belə demək mümkünsə, fikir qanadlarını və sənətkarlıq xüsusiyyətlərini müəyyən edir. Modenistlərin bir qismi bu cərəyana ictimai-fəlsəfi, bir qismi dini-fəlsəfi, bir qismi sırf sosyal düşüncə və digər mühüm problemlər istiqamətində keyfiyyətlər gətirməkdə idi. Ona görə də hər bir modernist yazarın yaradıcılığını ortaq modernist prinsiplərlə yanaşı, həm də onların özünəməxsus görüşləri, üslubları, bədii-fəlsəfi düşüncələri zəminində tədqiq etmək lazımdır.

Modernist nəsri dərin bədii-fəlsəfi düşüncələri, özünəməxsus mövzu, yüksək bədii dil keyfiyyətləri ilə zənginləşdirən ingilis yazarlarından biri də Devid Herbert Lourensdir.

Devid Herbert Lourensin romanlarında mövzu və ideya vəhdəti

XX əsr ingilis ədəbiyyatı, qeyd etdiyimiz kimi, daha çox roman janrının yeni və fərqli istiqamətdən yüksəlişi, məhsuldarlığıyla yadda qalır. Modernist nəsr həmin dövrə qədər ingilis ədəbiyyatında aktuallıq kəsb edən klassik roman janrı xüsusiyyətlərindən fərqli bir yaradıcı üslub və bədii-fəlsəfi fikir qatı yaradır. İngilis modernistləri Böyük Britaniya ədəbiyyatında yeni bir mərhələnin əsasını qoyur. Bu prosesdə Devid Herbert Lourensin yaradıcılığı əhəmiyyətli yerə sahibdir. Loures şeir, dram, hekayə, roman, esseler müəllifidir. Dərin elmi və fəlsəfi biliyə sahib olan yazarın əsərlərinin mövzusu, irəli sürdüyü ideyalar daha çox orijinallığı ilə yadda qalır. Lourens istər bədii yaradıcılıqda, istərsə də fəlsəfi görüşlərində böyük rol oynayan yazar və filosofların adlarını ehtiramla qeyd edir, onların görüşlərinə təsirlərini izah edir (2, 1-29). Lakin bu görüşlərdən bəhrələnərək yazar insan və həyat haqqında tamamilə özünəməxsus düşüncələr irəli sürür, filosofları düşündürən, intellekt, intuisiya, instinkt məsələsinə özünəməxsus ideyalarla münasibətini bildirir, dərketmədə qan amilini önə çəkir, özünün qan fəlsəfəsini irəli sürür (Geniş məlumat üçün bax: 6, s.339). Əsərlərində, xüsusən də romanlarında yazar bu kimi bir çox fəlsəfi görüşlərini bədii əksetdirmə yolu ilə təqdim edir. Lourensin irəli sürdüyü görüşləri onun əsərlərinin mövzsunu və məzmunun müəyyən edir. Başqa sözlə, yazar öz fəlsəfi görülərini ifadə edə biləcəyi mövzulara müraciət edir.

Yazarı narahat edən məsələlərdən biri sənayenin inkişafı ilə mexanikləşən dünyada, maşınların əməyin müxtəlif sahələrində insanı ikinci plana atması, bütün bu proseslərin insanın hisslərinə, psixologiyasına təsiri məsələsidir ki, bu problemləri və

bunların doğurduğu faciəvi halları yazar əsərlərinin əsas mövzusuna çevirir. Belə bir mühitdə insanlar arasındakı münasibətlər Lourensi düşündürən mühüm məsələlərdən idi və yazar bu məsələni "Oğullar və sevgililər", "Aşiq qadınar", "Göy qurşağı" və digər romanlarında, hekaylərində qələmə almaqda idi. Eyni zamanda, Lourensin yaradıcılığına ciddi şəkildə təsir edən amillərdən biri də yazarın şəxsi həyatıdır. Lourens qəhrəmanlarının həyatında yaşanan bəzi hadisələri real həyatdan almaqda idi.

Yazara uğur gətirən əsas əsərlərindən biri "Oğullar və sevgililər" romanıdır, Lourens bu romanı 1913-cü ildə qələmə almışdır. Əsər ilk vaxtlar müəyyən məsələlər səbəbindən tənqidə məruz qalsa da az sonra tənqidçilər tərəfindən yazarın uğurlu əsəri kimi qəbul edilir. Əsərdə insanlar arasında qarşılıqlı münsibətlərin müxtəlif tərəflərini qələmə alan yazarın məqsədi müasir Avropa cəmiyyətinin, sənayeləşən mühitin insan psixologiyasına, ruhuna vurduğu zərbəni, ailə üzvlərinin "bir-birinə qarşı münasibətlərində nifrətdən başqa hər şeyi unutmalarına" (3, s. 32) səbəb olan amilləri qələmə almaq olmuşdur. Əslində, Lourens burada yeni nəyisə təsvir və təbliğ etmək fikrində deyil, özündən uzaq düşməkdə olan Avropa insanının faciəsini qələmə almaqdadır. Lourensə görə, müasir svilizasiya, texniki tərəqqi insan duyğu və münsibətlərinə ciddi təsir etməkdə (5, s. 589), onu özündən uzaq salmaqdadır.

Yazarın digər məşhur romanlaından biri də 1915-ci ildə qələmə aldığı "Göyqurşağı" romanıdır. "Qərb mədəniyyətində mühüm və təsirli olan kitablardan biri" (1, s. 522.) kimi dəyərləndirilən "Göyqurşağı" romanında Lourens sənaye inkişafının insanların həyatında, psixika və ruhundakı təsirini qələmə almağa çalışır; İkinci sənaye inqilabını ehtiva edən mühitin bədii əksilə bir ailənin – Brangwenler ailəsinin 3 nəslini oxuculara təqdim edir. Daha dəqiq desək, romanda Brangwenler ailəsinin kənd təsərrüfatı sülalesinin 64-65 ili əksini tapır və yazar romanda 3 nəslin sənaye inkişafı nəticəsində necə dəyişməsini əks etdirməyə, bununla da ingilis cəmiyyətindəki mənəvi böhranın səbəblərini göstərməyə çalışır. Üç nəslin münasibətlərindəki dəyişiklikləri qələmə almaqla yazar kənd təsəərrüfatından sənaye iqtisadiyyatına keçidi, bu mərhələdə cəmiyyətdəki ailə münasibətlərini, din və b.məsələləri qələmə alır. Yazar həm bu romanında, həm də digər romanlarında ictimai-siyasi prosesləri, cəmiyyətdəki tənəzzülü, sənaye inkişafını, bunun insanlara mənfi təsirini, İngiltərə ictimai mühitindəki mənəvi narahatlıqları, adamları "xaos vəziyyətində qalmağa" (4, s.49) məcbur edən mənəvi-psixoloji vəziyyətlərin səbəblərini ifadə etmək üçün özünəməxsus mövzular seçir, çox zaman tənqidlərlə, qadağalarla üzləşməli olurdu.

Lourensin ifadə etmək istədiyi fəlsəfi fikirlər onun əsərlərinin mövzusunu doğururdu. Əslində, yazar təkcə İngiltərənin deyil, Avropanın müasir reallıqlarını qələmə alırdı. Onun yaradıcılığının bu kimi bir çox xüsusiyyətləri onu digər modernistlərdən ayıran başlıca səbəblərdən idi. Doğrudur, bəzi tədqiqatçılar, o cümlədən, Peter Fjågesund Lourensin "Göyqurşağı" əsərini daha çox Viktoriya

dönəmi romanlarına uyğun yazıldığını, modernizmə bir töhfə olmadığını düşünsə də, əslində, əsərdəki simvolik məzmun, mənəvi və real aləm arasındakı ziddiyyətin təqdim üsulu, zaman anlayışı və s. məsələlər modernist nəsrə xarakter şəkildə əks olunur və buradakı insan konsepsiyası modernist düşüncədən qaynaqlanır və bir modernist yazar olaraq bu romanında da "Lourens simbolik səhnələr yaratmaq məsələsində xüsusi istedad nümayiş etdirir" (7, s. 31). Lakin yaradıcılığına özünəməxsus, xüsusən də dini mövzularla bağlı simvollar istifadə etsə də bunu modernizmin ədəbi prinsipləri çərçivəsində yerinə yetirir. Baxmayaraq ki, R.Aldinqton kimi bir çox ədib onun bu sahədəki cəsarətini məqbul saymır (8, s.5), lakin bu məsələ yazarın yaradıcılığının xarakterik xüsusiyyətlərindən birini təşkil edir.

Lourens digər romanlarında da özünün ictimai mühit, insan varlığı, insanın fiziki və mənəvi ikiliyi haqqında görüşlərini, orijinal "Qan fəlsəfəsi"ni əks etdirir, insanlar arasındakı ruhi, mənəvi əlaqələri, qan bağının mövcudluğu, insan varlığındakı digər sirlər haqqında görüşlərini sırf özünəməxsus mözularla qələmə alır. Bütün bunları yazar həm modernist ədəbiyyat üçün xarakterk olan, həm də sırf özünəməxsus simvollar və prinsiplər əsasında qələmə alır ki, bütün bu məsələlər tərəfimizdən araşdırılaraq monoqrafiya şəkilində nəşrə hazırlanır. Lourens haqqında geniş araşdırmamızın bir yarımfəslinin xülasəsi olaraq təqdim edildiyi üçün məqalədə problemlərin geniş deyil, konkret şərhi məqsədəuyğun görülmüşdür.

Nəticə

Lourensin romanlarında qəhrəmanların daxili aləmi, reallıq və mənəvi yaşantılar arasındakı fərqin təzahürləri, zaman, məkan anlayışları, baş verən hadisələrə qəhrəmanların münasibətinin şüur axını şəklində təqidimi və digər bu kimi məsələlər yazarın yaradıcılığında modernizmin ortaq prinsipləri kimi dəyərləndirilməlidir. Lakin Lourensin insan və həyat haqqında özünəməxsus fəlsəfi görüşləri onun romanlarına fərqliliklər gətirmişdir; bunlar yazarın romanlarının mövzu, məzmun, ülsub, ifadə vasitələri, simvolik məzmun məsələlərini və s. müəyyən etməklə yanaşı, modernist nəsrə yeni keyfiyyətlər əlavə etmişdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, Lourensin romanları mövzu və məzmun xüsusiyyətləri baxımından fərqlənməkdədir və bu fərqliliyi yazarın fəlsəfi görüşləri doğurur. Lourensin yaradıcılığının fikir qaynaqlarını, bir sıra konsepsiyalarını, qələmə aldığı səritaltı məzmununu və bunun tarixi, ədəbi, fəlsəfi mənbəyini və digər mühüm məsələləri öyrənmədən yazarın yaradıcılığını təhlil etmək doğru deyil.

Lourensin romanlarının hər biri dövrünün ən mühüm ictimai-siaysi, iqtisadi, mənəvi problemlərini, Avropa mühitində yaşanan mənəvi böhranı, onun səbəblərini əks etdirir. Yazar özünün bədii-fəlsəfi düşüncələrində XX əsr insanını bəlli faciədən xilas edəcək amil kimi insanın özünü, hisslərini idrak etməli olduğunu düşünür.

ƏDƏBİYYAT

1.Bloom, H. The Western Canon. Riverhead Books, 1994.
2. Lawrence D. H. Fantasia of the Unconscious. Create Space Independent Publishing Platform, 2016.
3. Lawrence D. H. Sons and Lovers. Penguin Books, 1995.
4. Lawrence D. H. The Rainbow. Oxford University Press, 2008.
5.Lawrence D. H. Phoenix II: Uncollected, Unpublished and Other Prose Works. NY: Viking Press, 1968.
6. Məmmədova C. Devid Herbert Lourensin ədəbi-fəlsəfi görüşləri // Filologiya məsələləri, 2017, № 14, s.336-343.
7.Stevenson R. Modernist Fiction: An Introduction. University Press of Kentucky, 1992.
8.Wright T. R. D. H. Lawrence and the Bible. Cambridge Press, 2001.

MAMMADOVA JAVİDA

QUESTIONS OF THEME AND IDEA IN THE NOVELS OF DAVID HERBERT LAWRENCE

SUMMARY

English literature, which entered a new stage at the beginning of the 20th century, can be characterised by modernist prose. In that period, modernist prose created a unique literary style and artistic-philosophical thoughts that were different from the characteristics of the classical novel genre of English literature. In other words, the English modernists laid the foundations of their new literary principles in British literature. The works of the famous English writer David Herbert Lawrence played an important role in that process. The article discusses the thematic and ideological problems of David Herbert Lawrence's novels. It analyses the artistic reflection of man and modern society in Lawrence's novels and the impact of the Industrial Revolution on human psychology.

David Herbert Lawrence's unique ideas about human relationships in modern industrialised society are analysed in this article on the basis of his novels "Sons and Lovers" and "Rainbow". At the same time, the article points out the importance of analysing David Herbert Lawrence's philosophical thoughts when studying his novels. The article also explains the scientific, philosophical and literary sources of David Herbert Lawrence's unique ideas. The article shows that David Herbert Lawrence's novels reflect the major moral, social and economic problems of his time.

Keywords: literature, novel, Lawrence, Rainbow, industrialisation

МАМЕДОВА ДЖАВИДА

ВОПРОСЫ ТЕМЫ И ИДЕИ В РОМАНАХ ДЭВИДА ГЕРБЕРТА ЛОУРЕНСА

РЕЗЮМЕ

Английскую литературу, вступившую в новый этап в начале XX века, можно охарактеризовать модернистской прозой. В этот период модернистская проза создала уникальный литературный стиль и художественно-философские мысли, которые отличались от характеристик классического романного жанра английской литературы. Иными словами, английские модернисты заложили основы своих новых литературных принципов в английской литературе. Существенную роль в этом процессе сыграло творчество Дэвида Герберта Лоуренса. В статье рассматривается тематика и идейная проблематика романов известного английского писателя Дэвида Герберта Лоуренса. Анализируется художественное отражение человека и современного общества, а также влияние промышленной революции на психологию людей в романах Лоуренса. В статье анализируются своеобразные представления Дэвида Герберта Лоуренса об отношениях между людьми в современном индустриальном обществе, основанные на романах писателя "Сыновья и любовники" и "Радуга". В то же время в статье отмечается важность анализа философских мыслей Дэвида Герберта Лоуренса при изучении его романов. В статье также раскрываются научные, философские и литературные источники уникальных идей Дэвида Герберта Лоуренса. В романах Дэвида Герберта Лоуренса нашли отражение важнейшие нравственные, социальные и экономические проблемы того времени.

Ключевые слова: литература, роман, Лоуренс, “Радуга”, индустриализация

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.12.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.12.2023
Rəyçi: Filologiya elmləri doktoru, professor Bədirxan Əhmədov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ДАШДАМИРОВА НИГЯР МАГАМЕД, к.ф.н., препод.,
ШАРИФОВА НАРМИНА ГЮЛЬМИР КЫЗЫ, ст.препод.,
АМИРАСЛАНОВА АРЗУ СУРХАЙ КЫЗЫ, ст.препод,
Азербайджанский медицинский университет,
Кафедра Иностранных языков

ГЕРОЙ «ШЕСТИДЕСЯТНИКОВ» АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ПРОЗЫ

Ключевые слова: Азербайджан, новая азербайджанская проза, литература, традиционная проза, магический реализм
Açar sözlər: Azərbaycan, yeni Azərbaycan nəsri, ədəbiyyatı, ənənəvi nəsr, magik realizm
Key words: Azerbaijan, new Azerbaijani prose, literature, traditional prose, magical realism

Шестидесятые годы – период постепенного высвобождения литературы из колод сугубо партийно-идеологического освещения жизни, поворота к национальным и общечеловеческим ценностям. В литературу пришли не считанные талантливые единицы, а целая новая волна. Это профессиональный отряд мастеров с немалым запасом творческих потенций. При всем различии стилей, тематических пристрастий, эту молодую смену объединяли определенные общие устремления, пафос неприятия заезженных троп и поиски новых решений. 60-70-е годы породили очередную волну творческого интереса к эпохе первых лет Великой Октябрьской революции. Появились произведения, по-новому осмысляющие 20-30-е годы советской власти, то есть годы ее установления и коллективизации, перевернувшей устои старого мира. По-новому освещается классовая борьба тех лет, достоянием художественного исследования становятся сложные, противоречивые судьбы противников и сторонников нового строя (Сабир Ахмедли «Запрещенная игра», 1987 г.). Прежде всего, «шестидесятников» отличало пристальное внимание к человеку, всматривание в его внутренний мир. Само по себе это внимание естественно для литературы во все времена, недаром ее называют «человековедением». Но речь идет о новых художественных параметрах постижения человека, ранее не замечавшихся или отодвигавшихся на второй план пластов сознания и души, речь идет о вторжении в духовно-психологические глубины. В произведениях азербайджанских «магических реалистов» предстает художественный анализ, художественное исследование индивидуума в нравственно-духовном пространстве эпохи, социума. Этих писателей отличает то, что они пишут не о времени, вершащем события. Ее пронизывает высокогуманная мысль о незаменимости, неповторимости каждого человека, об ответственности

общества за него. Обострившееся внимание к человеку привело к углублению и усилению психологизма в прозе. Герой «шестидесятников» никак не укладывается в рамки стереотипных понятий о «советском человеке». С такими неординарными решениями мы встречаемся в прозе Сабира Ахмедли, Анара, Юсифа Самедоглу и др. Герой изображается в действии, в борьбе, что-то защищая или что-то отстаивая, неизбежно совершает выходящие порой за черту житейской, реалистической разумности, несущие в себе некую «сумасшедшинку», которая оставляет ему два пути – к победе или смерти. Он изображен преимущественно в сфере частной жизни, в отдельных столкновениях – соприкосновениях с общественной стороной и почти не показан в производственно-трудовой деятельности – в этом и заключается главная особенность азербайджанской прозы «шестидесятых годов». Создание такого характера требует от художника непременных новаций и открытий. Важно не только увидеть в современной действительности характер героя, но найти новые средства для его выражения, суметь проникнуть в глубины его психологии, угадать перспективу его движения. Чтобы лучше раскрыть характер своего героя, не утаивая его слабости и противоречия, автор «идет в глубь человеческой натуры» [4, с. 168].

Прозаиков, вступивших в нашу литературу в 60-е и продолжавших свою творческую работу в 70-80-е годы долгое время называли молодыми азербайджанскими писателями. Эта тенденция продолжалась до того, когда вдруг все осознали, что представители «молодой азербайджанской прозы» уже давно вышли из «молодежного» возраста. И тогда вместо привычного определения «молодая» появляется определение «новая азербайджанская проза». Для новой азербайджанской прозы характерно стремление к «малым» формам прозаического жанра – повести, рассказу. Заметно расширился проблемно-тематический и временной диапазон, была заложена новая традиция и в самом подходе к изображению человека в новой действительности. Новую азербайджанскую прозу отличает ориентация автора на бесконечное время и пространство, что связано с мифологизмом художественного мышления. Мифологизированное авторское сознание ориентировано на бесконечное время, т.е. бесконечно-возможное бытие мифологической картины мира совпадает с бесконечновозможным бытием образа автора. Этим обусловлено обращение к архетипическим понятиям, вечным образам и символам. Хронотоп в этих произведениях состоит из нескольких взаимо наслаивающихся уровней, образующих один общий и бесконечный пространственно-временной континуум. В новой прозе широко распространялись архаические горизонтальные и вертикальные пространственные модели мира, связанные «с мифологическим символом мирового древа» [5, с.19]. В произведениях Анара («Круг» - «Ağ liman»; «Контакт» - «Əlaqə»; «Цейтнот»), С.Ахмедли («Запрещенная игра» - «Yasaq

edilmiş oyun»), Ю.Самедоглу («День казни» - «Qətl günü»), М.Сулейманлы («Кочевье» - «Köc», «Мельница» - «Dəyirman») и др. сюжетные коллизии усиливаются семантическими оппозициями, небо-земля, свет-мрак, далекоеблизкое и т.д., социальное зло и добро выражаются с помощью противопоставления неба и земли, частей города и деревни, жизни и смерти и т.д. Сюжет разворачивается по определенному кругу, через определенные периоды все события вновь повторяются. Цикличная концепция времени характерна для социально-философского направления прозы Анара, М.Сулейманлы и др. В произведениях Анара («Контакт», «Круг», «Цейтнот») движение времени соответствует мироощущению современного человека. Часто время и пространство становятся центральным образом произведения. В таких случаях время предстает как символ современности. В «Контакте» Анара фантастические сцены определяются мироощущением экзистенциального героя, «маленького человека» отчужденного от реальной среды. Все события, происходящие в повести Анара «Контакт», выстраиваются таким образом, чтобы подвести нас к какому-то важному итогу, проясняющему их смысл. Автор в экспозиции вводит нас в атмосферу необычного и сверхординарного (необычна летная жара, утрированно представлен городской, урбанистический пейзаж и т.д.). Но в то же время события происходят, казалось бы, в подчеркнуто повседневной жизни: город – как город, люди – как люди, заботы обычные, дела – тоже. Молодой человек сдает экзамены в институт, живет в общежитии, поступив в вуз, ищет для себя комнату и т.д. Но повесть-то фантастическая, и читатель ждет, как фантастическое начнет вторгаться в реальность.

Одна из особенностей повести состоит в том, что фантастические события и элементы органически вплетаются в реально-обозначенную повседневность, и создается при этом такая повествовательная ткань, которая запечатлела нечто сверхъестественное, нереальное, и содержит при этом реалии вполне земные, бытовые. В фантастической повести Анара нет космических кораблей, отправляющихся к далеким галактикам, или астронавтов, устанавливающих контакты с внеземными цивилизациями, нет той необычной, поражающей читательское воображение техники, которая, символизируя собой будущие достижения науки, эффектно вводится в повествование писателями-фантастами. На поверхности повествования история студента, точнее, абитуриента, который в жаркий летний месяц оказывается вместе с другими абитуриентами в общежитии, затем, после успешных экзаменов, мечтает снять отдельную комнату или угол, чтобы жить в Баку. С этой целью он идет по объявлению, знакомится со старухой, живущей в старом доме и сдающей пустующую комнату своего сына в новом многоэтажном доме на окраине города, вселяется в эту комнату и вот далее и начинаются те странные вещи в этом доме. Фантастика входит в

повествование, как говорится, в чистом виде: на фото меняются изображения лиц, стрелки от настенных часов идут в обратном направлении (не «по часовой стрелке»), двери выходят в комнату, находящуюся в другом доме, появляются «двойники» и т.д. Однако и при этом в повести сохраняется план вполне реальный. Хочется сказать, жутковато-реальный, ибо атмосфера повести временами напоминает дух «готического» романа, некогда популярного у европейского читателя. На этом сочетании полуреального и полуфантастического и держится повествование. К финалу появляется еще один персонаж – сын старухи. Это ученый, астрофизик, который, беседуя со студентом, говорит о вопросах, его волнующих, пытается как-то объяснить все то, что происходит со студентом наяву. И хотя изложение основных «тезисов» решаемой в повести проблемы дается как бы в лоб, открыто, в виде «лекции для студента», повествование не превращается при этом в научный трактат, так как этому разговору в финале предшествовали эпизоды, в которых намечалась, углублялась и художественно иллюстрировалась эта основная проблема. Так, вначале мы видели «некоммуникабельного» молодого человека, не желающего установить «контакт» со своими товарищами по общежитию, но вдумчивого, склонного к самоанализу, склонного одновременно к прагматическим объяснениям всего странного и непонятного и проч. Смысл рассуждений ученого сводится к тому, что мы предполагаем возможную во вселенной разумную жизнь только в тех формах, которые аналогичны нашим, принимаем такие средства и формы «контакта», которые напоминают наши, похожие на них. Но ведь не исключена возможность чего-то качественно и принципиально иного, внеземного, если угодно. Примечательно в повести то, что ее герой – абитуриент, ставший студентом и начавший приобщаться к научным знаниям. Этот момент удачно обыгрывается у автора, он, по-видимому, хочет сказать, что все мы в постижении вселенной и ее тайн находимся еще на стадии и уровне абитуриента, которому только еще предстоит открывать для себя новые закономерности, новый «код» секретов бытия. И, может быть, в самой обыденной обстановке нас встретит нечто такое, что приведет к перевороту в наших «земных» представлениях, подобно тому, как внес переворот в представлении героя повести – студента ученый-астрофизик. Ведь только после этого появления нового персонажа становятся понятными все события и загадки, с которыми сталкивается студент; туман, окружавший до этого героя, рассеивается.

Смысл новой повести Анара состоит не в простой популяризации научной гипотезы, открывающей просторы для фантазии. Его идея, захватывая своей неожиданностью, ломает привычный ход мышления. Ее «логичность» побуждает мысль двигаться в самых неожиданных направлениях. Она направлена против устоявшихся взглядов и представлений и стимулирует «нетрадиционные» и «неожиданные» построения и умозаключения о жизни

вообще. Словом, она, идея, заставляет мысль «работать», сомневаться и искать. Их появление на литературной арене – самое знаменательное событие XX века. Просветители Азербайджана продемонстрировали своим творчеством классический пример вступления восточной литературы в широкие контакты с мировым литературным процессом. Именно с приходом этих талантливых новобранцев литература стала отрешаться от пафосной риторики, «черно-белого» показа, «положительно-отрицательной сортировки». Они находились в творческом расцвете, их богатая палитра была нацелена на новые художественные открытия, готова для освоения новых жизненных пространств. В распоряжении азербайджанских прозаиков был и собственный национальный опыт, и опыт зарубежных собратьев по перу.

Список литературы:

1. Anar. Nəsrin fəzası // Azərbaycan. Ədəbi bədii jurnal, 1984 №7
2. Əhmədov S. Yasaq edilmiş oyun. Romanlar. Bakı: Yazıçı, 1988, 360s
3. Əhmədov T. XX əsr Azərbaycan yazıçıları. Ensiklopedik məlumat kitabı. Bakı: Nurlan, 2004, 984 s.
4. Айтматов Ч. Точка присоединения / Вопросы литературы, 1976, №8, стр.168.
5. Гаджиев А. Мотивы мирового древа в азербайджанской мифологии// Адабият ве инджесенет, 1982, №2, стр.19

Герой «шестидесятников» азербайджанской прозы

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена творчеству таких авторов, как С.Ахмадли, М.Сулейманлы, Анар, Ю.Самадоглу. Это так называемые «шестидесятники» по проблемам магического реализма в издании «Новый Азербайджан 60-х». «Шестидесятников» отличало пристальное внимание к человеку, всматривание в его внутренний мир. Само по себе это внимание естественно для литературы во все времена, недаром ее называют «человековедением». Но речь идет о новых художественных параметрах постижения человека, ранее не замечавшихся или отодвигавшихся на второй план пластов сознания и души. Этих писателей отличает то, что они пишут не о времени, вершащем события. Ее пронизывает высокогуманная мысль о незаменимости, неповторимости каждого человека, об ответственности общества за него. Обострившееся внимание к человеку привело к углублению и усилению психологизма в прозе. Термин «новая азербайджанская проза» появился в азербайджанской литературе в конце 70-х годов. И он стал использоваться, прежде всего, для того, чтобы обозначить характер создаваемой прозы, подчеркнуть ее отличие от прозы традиционной.

Azərbaycan nəsrinin "altmışıncıların" qəhrəmanı

XÜLASƏ

Məqalə S.Əhmədli, M.Süleymanlı, Anar, Y.Səmədoğlu kimi müəlliflərin yaradıcılığına həsr olunub. Bunlar "60-cı illərin yeni Azərbaycanı" nəşrində sehrli realizm problemlərinə dair "altmışıncılar" adlananlardır. "Altmışıncılar" bir insana yaxın diqqəti, onun daxili dünyasına nəzər salması ilə fərqlənirdi. Bu diqqət özlüyündə ədəbiyyat üçün hər zaman təbiidir, onun "insanşünaslıq" adlandırılması da səbəbsiz deyil. Ancaq söhbət insanı dərk etmək üçün yeni bədii parametrlərdən, əvvəllər diqqətdən kənarda qalan və ya arxa plana atılan şüur və ruh qatlarından gedir. Bu yazıçılar hadisələri həll edən zamandan yazmamaları ilə seçilirlər. Hər bir insanın əvəzolunmazlığı, bənzərsizliyi, cəmiyyətin onun üçün məsuliyyəti haqqında yüksək humanist bir düşüncə ilə doludur. İnsana diqqətin artması nəsrdə psixologizmin dərinləşməsinə və güclənməsinə səbəb oldu. "Yeni Azərbaycan nəsri" termini Azərbaycan ədəbiyyatında 70-ci illərin sonlarında yaranmışdır. Və o, ilk növbədə yaradılan nəsrin mahiyyətini göstərmək, onun ənənəvi nəsrdən fərqliliyini vurğulamaq üçün istifadə olunmağa başladı.

Hero of the "sixties" of Azerbaijani prose

SUMMARY

The article is devoted to the work of such authors as S. Ahmadli, M. Suleymanly, Anar, Y. Samadoglu. These are the so-called "sixties" on the problems of magical realism in the publication "New Azerbaijan of the 60s". The "sixties" were distinguished by close attention to a person, peering into his inner world. This attention in itself is natural for literature at all times; it is not without reason that it is called "human studies." But we are talking about new artistic parameters for comprehending a person, layers of consciousness and soul that were previously unnoticed or relegated to the background.

These writers are distinguished by the fact that they do not write about the time that decides events. It is permeated by a highly humane idea about the indispensability, uniqueness of each person, about the responsibility of society for him. Increased attention to man led to the deepening and strengthening of psychologism in prose. The term "new Azerbaijani prose" appeared in Azerbaijani literature in the late 70s. And it began to be used, first of all, to indicate the nature of the prose being created, to emphasize its difference from traditional prose.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.12.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.12.2023
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent M.A.Gərayzadə tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

AYNUR HÜSEYNOVA
AMEA Folklor İnstitutu
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
aynur-huseynova-1977@mail.ru

SMOMPK MƏCMUƏSİNDƏ AZƏRBAYCAN NAĞILLARININ İLK NƏŞRİ

XÜLASƏ

Şifahi xalq yaradıcılığında özünəməxsus yeri olan, xalqın tarixini, keçmişini, inamlarını, adət-ənənələrini özündə əks etdirən irihəcmli epik folklor janrlarından biri də nağıllardır. Nağılları digər epik janrlardan fərqləndirən əsas xüsusiyyət onların daha çox təxəyyülə, fantaziyaya əsaslanması, uydurmalardan istifadə olunması, heç nəyə baxmayaraq nikbin sonluqla bitməsidir.

Nağılların yaranması və inkişafı tarixən çox keçmişə aid olsa da, toplanaraq yazıya alınması, nəşr edilməsi XIX yüzilliyə aid edilir. Azərbaycan nağıllarının da toplanma və nəşr tarixi XIX yüzilliyə təsadüf edir. SMOMPK məcmuəsi Azərbaycan nağıllarının ən çox nəşr edildiyi mənbə olaraq nağılların toplanmasında, nəşr edilməsində, yayılmasında rolu böyük olub.

1881-ci ildə Tiflisdə Qafqaz Təhsil İdarəsi tərəfindən rus dilində çap olunan SMOMPK (Qafqaz əraziləri və xalqlarının təsvirinə dair materiallar toplusu) məcmuəsinin nəşri ilə Azərbaycan folklor nümunələrinin toplanması, yazıya alınması, tərcüməsi və nəşri işlərində böyük canlanma baş verdi. 1881-1929-cu illər arası çap olunan bu məcmuənin 46 sayı dərc olundu. Qeyd etmək lazımdır ki, 46 sayı işıq üzü görən SMOMPK toplusunun 25 buraxılışında Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair nümunələr yer almışdır.

SMOMPK məcmuəsində Azərbaycan nağıllarının ilk dəfə toplanaraq dərc olunması Qazax qəzasının kənd müəllimi B.Veniaminova aiddir. Məcmuəsinin 1883-cü il III buraxılışında B.Veniaminovun "Salahlı kəndi və orada yazılan tatar nağılları" başlıqlı yazısı yer alır. Bu yazısında o, Salahlı kəndinin coğrafi mövqeyi, təbiəti, iqlimi, əhalisinin milli mənsubiyyəti, dili, fiziki göstəriciləri, geyimi, toy və yas mərasimləri, qeyd etdikləri bayramlar haqqında ətraflı məlumat verərək kəndin coğrafi, etnoqrafik təsvirini yaradır. B.Veniaminov bu yazısında kənd əhalisindən toplayıb rus dilinə tərcümə etdiyi "Məlik Məhəmməd və Məlik Cümşüd, "Əvil Qasım və Əvil Məmməd", "Şah Rüstəm", Şahzadə Qənbər", "Şah İsmayıl", "Şərif" nağılları da yer alır. Mövzu müxtəlifliyi ilə fərqlənən bu nağıllar xalqın həyat və düşüncə tərzini, təfəkkürünü, dünyagörüşünü özündə əks etdirib.

Açar sözlər: SMOMPK (Qafqaz əraziləri və xalqlarının təsvirinə dair materiallar toplusu), folklor**,** mif**,** nağıl, motiv

Şifahi xalq yaradıcılığında özünəməxsus yeri olan, xalqın tarixini, keçmişini, inamlarını, adət-ənənələrini özündə əks etdirən irihəcmli epik folklor janrlarından biri də nağıllardır. Nağılları digər epik janrlardan fərqləndirən əsas xüsusiyyət onların daha çox təxəyyülə, fantaziyaya əsaslanması, uydurmalardan istifadə olunması, heç nəyə baxmayaraq nikbin sonluqla bitməsidir.

Nağılların yaranması və inkişafı tarixən çox keçmişə aid olsa da, toplanaraq yazıya alınması, nəşr edilməsi XIX yüzilliyə aid edilir.

XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın Rusiyanın tərkibinə daxil olmasından sonra dövrün tələbi ilə Qafqazda bir çox rusdilli qəzet, jurnal, məcmuələr nəşr olunmağa başladı. «Тифлисские ведомоси», «Кавказ», «Кавказский вестник», «Новое обозрение», «Обзор», «Каспи» və s. bu kimi mətbu orqanlarda folklor nümunələri dərc olunurdu. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin rus dilinə tərcümə olunub çap edilməsi ilə Azərbaycan folklor nümunələri geniş yayılmağa başladı. Nağıl janrı hər kəs tərəfindən sevildiyi üçün toplayıcılar tərəfindən də ən çox toplanılıb rus dilinə tərcümə edilən ilk folklor nümunələrindən biri idi. Azərbaycan folklor nümunələrindən rus dilinə tərcümə olunmuş ilk nağıl "Taxta gözəl" nağılı idi. Nağıl ilk dəfə 1825-ci ildə «Полярная звезда» qəzetində çap olunmuşdu.

1881-ci ildə Tiflisdə Qafqaz Təhsil İdarəsi tərəfindən rus dilində çap olunan SMOMPK (Qafqaz əraziləri və xalqlarının təsvirinə dair materiallar toplusu) məcmuəsinin nəşri ilə Azərbaycan folklor nümunələrinin toplanması, yazıya alınması, tərcüməsi və nəşri işlərində böyük canlanma baş verdi. Bu, Azərbaycan ədəbi-mədəni həyatında böyük rolu olan, Azərbaycan folklorşünaslığının inkişafına böyük təkan verən əlamətdar hadisə idi. Məcmuə Tiflisdə K.Kazlovskinin mətbəəsində görkəmli qafqazşünas və folklorşünas L.Q.Lopatinskinin redaktorluğu ilə nəşr olunurdu. 1881-1929-cu illər arası çap olunan bu məcmuənin 46 sayı dərc olundu. Qeyd etmək lazımdır ki, 46 sayı işıq üzü görən SMOMPK toplusunun 25 buraxılışında Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair nümunələr yer almışdı. Bura müxtılif janrlara aid folklor materialları daxil idi. SMOMPK məcmuəsində Azərbaycan nağıllarının ilk dəfə toplanaraq dərc olunması Qazax qəzasının kənd müəllimi B.Veniaminova aiddir. B.Veniaminov 1850-ci ildə anadan olmuş, Tiflis İlahiyyat Seminariyasında təhsil almış, 1879-1880-ci illərdə Qori qəzasında, 1882-ci ildə isə Yelizavetpol quberniyası Qazax qəzasının Salahlı kəndindəki məktəbdə müəllim işləmişdir. SMOMPK məcmuəsinin 1883-cü il III buraxılışında B.Veniaminovun "Salahlı kəndi və orada yazılan tatar nağılları" başlıqlı yazısı dərc olundu. O bu yazısında Salahlı kəndinin coğrafi mövqeyi, təbiəti, iqlimi, əhalisinin milli mənsubiyyəti, dili, fiziki göstəriciləri, geyimi, toy və yas mərasimləri, qeyd etdikləri bayramlar haqqında ətraflı məlumat verərək kəndin coğrafi, etnoqrafik təsvirini yaradır. Veniaminov yazısında qeyd edir ki, salahlılar atalar sözləri və nağılların böyük həvəskarlarıdır, qəhrəmanlıq haqqında nağılları xüsusilə sevirlər (7,107). B.Veniaminov kənd əhalisindən topladığı "Məlik Məhəmməd və Məlik Cümşüd, "Əvil Qasım və Əvil Məmməd", "Şah Rüstəm", Şahzadə Qənbər", "Şah

İsmayıl", "Şərif" nağıllarını rus dilinə tərcümə edərək SMOMPK məcmuəsində dərc etdirir.

İlk nağıl "Məlik Məhəmməd və Məlik Cümşüd" nağılıdır. Nağılın məzmunu ilə tanış olduqda məlum olur ki, nağıl qəhrəmanları bir çox sehirli nağıllarda rastlaşdığımız möcüzəli doğum motivinə uyğun olaraq dərvişin verdiyi alma vasitəsilə ilə dünyaya göz açırlar. Dərviş uzun müddət övladı olmayan iki xan arvadının hər birinə alma verərək tapşırır ki, bir yarısını özləri, digər yarısını isə ərlərinə versinlər. Əgər buna düzgün əməl etsələr, onların övladları dünyaya gəlməlidir. Bildiyimiz kimi, mifik obrazlar sehirli nağılların əsas süjet xəttini müəyyən edir. Azərbaycan sehirli nağıllarında tez-tez rast gəldiyimiz dərviş obrazı nağıllar aləmi ilə bağlı olan mifoloji əsaslı obrazdır. C.Məmmədov "Türk mifoloji sözlüyü" kitabında dərviş obrazını Ulu (Yer) Ana kompleksindən gəlmə şaman obrazının atributlarını daşıdığını qeyd edərək, bir sıra sehirli nağıllarda dərvişin Xızır, ağsaçlı nurani qoca kimi buta verməsinə görə onun o biri dünyaya məxsus varlıq olduğundan bəhs edir.

Azərbaycan sehirli nağıllarında, dastanlarda alma ilə övladvermə motivinə bir tez-tez rast gəlirik. Sehirli nağıllarda övladı olmayan padşaha almanı çox vaxt qoca dərviş bəxş edir. "Məlik Məmməd və Məlik Cümşüd" nağılında möcüzəvi yolla dünyaya göz açan uşaqların günlərlə deyil, saatlarla böyüdüyünü, qeyri-adi gücə malik olduqlarını, bir-birinə arxa-dayaq olaraq ölümü belə gözardına alıb, sədaqətli dost olduqlarını və hər zaman xeyirlə qarşı-qarşıya duran şərin naqisliyinin, satqınlığının bir daha şahidi oluruq. Məlum olduğu kimi, sehirli nağıllarda baş qəhrəmanın dostlarına və düşmənlərinə olan münasibəti nağılın ideya məzmununun açılmasına xidmət edir. "Məlik Məmməd və Məlik Cümşüd" nağılında Məlik Məmməd dostu Məlik Cümşüdü tapmaq və xilas etmək üçün çətin və uzun yola səfər edir. Bu səfərdə başına gələn hadisələr onun baş qəhrəman kimi xarakterinin açılmasına xidmət edir. Dağın başında qarşısına çıxan iki pəhləvan yalnız Ərgünaşı quyudan çıxararaq, öz nəfslərinə, tamahlarına aldanıb Məlik Məmmədin quyuda qalmasına səbəb olurlar. Bildiyimiz kimi, Azərbaycan sehirli nağıllarda şər qüvvələri təmsil edən müxtəlif obrazlar mövcuddur. "Məlik Məmməd və Məlik Cümşüd" nağılında yeddibaşlı əjdaha içməli suyun qabağını kəsib şəhər əhalisinə su vermir. Nağılda əjdahanın zülmündən qurtulmaq üçün ona qız qurbanı verilir, o da əvəzində camaata su verir. Yenidən doğuluşa, yenilənməyə xidmət edən qurbanvermə motivi nağıllarda çox yayğın bir motivdir. Yazıda yer alan ikinci nağıl "Əvil Qasım və Əvil Məmməd" nağılıdır. Bu nağılda da birinci nağılda olduğu kimi, övladsızlıq, möcüzəvi doğum motivi (verilən almanı yedikdən sonra övladın dünyaya gəlməsi) ilə rastlaşırıq. Lakin bu nağılda almanı verən dərviş yox, bahadır Nərman olur. Bahadırın şərti isə doğulan əkiz oğullardan ikincisinin ona verilməsi olur. Vədə tamam olduqda Nərman ikinci övladın dalınca gəlir və Əvil Qasımı özü ilə aparır. Bahadır Nərmanın saçlarının arasında gizlətdiyi qızıl açar Əvil Qasımın diqqətini çəkir, o, açarı oğurlayıb hər zaman bağlı olan qapını açır və elə bütün hadisələr də

buradan başlanır. Nərmanın yel atı ilə qızıl bulaqda yuyunan Əvil Qasım atla birlikdə qızılla ortülür, şah Mərdin vilayətinə yola düşür. Mənzilbaşına çatanda at xahiş edir ki, onu buraxsın. Əvil Qasım atın quyruğundan bir neçə tük çəkib deyir ki, nə vaxt çağırsa o saat yanında hazır olsun. Sonrakı hadisələrdə Əvil Qasımın ən çətin zamanında köməyinə yel atın çatdığını, onu dar məqamdan xilas etdiyini izləyirik. Şah Mərd naxoşlayıb şəfası Bamməd bağındakı almada olduqda, Aşant şahın şah Mərdlə müharibəsində Əvil Qasımın dadına tükünü yandırıb köməyinə çağırdığı yel atı çatır. Məhz yel atın köməyilə çətinliklərə sinə gərir. Beləliklə də, şahın sevimli kürəkəni olub, taxt-taca sahib olur.

Bildiyimiz kimi, sehirli nağıllarda nağıl qəhrəmanı çətin sınaqlardan çox vaxt sehirli köməkçi vasitələrin (canlı və ya cansız) köməyi ilə çıxır. "Əvil Qasım və Əvil Məmməd" nağılında Əvil Qasımın qəhrəmanlığı isə yel atın köməyi ilə daha da artmış olur. Ümumiyyətlə, qeyd etməliyik ki, Azərbaycan sehirli nağıllarının bir çoxunda at yardımçı funksiyası ilə seçilir. Bu da əski zamanlardan at ilə bağlı inamların mövcud olmasından irəli gəlir. Tədqiqatçı R.Əlizadə yazır ki, At əski mifik görüşlərdə dünyanı modelləşdirən obraz, profan (adi) və sakral (müqəddəs) dünyalar arasında əlaqə yaradan mediatr rolunu oynamışdır. Onun mediator funksiyası nağıllarımızda, dastanlarda qorunub saxlanmışdır. Bunu onun bir çox hallarda danışması, qəhrəmana çətin vəziyyətlərdə yol göstərməsi və s. aydın göstərir. Azərbaycan xalqının ata çox əski zamanlardan sayqı göstərməsi, atın "igidin qardaşı" hesab edilməsi onun folklorumuzda da geniş şəkildə tərənnüm olunmasına səbəb olmuşdur (6, 118).

Yazıda yer alan üçüncü nağıl "Şah Rüstəm" nağılıdır. "Şah Rüstəm" nağılı şahın saray əyanlarından birinin gördüyü yuxuya görə doğulan oğlan uşağını məhv etmək istəyindən bəhs edir. Şah qorxur ki, şah nəslindən olmayan oğlan illər sonra onun qızı ilə evlənər, bu səbəbdən onu uca qayadan atılmasını əmr edir. Lakin möcüzə sayəsində sağ qalan oğlan şahın qızı ilə rastlaşır və bir-birinə aşiq olan gənclər şahdan gizlin evlənirlər. Beləliklə, görülən yuxu çin olur. Çarəsiz qalan şah öz taxt-tacını gəncə tapşırır. Yuxu hər bir insanın fiziki və ruhi sağlamlığı üçün lazım olan, lakin bəzi məqamlarda hələ də sirli qalan bioloji prosesdir. Bir çox mütəxəssislərin, psixoloqların müxtəlifyönlü araşdırmalarına səbəb olan yuxuların bioloji məqsədləri, öncədən xəbər vermə funksiyası hələ də aydın deyil. Bir çox elm sahələrində araşdırılan yuxu folklorşünaslıqdan da yan keçməyib. Şifahi xalq nümunələrində - nağıllarda, dastanlarda yuxugörmələrlə bağlı öncədən xəbərvermə, yuxunun ardınca getmə, yuxuda butavermə motivinə rast gəlirik. "Kitabi-Dədə-Qorqud" dastanı "Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy"da yuxunun qədim türklər üçün hər zaman önəmli olduğunun bir daha şahidi oluruq. Salur Qazan yuxuda qarma-qarışıq əhvalat görür, hövlnak ayağa durub, deyir: "Qardaşım Qaragünə, bilirsənmi yuxumda nə göründü? Qara qayğılı əhvalatlar gördüm. Gördüm ki, yumruğumda bir şahin çırpınıb, quşumu əlimdən alır. Hündür evimin üzərinə göydən ildırım çaxdığını gördüm. Qatı, qara dumanın düşərgəmin üstünü bürüdüyünü gördüm. Quduz

qurdların evimi dəldiyini gördüm. Qara dəvənin ənsəmdən qapdığını gördüm. Gördüm ki, qara saçım qarğı kimi uzanır, uzandıqca gözümü örtür. Əllərimdə on barmağımı qan içində gördüm. Bu yuxunu görəndən bəri ağlımı-huşumu yığa bilmirəm. Xan qardaşım, mənim bu yuxumu yoz mənimçin!". Elə həmin boyda Qaraca Çoban yatdığı yuxudan ayılıb, pis yuxu gördüyü üçün işini ehtiyatlı tutur, üç yerdə təpə boyda daş yığıb, sapandını əlinə alıb oturub gözləyir. Buradan da aydın olur ki, görülən yuxu öncədən xəbər vermə funksiyasını yerinə yetirərək, baş verə biləcək təhlükəni zərərsizləşdirmək xarakteri daşıyır."Şahzadə Qəmbər" nağılının isə məzmunu belədir: "Şahzadə Qəmbər öz əyanları ilə gəzərkən diqqətini iri bir qaz çəkir. Sahibindən qazı alsa da bir ərəb 100 rubl verərək qazı şahzadədən alır. Evə gətirib yoldaşına içalatını təmizləməməsini tapşırır. Şahzadə Qəmbər ərəbin qazı onlardan belə baha qiymətə almasından təəccüblənib onun evinə getməyi qərar verir. Ərəbin arvadı şahzadəyə qazı yenidən 10 rubla satır. Şahzadə Qəmbər saraya çatdıqda qazın içalatını çıxardıb mədəsindən hər yana işıq saçan sehirli üzük çıxarır. Sonrakı hadisələrdə elə bu sehrli üzüyün vasitəsi ilə İbrahim şahın qızı ilə evlənir". Öncə də qeyd etdiyimiz kimi, sehirli nağıllarda köməkçi vasitələrtin köməyi ilə nağıl qəhrəmanı çətinlikləri dəf edir. "Şahzadə Qəmbər" nağılında da sehirli üzüyün köməyi ilə şahzadə sonda firavan həyata qovuşur. Haqqında bəhs edəcəyimiz digər nağıl isə "Şah İsmayıl" nağılıdır. Nağılın məzmunu belədir: "Bir vilayətdə Şah Abdulla adında bir şah və onun gözünün ağı-qarası İsmayıl adında bir oğlu vardı. Bir gün Şah İsmayıl ovunun dalınca qaçarkən Pəri adlı şahzadənin sarayına gəlib çıxır. Hər iki gənc bir-birindən xoşlanır. Pəri başmağını və üzüyünü İsmayıla xatirə kimi verib deyir: "Əgər bu görüşdən sonra məni gəlib tapa bilsən, sənlə evlənəcəm". Bir müddət sonra İsmayıl atasından izin alıb Pərini axtarmaq üçün yola çıxır. Bu səfərdə qarşısına çıxan 2 xanımı da özünə həyat yoldaşı edib, yoluna davam edir. Nəhayət ki, pərinin gizləndiyi şəhərə gəlib çıxır, Pərizad xanımı da götürüb, atasının vilayətinə yola düşür. Lakin qızın gözəlliyini görən şah oğluna paxıllıq edir, İsmayılın gözlərinin çıxarılmasını, özünün isə çöllü-biyabana atılmasını əmr edir. Lakin qarğa İsmayılın gözlərini tapıb yerinə qoyur, əjdahanın keşik çəkdiyi, iki dağın başından axan bulaqdan abi-həyat suyu gətirib İsmayılın gözlərinə çəkir. Beləliklə də, İsmayılın gözləri yenidən görməyə başlayır. İsmayıl atasından intiqam almaq üçün atasının vilayətinə qayıdır, atasını öldürüb taxta çıxır. Məlum olduğu kimi, "Şah İsmayıl" dastanının müxtəlıif variantları var. M.Təhmasib yazırdı ki, dastanın süjet xətti, eləcə də dastandakı çoxsaylı arxaik ibtidai təsəvvür və düşüncə sistemi ilə bağlı motivlər göstərir ki, bu dastan aşıq yaradıcılığı məhsulu olana qədər çeşidli mətnlər, müxılif folklor örnəkləri, o cümlədən rəvayət və nağıl halında olmuş, elə oradan da aşıq dastançılığına gəlmişdir (1, 622).

B.Veniaminov tərəfindən toplanmış, SMOMPK məcmuəsinin 1883-cü il, III buraxılışında nağıl janrı kimi nəşr edilmiş "Şah İsmayıl" folklor mətni, məcmuənin 1889-cu il, 7-ci buraxılışında isə Bakı Quberniyası Şamaxı qəzasından N.Kalaşev tərtəfindən toplanmış eyniadlı "Şah İsmayıl" nağılı "erməni" nağılları başlığı ilə nəşr

olunur. Nağıllar bir-birindən müəyyən fərqlərlə seçilsələr də, hər birinin "Şah İsmayıl" dastanı ilə ümumi süjet oxşarlığı var. III buraxılışda şah İsmayılın atası Abdulla, sevdiyi qız Pərizad adlansa da, VII buraxılışda şah İsmayılın atası Aslan paşa, sevdiyi qızın adı Gülzar adlanır. III buraxılışdan fərqli olaraq VII buraxılışda Şah İsmayılın möcüzəvi doğuluş motivi ilə dünyaya göz açması, eyni zamanda doğulan madyanın da Qırat adlanmasından bəhs olunur. III buraxılışdakı nağılda şah İsmayılın gözünün sağalması qarğanın köməkliyi ilə baş tutursa, VII buraxılışdakı nağılda iki göyərçinin sayəsində baş tutur, lakin göyərçinlərin dediyini səhv etdiyindən gözləri çaş olur. M.Təhmasib bu haqda yazırdı: "Şah İsmayılın gözlərinin sağalması da variantlarda müxtəlif cür verilir. Onun gözlərini bəzən göyərçinlər, bəzən mələklər, bəzən isə qarğa sağaldır ki, bunlardan ən qədimi –arxaik vasitə sonuncudur" (1, 620).

VII buraxılışda nəşr olunan "Şah İsmayıl" nağılının süjet xətti daha geniş, obrazları müxtəlif, nağıl elementləri daha çoxdur. Qeyd etmək lazımdır ki, nağıllarımızın toplanaraq nəşr olunması, yayılması ilə ermənilərin Azərbaycan nağıllarını mənimsəməsi, Azərbaycan nağıllarının erməni nağılları adı altında nəşr olunması halları da artmağa başladı. O illərdə də erməni oğurluğunun şahidi olan ziyalılarımız öz yazılarında bu hadisəyə münasibət bildirmiş, Azərbaycan cəmiyyətini daha diqqətli, daha məsuliyyətli olmağa çağırırdılar. F.Köçərli "Balalara hədiyyə" kitabına yazmış olduğu ön sözdə bu məsələyə toxunur, acı təəssüf hissi ilə ".....bu barədə qonşularımız daha da irəliyə gedirlər: türk milləti əsrlərcə yaradıb vücuda gətirdiyi nağıl, hekayələri və xoşlarına gəldiyi məsəlləri özlərinə məxsus edib "Erməni nağıl və məsəlləri" adı ilə ilam edirlər. Amma biz onların qədrini bilmirik və itib batmağına əsla itina etmirik" (10.4).

Hər bir folklor nümunəsi mənsub olduğu xalqın məişətini, həyat tərzini özündə əks etdirdiyi kimi, Azərbaycan nağılları da öz göstəriciləri, deyimləri, atalar sözu və məsəlləri ilə fərqlənir. Başqa xalq tərəfindən mənimsənilən folklor nümunəsi sözsüz ki, daxil edildiyi yeni mühitdə seçilib, fərqlənməlidir. SMOMPK məcmuəsinin müəlliflərindən biri - A.Boqayavlenski məcmuənin 28-ci buraxılışının 2-ci hissəsində yazmış olduğu məqalədə bəzi erməni nağılların adını qeyd edərək öz göstəricilərinə görə seçildiyini, bu nağılların məhz Azərbaycan nağıllarından iqtibas edildiyini yazırdı. Şamaxı qəzasından toplanıb SMOMPK məcmuəsinin 1889-cu il, 7-ci buraxılış, II bölməsində "Erməni nağılları" başlığı ilə nəşr olunan nağıllar da bu qismdəndir. Mətndəki adlar, obrazlar, sözlər nağılların Azərbaycan xalqına aid olduğunu göstərir. Hətta bəzi məqamlarda toplayıcı özü belə nağıllara yazdığı şərhlərdə bu nağılların Azərbaycan xalqına mənsub olduğunu yada salır. Məsələn, erməni nağılı kimi təqdim edilən "Şah İsmayıl" nağılında işlənən "lələ" sözünün mənasını izah edən, əlavə şərh verən toplayıcı, tatar dilində bu sözün əmi, dayı kimi işləndiyini qeyd edir. B.Veniaminovun toplayıb nəşr etdirdiyi altıncı nağıl "Şərif" adlanır. Ölüm ayağında olan ata oğullarına vəsiyyət edir ki, onun qəbrinin keşiyini çəksinlər. Lakin böyük qardaşlar atalarının vəsiyyətinə etinasız yanaşıb növbə

çəkməli olduqları gecə sevgililəri ilə görüşə gedirlər. Şərif qardaşlarından gizlin hər gecə qəbiristanlığa gedib mərhumun qəbrini yamanlamağa çalışanları öldürür, onların silah və atlarını, libaslarını gizlədir. Bir gün padşah car çəkir ki, cavan oğlanlar öz atları ilə meydana yığışsınlar və bu cavanlardan kimsə at belində yüz əlli sayın enindəki xəndəyin üstündən atlayıb keçə bilsə, o şəxslərə qızlarını verəcək. Şərif gizlətdiyi libaslar, silah və atlarla 3 gün meydanda məharətini göstərdi. Bir gün padşahın böyük qızını, bir gün ortancıl, 3-cü gün isə kiçik qızını götürüb apardı. O, qardaşlarına hər şeyi etiraf etdikdə bacıların ən gözəli - kiçik bacının Şərifə qismət olmasına paxıllıq edib, onu məhv etmək qərarına gəldilər. Bir gün ova gedən Şərifin arvadı dənizin ortasında yaşayan pəhləvan Qaradan tərəfindən qaçırılır. Şərif bunu bildikdə yola çıxır, üç pəhləvanla vuruşub Qaradan yaşayan evi tapır. Qaradanı öldürüb, sevgilisini xilas edir, onunla birlikdə ömrünün sonuna kimi şad-xürrəm yaşayırlar. Bir çox nağıllarda rast gəldiyimiz kiçik qardaş motivinə "Şərif" nağılında da rast gəlirik. Bu nağıllarda kiçik qardaş öz üstünlüyü, xeyirxahlığı mübariz və qorxmaz olması ilə böyük qardaşlardan seçilir, xalq öz sevimli qəhrəmanını ideallaşdırır. "Şərif" nağılında ataları tərəfindən qarşıya qoyulan şərt bəzi nağıllarda olduğu kimi süjetin əsasını təşkil edib Şərifin daxili keyfiyyətlərinin açılmasına, onun gizli qəhrəman kimi tanınmasına xidmət edir. Sonda bir daha qeyd etmək istərdik ki, SMOMPK məcmuəsi Azərbaycan nağıllarının ən çox nəşr edildiyi mənbə olaraq nağılların toplanmasında, nəşr edilməsində, yayılmasında rolu böyük olub. Məcmuənin bir çox buraxılışlarında – 1883-cü il 3-cü buraxılış, 1888-ci il 6-cı buraxılış, 1889-cu il 7-ci buraxılış, 1890-cı il 9-cu buraxılış, 1894-cü il 19-cu buraxılış, 1896-cı il 21-ci buraxılış, 1899-cu il 26-cı buraxılış, 1905-ci il 35-ci buraxılış, 1912-ci il 42-ci buraxılışlarında mütəmadi olaraq müxtəlif bölgələrdən toplanmış Azərbaycan nağılları nəşr olunub. Mövzu müxtəlifliyi ilə fərqlənən bu nağıllar xalqın həyat və düşüncə tərzini, təfəkkürünü, dünyagörüşünü özündə əks etdirib.

Aynur Huseynova

THE FIRST EDITION OF AZERBAIJANI FAIRY TALES IN SMOMPK COLLECTION

Summary

One of the large-scale epic folklore genres, which has a special place in oral folk art, reflecting the history, past, beliefs and traditions of the people, is fairy tales. The main feature that distinguishes fairy tales from other epic genres is that they are based more on imagination, fantasy, use fictions, in spite of anything, have an optimistic ending. Though the emergence and development of fairy tales date back to the past, the collection, writing and publication are belonged to the 19th century. The date of collection and publication of Azerbaijani fairy tales is also seen in the 19th century. The SMOMPK collection played a great role in the collection, publication and distribution of Azerbaijani fairy tales as the most published source. In 1881, with the publication of the collection SMOMPK (Collection of materials on the

description of Caucasian territories and peoples) printed in the Russian language by the Caucasus Education Department in Tbilisi, there was a great revival in the collection, recording, translation and publication of Azerbaijani folklore examples. 46 numbers of this collection were published among 1881 and 1929 years. It should be noted that the SMOMPK collection, which has been published in 46 issues, contains examples of Azerbaijani oral folk literature in 25 editions. The collection and publication of Azerbaijani tales in the SMOMPK collection for the first time belongs to B. Veniaminov, a village teacher of the region Gazakh. In the collection of third edition of the year 1883 there is an article by B. Veniaminov entitled "Salahli village and the Tatar tales written there". In this article he created a geographical and ethnographic description of the village of Salahli by providing detailed information about its geographical location, nature, climate, nationality, language, physical characteristics, clothing, wedding and funeral ceremonies and the holidays they celebrated. In his article B. Veniaminov includes the tales "Malik Mahammad and Malik Jumshud", "Avil Gasim and Avil Mammad", "Shah Rustam", "Prince Ganbar", "Shah Ismail", "Sharif", which he collected from the villagers and translated into Russian. These fairy tales, distinguished by the variety of topics, reflected the folk life, thinking, worldview and outlook.

Keywords: SMOMPK (Collection of materials on the description of Caucasian territories and peoples), folklore, myth, fairy tale, motif

Айнур Гусейнова

ПЕРВОЕ ИЗДАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ СКАЗОК В СБОРНИКЕ СМОМПК

РЕЗЮМЕ

Одним из жанров обьемного эпического фольклора, занимающего особое место в устном народном творчестве, отражающего историю, прошлое, верования, традиции народа, являются сказки.

Основной особенностью, которая отличает сказки от других эпических жанров, является то, что они больше основаны на воображение, фантазию, использование вымысла и на оптимистический конец несмотря ни на, что.

История собирания и издания азербайджанских сказок приходится на XIX век. Сборник СМОМПК сыграл большую роль в сборе, издании и распространении сказок, являясь самым издаваемым источником азербайджанских сказок. С выходом в свет в 1881 году в Тбилиси сборника СМОМПК (Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа), изданного Управлением Просвещения Кавказа в Тбилиси на русском языке, произошло большое оживление в работе по сбору, записи, переводу и изданию образцов азербайджанского фольклора. Было опубликовано 46 номеров этого сборника, опубликованных между 1881 и 1929 годами. Следует отметить, что в

25 выпусках сборника СМОМПК, увидевшего свет в 46 номерах, были представлены образцы устной народной литературы Азербайджана.

Первое собрание и публикация азербайджанских сказок в сборнике СМОМПК принадлежит сельскому учителю Казахского уезда Б.Вениаминову. В III выпуске сборника 1883 г. есть надпись Б.Вениаминова под названием «Село Салахлы и написанные там татарские сказки». В этой статье он создает географическое, этнографическое описание села Салахлы, давая подробную информацию о его географическом положении, природе, климате, национальной принадлежности его населения, языке, физических показателях, одежде, свадебных и траурных церемониях, праздниках, которые они отмечают. В это сочинение Б. Вениаминов включил сказки «Мелик Мухаммед и Мелик Джумшуд», «Авиль Касум и Авиль Мамед», «Шах Рустам», «Принц Гамбар», «Шах Исмаил», «Шериф», которые он собрал у сельского населения и перевел на русский язык.

Ключевые слова: СМОМПК (Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа), фольклор, миф, сказка, мотив

ƏDƏBİYYAT

1.Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, “Elm”, Bakı, 2004
2.A.Nəbiyev. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı, “Elm”, 2006
3.İlkin Rüstəmzadə. Azərbaycan nağıllarının süjet göstəricisi, Bakı 2013, 368 səh.
4.Oruc Əliyev. Azərbaycan nağılarının poetikası, Bakı, “Səda”, 2001
5.Oruc Əliyev. Azərbaycan nağılları: Janr, süjet və obraz problemləri. Bakı, Elm və təhsil, 2019, 304 səh.
6.Rövşən Əlizadə. Azərbaycan folklorunda təbiət kultları, Bakı, 2008
7.SMOMPK, III buraxılış, 1883
8.Səhər Hidayət qızı Orucova. Azərbaycan folklor materiallarının XIX əsrdə toplanılması, rus dilinə tərcüməsi və nəşri problemləri (SMOMPK-un materialları əsasında). Fil.ü.e.d. elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı-2013
9.SMOMPK: Azərbaycan folkloru materialları 1-ci cild, Bakı, 2018
10.SMOMPK: Azərbaycan folkloru materialları 4-cü cild, Bakı, 2021

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.12.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.12.2023
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Rza Xəlilov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

XANIM ZAIROVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
Hüseyn Cavid prospekti, 117
kh.zairova@gmail.com

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ ALMAN POEZİYASINDA ŞƏHƏR MOTİVİ

Şəhər motivi antik dövrlərdən ədəbiyyatın əsas motivlərindən biri olmuşdur. XX əsrdə dünyanın böyük şəhərlərində baş verən sənaye inqilabı və texniki tərəqqinin həyat və məişətə, insanların psixologiyasına, cəmiyyətdə yeniləşmə prosesinə ciddi təsiri ədəbiyyatda da şəhər motivini gündəmə gətirir. Poeziyadakı şəhər motivi bəşəriyyətin mədəni nailiyyətlərinə qarşıdırma mənasını daşıyır.

Almandilli şəhər poeziyası 1880-ci illərdən inkişaf etməyə başlamışdır. Bu poeziyanın yaranması naturalizm dövrünə təsadüf edir. Otto Erix Hartleben (1864-1905) və Yohannes Şlaf (1862-1941) kimi naturalistlər modernizmdəki hiss və qavrayışlarını göstərmək üçün böyük şəhərdən istifadə edirlər. Obyektivliyə can atan naturalistlərin ələ aldığı mövzular fərdin simasızlaşdırılması, sosial səfalət və gücsüz fərddən bəhs edir. Bundan sonra XX əsrin əvvəllərində, 1903-cü ildə alman dilində böyük şəhər poeziyası termini meydana gəldi. Böyük şəhər poeziyası termini tematik olaraq böyük şəhərdəki həyatı təsvir edən şeirləri əhatə edir. Bu dövrdə meydana gələn şeir antologiyalarına daha çox naturalizm dövrünün böyük şəhər şeirləri daxil edilirdi.

Naturalizm poeziyasının məzmunu sosial gerçəkliyin mənfi tərəflərini əhatə edir. Şəhər poeziyası və sosial poeziya bir-birindən o qədər də aydın şəkildə fərqlənmir. Çünki şəhər lirikası çox vaxt sosial tənqidi xarakter daşıyır. Yulius Hartın (1859-1930) Berlin şeirlərində - „Berlin“, „Berlinə Səyahət“, „Berlində dumanlı gün“ (Berlin; Auf der Fahrt nach Berlin; Nebeltag in Berlin), Karl Henkelin (1864-1929) “Berlinin axşam təsviri“ (Berliner Abendbild) və Bruno Villenin „Küçə“ (Straße) şeirində olduğu kimi bəzən qeyri-müəyyən, bəzən açıq-aydın şəhər simvolu göstərilir. Sosial poeziya müasir sənaye cəmiyyətindəki sosial ədalətsizlikləri göstərib tənqid edir. (4)

Naturalizm dövrünün görkəmli şairi Arno Holts (1863-1929) ənənəvi poetik üslubda yazdığı „Qəlbimə səslən” (Kling ins Herz, 1883) və “Alman melodiyaları” (Deutsche Weisen, 1884) adlı şeir toplularından sonra yeni bir mövzuya - kəskin sosial təzadlarla təqdim olunan şəhər mövzusuna müraciət edir, “Zamanın kitabı” (Das Buch der Zeit, 1886) adlı əsərində fəhlələri tərənnüm edir, onların iztirab və zülmlərini əks etdirir. Topludakı şeirlərdə sosial etiraz hissləri, azad və gözəl gələcək arzusu aşılanır. A.Holts „Bir şəkil“ („Ein Bild“, 1886) şeirində zadəganlar və proletariat arasındakı sinfi ziddiyyətləri qınayır. Karl Henkel „Fəhlənin nəğməsi“

(Lied vom Arbeiter) şeirində dəmir sənayesindəki mexaniki iş proseslərini tənqid edir.

Naturalist poeziyanın nümayəndəsi Kristian Morqenştern (1871-1914) „Berlin“ (1906) şeirində şəhərə olan sevgisini ən incə hisslərlə belə ifadə edir:

Ich liebe dich bei Nebel und bei Nacht,
wenn deine Linien ineinander schwimmen,-
zumal bei Nacht, wenn deine Fenster glimmen
und Menschheit dein Gestein lebendig macht (5).
Sevirəm səni dumanda və gecədə,
cizgilərin bir-birinə geçəndə, -
xüsusilə gecələr pəncərələrin parlayanda
və insanlar sənin daşlarını canlandıranda.

Ekspressionist poeziyanın ata-oğul münaqişəsi, sevgi münasibətləri, xəstəlik, müharibə lirikası, cinayət və çirkinliklərin ifşası kimi üstünlük verilən mövzularından biri də böyük şəhər poeziyasıdır. Məhz alman şəhər poeziyasının ikinci dövrü 1910-1920-ci illər arasında inkişaf edir. E.Frensele görə, “ekspressionist şəhər poeziyası naturalist poeziyadan əhəmiyyətli dərəcədə fərqli baxış tərzinə malik idi. Belə ki, ekspressionistlər reallığın bədii əksini, mühitin dəqiqliklə təsvirini və ya aşağı təbəqəyə olan şəfqətin ifadəsini vacib hesab etmirdilər; onların əsas diqqəti şəhəri dağıntı və ölüm təhlükəsi kimi qəbul edən, ekzistensial qorxu hissinə malik “mən”lərinə yönəlmişdi. Bununla da onlar, eyni zamanda, bəşəriyyətin qorxusunu ifadə edirdilər. Həssas olmaları onlara naturalist dəqiqlikdən kənara çıxmağa və ekspressionist rəssamların yaratdığı qroteskli təsvirlərə keçməyə imkan verdi. Böyük şəhər şeytanlaşdırılırdı; bu, ekspressionistlərin arzuladıqıarı burjua dünyasının fəlakətinin simvolu idi” (1, 676).

Bu dövrün şairləri şəhərə tənqidi gözlə baxır, şəhər həyatının və böyük şəhərlərdə yaşayan insanların problemlərinə toxunurdular. Onların poeziyasında ekspressionist ədəbi cərəyanı üçün xarakterik olan yeni dil və ifadə formaları da var. “Şəhər fenomeni”ni yeni tərzdə təqdim edən ilk növbədə “Yeni Klub”un gənc şairləri idi. Bu ədəbi klubun yaradıcılarından biri olan Kurt Hiller özünü şəhər poeziyasına həsr edir və gənc şairlərdən də bu mövzuda yazmağı tələb edirdi. "Sıxıntının hikməti" essesində o, tezliklə alman poeziyasında "söyüd ağacının yaşıllığı və torağayın nəğməsindən, qəlb və ağrı, həzz, hissiyyat və səmimiyyətdən" geriyə heç bir şey qalmayacağını, “buxarlanıb yox olacağını” (2, 117) qeyd edir:

Das Paradies ist kein Garten Eden; es sieht
eher aus wie eine schöne, ganz große Stadt.
Das Paradies ist nicht arkadisch, vielmehr
zeigt es die fabelhafte Zivilisation, mit
Industrie, Technik, Schule, Verkehr allem (3, 152).
Cənnət Eden bağı deyil; görünür

daha çox gözəl, böyük şəhərə bənzəyir.
Cənnət Arkadiya deyil, əksinə
Sənaye, texnika, məktəb, nəqliyyat və hər şeylə
Möhtəşəm sivilizasiyanı göstərir.

Şəhərlərdəki kütləvi immiqrasiya və texnologiyanın inkişafı, kütləvi yoxsulluq və şəxsiyyətin itirilməsi getdikcə daha çox problemlərə gətirib çıxarır, insanlar böyük fabriklərdə yalnız istehsal maşınları kimi lazım olduqlarını hiss edirdilər; gecəqonduların yerlə yeksan edilməsi insanlığın dəyərsizləməsinə səbəb olurdu. Birinci Dünya Müharibəsi öz dəhşətli ölüm səhnələri ilə bu hissləri daha da artırırdı. Ekspressionistlər əxlaqsız inkişafın əleyhinə yazır, tez-tez öz daxili hisslərini ifadə etmək üçün müxtəlif yaradıcı üsullardan istifadə edirlər.

1920-ci illərin əvvəllərində siyasi cəhətdən fəal şairlər şəhərə ictimai və siyasi təlatümlərin başlanğıc nöqtəsi kimi baxırdılar. Bəzi şairlər şəhərin texniki inkişafını dəstəkləyir və yeni nəqliyyat vasitələri, reklamlar və ya müasir nəhəng binalar haqqında yazırdılar. Birinci Dünya Müharibəsi başa çatdıqdan sonra şəhər əhalisinin yeni həyata olan ehtiyacı, zövqlərin dəyişməsi bu illərin şəhər poeziyasında da öz əksini tapmışdır. Ekspressionist böyük şəhər şeirlərinə "Bəşəriyyətin qürubu" (Menschheitsdämmerung, 1920) toplusunda təsadüf olunur. Qottfrid Bennin (1886-1956) və Georq Traklın (1887-1914) ekspressionist şeirlərində böyük şəhərin təcrübə məkanı həm zamanın sonuna dair düşüncələrlə, həm də tərəqqi edən görüşləri ilə əlaqələndirilir.

Ekspressionist poeziyada şəhərin təsviri qeyri-müəyyəndir. Belə ki, şəhər bir tərəfdən yoxsulluq, aclıq, anonimlik, tənhalıq, zorakılıq və cinayət kimi mənfi təsirləri (G.Heymin "Şəhərin Tanrısı", "Şəhərlərin şeytanı", Berlin şeirləri; A.Lixtenştaynın "Şəhər"; A.Volfenstaynın "Şəhər sakini" şeirlərində) ilə rədd edir, digər tərəfdən də şəhər həyatının müxtəliflik, azad sevgi, mədəniyyət və gecə həyatı, azadlıq kimi müsbət xüsusiyyətləri ilə (Q.Bennin "Gecə kafesi" şeirində) cəzb edir. Əvvəlki romantik təbiət təsvirlərinə alternativ olaraq modernizm ədəbiyyatı üçün tipik olan böyük şəhər poeziyası daha çox müasir şəhərdə fərdin mənfi təcrübələrinə müraciət edirdi və bu poeziya sənaye inqilabının gətirdiyi dəyişikliklərə poetik cavab idi.

Tənhalığı əks etdirən ekspressionist böyük şəhər şeirinə misal olaraq Alfred Volfenştaynın (1883-1945) "Şəhər sakini" (Städter, 1914) şeirini göstərə bilərik:

Dicht wie Löcher eines Siebes stehn
Fenster beieinander, drängend fassen
Häuser sich so dicht an, daß die Straßen
Grau geschwollen wie Gewürgte stehn (6).

Pəncərələr bir ələk üzərindəki dəliklər kimi
Bir-birinə yaxın yerləşiblər, sıxlıq, qələbəlik
Evlər bir-birinə o qədər yaxındı ki, küçələr

Boğulmuş insan kimi boz və şişmiş görünürlər.

Burada şair şəhər adamlarının qələbəlik içərisində yaşamalarına baxmayaraq, tənhalaşdıqlarını, həyatın artıq düşüncələrdə belə təcrid olunmuş qaydada davam etdiyini vurğulayır.

Georq Heym (1887-1912) "Şəhərin Tanrısı" (Der Gott der Stadt, 1910) şeirində özgələşmiş kimi qəbul etdiyi böyük şəhəri rədd edir. Bu şeirdə təbii tarazlığı pozan və insanı anonim kütləyə çevirən urbanizasiya və sənayeləşmə tənqid edilir. G.Heym şəhəri səs-küylü, yüksək tempi olan, eyni zamanda, darıxdırıcı tənhalıq hissi ilə səciyyələnən dəlilik yeri kimi təsvir edir. Şeirdə müasir sivilizasiya təbiəti və insanların rifahını təhdid edən, sərbəst buraxılmış, dağıdıcı qüvvə kimi təsvir edilmişdir.

Auf einem Häuserblocke sitzt er breit.
Die Winde lagern schwarz um seine Stirn.
Er schaut voll Wut, wo fern in Einsamkeit
Die letzten Häuser in das Land verirrn (7).

Məhəllədə karıxmış halda oturur.
Qara küləklərin parıltısı onun alnına əsir.
Qəzəblənir, uzaqda tənhalıq içində
Son evlərin torpağa dağıldığını görəndə.

G.Heym də digər ekspressionistlər kimi öz poeziyasında böyük şəhərlərin dağıdıcı təsirlərini geniş müzakirə obyektinə çevirmiş və şəhər reallığına qəzəb və ikrahını ifadə etmişdir.

Expressionizmdən sonrakı dövrdə, 1931-ci ildə Bertolt Brext (1898-1956), Erix Kestner (1899-1974), Yoaxim Rinqelnats (1883-1934) və başqalarının Böyük şəhər mövzulu şeirləri nəşr olunmağa başlayır. Bu şeirlərdə böyük şəhərin nə naturalist, nə də ekspressionist təsvirləri var idi. Bu mərhələdə *Yeni Nəsnəllik* müəllifləri siyasi, sosial və iqtisadi mövzulara ədəbi yanaşmanın tətbiq oluna biləcəyini vurğulayırlar. Bu mərhələ həm də şəhər poeziyasının yüksək mərhələsi kimi təsvir edilir. Bu dövr nasional-sosialistlərin hakimiyyətə gəlməsi ilə sona çatır. Üçüncü Reyx dövründə şəhər ədəbiyyatının istənilən forması "asfalt və ya xəndək ədəbiyyatı" kimi qadağan edildi. Bu illərdə ölkəni könüllü və ya zorla tərk edən bir çox alman şairləri xarici şəhərlərdə yaşadıqlarını, təəssüratlarını təsvir edirdilər ki, "mühacir şəhər poeziyası"ndan da bəhs etmək mümkün olsun. Sürix, Paris, London, Milan, Moskva, Nyu-York şəhərləri haqqında yazılmış şeirlər buna numunə ola bilər. II Dünya müharibəsi başa çatdıqdan sonra böyük şəhər mövzusu yenidən poeziyaya yol tapır və artıq müharibənin geridə buraxdığı xarabalıqları simvolizə edir.

Çox vaxt haqlı və ya yanlış olaraq şəhərin ekspressionist şairlərdən sonra artıq təbiətə çevrildiyi iddia edilir. Çoxsaylı şeirlərin mövzusuna çevrilən Berlin şəhəri xüsusilə sevilirdi. Sonralar əsərlərdə Hamburq, Köln, Düsseldorf, Drezden və

Ştutqart kimi digər böyük şəhərlər təsvir edilsə də, alman şairləri Berlinə olan heyranlıqlarını heç vaxt itirmədilər.

Ədəbiyyat

1. Frenzel E. 1992.S. 676. Motive der Weltliteratur. 4.überarbeitete und ergänzte Auflage. Alfred Kröner Verlag, Stuttgart.1992.S. 676
2. Hiller K. Die Weisheit der Langeweile. S.117. Wolff Verlag, Leipzig. 1913. https://archive.org/stream/bub_gb_gB8tAAAAYAAJ_2/bub_gb_gB8tAAAAYAAJ_djvu.txt
3. Sorgel A. und Hohoff C. Dichtung und Dichter der Zeit. August Bagel Verlag, Dusseldorf. 1963.
4. Wieland Klaus. Die deutschsprachige Lyrik der frühen moderne (1890-1930) *https://journals.openedition.org/rg/976*
5. *http://www.gedichte.eu/71/morgenstern/melancholie/berlin.php*
6. *https://www.deutschelyrik.de/wolfenstein.html*
7. *https://www.deutschelyrik.de/der-gott-der-stadt.html*

XANIM ZAIROVA

XX ƏSRIN ƏVVƏLLƏRINDƏ ALMAN POEZIYASINDA BÖYÜK ŞƏHƏR MOTIVI

XÜLASƏ

Məqalədə XX əsrin əvvəllərində alman poeziyasında böyük şəhər motivi araşdırılır və təhlil edilir. Daha çox Berlinə həsr olunmuş şeirlərə müraciət olunur. Naturalizmdə və ekspressionizmdə böyük şəhər motivinin fərqləri göstərilir.

Böyük şəhərlərin naturalizmdə müasir sənaye cəmiyyətindəki sosial ədalətsizlikləri tənqid etdiyi, fəhlələri tərənnüm edib, onların iztirab və zülmlərini əks etdirdiyi, ekspressionizmdə isə daha çox yoxsulluq, aclıq, anonimlik, tənhalıq, zorakılıq və cinayət kimi mənfi təsirləri, eyni zamanda, şəhər həyatının müxtəliflik, mədəniyyət azadlığını ifadə etdiyi diqqətə çatdırılır.

Açar sözlər: Naturalizm, ekspressionizm, poeziya, böyük şəhər, Berlin

ХАНЫМ ЗАИРОВА

МОТИВ БОЛЬШОГО ГОРОДА В НЕМЕЦКОЙ ПОЭЗИИ НАЧАЛА XX ВЕКА

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается и анализируется мотив большого города в немецкой поэзии начала XX века. Показаны различия мотива большого города в натурализме и экспрессионизме, анализируются стихотворения, посвященные Берлину.

Если большие города в натурализме критикуют социальную несправедливость современного индустриального общества, прославляют рабочих и отражают их страдания и угнетение, то в экспрессионизме большие города представляют собой более негативные последствия, такие как бедность, голод, анонимность, одиночество, насилие и преступность, разнообразие городской жизни и свободу культура.

Ключевые слова: Натурализм, экспрессионизм, лирика, большой город, Берлин

KHANIM ZAIROVA

THE MOTIF OF THE MEGAPOLIS IN EARLY TWENTIETH-CENTURY GERMAN POETRY

SUMMARY

The article examines and analyses the megapolis motif in early twentieth-century German poetry. Differences between the city motif in Naturalism and Expressionism are shown, and poems dedicated to Berlin are analysed.

Whereas in Naturalism the megapolis criticises the social injustice of modern industrial society, glorifies the workers and reflects their suffering and oppression, in Expressionism the city represents more negative consequences such as poverty, hunger, anonymity, loneliness, violence and crime, the diversity of urban life and the culture of freedom.

Keywords: Naturalism, expressionism, lyric, megapolis, Berlin

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.12.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.12.2023
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent: Nilufər Məmmədzadə tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

RƏHİMOVA NƏRGİZ TACƏDDİN QIZI
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı Slavyan Universiteti
Süleyman Rüstəm 25
ragimov-ragimova@mail.ru

ƏDƏBİYYATIMIZIN "QARABAĞ" YARASI

Açar sözlər: Qarabağ savaşı, Xocalı soyqırımı, Azərbaycan yazıçıları,bədii ədəbiyyat.

Azərbaycan mayası nur, qayəsi nur ki...
Hər daşından alov dilli ox ola bilər.
"Azərbaycan!" deyiləndə ayağa dur ki,
Ana yurdun ürəyinə toxuna bilər. (6)

Böyük Azərbaycan şairi Məmməd Arazın qeyd etdiyi kimi Azərbaycanımız tarixi ilə, ədəbiyyatı ilə zəngindir. Əsrlərdən bəri cürbəcür isğalçılığa, xəyanətlərə, haqsızlıqlara məruz qalmış yurdumuzu "Kürəkçay" (1805, 14 may), "Gülüstan" (1913, 12 oktyabr) və "Türkmənçay" (1828, 10 fevral) müqavilələri ilə sağalmayan yaralarla damğaladılar. Böyük bir xalqın taleyinə intizar, həsrət, ayrılıq yazıldı. Və bu zaman İrandan 40000 erməni ailəsi Rusiyanın köməyi ilə Azərbaycana - İrəvan xanlığının ərazisinə, Qarabağa, Şuşaya gətirildi. Qara, fitnəli niyyətlə baş tutan bu köç təəssüf ki etnik, milli muhitimizi çirkləndirdi. Bizə böyük ziyan vurdu. Elə bu vaxtdan Qarabağın qara taleyi yazılmağa başladı.

"Qarabağ"! Bu ad bizə, hər bir azərbaycanlıya nə qədər doğma, nə qədər əzizdir. İllərdir qəlbimizdə bir yara, bir dərd olan bu ad bugün fəxarət hissimizdir. Bu gün hər bir Azərbaycan vətəndaşı kimliyindən, etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq Qarabağlıdır.

Ədəbiyyatımız illərlə Qarabağın "qara bəxti"nə, "qara taleyi"nə həsr olunan əsərlərlə titrədi.

Dağlıq Qarabağ müharibəsi başlayan gündən Azərbaycan yazıçıları bu problemə həssas münasibət göstərib, onun müxtəlif aspektlərinin işlənilməsinə çalışmışlar. Xüsusilə, bu mövzuda yaranan romanlar problemə yanaşma tərzinin özünəməxsusluğu, bədii ifadə imkanları, obraz və xarakter yaradılışı baxımından maraq doğurur. Son illərdə Qarabağ mövzusunda qələmə alınan əsərlər içərisində Sabir Əhmədlinin "Axirət sevdası", Ağarəhim Rəhimovun "Ovlaq keçidi", Elçin Mehrəliyevin "90-cı illər" və digər romanlar xüsusi yer tutur. Bir sıra maraqlı əsərlərin müəllifi olan A.Rəhimovun "Ovlaq keçidi" romanında Dağlıq Qarabağda cərəyan edən hadisələr fonunda problemin müəyyən aspektləri bədii ifadəsini tapıb. Yazıçının yalnız adı çəkilən romanında deyil, son illərdə müxtəlif janrlarda qələmə aldığı bütün əsərlərində müharibə mövzusu ya əsas problem kimi seçilib, ya da süjet xətlərinin birinin əsasında dayanıb.

Elçin Hüseynbəylinin "Əsirlər", Sabir Əhmədlinin "Ömür urası", Elçinin «Bayraqdar», «Qarabağ şikəstəsi», Əlibala Hacızadənin «Möcüzə», Aqil Abbasın «Dolu», Mövlud Süleymanlının «Erməni adındakı hərflər», Hüseynbala Mirələmovun «Xəcalət», Şərif Ağayarın «Haramı» və. s. sadalamadığımız əsərlər, hər biri Qarabağ problemlərindən, məsələlərdən, müharibədən bəhs edir.

Bu əsərlərin hər birini oxuduqca o günlərin nə qədər ağrılı-acılı olduğu, çətinliklərin, dəhşətlərin baş verməsini açıq-aşkar görürük. Hansı ki, o günləri görməyənlər belə dəhşətə gəlir, başımıza gələn bu vəhşilikləri lənətləyir. Yazıçılarımızın bu mövzuya xüsusi qayıtmaları, yazmaları tarixi unutmamaq və gələcək nəsilləri də olanlardan xəbərdar etmək mahiyyəti daşıyır.

"Azərbaycan" jurnalının müxtəlif saylarında çap olunan Bəylər Məmmədovun "Şuşanın dünəni, bu günü və sabahı...", Hamlet Qocanın "Suyu kimlər bulandırır?", Cahid Kərimovun "Şeytan əlinin sığalı", Nizami Məhərrəmovun (Kazım bəy) "Tehran 47: "Daşnaksütün" və Azərbaycan taleyi", Səbahəddin Eloğlunun "Şəhidlərin fəryadı", Nəriman Həsənlinin "Tayqulaq "Xalq qəhrəmanı" və ya quldur Andronik...", Vahid Məhərrəmovun "Tapqaraqoyunlu alınmaz bir qalaya bənzəyirdi..", "Vəhşiliyin sonu varmı?", "Əsirliyin dəhşətli günləri", "Döyüşçü qızın cəbhə gündəliyi", Nurəddin Qənbərin "Gözün aydın Bakı, Xocalı Bakıya gəlir", Yalçın Abbasovun "Müharibənin hər üzü", Seyfəddin Altaylının "Qarabağ - Qərbi Azərbaycan və erməni iddiaları" əsərləri təqdirəlayiqdir.

1988-1990-cı illər Azərbaycan poeziyasında milli vətənpərvərlik, Qarabağ müharibəsi, istiqlal mücadiləsi problemlərini araşdıran publisist Anar Vəziroğlu “Ayağa dur, Azərbaycan” kitabında yazırdı: “Dağlıq Qarabağ problemi daxil olmaqla Azərbaycanın müstəqilliyi xalq hərəkatının başlıca məqsəd və məramına çevrildi. Artıq bu zaman (1989-cu ilin əvvəllərində) Ermənistanda bir nəfər belə azərbaycanlı qalmamışdı; onlar öz dədə-baba torpaqlarından kütləvi şəkildə qovulmuşdular. …İmperiya Azərbaycan xalqına, onun milli-azadlıq hərəkatına qarşı gizli planlar hazırlayırdı. Çox keçmədən, bu gizli planlar üzə çıxacaqdı; Azərbaycanda qara bayraqlar dalğalanacaqdı; xalq hərəkatı müəyyən parçalanmalara məruz qalacaqdı.” (9).

Bu illərdə yaranan poeziya nümunələri içərisində Bəxtiyar Vahabzadənin, “Şəhidlər” poeması xüsusi ilə seçilir. Poemada şairin bu faciələri içindən keçirməsi, hadisələri əsl vətəndaş kimi qəlb ağrısı ilə duyması, yaşaması əsərin bədii təsirini artırmaqla yanaşı, həm də oxucunu şəhidliyin yuksəklik olduğuna inandıra bilir:

İnsan, insan olur öz hünəriylə,
Millət, millət olur xeyir, şəriylə,
Torpağın bağrına cəsədləriylə.
Azadlıq tumunu səpdi şəhidlər (8)

Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunda yazıb-yaradan şairlərimizin içərisində Ələmdar Quluzadə bədii irsinin zənginliyi və oxucuya həqiqətləri çatdıra bilmə bacarığı ilə seçilir. Ələmdar Quluzadə Xocalı soyqırımının

canlı şahidi olub, doğmalarını, əzizlərini bu faciədə itirib. Xocalı soyqırımının miqyası, faciə törədilən zaman istifadə olunan qəddar, amansız metodlar haqqında sərt bəyanat verən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev hadisəni "bəşəriyətə və insanlığa qarşı törədilmiş cinayət" adlandıraraq demişdir: "Yüzlərlə dinc sakin görünməmiş işgəncələrlə öldürüldü, uşaqlar, qadınlar, qocalar, bütöv ailələr məhv edildi, onların meyitləri təhqir olundu. XX əsrin sonunda dünyanın gözü qarşısında baş vermiş belə kütləvi qırğın hadisəsi öz amansızlığına və qəddarlığına görə təkcə Azərbaycan xalqına qarşı deyil, bütövlükdə bəşəriyyətə və insanlığa qarşı törədilmiş cinayət idi.

Bu gün artıq heç kimə sirr deyil ki, Xocalı faciəsi davakar erməni millətçilərinin yüzilliklər boyu türk və Azərbaycan xalqlarına qarşı apardığı soyqırımı və etnik təmizləmə siyasətinin qanlı səhifəsi idi" (1).

Bu qanlı faciəni bütün dəhşətlərilə yaşayaraq poeziyaya gətirmək Ələmdar Quluzadənin tale yazısına çevrilmişdi. Şairin doğulub boya-başa çatdığı Xocalıya həsr etdiyi şeirlər ayrı-ayrı vaxtlarda mətbuat səhələrində əks-sədaya çevrilmişdir.

Prof.Dr.V.Quliyev yazırdı: "Gözlə, Xocalı, gözlə" şeirini ürək ağrısı ilə oxudum. Belə şeiri yalnız son Xocalı vəhşətinin bütün iztirablarını öz həyatında, yaxınlarının həyatında yaşamış bir adam yaza bilərdi. Bəlkə də bu fikrim o qədər də dəqiq olmadı. İnanıram ki, sən Xocalıda, Qarabağda heç bir yaxınını itirməsən də bu böyük dərdi eyni dərəcədə həssaslıqla, ürək ağrısı ilə, qəzəb və hiddətlə qələmə alardın". (3)

"Qarabağ oyunu" əsəri ilə insanlığa qarşı törədilən soyqırımına kəskin etirazını ucaldan şairin yazdığı digər əsərdə - "Şəhid şəhər" poemasında da eyni ağrının, eyni faciənin obrazlı ifadəSini görürük. Şairin poetik qəhrəmanının fəryadı dünyanı başına alır, özünü günahlandırır, xalqın başbilənlərini ittiham edir. "Düşmənə düşmənəm ömrüm uzunu, özümə düşmənəm gələcək üçün" – deyən şair için-için yanıb qovrularaq bu xalqın eşidilməyən harayını bu günə, gələcək nəslə çatdırmağa can atır. "Şəhid şəhər" - qanla yazılmış, gələcəyimizə ünvanlanan tarix dərsliyidir. Yalnız Xocalının deyil, əldən çıxan, namərdlər tərəfindən xəyanətə qurban gedən, vətənimizin cənnət yerlərinin "şəhid" olmasıdır. Yalnız xocalılar deyil, işğal olmuş digər torpaqlarımızın da "şəhid" olmasına deyilən ağıdı. Yalnız şairin deyil, bu xalqın övladlarının ərşə ucalan səsidir, sədasıdır, yanan ürəyi, inləyən arzularıdır. Xalq şairi Nəriman Həsənzadə Ələmdar Quluzadə poeziyasında xüsusi yeri olan bu əsəri əsl milli poeziya, ədəbi hadisə adlandıraraq yazır: "Şəhid şəhər" poeması ədəbi hadisədir. Şəhid olmuş şəhərin bu şahid fəryadı yurd-yuvaya, el-obaya sonsuz sədaqət hissi ilə dolu övlad məhəbbəti əsrimizin bütöv bir mərhələsidir. Od içində qovrulan bir şair ürəyinin qanıyla naxışlanan, vergülü-nöqtəsi o müqəddəs qanın damlaları olan bu əsər başdan-başa özünün, müasirlərinin ittihamıdır, gələcəyə müraciətidir".(2)

Bu poema şəhidlik mövzusuna həsr olunan və bir çox qələm adamlarının, tədqiqatçıların, şairlərin diqqətini çəkən ən yaxşı poetik nümunələrdən biridir.

Ədəbiyyatşünas-alim Asif Rüstəmli bu əsərdə nəinki yaşadığımız dəhşətli tarixi faciəmizin sərgiləndiyini bildirir, onu həmçinin baş verənləri məharətlə, bədii formada təcəssüm etdirən yaradıcılıq nümunəsi sayır: "Şəhid şəhər" XX əsrin sonunda qəddarlığın və zülmün ölçüsüzlüyü ilə ədalətli və demokratik ölkələri heyrətə salan Xocalı soyqırımının şərəfinə ucaldılmış ilk bədii abidədir". (7)

Harda istəsəniz qəbrimi qazın,
Onsuz da sədaqət, peyman pozulub.
Kənd kimi doğulan Xocalımızın,
Alnına şəhər tək ölmək yazılıb.

Əzizini, doğmasını, oğlunu, qızını itirsə də, şair ümidini itirmir, haqqın nahaqq qarşısında əyilməyəcəyinə, bir gün Xilaskarın gələcəyinə olan inamını belə ifadə edir:

Sinəmi yandıran oddu, buz deyil,
Yaram göynəyəndə yada qısılmır.
Bir igid öldüsə yurd sonsuz deyil,
Bir şəhər öləndə Vətən basılmır. (5)

Budur! Xalımız hər fərdi kimi Ələmdar Quluzadənin uzaqgörənliyi. Bir gün Xocalımızın xilaskarı gələcək və onu xilas edəcəyinə inancımız gerçək oldu. Yurdumuzun digər gözəl guşələri kimi Xocalımız da azaddır və bizimlədir. Cənab Ali Baş Komandanımızın yenilməz siyasəti arzularımızı gerçəyə çevirdi və şəhidlərimizin qisasını aldı.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Əliyev Ilham. Bu bütövlükdə bəşəriyyətə və insanlığa qarşı cinayət idi. "Azərbaycan" qəzeti,Bakı, 2010, 16 fevral
2. Həsənzadə Nəriman. Gül var, Xocalıdan açılmır: // Ə.Quluzadə. Şəhid şəhər. Bakı: Ozan, 1998
3. Quliyev Vilayət."Gözl, Xocalı,gözlə" şeirinin müəllifinə açıq məktub. 525-ci qəzet, Bakı, 1995, 3 mart
4. Quluzadə Ələmdar. Qarabağ oyunu. Bakı: Azərnəşr, 1993
5. Quluzadə Ələmdar. Şəhid şəhər.- B.: Ozan, 1998.- 67 s.
6. Məmməd Araz. Azərbaycan - Dünyam mənim. Bakı, Ədalət, 2010.
7. Rüstəmli Asif. Misri ovxarlı misralar. 525-ci qəzet, Bakı, 2002
8. Vahabzadə Bəxtiyar. Ön söz // R.Səməndər. Şəhidlər. Bakı: Gənclik, 1990, 448 s.
9. Vəziroğlu Anar. Ayağa dur, Azərbaycan! Bakı: Ulu, 2002, 168 s.

XÜLASƏ

Ədəbiyyatın millətin mənliyinin, qürurunun, aliliyinin istiqamətləndirilməsində, inkişaf etdirilməsində rolu böyükdür. Tarixi həqiqətlər çox zaman tarixi əsərlərdən daha çox ədəbi əsərlərdə, ədəbiyyatda gizlənir. Çünki tarix yazanlar tarixi hadisələri, olayları hansısa bir siyasi quruluşun istəyi ilə, ya da tərəfdarı olaraq yazırlar, ancaq ədəbiyyat insanın daxilin, mənəviyyatını öyrəndiyi və araşdırdığı üçün, hadisələrə daha obyektiv baxırlar.

80-ci illərin sonunda regionumuzda, coğrafiyamızda baş verən hadisələr çoxlarımızın şahidliyi ilə baş verdi., Milli özünə qayıdış, müstəqillik, düşüncələrini dilə gətirmək azadlığı, müharibə dəhşətləri də bədii ədəbiyyata təsirsiz qalmadı. Bu səbəbdən, Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ müharibəsinin dəhşətlərini, etnik təmizləmə əməliyyatlarını əks etdirən bədii əsərlər yazıldı. I və II Qarabağ savaşları dövründə Azərbaycan ədəbiyyatında 30 illik tariximiz, dərdimiz və Böyük Qələbəmiz, sevincimiz əks olundu. Vətən müharibəsində əldə edilən zəfər, torpaqlarımızın işğaldan azad edilməsi ədəbiyyatın, xüsusilə də poeziyanın yeni-yeni əsərlərlə zənginləşməsinə səbəb oldu. Müxtəlif məzmunlu şeir və poemalarda zəfər, şəhidlər və işğaldan qurtarılan bölgələr ədəbi obraz kimi ədəbiyyat sevərlərin diqqətinə çatdırıldı.

Məqalədə, Azərbaycan ədəbiyyatında :I Qarabağ müharibəsi mövzusu araşdırılaraq təhlil edilmişdir.

Рагимова Наргиз Таджеддин гызы

РЕЗЮМЕ

Боль «Карабаха» в нашей литературе

Ключевые слова: Карабахская война, Ходжалинская трагедия, поэты и писатели Азербайджана, художественная литература.

Литература играет важнейшую роль в формировании национальной идентичности, служба гордостью, величием и строительством будущего общества. В частности, историческая правда, зачастую утаиваемая или искажаемая в исторических трудах, находит свое отражение в произведениях искусства. Это объясняется тем, что историки, подчиненные влиянию или приверженные определенной политической системе, могут представлять исторические события с определенной предвзятостью. В отличие от них, литература, изучая человеческие аспекты, способна более объективно взглянуть на прошедшие события, честно отображая историческую правду.

Социально-политические процессы, происходившие в нашем обществе в конце 1980-х годов, такие как возвращение, к национальной идентичности, новаторство в свободе мысли и ужасы войны, оказали заметное воздействие на литературное творчество. В результате в азербайджанской литературе появились произведения, отражающие идеологические и философские аспекты Карабахской войны. Литература, посвященная I и II Карабахской войне, стала

своеобразным хроником нашей тридцатилетней истории, передавая боль, радость и победу общества.

Победа во Второй Карабахской войне и освобождение наших земель от оккупации привнесли в литературу новые темы и сюжеты, обогатив ее новыми произведениями искусства. В данной статье производится анализ темы I Карабахской войны в азербайджанской литературе.

Rahimova Nargiz Tajeddin

SUMMARY

The pain of Karaback in our literature

Keys words: Karabakh's war, Khojaly tragedy, poets and writers of Azerbaijan, literature.

Literature, which is the educator of the human spirit, plays a main role in guiding the nation's self, pride, greatness and future. Historical truth is often hidden in works of art rather than recorded works. The reason is straightforward. Historians write historical events at the behest of or in support of any political system. Because literature studies people, they look at events more objectively, and national artists did not hesitate to reflect historical truth, even between such lines. The socio-political processes in our society in the late 1980s, the return to national identity, innovation in freedom of thought, and the horrors of war did not remain unaffected by fiction. As a result, works of art reflecting the ideological and philosophical side of the Karabakh war were written in Azerbaijani literature. Azerbaijani literature of I and II Karabakh war reflected our 30-year history, our pain and our joy and victory.

The victory in the Second Karabakh War, the liberation of our lands from occupation has enriched literature, with new works. Victory, martyrs and autonomous regions in various poems and verses were brought to lovers of literature as a literary image.

The article will examine and analyze the theme of I Karabakh war in Azerbaijani literature.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.12.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.12.2023
Rəyçi: filologiya elmləri namizədi,
dosent Məmmədov Fərrux Məmməd oğlu
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

COŞQUN DADAŞ OĞLU DADAŞOV
Azərbaycan Dillər Universiteti
Bakı ş., Rəşid Behbudov 134
e-mail: _Dadashov_@gmail.com

MAYKL MURKOK ROMANLARININ MİFOLOJİ SİSTEMİNDƏ ARXETİP OBRAZLAR

Açar sözlər: M.Murkok, mifoloji sistem, ədəbi arxetip, obraz
Ключевые слова: М. Муркок, мифологическая система, литературный архетип, образ
Key words: M. Moorcock, mythological system, literary archetype, image

Britaniyalı yazıçı Maykl Murkokun (Michael Moorcock, 1939) yaradıcılığı bir qayda olaraq mifoloji arxetiplərlə bağlıdır. Bu ilk növbədə onun yaratdığı mifik dünyanın sakinlərinin Əbədi Qəhrəman, Qəhrəmanın Əbədi Düşməni, Lənətlənmiş Silah (eyni zamanda da Qara Qılınc), kainatın mərkəzində yerləşən Şəhər və s. arxetipləri ilə həmahəng səslənməsində özünü büruzə verir. O da qeyd edilməlidir ki, bütün mifoloji arxetiplər də öz növbəsində əbədi həyatı boyu uğursuz axtarışlar aparan, müxtəlif ad altında çıxış edən qəhrəmanları müşayiət edir.

M.Murkok ədəbi arxetiplərin köməyi ilə dərin ruhani Kosmosu, çox şaxəli və bənzərsiz dünya modelini, ədəbi prosesə təsir edən bədii planet anlayışını yaratmışdır. Bu planetin sakinləri "The Elric of Melnibone" (1961–2022), "The Swords Trilogy"(171-1974), "The Dorian Hawkmoon" (1967–1975) romanlar silsiləsində əbədi əzaba məhkum olan qəhrəman arxetipini önə çəkir. Elrik obrazı romandan romana adladıqca qələbə qazanır, amma hər qələbənin arxasında əzab və acı çəkən qəhrəman dayanır. Elrik çox vaxt mənəvi axtarışlar içərisindədir, bəzən isə özü-özünə problem yaradır. O, güclüdür, ağıllıdır, müdrikdir, amma hər dəfə nə isə baş verir, nə isə çatışmır. Korum isə fiziki qüsurlu olsa da, dəmir əli və tək gözü ilə düşmənə qarşı döyüşür, qələbə qazanır, lakin sona qədər ədəbi tənhalığa məhkumdur.

Analitik psixologiyanın banisi K. Q. Yunqa görə insanla bağlı şüursuzluq arxeoloji qazıntılara bənzəyir və hər bir insanın psixikası bir neçə təbəqədən ibarətdir. Bunlardan ən qədimi "kollektiv şüursuzluq", əcdadların yaddaşıdır. Həmin bu "kollektiv şüursuzluğun" əsas vahidi "arxetip"lərdir, başqa sözlə, bəşəriyyət üçün xarakterik olan universal təsəvvürlərdir. K.Q.Yunq arxetiplərə simvol, yuxu, təxəyyül və fantaziyanı aid edir və qeyd edir ki, arxetiplərdə insanların müxtəlif dünyagörüşləri, davranış tipləri öz əksini tapmışdır. Arxetip davranışlara Edip, Faust, Don Juan, Don Kixotla bağlı məlum süjetləri aid etmək olar.

Y.Lotman, M.Eliadi, Y.Meletinski, S.Averinsev arxetip deyəndə bəşər övladının həyatında fasiləsizliyin, zamanın davamlılığını təmin edən, xalqların

mədəni yaddaşının obrazlı-semiotik zirzəmisini nəzərdə tuturdular. İlkin mənanı ifadə edən əbədi obrazlarla yanaşı arxetip deyəndə yeni tarixi şəraitdə təkrarlanan simvol obrazları, motiv və leytmotivləri də nəzərdə tuturdular. Məhz onlar ədəbi-mədəni məkanda kök salmış və universal xüsusiyyətlərə yiyələnmişlər. Ədəbi arxetiplərə çevrilmiş bu xüsusiyyətləri öyrənməklə bədii obrazın strukturuna nüfuz etmək, onun daxili formasını müəyyən etmək olar. M.Murkok yaradıcılığının arxetipik gücü hələ də filoloji fikirdə tam başa düşülmür. Onun yaratdığı arxetip obrazlar ingilis milli obrazının spesifik və mədəni universallığını müəyyən etdiyi kimi, digər xalqların da ədəbiyyatında, deyək ki, milli ədəbiyyatımızda da bu kimi problemlərə aydınlıq gətirə bilər. M.Murkokun bədii dünyası spesifik milli mədəni arxetipləri, eyni zamanda da universal və ilkin arxetipləri bir araya gətirir. Elə bu səbəbdən əminliklə demək olar ki, M.Murkok Əbədi Qəhrəman nəzəriyyəsini, başqa sözlə, kainatın tələb etdiyi zaman doğulan, müəyyən bir insanın bütöv arxetipini yaradır. Maraqlıdır ki, bu insan heç də xilaskar olmaq istəmir, adi insan həyatını yaşamaq istəyir. Amma tale onu hər dəfə Əbədi Düşmənlə döyüşə girməyə məcbur edir. M.Murkokun müəllif konsepsiyasının mahiyyəti də ondan ibarətdir ki, Əbədi Qəhrəman hər dəfə ölüb-dirilir və müxtəlif əsər qəhrəmanları kimi döyüşür. Bu sıraya Elrik, Korum, Erkize, Keyn, Zilor və digərləri aiddirlər və onların hər biri Əbədi Döyüşçünü təcəssüm edir.

K.Q.Yunq arxetipləri "kollektiv şüursuzluq" konsepsiyası ilə izah edir və onu psixologiyanın nəzər nöqtəsində açır, fikirlərini daha aydın nümayiş etdirmək üçün mifoloji nümunələrə müraciət edirdi. Ona görə elə bir mühüm ideya və ya elə bir baxış bucağı yoxdur ki, onun tarixi sələfləri olmasın. Bütün bu fikirlərin əsasında isə arxetipik ilkin formalar və ya ilkin obrazlar oturmasın. Bu ilkin obrazlar şüurun hələ dərk etmədiyi, ancaq təsəvvür etdiyi bir vaxtda yaranmışdır. Demək, arxetiplər mifik-simvolik xüsusiyyətlərə malikdirlər və yuxularda olduğu kimi şüurlu dəyişikliyə məruz qalmırlar. Bu zaman söhbət yalnız miflərin tərkib hissəsindən gedir və bura ana və ata arxetipi də aid edilir. Yuxu mif sayıla bilməz, amma mifoloji komponent ola bilir və onları tipoloji təbiətinə görə motiv, ilkin obraz və ya arxetip adlandırmaq olar. Bu deyilənlər K.Q.Yunqun arxetiplərlə bağlı nəzəriyyəsini ehtiva edir. Lakin Y.Meletinski ədəbiyyatı öyrənirdi və onun ədəbi arxetiplərlə bağlı konsepsiyası M.Murkokun mifoloji sistemində arxetip obrazları müəyyən etməyə imkan yaradır: "Mifdə dünya modelinin və onun ayrı-ayrı elementlərin, təbii və mədəni obyektlərin yaranmasının təsviri və təhkiyəsi üst-üstə düşür" [1, s.14]. Y.Meletinskiyə görə mifologiyada dünyanın təsviri yalnız bu dünya haqqındakı təhkiyə forması şəklində mümkündür [1, s.15]. İnsan isə öz növbəsində bu dünyanı onun yaranması haqqında hekayə şəklində qurur [2, s.29].

Görünür elə bu səbəbdən K.Q.Yunq "arxetiplər psixi elementləri məlum obrazlara düzən və nizamlayan müəyyən amillər və motivlərdir" [4, s.58] deyir.

M.Murkokun Əbədi Döyüşçülərindən biri "The Swords Trilogy" romanlar silsiləsinin qəhrəmanı Korumdur. Korum özündə ədəbi arxetipi – Əbədi Qəhrəmanı

daşıyır. M.Murkokun yaratdığı bədii dünyada Əbədi Qəhrəmanı səsləyən bir nizam, harmoniya mövcuddur. Lakin bu dəfə Nizam Keşikçiləri Xaos Hökmdarına uduzur və Xaos dünyanı idarə edir. Elə bu zaman xalqı Qılınclar Cəngavəri, hökmdar Arioh tərəfindən məhv edilən Şahzadə Korum meydana çıxır. Şahzadə Korum əlini və bir gözünü itirir, amma yerinə sahibinin xəbəri olmadan belə öldürə bilən Qara Qılıncın gücünü əldə edir.

Bu romanlar silsiləsində Şahzadə Korumun macəraları kifayət qədər uzun nəql edilir, lakin görünən odur ki, öz xalqının məhv edilməsindən sonra o, Qılınclar Cəngavəri hökmdar Ariohla mübarizə aparır, bu yolda ona tanrılar tərəfindən göz və dəmir əl bəxşiş edilir və beləliklə, Əbədi Döyüşçü – Qara Qılıncın gücünü qazanır. Bu döyüşlər bitib-tükənməyən Xaos və Kosmosun əbədi mübarizəsini əks edir və romandan romana adladıqca əvvəl o, Qılınclar Cəngavərini, sonra Qılınclar Kraliçasını, ən sonda isə Qılınclar Kralını məğlub edir. Diqqətli oxucu M.Murkokun romanlar silsiləsini oxuduqca təkrarlanan simvol obrazları – ədəbi arxetipləri tanıyır, Kral Arturla bağlı ədəbi arxetipik obrazların nümunələrini görür. İngilis tədqiqatçısı Cenefer Syu yazır ki, "ədəbiyyatda arxetip insan təbiətinin universal qanunauyğunluqlarını təmsil edən ümumi personaj, davranış, mövzu, mühit və ya situasiyadır" [8].

Xalqının məhv olması təhlükəsi qarşısında hərəkətə keçən Əbədi Döyüşçü fiziki qüsurlarına baxmayaraq döyüşə atılır, gerçək dünyanın insanı kimi döyüşür, dəmir əli və iti baxışlı gözü ilə düşmənə qarşı amansız olur. Şahzadə Korum taleyin hökmü ilə qələbələr doğru gedir, amma heç vaxt bilmir ki, Əbədi Döyüşçü ədəbi tənhalığa məhkumdur. Bilmir ki, tale ona qarşı həmişə qəddar, doğmalarının ölümündəndən sonra onu tək yaşamağa məhkum edir.

Qeyd etdiyimiz kimi M.Murkok romanlarının mifoloji sistemində Əbədi Döyüşçü və ya Əbədi Qəhrəman arxetip obrazlarına rast gəlinir ki, bu sırada onun "The Elric of Melnibone" romanlar silsiləsinin qəhrəmanı Melnibonedən olan Elrikdir. Elrik böyük imperiyanın hökmdarı, sehrli qılıncın sahibidir. Ona güc və qüvvə verən qılınc qətlə yetirdiyi qurbanların ruhu və fiziki enerjisi ilə "qidalanır" və sonra onları cəhənnəmə yollayır. Ölüm saçan qılıncla yanaşı, Elrikin sehrli "Kral üzüyü" də var və bu üzük sahibinə müxtəlif ruhlardan kömək almağa kömək edir. Təkhakimiyyətli Elrik həmçinin maqdır və onu ətraf diyarlarda "Qara maq" adlandırırlar. Onun himayədarı insan qurbanlarının aşiqi, yaxşı və ədalətli nə varsa hər şeyin düşməni, Xaos Hökümdarı Ariohdur. Y.Meletinski yazır ki, "Mifoloji təfəkkür subyektlə obyektin, predmetlə işarənin, əşya ilə sözün, canlı ilə onun adının, əşya ilə onun atributlarının aydın olmayan bölgüsü ilə ifadə olunur" [3, s. 635]. Elrikin gücü də bu iki bölgü arasında dayanır. O, həm Nizam Hökmdarı, həm də Xaos Hökmdarından qüvvə alır. Görünür elə bu səbəbdən Elrik obrazı ənənəvi mifik qəhrəmandan fərqlənir. Bildiyimiz kimi ənənəvi mifik qəhrəman qisas hissiylə yaşamır, yalnız zülmə məruz qalan insanların köməyinə yetişir. Elrik isə onun yoxluğundan istifadə edən və taxt-taca sahib çıxan əmisi oğlu İirkudan qisas almaq

üçün düşmənləri şəhər divarlarına qədər gətirir, bilərək ki, xalqı talan olacaq, qoca və uşaqlar qılıncdan keçəcək, şəhər xarabalığa dönəcək yolundan dönmür. Elə bu səbəbdən onu "nəsil qatili" adlandırır və ondan qorxurlar. Elrik nəyinki öz xalqının məhvinə səbəb olur, o, həmçinin onu yenidən hakimiyyətə qaytaran "düşmənləri" də dar məqamda qoyub sehrin köməyi ilə gözdən yayınır. Düşmənlər növbəti basqınlardan sonra qənimətlə geri dönərkən qisas hissi ilə yaşayan Melnibonelərin hücumuna məruz qalır, qanlı döyüşdən sağ qalma ehtimalının yoxluğunu başa düşən Elrik sehrin gücü ilə onları da tərk edir.

M.Murkokun yaratdığı Şahzadə Elrik obrazı da özündə mifik Əbədi Qəhrəmanla birgə gerçək dünyanın insanını daşıyır. O, da taleyinə baş əyən və onun yazısından qaça bilməyən, tənhalığa məhkum olan, mahiyyətcə faciəvi həyat yaşayan insanı təcəssüm edir. Bu mövzu isə artıq müasir insanın problemi, həmçinin çağdaş dövr ədəbiyyatının irəli sürdüyü məsələlərlə çulğalaşır. Ədəbiyyatda personajlar arxetipini öyrənən F.M.Ntanqa yazır ki, "yazıçı personajlarını mövcud model və formaya uyğun təsvir edir və məhz bu səbəbdən onun əsəri mövcud əsərlərin dərin qatlarına gedib çatır" [6, s. 645].

Bir qayda olaraq yaraşıqlı, gözəl qaməti ilə seçilən ənənəvi mifik qəhrəmandan fərqli olaraq Elrik zəif personajdır, ona güc verən sehrli qılıncdır. Həmçinin Elrik albinosdur, onun ağ bənizi, uzun ağ saçları və qırmızı gözləri var. Ənənəvi mifik qəhrəman mərhəmətlidir, Elrik isə rəhmsizdir, hətta artıq gücdən düşmüş və heç bir təhlükə törətməyən, eyni zamanda da yaşamaq üçün mərhəmət diləyən düşməni belə, təəssüf hissi keçirmədən öldürür. Bəzən Elriki cəngavər adlandırırlar, lakin o, cəngavər kimi davranmır, zülmə məruz qalanlara laqeyd olur. Ənənəvi mifik qəhrəmanın daxili sakitliyi olduğu halda , Elrik rahatlıq tapa bilmir, hər döyüşdən sonra: "Yaşamaq acı verir"- deyir [5, s.78]. Y.Meletinskinin dediyi kimi Elrik iki bölgü arasında qalır, o, iki biri-birinə zidd olan Xaosla Nizamı eyni vaxtda daşıyır.

Ədəbi arxetipləri öyrənən kanadalı tənqidçi N.Fray ilk növbədə arxetiplərin funksiyaları və onların təsirlərini öyrənir və belə qənaətə gəlir ki, ədəbi arxetiplər insan üçün vacib olan maddi kainatı alternativ söz sənətinə çevirməkdə mühüm rol oynayır, çünki o insanın əsas ehtiyaclarına və qayğılarına uyğun gəlir" [7]. Elrik özündə həm mifik dünyanın, həm də gerçək dünyanın insanını təcəssüm edir. Bu baxımdan M.Murkokun Elriki tam olaraq N.Frayın fikirləri ilə üst-üstə düşür. İlk baxışdan M.Murkokun Ədəbi Qəhrəmanı kifayət qədər ziyan vermir və sonda Nizam Keşikçilərinin tərəfinə keçir və Xaosun dəhşətli Hökmdarına qarşı üsyan edir.

M.Murkok ənənəvi mifik qəhrəman obrazını dəyişir, ona gerçək dünya ilə bağlı əlamətlər də verir, ondan mifik qəhrəmana xas olmayan xüsusiyyətləri də əksik etmir. Onun qəhrəmanı xeyrin yanında olduğu kimi şərə də xidmət edir və ya şərin yanında olur. Elə bu səbəbdən o, özündə iki zidd tərəfləri birləşdirir. Elrik Əbədi Qəhrəman arxetipi ilə yanaşı Lənətlənmiş Silahın gücünü də daşıyır. M.Murkokun müəllif konsepsiyasına görə belə davranış məqbuldur, çünki o, özündə mifik

qəhrəmanla yanaşı gerçək dünyanın insanına xas xüsusiyyətləri də daşıyır. Xaosun nökərlərini cəzalandırır, onları məhv edir. Bu sırada onun ruhuna hakim kəsilən "Qara maq"ı da dəf edə bilir. M.Murkoka görə onun davranışları şəxsi təşəbbüsündən qaynaqlanmır, o, yalnız taleyin hökmü ilə hərəkət edir.

Göründüyü kimi M.Murkokun hər iki qəhrəmanı – Elrik və Korum taleyə qarşı çıxır, adi insan həyatını yaşamaq istəyir, həyatlarına düşən missiyanı yerinə yetirmək istəmirlər. Amma tale Əbədi Döyüşçünün əbədi lənətidir və o, hər dəfə yenidən döyüşmək məcburiyyətində qalır, Xaosun Hökmdarına qarşı mübarizə aparır. Qılınclar Cəngavəri hər iki qəhrəmana məğlub olur, amma digər Xaos Hökmdarları da var və onlarla əbədi döyüş sonsuza qədər davam edir. Sonu olmayan döyüş xeyirlə şərin mübarizəsi şəklində insan övladının alnına yazılan taleyə dönür.

Beləliklə, Y.Meletinski arxetip deyəndə təkcə obraz, personaj və ya simvolu deyil, həmçinin onu təcəssüm edən süjeti də nəzərə alırdı. M.Murkok romanlarının mifoloji sistemində arxetip obrazlarla yanaşı onları hərəkətə gətirən və romandan romana adladan süjetləri də nəzərə almaq lazımdır. Başqa sözlə, mifik təfəkkür hansısa ayrı götürülmüş dünya ilə bağlı olmayan, birbaşa cəmiyyətin, insanın həyatı ilə bağlıdır. Bu baxımdan ədəbi arxetipləri özündə daşıyan ədəbi miflər əlamətdar xarakterə malikdirlər. Müəyyən sosial kontekstə düşən mif bəzən müəllifin yaratdığı bədii dünyada, bəzən isə müəllif tərəfindən heç də nəzərdə tutulmayan dəyişikliklərə məruz qalır.

M.Murkokun yaratdığı Əbədi Döyüşçü də Nizam Hökmdarına xidmət edir, Xaosun tarazlığı pozduğu yerdə onu bərpa edir. Elə bu səbəbdən Əbədi Döyüşçü gah Nizam Hökmdarı, gah Xaos, gah da adi öləri insan tərəfində vuruşur. Əbədi Döyüşçü adi insan olmaq istəyir, onun məqsədi heç də qəhrəmanlıq deyil, amma birmənalı olaraq onu deyə bilərik ki, insana xas rahatlıq və hüzur hissi ondan uzaqdır. Görünür elə bu səbəbdən o, bütün həyatı boyu ölüb-diriləcək, yeni adda və yeni görkəmdə qayıdacaq, amma əbədi olaraq xeyir və şər arasında bitib-tükənməyən, sonsuz sayda döyüşlərdə iştirak edəcək.

Ədəbiyyat

1. Мелетинский Е. М. Поэтика мифа. https://biblio.imli.ru/images/abook/-folklor/Meletinskij_E.M._Poetika_mifa._1976.pdf
2. Мелетинский Е. М. О литературных архетипах. Российский государственный гуманитарный университет. М., 1994. 136 с. http://ivgi.org/sites/ivgi.org/files/chitk/v04.pdf
3. Мифологический словарь. Гл. ред. Е.М. Мелетинский. М.: Советская энциклопедия. 1990. с.634-635.
4. Юнг К.Г. Архетипы и коллективное бессознательное. АСТ. 2020, 224с.
5. Moorcock M. The Elric of Melnibone. US: Ace Books, 1997, 192p.

6. Ntanga F.M. "Character archetypes in Literature, a picture of what exists elsewhere: A Study of Gabriel Okara's The Voice" //International Journal of Innovation and Applied Studies. vol. 34, no. 3, 2021, p.643-656.
7. Northrop Frye: The Archetypes of Literature https://www.govtwomencollegeslm8.org/e_content/English/II%20M.A.%20ENGLISH/-LITERARY%20CRITICISM/UNIT%20-III%20NORTHROP%20FRYE.pdf
8. Xue J. Types of Archetypes in Fiction Literature: Story, Character, Setting, and More // ProWritingAid https://prowritingaid.com/types-of-archetype-in-fiction-literature#head0

Coşqun Dadaş oğlu Dadaşov

Xülasə

Maykl Murkok romanlarının mifoloji sistemində arxetip obrazlar

XX əsrin postmodernist yazıçısı, fantast və esseist Maykl Murkokun çoxsahəli yaradıcılığı Multidünya və ya Paralel Dünyalarla bağlı olub, fərqli reallıqların sonsuz sayda mövcudluğu, alternativ dünyaların varlığı ilə maraq doğurur. Maykl Murkok romanlarının mifoloji sistemində Əbədi Döyüşçü və ya Əbədi Qəhrəman arxetip obrazlarını görmək olur. Amma o da qeyd edilməlidir ki, Maykl Murkok yaradıcılığında arxetip obraz anlayışı hələ də filologiya sahəsində yetərincə öyrənilməyib. Yazıçının yaratdığı arxetip obrazlar ingilis milli obrazının spesifik və mədəni universallığını müəyyən etdiyi kimi, milli ədəbiyyatımızda da bu kimi problemlərə aydınlıq gətirə bilər.

Maykl Murkokun romanlarında bir çox qəhrəmanlar bir bütövü – Əbədi Döyüşçünü təcəssüm edir. Bu sırada Şahzadə Korum da var. O, özündə ədəbi arxetiplərdən olan Əbədi Qəhrəmanı daşıyır. M.Murkokun yaratdığı bədii dünyada Əbədi Qəhrəmanı səsləyən bir nizam, harmoniya da mövcuddur. Lakin Şahzadə Korumla bağlı hadisələrdə dünyanı Xaos idarə edir. Şahzadə Korum əlini və bir gözünü itirir, amma yerinə sehrli Qara Qılıncın gücünü əldə edir. M.Murkokun yaratdığı digər qəhrəmanı Şahzadə Elrik obrazı da özündə mifik Əbədi Qəhrəman arxetipini daşıyır. Amma o, da roman qəhrəmanı kimi gerçək dünyanın insanıdır. O, taleyinə baş əyən və tənhalığa məhkum olan, mahiyyətcə faciəvi həyat yaşayan insanı təcəssüm edir. O, da mifik qəhrəman kimi bütün həyatı boyu ölüb-dirilir, yeni adda və yeni görkəmdə qayıdır, amma əbədi olaraq xeyir və şər arasında bitib-tükənməyən, sonsuz sayda döyüşlərə girir. Beləliklə, M.Murkok yaradıcılığı sonsuz kainatın sirlərini daşıyan ruhun əbədiliyindən, taleyin təkararlanmasından bəhs edir. Kitabdan kitaba adlayan bütün qəhrəmanlar bir bütövün fəlsəfəsi olan Əbədi Döyüşçünün – Xaos və Kosmosun ziddiyyəti ətrafında döyüşüdür.

Джошгун Дадаш оглу Дадашов

Резюме

Архетипические образы в мифологической системе романов Майкла Муркока

Многогранное творчество постмодернистского писателя, фантаста и эссеиста XX века Майкла Муркока связано с Мультивселенной или Параллельными Мирами, вызывает интерес существование бесконечного числа различных реальностей, а также существование альтернативных миров. Архетипы Вечного Воителя или Вечного Героя можно увидеть в мифологической системе романов Майкла Муркока. Но следует также отметить, что концепция архетипического образа в творчестве Майкла Муркока еще недостаточно изучена в области филологии. Подобно тому, как созданные писателем архетипические образы определяют специфическую и культурную универсальность английского национального образа, они способны прояснить аналогичные проблемы и в нашей национальной литературе.

В романах Майкла Муркока многие герои олицетворяют одно целое – Вечного Воителя. Тем временем есть принц Корум. Он несет в себе Вечного Героя, один из литературных архетипов. В художественном мире, созданном М. Муркоком, царит порядок и гармония, перекликающаяся с Вечным Героем. Но в событиях принца Корума миром правит Хаос. Принц Корум теряет руку и один глаз, но вместо этого обретает силу волшебного Черного Меча. Персонаж принца Элрика, еще одного героя, созданного М. Муркоком, также несет в себе мифический архетип Вечного Героя. Но он, как и герой романа, человек реального мира. Он олицетворяет человека, отдавшегося своей судьбе и обреченного на одиночество, живущего, по сути, трагической жизнью. Он, как и мифический герой, на протяжении всей жизни умирает и воскрешается, возвращается с новым именем и новым обликом, но ведет бесконечные битвы между добром и злом. Таким образом, творчество М. Муркока говорит о вечности души, несущей в себе тайны бесконечной вселенной, о повторении судьбы. Все герои Вечного Воителя сражаются вокруг конфликта Хаоса и Космоса.

Joshgun Dadash Dadashov

Summary

Archetypal images in the mythological system of Michael Moorcock's novels

The multifaceted work of postmodernist writer, sci-fi writer and essayist of the XX century Michael Moorcock is connected with the Multiverse or Parallel Worlds, the existence of an infinite number of different realities, as well as the existence of alternative worlds is of interest. Archetypes of the Eternal Warrior or the Eternal Hero can be seen in the mythological system of Michael Moorcock's novels.

But it should also be noted that the concept of archetypal image in Michael Moorcock's work is still understudied in the field of philology. Just as the archetypal images created by the writer determine the specific and cultural universality of the English national image, they can clarify similar problems in our national literature as well.

In Michael Moorcock's novels, many characters personify one thing: The Eternal Champion. Meanwhile, there is Prince Corum. He carries the Eternal Hero, one of the literary archetypes. In the artistic world created by M. Moorcock, order and harmony reign, echoing the Eternal Hero. But in the events of Prince Corum, the world is ruled by Chaos. Prince Corum loses an arm and one eye, but instead gains the power of the magical Black Sword. The character of Prince Elric, another hero created by M. Moorcock, also carries the mythical archetype of the Eternal Hero. But he, like the hero of the novel, is a man of the real world. He personifies a man given to his fate and doomed to loneliness, living, in fact, a tragic life. He, like the mythical hero, throughout his life dies and is resurrected, returns with a new name and a new appearance, but leads endless battles between good and evil. Thus, M. Moorcock's work speaks of the eternity of the soul, carrying the secrets of the infinite universe, the repetition of fate. All the heroes of the Eternal Champion fight around the conflict of Chaos and Cosmos.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.12.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.12.2023
Rəyçi: filol.e.d., professor H.Ə.Əliyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

FİDAN MALİK QIZI ABDULLAYEVA
Azərbaycan Dillər Universiteti
Bakı ş., Rəşid Behbudov 134
e-mail: fidanabdullayeva1012@gmail.com

CON QRİNİN "ALYASKANIN AXTARIŞINDA" ROMANINDA SOSİAL-PSİXOLOJİ ASPEKTLƏR

Açar sözlər: Con Qrin, "Alyaskanın axtarışında", sosial-psixoloji aspektlər, roman
Ключевые слова: Джон Грин, "В поисках Аляски", социально-психологические аспекты, роман

Key words: John Green, "Looking for Alaska", socio-psychological aspects, novel

Çağdaş dünyada tənhalıq ciddi sosial problem kimi gənclərin fiziki, əqli və sosial rifahına təsir edir. Bu danılmaz fakt isə öz növbəsində cəmiyyətə sirayət edir. Son dövr araşdırmaları onu deməyə əsas verir ki, gənclərin tənhalığı dünyada geniş miqyas alır, onun yaranma səbəbləri artır. Demək olar ki, bütün sosial qrupların nümayəndələri tənhalıqdan əziyyət çəkir. Bu səbəbdən "sosial yetimlik" anlayışı cəmiyyətin bütöv sosial hadisəsini müəyyən edir [8; 7].

"Sosial yetimlik" və ya "sosial tənhalıq" müasir dünyada qarşısıalınmaz xarakter kəsb edir və nəinki gənclərin gələcək həyatına mənfi təsir göstərir, eyni zamanda cəmiyyətin sosial institutlarına – ailə və nikah institutuna, təhsilin fəaliyyətinə təsir göstərir. Robert Stüart Veys sosial tənhalığı "ünsiyyətin olmaması və sosial əlaqələrin yoxluğu" kimi izah edir və qeyd edir ki, "təklənmə, təcridolma və s. onun əsas əlamətidir. Bu tip tənhalıq ağrılıdır və müxtəlif mənfi emosiyalarla - kədər və ümidsizliklə, özünə güvənzislik və natamamlıqla müşayiət olunur"[6, s.79]. İrvin Devid Yalom görə də "sosial təcridolma nəticəsində yaranan tənhalıq ünsiyyətin, fərdlərarası təmasların olmamasından yaranır" [9, s.128].

Müasir gənclər cəmiyyətdə mənəvi boşluqla qarşılaşır, çox vaxt da tənhalığa məruz qalır. Onlar doğru-dürüst əlaqələrin yoxluğundan, ünsiyyətsizlikdən əziyyət çəkir, mövcud dəyərləri qəbul etmir, yenisi ilə də ayaqlaşa bilmirlər. Görünən odur ki, ənənəyə söykənən mənəvi bağlar öz gücünü itirir, biri-birindən qopma baş verir. Bu şəraitdə insan yalnız həqiqi və mənəvi dəyərlərə arxalanmaqla müqavimət göstərə bilir. Yazıçı isə cəmiyyətin mənəvi durumunun göstəricisi kimi gəncliyin problemlərini çatdıra bilir. Şəxsiyyətin mənəvi-ruhani dünyası, müəyyən davranışları, emosional durumu ədəbiyyat üçün həmişə maraqlı olmuşdur. Biz bunu amerikalı gənc yazar Con Qrinin (John Green, 1977) yaradıcılığında da görə bilirik.

Con Qrin "Alayskanın axtarışında" (Looking for Alaska, 2005) romanında gəncliyin gerçək problemlərindən bəhs edir və özünün də qeyd etdiyi kimi, "reallığı yazır" [5, s.69]. Məlumdur ki, bədii ədəbiyyatın əsas obyekti insandır. Eyni zamanda, insan sosial varlıqdır və yazıçı insan xarakterini canlandırarkən, cəmiyyətin

durumunu əks edir, oxucunu gerçək reallıqlara çəkir. Con Qrin müsahibələrinin birində qeyd edir ki, "bu romanı ona görə yazdım ki, gəncliyin səsini çatdırım, onu gənclər üçün yazılmış bədii ədəbiyyata çevirim" [3].

Görünür elə bu səbəbdən romanın qəhrəmanı "həyat labirintlərindən" çıxış yolunu axtarır, "Böyük Bəlkə" [2] arxasınca gedir və beləcə, həyatın mənasını anlamağa çalışır. Digər tərəfdən yazıçı bizi də labirintlərə salmaqla nə istədiyimizi müəyyən etməyə sövq edir. Romanın qəhrəmanı Maylzın labirintdən çıxış yollarının axtarışları bu yolu özümüz tapmalıyıq cavabını əsaslandırır.

Həyatın mənası nədir və ya mən nə istəyirəm sualları ilə yola çıxan Maylz Floridadan Alabamaya – Kalver Krik məktəbinə gəlir və burada yeni dostlar tapır. Özünü, öz kimliyini tapmaq, həyatını daha düzgün davam etmək üçün "Böyük Bəlkə" ardınca gedən Mayzl ilk öncə Polkovnik ayamalı Çip, yapon əsilli Takumi Hikohito və Alayska Yanqla rastlaşır. Çip eşitdiyi istənilən ifadəni yadda saxlamaqla, Alyaska oxuduğu kitablardan sitat gətirməklə, Maylz məşhur insanların ölüm qabağı dediyi son sözləri öyrənməklə, Takumi isə həyatı ciddiyə almamaqla "başını qatır". Fransua Rablenin ölüm qabağı dediyi "Gedirəm böyük "Bəlkə" axtarmağa" [2, s.19] ifadəsi Maylzın həyat axtarışına çevrilir. Bu axtarışda o, dost və həmfikir tapdığı kimi, itkilərlə də qarşılaşır, böyüyür və həyata duruş gətirə biləcək dərəcədə möhkəmlənir.

Yeni məktəbdə tanış olduğu Alyaska Yanqı sevir, onun fərdi xüsusiyyətləri Maylzı özünə çəkir, həyatı anlayıb başa düşməyə yardım edir. Hər ikisi bir yerdə dünən və bu gün haqda danışır, fikirlərini və gələcək haqqında düşüncələrini bölüşür. Alyaskanın təsadüf nəticəsində qəzada həlak olmasına qədər davam edən dostluq Alayskanın ölümündən sonra yeni bir məna kəsb edir.

Romanın psixoloji təsviri əsərin mövzusunu, ideya-məzmununu müəyyən edir, qaldırılan problemin özünəməxsusluğuna aydınlıq gətirir. Təhkiyə birinci şəxsin – baş qəhrəmanın dilindən nəql edilir. Əsərdə təsvir olunan hər şeyə oxucu Maylzın gözü ilə baxır, hər şey qəhrəmanın təəssüratlarından keçir. Onun gördükləri, eyni zamanda da yaşadıqları – onun üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən hər şey bu və ya digər şəkildə kimliyinin formalaşmasına təsir edir. Ağrıya səbəb olan nə varsa kimliyini müəyyən edir.

Maylzın xarakteri daxili aləmin bədii dərki, daxili nitqi, yaddaş və təxəyyül vasitəsilə açılır. Con Qrin qəhrəmanın daxili aləminə birbaşa təsir edən psixoloji təsvir formasını seçir və bilavasitə qəhrəmanın iç dünyasına nüfuz edir. Bu prosesləri isə daxili monoloq, psixoloji təhlil, müxtəlif nitq formalarında çatdırır. Bütün roman boyu Maylz daxilən gərgin həyat yaşayır, onun mənəvi-əxlaqi axtarışları yeniyetməlik dövründən gəncliyə adlayan qəhrəmanı təcəssüm edir. Əsər boyu oxucu onun xarakterinin müəyyən dəyişikliklərə məruz qaldığını görür, kimliyinin, şəxsiyyətinin əzablı axtarışlarının şahidi olur. Kimlik və özgürlük axtarışları onu qorxmadan yaşamağa davam etməyə, şəxsiyyətinin bərpasına yol açır.

Beləliklə, görmək olur ki, Con Qrin romanda fərd və cəmiyyət, şəxsiyyət və onu əhatə edən sosial mühit problemini qaldırır, onu sosial-psixoloji aspektlərdə təsvir edir. Sosial aspekt deyəndə biz əsərdə qaldırılan şəxsiyyət və cəmiyyət problemini nəzərdə tuturuq. Bu halda sosial normalara məhəl qoymayan gənc üçün onu əhatə edən insanlarla münasibətlərinin qurulması, onun cəmiyyətlə konfliktlərinin yaranmasına gətirən suallar önə çıxır. Digər tərəfdən əsərdə şəxsiyyət və cəmiyyət problemi psixoloji aspektdə verilir və yazıçı fərd-cəmiyyət konfliktinin nədən qaynaqlandığını, nə səbəbdən insanın ruhunda daxili konfliktlərə – faciəli ziddiyyətlərə səbəb olan məsələləri qaldırır. Yazıçı bu dəyişikliyin qaçılmaz olmasından, fərdin bu qarşıdurmada daxili çəkişməsindən bəhs edir. Cəmiyyət basqısından qurtulmağa çalışan fərd, bu mübarizədə sosial institutları, eyni zamanda da mahiyyətcə sarsılmaz olan əxlaqi dəyərləri də keçə bilir. Məhz bu zaman onunla ətrafı arasında kəskin ziddiyyət yaranır, münaqişələrə yol açılır.

Maylz obrazına gəldikdə qeyd etməliyik ki, onun xarakterinin açılmasında müəllif maraqlı bir nüansı vurğulayır və məlum olur ki, o, böyük şəxsiyyətlər haqqında məlumatlar toplayır. Məhz bu xarakterik xüsusiyyət onu Alayska Yanqa yaxınlaşdırır. Hər ikisinin eyni istəyi eyni maraqlara səbəb olur. Alyaska Yanq onu Simon Bolivarın "Mən bu labirintdən necə qurtulacam? " [2, s.37] fikirləri ətrafında düşündürür və bu ifadə labirintin nə olduğunu və ondan necə çıxmaq olar, hansı yolla ondan qurtulmağın mənəvi axtarışlarına sövq edir.

İlk baxışdan gənclərin zərərsiz söz oyunu əslində daha dərin mətləblərdən xəbər verir. Həm Alyaska, həm də Maylz ailədən, eyni zamanda da cəmiyyətdən ayrı düşən gənclərdi. Roman Maylz və Alyaska kimi ailədən uzaq düşən və öz problemləri ilə baş-başa qalan gəncliyin səsidir. "The Guardian" qəzeti roman haqqında yazırdı ki, "kitab gənclər arasında özünü, özgüvən hissini tapmaq və itirmək kimi çox yayılmış mövzulara toxunur. Bu, şübhəsiz ki, müasir gəncliyin yaşadığı məsələlərdən, gənclərin düşünülməmiş davranışlarından və ilk sevgidən bəhs edən bir kitabdır" [3].

Müasir cəmiyyətin ən mühüm problemlərindən biri gənclərin ailədən uzaq düşməsidir. Ailə institutları yeni dövrün reallıqlarına uyğunlaşa bilmir və elə bu səbəbdən gənclər ailədən kənar gəzirlər. Müasir cəmiyyətdə yaranan yeni dəyərlər ailə institutuna da təsir edir və kifayət qədər qayğı görməyən gənclər bəzən hətta həyat üçün təhlükəli olan şəraitə düşürlər. Gənclərdə yaranan ümidsizliyin sosial nəticəsi isə cinayətlərin, narkomaniyanın, intiharlarının artmasına səbəb olur. Bu gün cəmiyyətdə müzakirə olunan problemlərdən biri də ailə və ailə içi münasibətlərin gələcəyi ilə bağlıdır. Ailə həmişə cəmiyyətin sosial dəyəri kimi qəbul edilib. "Alyaskanın axtarışları" romanı da məhz bu problem ətrafında cərəyan edir. Maylzın dostları da ailədən, ailə içi münasibətlərdən "qopmuş" gənclərdir. Maylzın valideynləri onun nə düşündüyündən, arzu və istəklərindən uzaqdırlar. Yeni məktəbə köçməsi ilə bağlı ziyafət məclisini də borc kimi yerinə yetirirlər. Alyaska isə uşaq ikən anasını itirir, atası haqqında heç bir məlumatı yoxdur. Anasının ölümündə özünü

günahkar bilən Alyaska qəza gününə qədər tənhalığını gizlətməyə çalışır. Çip isə varlı yeniyetmələrə həsəd aparır, həftə sonu ailə görüşlərini əlçatmaz arzu hesab edir. Bütün bu və buna bənzər sosial-psixoloji problemlərdən bəhs edən yazıçı qəhrəmanların iç dünyasını böyük məharətlə açа bilir, gənclərin diliylə müasir gəncliyin yaşadığı çətinlikləri, müasir cəmiyyətin ümumi qayda-qanunlarının nə ilə nəticələnməsindən bəhs edir [3]. Xüsusi ilə qeyd etmək istərdik ki, gənclərin bu kimi problemlərinin göz ardına vurulması, gələcək problemlərin yaranmasına yol açır, "özünə çəkilən", öz mövcudluğu ilə "özbaşına" qalan müasir gəncliyin düşdüyü labirint dünyanın istənilən yerində yaşayan gəncliyin problemidir.

Romanın qəhrəmanı Maylz da "Böyük Bəlkə"nin nədən ibarət olduğunu bilmək, itki və kədərin Alyaskaya necə təsir etdiyini anlamaq istəyir. Elə bu səbəbdən baş verən qəza gecəsi onun hara getdiyini, nə düşündüyünü, ölüm qabağı hansı hisslər keçirdiyini bilmək istəyir. Alyaskanın sirrini müəyyən etdikdən sonra onun bilmədiyi və ya düşünmədiyi tərəflərini kəşf edir.

"Alyaskanın axtarışında" romanı gənclərin çətinliklərini və qeyri-müəyyən durumlarını əks edir. O gənclərin böyük həyata keçid dövründə tez-tez qarşılaşdığı problemlərdən bəhs edir" [4] deyən ədəbi tənqid də haqlıdır. Görünən odur ki, roman Maylzın kimlik axtarışları, yaxın dostunun itkisindən sonra həyata baxışlarının dəyişməsi haqqındadır. Məlumdur ki, kimlik axtarışları bir qayda olaraq gənclərin həyatından bəhs edən əsərlərin ideyası-mövzusu, problem dairəsidir.

Con Qrin Alyaska və Maylz arasında kəskin ziddiyyət yaradaraq birincinin individuallığını, ikincinin isə onu necə qəbul edəcəklər kimi istəyini önə çəkir. Alyaska bütün çətinliklərə, mənəvi bağlarının itirilməsinə baxmayaraq özündə güc tapıb ayaq üstə dayanmağı bacarır. Hətta bacarmadığı məqamlarda da "çırpınır", hamını mənən əzən atalı-analı, "varlı uşaqlardan" [2, s.41] qorunmağın yollarını axtarır. Maylz isə onunla tanışlığa qədər özünə qapalı, hamıdan uzaq gəzən və "günahkar" simasıyla seçilir. Alyaskanın ölümü Maylzın kimliyini, özgüvən hissini, individuallığını bərpa edir, "Böyük Bəlkə"ni bütün varlığı ilə dərk etməyə yol açır.

Con Qrin romanda obyektiv (Maylz və dostları tərəfindən nəql edilən) və subyektiv (baş qəhrəmanın etirafı şəklində nəql edilən) təhkiyə elementlərini birləşdirir və başqalarının Alyaska haqqında danışdığı "obyektiv" hissədə qəhrəmanın ətrafı ilə əlaqəsini təqdim edir. "Subyektiv"də isə fərdin daxili münaqişəsini araşdırır. Bu zaman qəhrəman özü "şərhçi" kimi çıxış edir, hadisələri öz baxış bucağından şərh edir. Hər iki hissə Con Qrinə imkan verir ki, qəhrəmanın mənəvi-ruhani dünyasıyla davranışları arasındakı əlaqəni qura, oxucuya müasir dünyanın gerçək insanını göstərə bilsin.

Yazıçı hadisələri baş qəhrəmanın ətrafında elə ardıcıllıqla düzür ki, Maylz obrazı aydın şəkildə görünür. Oxucu baş verən faciəyə qədər və ondan sonrakı məsələləri gerçəklik kimi qəbul edir. Maylz, Alyaska və onlarla bağlı digər personajların həyatında baş verən hadisələr də gerçək və ağlabatan görünür. Qəhrəmanların davranışları onların psixologiyası və eyni zamanda da tənhalığın

diktə etdiyi səbəblərlə müəyyən edilir. Romanın bütün personajları Alayskanın, amma eyni zamanda hadisələri nəql edən Maylz obrazının açılmasına xidmət edir. Amma hər biri də ayrılıqda müstəqil məna daşıyır, lazımi şəkildə tipikləşdirilir, müasir gəncliyin problemləri kimi önə çıxır. Bu baxımdan Maylz, Alyaska və dostları gerçəkliyi təcəssüm edir və elə bu səbəbdən reallığın güzgüsü rolunda çıxış edir.

Maylzın Alyaska ilə dostluğu ona özünün əsl mahiyyətini və kim olmaq istəyini anladır. O, daha inamlı və iddialı olmağı öyrənir və "varlı uşaqlara" [2, s.41] meydan oxuyur. Amma eyni zamanda da, Alyaskanın yoxluğundan sonra həyatın faniliyi, ölümün labüdlüyü ilə üzləşir. O, kimlik axtarışlarının daima davam edən bir proses olduğunu və fərdin ömrü boyu itkilərlə üzləşdiyini dərk edir: "Ümidi itirə bilmərik, çünki insanı necə sındırsan da, onu bərpa etmək olur. Əbədi yaşayacağımıza inanırıq, çünki əbədi yaşayacağıq. Biz nə doğulur, nə də ölürük. Hər bir enerji kimi, biz yalnız formanı, ölçünü dəyişirik və özümüzü fərqli şəkildə göstərməyə başlayırıq. Bu, Tomas Edisonun son sözləridir: "Ora heyrətamizdir". Mən bu yerin harada olduğunu bilmirəm, amma onun varlığına inanıram və ümid edirəm ki, həqiqətən də heyrətamizdir" [2, s.220].

Ədəbiyyat:

1. Ferguson L. "Looking For Alaska" Review: The Throwback Teen Drama the Genre Needs // Indiewire. 18Oct., 2019.https://www.indiewire.com/criticism-/shows/hulu-looking-for-alaska-john-green-josh-schwartz-1202183051/
2. Green J. Looking for Alaska. Penguin Books. 2006. 221p.
3. Looking for Alaska by John Green – review // The Guardian. 22Mar., 2013 https://www.theguardian.com/childrens-books-site/2013/mar/22/review-looking-for-alaska-john-green
4. "Looking for Alaska" : A reflection on life, loss, and the search for meaning https://timesofindia.indiatimes.com/life-style/books/features/looking-for-alaska-a-reflection-on-life-loss-and-the-search-for-meaning/articleshow/103931630.cms?from=mdr
5. Scherff L. Literature is a cold dead place: An interview with John Green //English Journal. Vol. 97, No. 3, 2008. 67-71p.
6. Weiss R. Loneliness: The Experience of Emotional and Social Isolation. MIT Press. 1975. 236p.
7. Боенкина Е. А. Психологические особенности социального сиротства в истории развития данного направления // Вестник Томского государственного педагогического университета. № 6(134), 2013. 134-138с.
8. Хабиева З. Д. Социальная сирота: сущность понятия, причины возникновения // Colloquium-journal. № 24(48), 2019. 29-35с.

9.Ялом И. Экзистенциальная психотерапия / пер. с англ. Т.С. Драпкиной. М.: Независимая фирма «Класс», 2005. 576 с.

FIDAN MALIK QIZI ABDULLAYEVA

XÜLASƏ
CON QRININ "ALYASKANIN AXTARIŞINDA " ROMANINDA SOSIAL-PSIXOLOJI ASPEKTLƏR

Müasir ABŞ yazıçısı Con Qrin romanlarında fərd və cəmiyyət, şəxsiyyət və onu əhatə edən sosial mühit problemini qaldırır, onu sosial-psixoloji aspektlərdə təsvir edir. Onun "Alyaskanın axtarışında" romanı da bu baxımından istisna deyil. Sosial aspekt deyəndə əsərdə qaldırılan şəxsiyyət və cəmiyyət problemi və bu təsvirdə sosial normalara məhəl qoymayan gəncin insanlarla münasibətləri, onun cəmiyyətlə konfliktləri nəzərdə tutulur. Yazıçı eyni zamanda da şəxsiyyət və cəmiyyət problemini psixoloji aspektdə göstərir, fərd-cəmiyyət konfliktinin nədən qaynaqlandığını, fərdin daxili konfliktlərinə səbəb olan məsələləri qaldırır. Bu dəyişikliyin qaçılmaz olmasından, fərdin bu qarşıdurmada daxili çəkişməsindən bəhs edir.

"Alyaskanın axtarışında" romanında qəhrəmanın üz-üzə qaldığı çətinliklər gəncliyin problemi kimi önə çıxır. Con Qrin gənclərin böyük həyata qədəm qoyduqları keçid dövründə qarşılaşdıqları problemləri canlandırmaqla ailədən, cəmiyyətdən uzaq düşən fərddən danışır. Baş qəhrəman Maylzın kimlik axtarışları "Alyaskanın axtarışında" romanının ideya-mövzusu kimi maraq doğurur. Yaxın dostunun itkisindən sonra baş verən hadisələr də gəncin həyata baxışlarındakı dəyişikliklərlə müşayiət olunur və bu dəyişiklərin baş verməsi fərdin həyat sınaqları kimi başa düşülməlidir. Maylzın dostluq bağları ona özünün əsl mahiyyətini və kim olmaq istəyini başa salır. O, daha inamlı və iddialı olmağı öyrənir, özünü şəxsiyyət kimi ifadə edir. Amma eyni zamanda da, dostunun yoxluğundan sonra həyatın faniliyini labüd hadisə kimi qəbul edir. Qəhrəman kimlik axtarışlarını daima davam edən bir proses olduğunu və insanın bu itkilərlə üzləşdiyini dərk edir.

Фидан Малик кызы Абдуллаева

РЕЗЮМЕ
СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ В РОМАНЕ ДЖОНА ГРИНА «В ПОИСКАХ АЛЯСКИ»

Современный американский писатель Джон Грин в своих романах поднимает проблему личности и общества, идентичности и описывает ее в социально-психологических аспектах. Его роман «В поисках Аляски» не является в этом отношении исключением. Когда мы говорим о социальном аспекте, мы имеем

в виду отражение в произведении проблему личности и общества, а в этом описании - отношения молодого человека, игнорирующего социальные нормы, его конфликты с обществом. В то же время писатель показывает проблему личности и общества в психологическом аспекте, поднимает вопросы, вызывающие конфликт личности и общества и внутренние конфликты личности. Речь идет о неизбежности этого изменения, внутренней борьбе личности в этом конфликте.

В романе «В поисках Аляски» трудности, с которыми сталкивается герой, выделены как проблемы молодости. Джон Грин рассказывает о личности, которая отчужденной от общества и семьи, поднимает проблемы, с которыми сталкиваются молодые люди, когда, они вступают в новую жизнь. Поиск личности главного героя Майлза интересен как идейная тематика романа «В поисках Аляски». События, происходящие после потери близкого друга, также сопровождаются изменением взглядов молодого человека на жизнь, и возникновение этих изменений следует понимать, как жизненные испытания личности. Узы дружбы Майлза помогают ему осознать свою истинную природу и то, кем он хочет быть. Он учится быть более уверенным и напористым, проявляет себя как личность. Но в то же время, после отсутствия друга, он принимает бренность жизни как неизбежное событие. Герой осознает, что поиск идентичности – это непрерывный процесс и что человек сталкивается с этими потерями.

Fidan Malik Abdullayeva

SUMMARY
SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL ASPECTS IN JOHN GREEN'S NOVEL "LOOKING FOR ALASKA"

Modern American writer John Green in his novels raises the problem of personality and society, identity and describes it in socio-psychological aspects. His novel "Looking for Alaska", is not an exception in this respect. When we talk about the social aspect, we mean the reflection in the work of the problem of personality and society, and in this description - the relationship of a young man who ignores social norms, his conflicts with society. At the same time, the writer shows the problem of personality and society in the psychological aspect, raises issues that cause the conflict of personality and society and internal conflicts of personality. It is about the inevitability of this change, the inner struggle of the personality in this conflict.

In the novel "Looking for Alaska", the difficulties faced by the protagonist are highlighted as problems of youth. John Green talks about an individual who is alienated from society and family, reviving the problems that young people face when, they enter the big life. The search for the identity of the main character Miles is interesting as an ideological theme of the novel "Looking for Alaska". The events

that occur after the loss of a close friend are also accompanied by a change in the young man's outlook on life, and the emergence of these changes should be understood as life's tests of identity. Miles' bonds of friendship help him realize his true nature and who he wants to be. He learns to be more confident and assertive, showing himself as a person. But at the same time, after the absence of his friend, he accepts the frailty of life as an inevitable event. The hero realizes that the search for identity is an ongoing process and that one faces these losses.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.12.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.12.2023
Rəyçi: filol.e.d., professor H.Ə.Əliyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

TAMARA ŞƏRBƏT QIZI ƏLIZADƏ
İRADƏ İSA QIZI İMANOVA
Azərbaycan Tibb Universiteti
Azərbaycan dili kafedrası
alizadetamara@yahoo.com

AZƏRBAYCAN İNANCLAR SİSTEMİNDƏ XALQ TƏBABƏTİ BİLİKLƏRİ

Açar sözlər: xalq təbabəti, inanclar, folklor, dilçilik, terminlər.
Key words: folk medicine, beliefs, folklore, linguistics, terms.
Ключевые слова: народная медицина, верования, фольклор, языкознание, термины.

Azərbaycan xalqının maddi və mənəvi dəyərlərinin bir hissəsi olan xalq təbabətinin əsasında dayanan xalq biliklərinin səpələnmiş olduğu müşahidə edilir. Bu baxımdan bu mövzuya müraciət edilməsi, mövzunun dərindən araşdırılması aktual məsələlərdən hesab oluna bilər. Xalqımız özünün çoxəsrlik tarixi ərzində yaratmış olduğu maddi və mənəvi mədəniyyət nümunələri, adət-ənənələri, mərasimlər, oyun və əyləncələr, ailə-məişət məsələlərində mütərəqqi vərdişlər və s. ilə yanaşı, həm də zəngin empirik bilik və bacarıqlar sisteminə əsaslanan xalq təbabəti, xalq müalicə üsulları və vasitələri düşünüb tapmış, onları sınaqdan keçirib təkmilləşdirə-təkmilləşdirə, zənginləşdirə-zənginləşdirə zəmanəmizə qədər gətirib çıxarmışdır. Bu mənada qədim Şərqin və antik dünyanın xalq təbabəti ənənələri üzərində pərvəriş tapan Azərbaycan xalq təbabəti öz tarixi kökləri ilə çox-çox qədimlərlə səsləşir (1, 209). Xəstəliklərin özləri müxtəlif olduğu kimi, onların müalicə, sağaltma metodları da dəyişikdir. Təbii ki, oxşarlıq və fərqlilik, çoxnövlülük və çoxyönlülük türkəçarəliyin növlərindən xəbər verir. Xalq təbabətinin zənginliyinə və müalicə edənlərin qabiliyyət baxımından fərqliliyinə baxmayaraq bütün türkəçarələr güclərini, istedadlarını Allahdan aldıqlarına inanırlar. Ona görə sağaltmağa başlamadan əvvəl dua oxuyur, “əl məndən, ətək Allahdan”, “iş məndən, səbəb Allahdan” deyirlər. Türkəçarəlik bir inamdır, ilahi güc qarşısında bir təslimiyyətdir. Belə olmasaydı, müasir tibbin aciz qaldığı və ya anlaya bilmədiyi (məsələn, çöpçülük, qorxunu götürmək kimi) bir çox xəstəlikləri heç bir tibbi təhsili olmayan sadə insanların sağaltması, müalicə etməsi mümkün olmazdı. Xalq da tarixin qaranlıq çağlarından başlayaraq bu gün elmin yüksək inkişaf və texnika əsri olmasına baxmayaraq hələ də türkəçarələrə inanmaz, onlara müraciət etməzdi (3, 8). Xalq arasında türkəçarə ilə məşğul olan şəxslər bu gün də bölgələrdə adla tanınır, özünəməxsus üsullarla müalicə edirlər. Azərbaycan xalq təbabətində daha çox işlənən bir sıra bitki, heyvan, mineral mənşəli maddələrə aşağıdakıları nümunə göstərmək olar: gülxətmi, kəklikotu, gicitkən, heyva tumu, qarğıdalı saçağı, moruq, nanə, keçi piyi, ilan qabığı, dovşan əti, eşşək südü və s.

Dərman bitkilərinin öyrənilməsi və onlardan istifadə istifadə olunması ən qədim zamanlardan başlamışdır. Nizami Gəncəvi, Məhəmməd Füzuli kimi klassiklərimizin əsərlərində bir çox dərman bitkilərinin adları çəkilib, onlardan istifadə qaydaları verilib. Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"sində mumiyanın, zəfəranın, balqabağın müalicədə faydası göstərilib. Məhəmməd Füzulinin "Səhhət və Mərəz", " Söhbətül-Əsmar" əsərlərində meyvələrin faydasından, əhəmiyyətindən, zərərindən bəhs olunmuşdur.

"Azərbaycan və ümumtürk folklor mətnlərini, eləcə də qədim əlyazmaları və digər mənbələri öyrənmək, araşdırma zamanı onlardan eləcə də Şərq xalqları başda olmaqla, digər xalqların bu sahədəki nailiyyətlərinin əks olunduğu mənbələrdən maksimum faydalanmaq bu zəngin faktoloji materialın təhlili və tədqiqində Azərbaycan və dünya alimlərinin fikirlərindən, elmi-nəzəri mülahizələrdən, eləcə də müasir tədqiqat metodlarından məqsədyönlü şəkildə istifadə etmək lazımdır" (5, 22). Xalq təbabətinin öyrənilməsində Həkim ağanın "Cənubi Qafqaz tatarları arasında yaraların müalicəsi haqqında", Rəşid bəy Əfəndiyevin "Qəbələ (o zaman Qutqaşen adlanırdı) kəndinin və Şəki (o zaman Nuxa adlanırdı) qəzasının xalq təbabəti haqqında", Həsən bəy Zərdabinin "Əkinçi" və "Kaspi" qəzetlərində çap olunmuş məqalələri olduqca faydalı olmuşdur.

Azərbaycan dilçiliyində xalq təbabəti leksikası qədim tarixə malikdir. Bu da xalq təbabətinin köklərinin qədimliyi ilə bağlıdır. Azərbaycan dilinin xalq təbabətində işlənən termin səciyyəli sözlərin böyük əksəriyyəti türk mənşəli sözlərdir. Bu terminlərin içərisində ərəb, fars, eləcə də digər dillərə məxsus sözlərə rast gəlinir ki, bunlar elmi, mədəni, ictimai, siyasi münasibətlərin qarşlıqlı inkişafı nəticəsində dilimizə daxil ola bilmişdir. Afət Cəfərova qeyd edir ki, xalq təbabətində terminlərin bilavasitə xalq dili ilə bağlı olduğundan təbiidir ki, onların arasında rus və Avropa dillərindən alınma teminlərin, həmçinin kalkaetmə yolu ilə terminlərin mövcudluğundan söhbət gedə bilməz. Araşdırmalar göstərir ki, xalq təbabəti terminlərinin əsas qismi Azərbaycan dilinin daxili imkanları hesabına yarnmış və formalaşmışdır. Şübhəsiz, bu işdə ərəb və fars dillərinə məxsus sözlərin və söz elementlərinin də rolu az olmamışdır (2, 13).

"Müasir təsəvvürlərə görə, beyinin özünəməxsus bioloji cərəyanları vardır. Hər hansı bir adamın xüsusi həssaslıqla onun üçün lazımi əhəmiyyətə malik olan şəxsin fikrini məhz "bu bioloji cərəyanlar" vasitəsilə oxuya bilər. Bu qəbil bioloji cərəyanlar vasitəsilə oxuya bilər. Bu qəbil bioloji cərəyanları diqqətlə təhlil etsək, o zaman aydın görərik ki, xalq dastanlarımızda yuxugörmə halları məhz bu yozumlarda təsvir olunub. Haqq aşıqları xüsusi hazırlıq şəraitində başqalarının, ilk növbədə, butalarının – sevgililərinin fikirlərini müəyyən məsafədən oxuyurlar. Elə əslində tərəf-müqabil dastan qəhrəmanlarının "ürəyinə damma", gözü yol çəkmə", "gözü səyrimə", "qulağı cingildəmə", "qulağı güyüldəmə" və s. məhz bu kimi hallar ilə bağlıdır (4, 18). Tədqiqatçı A. Cəfərova Azərbaycan dilində istifadə olunan xalq təbabəti terminlərinin aşağıdakı semantik qruplarını göstərir:

1. Xəstəliyin adını və əlamətini bildirən terminlər.
2. Xəstəliklərin müalicə üsulları və vasitələrini bildirən terminlər.
3. Bədən üzvlərinin adlarını bildirən terminlər.
4. Xəstəliklərin müalicəsi ilə məşğul olan şəxsləri bildirən terminlər.

Q.Qəmbərova qeyd edir ki, ”xalq təbabəti leksikasında ümumxalq səciyyəli sözlər öz semantikasına, əmələgəlmə yoluna, quruluşuna və xarakterinə görə çox rəngarəngdir. Təbabət leksikasının semantikasını nəzərdən keçirərkən məlum olur ki, bu sözlərin yaranması bir neçə səbəblə bağlı olmuşdur: 1. görünüşünə görə: a) rəng, b) həcm, c) ölçü; 2. xarakterinə görə: a) keyfiyyət, b) kəmiyyət; 3. yerinə görə: a) bədən üzvlərinə görə, b) daxili orqanlara görə” (7, 14).

Xalqımızın təbabət sahəsində bilikləri həm insan, həm heyvan xəstəliklərində inkişaf etmişdir. Xalq arasında işlənən bir sıra xəstəliklərin adlarına ayrılıqda diqqət edək:

Məxmərək – görünüşcə həmin səpkilər məxmər kimi görünür. Məxmər kimi, məxmərə bənzəyən mənasındadır. Məxmər sözünə əlavə edilən *-rək* sifətin azaltma dərəcəsinin şəkilçisidir. Məxmərək adətən qida zəhərlənməsi nəticəsində müşahidə edilir.

Çiçək – görünüşünə görə belə adlandırılmış infeksion xəstəlikdir. El arasında həm də su çiçəyi adı ilə də adlandırılır.

Qara qızdırma – el arasında uzun çəkən, ağır keçən qızdırma xəstliyi belə adlanır.

Qarabasma –

Bu termin *qara* sözünün türk dillərində işlənmiş “pis”, “zülmət” anlamlarına uyğun gəlir.

Xalqımızın ruhundan süzülüb gələn türkəcarələr, el inancları müdriklərimizin ağızdan-ağıza ötürərək qoruyub yaşatdıqları örnəklərə bu gün də yaşamaq hüququ vermələri təqdirəlayiqdir. Əlbəttə, mütləq həkim məsləhəti və həkim tövsiyəsi əsasında qəbulu mümkün olan bir sıra türkəçarə nümunələri vardır:

Baş-beynində yorğunluq, yaddaş unutqanlığı əmələ gələnlərə 10-15 gün yeməkdən əvvəl, gündə 3 dəfə zəfəran dəmləyib içmək məsləhətdir. Sonra bunu günaşırı davam etdirmək olar.

Öd kisəsi ağrılarından əziyyət çəkənlərə şaftalı şirəsi içmək məsləhətdir.

Şəkər xəstəliyinə tutulanlara hər gün yeməkdən qabaq üç dəfə ceviz (qoz) yarpağını dəmləyib içmək məsləhətdir.

Tez-tez zökəm xəstəliyinə tutulanlar axşamlar yatanda balıncının altına və yanına üzü qabıqdan təmizlənmiş sarımsaq qoymaq məsləhətdir. Belə müalicə üsulu zökəmin qarşısını alır (3, 60).

Xalq təbabətində təbii müalicə üsulları zamanı ön sırada otlarla sağaltma dayanır:

Bağayarpağı – onikibarmaq bağırsaq yaralarında istifadə olunur.

Baldırğan - əsəb, epilepsiya xəstəliklərində sakitləşdirici vasitə kimi istifadə olunur.

Ətirşah – mədə bağırsaq xəstəliklərində, ishal, dizenteriyaya qarşı istifadə olunur.

Süsən – sidik yolları xəstəliklərində, daxili qanaxmalarda qankəsici vasitə kimi istifadə olunur.

Zirə - iştahartırıcı və köpə qarşı vasitə kimi istifadə olunur.

İydə - sidikqovucu və öskürəyə qarşı istifadə olunur (6, 71).

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, xalq təbabətinin öyrənilməsi adət-ənənələrimizin öyrənilməsində mühüm mənbələrdən biri kimi dəyərləndirilə bilər. Eləcə də xalq təbabəti sözlərinin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin araşdırılması dilçilik elminin ümumi inkişafına bağlı olan terminologiya sahəsi üçün tövhədir. Bu istiqamətin dərindən araşdırılması sosial-iqtisadi baxımdan da olduqca faydalıdır. Azərbaycan alimlərinin apardıqları elmi tədqiqatlar nəticəsində aşkarlanan saysız-hesabsız bitki növləri peşəkarlar tərəfindən toplanaraq məqsədyönlü şəkildə təyinata uyğun istifadəyə cəlb edilməlidir. Beləliklə, xalq təbabətinin tədqiq edilməsi məsələsi bu gün aktuallığını saxlayan mövzulardan biri kimi diqqətdə olmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan etnoqrafiyası. III cild. 2007.

2. Cəfərova A.S. Azərbaycan xalq təbabəti terminləri. Filol. elm. nam. ...dis. avtoreferatı. Bakı: 1994, 23.

3. Həkimova N. Azərbaycan xalq təbabəti: nəzəriyyə və təcrübə. Bakı, Elm və təhsil, 2015, 304 s.

4. Həkimova N. Azərbaycan xalqının ənənəvi bilikləri. Bakı, “Nurlan”, 2011, 316 s.

5. Həkimova N., Bəxtiyar T. Mifoloji təfəkkürün xalq təbabətində izləri. Bakı, 2016, 302 s.

6. Hüseynova M. Rus qruplarında Azərbaycan dili dərsləri (Əczaçılıq fakültəsi üçün metodik vəsait), Bakı, 2002.

7. Qəmbərova Q.G. Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin xalq təbabəti leksikası. Bakı, “Elm və təhsil”, 2022, 312 s.

Xülasə

Azərbaycan xalqının maddi və mənəvi dəyərlərinin bir hissəsi olan xalq təbabətinin əsasında dayanan xalq biliklərinin səpələnmiş olduğu müşahidə edilir. Bu baxımdan bu mövzuya müraciət edilməsi, mövzunun dərindən araşdırılması aktual məsələlərdən hesab oluna bilər. Azərbaycan xalq təbabətində daha çox işlənən bir sıra bitki, heyvan, mineral mənşəli maddələrə aşağıdakıları nümunə göstərmək olar: gülxətmi, kəklikotu, gicitkən, heyva tumu, qarğıdalı saçağı, moruq, nanə, keçi piyi, ilan qabığı, dovşan əti, eşşək südü və s.

Azərbaycan dilçiliyində xalq təbabəti leksikası qədim tarixə malikdir. Bu da xalq təbabətinin köklərinin qədimliyi ilə bağlıdır. Azərbaycan dilinin xalq təbabətində işlənən termin səciyyəli sözlərin böyük əksəriyyəti türk mənşəli sözlərdir. Bu terminlərin içərisində ərəb, fars, eləcə də digər dillərə məxsus sözlərə rast gəlinir ki, bunlar elmi, mədəni, ictimai, siyasi münasibətlərin qarşlıqlı inkişafı nəticəsində dilimizə daxil ola bilmişdir.

Məqalədə qeyd olunur ki, xalq təbabətinin öyrənilməsi adət-ənənələrimizin öyrənilməsində mühüm mənbələrdən biri kimi dəyərləndirilə bilər. Eləcə də xalq təbabəti sözlərinin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin araşdırılması dilçilik elminin ümumi inkişafına bağlı olan terminologiya sahəsi üçün tövhədir. Bu istiqamətin dərindən araşdırılması sosial-iqtisadi baxımdan da olduqca faydalıdır. Beləliklə, xalq təbabətinin tədqiq edilməsi məsələsi bu gün aktuallığını saxlayan mövzulardan biri kimi diqqətdə olmalıdır.

ALIZADEH T., İMANOVA İ.

KNOWLEDGE OF FOLK MEDICINE IN THE AZERBAIJANI BELIEF SYSTEM

SUMMARY

It is observed that folk knowledge, which is the basis of folk medicine, which is a part of the material and spiritual values of the Azerbaijani people, is scattered. From this point of view, turning to this topic and investigating the topic in depth can be considered as urgent issues. The following are examples of plant, animal, and mineral substances that are more commonly used in Azerbaijani folk medicine: calendula, thyme, nettle, quince seed, corn fringe, raspberry, mint, goat fat, snake skin, rabbit meat, donkey milk, etc.

The lexicon of folk medicine in Azerbaijani linguistics has an ancient history. This is related to the ancient roots of folk medicine. Most of the term-specific words used in the folk medicine of the Azerbaijani language are of Turkish origin. Among these terms, there are words belonging to Arabic, Persian, as well as other languages, which were able to enter our language as a result of mutual development of scientific, cultural, social and political relations.

The article mentions that the study of folk medicine can be evaluated as one of the important sources in the study of our traditions. Also, researching the lexical-semantic features of folk medicine words is a contribution to the field of terminology related to the general development of linguistics. In-depth study of this direction is also very useful from the socio-economic point of view. Thus, the issue of researching folk medicine should be considered as one of the topics that remain relevant today.

АЛИЗАДЕ Т., ИМАНОВА И.

ЗНАНИЕ НАРОДНОЙ МЕДИЦИНЫ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ СИСТЕМЕ ВЕРОВАНИЙ

РЕЗЮМЕ

Отмечается, что народные знания, составляющие основу народной медицины, являющейся частью материальных и духовных ценностей азербайджанского народа, разбросаны. С этой точки зрения обращение к этой теме и ее углубленное исследование можно рассматривать как неотложные вопросы. Ниже приведены примеры растительных, животных и минеральных веществ, которые чаще используются в азербайджанской народной медицине: календула, тимьян, крапива, семена айвы, кукурузная бахрома, малина, мята, козий жир, змеиная кожа, мясо кролика, ослиное молоко, и т. д.

Лексика народной медицины в азербайджанском языкознании имеет древнюю историю. Это связано с древними корнями народной медицины. Большинство терминоспецифичных слов, используемых в народной медицине азербайджанского языка, имеют тюркское происхождение. Среди этих терминов есть слова, принадлежащие арабскому, персидскому, а также другим языкам, которые смогли войти в наш язык в результате взаимного развития научных, культурных, социальных и политических связей.

В статье упоминается, что изучение народной медицины можно оценить как один из важных источников в изучении наших традиций. Также исследование лексико-семантических особенностей слов народной медицины является вкладом в область терминологии, связанной с общим развитием языкознания. Углубленное изучение этого направления весьма полезно и с социально-экономической точки зрения. Таким образом, вопрос исследования народной медицины следует рассматривать как одну из тем, сохраняющих актуальность и сегодня.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.12.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.12.2023
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Məfkurə Hüseynova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

İLHAMƏ SULTANOVA
AMEA Nizami Gəncəvi adına
Ədəbiyyat İnstitutunun dissertantı
ilhama.sultanova@gmail.com

"MOLLA NƏSRƏDDİN" VƏ TÜRK DÜNYASI

Xülasə

Məqalədə "Molla Nəsrəddin" jurnalının Türk dünyası ilə yaradıcılıq əlaqələrindən bəhs edilir. Jurnalın 25 il davam etmiş səmərəli və məhsuldar fəaliyyəti dövründə onun səhifələrində yalnız Azərbaycan şair və yazıçılarının deyil, həm də qardaş Türkiyə, İran, Türküstan ədib və jurnalistlərinin də bədii əsərləri, məqalələri işıq üzü görmüşdür. Ən mühümü isə "Molla Nəsrəddin" bütün fəaliyyəti dövründə Qafqaz və Azərbaycan xalqları ilə bir sırada Türk dünyasının həyat və mübarizəsini də əks etdirməyə çalışmışdır. Xüsusən Türküstan xalqlarının həyatı və problemləri ilə bağlı məqalə və xəbərlərə məşhur jurnalın səhifələrində sıx-sıx rast gəlinir. Məqalədə vurğulanır ki, "Molla Nəsrəddin" uzun müddət cəsarətlə Cənubi Azərbaycanın İran şahlarına, Türkiyədəki qardaşlarımızın sultanlara qarşı, Türküstanda isə yerli xalqların çarizm zülmünə, dindarların elm və təhsili boğmasına, mövhumat və cəhalətə qarşı mübarizəsinə həmrəylik nümayiş etdirmişdir.

Açar sözlər: "Molla Nəsrəddin" jurnalı, Azərbaycan, türk dünyası, Türkiyə, İran, Türküstan

Görkəmli mollanəsrəddinşünas və Mirzə Cəlilşünas alim, akademik İsa Həbibbəyli "Molla Nəsrəddin" jurnalını bütövlükdə türk-müsəlman dünyasında demokratik mətbuatın bayraqdarı hesab edir, Vətən, millət, ana dili idealı, söz azadlığı, çoxpartiyalı sistem, cümhuriyyət anlayışı ilə bağlı böyük və ümummilli ideyaları mətbuata və ədəbiyyata bu jurnalın gətirdiyini diqqətə çatdıraraq bildirir ki, "Molla Nəsrəddin" jurnalı təkcə Azərbaycanda yox, Şərqdə demokratik mətbuatın babasıdır" [1]. Həqiqətən, "Molla Nəsrəddin"in demokratik və milli oyanışla bağlı ideyalarını Cənubi Azərbaycanda "Azərbaycan", Özbəkistanda "Muştum", Türkmənistanda isə "Toxmaq" satirik jurnalları davam etdirmişdir. Ümumən, "Molla Nəsrəddin"in qonşu və qardaş xalqların mədəniyyəti ilə, xüsusən satirik mətbuatı və ədəbiyyatı ilə sıx yaradıcılıq əlaqələri XX yüzil Azərbaycan mədəniyyətinin inkişaf tarixinin və beynəlmiləl əlaqələrinin parlaq səhifələridir. "Molla Nəsrəddin" jurnalının möhtəşəm beynəlxalq aləmdə rezonans yaratması, Asiya və Afrika xalqlarının ictimai-siyasi və mədəni həyatında mühüm mövqe qazanması yalnız Azərbaycan ədəbiyyatşünasları və mədəniyyətşünasları tərəfindən deyil, həm də qonşu və qardaş xalqların alimləri tərəfindən etiraf olunmuşdur. Azərbaycanın satira jurnallarının, xüsusən "Molla Nəsrəddin"in bu qədər geniş və əhatəli beynəlxalq əlaqələrə malik olmasının bir çox səbəbləri vardı. Onlardan ən mühümünü həmin

dövr mədəniyyətimizin tədqiqatçısı prof. N.Axundov aşağıdakı şəkildə izah edir: "XX əsr Azərbaycan satirik ədəbiyyatının beynəlxalq miqyasda yayılması Azərbaycan klassik ədəbiyyatının ümumdünya əhəmiyyətinə malik keyfiyyətinin qanunauyğun davamıdır. Bu dövr ədəbiyyatımız da həmişə olduğu kimi mövzu etibarı ilə genişdir. Beynəlxalq mövzulara, xalqları maraqlandıran tarixi-ictimai problemlərə satirik mətbuatımızın fəal münasibəti aydındır. "Molla Nəsrəddin" və onun yolu ilə gedən başqa satira orqanlarının müstəmləkə zülmü altında inləyən Asiya və Afrika xalqlarının həyatını yüksək insanpərvərlik və tarixi düzgünlüklə əks etdirməsi beynəlmiləlçilik səylərinin ən yaxşı nümunəsidir. "Molla Nəsrəddin" bir çox ölkələrdə həvəslə oxunurdu" [2, s.261].

"Molla Nəsrəddin" jurnalı təkcə mənsub olduğu ölkə və millətin dərdlərini, faciələrini, problem və qayğılarını söyləməklə kifayətlənməyib, həm də yaxın və qonşu xalqların ağır vəziyyətini və dözülməz həyat şəraitini, müsəlman şərqinin dəhşətlərini əks etdirməkdən çəkinmirdi. Bu fikirləri C.Məmmədquluzadənin aşağıdakı etirafı da təsdiq etməkdədir: "Məgər bizim öz Nikolayımız yoxdur? Məgər Şərqin məhəmmədəliləri ölübdürlər? Məgər şahzadə məhəmmədəlilər tək bizdədir? Bəs həd-hesabsız prinslər, xanlar, sultanlar, hakim və məmurlar Nikolaydan geri qalırlar? Bunlar keçəndən sonra əmmaməli həşəratı nə eyləyək? Pəs onlar nə vaxtadək cənnət, abi-kövsər vədəsi ilə bədbəxt islam camaatının qanını soracaqlar? Pəs nə vaxtadək avam camaatı məscid moizəsinə və imam mərsiyəsinə məşğul edə-edə elm, maarifdən və savaddan uzaq saxlayacaqlar?" [3, s.432]. "Molla Nəsrəddin" öz oxucularına müraciət edərkən həmişə "Ey mənim müsəlman qardaşlarım!" deyə xitab edirdi. Məhz buna görə də jurnalın səhifələrində qaldırılan həyati əhəmiyyətə malik mühüm məsələlərə yaxın və uzaq ölkələrdəki müsəlman qardaşlarımız eyni həssaslıq və həmrəyliklə cavab veriridi: "Ey mənim müsəlman qardaşlarım! Zəmaniki məndən bir gülməli söz eşidib, ağzınızı göyə açıb və gözlərinizi yumub o qədər ha-ha edib güldünüz ki, az qaldı bağırsaqlarınız yırtılsın və dəsmal əvəzinə ətəklərinizlə üz-gözünüzü silib "lənət şeytana" dediniz, o vaxt elə güman etməyin ki, Molla Nəsrəddinə gülürsünüz. Ey mənim müsəlman qardaşlarım! Əgər bilmək istəsəniz ki, kimin üstünə gülürsünüz, o vaxt qoyunuz qabağınıza aynanı və diqqətlə baxın camalınıza" [4].

Məşhur jurnalın ümumşərq şöhrəti qazanmasının mühüm səbəblərindən biri də Rusiya imperiyasında, bir sıra Yaxın Şərq və Asiya ölkələrində, o cümlədən Türkiyə, İran, Hindistan, Çin və başqa məmləkətlərdə geniş əks-səda doğurmuş 1905-1907-ci illər milli azadlıq hərəkatlarının ideallarına həmişə sadiq qalması və bu işdə əzilən millətlərə yaxından yardım göstərmək istəməsi idi. Jurnalın, demək olar ki, hər bir sayında Yaxın Şərq xalqlarının müstəmləkə zülmünə qarşı alovlanan mübarizəsinə həsr olunmuş şeir, karikatura və ya felyeton dərc olunurdu. Türküstan xalqlarının həyatına və ictimai-siyasi mübarizəsinə də "Molla Nəsrəddin" öz səhifələrində həmişə geniş yer ayrımışdır. Türküstanın yalnız mərkəzi şəhərlərində deyil, hətta ucqar vilayətlərində də "Molla Nəsrəddin"in oxucu və pərəstişkarlarının olması məhz

bunun nəticəsi idi. Hər bir özbək, qazax, türkmən, qaraqalpaq, qırğız və tacik "Molla Nəsrəddin"in yeni saylarını öz doğma və sevimli jurnalı kimi intizarla gözləyir, öz taleyinin və həyatının amansız suallarına bu jurnalın səhifələrindən cavab istəyirdi. Mollanəsrəddinşünas alimlər jurnalın fəaliyyətindəki bu cəhətlərin onun ictimai-siyasi taleyində həlledici rol oynadığını xüsusi qeyd etmişlər: "Gördüyümüz kimi, "Molla Nəsrəddin" jurnalı tarixi mübarizə meydanına yalnız Azərbaycanın daxili həyatına aid məsələlərlə məşğul olmaq məqsədilə yox, eləcə də Yaxın Şərq ölkələrinin, imperializmin təzyiqi altında olan bir çox xalqların taleyi ilə məşğul olmaq məqsədi ilə atıldı. Buna görə "Molla Nəsrəddin" az müddət içərisində şöhrət tapdı və həmin ölkələrin daxili həyatına təsir göstərdi. O ölkələrdə "Molla Nəsrəddin"i təqlid edən satirik jurnallar çıxdı. Molla Nəsrəddinçilərin yolu ilə gedən çoxlu şair və yazıçılar yetişdi" [5, s.47].

"Molla Nəsrəddin" çap edilməyə başlayandan sonra Azərbaycanda, Qafqazda, Türküstanda və başqa məmləkətlərdə, həqiqətən, "Molla Nəsrəddin"in iş və fəaliyyət prinsipləri ilə həmahəng olan müxtəlif tipli nəşrlər və jurnallar işıq üzü görməyə başladı. Bu ədəbi dərgi və jurnallar öz fəaliyyətlərində "Molla Nəsrəddin" ənənələrini və cəsarətini nümayiş etdirməyə çalışırdılar. Məsələn, elə o vaxtlarda Azərbaycanda bir-birinin ardınca bir çox satirik jurnallar nəşr olunurdu. Onların içərisində ən məşhurları və uzun ömürlülüləri hesab olunan "Azərbaycan" (1906-1907), "Bəhlul" (1907), "Zənbur" (1909-1910), "Mirat" (1910), "Arı" (1910-1911), "Kəlniyyət" (1912-1913), "Məzəli" (1914-1915), "Tuti" (1914-1917), "Babayi-Əmir" (1915-1916), "Məşəl" (1919) və başqa satirik jurnalların adını xüsusi qeyd etmək məqsədə müvafiqdir. Amma onu da qeyd etmək lazımdır ki, nə Azərbaycanda, nə də başqa müsəlman ölkələrində fəaliyyətə başlayan və uzun müddət nəşr edilən satirik jurnallardan heç biri "Molla Nəsrəddin"in şöhrətini qazana bilmədi. "Molla Nəsrəddin"in həyata keçirdiyi böyük və möhtəşəm işləri heç bir ədəbi nəşr yerinə yetirmək imkanına malik deyildi. Həqiqətən, jurnalın ətrafında o qədər qüdrətli və istedadlı ədəbi şəxsiyyətlər toplaşmışdı ki, belə bir kollektivin hansısa şəraitdə və hansısa ədəbi mühitdə təkrarlanacağı inandırıcı görünməzdi. Bir də, jurnala əsrin üçdə biri qədər böyük bir vaxt ərzində mühərrirlik etmiş Mirzə Cəlilin özü demişkən, "Molla Nəsrəddin"i təbiət özü yaratdı, zəmanə özü yaratmışdı". Məhz buna görə də "Molla Nəsrəddin"ə bənzər və onun səviyyəsində mükəmməl bir davamçısının olması da mümkün deyildi.

"Molla Nəsrəddin"in qardaş və qonşu xalqların mətbuat tarixinə təsirindən söz gedərkən, bu jurnalın Türküstanla əlaqələrini ayrıca qeyd etmək vacibdir. 1905-1907-ci illər inqilabının qüvvətli təsiri altında olan mühüm regionlardan biri kimi Türküstanda "Molla Nəsrəddin" jurnalına maraq hədsiz dərəcədə güclü idi. Bütün Asiya xalqlarını öz ağuşuna alan məşhur xalq inqilabının ideya və şüarları Türküstan xalqları üçün də çoxdan mənəvi ehtiyaca çevrilmişdi. Bu milli-mədəni prosesləri dərindən təhlil edən tanınmış özbək ədəbiyyatşünası, filologiya elmləri doktoru, prof. B.Qasımov "Dan çağını arzulayan şair" adlı qiymətli tədqiqatında aşağıdakıları

bildirir: “1905-ci il inqilabının qüdrətli əks-sədası Türküstanda uzun müddət sönmədi. Çar hökuməti xalqların coşqun mübarizəsi və ardı-arası kəsilməyən tələbləri qarşısında güzəştə getməyə məcbur oldu. 1905-ci il 17 Oktyabr Manifesti elan edildi. Manifestin açdığı imkanlar nəticəsində nəşriyyat və mətbuat işlərinin genişlənməsi üçün də yollar açıldı. Rusiyanın əksər böyük şəhərlərində olduğu kimi, Türküstan şəhərlərində də qəzet və jurnallar çap edilməyə başladı. 1906-cı ildə İsmayıl Abidinin “Tərəqqi” qəzeti işıq üzü gördü. Çox keçmədən, “Xurşid”, “Tüccar”, “Asiya” qezetləri çıxmağa başladı. Məşhur özbək maarifçisi Abdulla Əvlani bu nəşrlərin hamısının meydana gəlməsində bilavasitə iştirak etdi. 1907-ci il 4 dekabrda isə onun mühərrirliyi ilə “Şöhrət” qəzetinin birinci sayı çapdan çıxdı. Abdulla Əvlani qezetin ilk sayını elə öz evindəcə hazılayıb çap etmişdi. Qəzetin proqramı isə emosional poetik üslubda, şeir şəklində ifadə edilmişdi” [6, s.7].

“Molla Nəsrəddin” və özbək mətbuatının əlaqələrindən bəhs edərkən prof. Həmidulla Boltaboyevin “Cəlil Məmmədquluzadə və özbək ədəbiyyatı” məqaləsi maraq doğrurur. Alim həmin tədqiqatında aşağıdakıları diqqətimizə çatdırır: “...Cəlil Məmmədquluzadəni Özbəkistan ilə bağlayan əsas vasitələrdən biri “Molla Nəsrəddin” jurnalı idi. 1906-ci ildə nəşrə başlayan bu jurnalın ilk sayında Cəlil Məmmədquluzadə yazırdı ki, “Molla Nəsrəddin” yalan danışa bilmir. Bu adi bir xəbər deyildi, jurnalın əsas şüarı idi. Bax bu şüar – düz danışmağı və doğrusözlüyü nəticəsində “Molla Nəsrəddin” jurnalı özbək ziyalılarının evinə daxil oldu. Həmin vaxtlarda Daşkənddə “Tərəqqi” qəzeti də təzəcə çap olunmağa başlamışdı. “Tərəqqi”çilər “Molla Nəsrəddin”in işıq üzü görməsini eşidib çox sevindilər və dərhal onunla yaradıcılıq əlaqələri qurmağa çalışdılar. “Molla Nəsrəddin” jurnalı həmişə və ardıcıl olaraq başqa qardaş məmləkətlərdəki mətbuat nəşrlərini də izləyir, müşahidə edir, onlardakı ayrı-ayrı mühüm və səciyyəvi xəbərləri öz səhifələrində çap edib oxucularına çatdırırdı. Məsələn, 1908-ci ildəki noyabr saylarından birində “Molla Nəsrəddin” səhifələrində “Tərəqqi” qəzetindən alınmış “Qəribə halət” məqaləsi çap olunmuşdu. Həmin ilin dekabr saylarından birində isə yenə həmin qəzetdən alınmış “Mətbuatımız” adlı məqalədə isə Rusiya və İran münasibətlərinə aid bir xəbər çap edilmiş və ona “bu acı sözlərə daha nə deyə bilərdik” kimi münasibət bildirilmişdi” [7, s.307-308].

XX yüzil Özbəkistan və Azərbaycan ədəbi-mədəni əlaqələrinin tanınmış tədqiqatçılarından biri, ədəbiyyatşünas alim Toxtasın Cəlalov “Sabirin müasirləri arasında” adlanan məqaləsində Hacı Alim Qabulov (Həzilkeş), Arəzi, Heyrəti və başqa satirik üslublu şairlərin öz yaradıcılığında M.Ə.Sabirdən, “Molla Nəsrəddin”dən təsirləndiyini və yaradıcı surətdə öyrəndiyini ayrıca qeyd edir [8]. Ümumən, “Molla Nəsrəddin”in Özbəkistanın Səmərqənd, Daşkənd şəhərlərində və Fərqanə vilayətinin inzibati mədəni mərkəzlərində xüsusilə məşhur olduğunu qeyd etmək vacibdir. Akademik Vahid Abdullayev “Molla Nəsrəddin”in və M.Ə.Sabirin XX yüzilin əvvəllərindəki Səmərqənd ədəbi mühitində böyük şöhrət qazandığını vurğulayır. Böyük şairin Səmərqəndin o dövrdəki tanınmış söz sənətkarları Əczi,

Şükri, Raci və başqa satirik şairlər tərəfindən yüksək dəyərləndirildiyini qeyd edir. Görkəmli alim "Molla Nəsrəddin" və özbək satirikləri ilə bağlı araşdırmalarını ümumiləşdirirək aşağıdakıları nəzərimizə çatdırır: "Təkcə səmərqəndli Seyid Əhməd Əczi deyil, özbək və tacik xalqlarının inqilabçı şairlərindən Sədrəddin Ayni və Həmzə Həkimzadə, səmərqəndli Raci və başqa şairlər də Sabir yaradıcılığına böyük hörmətlə yanaşmış, onun əsərlərindən ilham almış, Sabir şeirləri ilə həmahəng əsərlər yaratmışlar" [9].

Özbəkistanın mətbuat tarixində silinməz oz qoymuş məşhur satirik jurnallar "Çayan" və "Muştum"un yaranmasında "Molla Nəsrəddin"in həlledici təsiri olduğu danılmaz həqiqətdir. 1917-ci ilin əvvəllərindən fəaliyyətə başlamış "Çayan" jurnalının ömrü o qədər uzun olmamışdır. 1923-cü ildən nəşrə başlayan "Muştum"un ərsəyə gəlməsində və uğurlu fəaliyyət göstərməsində də "Molla Nəsrəddin"in təcrübəsindən və üslubundan yaradıcı şəkildə geniş istifadə edilmişdir. Jurnalın fəaliyyətinin, xüsusən başlanğıc mərhələsində fəal iştirak edən XX yüzil özbək və tacik mədəniyyətinin Sədrəddin Ayni, Həmzə Həkimzadə Niyazi, Abdulla Qədiri, Qeyrəti, Qafur Qulam, Xurşid, Sabir Abdulla, Həzilkeş, Fələngi və başqa görkəmli nümayəndələri öz məqalə və felyetonlarında, gülməli şeir və hekayələrində, öldürücü və ifşaedici satiralarında Azərbaycan satirik ədəbiyyatının Mirzə Cəlil, M.Ə.Sabir. Ə.Haqverdiyev, M.S.Ordubadi, Ə.Nəzmi, Ə.Qəmküsar, Ü.Hacıbəyov və başqa klassiklərimizin ənənələrini özbək ədəbi mühitində yaşatmış, davam etdirmişlər. Filologiya elmləri doktoru, ədəbiyyatşünas A.Binnətova XX əsr özbək satirası ilə Mirzə Cəlilin, Sabirin əlaqəsini üç görkəmli şairin – S.Əczinin, M.Sufizadənin və H.H.Niyazinin yaradıcılıqları əsasında daha əhatəli öyrənməyin mümkünlüyünü diqqətə çatdırır: "Başqa sözlə desək, əldən-ələ gəzən bu mətbu orqan XX əsr Şərqində əzəmətlə ucalan böyük bir satira ehramının özülünü təşkil edir" [10, s.102].

"Molla Nəsrəddin"in 30 ildən çox bir müddət ərzində səmərəli fəaliyyət göstərməsi bütün türk dünyası, xüsusən İran, Türkiyə və qardaş Türküstan ədəbiyyatları və ədəbi mühitləri tarixində silinməz iz qoymuşdur. Özbəkistan, Türkmənistan və Azərbaycan alimlərinin apardıqları elmi tədqiqat işləri "Molla Nəsrəddin" ilə türk xalqları satirik ədəbiyyatları arasında həmkarlıq və yaradıcılıq münasibətlərinin dərin olduğunu, bu qırılmaz ədəbi qardaşlıq əlaqələrinin bir neçə nəsilləri birləşdirdiyini təsdiq etməklə yanaşı, bu istiqamətdəki araşdırmaların daha da dərinləşdirilməsini aktuallaşdırır.

Ədəbiyyat

1. Həbibbəyli İ. "Molla Nəsrəddin" ədəbi məktəbi və mollanəsrəddinçilik. "Azərbaycan" qəzeti, 7 aprel 2016.
2. Axundov N. Azərbaycan satira jurnalları. (1906-1920-ci illər). Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı Bakı, 1968.
3. Məmmədquluzadə C. Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı, Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1951.

4. “Molla Nəsrəddin”. №1, 1906
5. Axundov N. “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşri tarixi. Bakı, Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1959.
6. Kosimov B. Ok tonqlarini orzulagan şoir. Sozboşi. Bax: Abdulla Avloniy. Tanlanqan asarlar. İkki cildlik. I cild. Toşkent, “Manaviyat” naşriyoti, 2006.
7. Boltaboyev H. Jalil Mammatqulizoda va ozbek adabiyoti. Son soz. Bax: Jalil Mammatqulizoda. Pochta qutisi. Qissa va hikoyalar. Toshkent, “Mumtaz soz” nashriyoti, 2019.
8. Cəlalov T. Sabirin müasirləri arasında. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 29 may 1962-ci il, №21.
9. V.A.Abdullayev. Sabir və Əczi. “Kommunist” qəzeti, 29 may 1962-ci il, №123.
10. Ülvi A. Azərbaycan-özbək (cığatay) ədəbi əlaqələri. B., “Qartal”, 2008.

Ильхама Султанова,

“Молла Насреддин” и тюркский мир

РЕЗЮМЕ

В статье освещаются творческие связи журнала “Молла Насреддин” с тюркским миром. За 25 лет эффективной и продуктивной работы журнала на его страницах были опубликованы не только азербайджанских поэты и писателей, но и литературные произведения и статьи писателей и журналистов Турции, Ирана и Туркестана. Самое главное - на протяжении всей деятельности "Молла Насреддин" наряду с народами всего Кавказа и в частности Азербайджана, пытался отразить жизнь и борьбу всего тюркского мира. Особенно часто можно найти на страницах популярного журнала статьи и новости о жизни и проблемах тюркских народов. В статье подчеркивается, что "Молла Насреддин" в течение длительного времени смело продемонстрировал солидарность в борьбе Южного Азербайджана против иранских шахов, наших братьев в Турции против султанов, а в Туркестане – в борьбе местного населения против угнетения царизма, подавления со стороны верующих науки и воспитания, в борьбе с суеверием и невежеством.

Ключевые слова: журнал “Молла Насреддин”, Азербайджан, тюркский мир, Турция, Иран, Туркестан

Ilhama Sultanova

"Molla Nasreddin" and Turkish world

Summary

The creative relationships of the "Molla Nasreddin" magazine with Turkish world are disputed in the article. In the 25 continuous efficient and productive period of creativity not only Azerbaijan poets' and writers', but also the brother Turkish, Iran and Turkestan writers' and journalists' art works and articles were published on the pages of the magazine. The most importantly is that, during all its activity "Molla Nasreddin" alongside whith Caucasion and Azerbaijan peoples tried to reflect the life and fight of Turkish world. Especially, the articles and news connected whith the life and problems of Turkestan people are frequently met on the pages of the popular magazine. It is emphasized solidarity to the fight of South Azerbaijan againist Iran shahs, to the fights of our brothers in Turkey againist the sultans, to the fight of local people in Turkestan againist the tyranny of tsarizm, againist the religious people who choke the science, againist fanaticism and ignorance.

Key words: the magazine "Molla Nasreddin", Azerbaijan, Turkish world, Turkey, Iran, Turkestan

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.12.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.12.2023
Rəyçi: Fil.e.d. Binnətova Almas Qasım qızı
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

NƏSİBOVA AYTƏN MAQSUD QIZI
Nizami Gəncəvi adına ədəbiyyat muzeyinin doktorantı
nasibovaayten@hotmail.com
https://orcid.org/0000-0003-3834-7344

İNGİLİS DİLLİ ƏDƏBİYYATDA QIZILBAŞ TÜRKMƏN HƏRAKATI

Xülasə

Məlumdur ki, Səfəvi dövlətinin əsas dayaq sütunu Qızılbaşlar idi. Qızılbaşlar Səfəviləri dəstəkləyən, gücləndirən, hakimiyyətə gətirən əsas amil idi. Qızılbaşların mənşəyi məsələsinə gəldikdə bir çox alim məchul, heç bir məxəzə söykənməyən, subyektiv fikirini və qarışıq durumu aydın fikirdən daha üstün tutur. Tarixə yaxşı məlumdur ki, qızılbaşlar yalnız və yalnız türk mənşəli idi. "Qızılbaş" sözünün başqa adı Qərb məxəzlərində "Turkomandır".

Buna görə bəzi qərb alimləri hətta onları "irqçi" adlandırır. Bəlkə də bu ondan qaynaqlanır ki, ittifaq qanunlarına görə, qızılbaşlar doğuluşdan qızılbaş genealogiyasına aid olmalı idi və evliliklər də yalnız bu ailə ittifaqları arasında baş verirdi. Demək olar ki, bu bağlı "ittifaq" idi və buraya kənardan heç kəs buraxılmırdı.

Açar sözlər: Səfəvi dövləti, qızılbaş-türkmən hərəkatı, qərb ədəbiyyatında araşdırmalar

Cambridge History toplusunda Roma universitetinin tanınmış Səfəvişünası B.S.Amoretti Qızılbaşları belə təsvir edir, "Bu hərəkat lokal-etnoqrafik mürəkkəb dini düşüncə kimi xarakterizə edilə bilər və bizim araşdırdığımız dönəmdə Kiçik Asiyanın, əsas da Liviya-Suriya sərhədlərindən Azərbaycana qədər coğrafi kəməri əhatə edir. Onun mənsubları türk tayfalarının üzvləri idi. Lakin "Qızılbaş" termini etnoqrafik anlamda qeyri-müəyyəndir, müxtəlif zamanlarda və yerlərdə səslənən mənaları buna dəlalət edir."[4, s.630] Müəllif anlaşılmaz bir məntiqlə, Qızılbaşların, yəni "etnik mənsubiyyətdən azad" olduğunu "təyin edir" və oxucunu da səhv yönləndirir, guya "qızılbaş" sözü "persian" sözü ilə qarışıb məchul "qarışım" yaradır. Hətta müəllif fərqli kontekstlərdə bu sözün fərqli etnik mənsubiyyətləri ifadə etdiyini deyir, misal üçün bu sözün ideoloji məna daşıdığını, bəzən "persian", bəzən "asian", bəzən də "tacir" demək olduğunu iddia edir. Qızılbaşlar haqqında qərb tədqiqatçıları ilə yanaşı yerli müəlliflərin də adını qeyd etmək olar. Bunlardan səfəvişünas Oktay Əfəndiyevin adını vurğulamaq lazımdır. Onun "Azərbaycan səfəvilər dövləti" əsəri qərb alimləri tərəfindən də istinad edilən əsərlərdən sayılır. Onu vurğulamaq lazımdır ki, o bu əsəri Sovet əsarəti dövründə qələmə aldığı üçün bəzi fikirləri əsarət siyasətinin təsirinə məruz qalmışdır. Lakin bu heç də əsərin mahiyyətini kölgə altında saxlamır. Kitab olduqca informativdir və adının Azərbaycan Səfəvi dövləti olması olduqca əhəmiyyətlidir. Misal üçün bu əsərdə qeyd edir ki, 16-cı əsrdə

Azərbaycan və onun ən böyük ticarət sənətkarlıq mərkəzi olan Təbriz yalnız siyasi baxımdan deyil, həm də iqtisadi cəhətdən səfəvilər dövlətinin əsasını təşkil etmişdir. Göstərilən cəhətləri inkar edən qərb şərqşünasları 16-cı əsr səfəvilər dövlətini əsassız olaraq İran dövləti kimi baxmışlar və baxmaqda da davam edirlər.[1, s.8]

Martin Dickson1958-ci ildə yazmış olduğu "Şah Təhmasib və Özbəklər" araşdırmasında "qızılbaş" termini haqqında belə yazır: bu termin geniş mənada ümumi Səfəvi teologiyasını, onun spesifik qurumlarını və Səfəvi davasına bağlı fərdləri ifadə etməkdədir. Xüsusilə də bu Səfəvi hakimiyyəti dövründə (1500-1722) onların müasirləri olan xarici dövlətlər tərəfindən, əsassız və özbaşına istifadə edilirdi. Diksonun bu cümləni belə qurarkən əsəbi tonu gözdən qaçmır.[3, s.18]

Dikson qızılbaşlar haqqında geniş və çox orjinal məlumat verir. Hətta sonralar kommunistlərin istifadə etdiyi "qırmızı" ilə paralel araşdırmalar aparılıb. O, "Kommunizm, kommunistik, kommunistlərə aid edilən "qırmızılar" sözü ilə bu söz paralel təşkil edə bilər- deyə yazır. O, qızılbaşların Səfəvi səltənətindəki rolunu belə ifadə edir. Bu Qızılbaş oymaqlar və ya bura mənsub olan şəxslər xüsusi imtiyazlara malik bir sinif təşkil edirdilər, bu onların hərbi fəaliyyətlərinə və Səfəvi ailəsinə yaxınlıqlarına görə idi. Martin Dickson yazır ki, ən başdan Səfəvi təriqətinə qoşulan o andan qızılbaş sayılırmış, sonralar isə, Qızılbaş olmaq üçün oymaqların birində doğulmalı idi, yəni sonradan Səfəvilərin məzhəbini qəbul etməklə və onlara xidmət etməklə qızılbaş olmaq olmurdu.

Şah İsmayılın taxta çıxdığı zaman artıq heç kəs Səfəvi davasına daxil olmaqla qızılbaş olmurdu. Artıq oymaqların birində qızılbaş doğulmalı idin. Bu ona dəlalət edir ki, İranın zəbt edilmiş əhalisi, Şiəliyi və Səfəvi ailəsini qəbul etsə də, qızılbaş ola bilməzdi, çünki onlar oymaqlara daxil deyildi. Eyni zamanda Martin Dickson öz araşdırmasında başqa kobud səhvlərə də yol verir. Məsələn O, Şah İsmayılın taxta gəlişindən sonra İranın əhalisini iki sinfə ayırır, "Qızılbaşlar" və "qeyrilər". Əgər Qızılbaşlar bütün mənbələrdə kəsin olaraq "Türkdürlərsə" onun fikrincə bütün "qeyrilər" tacikdirlər, yəni bugünkü təbirlə farsdırlar.[3, s.6] "Başqaları" bütün məxəzlərdə qızılbaşlardan, yəni "Türk" deyilənlərdən, seçilmələri üçün "tacik", yəni rə`yət (qorunan xalq) adı ilə ifadə edilir. Burada bir neçə vacib məsələ qeyd edilməlidir. Birincisi, Şah İsmayıl taxta gələndən sonra o ərazidə yaşayan əhalini belə təsnif etmək düzgün deyil. Bəli, Qızılbaşlar Türkmən oymaqları idi, amma əhalinin böyük əksəriyyəti də türkdilli idi, yalnız onların məzhəb ayrılığı mövcud idi, hətta o zamanlar Sufi-Sünni qarşıdurması olduğu da tarixə yaxşı bəllidir. Buna görə oradakıları yalnız türkə-tacikə ayırmaq düzgün deyil. Taciklər əhalinin çox az hissəsi idi, burada onların əhəmiyyətini böyütmək üçün Qızılbaşlarla qarşı qarşıya qoymaq cəhdi açıq- aydın görünür.

Qızılbaşların əcdadlarını Dickson çox məhdud və az mənbələrlə "araşdırır". Alim yenə sevdiyi "köçəri" mövzusuna baş vurur, oradan da bir şey əldə edə bilmir, çünkü hər nə qədər belə qələmə vermək istəsə də, onların "köçəri olmasını əsaslandıra bilmir. Martin Dickson qızılbaş oymaqların əcdadlarını "tapa bilmir",

amma fikrimizcə sadəcə olaraq onların türkmən olduğunu görmək istəmir və onların Səfəvi ailəsinə, onun özünün qeyri-etik ifadəsi ilə desək, "yapışmalarının"- cürbəcür səbəbləri olduğunu yazıb beləcə nöqtəni qoyur. O yazır ki, Qızılbaşlar oymaq, yəni türkcə tərcümədə "tayfa" şəklində yaşayırdılar, bundan artıq onların daxili quruluşundan heç bir şey məlum deyil.

Andrew Newman da öz araşdırmalarında eyni tendensiyaları təkrarlayır. O, tacik kökənli əhalinin "daha ağıllı", "daha kübar", "səbrli" keyfiyyətlərini vurğulayıb türkmənlərin "cığal", "qəddar" əhali imicini qüvvətləndirməyə davam edir. Beləliklə, onlar yalnız tacik əhalini tərifləmir, həm də həqiqətə uyğun olmayan əhəmiyyətini yüksəldib hegemon türklərin regiondakı əhəmiyyətinə bərabərləşdirməyə çalışırlar. Bu mənzərə o dərəcədə şişirdilir ki, bu tendensiyaya diqqət etməmək mümkün deyil.

Oxford universitetinin SOAS-la son nəşrlərindən olan Richard Tapperin "Frontier nomads of İran" əsərində müəllif tarixin uzun zaman "rəvayət" şəklində yazılmasından, analitik metoda az müraciət edildiyindən şikayət edir. Onun sözlərinə görə, bu münasibət qeyri-obyektivliyə və səthiliyə gətirib çıxarır. Müasir antropologiya elminin yetərsiz və səthi olmasından bəhs edən müəllif özü də "türk köçərilər", "türk tayfalar, qəbilələr", "çoban köçərilər" kimi səhv ifadələrdən istifadə edərək oxucunu yanıltmağa başlayır və heç də özünün şikayət etdiyi həmkarlarından seçilmir bu mənada. O yazır: "Tayfa və tayfaçılıq bir zamanlar əsasən antropoloqların prerogativi olan insan cəmiyyətinə şamil edilirdi, lakin antropoloqlar özləri öz aralarında bu sözlərə hansı mənalar daxil ediləcəyi məsələsində anlaşa bilmədilər."[5, s.5] Qəribədir, qərb alimləri etiraf edir ki, "tayfa" məhfumuna aydın izah yoxdur, amma buna baxmayaraq yenə də alimlər öz aralarında bu barədə razılığa gələ bilməyiblər. Lakin türk xalqına bu məchul mənalı məhfumu tətbiq etməkdə onlar gecikməyiblər. Demək ki, bu nəşrin də məqsədi heç də müəllifin dediyi kimi düzgün araşdırma və analiz deyil, bir çoxları kimi kolonializm dövrünün təhriflərini yeniləyib, daha da dərinləşdirib davam etdirməkdir, yəni ki, heç də alimin yeni bir kəşfi deyil. Oxford Universitetinin nəşrlərinin araşdırmaçılar üçün öndər rolunun olmasını nəzərə alsaq, deməliyik ki, bu nəşr gələcək alim nəsillərin fikrini formalaşdırmaq üçün əhəmiyyətli vəsaitdir. Buna görə də belə təhrif dolu nəşrlər xalqımızın tarixi imici üçün təhlükəlidir. Tapper İngilis dilində "tayfa" sözünün daha çox "primitiv icma" mənasında işlədildiyini iddia edir. Tapper "tayfa" təsnifatına nümunə gətirir, bu zaman məkrli münasibətin mənzərəsi ortaya çıxır. Müəllif tayfaları üç kateqoriyaya bölür, bunlar "yerli xalqlar- lak, kurd, baluş" kimi kiçik etnik qrupları misal gətirir, "türk imiqrantlar", hətta müəllif ərəb əhalini də təsnifata daxil edir. O, daha da irəli gedərək türkləri "türk monqol köçəri tayfalar" adlandırır. Qəbilə sözünü Qızılbaşlara tətbiq etmək isə daha böyük təhrifdir, çünki daha çox "köçəri tayfa "imici, yəni bu coğrafiyaya sonradan gələn "qəbilələr" imicinin yaradılmasına xidmət edir.

Türk oymaqlar həm də nəhəng iqtisadi qurumlar idi. Bunu müəllif özü də etiraf edir, "Ağqoyunlu və Qaraqoyunlular (15ci əsr) və başqa köklü sülalələr və

qızılbaş tayfalar –bunların heç biri xüsusi olaraq çoban köçərilər deyildi, onların liderləri də köçərilərə aid deyildilər. Əksinə, onların var-dövlət və güclərinin başqa legitim gəlir mənbələri də var idi: yalnız mal-qara deyil, həm də kənd təsərrüfatı və şəhərdə yerləşən ticarət evləri də var idi."[7, s.12] Lakin tam əminliklə demək lazımdır ki, yüksək mədəniyyət və mənəviyyat, hərbi hazırlıq, tarix və əxlaq normalarını nəzərə alsaq, Qızılbaşlara "qəbilə" sözünü heç bir şəkildə yaxına qoymaq mümkün deyil, onlara regionun iqtisadi-siyasi mənzərəsini formalaşdıran "mədəni-ideoloji və hərbi-siyasi konfiderasiyalar" demək daha düzgün olardı.

Başqa bir məşhur islamşünas, Şahzad Bəşir isə bu barədə yazır: Qızılbaşlar, əsilləri Azərbaycan, Anadolu, Suriya və Cənubi Qafqazdan olan 15-ci əsrdə Səfəvi Sufi təriqətinin müridi olan Türk tayfa mənsubları idi. Dövrün haqqında düzgün təsəvvür yaratmaq niyyəti olduğunu deyən Bashir, bununla bərabər əsərində yazır: "Qızılbaş" adı hərfi mənada "qızıl baş" deməkdir. Bu adı onların başlarına Şeyx Heydərin, daha sonra Şah İsmayılın geyindirdiyi xüsusi qırmızı ipəkdən olan qırmızı başlıqdan doğur.[2, s.235] Qızılbaşlar, mahiyyətlərində kosmoqonik "Uca İslam" və türklərin islamaqədərki fəlsəfəsinə məxsus "Həqiqət və Ədalət" axtarışında olan dini və etnoqrafik mədəniyyətin daşıyıcıları idi. Onlar həm də Şərqin, türk sufi hərbi elitası idi. Lakin B.S Amoretti qızılbaşların yalnız Cunqariyadan, Şərqi Türküstandan qaynaqlandıqlarını iddia edir. Qızılbaşların yaşam coğrafiyası çox geniş idi. Qərbdə onların Cunqariyadan bir əsr içində köçüb gəldikləri dönə-dönə yazılsa da, tarixçilərə məlumdur ki, onların mədəniyyəti tipik köçəri xalqların mədəniyyətindən fərqli idi. Bu absurd fikir dəyişdirilməlidir və nəhayət başa düşülməlidir ki, bu insanlar yaşadıqları yerlərin yerli xalqları idi, onlar "köçəri" ("nomadic") və gəlmə deyildilər. Amma təəssüf ki, bir çox alimin onları köçəri xalq kimi qələmə verməyi üstünlük verirdi. Ümumiyyətlə, CH toplusunun "Qızılbaşlar" mövzusunu açmağa çalışan İtalyan alim B.S. Amoretti, mətni qarışıq terminalogiya ilə yükləyib, əsas mövzudan yayınır və bununla da fikir dağınıqlığı yaranır. Məkan, zaman, hadisələr və fikirlərin bir-biri ilə əlaqəsi qırılır.

Bundan əlavə, müasir səfəvişünaslığın başqa yanaşmaları da ortaya çıxmaqda davam edir. Misal üçün,tarixdə bəzi məxəzlərdə əks olunmuş, bəzilərində isə toxunulmamış bir məsələni Şahzad Bəşir, 2006-cı ildə "History of religion" toplusuna daxil edilmiş "Shah İsmayil and kizilbash, cannibalism in the religiouse history of early Safavid İran" monoqrafiyasında qızılbaşların hannibalism kimi yad bir ritualına diqqət çəkir. İlk baxışdan bəli, biz etiraf etməliyik ki, əlyazmalarda hər bir sözün və cümlənin araşdırılması vacibdir. Digər tərəfdən isə Şahzad Bəşir özü də yazdığı kimi, bu məsələyə ehtiyatla yanaşmaq lazımdır, çünki bunu Qazvini belə yazsa da, bu məsələ bir çox başqa əlyazmalarda təsdiqini tapmır, beləliklə, sübutsuz, əhəmiyyətsiz və qeyri-dəqiq məlumat olduğu ortaya çıxır. Bu zaman "History of religions" toplusunda bu sübutsuz məsələni bu qədər qabardıb oraya daxil etməyə nə ehtiyac var, mənasız bir epizodu, cəmiyyətin köklü qanunundan və ya hansısa ənənəvi dini ritualından xəbər verməyən məlumatı buraya daxil etmək yersiz deyil

mi? Bu məsələ qızılbaşların hansı xüsusiyyətindən xəbər verir və ya tarixi öyrənməyə nə kimi köməklik edir, görəsən? İslam dinində və türk ənənəsində "murdar" sayılan ölü ətini yemək ağılasığmazdır və günahdır. Görünür, Şahzad Bəşir də məsləkdaşı, yəni Amorettinin CH yə daxil edilmiş əsərində olduğu kimi bu mənasız və başqa xalqlara aid olan ənənəni qabardıb qızılbaşlar haqqında səhv təəssürat yaratmaq niyyətindədir. O, özü də məqaləsində bu haqda belə yazır: "Hər nə qədər bu belə yazılsa da, buradakı hannibalizm hər hansı bir ritualdan xəbər vermir və spontan xarakter daşıyır, çünki "əgər bu hadisə ritual xarakterli olsaydı, bu zaman o bunu icra edənlər tərəfindən təkrarlanan və davamlı formal xarakterdə olmalı idi. Burada bunu aydınlaşdırmalıyıq, çünki ikinci dərəcəli məxəzlərin müəllifləri bu hadisəni "ənənəvi hannibalizm" adlandırmaqda israr edirlər. Lakin yalnız iki belə hadisə xatırladılır və bunlar hər hansı ritualdan və təkrarlanan qaydalardan xəbər vermir".[2, s.237] Hər halda əhəmiyyətsiz də olsa əgər bu məsələ hər hansı bir məxəzdə yer alıbsa və müəllifin özü də bunun çox qeyri-dəqiq və spontan məlumat olduğunu etiraf edirsə, düşünmək olar ki, bu ritualı başqa bir xalq öz ənənəsinə uyğun olaraq icra etmişdir və qızılbaşlara bunun heç bir dəxli yoxdur. Bəzi məxəzlərdə bu məsələ Şahın həddindən artıq qəzəbinə tuş gəlmiş insanlara qarşı bir və ya iki dəfə işgəncə növü kimi göstərilmişdir, hətta şahın "çiyyeyənlər" deyilən eybəcərlər qrupu var idi, məhz bu insanlar yuxarıda keçən işgəncələrin icrası ilə məşğul idi. Yəni, Şəhzad Bəşirin monoqrafiyasını bu məsələnin üzərində qurması və bunu dini tarixin təzahürü kimi qələmə verməsi yolverilməzdir.

Bir digər qərb müəllifi Savory qədim Turk-İran qutlu xaqan konseptini yada salaraq səfəvi şahları haqqında Şahların ilahi haqqı heç bir zaman Səfəvilər dövründə olduğu kimi tam inkişaf etməmişdi yazır.[6, s.351]

Savory də milli məsələlərə toxunaraq, qızılbaşların ən əhəmiyyətli vəzifələr tutduğunu, taciklərin isə daha çox maliyyə, vergi yığan, katib vəzifələrində işlədiklərini vurğulayır. Nədənsə Savory və bütün qərbli alimlər taciklərin- "persian"ların- adını "əhli-qələm" qoyublar, sanki türklərin içində şairlər, alimlər və bürokratlar yoxmuş kimi təsəvvür yaratmağa çalışırlar. Bundan əlavə, üləmanın çox hissəsini təşkil edən, mücdəhidlər, qadılar, Seyidlər, xatiblər və dini institutların başqa fəalları "Persiyalılar" idi. İlk baxışdan adi təsfir kimi görünən bu fikirdə bir neçə xata var. Birincisi yenə "persian" sözünün mənasız istifadəsi qarşımıza çıxır, ikincisi isə Seyyidlərin "persian" və ya başqa millət deyil, məhz Məhəmməd peyğəmbərin sələflərinə verilmiş titul olduğunu Savory görməzdən gəlir. Savory burada seyidliyi bir vəzifə kimi "Persianlara" "bağışlayır".[6, s.253]

Savorynin gəldiyi nəticə isə çox qəribədir. O, Səfəvilərin süqutunu geniş mənada iki qrupa, Türk və "Persian"ları –tayfa təşkilatı ilə, şəhərliliyi köçəri çobanlıq ənənəsi ilə, oturaq həyatı inqilabi sufiliklə, doqmatik şiəliyi dini quruluşla bürokratik quruluşu birləşdirə bilməmək kimi süni və ağlasığmaz səbəb verir. Düşünmək olar ki, Savory Səfəvilərin süqutu səbəblərinin içində qulamların başlıca yer tutduğunu bilə-bilə gözardı edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Əfəndiyev O. Azərbaycan Səfəvilər Dövləti. Şərq-Qərb. Bakı 2007. 342 s.
2. Bashir Sh. "Shah Ismaʿil and the Qizilbash: Cannibalism in the Religious History of Early Safavid Iran." History of Religions, vol. 45, no. 3, 2006, pp. 234–256.
3. Dickson M. B. Sháh tahmásb and the Úzbeks: The Duel for Khurásán with Ubayd Khán. Princeton University. 1958. 600 p
4. Lockhart L. Jackson P. The Cambridge History of Iran. Cambridge University Press, Cambridge, 1986. 1087 p
5. Moin, A.A. Islam and the Millennium: Sacred Kingship and Popular Imagination in Early Modern India and Iran. A dissertation submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy (History) in The University of Michigan 2010. 375 p.
6. Savory R. Iran under the Safavids. Cambridge Univ. Press, 2007. 277 p.
7. Tapper R. Frontier Nomads of Iran: A Political and Social History of the Shahsevan. Cambridge University Press, 1997. 429 p

Nasibova Aytan Magsud
Doctoral student of Nizami Ganjavi Literature Museum

"Gizilbash Turkmen" movement in Western Safavid researches.

Summary

It is known that the main pillar of the Safavid state were Qizilbash Turkomans. Qizilbash was the main factor that supported, strengthened and brought the Safavids to power. When it comes to the question of the origin of Qizilbash, many scientists prefer unknown, unsubstantiated, subjective opinion and confusion over clear opinion**.**. In Western sources, another name for the word " Qizilbash" is "Turkish warlord". That is why some scientists sometimes label them "racist". Perhaps this is due to the fact that according to the laws of the union, Qizilbash had to belong to the Qizilbash lineage by birth, and marriages took place only between these family confederations. It was almost a closed "community" and no one from outside was allowed here.

Keywords: Safavid state, Qizilbash -Turkmen movement, studies in western literature

Насибова Айтен Магсуд
Докторант Литературного музея Низами Гянджеви

Движение «Кызылбаш Туркмен» в англоязычной литературе

Резюме

Известно, что главной опорой государства Сефевидов были kызылбаши. Главным фактором, поддержавшим, укрепившим и приведшим к власти Сефевидов были kызылбаши. Когда дело доходит до вопроса о происхождении кызылбашей, многие ученые предпочитают ясному мнению неизвестное, ничем не подтвержденное, субъективное мнение и путаницу. Из истории известно, что kызылбаши имели исключительно тюркское происхождение. Другое название слова «Кызылбаш» в западных источниках — «Туркоман». Вот почему некоторые ученые называют их «расистами». Возможно, это связано с тем, что по законам союза «Кызылбаш» по рождению должен был принадлежать к родословной «Кызылбаш», а браки заключались только между этими семейными союзами. Это был практически закрытый «союз» и сюда никого извне не допускали.

Ключевые слова: Государство Сефевидов, кызылбашско-туркменское движение, изучение западной литературы

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.12.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.12.2023
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Nuranə Əsədullayeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

AQİL MAGERRAMOV
“Tezekend KFT” MMC-nin təsisçisi
Agilusa01@gmail.com

TURİZMİN İNKİŞAFININ MÖVCUD VƏZİYYƏTİ

XÜLASƏ

Məqalədə turizmin müasir inkişaf mühiti xarakterizə olunmuş, onu şərtləndirən amillərə münasibət bildirilmişdir. Çoxşaxəli fəaliyyət sahəsi kimi turizmin inkişafının nəzəri-metodoloji məsələlərinə aydınlıq gətirilməsi zərurəti əsaslandırılmışdır. Turizmin dayanıqlı inkişafının nəzəri-metodoloji müddəalarına münasibət bildirilmişdir. Daimi yaşayış yerindən kənarda işgüzar fəaliyyəti istisna etməyən fəal və mədəni istirahətin kütləvi forması kimi turizmin mühityaratma imkanları araşdırılmışdır. Bütün əsas əlamətlər üzrə mövcud təsnifatlar müqayisə edilmiş, ümumiləşdirmələr aparılmışdır. Fəaliyyət inteqrasiyası və digər amillər hesabına turizm biznesinin bəzi inkişaf imkanları aşkar edilmişdir.

Açar sözlər: Turizm, turist, turizmə yanaşmalar, turizmin funksiyaları, turizmin növləri, aqroturizm.

Агиль Магарремов

Текущее состояние развития туризма

Р Е З Ю М Е

В статье описывается современная среда развития туризма и выражается его отношение к факторам, способствующим ему. Обоснована необходимость уточнения теоретических и методологических вопросов развития туризма как многофункциональной сферы деятельности. Изложены теоретико-методологические положения устойчивого развития туризма. Ресурсы туризма были исследованы как массовая форма активного и культурного досуга, что не исключает предпринимательской деятельности за пределами постоянного места жительства. Существующие классификации по всем основным признакам были сопоставлены и обобщены. Некоторые из возможностей для туристического бизнеса были определены путем интеграции действий и других факторов.

Ключевые слова: Туризм, турист, подходы к туризму, функции туризма, виды туризма, агротуризм.

Agil Magarremov

Current state of tourism development

SUMMURY

The article describes the modern environment for the development of tourism and expresses its attitude to the factors contributing to it. The necessity of clarifying the theoretical and methodological issues of the development of tourism as a multifunctional field of activity is substantiated. The theoretical and methodological provisions of sustainable tourism development are outlined. Tourism resources have been investigated as a massive form of active and cultural leisure, which does not exclude business activities outside the permanent place of residence. The existing classifications for all the main features were compared and summarized. Some of the opportunities for tourism businesses have been identified through the integration of action and other factors.

Key words: Tourism, tourist, tourism approaches, functions of tourism, types of tourism, agroturism.

GİRİŞ

Müasir dövrdə insanların fəal istirahətinin geniş yayılmış və ən kütləvi növü kimi turizm iqtisadiyyatın dinamik inkişaf edən sahəsidir. Bir çox ölkələrdə XX əsrin fenomeni adlandırılan turizmin insanların tələbatına çevrilməsi, xeyli dərəcədə texniki və texnoloji inkişafın, o cümlədən rəqəmsal mühitin təşəkkül tapmasının nəticəsidir. Belə ki, fiziki əməyin insan həyatında azalan xüsusi çəkisi fəal istirahətə ehtiyacı şərtləndirmiş, eyni zamanda onun mədəni mahiyyətini də zənginləşdirməyi zərurətə çevirmişdir.

Turizm: mahiyyəti və mühit yaratma məsələsi

Turizmin tarixi müasir dövrümüzlə məhdudlaşmır və böyük inkişaf yolu keçmişdir. Bununla belə, iqtisadi və sosial əhəmiyyəti gündən-günə artan turizmin inkişafının nəzəri-metodoloji problemləri aktual olaraq qalır. Məlum olduğu kimi, təkrar istehsalın baş verməsi əməklə kapitalın birləşməsini nəzərdə tutmaqla, əmək resurslarının təkrar istehsalını ön plana çəkir. İnsanın fəal dincəlməsi (başqa sözlə, turizm) maddi nemətlərin yaradıcısı olan insanın fiziki və əqli potensialının bərpası və inkişafının zəruri şərtidir. Sağlam həyat tərzi cəmiyyətin dayanıqlı inkişafının təmin edən həlledici amil olmaqla, əsasən fəal turizmin təşkili sayəsində reallaşa bilər. Digər tərəfdən, turizm nəqliyyat, ticarət, tikinti, kommunikasiya, kənd təsərrüfatı və bir sıra digər sahələrə artan təsirə malik olmaqla, cəmiyyətin sosial - iqtisadi inkişaf səviyyəsini xarakterizə edir.

Turizm sosial-mədəni fəaliyyət olub, iqtisadiyyatın bir sahəsidir. Bu sahə mürəkkəb və çoxşaxəli olsa da, ilk növbədə istirahət, sağlamlıq, maarifləndirmə və idman üzrə fəaliyyətin təşkilini nəzərdə tutan biznes sahəsidir. Bu biznes genişlənmə xassəsinə malik olmaqla, ölkə daxili və beynəlxalq miqyasda fəaliyyəti əhatə edir.

İqtisadi proses və iqtisadi-mədəni hadisə kimi turizm milli və beynəlxalq miqyasda fəaliyyətə xərclər və onların nəticələrinin qiymətləndirilməsi müstəvisində baxış tələb edir. Müxtəlif təşkilatların turist xidmətləri, məhsulların istehsalı və satışı, habelə iqtisadi fəaliyyətin müxtəlif istiqamətlərinin resurs təminatı və bu kimi bir sıra komponentləri əhatə edən turizm mürəkkəb və dinamik sistemdir. Turizmə sosial-mədəni fəaliyyət sahəsi kimi baxdıqda onun insanların həyat keyfiyyətinə birbaşa təsir etməsi faktı önə çəkilməlidir. Həmin təsir həlledici dərəcədə sosial, iqtisadi və mədəni əlaqələr sayəsində reallaşır.

Elmi mənbələrdə və turizm sahəsində müvafiq kadr hazırlığının metodiki təminatının yaradılması prosesində, geniş araşdırmalara və ümumiləşdirmələrə baxmayaraq, istifadə olunan anlayışlara münasibətdə kifayət qədər fərqli münasibətlər qalmaqdadır. Bu baxımdan, termionoloji dəqiqləşdirmələri həm elmi-nəzəri, həm də təcrübi baxımdan zəruri hesab edən aşağıdakı mövqe diqqətə layiqdir. “Turist terminlərinin şərh olunması kifayət qədər kəskin diskussiyaların obyekti olaraq qalır. Eyni zamanda, terminlərin şərhində birmənalı yanaşma turizmdə təcrübi fəaliyyət üçün, turizm haqqında elm üçün və turizm statistikası üçün olduqca vacibdir. Akademik dairələr, elmi cəmiyyətlər, bütün dünyada çoxsaylı turist məktəbləri turizmin anlayış aparatının unifikasiyasına ciddi ehtiyac hiss edirlər” [1, s.7].

Azərbaycan Respublikasında turizm sahəsində meydana çıxan münasibətləri tənzimləyən, sosial-iqtisadi inkişafı təmin edən vasitə kimi turizm ehtiyatlarından səmərəli istifadə qaydasını müəyyənləşdirən “Turizm haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununda göstərildiyi kimi (2, maddə 1) turizm dedikdə – “Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının, əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin müvəqqəti olacağı ölkədə (yerdə) ödənişli fəaliyyətlə məşğul olmamaq şərti ilə istirahət, sağlamlaşdırma, tanış olma, idraki (tarix və mədəniyyət sərvətlərindən bəhrələnmə və sair), iş-peşə (vəzifə borclarının icra edilməsi istisna olmaqla), idman və dini məqsədlərlə daimi yaşayış yerlərindən müvəqqəti getmələri (səyahətləri)” nəzərdə tutulur.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) qəbul etdiyi ilk rəsmi tərifdən (1954-cü il) birinə əsasən turizm - sağlamlığa, fiziki inkişafa təsir göstərən və daimi yaşayış yerindən kənarda fəal istirahət növüdür. BMT-nin müvafiq sənədlərində, dəyişən mühitin tələbləri nəzərə alınmaqla turizm anlayışının dəqiqləşdirilməsi istiqamətində işlər davam etmişdir. Belə ki, 1993-cü ildə həmin təşkilatın Statistika Komissiyasında turizm anlayışına düzəliş edilmişdir. Düzəlişin əsas məqamı səfərlərə müddət (bir ilə qədər) qoyulması və habelə işgüzar məqsədli səfərlərin də istisna edilməməsi ilə əlaqədardır.

Turizm anlayışına sonrakı baxışlar üçün, onun motivlərində, əsasən istirahət amilinin önə çəkilməsi xarakterikdir. Belə ki, 2008-ci ildə BMT-nin Turizmin iqtisadi və sosial məsələləri üzrə Departamentinin Statistika şöbəsinin beynəlxalq tövsiyələrində haqqında bəhs olunan anlayış belə təqdim olunur.

"Turizm insanların daimi yaşayış yerindən kənara hərəkəti ilə əlaqədar olan sosial, mədəni və iqtisadi hadisədir ki, motiv kimi, bir qayda olaraq əyləncə və istirahət çıxış edir" [3, s.1].

Anlayışlara aydınlıq gətirilməsi və dəqiqləşdirmə prosesi sonralar da davam etmişdir. Hazırda beynəlxalq miqyasda təcrübi sənəd dövriyyəsində turizm anlayışına münasibətdə BMT-nin Ümumdünya Turizm Təşkilatının (ÜTT) aşağıdakı yanaşması daha çox istifadə olunur. "Turizm - fəaliyyət növləri, xidmət və evdən uzağa səfər edən ayrı-ayrı şəxslərə və qruplara nəqliyyat, yaşayış, qida və içkilər, pərakəndə mağazalar, əyləncə müəssisələri və digər qonaqpərvərlik xidmətləri təqdim edən sahələrin məcmusudur" [4].

Dünya Turizm üzrə Manila Deklarasiyası (1980-cı il), geniş surətdə aparılmış müzakirələrdən əldə edilmiş nəticəni təsbit edərək elan etdi ki: "Turizm ölkələrin sosial, mədəni, təhsil və iqtisadi sahələrinə və onların beynəlxalq əlaqələrinə birbaşa təsir göstərdiyi üçün ölkələrin həyatında vacib olan bir fəaliyyət kimi başa düşülür" [5].

İlkin yanaşmada, turizmə işlə əlaqədar olmayan səbəblərdən insanların daimi yaşayış yerindən müvəqqəti olaraq kənarda yaşaması ilə şərtlənən istirahət, mədəniyyət, habelə əyləncə ehtiyaclarının ödənməsi prosesi kimi baxmaq olar. Artıq qeyd olunduğu kimi, hazırda haqqında danışılan yerdəyişmədə işgüzar məqsədlər də nəzərə alınmalıdır.

Turizmin sosial, mədəni və iqtisadi problemlərinin araşdırılması dairəsinin genişləndirilməsi davam etdirilir və müvafiq fəaliyyətin inkişafı imkanları daha dərindən tədqiq olunur. Sosioloji baxımdan turizmin tədqiqi zamanı, fərqli yanaşmalardan istifadə olunur. Həmin yanaşmaların müvafiq ədəbiyyatda müqayisəli qiymətləndirilmiş və əldə edilən nəticələrə münasibət bildirilmişdir. Bu və digər məsələləri nəzərə almaqla turizmin sosial, mədəni və iqtisadi problemlərinin tədqiqinin aşağıdakı konsepsiyalarına üstünlük verənlərlə razılaşmağı məqsədəuyğun hesab edirik:

1. Turizm "kommersiyalaşmış qonaqpərvərlik" kimi.
2. Turizm "demokratik səyahət" (tarixi aspekt) kimi.
3. Turizm istirahətin və fəallığın müasir forması kimi.
4. Turizm ənənəvi ziyarətçiliyin müasir variasiyası kimi.
5. Turizm əsas mədəni sualların və mövzuların inikası kimi.
6. Turizm mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsiri prosesi kimi.
7. Turizm etnik münasibətlər tipi kimi.
8. Turizm "yeni müstəmləkəçilik" forması kimi [6, s. 375-376].

Turizm fəaliyyətində istehsal və istehlak amillərinin mühityaratma qabiliyyəti, kifayət qədər fərqli şəraitlərdə təcrübi baxımdan qiymətləndirilir. Turizmin sosial, mədəni və digər aspektlərinin onun təşkilati idarəetmə strukturuna təsirini nəzərə alan yanaşmalar, bu baxımdan diqqətəlayiqdir.

"Turizm sahəsi məhsul və xidmət istehsal etməklə, onun istehlakı üçün fəaliyyət göstərir. Turizm sahəsində iqtisadi resurslar maliyyə vəsaitləri, iş qüvvəsi və elmi cəhətdən əsaslandırılmış təşkilati idarəetmə strukturu formalaşdırır. Bu aspektlər turizmin çox şaxəli iqtisadi və sosial məna kəsb edən nəticələrini və respublika səviyyəsində iqtisadi və sosial mənasını açır. Turizm sferasında turistlər, təbii resurslar və yaradılmış tarixi mədəni sərvətlər arasında istifadə hüququnu və istifadə qaydalarını tənzimləyən qanunlar sistemi və maraqlar dairəsi iştirak edir" [7, s.22-23].

Dayanıqlı inkişafda turizmin yeri və roluna münasibətdə kifayət qədər tədqiqatlar aparılmamışdır. Baxmayaraq ki, gələcək nəsillər üçün problem yaratmayan dayanıqlı inkişafda inteqrasiya proseslərini dəstəkləyən fəaliyyət növü kimi turizmin artan rolu müşahidə olunur. Turizm fəaliyyət inteqrasiyasna və beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin inkişafına, iqtisad fəaliyyət növlərinin birgə inkişafına, habelə institusional inkişafa müsbət təsir edir. Məsələ ondadır ki, turizm bir çox hökumətlərarası və qeyri-hökumət təşkilatları, habelə birliklərin yaranmasında həlledici rol oynayır. Dayanıqlı turizm müvafiq fəaliyyətin nəticələrini bütün aspektlərdə (iqtisadi, sosial və ekoloji) nəticələrini nəzərdə tutan fəaliyyətdir. Başqa sözlə, BMT ÜTT-nin müvafiq sənədində göstərildiyi kimi dayanıqlı turizm "ziyarətçilərin, sənayenin, ətraf mühitin və qəbul edən icmaların tələbatını ödəyən, bu fəaliyyətlərin hazırki və gələcək iqtisadi, sosial və ekoloji nəticələri tamamilə nəzərə alan turizmdir" [8, s.5].

Hazırda iqtisadi fəaliyyətin ən müxtəlif sahələrində özünə yol tapan birgə istehlak ideyası turizm sahəsində daha sürətlə yayılır. Birgə istehlak anlayışı adı altında (əsasən, xidmətin müxtəlif sahələrində) mal və xidmətlərə sahib olmaq əvəzinə barter və icarəyə üstünlük verilməsi halı nəzərdə tutulur. Odur ki, birgə istehlak iqtisadiyyatının turizm sahəsində təşəkkülü müşahidə olunur. İşgüzar və istirahət xarakterli səyahətlərin təşkilində birgə iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafı məsələləri, beynəlxalq miqyasda intensiv müzakirə edilməkdədir [9]. Bu müzakirələrdə turizmin təşkilinin yeni model və texnologiyaları diqqət mərkəzində olur.

İqtisadiyyatın digər sahələrində olduğu kimi iri şirkətlər, illərlə yaratdıqları və təkmilləşdirdikləri sistemləri istismar edərək nəzərdə tutduqları gəlir əldə etməyə can atırlar. Bununla belə, "turizm sektorunda "birgə istehlak iqtisadiyyatının" həm tərəfdarları, həm də əleyhdarları yaxış başa düşürlər ki, yeni meyllərə etina etməmək mümkün deyildir. Get-gedə daha fərqli səyyah qrupları arasında yeni tələbat meyllərinin meydana gəlməsi ilə yanaşı, texnoloji nailiyyətlərin turistlərin təəssüratlarına təsiri və həmin təəssüratlarla bölüşmə imkanları, turizmdə "birgə istehlak iqtisadiyyatının" müxtəlif aspektlərinin işıqlandırılmasına ciddi diqqətin və tədqiqatların aparılmasının zəruriliyindən xəbər verir" [10, s.11].

Müasir turizm fəaliyyətinin miqyası və inkişaf tempi, onun təşkilinə qoyulan investisiya, bir daha təsdiq edir ki, turizm iqtisadi inkişafa ciddi təsir göstərən güclü

amildir. Müasir turizm ticarət balansının sabitləşməsində və dövlət büdcəsinin formalaşmasında mühüm rola malikdir.

"Turizmin sosial-iqtisadi mahiyyəti, onun ölkə iqtisadi potensialının formalaşması və dinamikasında rolu, xüsusi resursları və digər iqtisadi və əhali potensialı ilə izah olunur. İqtisadi ədəbiyyatlarda turizmə fəaliyyət növü, iqtisadi sahə, sahələrarası kompleks və ya bazar, ərazi potensialı və həmçinin sosial-iqtisadi inkişaf amili kimi baxılır" [11, s.9].

Turizm yerinə yetirdiyi funksiyalara, adətən bərpa, inkişaf, əyləncə, sağlamlıq, iqtisadi və sosial funksiyalar aid edilir. Turizmin bərpa funksiyası - insanın ətraf mühitin və fəaliyyət növünün ziddiyyətli dəyişikliyi nəticəsində yorğunluq və yorğunluq hisslərindən azad edilməsini; inkişaf funksiyası - fərdi (yaradıcı və digər) inkişaf imkanlarının təmin edilməsini; əyləncə funksiyası - fəal istirahətin, əylənmə imkanlarının, mədəni və idman tədbirlərində iştirakın, yerli insanlarla tanışlığın təmin edilməsini; turizmin iqtisadi funksiyası - turistlərin geniş çeşidli tələbatının ödənilməsini; sosial funksiyası insanların həyat səviyyəsinin və həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsini nəzərdə tutur.

Xidmət növlərinin çeşidini artırmaqla turizm yeni iş yerlərinin açılmasına rəvac verir. Təkcə onu demək kifayətdir ki, turizm, ilk növbədə ekskursiya, kurort, mehmanxana biznesinin təşkili və həyata keçirilməsi üçün elmi və praktiki fəaliyyətlərin birləşməsini təmin edir.

Turizmin iqtisadi funksiyası sahənin inkişafının təməl prinsiplərindən çıxış edərək müvafiq xidmət sektorunu formalaşdırır və inkişaf etdirir. Beynəlxalq təşkilatlarda turizmin iqtisadi funksiyalarına münasibətdə terminoloji dəqiqləşdirmələrə xüsusi diqqət verilir. Deyək ki, Turizm haqqında Haaqa Bəyannaməsində (1989-cu il) turizm - insanların yaşadıqları yerdən və iş yerlərindən azad hərəkəti, bu hərəkətdən irəli gələn ehtiyacları qarşılamaq üçün yaradılan xidmət sektoru kimi göstərilib [12].

Turizmin növləri müxtəlifdir və turizmin növlər üzrə təsnifatına yanaşmalar kifayət qədər fərqlidir. Haqqında danışılan təsnifat əlamətlərinin çoxsaylı olması, turizm fəaliyyətinin sürətlə inkişafı, şaxələnməsi və yayılma arealının genişlənməsi turizmin təsnifatında baş verən dəyişiklikləri şərtləndirən amillərin bir qismidir.

Turizm ölkədaxili və beynəlxalq turizm kimi fərqləndirilir. Ölkədaxili turizmdə yerli əhali istirahət yerində 24 saatdan artıq qalmaya bilər. Haqqında danışılan zaman və məkan reqlamentləri əlbəttə ki, şərtidir və çevik surətdə tənzimlənə bilir. Beynəlxalq iqtisadiyyatın dinamik inkişaf edən sahəsi kimi beynəlxalq turizm insanlar, xalqlar, ölkələr və sivilizasiyaların yaxınlaşmasında mühüm rola malikdir. Bu proseslərin koordinasiyasına və təbii ki, təºkilatlanma amilinə həlledici əhəmiyyət verilir.

Hazırda turizm sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafına fəal dəstək verilir və beynəlxalq turizm təşkilatlarının sayı 100-dən artıqdır. Həmin təşkilatlar qismində ilk növbədə, Ümumdünya Turizm Təşkilatı və Ümumdünya Turizm

Agentlikləri Federasiyasını qeyd etmək olar. müasir dünyada turizm sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığı həyata keçirən təşkilatlara habelə, Ekskursiya Xidmətləri və Turlar üzrə Beynəlxalq Assosasiya, Beynəlxalq Sosial Turizm Bürosu, Beynəlxalq Turizm Alyansı, Avropa Turizm Ticarət Yarmarkaları Assosasiyası, Latın Amerikası Turizm Təşkilatları Konfederasiyası, Asiya-Sakit Okean Turizm Assosiasiyası və i.a. aid edilməlidir.

Turizm: təsnifat və fəaliyyət inteqrasiyası

Məqsəd, zaman və tələbat əlamətləri turizm növlərinin təsnifatında mühüm yer tutur. Zənnimizcə turizmin növlər üzrə təsnifatında turistin tələbatı əlamətinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bu baxımdan təsnifat əlamətlərini aşağıdakı tərkibdə təklif edən tədqiqatçıların fikri maraq doğurur: mədəni; idman; macəra; konqres-sərgi; intensiv; müalicəvi; kənd; ekoloji və dini (13, s. 52-54). Sadalanan əlamətlər üzrə turizmin aşağıdakı növləri fərqləndirilir.

Mədəni turizm fəaliyyəti aşağıdakıları əhatə edir: tarixi, arxitektura, mədəni abidələrlə, muzeylərlə tanışlıq; tarixi marşrutlarla səfərlər; mədəni tədbirlərdə iştirak; maarifçilik xarakterli tədbirlərdə iştirak və i.a.

İdman turizmi fəal (bu və ya digər idman növü ilə məşğul olmaq) və passiv (idmana maraq) kimi fərqləndirilir. İdman turizminə aşağıdakı fəaliyyət növləri aid edilir): qış idmanı, su idmanı, ovçuluq və balıqçılıq və s. Macəra turizminə macəralı idman və macəralı səyahət aid edilir. Macəralı idman dedikdə, qayaya dırmanma, hava şarında səyahət, su xizəyi, dağlıq ərazidə atlarda, motoskldə, velosipeddə səyahət, paraşütlə tullanma, dağ çaylarında qayıq sürmək və i.a. nəzərdə tutulur.

Etnik və ya nostalji turizm – turizmin inkişaf edən növüdür Bu fəaliyyət qohumlarla görüşmək və ya ata-baba yurduna səyahətlərlə bağlıdır. Eyni zamanda - etnik-mədəni turizm - öz milli dövləti və ya inzibati qurumu olmayan kiçik xalqların yaşadığı yerlərə səfərləri nəzərdə tutur. Etnik və ya nostalji turizm növünə habelə soydaşlıq turizmi - yaxın və uzaq xaricdə öz milli dəyərlərini qorumaq, ailə əlaqələri saxlamaq üçün səfərlərin təşkili aid edilir.

İşgüzar turizm iş üzrə tərəfdaşlarla iş yerindən gəlir əldə etmədən rəhbərin qərarı ilə, edilən səfərləri nəzərdə tutur. Turizmin bu növü biznes səfərlər, sərgilərdə və digər tədbirlərdə iştirak və həvəsləndirici (mükafat olaraq göndərilən) kimi fərqləndirilə bilər. Müalicəvi turizm mineral su mənbələrinə, orqanizm üçün faydalı təbii şəraiti olan yerlərə səfərlər kimi fərqləndirilir. Kənd turizmi kənd həyat tərzi, kənd yerlərində bitki və heyvan aləmi, yerli mətbəxlə və i.a. tanışlığı nəzərdə tutur. İqtisadi və sosial baxımdan mühüm əhəmiyyətə malik turizm növüdür və dünyanın əksər ölkələrində sürətlə yayılmaqdadır.

Bəzi mənbələrdə kənd turizmi (aqroturizm) ekoturizmin əsas forması kimi təqdim olunur. Ekoloji turizm insan ayağı dəyməyən və sivilizasiyanın dəyişdirmədiyi turizm növüdür. Turizmin bu növünü təşkilindən əldə edilən gəlirin bir hissəsi ətraf mühitin mühafizəsinə yönəldilir. Turizmin mühüm növlərindən biri

kimi rekreasiya turizmi istirahət müddətində fiziki və zehni qüvvələrin bərpası məqsədi ilə həyata keçirilir. Əlbəttə bura, əyləncə, mədəni və idman tədbirlərində iştirak nəzərdə tutulur. Turizmin növlərinə habelə, dini (o cümlədən, müqəddəs yerlərin ziyarət edilməsi də aid edilir.

Təşkilati formasına görə turizmi mütəşəkkil və qeyri-mütəşəkkil kimi fərqləndirmək olar. Ümumilikdə turizm fəaliyyətinin təsnifatında istifadə edilən meyarlara aşağıdakılar aid edilir; təşkil edilmə forması, səfərin məqsədi, müddəti, yaş kateqoriyası, turistlərin sayı, maliyyələşmə mənbələri. Yeri gəlmişkən turizmin maliyyələşdirilməsi mənbələrinin təsnifatı da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məhz bu baxımdan, kommersiya və sosial turizm növləri fərqləndirilir.

Turizm elmi istiqamət kimi geniş predmet sahəsinə malikdir. Burada elmin bir çox sahələrinin nailiyyətlərindən istifadə edilməklə yanaşı, müxtəlif elmi istiqamətlərinin inkişafına rəvac verilir. Həmin elm sahələrinə iqtisadiyyat, coğrafiya, humanitar elmlər, o cümlədən fəlsəfə və sosiologiya, informasiya texnologiyaları, ekologiya, hüquq, psixologiya, pedaqogika, təbabət, dil və nitq haqqında elmlər aid edilir.

Müxtəlif elm sahələri ilə inteqrasiya sayəsində aşağıdakı elmi istiqamətlərin inkişafına təkan verilmişdir:

1. Turizm və iqtisadiyyat elmlərinin inteqrasiyası sayəsində - turist bazarının iqtisadiyyatı, turist fəaliyyətinin iqtisadiyyatı, turist xidmətləri bazarının marketinqi;

2. Coğrafiya elmi ilə inteqrasiya sayəsində - turizm coğrafiyası, rekreasiya coğrafiyası, turist ölkəşünaslığı, turist regionşünaslığı;

3. Humanitar elmlərlə (fəlsəfə və sosiologiya) inteqrasiya sayəsində - qonaqpərvərliyin fəlsəfəsi, turizmin sosial təbiəti və sosial əhəmiyyəti;

4. İnformasiya texnologiyaları inteqrasiya sayəsində - turizmdə informasiya texnologiyaları; ekologiya elmi ilə inteqrasiya sayəsində - təbiətdən istifadə, ekoloji turizm, turizmdə ekoloji təhlükəsizlik; hüquq elmi ilə inteqrasiya sayəsində - turizmin hüquqi tənzimlənməsi;

5. Psixologiya elmi ilə inteqrasiya sayəsində - turistin davranış psixologiyası, turizm xidmətinin psixoloji aspektləri;

6. Təbabət elmi ilə inteqrasiya sayəsində - kurortalıgiya, müalicəvi-sağlamlıq turizmi; dil və nitq haqqında elmləri ilə inteqrasiya sayəsində - sosiolinqvistika, psixolinqivistika, kommunikasiya nəzəriyyəsi və i.a. [14, s. 20-21].

Turizm biznesinin (kommersiya turizminin) inkişafı və genişləndirilməsi ilə məşğul olan müəssisələri mənfəət əldə etmək üçün çalışırlar. Turizm biznesində mərkəzi yer tutan kommersiya turizmi əsasən yüksək və orta gəlirli insanlar üçün, sosial turizm isə müharibə və əmək veteranları, təqaüdçülər, əlillər və gənclər üçün təşkil edilir.

Turizm iqtisadiyyatının məşğulluq, infrastruktur və ekoloji aspektlərinə, hazırda xüsusi diqqət yetirilir. Müasir dövrdə turizmin inkişafı cəmiyyətin həyatına

və milli iqtisadiyyatın inkişafına ən müxtəlif istiqamətlərdə ciddi müsbət təsir göstərir.

1. Turizmin təşkili əsasında yeni iş yerləri açılır və müəssisələr yaranır.

2. Yerli əhalinin əlavə gəlir və qazanc əldə etmək imkanları meydana gəlir.

3. Yerli mallara daha çox istehsal tələbatı yaranır. Yeni bazar açılır.

4. Ölkədə turizmin inkişafının yeni infrastrukturu formalaşır. Həmçinin, bütün xidmət obyektləri, kommunal sahələr modernləşdirilir.

5. Turizmin inkişafı ilə əlaqədar olan yeni ixtisaslar və texnologiyalar meydana gəlir.

6. Ətraf mühitin qorunmasının əhəmiyyəti daha düzgün dərk olunur və bu istiqamətdə cəmiyyət tərəfindən əsaslı işlər görülür.

7. Torpağa münasibət yaxşı mənada köklü şəkildə dəyişir, ona qayğı artır.

8. Dövlət səviyyəsində səhiyyə xidməti də yeni keyfiyyət zəminində inkişaf etdirilir və dünya standartlarına uyğunlaşdırılır [15, s.10].

Turizm iqtisadiyyatı çox şaxəli, mürəkkəb və dinamik sistemdir. İndiyə qədər aparılmış tədqiqatlar və təcrübənin təhlili turizmə münasibətdə sistemli yanaşmanın üstünlükləri və perspektivlərini aşkar etməyə imkan verir. Bütövlük, qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı asılılıq meyarlarına cavab verən turizm iqtisadiyyatının səmərəliliyi, müvafiq biznes mühitinin xarakteristikalarından asılıdır.

Məlum olduğu kimi, səfər etdiyi məkan, xeyli dərəcədə turistin istək və ehtiyaclarını müəyyən edir. Həmin ehtiyacları qarşılayan xidmət sahəsində, məhsul istehsalı və satışında mənfəət əldə etmək məqsədi ilə fəaliyyəti nəzərdə tutan turizm biznesi milli iqtisadiyyatda get-gedə daha əhəmiyyətli mövqe tutur. Belə ki, artıq qeyd edildiyi kimi turizm, ölkənin müxtəlif bölgələrində yeni iş yerləri açmaqla, tarazlı regional inkişafda əhəmiyyətli rol oynayır. Turizm sənaye fəaliyyətidir. Turizm sənayesi, dedikdə - institusional baxımdan turistlər üçün məhsul və xidmətlərin istehsalı, mübadiləsi, istehlakı, turizm və istirahət resurslarının istifadəsi, müvafiq maddi-texniki bazanın yaradılması ilə məşğul olan maddi və qeyri-istehsal sahələrinə aid müəssisələr sistemi başa düşülür.

NƏTİCƏ

Cəmiyyətin həyatında get-gedə daha əhəmiyyətli mövqe tutan turizm iqtisadiyyatı çox şaxəli, mürəkkəb və dinamik sistemdir. Bütövlük, qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı asılılıq meyarlarına cavab verən turizm iqtisadiyyatının səmərəliliyi, müvafiq biznes mühitinin xarakteristikalarından asılıdır. Turizm iqtisadiyyatının məşğulluq, infrastruktur və ekoloji aspektlərinə hazırda xüsusi diqqət yetirilməlidir. Turizm, ölkənin müxtəlif bölgələrində yeni iş yerləri açmaqla, tarazlı regional inkişafda mühüm rol oynayır. Turizm elmi istiqamət kimi geniş predmet sahəsinə malikdir və bu istiqamətdə tədqiqatların dərinləşdirilməsi, insan inkişafı və iqtisadi səmərəlilik baxımından obyektiv zərurətdir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Основы туризма. Коллектив авторов; под ред. Е.Л. Писаревского. Москва, Федеральное агентство по туризму, 2014. 384 с.

2. Turizm haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı şəhəri, 4 iyun 1999-cu il, № 674-IQ

3. ООН Департамент по экономическим и социальным вопросам. Статистический отдел. Международные рекомендации по статистике туризма, 2008. Мадрид и Нью-Йорк, ST/ESA/ STAT/SER. M/83/Rev.1, 167 с.

4. Definintion of Tourism (UNWTO Definition of Tourism) / What Is Tourism? **.** 2010

5. Манильская декларация по мировому туризму. Принята Всемирной конференцией по туризму, проходившей в Маниле (Филиппины) с 27 сентября по 10 октября 1980 года

6. Erik Cohen. The Sociology of Tourism: Approaches, Issues, and Findings. Annual Review of Sociology. Vol. 10 (1984), pp. 373-392

7. Əlirzayev Ə.Q. Turizmin iqtisadiyyatı və idarə olunması. Bakı: "İqtisad Universiteti" Nəşriyyatı, 2010. 528 s.

8. Reference: making tourism more sustainable - Policy Guide, UNEP and UNWTO, 2005, p.11-12.

9. Обсуждение проблем новых моделей туристской деловой деятельности на первом Иберо-американском заседании, посвященном теме «Экономика совместного потребления». PR No.: 16027. 19 Апр 16//

10. В. Катцони. Влияние экономики совместного потребления на индустрию туризма. (Афины, Греция) //Развитие внутреннего и въездного туризма в России и за рубежом. Сборник статей. Москва, МГУ имени М. В. Ломоносова 2017. 192 с.

11. Məmmədov E.Q. Azərbaycanda turizm bazarının formalaşması və idarə olunmasının regional xüsusiyyətləri (Monoqrafiya). Bakı: "Gənclik" Nəşriyyatı - 2013. 172 s.

12. Артёмова Е.Н. Козлова В.А. Основы гостеприимства и туризма. Орёл, ГТУ, 2005, 116 с., с.52-60.

13. Ключевые ориентиры для разработки и реализации образовательных программ в предметной области «Туризм». Бильбао, Университет Деусто, 2013. 106 с.

14. Hüseynov İ., Əfəndiyeva N. Turizmin əsasları. Bakı, "Mars-Print" nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsi, 2007, 442 s.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.12.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.12.2023
Rəyçi: i.f.d., professor Şəfəq Abdullayev tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

Orcid ID: 0000-0002-7423-8850
ХАЛИЛОВА ГАМИДА АЗИЗАГА ГЫЗЫ
Сотрудник и преподаватель филиала
МГУ имени М.В. Ломоносова в г. Баку;
докторант Института языкознания им. Насими
Национальной Академии Наук Азербайджана
E-mail: hamida.khalilova@mail.ru

КОРПУСНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ САТИР МИРЗА АЛЕКПЕРА САБИРА. СОЗДАНИЕ КОРПУСА ТЕКСТОВ САБИРА

Аннотация

Данная статья посвящена корпусному исследованию сатир Мирза Алекпера Сабира. Материалом исследования послужили сатиры Сабира за 1906 год. Цель исследования создать БД сатир и корпус текстов М.А. Сабира, а также выявить особенности языка поэта-сатирика. Актуальность и новизна исследования заключается в применении методов корпусной лингвистики, а также лингвистической статистики. Нужно особо отметить, что азербайджанский язык не представлен корпусами текстов. Данная работа (наряду с предыдущей работой над разработкой корпуса текстов Низами Гянджеви) является пионерской в создании корпуса текстов, а также развитии азербайджанской корпусной лингвистики

Ключевые слова: корпус текстов, корпусная лингвистика, конкорданс, сатира, токен, Мирза Алекпер Сабир, корпус азербайджанского языка, база данных

Корпусные исследования с каждым днем все больше и больше набирают обороты, на данный момент этот раздел лингвистики представляет собой одну из самых популярных областей науки. Следует отметить, что корпусной лингвистике не так много лет, в самом начале своего пути корпусная лингвистика считалась «разделом прикладной лингвистики» [15], «разделом компьютерной лингвистики» [13], однако начиная с первой половины 90-ых годов, корпусная лингвистика заявила о себе как самостоятельная наука.

Хотелось бы особо отметить, что популярность корпусных и лингвостатистических исследований заключается еще и в том, что данные области сформировались на основе смежных наук, в силу чего с помощью применения их методов и средств, возможно проводить более масштабные исследования, а также можно добиться более точных результатов, в чем, на мой взгляд, и заключается преимущество таких исследований.

Итак, корпусная лингвистика представляет собой раздел лингвистики, который занимается созданием корпусов текстов, применяя при этом методы компьютерной лингвистики и лингвостатистики. Несмотря на то, что

корпусная лингвистика зародилась во второй половине XX века, однако ее методы уже были известны с XII века [9]. Исследователи отмечают, что «доэлектронные корпусы стали формироваться с XII века вплоть до 1960-ых годов. Понятие же «корпус» появилось в лингвистическом научном обиходе к концу доэлектронной эпохи. Как отмечают исследователи это связано с тем, что «корпусом» «признавалось отдельное религиозное или литературное произведение или собрание сочинений одного автора, к которому вручную составлялся конкорданс, формируемый преимущественно для теологических, литературоведческих и лексикографических исследований» [9].

Далее рассмотрим понятие «корпус текстов», что из себя представляет и означает данное понятие?

Корпус текстов, а иначе лингвистический, или языковой корпус – это массив языковых данных, который представлен в электронном виде, размечен, имеет структуру, т.е. структурирован, а также унифицирован. [4].

Также нужно сказать, что сами исследователи трактуют «корпус текстов» по-разному. Так, по Рыкову, корпус текстов можно рассматривать «как сложно организованную онтологию речевой деятельности, отражающую в себе все жанровое разнообразие представленного в нем рода словесности» [8]. «Как сложное словесное единство корпус включает в себя разнообразную информацию не только о составе и структуре своего речевого материала, но также и другие формализованные методы его представления (индексирование слов, морфологическая информация и т.д.). Следовательно, его также можно рассматривать как специальным образом построенную семиотическую систему» [8].

По К.К. Боярскому же, корпус текстов – это «некоторое собрание текстов, в основе которого лежит логический замысел, логическая идея, объединяющая эти тексты. Воплощение этой логической идеи: правила организации текстов в корпус алгоритмы и программы анализа корпуса текстов сопряжённая с этим идеология и методология» [3].

Однако несмотря на разнообразие определений и мнений относительно данного термина, все же главная функция корпусов текстов заключается в значительном упрощении работы по исследованию и изучению языка. Их анализ позволяет выявлять определенные правила и тенденции, исследовать особенности разных типов текстов, опираясь на количественные данные. Очень важно то, что корпуса дают полную картину употреблений единиц и позволяют установить степень их употребительности [11].

Корпусная лингвистика способствует решению следующих вопросов:

- Определение основополагающих принципов при устройстве корпус-менеджера и самого корпуса текстов;
- Сбор материала для создания корпуса,

- Выбор типа разметки (морфологическая, семантическая, синтаксическая и др.) и мн. др.,
- Создание электронных и частотных словарей,
- Составление конкордансов (конкорданс – это список «всех употреблений заданного языкового выражения (например, слова) в контексте, возможно, со ссылками на источник» [10] и частотных словарей и др. [11].

Как было отмечено мной в одной из работ, за счет корпуса языка\текстов исследователь получает возможность работать с массивом текстов, извлекать оттуда нужную ему информацию, т. е., благодаря корпусу текстов исследователь анализирует или выявляет поведение какой-либо лингвистической единицы в естественной языковой среде. Таким образом, применяя методы корпусной лингвистики и лингвостатистики, исследователи и лингвисты могут составить частотные словари и конкордансы, корпусы текстов, проводить сопоставительные исследования массивов текстов, сравнить язык оригинала текста и языка перевода, высчитать коэффициент лексического разнообразия (КЛР), токены и многое др. [11].

Итак, данное исследование проводилось на материале сатир Мирза Алекпера Сабира за 1906 год на азербайджанском языке.

Цель исследования составить частотный словарь и конкорданс сатир Мирза Алекпера Сабира, в дальнейшем же – корпус текстов Сабира.

Составление частотных словарей ценно в связи с тем, что их применение имеет исключительное значение при автоматической обработке данных машинного перевода, реферировании, полиграфии, криминалистике, выявлении авторов анонимных записей и текстов [11].

Актуальность и новизна данного исследования заключается в применении методов корпусной лингвистики на материале сатир М.А. Сабира на языке оригинала (на азербайджанском языке), что способствует выявлению особенностей языка того или иного писателя (в данном случае языка Сабира), специфику художественного текста на языке оригинала и при переводе, а также характерные особенности языка художественных текстов. Конечно же, также следует отметить, что такого рода исследования несут новаторский характер, так как исследования в Азербайджане в области корпусной лингвистики и лингвостатистики мало представлены. Если же конкретизировать, то азербайджанский язык не представлен корпусами текстов. Итак, данное исследование наряду с предыдущей работой (создание корпуса текстов Низами Гянджеви) послужит формированию корпуса текстов азербайджанского языка, это же будет способствовать созданию корпуса национального азербайджанского языка [11].

Я не случайно остановила свой выбор материала на творчестве Мирза Алекпера Сабира. Мирза Алекпер Сабир – выдающийся поэт-сатирик, основатель азербайджанской сатирической поэзии. Творческое наследие Сабира, его сатиры, стихи не теряют своей актуальности и по сей день. Сабир был передовым человеком, сложностью и востребованностью тематики и проблематики, озвученной в своих сатирах, великий сатирик намного опередил свое время. «Сабир своим творчеством, в частности, сатирами смог свершить истинную революцию, создать новое направление, новый этап, этап сабировского стиха в азербайджанской литературе нового периода. В досабировской литературе, а если конкретно, в поэтическом направлении была сатира, но она не достигла величия сабировского стиха. Сатирические стихи, памфлеты в классической поэзии – это непосредственно критическое, открытое, свободное высмеивание» [1].

Процесс работы:

- Для начала было решено исследовать сатиры, относящиеся к 1906 г., общее количество которых составляет 23;
- После начался поиск наиболее подходящего издания текстов (сатир) на азербайджанском языке;
- При возможности и необходимости конвертация файла;
- Предобработка текста, что подразумевает очистку от лишней информации, будь то картинки, предисловия редакторов\издателей и др., а также нормализацию текста;
- Сохранение текстов в особом формате *txt;
- Выбор подходящего корпус-менеджера для проведения исследования. Работа над созданием более подходящего корпуса-менеджера все еще продолжается, в связи с чем часть работы была произведена вручную [11].

Далее:

- Составлена база данных (БД) лексических единиц сатир М.А. Сабира за 1906 г.;
- Получен конкорданс;
- Составлен частотный словарь с прилагающим к нему конкордансом.

Результаты корпусного исследования сатир М.А. Сабира за 1906 г. (23 сатиры):

- Определено количество токенов (word tokens), т.е. словоупотреблений и word types (словоформ) сатир за этот год. Общее количество токенов: 2567; общее количество word types: 5104.
- Составлен частотный список всех токенов;
- Получен конкорданс на все словоупотребления;

- Выявлены самые частотные словоформы;
- Выявлены некоторые общие особенности языка Сабира.

Самые частотные словоформы:

- **Bir** – 78 употреблений: *Var köhnə çuxası, dəxi bir təkcə qəbası; Keçməz sözümüz bir pula sərdar yanında; Bundan sora bir buğda da anbar görərmi?*
- **Bu** – 73 употр.: *Bu nə məktəb; Allah, aman, bu nə yaman qırhaqır; bu nə heydir, o nə heydir?*
- **Nə** - 71 употр.: *Millət necə tarac olur olsun, nə işim var?! Bilməm nə füsun eylədin; Sən söylə, qəzetdən nə olur bizlərə aid.*
- **Var** – 55 употр.: *Incə kəmərin var; Hətta qocalardan da neçə bəxtəvərin var, Yaxşı xəbərin var; Millət necə tarac olur olsun, nə işim var?!*
- **Hər** – 54 употр.: *Olmaz bu ki, hər əmrə dəxalət edə fə'lə; Bu nifrəti hər gündə görüb axır utandı; Mö'minləri hər töhmətə olsaydı qoyardım.*
- **Ki** – 53 употр.: *Bir ər ki, vəfadar ola, aləmdə tapılmaz; Sə'y eylə ki, saqqal uzanıb üç çərək olsun.*
- **Ol** – 38 употр.: *Ya rəb, nola bir də edəm ol şəhri ziyarət; Cəhd eylə, sən ancaq nəzəri-xəlqdə pak ol; Saleh vələd ol, gəl!*
- **Də** – 35 употр.: *Biz də edərik aləmi-rö'yadə tərəqqi; Fə'lə də özün daxili-insan edir imdi; Bir də o gözəl günləri, ya rəb, görərəm mən?!*
- **Oldu** – 30 употр.: *Vəqt oldu həvəs etməyəsiz məktəbə; Zəhmətlə əmək verdiyi cümlə hədər oldu; Qanın tələf oldu!*

Olsun – 27 употр.: *Millət necə tarac olur olsun; Fə'lə, mənə bir söylə, nədən hörmətin olsun? Az-çox sənə verdiklərinə minnətin olsun!*

Некоторые особенности языка Мирза Алекпера Сабира:

- Употребление арабизмов: *Xeyri buraxıb, **əxz** edəsiz hər nə zərərsə; Uydurmuş idim kəndimə bilcümlə **əvamı**; Kəsb namərdi qılar **əfkarü** vicdan, qəm yemə; **Övrət** də yaxır saqqalıma gündə hənani; Al **vizrü vəbali**; Vəsf eylədiyim zövqlə **ənhari-behişti** Kövsər məzəli şərbəti-reyhanın üçündür.*
- Употребление персизмов: ***Pəpədəranəm** eşit, ey sadə cəvanım; Təbrizdə ta oldu **bərəngixtə pərxaş**; Əbd etmiş idim şəhrdə hər **püxtəni**; Qarətlər edib ta ki, tapaydı **sərü saman**; Övqatım olub **təlx**; Artıq nə qalarsa, ona da **xüşgəbər** alsın; **Yeksər** bu qövmi atmışam.*
- Группа арабизмов и персизмов, используемых в сатирах Сабира, в современном азербайджанском языке активно не употребляется, а носит специфический характер. Так, М.А. Сабир обращается к арабизмам и персизмам для обогащения поэтической лексики и придания стихам особой неповторимой формы.

Таким образом, в результате исследования создана БД сатир М.А. Сабира за 1906 г., составлен их частотный словарь и конкорданс, выявлены некоторые общие особенности языка сатирика, определено количественное соотношение токенов и словоформ. Данная работа является началом создания корпуса текстов Сабира.

Библиография

1. Агазаде Я.Б. Творчество М. А. Сабира как новый этап развития сатирической поэзии в азербайджанской литературе [Электронный ресурс]. – URL: http://jurnal.org/articles/2009/fill24.html
2. Алиева Севиндж Арабо-персидские заимствования в азербайджано-тюркском «диване» Мухаммеда Физули [Электронный ресурс]. – URL: http://jurnal.org-/articles/2009/fill19.html
3. Боярский К. К. Введение в компьютерную лингвистику. Учебное пособие. – СПб: НИУ ИТМО, 2013. – 72 с.
4. Захаров В.П. Корпусная лингвистика: Учебно-метод. пособие. – СПб.,1 2005. – 48 с.
5. Лаборатория общей и компьютерной лексикологии и лексикографии [Электронный ресурс]. – URL: http://www.philol.msu.ru/~lex/main.htm (дата обращения 01.12. 2022).
6. Нагель О.В. Корпусная лингвистика и ее использование в компьютеризированном языковом обучении [Электронный ресурс]. – URL: https://cyberleninka.ru/article/n/korpusnaya-lingvistika-i-ee-ispolzovanie-v-kompyuterizirovannom-yazykovom-obuchenii
7. Национальный корпус русского языка [Электронный ресурс]. – URL: http://www.ruscorpora.ru/index.html (дата обращения 12.02.2023)
8. Рыков В.В. Корпус текстов как новый тип словесного единства // Труды Междунар. семинара «Диалог-2003». М.: Наука, 2003. С. 15–23.
9. Солнышкина М.И., Гатиятуллина Г.М. История развития корпусной лингвистики (на примере англоязычных корпусов) Вестник Томского государственного университета. Филология. 2020. № 63
10. Фонд знаний «Ломоносов» [Электронный ресурс]. – URL: http://www.lomonosov-fund.ru/enc/ru/encyclopedia:01210:article (дата обращения 08.02.2023).
11. Халилова Г.А. Корпусное исследование на материале азербайджанского и русского языков. Создание корпуса текстов Низами Гянджеви «Текст. Исследования молодых ученых».
12. Халилова Г.А. Лингвостатистический анализ на материале перевода «Лейли и Меджнун» Низами Гянджеви [Электронный ресурс]. – URL: https://lomonosov-

msu.ru/archive/Lomonosov_2022/data/26116/146919_uid145271_report.pdf (дата обращения 24.03.2023).
13. Mahmudov Məsud Kompüter dilçiliyi, Bakı, "Elm və Təhsil", 2013, 356 s.
14. Mirzə Ələkbər Sabir. Hophopnamə. İki cilddə. I cild. Bakı, "ŞərqQərb", 2004, 480 səh.
15. Vəliyeva Kamilə Kompüter dilçiliyinə giriş, Bakı, "Elm və Təhsil", 2018, 384 s.
16. Baker, P., Hardie, A. & McEnery, T. (2006) Glossary of Corpus Linguistics. Edinburgh University Press.
17. Kennedy, G. (1998) An Introduction to Corpus linguistics. Addison Wesley Longman limited.
18. McEnery, T. & Hardie, A. (2012) Corpus Linguistics: Method, Theory and Practice. Cambridge University Press.

XƏLILOVA HƏMIDƏ ƏZIZAĞA QIZI

MIRZƏ ƏLƏKBƏR SABIRIN SATIRALARININ KORPUS TƏDQIQATI. SABIRIN MƏTN KORPUSUNUN YARADILMASI

XÜLASƏ

Məqalə Mirzə Ələkbər Sabirin satiralarının korpus tədqiqatına həsr edilmişdir. Tədqiqat materialı Sabirin 1906-cı ilə aid satiralarıdır. Tədqiqatın məqsədi satiraların məlumat bazası və M.Ə. Sabirin mətnlər korpusunu yaratmaq, satirik şairin dilinin xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməkdir. Tədqiqatın aktuallığı və yeniliyi korpus linqvistikası metodlarının, eləcə də linqvistik statistikanın tətbiqindədir. Onu da xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dili mətn korpusu ilə təmsil olunmur. Bu elmi iş (Nizamı Gəncəvinin mətnlər korpusunun yaradılması ilə yanaşı) mətn korpusunun yaradılmasında, eləcə də Azərbaycan korpus dilçiliyinin inkişafında pionerdir.

Açar sözlər: mətn korpusu, korpus dilçiliyi, konkordans, satira, token, Mirzə Ələkbər Sabir, Azərbaycan dilinin korpusu, verilənlər basazı

KHALILOVA HAMIDA

A CORPUS STUDY OF THE SATIRES OF MIRZA ALEKPER SABIR. CREATION OF THE SABIR'S TEXTS CORPUS

ANNOTATION

This article is devoted to a corpus study of Mirza Alekper Sabir`s satires. The research material is Sabir's satires for 1906. The purpose of the research is to create a database of satires and a M.A. Sabir`s. texts corpus, identify the features of the satirist poet`s language. The relevance and novelty of the study lies in the application

of corpus linguistics methods, as well as linguistic statistics. It should also be especially noted that the Azerbaijani language is not represented by text corpora. This work (along with previous work on the development of Nizami Ganjavi`s texts corpus) is a pioneer in the creation of a text corpus, as well as the development of Azerbaijani corpus linguistics.

Keywords: text corpus, corpus linguistics, concordance, satire, token, Mirza Alekper Sabir, Azerbaijani language corpus, database

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.12.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.12.2023
Rəyçi: prof. Məsud Əhməd oğlu Mahmudov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

AYTƏKİN ƏLİZADƏ
N.Gəncəvi adına Milli Azərbaycan
Ədəbiyyatı Muzeyinin doktorantı
aytekinelizada@gmail.com

AZƏRBAYCAN FOLKLORU "AZERBAIJAN INTERNATIONAL" JURNALININ TƏQDİMATINDA

XÜLASƏ

"Azerbaijan International" jurnalında Azərbaycan ədəbiyyatının, eləcə də folklorunun əsrarəngiz nümunələrinə yer verilmiş, dünya auditoriyasına tanıdılmışdır. Jurnalın müxtəlif saylarında folklor nümunələrinə rast gəlinsə də, eyni zamanda 1996-cı ilin payızında nəşr olunan "Verbal Folklore" (AI 4.3) sayı bütünlükdə folklor məsələlərinə həsr olunmuşdur. Burada müxtəlif folklor nümunələri (nağıllar, atalar sözləri, lətifələr, bayatı, xalq musiqisi və s.) öz əksini tapmışdır. Eyni zamanda jurnalda Dədə Qorqud, Koroğlu, Molla Nəsrəddin, Cırtdan kimi bir sıra xalq tərəfindən yaradılan obrazların bədii təqdimi və tədqiqinə yer verilmişdir. "Azerbaijan International" jurnalının saylarının birində "Koroğlu" dastanının Tblisi əlyazmasına dair ayrıca bir tədqiqatın verilməsi də folklorşünaslıq baxımdan mühüm əhəmiyət kəsb edir.

Folklor nümunələri jurnalda iki formada təqdim olunur. Birincisi, folklor nümunələri "just for kids" başlığı ilə ayrıca nəşr edilir. İkincisi isə, folklor nümunələri müxtəlif tədqiqatların predmeti olaraq verilir. Folkor nümunələrinin ingilis dilinə tərcümə edilərək çap edilməsi onların daha geniş auditoriyaya xitab etməsinə şərait yaratmışdır.

Tədqiqatın məqsədi "Azerbaijan International" jurnalında folklor nümunələrinin dünya auditoriyasına təqdim modelini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. İşin elmi yeniliyi isə, Amerika mətbuatında nəşr edilən Azərbaycan folklor nümunələrinin tədqiqata cəlb edilməsidir.

Açar sözlər: "Azerbaijan International" jurnalı, ədəbiyyat, folklor.

"Azerbaijan International" jurnalının bütün sayları Azərbaycanla bağlı müxtəlif mövzuları, məlumatları, fərqli sahələri özündə əks etdirən və Amerika mətbuatında xüsusi yerə malik bir jurnaldır. Jurnal ingilis dilində fəaliyyət göstərir. Ədəbi nümumələrimiz ingilis dilinə tərcümə olunaraq, bəzən də Azərbaycan dilində qarşılığı göstərilməklə təqdim olunmuşdur. Bu baxımdan "Azerbaijan International" jurnalı folklor mətnlərinin, eləcə də ədəbiyyatımızın Amerika və Avropa auditoriyasına çatdırılmasında əvəzsiz rola malikdir. Jurnalın saylarında Azərbaycanın dastan, aşıq yaradıcılığına dair nümunələr, həmçinin Azərbaycan xalq musiqisi, eləcə də bayatı, atalar sözləri, əfsanələr, nağıllar, lətifələr, uşaq oyunları kimi bir sıra folklor nümunələri nəşr etdirilmişdir. Folklor nümunələrinə jurnalın müxtəlif mövzulara həsr olunmuş saylarında rast gəlinir. Eləcə də "Azerbaijan

International" jurnalının "Verbal Folklore" (AI 4.3, 1996, Autumn) sayı var ki, bu sayda, əsasən, Azərbaycan folkloru və onun tədqiqinə dair məqalələrin nəşrinə yer verilmişdir.

Jurnalda Azərbaycan epos yaradıcılığında zirvə sayılan "Kitabi-Dədə Qorqud" və "Koroğlu" dastanlarına dair bir sıra yazılara rast gəlinir. Burada hər iki dastanla bağlı tədqiqatlardan ümumi Azərbaycan folklorşünaslığı üçün dəyərli məlumatlara rast gəlmək mümkündür.

Xalq yazıçısı, professor Kamal Abdulla "Dədə Qorqud. Orta əsrlərin coşğun hekayələri" məqaləsində Dədə Qorqud obrazı, dastanın tarixi, əhatə etdiyi dövr kimi bir sıra məsələlərə işıq tutur. Məqalədə eləcə də "Qazan xanın evinin yağmalanması" boyundan bir parça da öz əksini tapmışdır. Məqalə ilə tanış olan oxucu dastanın mövzu və ideyası, nəsr və nəzm hissəsinin üslub xüsusiyyətləri ilə tanış olur, həm də oxucuda dastan haqqında ümumi məlumat formalaşır. Eyni zamanda xarici oxucu türk xalqlarının tarixi, həyatı, adət və ənənəsi ilə bağlı müəyyən bir təsəvvürə malik olur.

Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin sədri, xalq yazıçısı Anar "Bütün kitabların anası. Dədə Qorqud" məqaləsində "Kitabi-Dədə Qorqud"un mənşəyi, Dədə Qorqud obrazının dastanda rolu və şəxsiyyəti ilə bağlı məlumat verdikdən sonra oxucunu dastandan "Yadda qalan personajlar" ilə tanış edir.

Anar "Kitabi-Dədə Qorqud" adlı altında birləşən müxtəlif hekayələrdən, boylardan bəhs edərkən yazır ki, hekayələr müxtəlif janrlarda yazılıb. Məsələn, “Basat və Təpəgöz” tək gözlü canavar haqqında nağıldır. “Dəli Domrul” isə daha çox fəlsəfi şeirdir. Qazan xan və Beyrək haqqında hekayələr realist romanlar kimi oxunur. Buğac, İmran, Yeynək və Seyreyə həsr olunmuş hissələr daha qısa romanlardır. Qəbilə daxilində üsyan haqqında olan boy isə klassik faciə şəklindədir (5, 21).

Jurnalda daha çox ədəbiyyatımızın və follorumuzun tədqiqi ilə bağlı yazılara rast gəlinsə də, burada "Qanlı Qoca oğlu Qanturalı" boyu ixtisarla dnüya oxucusuna təqdim olunur, bu zaman oxucu bir növ qəhrəmanlıq və sevgi dastanının vəhdətindən ərsəyə gəlmiş bir mətnlə tanış olur. Dastanın həmin boyu xalqın adət və ənənələrini özündə ehtiva etməklə yanaşı, valideynin nə qədər müqəddəs olduğu, qadın və kişi arasında olan hörmət, sevgi, bağın qüvvətindən, həm oğullarımızın, həm qızlarımızın qorxmaz və igid olmasından bəsh edir.

Fərid Ələkbərov istər Azərbaycan folkloru, istər Azərbaycan musiqisi ilə bağlı bir sıra məqalələri ilə "Azerbaijan International" jurnalı vasitəsilə dünya oxucusuna gerçəkləri çatdırmışdır. Müəllifin "Tblisi əlyazması orta əsrlər Azərbaycan qəhrəmanına işıq salır" adlı məqaləsi bu baxımdan maraqlıdır. Müəllif Tblisiyə gedərək böyük çətinliklə də olsa, "Koroğlu" dastanının yeni nüsxəsini əldə edir. Məqalədə o, dastanın Azərbaycan və Tblisi əlyazma nüsxələrini müqayisə edir, dastanın tarixi, mənşəyi ilə məqamlara aydınlıq gətirir. O, "Koroğlu" dastanını azadlıq simbolu kimi xarakterizə edir (4).

"Azerbaijan International" jurnalında aşıqlar haqqında yazılır: "Aşıqlar Azərbaycanda, İranda və ətraf bölgələrdə kənd-kənd gəzərək, ənənəvi Azərbaycan xalq mahnılarını oxuyan, məşhur "Koroğlu", "Nəbi" kimi qəhrəmanlıq dastanları və ya "Leyli və "Məcnun", "Əsli və Kərəm" kimi məhəbbət əfsanələri haqqında improvizə şeirlər söyləyən ozanlardır. Azərbaycan aşıqları ənənəvi simli çalğı aləti olan sazda özlərini müşayiət edirlər" (9, 58). Buradan da aydın olur ki, aşıq sənəti özündə musiqiçi, dastançı, şair kimi bir sıra sənətləri ehtiva edir. Təsadüfi deyildir ki, onlar xalq musiqi ənənələrinin yayılmasında böyük rola sahib olmuşlar, öncül daşıyıcılarından sayılırlar.

"Azerbaijan International" jurnalında aşıq sənəti və onun dünyaya yayılmasında, tanıdılmasında aşıqların rolundan bəhs edilir. Bura aşıqların konsert turlarının dünya arenasında necə maraqla qarşılandığı ilə bağlı məqalələrə də rast gəlinir. Bu qəbildən olan Nanna Hartmanın müəllifi olduğu "Azərbaycan aşıqları Avropada çıxış edirlər" (9) məqaləsinin və Anna Şenarslanın "Qadın aşıqların Amerikada ilk çıxışı. San Fransisko Dünya Musiqi Festivalı" (11) adlı məqaləsinin adını çəkə bilərik. Bütün bunlar Azərbaycan aşıq sənətinin sərhədləri aşaraq okeanın o tayında, dünyanın bir sıra yerlərində xarici auditoriyaya xitab etdiyini bir daha təsdiq edir. Bununla belə, xarici dinləyicilər Azərbaycanda Aşıq Pəri məclislərinin mahiyyəti və ənənələri ilə yaxından tanış olmuşdur.

Aidə Hüseynova "Universitet xoru Azərbaycan xalq mahnılarını ifa edir" məqaləsində isə İndiana Universitetinin Beynəlxalq Vokal Ansamblı (IVE) Bluminqtonda keçirilən Bahar Konsertində Azərbaycan xalq mahnılarının xaricilər tərəfindən ifa edilməsi, bu zaman Azərbaycan xalq musiqisinin təbliğini müşahidə edirik. Konsert proqramı üçün seçilən "Bəri bax", "Ay Güləbətin", "Gül açdı" kimi bir sıra ritmik Azərbaycan xalq mahnıları musiqimizin rəngarəngliyini, şuxluğunu və zəngin olmasının bariz nümunələridir (10, 59).

Folklorun qədim tarixə malik janrlarından biri də nağıllardır. Nağıllar müəyyən struktura malik olur və müxtəlif mövzuları əhatə edirlər. "Azerbaijan International" jurnalında "Just for kids. Childrens`s Folklore" (Sadəcə uşaqlar üçün. Uşaq folkloru) başlığı ilə "Cırtdan" nağılı təqdim olunmuşdur. Yazının giriş hissəsində bu nağıl haqqında ümumi məlumat təqdim edilir və daha sonra ixtisarla nağıl ingilis dilində verilir. Öncə, Cırtdan sözünün mənası açıqlanır, daha sonra isə onun Divlə (şər qüvvə) ilə mübarizəsi alman nağılı olan "Hansel and Gretel" ilə müqayisə edilir (6, 66).

Nağıllardan sonra xalqın qədim tarixini, mifologiyasını özündə əks etdirən şifahi xalq ədəbiyyatı janrı əfsanələrdir. Jurnalda əfsanələr xüsusi tədqiqat materialı kimi təqdim olunur. Oxucu bir neçə məqalədə Azərbaycan əfsanələri ilə tanış olur.

Tahir Talıblı, Əhməd Oğuz və Jalə Qəribovanın həmmüəllifi olduğu "Azərbaycan əfsanələrini anlamaq" adlı məqalədə bir sıra xalq əfsanələrimizə dair nümunələr verilir. Eyni zamanda oxucular əfsanələrin yaranmasına dair, tarixi ilə bağlı qiymətli məlumatlar əldə edirlər. Məqalədə göstərilir ki, "Şanapipik" (başının

üstündə qeyri-adi tükləri olan quş) onu çimərkən görən atasından utanır və Allaha yalvarır ki, onu quşa çevirsin. Beləcə başında daraq olan quşa çevrilir. Başqa bir əfsanədə göstərilir ki, Lalə gözəl və varlı gənc qız olmuşdur. O, sevdiyi kasıb oğlana ərə gedə bilmədiyi üçün ürəyi parçalanır, ürəyində hər zaman kədər daşıyır. Lalə gülünün ortasındakı qara rəng də gənc qızın qırılan ürəyini simvolizə edir. Məqalədə bu kimi bir sıra əfsanələr oxucuya təqdim olunur. Onlar özlərində xalqın tarixi keçmişini, eləcə də ailə münasibətlərini, əxlaqını, mental dəyərlərini özündə əks etdirir (12).

Fuad Axundovun "Sumqayıt əfsanəsi. Şəhər adını sevgi əfsanəsindən alıb" məqaləsində Beşbarmaq dağı, Sumqayıt şəhəri, Ceyranbatan gölü kimi toponimlərin etimologiyası yalançı etimologiya əsasında izah olunur. Bu zaman onlarla bağlı müəyyən əfsanələrə yer verilir (3).

"Azerbaijan International" jurnalında çoxlu Azərbaycan dilində atalar sözlərinə və onların tədqiqinə dair məqalələr, yazılar çap olunmuşdur. Jalə Qəribovanın müəllifi olduğu "Atalar sözləri. Ata sözləri - əsrlərin hikməti" məqaləsində Azərbaycan dilində mövcud atalar sözlərinin tematik qruplarından, rəngarəngliyindən bəhs edilməklə yanaşı bir sıra Azərbaycan atalar sözlərindən nümunələr verilir və ingilis dilində izah edilir. Buraya "gözəllik ondur, doqquzu dondur", "it hürər, karvan keçər", "yüz ölç, bir biç", "meşə çaqqalsız olmaz" kimi bir sıra atalar sözlərinu nümunə olaraq göstərə bilərik (7, 62-63). Bundan başqa Jalə Qəribovanın və Betti Belyerin həmmüəllifi olduğu "Ərzaqlar haqqında atalar sözləri"məqaləsində adından da göründüyü kimi Azərbaycan dilində tərkibində ərzaq komponentli atalar sözləri tədqiq olunmuşdur. Bunlara "Əsirkə nə qədər tün olsa, öz qabını çatladar", "bir əldə iki qarpız tutmaq olmaz", "Əli aşından da oldu, Vəli aşından da oldu" və s. misal göstərmək olar (8, 36-37).

Tədqiqatdan aydın olur ki, "Azerbaijan International" jurnalında Azərbaycan folklorunun bir sıra nümunələri həm tərcümə edilərək, həm də Azərbaycan dilində nümunələr əsasında təqdim olunmuş, eyni zamanda folklor nümunələrinə dair tədqiqatlara yer verilmişdir.

Ədəbiyyat

1. A Bride for Khan Turali. Dada Gorgud. // Azerbaijan International magazine Autumn 1998 (6.3), p. 22-23.
2. Abdulla K. Dada Gorgud: Passionate Tales of the Middle Ages. // Azerbaijan International magazine, Autumn 1996 (4.3), p. 24-25.
3. Akhundov F. The Legend of SumgayitCity Takes Its Name from a Legend of Love. // Azerbaijan International magazine, Autumn 1998 (6.3), p. 51.
4. Alakbarov F. Tbilisi Manuscript Sheds Light on Medieval Azerbaijani Hero. // Azerbaijan International magazine, Spring 2002 (10.1), p. 54-57.
5. Anar. Mother-of-All-Books .Dada Gorgud. // Azerbaijan International magazine, Autumn 1998 (6.3), p. 20-21.

6. Children`s folklore. // Azerbaijan International magazine, Autumn 1996 (4.3), p. 76-77.
7. Garibova J. Proverbs. Father's Words-Wisdom of the Ages. // Azerbaijan International magazine, Autumn 1996 (4.3), p. 62-63.
8. Garibova J., Blair B. Father's Words Proverbs About Food. // Azerbaijan International magazine, Autumn 2000 (8.3), p. 36-37.
9. Hartman N. Azeri Music Abroad. Azerbaijani Ashugs Perform in Europe. // Azerbaijan International magazine, Spring 2002 (10.1), p. 58.
10. Huseinova A. Azeri Music Abroad. University Choir Performs Azeri Folk Songs. // Azerbaijan International magazine, Spring 2002 (10.1), p. 59.
11. Senarslan A. Women Ashugs Debut in US. San Francisco World Music Festival. // Azerbaijan International magazine, Autumn, 2005 (13.3), p. 86.
12. Talibli T., Oghuz A., Garibli J. Making Sense of Azerbaijan's Legends. // Azerbaijan International magazine Autumn 1998 (6.3), p. 40-41.

A.Alizada

AZERBAIJAN FOLKLORE PRESENTED BY "AZERBAIJAN INTERNATIONAL" MAGAZINE

Summary

"Azerbaijan International" magazine featured various examples of Azerbaijani literature and folklore and introduced them to the world. Although examples of folklore can be found in various issues of the magazine, at the same time, the issue "Verbal Folklore" (AI 4.3) published in the fall of 1996 is entirely devoted to folklore. Different examples of folklore (tales, proverbs, anecdotes, stale music, folk music, etc.) are reflected here. At the same time, the magazine includes the artistic presentation and study of a number of characters created by the people, such as Dede Gorgud, Koroghlu, Molla Nasreddin, and Jyrtdan. In one of the issues of the "Azerbaijan International" magazine, a separate study on the Tbilisi manuscript of the Koroghlu epic is also of great importance from the point of view of folklore studies.

The journal presents folklore samples in two formats. Firstly, these samples are published separately under the heading "For kids." Secondly, they are included as subjects in various research studies. The translation and publication of these folklore samples in English have contributed to their accessibility to a broader audience.

The research aims to identify the model for presenting folklore samples to the global readership within the Azerbaijan International journal. A scientific novelty of this work lies in the inclusion of Azerbaijani folklore examples previously published in the American press.

Key words: "Azerbaijan International" magazine, literature, folklore.

А.Ализаде

АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ФОЛЬКЛОР В ЖУРНАЛЕ "AZERBAIJAN INTERNATIONAL"

Резюме

В журнале "Azerbaijan International" миру представлены разнообразные образцы азербайджанской литературы, а также фольклора. Хотя примеры фольклора можно найти в различных выпусках журнала, в то же время выпуск "Verbal Folklore" (AI 4.3), опубликованный осенью 1996 года, был посвящен вопросам фольклора. Здесь отражены различные образцы фольклора (сказки, пословицы, анекдоты, баяты, народная музыка и др.). В то же время журнал включал художественное представление и исследование ряда народных образов, таких как Деде Горгуд, Кероглу, Молла Насреддин, Джиртдан. С точки зрения фольклористики важное значение имеет и то, что в одном из номеров журнала "Azerbaijan International" было опубликовано отдельное исследование Тбилисской рукописи эпоса Кероглу.

Образцы фольклора представлены в журнале двумя способами. Во-первых, фольклорные образцы отдельно публикуются под названием "Для детей". Во-вторых, они приводятся как предмет различных исследований. Перевод и публикация фольклорных образцов на английский язык способствуют их доступности для более широкой аудитории.

Цель исследования заключается в определении модели представления мировой аудитории образцов фольклора в журнале Azerbaijan International. Научная новизна работы заключается во включении в нее примеров азербайджанского фольклора, опубликованных в американской прессе.

Ключевые слова: журнал «Азербайджан Интернешнл», литература, фольклор.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.12.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.12.2023
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dos. Maral Yaqubova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

İÇİNDƏKİLƏR:

SEYİDOVA NƏRGİZ RAMİZ QIZI
MÜASİR FRANSIZ DİLİNDƏ İDMAN DİSKURSUNUN
BƏZİ XÜSUSIYYƏTLƏRİNƏ DAİR 3
ABDULLAYEV AYYƏT ƏHMƏD
MÜASIR FRANSIZ DİLİNİN İQTİSADİ LEKSİKASI VƏ ONUN FUNKSİONALLIĞI....11
ƏSƏDOVA NÜŞABƏ NƏCƏF QIZI,
AZƏRBAYCAN DİLİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİNİN ALINMA
SÖZLƏRLƏ ZƏNGİNLƏŞMƏSİ 20
QASIMOVA EMİLIYA
BÖYÜK BRİTANİYANIN ETNİK TARİXİNİN İNGİLİS
ANTROPONOMİYASINDA ƏKSİ 27
ДЖАМИЛЯ АББАСГУЛИ ГЫЗЫ САФАРОВА
ПРИНЦИПЫ СОЧЕТАЕМОСТИ СЛОВ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ 32
MƏMMƏDOVA GÖZƏL ƏLİBABA QIZI
İNGİLİS DİLİNİN ƏHƏMİYYƏTİ VƏ TƏDRİSİNDƏ EFFEKTİV
METODOLOGİYALARIN TƏDQİQİ.....39
SALMANOVA NAİZƏ
HƏNİFƏYEVA DİLŞAD
XARİCİ DİL ÖYRƏNƏNLƏR ÜÇÜN LÜĞƏTİN TƏDRİS EDİLMƏSİ VƏ ONUN
ÖYRƏNİLMƏSİNİN YENİ ÜSULLARI.....45
NAĞIYEVA GÜLNAR
MÜASİR İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ OXUNUN ROLU VƏ MƏRHƏLƏLƏRI.....52
ƏSGƏROVA ZEYNƏB
LÜĞƏTLƏRİN NÖVLƏRİ QOHUM SÖZLƏRİN TƏZAHÜRÜNDƏ İŞLƏNMƏSİ.....59
HƏMİDOVA DİLARƏ AĞAMİRZƏ QIZI
MƏMMƏDLİ SÜRƏYYA XANLAR QIZI
İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ SİFƏT VƏ ZƏRFLƏRİN FƏRQLİ
VƏ OXŞAR XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....65
MANAFLI XANIMANA FƏTƏLİ QIZI
DANIŞMAQ VƏ DİNLƏMƏK SƏNƏTİ.....71
RAHIB AĞAYEV
MİRZƏ KAZIM BƏY VƏ ŞƏRQ DİLLƏRİ 80
ŞAHNAZ BABAYEVA ŞIRXAN
FEİLİN MƏNA NÖVLƏRİNİN TƏDQİQAT TARİXİ 85
ABİDƏ İSGƏNDƏROVA
DİSKURSUN TƏHLİLİNDƏ NARRATİVLİK HADİSƏSİ VƏ MƏTNİN
BƏRPASI PROBLEMİ.....90
BABAYEVA SEVİNC HAMLET QIZI
ƏLƏSGƏROVA YEGANƏ İSMAYIL QIZI
İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ NİTQİN ƏSAS VAHİDLƏRİNDƏN
BİRİ OLAN SADƏ CÜMLƏNİN FUNKSİONAL XÜSUSİYYƏTLƏRİƏL,
DİLÇİ ALİM VƏ TƏDQİQATŞILARIN BU MƏSƏLƏYƏ MÜNASİBƏTİ 99
İSGƏNDƏRZADƏ FİDAN NATIQ QIZI
AZƏBAYCANDA QƏDİM TÜRK QƏBİLƏ
VƏ TAYFA İZLƏRİ İLƏ BAĞLI YER ADLARI 107
HƏLİMƏ MURADZADƏ

SƏNƏDLƏRİN LİNQVOPRAQMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....114
VƏFA ABBASOVA
TATAR DİLİNİN MƏNŞƏYİ VƏ LEKSİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....121
HACIYEVA AYTƏN FİKRƏT QIZI
İNGİLİS DİLİNDƏ TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏNİN
TƏYİN BUDAQ CÜMLƏSİ (ATTRIBUTIVE CLAUSES).....131
BAĞIROVA GÜLŞƏN MALİK QIZI
SİMONA DE BOVUAR YARADICILIĞINDA EKZİSTENSİALİST
ETİKANIN MÜZAKİRƏSİ.....136
XƏYALƏ MƏCLUM QIZI İSAYEVA ƏMIROVA
MƏTN DİLÇİLİYİNDƏ "TEMA" ANLAYIŞI.....143
NƏRMIN RÖVŞƏN QIZI MIRZƏYEVA
XARİCİ DİL DƏRSLƏRİNDƏ DƏRS PLANI VƏ ONUN TƏDRİSDƏ ROLU.....149
AYGÜN YUSUBOVA MƏHƏRRƏM QIZI
ƏHMƏD NƏDİMİN QƏZƏLLƏRİNDƏ GÖZƏLLƏRİN VƏSFİ.....155
LAÇIN RAMIZ QIZI ABBASOVA
İNGİLİS DİLİNİN MƏNİMSƏNİLMƏSİNDƏ TEXNOLOGİYADAN İSTİFADƏNİN
ƏHƏMİYYƏTİ.....168
NƏCƏFOVA SEVIL AZƏR QIZI
RƏSMİ – İŞGÜZAR ÜSLUBUN İNKİŞAF TARİXİ.....176
KEREIBAYEVA AIGERIM ABILGAZIEVNA
MESMA ZÖHRAB-MAJID
KALIASKAROVA AINUR AMANOVNA
EXPLORING THE EFFECTIVENESS OF TECHNOLOGY-ENHANCED METHODS IN
GRAMMAR TEACHING.....183
ASLANOVA ÜLKƏR HEYDƏR QIZI
TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏ 199
İSRAFILOVA GÜLMAR FƏXRƏDDİN
АРХЕТИПИЧЕСКИЙ ОБРАЗ КАК ПЛАТФОРМА ФОРМИРОВАНИЯ
МЕТАФОРИЧЕСКИХ ОБОЗНАЧЕНИЙ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ.....205
ABDULLAYEVA GÜNAY ŞƏMSƏDDIN QIZI
QASIMOVA ELNURƏ NAZIM QIZI
ƏLIYEVA HƏCƏR TAIR QIZI
İŞGÜZAR ÜNSİYYƏTİN MƏRHƏLƏLƏRİ 213
TAĞI-ZADƏ CƏMALƏ FUAD QIZI
FRANSIZ DİLİNİN XARİCİ DİL KİMİ TƏDRİSİNDƏ QRAMMATİK
TAPŞIRIQLARIN TƏSNİFATI 218
DÜRDANƏ ƏSƏD QIZI NAĞIYEVA,
İRADƏ İSA QIZI İMANOVA
TAMARA ŞƏRBƏT QIZI ƏLIZADƏ
MÜRƏKKƏB QURULUŞLU TOPONİMİK VAHİDLƏRDƏ PARALELLİK 225
ZƏMINƏ NOVRUZOVA
SONA SƏFƏROVA
HƏRBİ TƏHSİL MÜƏSİSSƏLƏRİNDƏ KOMMUNİKATİV DİİLÖYRƏNMƏ
DİL TƏDRİSİNİN ƏSAS PROBLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ 231
ƏHMƏDOVA SAMİRƏ TOFİQ QIZI
DETEKTİV ƏSƏRLƏRİN DİLİNDƏ SİNONİMLƏRDƏN İSTİFADƏ İMKANLARI.....237
ABDULLAYEVA SAMIRA ALI
MUKHTAROVA VEFA ZIYAD

SIMILARITIES BETWEEN ENGLISH AND GERMAN 250
AYNUR YAŞAR QIZI TƏHMƏZOVA
ORTA MƏKTƏBLƏRDƏ XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ İNTERAKTİV
TƏLİM METODLARININ TƏTBİQİNİN ƏHƏMİYYƏTİ 255
VÜQAR MƏMMƏDOV
FARS DİLÇİLİYİNDƏ HİBRİD TERMİNLƏR 260
СЕВИНДЖ САМЕДОВА,
ИРИНА КЯЗИМОВА,
ОРГАНИЗАЦИЯ РАБОТЫ ПО ПОВЫШЕНИЮ ЭФФЕКТИВНОСТИ
ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА 271
SURA TARIYEL QIZI PƏNAHLI
DİL VAHİDLƏRİNİN SEMİOTİK KONSEPSİYALARI 278
AFƏT SƏFIXANOVA
VALIDƏ ABIYEVA
İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ LEKSİKANIN ƏHƏMİYYƏTLİ ROLU 284
YEGANƏ ELÇİN QIZI MƏMMƏDOVA
XARİCİ DİL TƏDRİSİNİN ƏSAS PRİNSİPLƏRİ.....290
LALANZAR MURADLI
TEACHING ENGLISH FOR SPECIFIC PURPOSES USING ELEMENTS
OF *CLIL* METHODOLOGY 297
RAMAZANOVA GÜNEL FƏTULLA
RƏNG KOMPONENTLİ İNGİLİS İDİOMLARININ LEKSİK-SEMANTİK
XÜSUSİYYƏTLƏRİ 304
NÜBAR MƏSİMOVA
AZƏRBAYCANDA HƏYATA KEÇİRİLƏN DİL SİYASƏTİNİN NƏTİCƏLƏRİ 313
SALMANOVA ŞƏFA MƏCİD QIZI
AFFİKSLƏRİN KOMPONENT TƏHLİLİ 323
MİRYAQUB SEYİDOV
MƏHƏMMƏD İBN HİNDUŞAH NAXÇIVANININ SİHAHÜL-FURS LÜĞƏTİNDƏ
MUSİQİ TERMİNLƏRİ 332
ƏMRAHOVA FƏRIDƏ ARIF QIZI
ALQIŞ VƏ QARĞIŞLARIN TƏHLİLİNİNƏ PRAQMATİK YANAŞMA 339

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

CAVİDƏ MƏMMƏDOVA
DEVİD HERBERT LOURENSİN ROMANLARINDA MÖVZU
VƏ İDEYA PROBLEMLƏRİ 345
ДАШДАМИРОВА НИГЯР МАГАМЕД,
ШАРИФОВА НАРМИНА ГЮЛЬМИР КЫЗЫ,
АМИРАСЛАНОВА АРЗУ СУРХАЙ КЫЗЫ,
ГЕРОЙ «ШЕСТИДЕСЯТНИКОВ» АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ПРОЗЫ 352
AYNUR HÜSEYNOVA
SMOMPK MƏCMUƏSİNDƏ AZƏRBAYCAN NAĞILLARININ İLK NƏŞRİ 358
XANIM ZAIROVA
XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ ALMAN POEZİYASINDA ŞƏHƏR MOTİVİ.....367
RƏHİMOVA NƏRGİZ TACƏDDİN QIZI
ƏDƏBİYYATIMIZIN “QARABAĞ” YARASI 373

COŞQUN DADAŞ OĞLU DADAŞOV
MAYKL MURKOK ROMANLARININ MİFOLOJİ SİSTEMİNDƏ ARXETİP OBRAZLAR...379
FİDAN MALİK QIZI ABDULLAYEVA
CON QRİNİN "ALYASKANIN AXTARIŞINDA"
ROMANINDA SOSİAL-PSİXOLOJİ ASPEKTLƏR 387
TAMARA ŞƏRBƏT QIZI ƏLIZADƏ
İRADƏ İSA QIZI İMANOVA
AZƏRBAYCAN İNANCLAR SİSTEMİNDƏ XALQ TƏBABƏTİ BİLİKLƏRİ.....395
İLHAMƏ SULTANOVA
"MOLLA NƏSRƏDDİN" VƏ TÜRK DÜNYASI 401
NƏSİBOVA AYTƏN MAQSUD QIZI
İNGİLİS DİLLİ ƏDƏBİYYATDA QIZILBAŞ TÜRKMƏN HƏRAKATI.....408
AQİL MAGERRAMOV
TURİZMİN İNKİŞAFININ MÖVCUD VƏZİYYƏTİ.....415
ХАЛИЛОВА ГАМИДА АЗИЗАГА ГЫЗЫ
КОРПУСНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ САТИР МИРЗА АЛЕКПЕРА САБИРА.
СОЗДАНИЕ КОРПУСА ТЕКСТОВ САБИРА.....425
AYTƏKİN ƏLİZADƏ
AZƏRBAYCAN FOLKLORU "AZERBAIJAN INTERNATIONAL" JURNALININ
TƏQDİMATINDA 433

"Elm və təhsil" nəşriyyatının direktoru:
İNAL MƏMMƏDLİ

Çapa imzalanmış 30.12.2024
Şərti çap vərəqi 27,5. Sifariş № 599
Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraj 500

Kitab "Elm və təhsil" nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində nəşr olunmuşdur.
E-mail: elm.ve.tehsil@mail.ru
Tel: 497-16-32; 050-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev 8 /4